

श्रीकाशीजीने आदिविश्वेश्वरके पास महत्साधुगुणानाशामाकी गली वावूहर खचंदनी केवाहे मेंदुगा प्रसादक
दारे के राये शय आलय में प्रबुद्ध भैरवी हो का सहित स्थापय गय। लिखी विन्य प्रवरी मिश्र स्थापने बालाद्य
र विनकासीगर जिस्को लेना होय उस चंदनी चौक मेंदुगा प्रसादक वारे केदुका न पर मिलेगा ॥ ३३ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ आत्मा देवभ्यः त्रहजानक्रान्तिमव्ययम् विदुषाप्रोतदां लब्धीसृज्जीवन्तप्रकाशिकासु १ नात्मातज्जगद्वन्द्वः । देवाभिधनुसुम सोतात्मा
जननीदुर्वैभवेः । गत्ससंभवः २ ग्रन्थादौ प्रत्यस्येयं । नेचमङ्गलदुर्गदिति शिष्टसमाचारानुमितस्त्वत्प्राप्तिमित्यन्तप्रसमाप्तिप्रतिवन्द्यकविप्रविनाशस्यायशक
तयासमुच्चिन्नेष्टेवत्तात्कतिरूपस्य हलमाचरन् शिष्याशिष्यायै निचध्नाति शेषविभूषणमिति विशिष्टं भूषणविभूषण शेषविभूषणयस्य शिवमित्यशः यद्वा शेषश्च विश्व
शेषवी भूषणसो भूषणयस्य निवृत्तम् शेषशायिनं गमदवाहनमिति फलितोर्थः । कस्मै प्रयोजनाय शेषाशेषाभ्याय शेषस्य यो शेषेयस्तत्ताभाय आद्यपदो शेषसु
क्तविभूषणशिवस्य विशिष्टविभूषणयुक्तसहस्रवस्थानस्य समूहः । भूमिनाश्रयसिद्धिर्भोग्यतेव अन्ते शेषस्याशेषो महाभाषयेत्तस्य यद्वा शेषश्चाशेषश्च निह
न्दगर्भस्तत्तुल्यः । तेन महाभाष्यार्थं गुरुदुर्गणात्कार्यस्य लाभः । अशेषशब्देन विरोधार्थकनश्रुतसुखो । सुखपदयथा गुरुदुर्गणात्कार्यः । सप्तसिद्धिवात्त एलाभः ।
प्रथमवाक्कोतमित्यस्या आहारः । तत्तम् यद्वा षट्षष्टिः सकलमभेष्टफलन्दत्तुमीष्टु सर्वेनात्मासु गतः । प्रथमपरमार्शकावाद्यच्छब्दः शिवस्य विलोको बोधकः । इष्ट इत्य

श्रीगणेशाय नमः ॥ शेषविभूषणमीदृशशेषार्थत्वाभायद्वा तु सकलमभेष्टफलमीष्टयत्वापाटुष्टिः १॥ ध्यायमिति आत्माध्या
त्वेत्यर्थः । णसुलतमेतत् परसर्वजगदुपादानम् कार्यब्रह्मादिरण्यगर्भे व्यावृत्तयदुदम् ॥ ॥ नेत्यस्तस्यलाभः तस्याचेश्वरसुखपतेः प्रसदे ।

गतद्वैतैयलौकिकसकलार्थलाभेयथादृश्यते लोकतया शिवस्य विलोकाद्व्यापकदृष्ट्या सकलार्थलाभोभवयेवेति तदन्तर्गतत्वेन प्राप्तिमित्यन्तप्रसमाप्तिनिविष्टिपरिप्रसमाप्ति
रपि भविष्येवेति चिन्तितम् १॥ ननु ध्यायमिति यदि हितीयान्नन्तदाः । भ्यासस्तुपनिर्गतः । आह आत्माध्यात्वेति ध्यायशब्दो यदिदञ्जनसदात्तायात्ताभोगत्वात् गणुलन
मिति । एवं च त्वाणमुलोः समागम्यत्वेनोक्तार्थे स्यात्ताभः । सुकर एवमेतेन स्मारस्मारमिदमपि व्याख्यातुं कार्यब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्याधियः । सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानस्य ज
पत्तस्मादेतद्ब्रह्मनामरूपमनश्च जायत इति श्रुत्या नपुंसकलिङ्गब्रह्मशब्दवाच्यत्वात् । त्वत्तयेपरमिति । एवं च्चादिरण्यगर्भस्याग्निजगदन्तः । पात्तिनेन तदुपादानत्वे
त्यन्ताभावात् । न च हिरण्यगर्भस्य चेतनरूपत्वात्तस्य चिन्त्यविज्ञानात्तन्मन्त्रस्त्विति श्रुत्या नित्यत्वावगमेन कथं । कार्यत्वमिति । वाच्यम् । आप्त्वादिना
सकलभूतसमष्टिस्त्वमशरीरोपहितो हिरण्यगर्भस्तदुपाधिभूततादृशशरीरस्य जगत्तद्विरण्यगर्भस्य जगत्त्वव्यवहारः । अतएव हिरण्यगर्भः समवत्ताग्रेभूतस्य

ज्ञानः परितरेक आसीदिति श्रुतिः संगच्छते इदम् परमिति विशेषणम् ॥३॥ ध्येस्तु ध्यात्वोक्तल्यर्थकत्वस्य प्रसिद्धत्वाद्भयोक्तपादानेयोनस्तत्त्वमतश्चाह ध्यानमित्यादि।
 व्यापाररूपमिति स्मृत्यनुकूलभावनाख्यसंस्काररूपमित्यर्थः तज्ज्ञानम् तादृशसंस्कारजन्यस्मरणरूपम् ननु गुप्तशब्दाद्यस्य ज्ञानेन गुप्तः समागतादित्यदौ बहुव-
 चनवदत्रापि बहुवचनेनैवोपादानमुच्यते सत आह गुरोरित्येवेति सतेनैकस्यासर्वविद्यालाभस्तत्सर्वविद्याश्रयताविना नोपपद्यत इति तस्यैकस्य सर्वविद्याकुशल-
 ते लब्धेऽधिकपूज्यत्वस्यैव द्वयसर्वोच्छादकत्वस्य लाभ इति ध्येनितम् प्रौढानाम्नासि प्रौढमनासि रमयति यासां प्रौढमनोरमा इत्यथ श्रुतदाकर्मणि त्वण् प्रत्यये।
 दिद्वेति डीप् स्यादत आह प्रौढानामित्यादिना एवञ्चैवं विधिसंस्कारफलोत्पत्तिर्यो विप्रहस्तगङ्गा धा इत्यत्रैव रमयतेः पचादित्यसमूलविभूजादित्यस्य वाक्यत्वेन रमयतीति र-
 मा प्रौढमनसारमेतिकाप्येदृति सूचितमिति केचित् वक्तुमनुयदि रमयतेः पचादित्यादिकल्पते तदा प्राप्तस्याधिकमण्यमित्यस्य पचादित्येति जिह्वादिना वा श्रेडीवभावस्तु क-

ध्यानचिन्तापरपर्यायं स्मृत्यनुकूलव्यापाररूपम् स्मरणं तु तज्ज्ञान्यमिति विशेषः गुरोरित्येकवचनेन सर्वविद्यालाभस्य कस्मादेव।
 गुरोरिति सूचितम् प्रौढानामनोरमयतीत्यर्थिकामनोरमाम् प्रौढत्वचसकलदर्शनाद्यज्ञानपूर्वकमहाभाष्यगूढाद्यज्ञानवत्वम्
 इणग्रहणेऽपि नान्विदन्त्यम् अस्मग्रहणेऽपि ग्रहणात् फलतु बहुपुमृकदित्यादौ पुमः खमीति सत्वम् ॥ ९ ॥ एवं चेति प्रौढमनां स्मिरम-
 यतीत्येव विग्रह इति बोध्यम् प्रकृतोऽप्येति प्रौढपदार्थतावच्छेदकमाह प्रौढत्वमिति सतेन महाभाष्यगूढादर्शनाभितारसकलदर्शनाद्यज्ञानेन सत्येवेति सूचित-
 म् भाष्यज्ञाताविचारसमये सकलदर्शनाद्यज्ञानतत्राध्वननादतमवगूढत्वविशेषणस्तद्वच्छते सर्वविधप्रौढत्वोपपादनेन तादृशज्ञानवतामेव
 तद्विशुद्धत्वज्ञानेन यमनोरमारमयति नान्येषामित्युक्तमवति हयवरद्वित्यत्र यः प्रथमो हकारस्तत्राप्रयोजनावसरं प्रत्याहारस्तुष्टयवप्रयोजनमुपा-
 नतत्र नूनतत्त्वमाशङ्कानिगच्छे नन्वित्यादिना अस्मग्रहणेऽपि अस्मग्रहणेत्यस्मिन् पुमः खयम् पर इति सूत्रे ग्रहणादिति निमित्तत्वेन ग्रहणस्यापेक्ष-
 णीयत्वादित्यर्थः सतमप्रयोजनमाह फलं त्विति क्लृप्तप्रयोजनाभावसूचनयतु शब्दः वद्विति अत्र बहवः पुमांसोऽप्येति बहुव्रीहौ शेषादिभाषेयत्र विभाषा-
 ग्रहणादुरः प्रभृतिष्वेकवचनान्तस्य पुमसः शब्दस्य पाठान्तरात् सकारस्य तु संयोगान्नलोपः कुत इति प्रसिद्धमनुकरण इयम् ॥

ननु प्रत्येकानुकरणेऽनुकार्येणार्थेनकारकप्रकारयोगार्थवत्त्वात्प्रतिपदिकत्वेनमुपसर्गोहलङ्कारादिलोपप्रत्येकपदत्वाज्जम्बद्वलयोः कृतयोर्नस्तत्त्वप्रामिप्रसङ्गाह
गवितयमाहेत्यादिनि इत्यादाविवेक्येनतत्रावभेदविवक्षासहचिना ददुपमित्यत्रुत्तान्प्रतिपदिकानुकरणभेदविवक्षाच कृतसर्वसकारस्यसंयोगान्नलोपः कक्षा
गदित्यादिवादाकारपरिश्रहः जम्बमित्युपलक्षणलक्षणस्यपि मुद्रिशिरितिआदिपदद्वयेनमक्तशिरित्य स्यान्नस्याकारस्यचपरिश्रहः शब्दाद्येतिन्यादि न्य
चअव्यवहितोऽव्यवहितः अजव्यवहितश्चासौहृत्समुदायश्चाजव्यवहितहृत्समुदायः शास्त्रेणावधेतिप्रयोगः अव्यवहितहृत्समुदायतस्यासाधुत्वमित्यर्थः
शास्त्रावोधितत्वञ्चशास्त्रावोधितभिन्नत्वम् ननुपद्विद्वद्वादेशास्त्रावोधित त्वलोपयनानु अव्यवहितत्वस्येतिप्रतियोग्यप्रसिद्धिरितिचेन्न शास्त्रजन्यज्ञानप्रयोज्य
साधुत्वप्रतियोगिकभिन्नत्वस्यविवक्षितत्वात् साधुत्वस्यव्याकरणव्यङ्ग्यजानिविशेषरूपत्वात्तत्र्यतिपत्तेः शास्त्रजन्यज्ञानप्रयोगत्वमसाममेव बोधनादिति स्व
गवितययमाहेत्यादिवत् अप्रपञ्चतात्वात्कारादेर्नजम्बमितिचेन्न सृष्टित्थोरित्यादाविकाराद्युच्चारणेनशास्त्रावोधिताजव्यवहित
गहृत्समुदायस्यासाधुत्वबोधनात् अतएवोच्चैरुदात्तहृत्सुत्रेभाष्यम् नपुनरतरेणाचव्यजनस्योच्चारणमपिभवतीति स्कोरि
त्यादिस्तुसौत्रः प्रयोगः अतएवाद्विहकारप्रयोजनकप्रवसरे भाष्येऽशब्दादीत्युपन्यस्यतदुदाहरणंनोपन्यस्तम् ॥ ० ॥
ज्येष्ठाहंशस्यापभ्रष्टवदसाधुत्वेनशास्त्रप्रवृत्तिर्योगतात्तेषुनास्तीत्याशयेनाम् प्रत्याहारोहकारस्यग्रहणरूपप्रयोजननोपन्यस्तमितिभावः इदञ्चास्यस्मृदायस्यसम्भित्रा
वेणवस्तुगतसत्त्वमेवनेत्येह अतएवेति तदृशसमुदायस्यसत्त्वसाधुत्वयोर्भावादेव उच्चारणमपीति एकस्याप्युच्चारणसमवेततादृशसमुदायस्यसुतरात्तरसमवेतनयोर्लो
भः यत्किदम्भायाङ्गिस्मिणमन्त्रन्यायेनतादृशोच्चारणप्रतिपत्तिवत्कामुतातदृशसमुदायस्यासाधुत्वात्तत्रार्थकम् आदिसंयोगमञ्चाविधायकशास्त्रस्यसङ्ग्रहसिद्धान्त्यकत्वापि
लोपयेति दिशकारकीर्तिहृद्वादिभाष्यस्यचामुक्तिः नान्यः समद्वयघटकोच्चारणशब्दस्यासाधुत्वावोधकत्वादिति तत्र वाच्यत्वासाधुत्वावोधकत्वेपित्त्वमणयात्
योवाचकत्वसम्भवात् नन्वेवशास्त्रावोधिताजव्यवहितहृत्समुदायस्यासाधुत्वलोपसिद्ध्यर्थमुदाशसमुदायस्यासाधुत्वापिगतात्तत्राह स्कोरि आदितावोर्गता
स्यसङ्ग्रहसौत्रेऽपि सवच्चशास्त्रावोधितत्वमेवात्रेतिभावः कृतसर्वतादृशहृत्समुदायस्यासाधुत्वादेव हकारप्रवृत्तिप्रयोजनम् ननुपद्विद्वद्वादेशास्त्रावोधिता
जम्बमित्युपलक्षणलक्षणस्यपि मुद्रिशिरितिआदिपदद्वयेनमक्तशिरित्य स्यान्नस्याकारस्यचपरिश्रहः शब्दाद्येतिन्यादि न्य

शब्दः
शब्दः
२

हकारस्यत्रबहुव्रीहिः अस्मभवश्चातीत्यावोध्याः उक्तार्थेकेयटोक्तिरगिसाधिकेत्याह हकारपर्येति इतिचेतिचकारोवाक्यालङ्कारे मनुमूलेप्रथमहकारस्याशुग्रहणेनप्रह
णरूपप्रयोजनमुक्तान्तमद्वन्द्व्यते भोभोगेइतिस्त्रोः शश्रहणेनयद्यपिदेवाः सनिष्ठन्दः सुपयः स्त्रियादौ यथाश्रुतप्राचीनरीयालोपोवाप्येते इतिसम्भवति तथापिबहु
माणभिक्षान्तरायाः आशश्रहणस्यनप्रयोजनमनचलहवकरोतीत्यस्याधुत्वाग्रहणिसर्वेषामितिस्त्रोः शश्रहणतुल्यथमश्रहणमस्त्विवाच्यम् तादृशप्रयोगाणा
मनभिधानात् अन्यथाऽशित्यस्यात्रसम्बन्धेपिचलहवसमीत्यत्रलोपापत्तिदुर्गोऽव आतस्ववपदान्ताः परेणः समीलिणसूत्रस्यभाष्यसूत्रातिः आतस्ववभाषेऽशश्रहणे
नहकारस्यग्रहणमितिचेन्न प्रथमहकारस्यादृशग्रहणेनग्रहणरूपप्रयोजनकथनपरभाष्यस्योपलक्षणत्वात् आतस्ववेणग्रहणेनग्रहणस्यलितिहिदुर्गो
प्रयोजनम्भाष्यानुक्तमपिद्वन्द्वोपात्तम् आतस्वभाष्येकाहाद्वितीयहकारस्यप्रयोजनकथनावसरेविशिष्टातस्यप्रयोजनमुक्तायदिकिञ्चिदस्याप्युपदेशेप्रयोजनमस्ति

हकारपरशकारसंभवेनशुक्लोदीतिप्रसंगोच्चारितमितिचकैयटेनव्याख्यातम् अमिहकारप्रयोजनमितिचभाष्येनोक्तमितिदिक्
इदसूत्रमिति बलादिप्रत्याहारश्रपे रौवसंतुहस्यमित्यत्रान्योन्याः ॥ अयपरिहारस्कार्यहितिन्व्यासेनआवृत्याहर्प्रत्याहारवो
धकसूत्रमुदायान्त्यमित्यर्थेनवसुकारइतिभावः ग्रहणार्थमिति ॥ ॥ तत्राप्युपदेशः कर्तव्यइत्युक्तं मित्याहुः वस्तुतो मूलोक्तमप्राच मनुगे

धेनयदिकिञ्चिदित्यादिनासंदिग्धार्थकथनानासुदाहरणाप्रदर्शनेनप्रयोजनान्नराभावगवानुमीकैकैयटेनापितस्यप्रयोजननोपन्यस्तमेवञ्चभाष्याविरुद्धप्रयो
जनमेवोचितमित्याशयेनाह दिमिति द्वितीयहकारभावेलकारस्यायसत्त्वमित्याशयेनाह इदहन्त्रमिति लकारसाध्यप्रयोजनानामन्यथासिद्धिमाह वलादीति आदिना
कलादिसङ्ग्रहः रेफेकारकारोत्तरैरेफेण मनुहलितिहूतसत्त्वेनलज्यमित्याहृत्यावस्यामणरीयाण्यप्राप्रपरिहारोभवति अधुनाकथयतामह अन्योन्याअयेति
नृत्यद्विभिन्यासेनेति अत्रवाक्यद्वयमूल्यामित्येकम् दमितिद्वितीयम् द्वितीयेष्वन्तपदसम्बन्धः ॥ आतस्ववमधेपाठः रइतिष्ठयकपदमभन्तरइतिसरूपमित् अन्यो
हवोदन्त्यामभेदेगौरवमित्याशयेनाह आकृत्येति हन्त्रमित्यस्यावृत्त्यर्थः तत्रप्रथमस्यार्थमाह हर्प्रत्याहारवोधयेति इदसत्त्वोक्तकथनम् हकारैरेफवोधकस्यह
शब्दस्य संघटितत्वसम्बन्धेनहकारादिरेफान्नसूत्रसमुदायेलक्षणान्नोदुर्गद्वन्द्वोः द्वितीयस्यतु अन्योदुर्हर्प्रत्याहारवोधइदित्यर्थेसर्व

श.रु.
श्री.भै.
३

शबसहस्रियवतुनोतांखरिहकारग्रहणानौहरिहरीतीत्यादौविसर्गोपनोः सुप्रतीतिअधिकरणकारकस्यकत्राधिव्यपहाराक्रिया।
न्यादत्तिसामर्थ्यमितिभावः अस्ययोगविभागास्यभाष्येअदर्शनादाह सुप्रतीति अनेनापिसाधनस्यागतिचग्निकत्वादाह यद्वेति
हलोहलितिसूत्रस्यान्यमितिबिग्रहइतिभावः षष्ठीस्थानेइत्यस्यचोदुपधायोगोहहस्यादाविवगुणानांचपरार्थत्वादितिन्यायेनवाःप्रवृत्ति
नःसहस्रियवसूत्रार्थः किलस्यादुदाहरणञ्चेत्तस्यइ प्रथमयेरमित्यनेनसुस्थानेनामोःभूभाविथीतायतआह षष्ठीस्थानदृसादिगोहहस्यादाविवेतिनत्र ॥ रितिबोधम्॥
यथोपापदसंविधानेनावयवाकत्वपक्षानिर्णीतमितिषष्ठीस्थानद्वितीयविभागायाअप्रवृत्तिसंज्ञानान्यपदसंविधानेनतत्प्रवृत्तिरितिभावः इतित्यायेनेतिगुणानाञ्चप
रार्थत्वात्सम्बन्धः समानास्यादितिन्यायेनेत्यर्थः अत्रगुणानाम्यारंभानासम्मानादसम्बन्ध इत्यन्वयः संज्ञासुत्रस्यपरिभाषायाश्चिथ्युपाकारकत्वेनगुणत्वमयोःसम्बन्धम
त्वात्परस्परमनोरूपकार्योपाकारकभावोभवतीतिभावः हलन्त्यमितिपशून्मूत्रादस्यपेक्षार्थेकदेशयेवावृत्तिरस्त्वितिशङ्कनेसूलेस्यादेतदित्यादिना एकस्यावाद्यस्यानेका
येप्राप्तेनचयवहारः यथाऽस्यान्यश्रेयात्राशृण्वोदेवनाक्षरायास्वविभीतवाक्षास्यबोधकलथानापिहलशब्दभयपरोसु समुद्रउच्चरितः शब्दःसमृद्धयर्थेद्रुममनीतिन्यायस्य
गङ्गायाम्नीनैर्गोक्षीसहस्रादौव्याभिचारस्यदर्शनादनाञ्चयणमितिभावः इदमेकशेषस्यप्रत्याख्यानपक्षः ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

[illegible]

नचेकोरुणसृद्धीस्मिन्नेतच्छेषशब्देनपरिभाषयोरपिरुणराणिभावउक्तद्विवाच्यम् सर्वथातुकादथातुकायोरलोन्यस्येकोरुणसृद्धीतिह्रत्त्रयस्यालो
द्वयसंस्कारकमहावाक्येचिशेषविशेषणभावमाद्यैवतच्छेषद्वयवहागेनरुणराणिभावेनपरस्परपेक्षत्वेनवैक्येयदेनस्यसुमतेरेतन्मूलकतयै
वतान्यदासंभवस्यतेनेतिश्चेतिभावः स्तिष्ठत्यदिनिग्राह्यणस्यैवंनृत्यादावस्यपिप्रकरणादौस्वस्वामिभावादप्रतिनिवत्तन्नननारसमीपदि
शब्दप्रयोगमतारसामीप्याद्यप्रतीतेस्तस्यषष्ठ्यर्थत्वाभावात्त्रययोगत्वसामर्थ्यात्षष्ठ्यसमासाप्रासिधिमिथ्यमपदलोपिसमासेसौत्रेवात्रप्रसम्भवात्
स्यास्तिष्ठत्वमितिभावः तदेतदाह्नहीत्यादिना तत्रानिष्ठइत्यनेनचित्रपरीणाभिनिकुमर्तितेनितानत्वम् इत्यपठस्तत्तेरवकप्रभादात् ॥ ३० ॥

[illegible]

[illegible]

सुममिचेति स्वरस्य प्रवृत्तिरन्याया प्रतिपदविधित्वात् निरवकाशत्वयववाधप्रयोजकमिति मुनभमिजन्यम् अपरशब्दस्य त्रदक्षिणपूर्वप्रचरितार्थस्यापि सर्वनाम्नोक्तु
निमात्रस्यस्य भाष्यकृता प्रत्ययलोपस्वरप्रवृत्तिरङ्गीकारात् यदि निरवकाशत्वमेवेति नियमस्तर्हि त्रियाः पुंवदित्यङ्गस्यैव प्रवृत्तिरित्यव्यानसुखियेष्टेति शोडश्या
स्थितिकत्तेन प्रतिपदविधित्वात् पूर्वप्रवृत्तौ निशामकं भवेत्वेव ॥ ३ ॥ प्रकाशान्तस्येति स्यादानीति सूत्रस्येत्यर्थः सृष्टेः अनन्तारादिव्यति आनन्तार्यादिव्यत्यर्थः ननु यद्य
नन्तर्यवषष्ठ्यर्थस्तदाऽलेभेति सूत्रेण यथाज्ञेयज्ञाणे सन्देहप्रतिपादनपरमस्मिन्नन्तरे स्मर्येवेति भाष्यमनुपपन्नमन्त्याह असो नन्तरत्वादि तत्रिरूपेति आ
नन्तर्यनिरूपितोयः सम्बन्धो निरूपकत्वात् प्रयत्नान्यतररूपतदर्थिका अध्याहारेणैव भाष्ययोजनकार्येन त्रदक्षान्तमाह स्थानयेति नन्वस्थानपदव्यवस्थयेति य
नन्तर्यनिपन्नयेऽध्याहारेणावश्यकद्विवाच्यम् स्थानेन योगो यस्य त्विवाधिकरणपदक बहुव्रीहिप्रदर्शनपरभाष्यास्थानरूपः सम्बन्धो नवषष्ठ्यर्थः न्यथास्थानयो
सर्वस्वीयवर्णमिन्नेकाशेषप्रकाराणां तस्यैकैयदप्रयोगेपि बोध्यम् अस्मैरन्तरे स्मर्येवेत्यादि भाष्यत्वनन्तरादिपदार्थाहारेण तत्तल्लिरूपितसंवे
धार्थिकास्थानपदार्थाहारेण तन्निरूपितसंवेधार्थिकावषष्ठीत्यभिप्रायकम् अतएव मनुष्ये के यदेतन्गवोऽस्य संत्यनन्तरादत्यये मनुष्य
शंकापरभाष्यव्याख्यावसरं आनन्तर्यमरूपथेव प्रकाशयौपाधिरित्युक्तम् ननु तस्य वषष्ठ्यत्वेन प्रत्ययार्थत्वमुक्तम् भाष्यकृता चासामर्थ्यात् तत्र
येयस्याद्वयेव देहिता शयान्तिपातमात्माधुलमिति तद्वृथया वक्तव्यमेव यद्वच्चस्थाननिरूपितोयः सम्बन्धो निरवकाशभावः सावयवषष्ठ्यर्थः के ॥ वृत्त्यभावउक्तेः ॥
यदेनापि स्थाननिमित्तमस्मद्वन्तिवदतास्थानरूपाः सम्बन्धोनवषष्ठ्यर्थेद्वन्तिवन्तिमेव नन्वसदृशान्तापतया योजनायावाशब्दप्रयोगास्तद्वन्तिनिवाच्यम् अत्रायवाशब्दस्यैवार्थका
त्वात् वचायथातथान्ताइत्यमरान् सर्वत्र वषष्ठीस्थानद्वन्तिस्त्रपयलोचानात्मावकाशपर्यव समायाध्याहारेः वषष्ठ्यकार्यत्वेति धनितम् इत्यभिप्रायकमिति ननु समाया
दिः सम्बन्धेन वषष्ठ्यर्थे इत्यभिप्रायकमिति शेषः यदापि वषष्ठ्यर्थे सम्बन्धावदवस्तुथापि निर्णयवषष्ठीस्थानद्वन्तिस्त्रमूलाया व्यानरमयि साधकमित्याह अतएवेति समाया
स्य वषष्ठ्यर्थे लाभावादेवेत्यर्थः अस्त्यर्थे विदिति यथावर्तमानकालावच्छिन्नाः स्पर्शस्यैव मोक्षान्तिपदप्रतिपादस्य वषष्ठ्यर्थलाभेन प्रकाशयौपाधित्वनशेत्यर्थः अत्रोपाधिशब्दे वि
शेषणपरः प्रकाशयस्योपादार्थस्य विशेषणम् नन्ववर्तमानकालावच्छिन्नाः स्पर्शस्य प्रकाशयौ विशेषणत्वे गोमानासीदित्यादावनन्त्यद्वन्तिवाच्यम् तद्वशाव्यवहारे विषय

गोमानित्यन्त्रलक्षणया अङ्गीकारात् तत्रागवोऽस्य सत्यनन्तरादत्यन्त ॥ ३॥ षष्ठ्यर्थे त्वेति आनर्तयेत्येवादिः अनन्तरादिति बहुवचनोपादानेन प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात् सप्तमे
वैषम्ये च सापेक्षसमर्थवदिति न्यायेन तत्रासामर्थ्यम् उपसर्हरति तस्मादिति यत्र गुरुपुत्रो देवदत्तः स किञ्चिन्म इत्यत्र आनन्त्योदि प्रतीतिः आनन्त्येति नृपि न स मन्थप्र
तीतिः उक्तार्थे प्रमाणाकारं सपिदं शीतुमनन्तरादि क्षितिप्रथमवतारयति तत्रेत्यादि तत्र भूतवृद्धिधायकसूत्रे यथा बहुव्रीहिसमर्थे नमानकालावच्छिन्नाः स्वार्थानि भा
वस्तथा शब्दादिति सभावात् ननु वज्रादपि भविष्यतीति नैतन्नयोजनमिति भावः नन्वसर्थकमेव स्वित्यत्र आहृत्याश्रयकत्वेनेति सूत्रकारस्याज्ञानकल्पनाये क्षयाः न्यप
लकालकाल्यनमेव वर्गमिति भावः अतस्त्वत्सम्पत्तिमिति भावः अन्यत्र स्यात्तिसामानाधिकरण्यभावात् ननु प्रत्ययोनपासमादर्थो

[illegible]

प्रिमिहल्लगापि समनैवेति वाच्यम् शाल्वयवलकारस्योपदेशोऽन्यलाभावादिनिभावः नलोपातिनिग्यावल्लोपः योदिनिभावः आतस्वल्लोपश्च वल्लवत् इति भाष्ये
ताम् अणदि संज्ञाशब्देषु लोपस्तु न आदिरेत्येनेति सूत्रास्मात् अथातः अनेनेत्येदत्तमसृष्टेनेत्यर्थस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च न चेत्तन्नायालोपातिरिति मपि फलमतु वन्द्या
नेकात्मा इति पक्षे अत्र आदिगत्तमसृष्टेनेति प्रतियोगिधरूपस्य नलोपातिनिभावः अनुवन्द्यानामिहान्तप्रसृत्यैव स्थणियमाणात्वात् लोपस्य फलत्वेऽपि तदतिरिक्तफलत्वात् लोपि श
ङ्गानिगकुरुते न चेत्सदित्वात् नलोपातिरिति फलभावाः समादादेव नलोपातिरिति हलिति क्तिवन्तम् देवदेवेति सचो धनम् असौति शेषः लिल्लसमर्थ्यादिनि व्यञ्जनस्य
यादस्तत्त्वान्तस्थालोपस्य फलमिति तु न शाल्वेव ननु च्छाणस्यैव मुक्तत्वात् किन्तु फलानामपि तत्त्वफलत्वेति येनाप्रवृत्तिरूपमेव लकारस्य लेस्वीकार्यम् एवञ्च प्र
क्तोदाहरणे प्रत्ययाप्लवत्वाभावात् नलोपातिरिति तन्नामर्थ्याङ्गवन्तीति भावः ॥४॥ ननु हलस्योदिनि विदेशेन लकारस्य लोपाभावेऽपि न लमपि न भविष्यति प्रतियोगितासम्बन्धेन

यद्यपि हलस्योदिनि विदेशेन तस्य नत्वमिति कल्पयितुं शक्वं तथापि द्वापकस्वीकारोपेक्षया सूत्रादुपि खलपीयसीति दिक् नलोपापद्वितीसौ
नलोपाप्रयोगे तु मूलोक्तमेव लघु आसम्भवादिनि न चोक्तो दत्ताविद्यादौ यथासंख्यमन्वये येषि प्रथमतस्तदित्यावच्छिन्ने साहित्यावच्छिन्नात्त्वयमात्रेण स
ह विवक्षायाः श्रव्यशब्दहस्तुल्यमन्वयेनापि प्रथमतो लकारो हस्तुल्यपदवाच्यश्चेदिति सामान्यतो बोधं कल्पितमादाय हस्तुल्यम् ॥ ५ ॥

लोपस्यैव लोपकतया आपकाभावेऽप्याभावस्य न्यायत्वादित्याशयेन शङ्कते यद्यपीति लपीयसीति कृतात्वादि व्यापारगौरवापेक्षया मनोव्यापारगौरवमधिकमिति
भावः नलोपात्तमं संपूर्णसूत्रादिति रूपम् ननु कर्मवत्कर्मणेति सूत्रे व्यत्ययो बहुलम् लिङ्वाशिष्यलिङ्गिर्महितापोऽनद्विलकारको निदेशः एकस्य लकारसंयोगान्तलोप
इति प्रतिपादितमन्यत्रानुपपत्तये संयोगान्तस्योत्तिहस्तुल्यमन्वयमानमपि ननु प्रदणवाक्यभेदेन सस्य ध्यते तेन क्तिवन्तलोपिलोपाभविष्यति आतस्यामामाशिनिह
नस्य शकारप्रत्याख्यानपरमाश्याप्युपपत्तिर्ननु हि शकाराभावमकारस्य प्रकाशे प्रयोजननात्सीति सर्वे देशे भविष्यतीति दुषणे दत्ते मकारस्य मकारादेशोऽ
नुसार्वाधनाशौभविष्यतीत्युपपत्तेरनस्य नलोपि हि मकारको निदेशः कारिकादेशुक्तम् अत्र हि मकार इति प्रतीकमुपादायैकस्य मकारस्य संयोगान्तलोपः कारि
यत इति कैयेतेनात्तम् एवं च न लकारस्य संयोगान्तलोपात्तुपपत्तिरित्यत आह यत्तुल्यत्वेति अप्यत इति हलचलत्वेति हलचलत्वेनास्ते यत्तुल्यत्वेति अ

स्यान्वयस्यायाम् हलपदार्थज्ञानवस्थायाम् सहविवक्षायाः असम्भवाभिधानमसङ्गमभिलाषयिकाभाषङ्गुनिरस्यति नचेत्वादिनायशांस्वमन्वयेपीत्यल्लक्ष्य
संस्कारवेलायांमिथ्यादिः साहित्यावच्छिन्नइति आद्यनसमूहे साहित्यावच्छिन्नस्य दित्वात्मसमूहस्य अन्वयः समानविभक्तिकार्यप्रमत्तल्यः वक्ष्यमाणरीत्यादूतरेतर
योगेऽपि ससहस्यविशेष्यत्वमितिभावः हलपदवाच्यश्रुति यथाऽऽस्यतिनागरभ्रसंयुक्तेनागरपदवाच्यः कश्चनपदार्थः स्यादिति सामान्यतोवोधः प्रथमज्ञो जायतेततो
नागरपदवाच्यः कइतिविशेषजिज्ञासाभवतिमयेति कल्पितमिति सूत्रप्रणयनान्यथानुपपत्त्यकल्पितमित्यर्थः एतेनसद्विवक्षासम्भवोदृशितः ॥ ३ ॥ ततः
सामान्यतोवोधानन्तरम् विशेषजिज्ञासायामिति निर्विशेषसामान्यस्याभावेनकारणस्यसामान्यज्ञानस्यवृत्ताद्विशेषजिज्ञासाभवत्येवेतिभावः ननुपृथग्वाक्यार्थो धेकिंसाध
धकमतजगह आदिस्त्वनेति विशेषतः हलत्वादिनाविशेषरूपेण वाक्यार्थः वाक्यार्थेवोधः एतेनसूत्रस्यसार्थकहृदयचोपपत्तिः क्ताश्रोतुर्हलपदार्थस्यज्ञानाभविपिवक्तुः या

नतोविशेषजिज्ञासायाः आदित्येनेत्येकावकायतयाविशेषतोवाक्यार्थोलक्ष्यमंस्कारकः किंचस हविवक्षासहवृत्तवृत्तिकासाचसूत्रप्रणयनानुपप
त्त्यापणिनेस्ततः पूर्वमपिहल्यपदार्थज्ञानादसत्तैवबोधवैधुस्तुक्रमेणैवेतिवाच्यम् आद्यनाविद्यार्थेयथासंख्यसूत्रारभसामर्थ्यं नतथासाधु
त्वांगीकारेपि अन्यप्रकारेणतस्यसाधुत्वकल्पनेमानाभावात् ॥ ५ ॥ णिनेस्त्वज्ञानमस्यैव अव्यथावाक्यप्रयोगमेव नकुर्वान् यत्तस्मिन्निदृच्छायाः कारणत्वा

तादृशीसहविवक्षासम्भवति ततः पूर्वम् आदित्येनेत्येतत्सूत्रप्रणयनाश्रद्धाल्यपदार्थेज्ञानात् हलादिदलकासाताम्यहलपदार्थत्वेनज्ञानात् क्रमेणप्राल्लकारस्येतन्मज्ञान
नतोहलपदार्थत्वमज्ञानक्रमोहलपदार्थत्वमद्वैतजिज्ञानमितिक्रमेण समाधत्ते आद्यनाविद्यादि सूत्रारभसामर्थ्येनेति यत्रनहृदसूत्रयथालोके शत्रुस्मिन्विपपित्त्वजन
परस्परभेदज्ञेयत्रस्थानाखलौकिकप्रमाणेनान्वयबोधोभवति तथायावदपिभविष्यतीति यथासङ्ख्यसूत्रनान्तर्थाद्वैतुहद्वैतार्थमेव लोकेयथाहृदनिर्देशयथासङ्ख्य
नप्रतीयेते तथाशास्त्रोपिनस्यात् आतएवाजाविधौमोदेवदमैयज्ञादमवित्युक्तेनज्ञापनकस्याजाधनङ्कस्यावद्वैतिभाषे उक्तम् आतएवात्यपयोधार्थपूर्वोक्तरीत्यायथासङ्ख्य
त्वसूत्रसहायेनारक्तसाधुत्वमितिभावः अन्यप्रकारेण श्रोतुर्वैधुस्तस्यप्रथमतः सामान्यमस्ततः श्रोतुः प्रथमतोल्लेनेनतोहलपदवाच्यत्वेनेतिउक्तः प्रकारस्तोन्यप्रकारे
ण अयम्भावः प्रकृतपथासांख्यसूत्रविषयतायाः अभावोच्छेत्तुहलस्यसाधुत्वज्ञानततः प्रथमिकेवोधश्चैवेत्याश्रयान्नसम्भवतीति ॥

पूर्वपक्षुतासहविवक्षापदार्थोऽस्मभवदुक्तिवाद्दृष्ट्याह किञ्चेत्यादिना श्रोतृसम्बन्धिसहबोधकर्तृकसंज्ञेच्छासहविवक्षादसम्भवति यदाश्रोतुः सहबोधः स्यात्तथात्र तस्मै
वक्ष्यमाण्यथादिदिसहविवक्षेवनासीत्किंल्यनीयम् ननु पाणिनेसाह शीदृच्छक ल्यतामनाह तादृशेच्छयेति भावः अतोऽसौ धनताज्ञानस्य कारणतयात्र
दृष्टमेव तासहज्ञानमभिधानमभिधानस्युपेक्षागिति कालः नैयम् श्रोतुस्तु तासहज्ञाननभवेति पाणिनिस्मवेतस्य ज्ञानस्य सहबोधविशेषकत्वावच्छिन्नश्रोतृसमवेतत्व
प्रकारकस्यैवमात्मकत्वेन पाणिनेर्भोक्तव्यमिति रित्यर्थः तादृशबोधजनकेति सहबोधजनकेत्यर्थः ननु लोकेयः पुंसोऽन्तरविषयकज्ञानवान्तरभयविषयकज्ञानवा
ताम्रतिस्ववनयनस्येति प्रयोगोदृश्यते नथाऽत्रापि विषयतामनाह सुखनयनमिति पूर्वपक्षुतासहविवक्षापदार्थमभ्युपगम्यापि दृष्टमनाह किञ्चापि निमित्ति हल
पदार्थज्ञानेपि आदित्वेनेति सूत्रप्रणयनात्यथानुपपत्त्याहल पदार्थज्ञानेपि तदभिप्रायेण हलपदार्थज्ञानताययेण न प्रयोगः नहलिति प्रयोगः अन्यथा तादृशतास्य
किञ्च श्रोतृणांसहबोधो भवत्विति दृच्छ यासहवक्तुमिच्छाया एव सद्दिववक्षान्वेन श्रोतृणामपि सहबोधस्यैव चित्तः तादृशेच्छयामेधातादृशबो
धजनकशब्दप्रयोगेनैव श्रोतृपाणिनेर्भोक्तव्यमितिः सुखनयनपक्षेत्यादौ तु न दोषः उभयज्ञानेन ज्ञानात्प्रत्येव तादृशशब्दप्रयोगात् तेन रूपेण ज्ञानेन प्र
मः प्रमावेत्यन्यदेतत् किंच पाणिनेः पूर्वहल्यदार्थज्ञानेनेपि तदभिप्रायेण न प्रयोगः अन्यथा व्याख्यातृपरपरवगतवक्तुतामप्यन्यनुपपा
त्यालदस्मदिति सूत्रस्य केयदोक्तरीत्यालक्षणयानेनात्र रित्यप्रथमादिव्यवहारेण प्रथमादिपदानामिव शतशतनुमानाहाततः श्रोतृणा
र्थकत्वेन व्याख्यात्रिणि पाणिनिप्रभृतयोऽप्येवाख्याकारेणैव मर्यादाऽवगतयथापर्यन्तदन्त्यथानुपपत्तेरिति सुदिनाशः लट्स्मदस्मादि लक्षणया श्रुतानास्य च हेतु
सद्भावान् लट् स्मदिति सूत्रेयथा कैपरेन लक्षणोक्ता तथोपापि भविष्यति लट्स्मदिति सूत्रे वागि कदागमपुराभूतमात्रेन सत्पुराजदतनन्दतिवार्तिकमिति तत्र तस्मै पुरेया
कारकत्वाभावादप्यथानुपपत्त्या प्रथमवार्तिके सत्पुराशब्दाभावाद्यन्त्या लट्स्मै अप्योक्तैव न नौष्टप्रतिवचनेन न्योधिभाषा पुरिलुङ्चास्मदिति पञ्चतुल्लक्ष्या
तदुक्तम् तत्र लक्षणया श्रान्तनुयदिलक्षणानस्यानदा प्रथमवार्तिकेन लट्स्मै अप्योक्तैव न नौष्टप्रतिवचनेन न्योधिभाषा पुरिलुङ्चास्मदिति पञ्चतुल्लक्ष्या
प्रतिपादनद्वारा न द्यतने विधानप्रतिपादनेभूतविशेषविधानमिति लभ्यते ततश्च भूतमात्रादयनेन सामान्ये विधानेन विरोधः प्राप्नोति यदा तु प्रथमवार्तिके लट्

क्षणतदापञ्चसूत्रभूतमात्रे प्रवृत्तिर्बोधिता तथा च लट् से अपरोक्षे च पुर्बिलुटिगि सूत्रत्रयस्याद्यतनभूते विप्रवृत्तिः प्राप्ता सा हितीयवार्तिकेन प्रतिषिध्यते न नौ पृष्ठप्रतिवचनेन नो
विभागेन योऽस्माभूतमात्रे प्रवृत्तिरिति सिध्यति स्वच्छत्रान्नय भाष्यप्रबट्टकबलेन प्रथमवार्तिकेन लक्षणा यथा सिताये हा पिह कागदिल कागत्त हव समुदाय धरु कतमसूत्रान्ये
लक्षणाद्वीकार्यो अन्वपदद्वत्तादृशोतायेयग्राहकस्य विषयि गभीरायान्ताद्योषदत्यत्र यथानव्यामित्यस्य गभीरुदीप्तिराभिन्नाधिकारेण प्रतिपादकत्वे गभीरायामिति ताप
यश्राहकचद्वत्त लक्षणेति तूनीनस्योपधसम्भवेनेत्यत्रान्वयः शब्दानिर्वोहे लक्षणाया अतौचित्यमिति प्रियेणाह नन्वात्तरीयेत्यादि यथा तत्त्वान्तरीयेत्यस्मद् इति प्रथमा अमे
दशमिति द्वितीयेत्याहुक्तमेवैवात्र शास्त्रे प्रथमा हितीयपदार्थग्रह लट् अनुमानादिति हलपदम् हकारादिषु शक्तम् हकारादिषु शक्तम् इति तत्त्वान्तादित्य

बोधसंभवेनेतराग्रयस्यैवाभावेतदाशकालश्चेति वक्तव्यमित्यादि समाधानपरभाष्यासमागत्यापत्तेः न चैवमजादिव्यवहारस्य पिलक्षा
णादिवैवोपपत्तादिरन्येनेति सूत्रवैयर्थ्यम् कचिल्लक्षणादिना बोधद्विति सर्वत्र लक्षणाद्याप्रयणमेवेति नियमाभावात् मासुयाकर्तव्याया
त्रानुगमः क्रियते इति षड्विंशतीति सूत्रे भाष्योक्तेः तस्मात्कारिष्यमाणशक्तिग्रहे पायकपदस्य तदभिप्रायेण चार्थस्य पूर्वमप्रयोगादित्येव
कल्पनाया यमीध्वनितश्चायमर्थो नाज्जलाविति सूत्रेऽष्टादशानाग्रहणभावायवर्णनामुपदेशस्तावत् उपदेशोत्तरकाले तत्तद्वाङ्मय
संज्ञोत्तरकालः प्रत्याहारः प्रत्याहारोत्तरकालसवर्ण संज्ञातदुत्तरकालमणुदिति तत्सवर्णग्राहकमित्येतेन समुदितेनान्यत्र सवर्णा
माग्रहणभवति तस्मिन्नापि स्वांगेद्वयं वाक्यापरिस्मासिप्रतिपादकभाष्येणापि ॥ ॥ तुमानादित्यर्थः एवम् अनुपपदेत्तरिणालक्षणायाः शब्द

नुमानस्य वाङ्मयकारे नियमाभावादिति व्याकरणस्य शक्तिग्राहकत्वमित्थान्तस्यैवैवोपपत्तिरिति भावः नाहुरेति प्रवृत्तिप्रत्यययोरानयेन शब्दानां साधुलक्षानन्तरमव
ति तत्र केवाञ्चिच्छब्दानां साधुलक्षणाचर्येण प्रतिपादितस्य शक्तिविशेषादिना शब्दानां मानव्यान्तस्यैवैवाभावात् न संभवतीति तथा न कान्तलक्षितावता चार्थस्य दोष इति उपसंहार
नितस्मादिति करिष्यमाणेति करिष्यमाणः शक्तिग्रहोपायो यस्य तद्वशात्पदस्य तदभिप्रायेण प्रागज्ञाता शक्तिप्रियेणाप्रागज्ञातस्य शक्तिग्रहोपाया
तदुर्वस्व अस्मिन् नये साधकान्तरमप्याह ध्वनित इत्यादिना अस्मिन् भाष्येण विषयान्वयः अग्रहणभावायेति अच्यदेनेत्यादि नस्त्वस्मिन् नाणवदेन स्वांगे नाज्जलावित्यत्र

वक्तापूवति वाक्यस्य परिष्कृतवाक्यार्थस्य अपरिहर्षमाप्तिः अविश्रयः अत्यथा करिष्यमाणशक्तिद्रोपायकस्य पदसम्बन्धज्ञानसत्तातदभिप्रायेण प्रयोगाद्वाङ्मोकारः ॥ ३ ॥
 आचर्येण यणिनिना क्रमेण उपदेशदिक् क्रमेण तथा बोधे आचार्यज्ञानवद्बोधे असंगतं स्यादिति याणिनेः पूर्वमपि तावता ज्ञानस्य सत्त्वेन तत्तत्सर्वणं भिप्रायेण प्रयोगेणाच्यदे
 न सर्वेण प्रदुर्वैमिथ्यार्थः विभाव्यतामिति ह्रस्ववादिने शेषः तदाह तदेतत्सर्वस्मन्सिनि ध्याह अवयवत्वेनेति अवयवस्यावयविनम्य तिनियमाकाङ्क्षलादा
 ह्युपसप्तम्भवः तृतीयार्थः प्रकाशिता तयोः आद्यतयोः पारस्येति संज्ञिवोधकलनिर्णयाद् संज्ञादि संज्ञिनबोधयितुं संज्ञास्वरूपमपि प्रचायमनुबोधेन मूलज्ञोते
 अत्यथा तत्तच्छास्त्रप्रणयनानुपपत्त्या याणिनेस्तथा ज्ञानस्य पूर्वमपि सत्त्वेन चार्थेण तथा प्रयोगे बोद्धुणामपि क्रमेण तथा बोधे उपपत्तेरिति न क्ता।
 तं स्यात् कथवानाज्जलधियत्राद्यादृशानां ग्रहणवारणं भाष्ये संसंगतं स्यादिति विभाव्यतां तदाह तस्मादिति आद्यताभ्यामिति अवयवत्वेन
 बोधकाद्यतशब्दाभ्यामिति स्यार्थः तस्य समुदायस्य तयोः पारस्येति संज्ञास्वरूपे बोधकतया शक्तिग्रहकालरवतयोः पारस्येति नियादित्यर्थः
 प्रसमर्थित्वादिति वक्तुं ज्ञापकादिनाः स्थापिनसंज्ञाकार्यम् आद्यतशब्दाभ्यामाद्यतघटितसमुदायस्याक्षेपेणान्येषामिव तयोः प्राप्ता।
 याः संज्ञायाः प्रकारान्तरेणाशक्त्वावणत्वात् स्वशब्दानुवृत्तेः अत्र फलम् भाष्येऽपि रात्रतफलिताथकथनमेव स्वस्य च स्वरूपेणैव संज्ञास्वरूप
 त्वे विशिष्टस्यास्तु प्रत्येकस्ववोत्थत्वात्तु को विरोधः यथा च्छेदोपेत्यादौ गुणदर्शनेन द्विशब्दस्यापि द्विसंज्ञावोत्थत्वं तद्वत् । एवं मजादिसंज्ञा
 ज्ञास्वपिसंज्ञिघटके कारादिष्विव अकारचकारयोः पित्रात्रोत्थेव किंच स्वशब्देन केवलात्पारमर्शो भवेति विशिष्टपारमर्शेन बाधकमत्र
 समुदाये फलाभावात् अवयवयोर्विश्रान्तिप्राप्त्यपि तस्माज्ज्ञापकादिनैवात्यस्य तत्कार्ये वारणायमित्यलम् भाष्येति । तत्राह उपदेश इति किं
 तन्मा स्वायसिद्धान्तमाह वक्तुमर्हति अस्यापि संज्ञास्वरूपघटकान्यस्यापि अत्रासमुदायघटके संज्ञकवर्णपरिग्रहः प्रकारान्तरेण ज्ञापकादिभिन्नप्रकारेण अनु
 वृत्तिपक्षेऽत्र चकारो भिन्नक्रमः फलपक्षेऽत्र च्छेदव्युत्पत्त्यः तेन तदनुवृत्तेः फलाभावश्चेत्यस्यलाभः नन्वेवमनुवृत्तिपरभाष्यकाराथव्याख्यानविरोध इत्यत्र आह भाष्येऽप्य
 तदिति कोविदो धइति यत्रोद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरेकत्वेण पस्थितिकसञ्ज्ञेऽप्यविधेयोनान्यविधेः एवान्दृष्टवान्दृष्टवानिति अकारादि

चानसमुदायपयोमसमुदायत्वमुद्देशात् वच्छेदकमजितलघुपूर्वातिविधेयतावच्छेदिकेति भावः प्राज्ञोत्पेवेति श्रुतेन भवदुर्गात्मा आद्यतन योवोरणाभावः संस्त्यमित्यनुवृत्तेनैव
 व्यञ्जध्वनिनम् यन्मूलैस्वरूपमित्यस्यानुवृत्तिद्वक्तात्सपदेनान्वपराग्रशोभाषउक्तसद्वैयर्थ्यमणमोहाह किञ्चेति विप्रसृति अजित्यादिविशिष्टैत्यर्थः तस्मान् उक्तप्रकार
 दृष्टान् नवद्वेति उपदेशः जितिसूत्रव्याख्यानपरभाष्येदीत्यर्थः प्रत्यक्षमिति अत्र प्रत्यक्षशब्दश्रुत्याद्यजननेन प्रत्यक्षस्येन्द्रियग्राह्यस्याख्यानमित्यर्थोत्पत्त्येते प्रत्यक्षमि
 त्वाख्यानक्रियाविशेषणम् गुणैः प्रापणम् साधारणधर्मोपादानेन कथनम् नास्तीति अनुनासिकशब्देन आङ्गोनासिकद्वितिसूत्रेण विधानमनुनासिकत्वानुसाधारणमि
 ति भावः सङ्कीर्णत्वमिति प्रत्यक्षाख्यानप्युद्देशप्रयोगप्रदर्शनेन सङ्कीर्णत्वम् यथाशेषिणानुवाकम्भवानुद्दिशन्वितुक्ते गुणग्राहोदेवियकमधीचेत्युक्तेष्विध्याह
 अत्र अत्रापः प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेशगुणैः प्रापणमुद्देशादितिसोऽपदेशादित्युक्तोपदेशोद्देशयोर्लोकव्यवहारेण संकीर्णत्वमाशङ्क्योपदेशनेननु
 नासिकद्वितिवार्तिककृद्दिशितन्यासस्य खडनायोपदेशद्वितिकरणेन अनुपदिश्रुतिर्नेनानुक्तम् तच्च शास्त्रशासनकारणं प्रत्यक्षस्यैव तच्छास्त्रीयत्वात्
 गमप्रातिप्रदिकप्रमादात्सूत्रप्रत्ययोद्देशरूपमप्रीडिवादमात्रमिति वार्तिककृद्गुणन्यासीयाप्रत्यक्षचिन्तनत्वेनेपि लाभसंभवान्यासात्तरप्र
 वृत्तिसंबन्धेति प्रौढ्यावोधयितुमेव वादद्वेति भावः वन्नइति अकतेरिचैत्यत्र सूत्रायामित्यस्य प्रायिकत्वात्तन्प्राप्तिरिति भावः बाधादिति वा
 मरूपविधिस्तत्तल्लघुदुसुनस्वत्वैषुप्रतिषिद्धः नचतत्र साहचर्येण भावल्युट्प्रवग्रहणमिति वाच्यम् ईषत्यानः सोमो भवतेत्यत्र का
 मणिस्वत्त्वेनेति भाषादिप्रामाण्यनात्र साहचर्यानाप्रयणादिति भावः ॥ उद्दिष्टो मेनुवाकद्वेति इदञ्च सङ्कीर्णत्वसूत्रः सद्देति सूत्रविहितसंग्रहाया
 वश्यकमिति भावः वार्तिकेति सिद्धं नूपदेशने अनुनासिकद्वितिवचनादिनिर्वाणैकैत्यर्थः इदञ्च वार्तिकमुच्चारित इत्यस्याध्याहारेण व्याख्येयम् प्रत्याहार सम्पादकसूत्र
 मइह पित्यादिमूत्रमिति प्रत्यासत्तियस्योपस्थितत्वेनेत्यर्थः प्रीडिवादमात्रमित्यस्य महत्त्वेनेति वक्तव्योः सङ्गनमित्यर्थः प्रतीयते सतुनयुक्तः भाष्यकारोक्तवसङ्गः तत्त्वकथा
 मस्यायुक्तत्वादनसङ्गावरे वार्तिककृद्वादिनि कथञ्चित् वाहुल्यकरूपगतिकाराया प्रायिकत्वादिति अतएव को भवतादायोत्पत्त्यद्विप्रयोगादिति भावः ननु वासङ्ग
 विधिनाल्लघुद्विषयेष्वत्रभिभविष्यतीत्यत्र आह चासत्त्वेति प्रतिषिद्धद्वेति अत्र द्वायकमर्हद्वैत्यमत्र चेति सूत्रेर्द्वैत्यमत्र ग्रहणान्द्विचकारसमुच्चयेपिलिङ्गाकृत्यमत्र चोवाधा

काधुमिनि क्रियते यदि वा सत्त्वविधिर्न स्यात् स्यात् दातेन सिद्धेऽस्य ग्रहणं वार्थं स्यात् साहचर्येण पणमुत्तुम्नाहचयेण स्वल्पेनेति किञ्चातोयुजितियुजवेति शेषः यदि साहचर्यश्रय
पणमन्त्रस्तदात्तमुत्तुम्नाहचर्येण भावार्थकस्त्वविषय एव वा सत्त्वविधिर्न स्यात् साहचर्येण पणमुत्तुम्नाहचयेण स्वल्पेनेति किञ्चातोयुजितियुजवेति शेषः यदि साहचर्यश्रय
ति गुणेति विशेषणे इति निरूपितत्वं सप्तम्यर्थः तस्याऽऽकाङ्क्षायां न च यः स्वच्छविशेषणनिरूपिताकाङ्क्षावत्वे रातीय औलब्धः इति रास्मिन् प्रधानातिरि
क्तियुगे न संशयः अत्रुक्तं इति किन्तु प्रधानान्वय एव न्यायः प्रकृतौ च विधेयतया प्रथमः प्रधानमन्त्रद्विशेषणमेव प्रायेणेति ननु सद्वाप्यमित्यस्येति स्वचोक्त्या त्याग्यवप्रप्राये
ण संज्ञायामित्यन्वय इति भावः भाष्यकतावदेतन्नादित्यत्र भाष्यकच्छब्दालोकार्थे कर्मण्येति रिति षष्ठीप्राप्तेति रिति शंकावारणायाह अस्यार्थेति मूलेऽतस्वेति तथा व्याख्यानस्य क्लृप्तत्वा

क्लिष्टत्वादिति गुणप्रधानसन्निधौ प्रधानस्य विशेषणे साक्षात्सत्त्वे इति न रागान्वयस्य स्यात्तदिति लोकादिति भावस्तदाह नदीत्यादिना भाष्यकतेति अत्र
स्यार्थस्येति शेषः सर्वचोभयप्राप्तौ कर्मण्येति नियमान्नकर्तृविषयीति बोध्यम् अवहेलनाच्चेति चोद्देशो यतोऽवहेलनमतः क्लिष्टत्वमित्यर्थः घाप
कादिति ल्युटपवादश्चैत्यपि बोध्यम् तत्रापि संज्ञायामित्यनुवृत्तेरिति भावः अगतिरिति रिति न च स्वचोभयचिद्विधानमन्यतोऽप्यर्थ इत्या
करोत्यस्य मेवात्र घः सिध्यतीति वाच्यम् तस्याप्यगतिकरितिकत्वात् भगः पदमित्यादीयत्र धित्वफलतत्रैव तत्र प्रवृत्तेऽप्यपदस्य घञर्थे कर्तृमिदमे
तदेतत्तदाहरणम् किन्तु काचिकोवाक्यतत् किञ्चोच्चार्यवर्णनाहोपदिष्टा इमेवर्णादित्यादि भाष्यादुपदेशश्चाप्युच्चारणार्थत्वं निरणयेन संकीर्ण

लोकाव्यवहारस्य लक्षणयाप्युपपत्त्याभावश्च निषाधका भावः ॥ १८ ॥ ॥ देवस्यर्थः ननु ल्युटो वा धकत्वशङ्कायां घापवादत्वकथनमनुपपन्नमेवेत्यत आह ल्युड
पवाद इति तत्रापि हलश्चेति सूत्रेऽपि अगतिरिति रित्यस्य न विद्यते गतिरित्यस्य तस्यागतिरित्यर्थेऽप्यगतिरिति रित्यनुपपन्नत्वात् तत्राप्यस्यैव सत्त्वादित्या श्रयेन शंको न
चेति अन्यतोऽप्येति स्वन्भिन्नादपीत्यर्थः स्वन्धातोऽधित्वस्य फलभावादिति भावः तत्रैवेति भावमेव धित्वस्य चरितार्थोऽदिति भावः २ ननु पदमित्यत्र न शक्तिरिति च प्र
धानमित्यत आह पदस्येति घञर्थे कर्तृमिदमेति घञर्थे कविधानमिति वचनेनेत्यर्थः ननु तत्र नैव घञर्थे गजभोजनाः शाल्यपदस्य वयथावाहुल्यकत्वेनार्थो नरे प्रत्ययस्य
स्वीकारस्तथावाहुल्यकानुपदेशपदेऽपि कर्तृवर्णनकल्पने किञ्चाधकमत आह किञ्चोच्चार्येति उच्चारणार्थेति रिति आद्योच्चारणार्थेत्यर्थः अतस्त्वेकाच उपदेश इति

सर्वेदसंज्ञाविधावुच्चारणवचनउपदिशिर्गुह्यमिति कैः परः सद्रुच्छते ननु लोकैश्चैव श्रुतिप्रयज्ञादनेन ननु प्रदुः मिथ्यामिथ्या नमवानुपदिशत्वियुक्तै चैत्रेणामुषि नव
काशे हस्तदक्षिणीग्राहोऽमुषि नृक्षवामदक्षिणे यज्ञदमेव दिति भवतोऽपदिष्टः यन्वा इति मदनुयपनमयद्युच्चारणासम्बादनत आह सद्रुच्छते लक्षणयापि यपिनाशति
परिग्रहः स्तोत्रेणान्यादिवाक्यादिवत्त्वैकिकव्यवहारादपिशक्तिः सिद्धिर्भवतीति हस्तिमन्तभाष्ये जनेनेपदेशशब्दसमभिधाहनेनाद्योच्चारणक्रियोपस्थाप्यते तथा च तद
नत्वमनुवन्त्यभिमतस्यानसम्भवतीति वाक्यार्थानुपपत्तिरिति वाच्यम् उद्देशश्चात्रातिपदिकानानोपदेशद्विभाष्यादेशात्स्वरूपज्ञापनापहोवमुच्चारणनेषामेवोपदेश
इत्यादिचउपदेशश्चस्ति सूत्रस्यैकै यदाद्योच्चारणपरत्वव्यावस्थिनावत्यपदार्थान्वयात्तस्य शब्दस्योच्चारणविषये लक्षणया अङ्गीकारात् नन्वेवं लुप्त
संवेति निश्चिस्ति सूत्रविहितशत्राद्यवयवस्पर्शसूत्रयस्यैत्यादिनियानानुमितक्यवाद्यवयवस्यैव सञ्ज्ञानुपपत्तिः ॥ ३ ॥ यद्युक्तरात्र्यालौकिकव्यवहारेणोपदेशशब्दस्यैव

किंचोपदेशशब्दस्य प्रत्ययादिपरत्वे तस्यैव हलन्त्यमित्यत्रान्वयेन यत्किंचित्समुदायात्प्रत्ययचरणसंभवेतदर्थं अन्यग्रहणसामर्थ्यादिवर्णनं लो
शोभाष्यज्ञानोपदेशः स्यादिति बोध्यम् उद्देशश्चात्रातिपदिकानानोपदेशद्विभाष्यादेशात्स्वरूपज्ञापनापहोवमुच्चारणनेषामेवोपदेश
दिक धातुसूत्रेणादि धातुसूत्रगोणानादियाक्यलिंगानुशासनम् आगमप्रत्ययादेशाउपदेशः प्रकीर्तिता इतीत्यर्थः ॥ ॥ यथैकस्यैव ग्रहणमिति

ब्रूषेतदाऽऽनेनानाशिकद्विभूतिविहितेऽतिव्याप्तिरत आह किञ्चापदेशेति प्रत्ययादिपरत्वे भाष्योक्तकारणव्युत्पत्त्याप्रत्ययाद्यर्थकत्वेयत्किंचिदिति आत्मादिभिन्नैत्यर्थः
तदर्थम् यत्किंचित्समुदायात्प्रत्ययवारणाधम् सामर्थ्यादीति अन्त्यपदेशादनेत्यादिः आदिपदेशतस्य पदस्य व्यवबसितान्य परत्ववर्णनेन स्यैकेपुनर्व्यवसिताधातु प्रातिपदि
कप्रत्ययनिपातागमादेशादिति प्रदर्शनस्य च परिग्रहः न च भाष्यजनस्योपदेशशब्दस्य पूर्वोक्तसूत्रयोराप्रयोगमनिनाद्यवयवैकान्तकार्योर्भित्तिनापितीकारस्याद्येच्चा
रणविषयात्पत्त्याभावात् किञ्चिद्विनिर्गम्यवायव्यवनकारस्योत्तरग्रहणेनानिवयवनकारवदित्वापितीरिति वाच्यम् यस्यापदेशेन स्यैकान्तकार्येन स्यात्तदुपदेशप्रयुक्ते
संज्ञाद्वयार्थेऽप्रीयते किनिप्रत्यये समुदायोपदेशप्रयुक्तैवमनिनादौत्ववयोपदेशप्रयुक्तासिन्वाख्यातवचनप्रमाण्यदाऽप्रीयत इत्याहारयात् व्याख्यातवच
नमप्रमाणमिति ननु भाष्योक्तरीत्या व्यवसितान्त्रस्यैव ग्रहणे सिद्धिर्भावद्यजनत्वं तत्र त्वपक्षेपिदिषपरिहाराय तथा च गोणानामुपदेशशब्दस्य भाष्यजनत्वे भाष्यान्तर

मपि साधकाभिराह उद्देशश्चेत्यादिना न च भावधृपत्तस्य स्वीकारेऽनुतः सहेति सूत्रविहितं शत्रवशवस्था सङ्ग्रहद्विवाच्यम् अवसितान् ग्रहणमिति भाव्ये कावकातया । स्थित्यपि
 सेतुसदृशं ज्ञानाप्रतिस्तीर्णमिति सूत्रोपस्थिते गवशकतायातत्रयस्य च्छब्दो अस्तदन्त्यस्य ग्रहणमित्यवस्थात् सवमेव निषेयप्रतिपातनस्थले बोध्यम् वस्तुतस्तत्त्वविपक्षे शपरिक्षा
 याम् बाहुल्यकालादप्यत्र स्वीकाराद्यो नित्यमिषो अस्मात् एव भावतः षष्ठकस्मविनिहृतविहितान्त्वस्यैव सिद्धिः अतएव आह दिति शतेन शेषेरोक्तं सिद्धान्तार्थः सूचितः उपदे
 शतमित्यस्य शब्दस्य संज्ञिवो धोकोपदेशशब्दप्रकृतिकत्वं प्रभयान्तत्वेव ह्यप्रमाणमूलोक्तदूयणानामप्यनिरत आह उपदेशशब्देति वाक्यशब्दानामपि नित्यं च यद्वादिप्रसिद्धा
 योक्तुल्लङ्घयशाश्रयैनाहवकाशब्देनेति ननु प्राचा योगस्य प्रदर्शितमिति विकल्पस्य दृश्यं तन्मातृत्वं लङनमप्युक्तमपि आह उपदेशपदमिति तथा च भवक्तो योगार्थवर्णनमप्यु
 क्तादिशब्दार्थवर्णनसदृशमुक्तपादकादिशब्दार्थवर्णनसदृशमित्यत्र विकल्पप्रदर्शनतास्यमिति भावः मूलसंज्ञायादिति संज्ञारूपत्वे विनास्य शब्दस्य रूढत्वमसम्भवतो

उपदेशत्वमिति उपदेशशब्दव्यवहारद्वयार्थः श्रोतारपीति प्रत्ययेभ्य उपदेशेऽप्यपि शब्दार्थः वाक्यशब्देन वार्तिकम् शीङ् लण् चोरह उण् ।
 आचारेऽवगन्तव्यं धुह अण् अनदि लुदाहाराणि उपदेशसंज्ञेति उपदेशपदयोगरूढमस्मिन् भावः तत्तु संज्ञाशब्देन व्यवहारस्वाभिमतोऽत
 आह आसमद्वयदि न च कारोच्चारणव्यर्थम् नैनास्मात्पुनरापनस्यैवोचित्यादिति भावः आदिना प्रकारादींचुचुपचणया विव्यादिसंग्रहः ॥

निभावः ननु शास्त्रकृत्तमं संज्ञारूपत्वाभावेऽप्यस्मात्कृतैव सांख्यत आह मूले अस्मादपि अतिप्रसङ्गादिमिरधुनायादि शब्देऽलकविशेषसङ्केतिने पूर्वपदादिति ण
 त्वापत्तिरूपमिति प्रसङ्गादित्यर्थः संज्ञात्वाभावेऽपि न तद्ग्रन्थीयमंज्ञापदमप्युपपन्नस्य व्यवहारत्वादाणि कालादित्याह संज्ञाशब्देनेति अस्मिन्मतेति तस्येति शेषः अस्म
 त्स्येति भावधृपत्तमप्यस्यार्थः किमत्र विनिगमकमिति चित्त्वात्त्रायेकल्पने लाघवमेवेति गृह्यण यकारादीति चुञ्चुवादिप्रत्ययान्तेऽप्युद्दिष्टमिति सूत्रेणैव व्यवहाराण्यनेने
 त्यमुक्तम् ननुपदेशाभावादित्यसङ्गमं स्थानि न भवन्मलादत आह अदेशस्येति अभ्युपगम्यवोदयम् वस्तुतस्तत्त्वसङ्गमस्य अथवा नानुयत्ने सति प्रकृत्या भो
 विनव्यमित्यादिना भाव्यं सवदूषितत्वात् लुशब्दस्येति यस्य क्रियावाचकत्वनस्य धातुसंज्ञा क्रियावाचकतां चार्थबोधनाय प्रयुज्यमानशब्दघटकस्येति भावः अतो
 लुशब्दः कर्तुवन्त्यस्य संज्ञायामिति सूत्राणां व्यवहारे नोक्तत्वात् आह केवलमिति त्रिलाप्यमिति अकारोच्चारणसामर्थ्यादिति भावः अत्र धातुसुत्रगण

इत्यत्र साहचर्यतः सादृश्यत्वं समस्य उक्तार्थे लक्षणकाल्पनस्य भावघटनोपदेशशब्दस्य समस्य स्याद्योच्चारणविषयाणामित्यर्थः लक्षणोपनिनायार्थम् कामकारणव्युत्पत्ति-
काल्पनसाहचर्यकाल्पनम् लक्षणकाल्पनञ्चानुवित्तमिति भावः इत्यवधारणेः उक्तरीत्यास्तदेषपरिहारः स्यात्तत्रैः अलोक्त्यास्तद्विशिष्टावस्थावत्त्वमिदं प्रतिपादयाम्
इति प्रसिद्धं तत्राह उपधासंज्ञेति उपधासंज्ञाविधायकशब्द इत्यर्थः विरोधमुपपादयति तत्राहोति भिन्नस्य इति स्योनशकारस्य संज्ञाशब्दव्यवस्थेन स दुया
हि भक्त्यनुगम्यति यथाकथञ्चित्तैव विभक्त्युपयोगेः स्यादिति द्वैतकारको निदर्शयत्युपपत्त्यमिति परस्मिन् शब्द इति चेति भिन्नस्य इति स्योनशकारस्य संज्ञाशब्दव्यवस्थेन स दुया
रूपेणार्थप्रतिपत्तिकलाने तस्मात्सम्पद हलङ्गादिलोपः नचास्य शकारस्य लोपश्चान्नवयवत्वेन कथञ्चन स्य शित्वमिति वाच्यम् अनेकानां अनुवत्त्वा इति पक्षेण स्य

उपदेशभावादिनि आदेशस्योपदेशा भावादित्यर्थः ततो धातुसंज्ञेति लुप्तशब्दस्य वधातुसंज्ञः केवलस्य सौत्रित्वायैव भवति भावः नन्वत्रा-
सूत्रसाहचर्यद्वालागमप्रत्ययादिशब्देन तद्वैधक्येन पठितानुपूर्वोपाध्यादि व्यवहारस्तु भाविसंज्ञाविषयघटितत्वेन
धातुपाठ इत्यादि व्यवहारवदिति चेन्न आयोच्चारणविषयाणामित्येव सिद्धे समस्यानुपयोगात् इत्यवधारणे गृह्यते इति अलोक्त्यास्तद्वै-
ति उपधासंज्ञासूत्रे इत्यर्थः विरुध्यतेति तत्रादिलोपशित्तिभिन्नपदशब्द इति च पूर्वस्य श्रुत्वेन शः असं देहाय कल्प्य संयोगादित्येऽपि स्कोरि-
तस्या प्रवृत्तिः कलाजिज्ञासादौ जन्तुस्य वशकारस्य धात्वाद्यन्तवाभावः स्पष्टयेति भावः किंच न मोविरेव श्चिन्नद इत्यस्यास्य ग्रा-

होऽत्र न पक्षे इत्यपि बाधम् ॥ ११ ॥ पक्षस्य सत्त्वतमस्य हि समीपेऽप्यवस्थायेन गृहीतः स्वीकारात् अनुवत्त्वा एकानादिति पक्षे तु न शकारान्नस्य प्रश्नेषः कि-
न्तु लोपग्रहणानुष्ठेयवसिद्धे पुनर्लोपग्रहणास्तर्बोदेशः असं देहायैति द्विशकारको यनिर्देश इति भाष्याक्षरस्यान्यथानुपपत्त्येति शेषः यत इत्याद्याक्षरसूत्रकव्याख्या
नासं देह निवृत्ति कल्पनाये स्यात्संयोगादिलोपस्य कसाहचयेण संलोपविषयेऽस्य लुपदस्य प्रवृत्ति कल्पनमुक्तिमिति भावः नचा यस्य स्यादित्वेन भवति इदं लक्षणं ज-
शत्वा प्रवृत्तिरन्येभ्यो विवाच्यम् कर्तृदेवस्तद्वैधक्येन विना भवत्यस्य सत्ववदिति स्य प्रवृत्तिरप्यवधारणं तत्राह तद्वैधक्येऽपि न स्यादिति आह किञ्चेति इत्यस्य इति सूत्रस्य
एकशस्त्रस्या प्रवृत्तिः स्यादित्यशयात् ननु तत्पक्षस्यैव निवृत्तिरपि प्रायकलैकदेशु कित्वेन तद्वैधक्येन न स्यादिति आह किञ्चेति इत्यस्य इति सूत्रस्य

गतावच्छेदकमित्यर्थो भविष्यतीति तत्पदोपनिस्सप्रत्यविरोधद्विवाक्यम् अन्यानानिगित्त्यतिर्धर्मस्यैवावच्छेदकतायाऽनुच्छेदकत्वासम्भवादि
तिभावः केचित्तु उपदेशेनेत्यत्रोपदेशशब्द एतद्वाशब्दतया संज्ञाशब्दस्थले शब्दस्वरूपस्यैवमद्विप्रशब्दप्रकृतिकभावप्रत्ययाश्रयमित्युपदेशनेत्यस्योपदेशशब्द
इत्यर्थप्रवृत्तिरित्याहुः तन्नयोगात्तस्य शब्दस्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तकत्वासम्भवात् सूत्रेण सह्यसाधारणदूषणमाह लोपश्चेतीति आद्यपक्षे परिगणनेनास
ङ्ग्रहः स्पष्टः द्वितीयेन सुपयादयति न ह्यनेनेति तत्तर्कः उपदेशपदार्थः ॥१॥ सर्वसमस्तत्वेपि भाष्यानुसारीणाभाष्यसम्यक्तांशप्रवाग्रह इत्याशयेनाह भाष्यकारो
ति ननु कारण्युपनिस्तत्प्रसिद्धार्थैक्यस्यादत्त आह यन्निति इत्यादविति आदिना भाष्ये यस्य सम्यक्शरो सुतपरोपदेशश्चेतपरोच्चारणमिति वाक्यस्य सङ्ग्रहः सू
त्रेदिगिति दिगर्थस्तु प्रागुक्तभाष्यवार्तिकस्वरस्येन स्तुटः सहेत्यादिसङ्ग्रहानुरोधेन सकललक्ष्यसाधनानुरोधेन बाहुलकाप्रयणमेवोचितमिति नन्वनुनामि

सर्वेतिभाष्यकारदीत्यर्थः यत्रतुकरणव्युत्पत्त्यैवार्थसंगतिस्तत्रागत्यास्तुतइतिबहुलकाल्पुद्गभावः यथायन्निमित्तवैकल्पप्र
युक्तोपदेशप्रसूतावित्यादावितिदिक् नासिकामनुगतइति नासिकामभिहृत्यवायुनाभिव्यजितइत्यर्थः प्रातिशाख्यशिक्षादौलोकेच
तद्व्यवहारस्यैवोपपादनमावश्यकमितितात्पर्यम् अतएवमुखग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यध्वनिनोयमानुस्वारयोःनुनासिकत्वव्यवहा
कपददनुग्रहान्नासिकाङ्गत इतिनासिकापञ्चाद्व्याप्रियेत्यस्मिन्निवार्थः प्रतीयतेतथाचानुनासिकाकारदीनामनुनासिकत्वगुणग्रहि ॥२॥ सूत्रमतेमगाङ्कृत
तानां स्वरूपेपलभानां द्विषयेमतभेदेनयद्युक्तस्यार्थसम्भवइतिनेषासंग्रहोभवति मथापिवादी नान्तदुणरहितानामनुपलभाद्युगपदेवोभयवच्छेदेनोप
नाभ्यावायुसंयोगाभ्यामुपनिगितिविनिगमनाद्विरेणोभयौस्थानत्वमतः कथयोगाअप्येनगतार्थता किञ्चानुस्वारयमानाश्च नासिकास्थानमिष्यतइतिशिक्षाते से
वाश्चासङ्गहेतव्याहवासिकामभीति तथाचनयानुनीत्यौगिकः किन्तुनासिकामनुगतइत्यत्रयोः नुशब्दस्यभिहृत्येतिगमनइत्यस्यचाभिव्यञ्जितइत्यर्थइति सर्वेषां
सङ्गदइतिभावः उक्तयोगाअयणभावश्यकमिवाह प्रतिश्लाखेति नकेवलंप्रातिश्लाख्यादावेवतथाकिन्तुप्रकृतशस्त्रेपीति सूत्रस्यआह अतएवेति योगाअयणा
देवेत्यर्थः पत्त्याख्यानेति तत्रह्लादौमुखग्रहणस्मुखग्रहणयमानुस्वारगणमेवभाभूदित्येवमर्थमिति प्रयोजनमुक्तायेउभयवचनात्तेषांआशादवामिन्यायेन
२२

रुद्धं लोमुखग्रहणाभावेपि भविष्यति यमानुस्तराणानुसङ्गद्वयेनैव दोषो न प्रयोजनमित्यनेन साध्याभावसुखानुसङ्गप्रत्याख्यानेत्यर्थः धनितमिति अवेदभयवचनानामिदमिति ।
 नित्ययनेन धनितमित्यर्थः उभयवचनसु भयावच्छिन्नवासुसंयोगप्रत्येयाभिव्यक्तिविवक्षयेनैवेति तथा कथनेनायमर्थो लभ्यते ॥ ३ ॥ नन्विदमुपधारयति तदाऽशब्दसंज्ञेति
 विधादौ नुनासिकहृत्संस्कारादौ स्वरूपग्रहणाभावे भवति सूत्रानामेतुस्वरूपग्रहणाश्रितेति स्यादिति आदिना देवतादिशब्दपरिशुद्धः
 तथा च स्वरूपमित्यर्थः पश्चाद्विषयेष्वभिचरति इति तस्यानित्यत्वात्वादको वा शब्दसंज्ञेति ननु तात्त्व्येण निषेधविधायकमिति पश्चादित्येव चार्णस्य लवदत्रापि स्वरूपग्र
 हणाभाववद्भिभावः अनुनासिकाकारादिविषये मतभेदश्चक्रेयदीये प्रसिद्धः अनुनासिकस्य पूर्वः परे वा भागो मुखेनैव चार्णस्य नासिकावचनभावात् ननु गवाशसु
 स्ववर्णोपि भागो नासिकावचन इव लक्ष्यते अत्र प्रासादवासात् नित्यत्वात् नित्यत्वात् ननु तात्त्व्येण निषेधविधायकमिति पश्चादित्येव चार्णस्य लवदत्रापि स्वरूपग्र
 हासित्यनेन सुखग्रहणाभावात् प्रत्याचष्टेति मन्दप्रयोजनशब्देन क्रियाविशेषणमन्वदशब्दोऽस्ति तः समानाधिकरणपदको बहुव्रीहिः

यरोऽनुनासिक इत्यादौ स्वरूपग्रहणाभावस्तत्पशुरप्यस्य मित्यादिवदिति बोध्यम् मंदप्रयोजनमिति मंदेषु प्रयोजनमस्येति बहुव्रीहिः एवं विधे लो
 कत्रातिशाखादानभिन्नं प्रति स प्रयोजनमित्यर्थः अभ्यासोऽप्यस्ति अत्रेति सत्तायां लोपः स्यादिति भावः विधेनेति इदमित्यक्तयेऽमेनासि कवि
 धानसामर्थ्यादित्यर्थः नैवमिति तत्फलं लोपस्य सामर्थ्यादभावे इत्यमपि फलाभावात् नैत्यर्थः नन्वभ्यासोऽस्ति नृस्य वा नेको नाभनुवधा इति पक्षे आ
 दितश्चेति इदमिति विधेः फलम् न च लोपाभावे इदमिति महासंज्ञाकरणसंज्ञापि निवाच्यम् महासंज्ञेयं लोपसि ध्यातस्य लोप इत्यस्यैवैयर्थ्योप

उत्तीर्णप्रयोजनालाभात् किन्तु सती विशेषण इति ज्ञापकाच्चाधिकरणपदक इत्याशयेनाह मदेविति लोपः स्यादिति अत्र स्यादित्यनेन स
 भावनाभावत्रातुग्रसंज्ञेति वैदित्यापादानरूपभावात् यदापनेनात्राभुक्त्या इति पक्षे अभ्यासोऽस्ति इत्यवद प्रतिषेधः फलं सम्भवति तथाप्येकान्तपक्षे न दसम्भवति
 वक्ष्यते आह इदमित्यक्तयेऽमेनासि कवि धानसामर्थ्यादित्यर्थः नैवमिति तत्फलं लोपस्य सामर्थ्यादभावे इत्यमपि फलाभावात् नैत्यर्थः नन्वभ्यासोऽस्ति नृस्य वा नेको नाभनुवधा इति पक्षे आ
 दितश्चेति इदमिति विधेः फलम् न च लोपाभावे इदमिति महासंज्ञाकरणसंज्ञापि निवाच्यम् महासंज्ञेयं लोपसि ध्यातस्य लोप इत्यस्यैवैयर्थ्योप

३३

[illegible]

पथमे सादृश्यात् यद्यपि वर्याणां द्वादीनामेकमेव स्थानं त्विति भेदाभावस्तु त्वत्कोपपद्यते तथापि कार्यभेदेन स्थानेषु भेदादप्येव भेदादिति तु ल्यत्वस्योपपत्तिः यन्मुनासिक्ता
नस्थानङ्ङितुं करणमिति सान्तत्वं युक्तमस्य त्वनेन वर्णानिति भाव्यात्क एतन्नामपि कारणतत्प्रतीतिः स्थानत्वव्यवहारस्तवर्णभिव्यक्तिजनकवायुसंयोगाधारत्वाद्गुणा
धारत्वात्तरेयण ॥ ५ ॥ एवं च आदीनां नामिकाव्यवहारस्य प्राप्तिशस्य शिक्षादौ दर्शनेन नामिकाया अवधार्यकरणेन नामिकाग्रमद्वयजनमाद्वितिया स्वातृचनेन चना
मिकापि स्थानमित्याशयेनाह अत्रयथेति अनुस्वारेभ्यां अनुनासिका इति तिरीयप्रातिशारस्यं यमानुसारतामिक्वानान्नासिका अनुनासिकाश्चोक्तमाद्वितियायाग्रप्रतीतिः
शास्त्रम् वर्गेनमा अनुनासिकाभवति च शब्दात्संस्थानाद्यपरित्यागद्वारेण नामिकास्था नन्दिनीयमेषाभिव्यक्तिज्ञाध्वश्च शिक्षाणि एतेषु क एव गालव्या ओओक एवोष्ठजोस्सु
नाविमिपि नीय शिक्षास्यर्थः तत्र तत्परत्वाभावेन सुज्ञानामपि सुदुःग्रहादत्र तत्पर इति सहस्य प्रवृत्तावनुदत्त भङ्गापत्तिरित्यतस्तदप्रवृत्तिः शिक्षाद्युक्तानुव दत्तेनेत्यत्रादि
पदेन लौकानुभवपरिग्रहः ३ त्रैयादिकस्य परस्य पूर्वदृष्ट्याः सिद्धत्वाभावे दोषमाह नतश्चेति चत्वेत्यादि अस्मत्प्रत्ययविधित्वपक्षे त्रिपदास्य पूर्वस्य विधित्वं यच्छास्त्रं न

अत्रयथानामिकायाः स्थानत्वं तथाप्यत्र निरूपितम् ननु तत्कालेति यथा शिक्षाद्युक्तार्थानुवादत्वेनानुशास्त्रप्रवृत्त्यभावोदिति भावः नास्मि
दस्यादिति मतश्च गोधुङ्मानित्यादौ घत्वजश्चानुनासिकेषु कृतेषु भूषभावानस्यात् ॥ ५ ॥ दृष्ट्या परस्यासिद्धत्वं बोधकत्वाभावेन गोदुहनामिति स्थिति
घत्वजशूलयोः आसयोः पदार्थे घत्वस्य अनुशास्त्रपवादत्वेन दौघत्वम् नतो जशूलानुनासिकत्वयोर्यजशूलत्वमत्र रङ्गमनत्रानुनासिकत्वत्तद्व्यशत्वापवादः सुगणवानि
त्यादौ पञ्चस्य येनणकारादेर्गोघादौ विशयकत्वेन चरितोऽर्थसम्भवेन येन सो प्राप्तव्या विषयाभावात् किन्तु विजातीयादेशाभावेन निर्वकशत्वेन तद्वाच्य
मिति तत्रादावपवादविषये युक्तस्य ग्रहणे जशत्वम् नतोऽनुनासिकः नन्वत्र घत्वोत्तरकयद्वितिवत्तापत्तिः जशत्वस्य पदसंज्ञा सापेक्षत्वेनाधिकार्ये सत्वेन वहिरङ्गत्वात्
नत्र द्रव्यस्य नुतदनपक्षत्वेनान्नद्रव्यम् नन्वास्यजशत्वापवादत्वात्त्राकप्रवृत्तिरिति उच्यते त्वनित्यादौ जालास्य लेन सो मात्वयद्विति भसंज्ञाविषये तत्रास्याः पवादत्वा
सम्भवात् अतस्त्वपत्तादौ जशत्वमिति न किञ्चाविरोधेनैतादृशस्थले परत्वन्निष्पन्नमस्य भवचवस्य भववाक्प्राप्तिर्नो जशत्वमप्युभावानुनासिकत्वान्ना
स्यागोधुङ्गवानिति स्यादिति चेन्न घत्वोत्तरवत्वमप्यभावजशत्वात्तास्योत्तरत्वा दत्तान्द्रव्यजशत्वस्यैव प्राप्तेः न च जशत्वात्तत्त्वस्युक्तेरीत्यान्तरङ्गम् नयद्विति ॥

सुखस्यापि पूर्वपक्षप्रमाणेनोभयोः समत्वात् न वस्थानभेदे वा विरोधात्परत्वं न नियामकमिति वाच्यम् विषयभेदे विविप्रतिषेधशान्त्वस्य प्रवृत्तेर्दशनात् भयभावाच्च
शान्तत्वात् ननु सुखमेव ज्ञेयत्वात्परत्वं ननु नास्तिकः अनिराजन्तभयोः सममियाशयात् पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याधिकारत्वेन धत्ताग्राह्यभावावयवयोग्यतायाः
प्रथमतो धत्तलन्तो ज्ञात्वास्यासिद्धत्वात्ततः प्राग् भयभावः कलनुन प्रवर्तते धत्तादीनामसिद्धत्वेन ननु दृष्टादृश्यैव समात् ॥ ३ ॥ इदं विधिस्तु न मेव तलुत शान्तुत प्रया
गस्य सिद्धिर्निविद्यतीति शङ्का निरागच्छ न चेत्त्यादिना अतिदेशान्तरात् स्यान्निवृत्तातिदेशान्तादिवद्व्याप्तिदेशवत् न चासिद्धत्वं निति निर्देशाभावाद्दृष्टान्तस्यापि
देशविधायकत्वेनातिदेशान्तरवदित्यमसिद्धमिति वाच्यम् विनापि वतिवपथागम्य ननु तिमिभाषकारात्म्यावयवार्थत्वाभावात् अत्यपरिभाषालवत्सु पूर्वत्वावच्छिन्ना
शास्त्रत्वमस्मात्सिद्धिर्भवियतीति पूर्वपक्षेन त्रिभिः प्रायः उभयथापि दोषद्वयाशयेन समाधत्ते सपदेत्यादिना ननु मध्यपाठसामर्थ्यात्त्वापेक्षपूर्वत्वाश्रयशस्त्रेषु प्रवृत्ति
न चातिदेशान्तरवत्स्यापि त्रिपक्षां प्रवृत्तेर्न दोषः सपादसमाध्यायमपि पूर्वप्रतिपत्तिरिति परासिद्धत्वापत्तेः मध्यपाठस्य विप्रतिषेधस्तु न स्यात्त्वसामा
र्थ्यप्रत्यये तु विनिगमना विरहाद्विपक्षमप्यप्रवृत्त्यापत्तिरिति भावः शौरित्यस्य प्रसंगादिति सिद्धे अस्मिद्धत्वात् शान्तुत्वादाहरणस्यैव परा
त्वाल्लक्ष्यकार्यप्रवृत्तेरावश्यकतायापरत्वात्त्रैयादिके कार्ये जातेन तत्राभावप्रतिपत्तिरिति शौरिपेदेव दत्तं हतं न स्यापेन स्यान्निभूतं शौरभावा
च्च विचेत्यस्याप्राप्तिरिति भावः सखचेदप्रकृतं सूत्रे च परस्मिन्निभूतप्रवृत्तौ कोरसिद्धत्वात्त्रचभाष्ये ॥ १ ॥ इति चेन्न न ह मध्यदिति स्वं
चेत्तामिधानास्याति देशशास्त्रत्वनापि परिभाषाशास्त्रत्वनापि स्वतन्त्रविधिलक्ष्मणोक्तदोषान्तिवधिकास्तत्त्वमेवेति भावः शौरित्यस्य प्रसङ्गादिति मूलमसङ्ग
तम् रलोपोचयोः प्राप्तौ लोपस्यासिद्धत्वेनोत्तेजनोपसिद्धेर्निष्पन्नत्वात् तदतो मूलशायस्य कठयति सिद्धत्वादिमाग्रत्वादिति कार्यः सिद्धत्वादिमतेना
स्त्रेऽसिद्धत्वात् शौरभावेन तत्र विप्रतिषेधशान्त्वस्य प्रवृत्तिः स्यात्तत्राचन द्विधेयकार्यस्यापि तद्व्यापारप्रवृत्तिर्जायते कार्यमसिद्धमिति विदुस्त्वधुनानमस्ववितिका
यस्यासिद्धत्वादिति भावः तत्र जाते कार्ये अस्वजननोत्तरमित्यादिः शास्त्रयोः प्राप्तौ विप्रतिषेधशान्त्वस्य विरोधप्रवृत्तिः सच विरोधः कार्यद्वारा बोध्यः देवदत्तह
तु हतन्यायेनेति देवदत्तस्य हतविहनेपि देवदत्तस्य शानदर्शननाथान्न देवदत्तस्थानीयस्योद्गमनसदृशलोपसमाहकारो रीति शान्त्वत्तस्य प्रवृत्तिरेव

[illegible][illegible]

परमिति न सिद्धान्तर्याकोपद्रव्याशयकशङ्का निराचष्टे न चेति ममापि कार्यसिद्धत्वविनिर्माणपीत्यर्थः पूर्वपरपदयोः अत्र पूर्वपदन्यतनम्यरपदन्त्याक्षिप्तं बोध्यम्
शास्त्रश्रवणविषयता सम्बन्धेन शास्त्रजन्यज्ञाविशिष्टकार्यश्रवण एव कारणलक्षणकार्यप्रवृत्ति व्याप्तिः ननु पूर्वोक्ता सिद्धमिति शास्त्रारम्भस्य मानमत आह फलान्न
भावादिति ननु फलमप्युक्तमेवेत्यनेनाह गौरवादिनि कार्यासिद्धत्वपक्षस्य शास्त्रासिद्धत्वपक्षः सौकर्यसाधनमुक्त्यलक्षणविना प्रियोजनानामुक्तिरिति
दानस्य च निर्वाहाभिधीयति यदेवं कान्तिक्रियते किन्तु कार्यासिद्धत्वमेवाश्रीयते उक्तः प्रकारेणाश्रीयते तदागोरवस्य सुमेवेति भावः कार्यासिद्धत्ववादी शङ्कते न

शब्दज्ञातयेति निरधिष्ठानागोपासमवेनारोपार्थे ज्ञातयेत्यर्थः पूर्वोक्त्यादेव दत्तहृदगत्यायेन अकाराभवेन इकाराभावस्याकाररूपत्वाभावादिनिर्भावः आदिपदेन ओकार
दीर्घः स्यादिति न स्यात् । न केवलस्य परिग्रहः ननु भावे कर्तव्ये मुखासिद्धत्वे निषेधवसतिव्यर्थः स्यात् आहोः कारणव्यवधानान्नाभावाप्राप्तिरिति देवदत्तहृदगत
स्वाभावनाश्रयणीयत्वासत्यकारबुद्ध्या पररूपम् । विद्यतीत्याशयेन शङ्कते मुत्वस्येति युक्तमिति लाघवादिनिर्णयः यत्तच्च आशयेत्यवादेन वस्तुतस्तत्तद्भाष्येना
पिनलस्यसिद्धिः उच्यते । सिद्धत्वा रोपेणाकारबुद्धौ प्रवृत्तेर्नातिगुण इति शास्त्राण्यपररूपेण पररूपस्य कारणो भविष्यति तत्रोदावप्युकारात्सलक्षणस्य भ्रवणन्तसादेव पररूपे
ण तस्य निवृत्तनाम् न च कारासिद्धत्ववन्मकाराण्यसिद्धिर्द्विमिदापरत्व बुद्ध्यापुनस्तस्य प्रवृत्तिर्भविष्यतीति वाच्यम् । लक्ष्यलक्षणस्य पुनः प्रवृत्तेः शास्त्रविरुद्धत्वात् यदि

अदश्चर्यात् अत्र सद्दयवस्थांजातस्योत्पत्त्यस्यपादसमाध्यायीस्थकार्यदृष्ट्याः सिद्धत्वेपिपूर्वरीत्याअकाराभवेनपरत्वरूपादनापत्तिः सु
त्वासासिद्धत्वाविषयसामर्थ्यादेतद्विषयेऽक्तृत्यायाप्रवृत्तिरितिचेतेनशास्त्राभिद्धत्वमेवज्ञापयितुमुक्तम् नवशीभावाभ्युत्पन्नमदसोसिगिति।
मुत्वेदापरकाराभावेनैतद्वदिति सूत्रमपिअर्थसदत्रैवज्ञापकमतु नन्वैतसिदित्यादिनिर्देशेद्वदन्तद्वदन्तत्वायोः नित्यवृत्तिवाच्यम् ह
मेद्वदन्तेतद्वदन्तिचहन्तेपिनोक्त्वज्जनहन्तत्वायेतमुक्तगहन्तमुद्यतस्यहन्तेनमुज्जीवनमस्येवेतिन्यायशरीरम् तावियादेशद्विहन्तुः
पुनस्ववर्णदीर्घस्यहन्तेनाद्यमसञ्जातोयप्रसरामात्रम् नमुहन्ननस्थानीयालक्ष्यप्रवृत्तिरिति नन्त्रास्यन्यायस्यविषयइति तेनास्थानित्यल
बोधनासम्भवात् स्पष्टं चेदस्त्वादित्यमवर्तनामस्थानेति सूत्रेकैयद प्रवृत्तेरितिनिर्दिष्टानांरापासभवेनहन्ननसञ्जातोयप्रयोगकार्यप्रवर्तनेन

नावश्यकमवस्यत्यत्रावर्तिरः॥ (पुनः प्रवृत्तिरपि नमुदादेशद्विवर्तिनैकवाक्यापन्नमुनेइति शास्त्रारम्भसामर्थ्याद्विषयतीतिकल्पयेत हि कायो
मिद्वत्तवादिनो महान् क्रोशः यवम् नमुनइति सूत्रवत् अत्रैव शब्दा मिद्वत्त एव ननु देवदत्तहन्तृहन्त्यायस्य निरावमन्यत्र हृत्तद्वादिनाऽत्रापि निबोहोऽप
कानुसराण्यर्थमित्याशङ्क्य कान्तिराचरे मन्वेत्यादिना मोसादित्यादि निर्देशस्तन्मायानित्यत्वापत्तेश्चिथिलयति हतहत्यादिना सुतरामित्यस्य नोक्तजनत्वे वा
दमस्येति शब्दः तेनैतो सदिति निर्देशेन ननु ताविति वदन्नापि न्याया विषयत्वं मस्त्वित्यत आह प्रवृत्तइति ननु कायौ सिद्धत्वं पक्षेऽपि न काये मसि हृत्तमपि न्यन्नमिति

1

अतएव परिनिष्ठितविभक्त्या समासद्वयिपक्षस्वीकारदेवयदुक्तमग्रागभाष्योदाहतेति तत्रमानन्तु अस्यवर्णस्येत्यर्थः सतिवहो गिति सूत्रेऽवर्णस्येति प्रयोगोऽनेकमन्यथा-
 दार्थ इति सूत्रस्योक्तस्य पदस्येत्यर्थः कोऽन्यपदेति प्रयोगश्चोविधायम् यकविभक्तिचापूवेति यातद्वयिपक्षस्यैव विभक्तिप्रहणाभावेऽपूर्वनिपातद्वयस्यानर्थ-
 क्यमित्यभिप्रायेण ज्ञापकत्वेकविभक्तिग्रहणमेव अतिप्रसङ्गम् न तस्मै नृपदस्य पूर्वपदस्य प्रसिद्धातिप्रसङ्गम् प्रतिपदोक्तिरिति ह्युक्त्या सप्तमीति यदोपादानेन यः समासे विधी-
 यते तस्य ग्रहणपरिभाषया भवतीति भावः यतु कालसमयवत्त्वात् स्थितिनिर्देशनाकारहकारयोरेव सावर्ण्यमित्येव कल्प्यतादित्वात् सप्तम्येव आकास्यप्रक्षेपेणेति तद्वत्तन्निर-
 त्यसि निर्देशेनेत्यादिना वेलास्थितिनिर्देशस्य ज्ञापकत्वमर्थविशेषे च यत्र ज्ञापकाभिधानन्तत्र तज्ज्ञापकवचनमानुमानिकार्योभिधायकमेव भवति अनुमितिस्तु व्या-

आत्मवतसु तेषामुक्त्यार्थेति सूत्रे भाष्ये परमेकारके परमेण कारकेणेत्यादाविति प्रसंगमाशङ्क्य प्रतिपद्येत्तत्परिभाषया समाहितमिति भावः अत्र
 चेति सूत्रे इत्यर्थः प्रक्षेपे आकारप्रक्षेपे निर्देशा लिंगमित्यन्वयः निर्देशो नाकारहकारयोः सावर्ण्यभाववोधकात्मानुमानिकवचनकल्पनापेक्ष-
 या प्रक्षेपस्य वतास्येकत्वनलघीयद्वयति भावः व्याख्यादिति सर्वव्याख्याने मानतु प्रयत्नभेदेन नाज्ज्ञालावियेत तत्राप्याख्याने परमाख्य-
 म् तद्धनयत्वमपि सूत्रमास्त्विति भाष्ये स्थितमिति शीतलशब्दस्य वर्णनिर्देशात् सवर्णनिर्देशात् इकारस्य शकारे चेत्यर्थः न च शीतलः
 शकाराच्चारणेन तच्छकारस्यैकान्तनिर्देश इति वाच्यम् शीतलशब्दे शीतलो भावात् किमु श्याधातोः क्तद्रवमिति स्य शयोः श्यद्वत्यनेन सप्रसार-
 णे इत्यास्यशब्दस्युक्तेनेत्याभावेनियन्तात् शीतलशब्दास्मिध्मादिनास्त्विति शीतलशब्दस्य द्योधात् ॥ ॥ निज्ज्ञानादिघटितगुस्तत्सामग्रीप्रयोज्ये-

ति गौरवमिति भावः अन्यन्यायः आकारः हकारसावर्ण्यभाववान् पलाप्रयोज्यकत्वादिति कल्पनीयः ननु नज्ज्ञालाविधिवत् निर्देशस्य सत्त्वेन ह्युक्तस्य सत्त्वे विमाननास्ती-
 त्तमआह आख्यानादिति प्रयत्नभेदेन । ईषादिहृतविवृतेति प्रयत्नभेदेन भाष्यमिति प्रयत्नभेदे सति सावर्ण्यभावः सूत्रप्राप्त्येभावप्रयोज्यस्य भवमिति यदा तु
 न प्रयत्नभेदकल्पनात्तदपेक्षावर्ण्यन्तदाफलभेदः स्पष्टमेवेति शस्य ईकार इति सूत्राभावेद्भस्ते कारशकारयोः सावर्ण्यच्छकारस्यापि स्वात्मवर्णोदीघ-
 प्राप्तिः ईकारस्य तु तस्याप्युत्पादिति विशेषः ॥ ६ ॥

क्षिब्धदिशि सप्रतिशितशब्दधनुपलभ्यादाह शीतशब्दोद्देशेति नन्वेतादृशक्षीरेन शीतलशब्दसाधनापेक्षया लावेन शीतलवस्त्वमित्युतथा चोक्तज्ञापकं मु
स्थमेवमन्ताह किञ्चेति युक्तमिति लाघवादिनिशेषः अथ शकारोऽचकार्यनिध्यादकइति वचनात्परकल्पनाप्रयुक्तद्वैतव्यष्टमेव किञ्च शीतः शकारोच्चारणविधि
शेदसा दैवचरितार्थम् तत्रान्नरत्वादेमरनेकाचोऽस्योर्गेति यणशकारसमवयवमवति दीधक्तपूर्ववनप्रवृत्तेर्वाणादाङ्गस्य वलवत्वात् मूलैस्त्वविशेषस्य प्रतीकमशुल
व्याख्यानेन्देहो भविष्यतीत्यतो व्याचष्टे ग्राहकोति अत्रच परेणाणग्रदण्डेव ननु तपरसुहृत्स्थाननिविधयथायात्कारस्य ग्रहणाद्यन्तपरकारणमस्त्विति शङ्का निरस्य
ति नचतपरस्यादिना विध्यशत्वमभ्युपेयैव समाधत्ते स्थानेतरमेति एवं ज्ञेयमिति परेणाणग्रहणमिति ज्ञापितेपि वैयर्थ्यमिति स्वविययचरितार्थाभावादिति भावः ॥

शीतशब्दोद्देशि आदिषु गणरत्नेषु नौचपक्यमे किञ्चनेनापूर्ववचनेकल्पनापेक्षया सुत्रोदाहरणत्वमेव तस्य युक्तमिति भावः अत्रैवेति ग्रा
हकसुत्रेणैवेत्यर्थः अत्रच उक्तं दिति सुत्रेण तत्त्वमानतद्विचुरदिष्यन्ताद्वान्तोलेख्य चैकान्तद्विषयत्रदीधक्तृकारस्य स्थाने इह स्ववय
थास्यादिपथम् पूर्वणात्राणग्रहणेतु उद्देशेन विधेयेन च क्रुकारेणाणत्वाद्धिक्काराग्रहणेन तस्य स्थानित्वं नवादेशत्वप्रसक्तमिति
वर्धनं तस्यात् नचतपरसुहृत्तुल्यकारग्रहणार्थं तत् स्थानेतरमपरिभाषयान्नकारस्थाने तस्य वारणेन तद्गुणे फलभावात् न चैवं ज्ञा
पितेपि भाव्यमानत्वात्स्ववर्णग्रहणाप्रसक्तेरुद्देश्यम् तपरत्वाभिव्यादे शान्तरनिवृत्त्यर्थत्वेन स्वस्वरभ्यनुज्ञानाथतया पूर्ववोऽथत्वाभावे
न विधेयत्वात् कृतं तु तपरत्वे भाव्यमानतापीत्यन्यदेतत् ॥ ॥ स्वरूपभ्यनुज्ञानार्थेति अद्येनैव देशविधानत्वात्तादाचीकृतम् अवीदुधत् अमीसृज
दित्यादिस्वरारम्भवृत्तिः स्यादिति दीर्घिककारस्य स्वरूपेपलभ्यो न स्यादिति गेनेनापहारास्ति त्वस्मिन् दीर्घस्वरूपेपलभ्य इति स्वरूपभ्यनुज्ञेत्यर्थः यत्स्वकृत
इति स्या नपक्षयान्यपादादेशत्वेन भाव्यमानेति परिभाषा प्रवृत्तिः स्यादतोऽयमेव तकाराभाव्यमानेपिसर्ववर्णग्राहको भवतीत्यर्थे ज्ञापयैति तन्न अपूर्ववोऽथत्व
मेव भाव्यमानत्वमित्यर्थस्य प्रसिद्धत्वात् अपूर्ववोऽथत्वञ्च स्थानित्वरूपविजानीयनिध्याधत्वम् भाव्यमानोकारविषयस्यैव स्ववर्णग्राहकत्वस्यैव प्रसिद्धत्व
॥ च तावतेवादसोऽसिरित्यत्र निवर्तकस्य सम्भवात् ॥

करे

ननु ग्राहकशस्त्रस्य चोर्थेण ग्रहिभवाद् निष्पातेन स्थित्युक्तमनोभावर्यमाह वर्णो नामित्यादिना तावत् आदौ न न्येतादृशक्रमेण वा कथार्ये निष्पादावन्त्यास्य द्वाविमौ चैव सर्वाणि ग्रहण
वत्ताज्जलावित्यत्रापि ग्राहकशस्त्रप्रवृत्तिः कुतो नैव यत आह अथ क्वावदिति सततं नाज्जलावियेतात परिहारेणेति अपवादविकल्पपरिहारेणैवोत्सर्गाप्रवृत्तेरदो कारात् अ
न्या नाज्जलावियेतद्वाकार्योपयोगलोचने अनापत्तिरिति अत्राभाष्य ज्ञानात्कास्तिशक्तिग्रहस्यैव शाब्दबुद्धिहेतुत्वादिविशेषः न चेति नहीत्यर्थः सतद्वाक्यायैवोधा
त् नाज्जलाविविवाकार्येवोधात् तन्निष्पन्नः स्ववर्णपदार्थेति श्रव्यः तथा च तुल्यासंस्कारार्थे बोधो यथयि प्रागभवति तथापि निश्चिन्तो न सम्भवति तस्मात्प्रवृत्तिः बाधकाभा
वादिति प्रतिबन्धकबाधबुद्ध्याभावादित्यर्थः विधयेकत्वेनेति प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानस्याभावबुद्धिकारणतायाप्रसिद्धत्वादिति भावः षत्वमिति अ
नियतेरिति वर्णानामुपदेशस्त्वावतदुत्तरकालमित्संज्ञानुत्तरमादिरित्येनेति प्रत्याहारस्तदुत्तरकालासर्वणसंज्ञानुत्तरकालमणुदिविति एतेन स
मुदितेनाल्पत्रसवर्णानाग्रहणमिति वाक्यपरिसमाप्तिन्यायादित्यर्थः अयं भावः आदिरित्येनेति प्रत्याहारमिदो नाज्जलावियेतद्वाकार्येवोधात्
तिनिर्णीतैर्तद्विषयपरिहारेण सर्ववर्णपदार्थेवोधात्त्वनिश्चयेऽनुदिदं यत्नेन तावताग्रहणवैधेयनीयमन्यथा बाधकसंभावनया तुल्यास्य सूत्रजशक्तिः।
ग्रहे प्रामाण्यसंदेहेन तच्छास्त्रजवैधानापत्तिः न चैतद्वाकार्येवोधात्तः प्राकृतमन्त्रिश्च यद्वति भावः यत्तु निषेधवाक्यार्थेवोधात्तु वैधेयकार्य
बोधस्वर्णेन तन्म पदार्थोपस्थितौ वाक्यार्थेवोधाधकाभावात् निषेधस्य प्रतियोगिज्ञानोपपादकतायाविधयेकत्वे विधेस्तत्पक्षे भनानाभा
वाच्च रमास्त्वित्यत्र षत्वमिति सर्वस्यापेक्षया तु त्यागारेणोपाद्यमाने श्रथे न्यायानादगदवसुक्तम् भाष्ये स्थितमिति अनेन कारप्रश्लेषमा
नददर्शितमस्मादस्यैव विवाधातीवासादृशच प्रयोगभेदेन चोध्यम् आतो धातोर्गतिरित्यादिति ॥ अत्र तस्यासिद्धत्वादीदृशत्वन्तः षडोः कः सति क
षन्नतः षत्वस्य प्राप्तिरिति बोध्यम् ननु त्वदीनामसिद्धत्वात्संयोगान्न लोपः प्राप्नोतीत्येव कुतो नोक्तमत आह सर्वस्येति एकयस्युक्त्या आकारप्रश्लेषरूपयस्य
क्त्या न्यायानादादिति न्यायस्य पूर्वव्रासिद्धिमित्युक्तैः प्रवृत्तिर्विषयः नादादित्यर्थः ननु सादृश्यभेदनिवन्धनत्वाद्वाधातो धातुसंज्ञानप्राप्नोतीत्यत आह
॥ वाधाताविति अतएव यानि वा नीतिनिर्देशसदृशानि ॥

अर्थे निमित्तकं बहुपक्षस्य वदितुं तात् तत्त्वज्ञानान्नयोरभिधा प्रवृत्तिः यन्नाद्यः पञ्चम्यन्त्रशब्दोऽथास्यास्य निरूपितानंतयोऽप्यण्यत्तत्रैव तत्परिभाषयाः प्र
 वृत्तेः सम्प्रदायसिद्धत्वात् यन्त्रान्तरं द्वे बहिरङ्गे वज्राननयमित्यर्थस्तन्मुक्तः पंचवेदमियादवसिद्धत्वाभावप्रसङ्गादत आह ततोऽपि तापोऽपि तिर्थः यद्यप्यथापेक्ष
 तसु भयत्र तथापि लोपस्याधिकोपक्षत्वम् प्रकृतिप्रत्ययसमुदायोपसत्तात् किञ्चरायोल्लिङ्गापेक्षातच्च ल्लिङ्गमश्रयमत उपस्थितमवति सङ्ख्यातु नदुत्तरं सती ताभवा
 त्तितादाप एवान्तरं नृत्वमिति भावः तनुभावावच्छिन्नमस्ति विभक्तिर्वेत्तकारणतेनैव ह कायकारणभावेन सम्भवति वृषणवसुः वृषणश्च इत्यत्र व्याभिचारात् ॥
 यदि भसद्वासाभ्यामप्यनिविभक्तौ निमित्तत्वाभावेऽपि लोपविधायकशाल्यप्रवृत्तिहेतु भसद्वाविभक्तिनिमित्ति कैवेति विभाव्यते तदयाः पश्यसीत्यादौ भसद्वा निमित्तविभक्ति
 निमित्तका चूपरूपानि मितकात्वेन लोपाद् द्विरङ्गत्वमपि सम्भाव्या त इत्यनन्त्याह अर्थे निमित्तकं इति अगमावः शब्दशब्दे वाक्यस्य प्राधान्यादस्मिन् स्व
 त्वस्यार्थे निमित्तकदापो वदितुं तात् तत्त्वज्ञानान्नयोरभिधा प्रवृत्तिः यन्त्रान्तरेऽपि चिह्नं भूतं संख्यानिति निमित्तकं भसद्वा निमित्तक
 तेन लोपस्य वदितुं ताच्च अर्थे निमित्तकं वदितुं तात् तत्त्वज्ञानान्नयोरभिधा प्रवृत्तिः यन्त्रान्तरेऽपि चिह्नं भूतं संख्यानिति निमित्तकं भसद्वा निमित्तक
 ॥ ६ ॥

दिरङ्गद्विगुणपरिभाषा घटकानिमित्तबोधकाङ्क्षयेन शब्दरूपतद्गृह्यत इति नियमः अतस्त्वत्रयादेशस्तन्मस्य प्रतिषेधद्वितिवर्तिकसङ्गच्छते अन्यथा द्वौ वापेक्ष
नित्वादेशपेक्षया तदनपेक्षत्रयादेशस्य पूर्वप्रवृत्तौ तत्तत्स्य स्थानिवत्प्रवेनविशब्दवत्तस्य स्थानेति त्वादेशे लक्षणे लक्षणस्य समुदाये प्रवृत्तैः पुनस्त्यादेशप्रवृत्तौ वापि
कामुद्रतिः सदैव अतस्त्वगोधेरः पचेति तस्यस्य सिद्धिरन्यथाऽतोपि पदस्य साहसं ज्ञासापेक्षं त्वनविद्गुणयावलिलोपेन स्यात् अथापेक्षवद्विद्गुणभावमेव लोपः
सुविमित्तु तस्य इदं कतिगुहणज्ञापकमिति अत्र याच्यते न ह भ्यामित्यादौ पदसंज्ञासापेक्षं न लोपस्य विद्गुणत्वेन तु गभारस्य सिद्धौ तद्वैश्यस्यैव न च भ्याम् नि
मित्तकालमेव न लोपस्य न तु पदसंज्ञासापेक्षत्वमिति शब्दस्वरूपस्याङ्गशब्देन ग्रहणे पिदोषयवेति वाच्यम् भ्यामः पदसंज्ञाप्रतिनिमित्तत्वेऽपि न लोपप्रत्ययनिमित्तत्वात्
परस्परयानि मितत्वाश्रयणतुमानाभाव इति लक्षणशब्देन भीम इति वदेत्कदेशशक्त्या लक्षणप्रतिपक्षोक्तयपि भाषापरकततोऽद्वैतैः स्पष्टैरङ्गत्वं लक्षणं
प्रतिपक्षोक्तयपि भाषायाः अविषय इत्यर्थः तद्विषयत्वे हेतुमाह नकाराजिविति तद्विषये धातुसंज्ञा विषये दर्शनेनेति एवं च ये लक्षणप्रवृत्तिज्ञानोत्तरकालिकज्ञा

नविषयस्वरूपकत्वेनैवमपि धातुपाठोऽहमर्थेन धातुसंज्ञाविधौ तस्याः परिभाषायाः अप्रवृत्तिरिति भावः न च भवादय इति सूत्रदृष्ट्यानेषामसिद्धत्वात् न लक्षणिका
नादृशेनमिति परिभाषाप्रवृत्तिः स्यादेवेति वाच्यम् यादृशानुपूर्वीकस्य धातुसंज्ञाः (भिप्रैतादृशानुपूर्व्येव च्छिन्नस्य ज्ञानमर्थानुसंज्ञाप्रवृत्तिप्राक्कालिकसंज्ञानपूर्व
कालिकसम्भवति ततोः सिद्धत्वात्) । धिष्ठानङ्कारमस्ति अधिष्ठानस्य परसंज्ञानसत्वे हि परत्वज्ञानापोक्षपूर्वत्वज्ञानमर्थानुसंज्ञाविधायकसूत्रविशेष्यकसम्भवं
ति ततोः सिद्धत्वात्पुनरिति नान्ध्यापदानस्येत्यादिसूत्रज्ञानसमये प्राप्तसत्येवेत्याशयात् यत्पुनर्ग्रहणे आदेच उपदेश इति सूत्रस्योपदेशग्रहणलक्षणमिति पदो
क्तपरिभाषानप्रवर्तते इति तन्न ओक्तस्य भाष्यविशेषात् मन्त्रहिंहेचित्रागोप्रमित्यत्र ओदिति सूत्राप्रवृत्तिः परिभाषयासाधितातस्मादादेच इति सूत्रस्यमुपदेशप्र
दृशस्य परिभाषाया अनित्यत्वसंज्ञापकम् वर्णग्रहणेति तस्याः क्षपिप्रवृत्तिस्वीकारादेव पशुष इत्यस्य चिकीर्षेति जिह्वीयेति तस्य च भिदिः अथे पशुमनेति विग्रहे
सकारजः शकारश्चोर्वाङ्बर्गोत्तवर्गज इत्यभियुक्तौ तेभ्योदिषु लाक्षणिकानामपि दर्शनेन तद्विषये तस्य परिभाषायाः अप्रवृत्तेः आनोयानोरित्यत्र प्रति
पदोक्त आकारेण ह्यनेदमितुवक्तुमप्यशक्यम् पशुष इत्यस्मिन्नायनेः पशुषोर्नोति विद्विद्वनोरित्यात्वम् आनोनाप इति वार्तिकमनेन तु वि
कल्पार्थेकनिपातवाश इत्युक्त्यानुत्वे प्रातिपदिकत्वाभावात्सुवभावेपदत्वानापतिर्दोषः क्रियात्वचसाधत्वेन प्रतीयमानत्वम् साध्यत्वम्
चोक्त्याद्यमानत्वमित्यन्यत्र विसारः हिरुगित्यादि ॥ ॥ जनसनेति विद्वत्प्रत्यये विद्वन्नेति त्वेत्वे अकारस्य लोपो लाक्षणिकस्यापि भवति अन्यथोऽज्ञा
नगमांसनीतिर्दोषेऽपि नोवेतीदृक् कल्पान क्रकारस्य लाक्षणिकत्वात् अनित्यत्वस्य फलान्नानुवापयति आपयतीत्यादौ युक् सिद्धिरिति सप्तदेवाह आत इति
ननु त्वाः प्रद्वसादिसिध्यर्थमाजोनाप इति वार्तिके कृतोक्त न हि रोधात्कथं यः पश्यसीत्यत्राकारलोपस्य प्राप्तिरत आह आनोनाप इति पदत्वसाधनिरिति तत्र
अदेवदमः पचनिवागच्छति वेषत्रनिधानापत्तिः स्वच्छपति सन्नत्वावाभावाप्रथमिथ्यतोऽप्यत्र त्वाभाविति सूत्रस्य प्रकृत्यनापत्तिः ननु समाद्यर्थनिर्देशाद्वा
नुसंज्ञानभविष्यतीति चेन्न तस्यापाणिनीयत्वादमसर्वसेधनेर्गतादिति सङ्गच्छते ननु क्रियावाचिन इत्युक्तावपि वार्तीयत्र विकल्पयतीत्यत्रैव च निपात
वाशब्दादपि विकल्पस्यैकक्रियाप्रतीयतस्वेव गते आह क्रियात्वञ्चेति उक्त्याद्यमानत्वमिति सप्तप्रतीतिस्तु नात्र शब्दशक्तिस्वभावादनसर्वविकल्पोक्तिविक

आणवयतीति आज्ञापयतीत्यर्थः वदयति वर्तयतीत्यर्थः आदिपदेन बर्दयतीत्यस्यार्थप्रयुज्जमानस्य वदयतीत्यस्य सुत्रयः अपभ्रंशानामर्थवोधकतासु प्रसिद्धे सधु
 त्वापत्तिरिति तथाच यागादिष्वपि तादृशप्रयोगापत्तिरिति शेषः न च साधुत्वनिश्चयस्या तादृशकर्मणि तत्तच्छब्दप्रयोगकारणतास्ति स च निश्चयस्य तादृशशब्दविशेषकारणा
 शुचनिश्चयेन प्रतिवध्यत इति नायदोष इति वाच्यम् साधुत्वस्य व्याकरणव्यङ्ग्यजातिविशेषरूपतया यदोषे मेधुशास्त्रप्रवृत्तिः स्यात्तादृशानामर्थवोधकता
 साधुत्वज्ञानं स्यात् तथा च प्रतिवध्यकभावात्तेषु एतेषां प्रयोगाः सादेवत्याशयात् ननु सस्मदादीनामुदिकरणन्यातुत्वानुमापकमित्यसङ्गमम् नैवाभ्यातुव्यभवे
 प्रतिपदिकताज्ञात्ततः सर्वनामस्थाने उरिदचा मित्यनेन ननु सस्मदादिकरणस्य चरितार्थादसङ्गता इदमिति तत्र क्वचित्किं सस्मदादिप्रवृत्तिरिति चेत् न
 नुञ्जानुवादेनाङ्गिधानास्त्वन्मेधातुत्वमवतुस्तुम् प्रभृतिषु कथं ननु मानमत आह सर्वेधातुक इति सुस्तुस्तुम् प्रभृतिधातुभ्यः कत्रथैकसर्वेधातुके परे आ
 स्तत्र शेषभाष्येति षाणवयति वदयति त्वादियुधातुत्वे शास्त्रविषयताया धातुत्वापत्तिरिति तद्वाह्यतयेतदिति भावः उदित्करणेनेति इदम्
 मुपलक्षणम् तत्र क्वचित्कत्तुमुवादेनाङ्गिधानेन सर्वेधातुके परे विकरणविधानेन च धातुत्वमुच्यते एतत्प्रपठितजोः जपजमेत्य
 त्रपठितपसः कर्मिप्रभृतीनां च केषांचिद्वातुत्वाधिकारविहितकार्योद्देश्यत्वाद्वाच्यम् एतेष्वस्थितस्येतेषां पाठस्य भ्रंशानुमीयत इति भा
 वः मैत्रेयाद्यन्यसंमतसमाधिमाह बहुलमिति सम्यगर्थे इति न च लुब्धमृषिनयंति प्रभु मन्यमाना इति निरुक्ते पशुमिति सानुस्वारयागतं
 प्रत्ययस्य प्रत्ययस्य च विधानादृशधातुत्वानुमापकभाविष्यतीत्यर्थः धातुत्वमिति बोध्यमित्यस्याप्यत्राप्यश्वितुलुसविभक्तिरसत्त्ववाचीति वाच्यम् ॥
 कर्षेऽनुनु प्रभृतीनामुक्तत्वात् धातुसंज्ञानुमाननसम्भवतीत्यत आह जुचइः कस्य इत्यादिना ऋतिप्रभृतिप्रदृष्टां कास्येनेकाग्रहणञ्चुलुस्यार्थमिति वाचि कर्षा
 तानाङ्कः कः एवमिति तादृशसंज्ञासंज्ञातुमाननसम्भवतीत्यत आह जुचइः कस्य इत्यादिना ऋतिप्रभृतिप्रदृष्टां कास्येनेकाग्रहणञ्चुलुस्यार्थमिति वाचि कर्षा
 ननु बहुलमेतन्निदर्शनमित्यप्रामाणिकमतस्त्वयोठेन धातुसंज्ञाक्रियते मानप्राप्तिरिति भाष्यकारोक्तिः सङ्गच्छते व्याख्यातस्य भाष्यस्य सपाठो नोपलक्षणशोऽह
 पिमुद्रयताप्रतिपादनार्थ इति कैपदेन कृतेत्याशयेनाह मैत्रेयाद्यन्येति एतेन तदुक्तेः स्वीयभाष्यासम्मतबन्धनिमित्तम् खानुस्वारपाठादिति केषुचिदुक्तकेषु

॥३५॥

नदभाष्येति वेदभाष्योक्त्यर्थः तन्मात्रनिर्णयके लोधाद्यार्थमात्रनिर्णयके यदित्यभाष्यस्य पशुशब्दाद्ये निर्णयकतापि स्यात्तदा तस्याभाष्ये क्तोक्त स्यादिति ।
अवः अन्यथापरे निरनुत्तरायाद्विज्ञे सवुस्वारपाठे यथालुब्धमिति विशेषणबोधकम् विभिति विशेष्यसन्निधनिपठितत्रयात्तस्मिन्निधानस्य सुमित्यस्यापि
ठे कर्तव्ये क्रियावाचकपदसमभिव्याहारेण पाठस्य स्वारस्यानुपपत्तिश्चेत्यपि बोध्यम् किञ्चाद्युदात्तपदशेनमाप्यस्य निपातत्वनिर्णयकम् लोमवल्लोङ्गलवचनस्य
तुप श्रुत्वाश्चेन्नोपयवानित्यत्रालोचनत्वेनमेव हृश्यतेतदेतद्दोषितुमाहद्विगिति उपसर्गस्यायामविहितस्त्वैवामनेनमिसः सानवमनुक्तमित्येवमिति कथमतआह
नयद्वैति उपसर्गमिति सूत्रेहीत्यर्थः इति सूत्रेति अद्याध्यायीस्य सूत्रं विहितानस्मिन्विचार्योपयोगिनिर्णयज्ञानां प्रकरणं समाप्तमित्यर्थेनेनाह प्रगृह्य लोपान्नेडितमलो
पादिसंज्ञानामस्मिन्प्रकरणेपाठाभवेपिन न्यूनतापत्तिः एतेन संज्ञानामेवदम्प्रकरणं न्यूनसंज्ञानामिदमेवैवत्र तात्पर्यम् पूर्ववत्सिद्धमित्यादि सूत्रार्थकथनं ननु प्रसङ्गः

लोपमिदमनवगतमिति तद्वाच्ये क्त्वा तन्मात्रनिर्णयके निरुक्ते यश्च शब्दार्थोऽन्यथापठमानाभावात् स्पष्टं चेदं प्रकृतं सूत्रं हरदत्तप्रशेदश्रुथा-
नौमाधवग्रंथेचेति हिक् दामनोप्येवमिति तत्र हि दुस्सातद्विनिर्णयमेतम् ॥ इति सूत्राप्रकरणम् येजनयेति यद्यपि तदनुवृत्त्येवमि
दे सामर्थ्याच्छब्दव्यापाराश्रयणेन लभ्यते मूलोक्तार्थे स्यापिमदवुद्धिसाधारण्येन स्पष्टत्वायैवमेवोक्तम् ॥ इति बोध्यम् इति सूत्राप्रकार

नविषयम् इको गुणवृद्धी नेदमधिकारसूत्रम् न धातुलोपइति सूत्रस्थनकारस्य एथक् पाठान् अन्यथाऽधिकारत्वाविशेषान्न आस्यज्यैवपठेत् संज्ञासूत्र
मपिन विरुद्धविभक्तिनिर्देशात् विधिसूत्रमपिन तत्र द्विधा यक् सूत्रसामर्थ्यादतः परिभाषासूत्रमेवेवाश्रयेन प्रकरणान्तरेऽस्य पाठः अत्र पूर्वसूत्राभ्याङ्गु
णवृद्धिपदे अनुवर्त्ययेनोक्तार्थलाभइति मूलोपव्याख्या नङ्गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यादिति भाष्यस्य विरुद्धमिवाश्रयेनाह यद्यपीत्यादि तदनुवृत्त्येव
सात्तद्विपदानुवृत्त्यैव न चतयोः सूत्रयोगुणवृद्धिपदे स्वरूपपर इह तु तयोः संक्षिप्तात्सङ्गमिति वाच्यम् स्नात्वा षड्विंशत्यत्र सख्यापदवच्छेदाधिकारणमन्त्रि
परत्वं समवाप्तं सामर्थ्यात् पुनरस्मिन् सूत्रे तयोः पाठसामर्थ्यात् लभ्यत इति लक्षणयमिशेषः साच गुणवृद्धिशब्दकरणकमिधानाधिकारणेकाशो मन्दवृद्धेति ।
किञ्च यदीहोक्तार्थे गुणवृद्धिपदयोरनुवर्तमानयो लक्षणश्रीयते तदन्तर्धानात् लिख्युत सूत्रयोः पुनरर्थान्तरेऽकारादिना त्रैलक्षणाश्रयणियेति गौरवस्यादत्ते

शः

श्रीः

२२

राम २२

शब्दव्यापारपरतया व्याख्यानफलत्वेऽपि स्यादवति व्याप्तिवारणरूपं पदं शितं यथा ग्राह्यस्य न समवतीति तदुपादानं निष्फलमित्याशङ्क्य निरासायाह
 अत्र नैवेति तथा चानि व्याप्तिवद्व्याप्ति निरासोऽर्थव्याख्यानस्य फलमिति ध्वनिमस नन्विम भित्यत्र पुनरतिव्याप्तिप्रदर्शनं सन्दर्भविस्तृप्तम् शौरियस्यातिर
 व्याप्त्यधिकरणस्य ग्राह्यतदुपपत्त्या संस्योचितत्वाद् नो भावमाह अत्रेकारति तथा चान्यादेशस्य विषये दोषमुद्गाह्या नत्यादेशप्रसक्त्या निव्याप्तिप्रदर्शनार्थपुनरे
 वलेखः अतस्वलोकः प्रश्नोऽर्थवद्वेति अत्र समन्तस्यैति सूत्रविक्रमत्वादिः ननु तत्रैव न समन्तस्यैति सूत्रपरमर्षः श्यासङ्गतिरत आह इकद्विपदञ्चेति अनेन पदपदोपाद
 नेन ननु विधेयसमपकरणवृद्धिपदोपादानयत्रोपापस्थानं च्चेद्वेदोऽपि इति सूत्रे आगुणइत्यत्र च तथा सत्तादनापीकइत्यस्योपस्थानस्यानन्त्या तथा च सूत्रोपातयो
 र्वैयर्थ्यमत्र आह अत्र इति तच्च निदिष्टस्थानिकालमिकइत्यस्यानुपस्थानेनियमकस्मविधित्तीति वाच्यम् अत्र इत्यस्य स्थानिवोधकत्वं निर्णयस्य वाक्यार्थवोधोत्तरकालिक

सत्त्वमि अत्र नैव स्यादिति भावः इयमिति अत्रेकारस्यैव स्थानत्वं त्वस्येति भावः सोऽर्हेति अतस्त्वदोषोऽनेनेति भावः तञ्चेति इकद्विपदं चेयर्थः
 अनेनान्नसूत्रपदोपस्थितिपसङ्गतिमूचयति अत्रोऽपि अगुणइत्यदौ तु नास्याः प्रवृत्तिः लिङ्गस्य श्रुत्यपेक्षया दुर्बलत्वेन प्रथमतः श्रोता ।
 चपदार्थोऽपि दित्तवाक्यार्थवोधेन निदिष्टस्थानिकत्वेनोपस्थितस्यापीकपदस्य वाक्यार्थानन्वयान् ॥

स्य इकपदोपस्थितिद्वारा तदर्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपस्य श्रुत्यपेक्षया अत्र इत्यादि श्रुत्यपेक्षया निरपेक्षोऽर्थः श्रुतिः दुर्बलत्वेनेति श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्या
 नां समवर्त्येपरदौर्वेत्तमर्थविषयकत्वादिति सूत्रेऽपीमासायाहितोक्तम् दुर्बलत्वमुपपद्यति प्रथमत इति श्रोत इति श्रुतिर्यश्रोतः श्रुतिश्चापपदादिरूपा अतस्वाह अ
 न्नस्यार्थादीति आदिना ब्रह्मादिपदार्थपरिग्रहः वृत्तेन त्वन्नेवाक्यार्थवोधस्य पापदार्थोपस्थित्यादिसमग्रीतस्यासूत्रत्वादिति शेषः एतेन पदोपस्थितिप्रतिबन्धकसङ्क्षेपे
 ध्वनिनः उपस्थितस्यापीमपिनाऽनुपस्थितौ सम्यक्त्वसङ्क्षेपः लिङ्गस्यतु पदोपस्थापकत्वेन तत्स्य पदस्य शक्तिस्मरणं न स दशौपस्थितिस्तत्तस्यार्थस्य वाक्य
 र्थेऽदकत्वसमावनेति विलम्बः स्पष्ट इति भावः यथा इमामनुभान् शान्तस्येति मन्त्रे शान्तानामत्र प्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गः सत्त्वेन गद्गद्भरशस्त्राद्गुणेऽपि प्रसक्तस्य
 तस्य मन्त्रस्यापि प्राप्तेन अश्रवाभिधानीयमादत्त इति विधिवोधकत्वेन शब्दोच्चारणेनाश्रवाशानाद्गुणेश्रवात्तस्य मन्त्रस्य विनियोगो बोध्यत इति निदिष्टस्थानिकात्वा

दिसनेन स्थान्यनराकाङ्क्षाभावउत्ताः अनन्त्यदूति अर्थद्वारेति विशेषः जनितात्त्वयवोधादिमिभावः ॥७॥ प्रकृतमूलोपयोगस्य लमाह सार्वधातुकद्रव्यादिना तदुपस्थितिम् एतन्मद्वत्त्वेषूपदोपस्थितिम् शाब्दभावेनेति गुणदीनाननेकालत्वाभावेनानेकावृत्तिस्त्वैवेत्यस्यानुपस्थितेरद्वयैति यद्वयैव सतीति पदार्थाहरणात् साधुभिर्यवोनेन कस्य सम्भवेन स्थानपक्षीच निगणया भावादलोत्पत्त्येयस्याप्यनुपस्थितिरित्यस्य न निर्णायकस्य लभ्यमानवा भावादिति अङ्गः समन्वित्युक्त्यर्थे बोधोः कुसामान्यतो जातोपिनलक्ष्यसंस्कारक इति भावः बोधश्चरनेति समन्वयविशेषविषयकः पक्षान्न्यवोधाश्चरनेत्यर्थः न चैवमस्याः परिभाषायाः त्रुपस्थितिनेत्यादि विषयसमर्पकत्वनिगणया भावनलक्ष्णानि श्रुत्यादिति वाच्यम् अस्मिन्वाधेन विधवाक्यस्याप्रथमा विधेयबोधकपदावयवोति सामान्यतः सिद्धवाक्यतो गुण इति पदस्य प्रथमा कान्तसिद्धित्वसम्भवात् मौलकत्वेत्यादि प्रत्ययमवतारयति एवं च्चेन्मादिना स्वच्छसागान्यवोधेन पदश्रुतिनिमित्ताविधेयबोधकत्वज्ञानविषयगुणादिपदप्रकरण सार्वधातुकोत्यादौ तदुपस्थिति विना स्यान्वाकांक्षाशांत्यभावेन बोधश्चरनेति विशेषः सवंचपदश्रुतिनिमित्तैषा पदैकवाक्यतायाः न्वयवयं तत्रागस्थानपक्षीच निगणये उपस्थितौ लोपपरिभाषाया अन्त्यस्य गुणव्याप्येयवोक्त्वैक वाक्यताया न्वयद्वयविरहासातदाह इति गतागस्यया विमिश्रित्वा त्वपवस्येति एवं च स्थानपक्षीच भावनिगणयेनालोपस्येयस्य प्रवृत्तिरेवनेति भावः नियमार्थमिदमिति मनविधायकैर्विहितयोगे गुणद्वौ रलोपस्येति वदिदमपि स्थाननियमार्थमिति तदाशयः तात्त्वैवाप्येति ॥ ९ ॥ निमित्तं यथा इको गुणेति परिभाषा अन्तरद्वत्वात्स्याः प्रथमतः प्रवृत्तिमाह पदैकेति अलोत्पत्त्यादिः परसानेकालित्यस्य च यथान्यत्र व्यवस्थापकत्वनाह स्थानपक्षीचेति पादस्य लोप इत्याह यथा प्रकृते सार्वधातुकेत्यादि सुद्वेः स्थानपक्षीचस्य कुचित्तेयस्य निर्विषयपरिभाषापस्थिता व्यवहितस्य गुणनिषेधकत्वेन तत्रातिव्यवस्थपक्षदिति वाक्यघटकपक्षवा निर्णय इत्यर्थः स्वद्वौ लोत्पत्त्यस्य सार्वधातुत्वं स्पष्टमेव अन्त्यस्येति क्लृप्तामिमादावोदित्यर्थः वाक्यैकवाक्यतेति तस्याः परिभाषायाः त्रस्यानपक्षीचलोत्पत्त्यस्युपनिष्ठा इत्यर्थेन वाक्यैकवाक्यतेत्यर्थः तदाहति तदेतन्मनसि निधया हेतुर्थः स च मिदिरित्यादि पक्षवा अत्र यवपक्षीच निगणयेन स्थानपक्षीचेति इदं कस्य स्यतथापि परिभाषाया अनियमेति यमकारकत्वसम्भवादि क इत्यस्य पदस्यैकवर्णीपस्थापकतया तन्मनुदायबोधकत्वाभावेनालोत्पत्त्यस्य तत्रानुपस्थितिर्गिति भावः नन्वि को गुणेत्यस्य सूत्रस्य परिभा

बात्वकथनेनविधिसूत्रत्वमेवनास्तिनियमसूत्रत्वमुक्तइत्याकाङ्क्षाानुत्थानायाह ततोदिति इदमपि इकोरुणेति सूत्रमपि नियमार्थमिति अन्यथागुणादिविधायक
 वाक्यस्यनिर्णयानजनकतायैवयथ्यापत्तिः स्यादितितद्भावः अलोन्वयेतिवदिति यथाऽन्यस्यानन्त्य स्पचप्राप्तावत्त्वस्येति तेन द्वियमः क्रियतेतथा जेनापीकोऽमिकश्च
 गुणवृद्धिप्रसङ्गे इकास्वेति नियमकत्वनयापरिभाषालमस्याः भिद्वमितिभावः भाष्यविशेषधूसुपादयति ह्योरित्यादिनाहयोः इकोरुणालोन्वयेत्यनयोः विशेषणमिति ।
 विशेषणार्थप्रतिपादकमित्यर्थः इत्यर्थइति इतिफलितार्थः सर्वदेशइति सूत्रसामर्थ्यात्सर्वदेशइत्यर्थः तद्विरोधः भाष्यविरोधः प्राचामितिशेषः दूषणोद्धारप्रकारन्द
 र्शयति भिदेरित्यादिना इत्यादीत्यादिनामृजेहृद्विरित्यस्यपरिश्रद्धः तत्रहि अचन्त्यपक्षध्यातइत्यादिद्रष्टव्यः भाष्योक्तेतिनन्वेवम्माध्यानुक्तार्थेस्वस्यङ्कः कथनेनसस्य

ह्योनियमयोः सर्वधातुकेत्यादावविरोधेनेग्रूपस्यात्यस्येत्यर्थाच्चाः अत्यस्येकइतिवाउभयथापिद्वयोर्विशेषणविशेष्यभावसत्त्वान् ।
 च्छेषपक्षेपर्यवसानम् सन्नलोत्पत्त्येतिनियमः शेषविशेषणमस्येतितदर्थस्तस्यालोत्पत्त्यस्यविशेषणमितिवा सवचभिदेरुणइत्या
 दोपरस्परविरोधादनयोस्वार्गसर्वदेशगुणपत्त्यातद्विरोधइतिभावस्तदाह तच्छेषपक्षमिति दूषणोद्धारस्त्विति भिदेरित्यत्रमिदइमिदिसस्येति
 व्याख्यानान्न दोषः पुगंतेत्यत्रपुक्कनौलघ्वीउपधेतिव्याख्येयमित्यादिभाष्योक्तदूषणोद्धारस्त्वित्यर्थः नचयापयति स्मापयतीत्यादेदो
 षः गुणेकानेवृद्धारूपसिद्धेः अतएवसमयाच्चयापनायामितिनिर्देशः सगच्छते तदाहकौकुम्भे स्पष्टीकृतइति ॥ ६ ॥

प्रौढत्वप्रदर्शनमनुवित्तमितिचेन्न सम्भवमात्रेणतदुक्तेः दोषइतिपुक्कन्नरसाकारस्यगुणपत्तिरूपेदोषइत्यर्थः ननुसन्धिपातपरिभाषयापुक्किद्वारेणनभविथानिय
 तुगुणेकानेतउपधायाद्वित्तिरिति तन्न अङ्कः एतपरिभाषयातदप्राप्तेरितिचेन्न पुद्गलभित्तकेभ्योक्तैवेत्यसन्धिपातपरिभाषया अप्रवृत्तिरिति सिद्धान्तान् अतएवादे
 दपदित्यत्रह्रस्वस्यसिद्धिः स्मापयतीत्यत्रसन्धिपातपरिभाषयास्तत्रप्रवृत्तिस्तीकारेपिपस्यगुणपतेदुवोरत्वाच्च यदित्तेलेकोपेतिनिर्देशेनपुक्किद्वारेकचिदुणोभव
 तीत्युच्यतेतदप्राप्तिपनिर्गोश्वमिति प्रदर्शयन्नाह गुणेकतइति नचाङ्कः एतपरिभाषयाचद्विनेभविथतीतिवच्चम् तस्याह्योरितिनिर्देशेनामित्यान्तान् असत्त्वाच्च अतएवपि
 चर्तेरुणप्रतिषेधउक्तः सनवक्तव्यइत्येवमस्याः प्रयोजनमभाष्यउक्तम् अतएवगुणोत्तरवृद्धिप्रवृत्तिस्तीकारादेव प्रकारस्यगुणपत्तिरपिप्रयत्नेति निर्देशेनेति यदिकत्यने

नचधिकद्वैतमपुष्पकानद्वित्याख्यानमेवयुक्तमिति तात्पर्यम् ॥ ३ ॥ एवम् पुष्पकानद्वैत्याक्षेपाभवेत्युक्तिः त्रिसिद्धीति सूत्रविहितज्ञोऽचिन्तमिति ज्ञापकसू-
त्रकवाक्यान्तः (कल्पनापक्षः) स्मिन्नेषे प्रतिपत्तिलाघवादौचित्यम् किञ्चमुज्ज्वलित्यत्राचद्वैत्यापक्षार्थः (मोहद्वयानेगुणपतिवर्णयानव्यविकारेत्यसदृशयोति
परिभाषायाः प्रवृत्तिः) सीकार्योक्त्यस्तृतीयाभिसिद्धेर्नकारान्तरस्य प्रक्षेपः कायः अदृशोऽस्यत्रयोगविभागश्चकनतयद्वैत्यधिकनच्छेपक्षेगौरवम् किञ्चपरिभाषयोरु-
पगुणिभावोपगुणान्तरपार्थक्यद्वितित्यायविरोधान्नयुक्तः किञ्चाच्युत्तमगुणवारणेनेहविधानस्यज्ञापकत्वमाश्रयणीयत्तदुपसृष्ट्याः (सूत्रस्यपक्षेपस्यापकात्
मेवयुक्तमित्याशयेनाह दिविति अतएवैतलक्षणवृद्धिरिति व्योमिभाष्योप संहारः साधुसङ्गच्छते अन्यथैवेति नचानिदितामिति सूत्रेऽनिदिद्ग्रहणस्यैवसमिपेय
नन्वेवंतर्हि किमर्थमाचपक्षउपेक्षितइति चेच्छुणलघुपक्षोऽङ्कपरिभाषात्तुपस्थिजावमिगलक्षणत्वाद्विन्नमित्यादौगुणनिषेधानापत्तिभिया
सउपेक्षित इक्षोः कित्त्वस्थानिगलक्षणत्वेपिगुणनिषेधप्रवृत्तिज्ञापकत्वाश्रयणेतत्तस्यपक्षेपस्थितियस्यज्ञापकत्वमेवोचितमितिदिक् । इ
त्तवविति आदिनाजलनलक्षणानुम् इदितानुमित्यादिव अयं सभवदिति नुमेमित्तमुज्ञानानीत्यादौचरितार्थमिति मुचादानवन्त्यस्यैव
स्यादितिभावः दीर्घः सिद्धइति तच्छब्देनयस्यविहितः ससमुदायः यगमृष्यतेइतिभावः यदपितस्यात्यावद्वितिव्याख्यानभविनेत्यदौतात्पर्यः
वयवेदोलघुपक्षोपगवयवत्वेनप्राप्तस्यगुणस्यदीर्घवेवानामितिनिषेधारभेणलोकेव्यवहारेणचावयववयवसमुदायावयवत्वागी
कारादत्रनदोषस्तथापितथानव्याख्यातम् पंचारत्नानीत्यादौपक्षविभक्त्याख्यानैउत्तमपक्षेपिनातत्वाप्रमाविगतेतिस्रानापत्तेरितिदि
स्यसुभाष्यादौत्रपूणीत्तुपलक्षणानापीडानमिति नलोपमि इत्तानिजानीत्यर्थे शब्दइति शैलेपेतदुदाहरणम् स्थानेतिस्थानशब्दा
व्योपेतिस्तोऽनेनज्ञापकेनात्मस्थानमिष्यतीतिवाच्यम् अनिदिद्ग्रहणस्यार्थान्तरेज्ञापकत्वकल्पनापक्षयोक्त्यापकतायुगचित्तवान् ननुतच्छब्देनोपस्थितत्वं
दत्तावयवप्राप्तः स्यादेवञ्चाहः सनात्तत्तु रूपपादमेवेत्यत आह यथेति यदापीति श्रुत्यनदोषइत्यत्रान्वयः अत्र त्रपूणीत्यादौ इत्यनेतीति द्विरुसमासेद्वगता
धुतरपदोपसङ्ख्यावाचिपूर्वपदमक्रतयेत्यर्थे केनेगनेतिरुलेणस्त्रानापत्तिमित्यर्थः नलोपमिद्वेति प्रतिपदिकाव्याक्यवयवस्यहिलोपविधानान् ॥ ६

ननु स्थानयोग्यस्यादिति समानाधिकारणपदक बहुव्रीहिणैव सामन्तस्यैव्यधिकारणपदक बहुव्रीहिप्रदर्शनमनुचितमन आह तन्निरूपित इति स्थानमनिरूपित इत्यर्थः
 समन्तः निवत्येति चेतो भावः अनेन व्यधिकारणपदक बहुव्रीहिप्रदर्शनेन अतस्त्वं निपातनदेव नचेयस्व कल्पनेति भिन्नमितम् भाष्यद्वौतेवात्मत्वात् इत्येवमिति
 निति स्तेनप्रमाणेन्यस्यसिद्धिप्रसिद्धयनैयपिकमतेप्रसिद्धाभावात्तुपयोगान्नप्रहणमिति ध्वनिमस्वशब्दप्रसिद्धगुणपदार्थदर्शयति गुणशब्देनोक्त इति
 गोशब्दश्च इति स्वीक्यतेः प्रतीतिरने गोवलीवद्व्याप्यस्य ब्राह्मणवसिष्ठस्य श्रुतः तेन तादृशधर्मसामान्यगुणशब्दवैधर्म्येन नद्वयादीयादिना सोषणः
 सोषाण इत्यस्य तेनैव श्रुतमभ्युत्थानादिस्य पादादीनाम्यदादयो वर्णसास्यादिस्य च परिग्रहः स्थानेन नरम इति तेन त्वत्रोपलक्षणम् आनन्तर्यपदसादृश्यपर
 तन्निरूपितः संवधः षष्ठ्यर्थो ननु तद्रूपः संवधस्तदर्थ इति अनेन ध्वनयति स्वमिति व्यधिकारणवद्वुव्रीहिरप्यतएवेति बोध्यम् गुणप्र
 माणेति प्रमाणस्य द्रुत्वत्वादेगुणत्वपि ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन पृथगुक्तिः गुणशब्देनोक्तत्रितयानि रित्ति धर्मसामान्यम् तेनानन्तर्यमैवेत्येतां
 र्यमित्यादि स्थानेन तमसूत्रस्थभाष्येन निरोधः अंतरतमाभावगुणविधौ ऋकाराकारयोः सादृश्यमिति तदर्थः बाह्यानां विवारा
 दीनां साक्षाद्गणवृत्तिवैय्यापचरिकं गुणत्वबोध्यम् अनुकरणमिति अचीत्यादिसमस्य ताश्चकस्य स्वतन्त्रतच्छब्दस्य निर्देशो न स्वरूपप
 रव्याख्यानात् बहुलस्य संस्कारानुरोधाच्च सप्तमी तु सप्तम्यतानामेव तच्छब्दाश्च भिमिति बोधनाय तद्वैध्यास्य निर्विष्ट इत्यनेन समासा
 तस्य प्रयोजकाः समानस्थानिका च द्योवर्णधर्मोत्पन्नसंज्ञितानि प्राणिभाष्यप्रमाणद्वानन्तर्यस्यानुरूपप्रतिस्वच्छिदाहिसर्गा नाधिकारण्याचेति भावः
 पिसादृश्यप्रयोजकत्वङ्कल्पनीयम् मनुजयोर्द्वौ न्यतरस्यामित्येतदुदाहरणविवेचनसमर्थवाद्वाप्रयत्नस्य गुणपदव्यवहार्यसमादृश्यप्रयोजकत्वसर्वैः स्वीकृतं तन्म
 नोपपद्यते वादप्रयत्नस्य वर्णाहं तिलात् तैदिका कलकाधस्तात् एविवरनिष्ठविकासदिकार्यजनका अतएव तेषां बालमन आह बाह्यानामिति अत्र साक्षादितिका
 धनेन परस्परसम्बन्धेन वर्णसम्बद्धत्वव्यतिरिक्तम् साक्षात्सम्बन्धाय समन्धेन परीत्यात्मनेतुतादात्म्येन परस्मैधर्मत्वमित्यन्यत् परस्पर
 समन्धश्च स्वप्रयोजनविकासप्रयसमीपतात्वादि निष्ठवायुसंयोगाभिव्यङ्ग्यतात्मकः गुणत्वसर्वगुणत्वम् मन्वनुकरणमनुकार्यगतवर्णसमानानुपूर्वीकमेव प्रा

[illegible]

शब्दार्थकत्वेन त्वनुकरणत्वावधारणार्थम् दिशिश्चार्थेति अतएव जनपदे लुगित्यादौ न दोषः न हार्थ उच्चारणेनापिशब्दस्य नि
रंतरद्विभावः अनियमित्युक्तमिति अचिरपश्चादस्य यणित्युक्तार्थः ॥ ॥ सन्तपञ्च्यन्तपदयोर्थेपस्थितयत्रतत्रतद्वपुल्लङ्घसद्भावानस्मिन्नि
त्यादिपि भाषाद्वयस्य यथयथमुपस्थितिगिति सिद्धम् निर्दिष्टपदस्य प्रयोजनमाह अतएवेति सप्तम्ययतापयकपदचक्षितेः स्यावस्थितेरेत्यर्थः आदिना
कारणमन्योपादित्यस्तादियोगाद्भूत्यदः सङ्ग्रहः न दोष इति तत्र चेदप्युपस्थितिः स्यात्तदजनपदरूपेऽर्थेदेशेदतिलक्षण यतादृशार्थो धकशब्दद्विवातेषां सूत्र
णामर्थे निष्ठापनिरूपेदोषोनेत्यर्थः सप्तद्वयस्य यति नतीति अर्थः देशरूपः अचिरपश्चादिति एतेन यत्रौपश्लेषिकाधारे सममीतत्रास्योपस्थिति रिति
सूचितम् अद्यवधानस्य पूर्वोच्चारितान्यपरोच्चारितान्वाच्यरूपस्य यत्रौपश्लेषिकाधारत्वनैव समवायः अवध्यवधिमतोः सजोत्तम पूर्वत्वादिव्यवहारस्य
व्यवहितोपि दर्शनादस्मिन्त्रैर्निर्दिष्टपदस्य यथाकाशाः प्रयागः पूर्वः पारलिपुत्रः परद्रव्यादिलोके चः परस्मिन्पूर्वेत्येति शास्त्रे अस्य ह्रस्वस्योपस्थितौ यादृशा
शेषोपस्थितिर्भवति तदुदाहरणस्मृतेः प्रदर्शितमचियणीत्यादिना केचित्तिको यणचीत्यादि सूत्रे निश्वाचकपदप्रवणत्वादिभिर्भवन्ती परद्रुगिन्या येन समी

यस्या आहारेणानिमित्तियणभवातीत्यादिगीत्यात्तत्रानाथैर्हति तन्नुक्तम् भवनक्रियायाश्चानाथप्रतिपदिकायामन्वये समवतिमितिगुण भूतायामन्वयस्य
 नैविर्यात् औपदेशेपिका धारणवाक्योपस्थितेः खोकारदेवकाहकमणेः कृतान्यत्रनासोपस्थितिः कृतिमितिप्रकृत्यर्थे क्रियाविस्तृपितकहेत्वमेवविशि
 लयवाचकाप्यश्रुतिप्रदश्यात् यदित्यस्यचभवेनेतिहृत्विहितसप्तमन्तपदसमीपस्या आहारेपिकहेत्वमर्थेगिरित्प्राप्त्योपस्थितिः स्यादाहदनेनिरन्तरोच्चारि
 तइत्यर्थोपगोहान्मस्यकतिरित्यत्रैवषष्ठीस्यान्तुक्तम्ः क्लृप्तस्येत्यनेनितिष्टापतिरतद्वैकोयणचोत्पादबुपदविभक्तिरितिन्यायेनौपदेश्येपिका धारणसप्तमीत्याशयेनोप
 स्थिष्वेतिव्याख्यातम् उपस्थिष्टइतिपदमेवआहृत्यम् उपसमीपेष्टेष्टः सम्बन्धस्तत्प्रातिधिकारणमौपदेश्येपिकाधिकारणमतएवतत्रचदीयतइतिसूत्रभाष्येऽभि
 कान्नेयदीपनेमसमासौपदेश्येपिकाधिकारणमित्युक्तम् वर्णयोः समीपमितिबन्तुबौद्धेयम् इदमद्वैकोयणचोत्पादौपदेश्येपिकाधिकारणमित्येतत् तत्रहितमिति
 इदंसंदिग्धमितिहृत्त्रेभाष्येस्पष्टम् फलितेति सप्तम्यन्तार्थव्यवहितवस्तुवर्णोप्यववद्वितएवेतिभावः नस्तन्निमित्तमिति स्वरूपमित्यतः प्राक्कृतमि
 शेषः तत्रादेरितिप्रथमवाक्यतत्रोत्तरस्यनुवर्ततेस्थानेवधीचेयपचमीनिर्देशेनयत्कार्यतदुत्तरसंवधिउत्तरस्यस्थानेविधेयमानचादेवौ
 ध्यामितिवाक्याथद्वयवाक्यभेदसामर्थ्याच्चादेशित्यशब्दिनापिक्वचिदशान्तरप्रवृत्तिः ॥ (॥सादिसूत्रद्वयप्रयोजननिरूपणवसरे पूर्वोत्तरयोर्योगादिश्रु

यानिब्रह्मार्थवचनदधुदकस्यत्वोदगमिति वार्तिककर्मोक्तम् तदर्थेनिरूपणावसरेभाष्यज्ञानाहुकोयणचिदधुदकस्यचत्पदमम् उभाविकौ उभावौ अविपूर्व
 स्याद्विषयस्येतिमद्वैतः इत्येतन्नत्राचिपूर्वस्यस्यात् तन्नात्तरेणयत्ननिमित्थानेतिनियमाश्रमेवमर्थमिदमुच्यतेद्वयुक्तम् अत्रात्रासत्वेद्वैतप्रदर्शनेनोपदेश्येपिकाधारेसा
 प्तमीनिसप्तम्यतीयते उक्तद्वैक्येदेन उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वैलीयसीतिन्यायादधिकारणसप्तमीहेतुतेति नस्तन्निमित्तमिति अत्रकोचिदनेकालितिसूत्राग्राहि
 ति शेषवृत्तिवदन्ति तन्नुक्तम् एवंसायनेकालितिसूत्रस्यादेरित्येतदयेदस्यापस्तन्निवोधमितिक्वस्याणस्यादेरितिग्रन्थस्यासद्व्यापनेरतत्रग्रन्थसङ्गमनाया
 द् सत्त्वपमिति नन्वेतादृशसूत्रकरणेयत्रादेशित्यस्यानुपस्थितिस्तत्रतस्मादिस्यस्याप्यप्रवृत्तिः स्यात्तथाचाहकुंटादिभ्यद्वयोदोषइत्यत आह तत्रोत्तरेति तत्र एव
 सिम्बदेन एयमिति उत्तरस्यनियमस्तपदाह अस्यैकपदलेपिबाक्येतिक्वचनमुत्तरस्यस्यातत्रसम्बन्धाभिप्रायेण तत्राद्देशित्यश्रेकसूत्रस्याश्रमेदेन व्याख्यानैऽशान्

रदुर्वाशसु बने गेरण विनिमूत्रे क्लृप्तत्वात् तथा शभेदेन व्याख्याने तु वृत्तस्थार्थान्नभिधानायकत्वमपि दृष्टमिति इयम् पृथग्भूते आदेरित्यंशे तुवर्त
 मानयदुत्तरस्योक्तित्तत्वात् कर्मिन् गङ्गकुटादिभ्यद्वयादौ चत्वर्यः ॥ ननु यथा आदेरित्यशब्दमावयितव्यमिति तस्यात्मादित्यशब्दविना यथादेरित्यस्या
 पि प्रवृत्त्यापत्तिरिति न्यायिना दुःतद्व्यादौ दोषमव्येयमआह आदेरित्यशब्दोऽपि न्यादि प्रयोगदर्शनम् नन्वादेः परस्येति न
 स्यादित्यनेन महादेरिति पक्षगोला घवमिप्रयोगतच्च लाघवमधुनोपपद्यते वाक्यभेदे स्यादनेन अत्र राणात् उत्तरस्यैतन्नशब्दाधिकाराप्रयणञ्च परस्यैतस्या
 नुपादानेपिनोव्यापारगौरवस्याधुना सत्त्वेति चेन्न सिद्धान्त्यादेरित्यस्य निश्चिन्तित्वस्य त्रयोपपादनेपि न मधुनोत्तरस्यैतस्याद्वयति
 अदर्शोत्तरस्यैतत्त्वशब्देनानुपादाय परत्वविधेकोक्त्युक्तम् नत्रैवेति प्रवर्तताद्वयतिशेषः ननु सुलोकां दोषापि स्थानभेदेन सुत्रपाठाद्वयतिशब्दकाद्वयायेन शा

[illegible]

1

स इत्यत्र जयादिति पञ्चम्याः परस्येत्यस्या आहारेणोपपत्त्यात्त्रानियमा प्रवृत्तेरुत्सादित्यस्य तत्रा प्रवृत्ता वादेरित्यस्याप्यप्रवृत्त्यापत्तावलोक्यस्य प्रवृत्तावनिष्ठापनिरित्यपि
 विवोधम् सिद्धान्तेन परस्येत्यस्या आहारेरपि पत्वविशिष्टबोधकशब्देन परस्यादेशविधानमस्यैवेत्यदेरित्यस्य प्रवृत्तानदोषः तस्य वाह दिगिति ननु डाणलोरेवे
 ति दृष्टानापादानप्रवृत्तेरविरुद्धम् तयोः प्रत्ययाधिकारे पाठेन प्रत्ययतया आनुपूर्व्यमुपयोगादुक्तं आह आदेशानामिति आदेशानामिति वदुवचनञ्चादेशसङ्ग्रह
 यवाक्यार्थबोधोक्तम् षष्ठीस्थान इति शास्त्रिकवाक्यार्थबोधोक्तम् एतन्मन्त्रवाक्ये प्रत्ययइत्यस्य स्वस्थभावेऽपि ह्यस्य भावो ध्वनिः उपदेशेऽपि पणितिका
 नृकाद्येन्द्राणे प्रवृत्तिकालद्वितीये वस्तुव्यतिरिक्तस्य स्कारकाले वाक्यार्थबोधस्तस्यान्यत्रिकाल इत्यर्थः एतच्च दीक्षिताभिप्रायवर्णनमेव वस्तुमस्तुप्रसिद्धात्
 यथा सोऽशिरिषुदाहरणमप्युक्तमेव शकारस्यानुवन्धेऽप्यस्य यानानुवन्धेऽतमेन काले त्वमिति परिभाषा विषयत्वमालम्ब्य शिवञ्चैव ज्ञायमान्य शकारवत्त्व
 डाणलोरेवेति आदेशानां प्रत्ययाधिकारे पाठेऽपि वाक्यार्थबोधोक्तम् एवमप्रत्ययत्वज्ञानेनोपदेशेण कारे इत्याप्रवृत्तेस्तदुत्तरं लस्य प्रवृत्ति
 कालेऽप्यनेकालत्वात्सत्तेरिति भावः प्रवृत्तेनैवेति उपपादितमेतत् शब्दान्तरमस्येति यद्यपि संवर्धितयापूर्वप्रवृत्तिस्तच्छास्त्रात्मिका
 धितरेष्वपुनः प्रवृत्तौ ह्येता ह्यतः प्रसंगित्वप्रसिद्धमिति भावः ह्यता ह्येतेति व्यक्तिविशेषानाश्रयणेनेत्यर्थः दृष्टौ त्वत्त्वज्ञावैयस्यात्वननप्राप्तिः ।
 सादृश्येण विभक्तिनिमित्तानामेव दृष्ट्यादीनामत्रग्रहणम् ॥ १ ॥

कीं संज्ञायाम्येवमेव आत्मवकाणोर्निरूप्यप्रयुक्तो विकल्पः अन्यथा तत्रापि वाक्यार्थबोधोक्तम् अन्ययत्वज्ञानेनैव प्रवृत्तावप्युपदेशः सारूप्यमस्येवेति उपपादि
 तमिति ननु त्रितमिरेतद्वाक्यानावसरद्वितीयेः मूलशब्दान्तराश्रयितिकथनमेव शब्दान्तरस्य शब्दान्तराच्छब्दान्तरैवाप्येत्यर्थकम् सम्वन्धसामान्या
 कषष्ठ्या समासः आत्मवाह यद्यतीति अत्राश्रयणेनेति अल्लसाम्भावकस्याभावकल्पनपेक्षया ल्लसाम्भावकस्याभावकल्पनाया लाघवमिति लाघवमेवमित्य
 स्यान्निष्ठात्त्वत्वे साधकान् च लक्ष्यानुरोधेन क्वचिद्व्यतिविशेषविन्नयाश्रयते क्वचित्सामान्यतः प्राप्तिमन्त्रेणेति भावः ननु व्यतिविशेषविन्नसामान्यतः साधक
 वार्तिकेन निवादिष्य शङ्का निराकरणेति दृष्टौ त्वत्त्वज्ञानावसरं मुख्यज्ञावपदनन्तवार्तिकेनैव स्त्रियाच्चेत्येतद् व्यतिरिक्तप

रम् तेन नानदशसाहचर्यभङ्गः ॥ ३ ॥ ननु साहचर्यस्यानित्यत्वेन वातिकेन गन्धग्रीवस्य सिद्धावत्र नित्यत्वाश्रयणवैयर्थ्यं मत आह नित्यत्वेनैवेति दिश्या
 लुविप्रतिषेधस्तु स्वपरशब्दस्यैषा चकलमाश्रित्य सर्वेषामुपविप्रतिषेधसाधकवचनानामसङ्ग्रह इति यदितदा त्वरितेनाधिकारद्वयस्य स्वरितत्वयुक्ताना
 धिकङ्कार्यमित्यथाश्रयणेन नु मागमस्य व्यतिशेषचिन्तया नित्यत्वेऽपि स्वरितत्वेनैव प्रवृत्तिर्भविष्यतीति नित्यस्य पलवत्त्वादाहरणेन किञ्च नु दत्तं त्वेवेति
 नीलमन्त्रङ्गत्वादिति यत्तु तयः स्थाने जादेश्च दृष्टिमेतान्तरङ्गवहिरङ्गयोरन्तरङ्गमूलोपपत्तिरिति पक्षोचोऽथम् वस्तुतस्तु भाष्यकारो यसि
 क्षान्तीनाजतस्य मासिरित्याशयेनाह भाष्यत्वमिति युगपदप्यत्राप्रतिषेधकस्यान्तरङ्गवहिरङ्गयोरन्तरङ्गमूलोपपत्तिरिति वचनस्य बोधकमित्यर्थः प्र
 वृत्तिरिति लौकिकोपपत्तिः मनुष्योपपत्तिस्तस्याशरीरकार्याणिकरोति ततः सुहृदन्ततः समन्वितामिति प्रत्यासन्नवर्तिन्यस्य लोके देहत्वान्नमूल
 नित्यत्वेनैव सिद्धे वाचनिकपूर्वविप्रतिषेधाश्रयणे फलभावश्चेति दिक् अन्तर्गतत्वादिति भाष्ये त्वप्यत्र प्रत्ययात्तरं ननु तथा देशऽऽभयान्यत्र
 दीपतुमात्रजिति प्रत्याहाराश्रयणेन साधितः सर्वोऽभयशब्दे विकल्पस्य प्राप्तिरेव नोप्युक्तम् अतः रास्यवलवत्त्वापकमन्यत्र प्रपञ्चितम् वा
 ध्यास्यवेति निरवकाशत्वकूपस्यवलवत्ववीजस्याभावात् तेनेति पूर्वानुअतः रागवहिरगयो गपत्यासावेवेति भावः ॥ (कमेवेदं वचनमिति स्त
 स्यवचनान्तरत्वं मूलकानोप्यभिमतं मतं रागादिद्विमिति प्रतीकमुपादय पचावेदमित्यस्य साधनमसङ्कते सापवादत्वं निरपवादत्वाभ्यान्द्योः परिभाषयोर्भेदः अन्य
 याऽन्तरङ्गत्वेनायं जेन्द्रमित्यस्य साधनत्वस्यात् न जानन्नयपरिभाषाविषयत्वादिति बोध्यम् तेनेति अन्तरङ्गकर्तव्ये जातमपि बहिरङ्गमसिद्धमित्यर्थे कपरिभाषा
 न्तराश्रयणान्तराश्रयणान्तरङ्गत्वमसिद्धम् अतः रागवकायकालपक्षे निषाद्यस्यैषा प्रवर्तत इति वदन्ताः पक्षद्वयतन्त्रन प्रवर्तत इति तु भाष्यतत्त्वविदः
 वाहजदिति सूत्रस्य मूठ इति ज्ञापकमिति सुदीर्घविषयि न च साविप्रतिषेधस्तुत्रभाष्ये प्रत्याख्यातिरिति वाच्यम् तस्य भाष्यस्य श्रौतिगदत्वात् न जानन्नयपरिभाषायावन्तु
 कोरसिद्ध इति सूत्रस्य नुग्रहणज्ञापकम् न हि त्वधीन्ये प्रेयसादौ समासोत्तरत्वात् प्रवृत्त्यापुर्वसमासे जातेन त्रसदिनाया नि त्र्यन्तादकादेशे लपितुं रापेक्षया पदद्वयम
 सन्निवर्णद्वयोपेक्षकादेशस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धतायात्कः सिद्धे तत्सूत्रस्थानुग्रहणव्यथम् न जानन्नयपरिभाषा सत्त्वितुं किं अजानन्नयस्यानिमित्तत्वेनाश्रयणा

द्विहिरद्भुपरिभाषयानिवेधेतुकः प्रवृथर्शनत्रसूत्रेणग्रहणमावश्यकमेव परिभाषार्थस्तुत्रोक्तानन्ययमितिद्विवचनान्नसमासमाश्रित्यवाध्यासिदपपरिभाषाया
सुभयोपादानादधिकारणकाङ्क्षायास्ताभ्यान्निरासेनात्तद्देवहिरदेवायत्कार्येऽजानन्तयमाश्रीयतेतत्रवहिरद्भुपरिभाषानप्रवतमद्विहिरदमेनप्रमियादिमः सतुन्युक्तः
पचावेदमित्यत्रासिदुपरिभाषायासतसेदुमिद्वत्रप्रवृथर्शनवाणपरकारविरोधात् किन्त्वचोव्यानन्तयेनिमित्तकैः न्नादेः कर्तव्येजातस्यवहिरद्भुस्यवहिरद्भुप्रकृतिर्नैतिअ
त्रजानयेतिनिवेद्याद्वेयोमाङ्गोश्चेत्यत्राङ्ग्रहणद्वयितार्थम् तद्विखट्वाक्याङ्गद्वयमिस्थितेपरमपिसवर्णेदेवेत्याधिलाधातूपसर्गाकारेणानाङ्गत्वादाद्वेणुप्रकृतिर्नैतिअ
तद्वाधनाशंक्रियते युगपन्नासत्याप्यन्तद्भुस्यवलवलाभावश्चनपरिभाषावोध्यभ्यातदाऽनयावाधादन्तद्भुगपरिभाषायाअप्रवृथर्शनोपलानवणदेधेतोतोरुणेत्स्य
सिद्धावाङ्ग्रहणवैयर्थ्यस्पष्टमेवेतिदोक्षितांशयः वस्तुतस्तुनपरिभाषाद्वयम् किं न्नादेः कर्तव्येजातन्तकालाभिमिकश्चवहिरद्भुमसिदमित्येतदर्थिकापरिभाषा
एकैवयत्रोजानन्तयेपरिभाषायाषत्वतुकारसिद्धइतिमूलस्यतुग्रहणज्ञापकान्तरमिद्वमितिपरिभाषायाश्चनित्यत्रयवज्ञापकमितिस्वैष्टमिदिः असिदुपरिभाषा
ननुर्वचोमिद्वमिति यदितुसेदुषट्त्वापदवाधिकैः न्वास्यानेसेहस् अस्इतिस्थितेइदं प्रसारणयोः आसौप्रतिपदविधित्वेनशीघ्रापस्थिति
कालात् पूर्वप्रसारणेनवादिताभावादित्यत्रादितरेव नलक्ष्यानुगोधाच्चात्रपदावधिकेभवात्वास्यानमितिस्तत्सिद्धिरित्युच्यते ॥ ६ ॥ ६ ॥

या अत्र पवादभूता समन्यासयिपरिभाषा मृत्निप्राश्चः अकृतं ब्रूहाइत्यादि विशिष्टरुहोयेषु तानि व्यूहानि शास्त्राणि ऊहसर्कः सच वहिरङ्गेणानादुः निमित्तविनाश
 रूपकान्निशास्त्राणि अकृता निरैरित्यर्थः अविनिमित्तमिति विनाशद्वयाभाहारः स्वच्छान्तरङ्गः शास्त्रं निमित्तं स्ववहिरङ्गं शास्त्रेण विनाशसंभोगनायमन्तरङ्गः शास्त्रा
 णा अकृतं तस्यैव न कुर्वन्निपणितिं प्रोक्तं शास्त्राद्येतादृशं फलितम् अस्याश्च समर्थानामिति सूत्रस्य समर्थप्रदणज्ञापकत्वं द्विसप्तं सवर्णे दोषास्तु त्वित्यत्र ब्यादित्र
 यथास्यादित्येवमर्थङ्गं क्रियते तच्चेति तपरिभाषाभवेऽन्तरङ्गः सवर्णे दोषैकान्त एव भविष्यतीति व्यर्थं सदस्याज्ञापकम् अकृतं ब्रूहपरिभाषासत्त्वेन भावित्या आदिह
 द्यादीर्धेनिमित्तस्य सवर्णचक्षुःस्य विनाशः संभावित इत्यकृतं दोषास्तु उपस्थित्यत्र ब्यादित्र प्रत्ययः स्यात्तथा च सावुस्थितिर्भितिरूपं स्यादिति तन्निरुपस्थं भित्तिषा
 माश्रयः ॥ ३॥ ननु प्राचीनसमाप्त्या अकृतं निपरिभाषाया लक्षणाधकत्वेनावश्यकतया भाष्यकृतपाकुजो नोक्तव्याशङ्कायानदभिप्रायमाह यदित्यिति क्रमे

जात्वा स्वाने कृतेति परिभाषा विना न बोद्धव्यं इति पदं निपातवच्च मिसेद्वत् इत्यमर इति स्थितिः कृत्य विलास इदं सप्रसारणयोः प्राज्ञो प्रतिपद विधिवात्स्यसा रणे कृते वला
दित्वा भावविहः प्राप्तौ रत्ने निमित्तं विधायि मिदिरित्येषा निष्कलेति नवीनाः समर्थानां मिदिरुद्रस्थ समर्थग्रहणं विषुण्वत् यत्रा कृतं सन्धेयं प्रियप्रत्ययपदं न सत्य
तादावपि तथाः कृतसन्धेर्वाणो दाद्वमिति परिभाषा या प्रत्ययो माभूदित्येवमर्थेदुः क्रियते अस्याः परिभाषायाः असत्त्वादेव चैव प्रत्ययः सप्रतिषेध इति वचनं वार्तिकहाराख्य
साध्यहताचन प्रत्याख्यातम् अयद्वत् सन्धेर्वाणो दाद्वमिति परिभाषायाः सत्त्वात् प्रतीच इत्यादिरूपाणां मनयेव सिद्धे साद्वयस्य मेव अतएव च्छेति सिद्धे इति सूत्रे इत्यमरा
तु गभावर्यो यतः कर्तव्योऽत्र इत्वा द्विगुणं प्राज्ञोति भाष्ये उक्तम् परिभाषायाः सत्त्वेन विभक्तः प्रश्नः इत्यादेतु गभावर्यपरिभाषयैव सिद्धे रावय कल कथनं वैयर्थ्यात्
धमेव अतएव अस्याः परिभाषायाः असत्त्वादेव ननु प्रतिपद विधित्वमनवकाशत्वे सत्येव वाक्ये प्रयोजकं न च्छात्रनासि तुल्यवधश्चिद्युष इत्यादावस्य चारितार्थ्यात् न
तदैव परिभाषा निष्कलेति वीथ्यम् अतएव भाष्येन कापि व्यवहृतेत्यन्यत्र विलेने निरूपितम् इति परिभाषा प्रकाशना ननु व्यक्ति पक्षेदुक्ता
दोपस्थायोकासा दिभिर्दोषादिग्रहणं न स्यात् उच्चारितशब्दप्रत्ययको नानुच्चारित इत्यणु दित्त्वे भाष्योक्तिः न चोच्चारितस्यैव प्रत्ययकत्वं न
हिवस्वेकाज्ञादिति नियमादिदभावस्यासिद्धिरिति कथमेतदिति चेन्न तथा नानावेषि शीघ्रोपस्थितिः ॥ संपुस्तकमीक्षमाणस्य बोधनाय निरिति वाच्यम् ॥ ० ॥
कालमयोज्यस्य निपद विधित्वा पूर्वप्रवृत्तौ प्रयोजकं सत्त्वेन विज्ञायाथात अतएव प्रत्ययान्तरपदयोश्चेति सूत्रव्याख्यानान्तरे परनिर्णयान्तरप्रतिपदविधयो विरोधि
सन्निपातेनैकाग्र्यः प्रसङ्गः परवलीयस्त्वमिति कैयट आह अतएव रमेदस्य दौ प्रतिपदोक्तत्वेन पूर्वसंलुद्धौ चेयेत् आकारप्रश्लेषादलङ्कारादिलोपेन प्राप्नोतीत्यश
डुक्तेव इत्वादिति लोपेन समाहितम् अथवा परिभाषेन्दु शेषवर्गादौ इति परिभाषा प्रकाश विवरणम् इत्येवमपि पदानां वाच्याव्यक्तिरित्येकः पक्षः आनयनादि
कार्येनैव स्यादिति चेव दर्शनात् ननु व्यतिरेकान्न्यास्तत्त्वोक्त्यतिपुशक्तिग्रहा समवः यत्किञ्चिद्वा तौ शक्तिग्रहश्चेद्वा तन्मन्त्राणां गतिग्रहा विषयतया शालद्वयो विषय
त्वमस्यादिति चेन्न जायादिरूपानुगमकधर्माणां शक्यतावच्छेदकत्वस्वीकारेण समानप्रकारकत्वेन शक्तिज्ञानपदाद्योपस्थित्योः कार्यकारणभावात् प्रगमात्मानु

[illegible]

श. २.
टी. ३.
२९

तत्र बोधनस्यावश्यकत्वमिति तस्य तु युगपद्विद्वयकल्पनाया विरोधेन सर्वेषां लक्षणैव बोधनमनुचितं द्विबुधैर्घोक्तमिति चेति ज्ञापकादभ्युपगम्य दीर्घकारेऽलुल
 क्षणाद्देवकारादीनां नृशकैव बोधनस्य विषयनीति तत्र यणादेशमिद्विः ल्यादिभ्यश्चादिनिर्देशस्य दीर्घकारादिवर्गिलक्षणया बोधत्वासाधकत्वे त्वेकैकज्ञापकक
 रत्नापेक्षया ज्ञापिपक्षस्य वद्व्यापकमस्त्विति तन्न सति तात्पर्ये युगपद्विद्वयस्य गद्व्यापेक्षेन बोधोपलब्ध्यादिपुद्गलनिर्देशादिभ्यो भवति इति चेति उपलक्षणमि
 ति शेषः ॥ ३३ ॥ आवश्यक्त्वादिति अन्वयोक्तरीत्या ननु पणमिपदिहाराभावादिमि शेषः ननु ताश्चैव लक्षणस्योक्तोऽस्य चाविलम्बे प्रकाशदिप्रत्ययविषये पिलक्षणा
 याः स्वभावोपपत्तयेव आह अणुद्विषये निश्चितं विधीयमानातिरिक्ता विषये वेति स्वीकारेदिव नन्वेव नाज्जला विद्यादावु वादस्थले दोषवेत्यत आह नाज्जला
 विधि अत्र ह्यदिति वाक्यापरिसमाप्तिन्यायेन नाज्जला विद्यादिघटक प्रत्याहारस्य स्वशक्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नवैधकत्वस्यैव सभवादिभिभावः तेन लक्षण

अस्य चाविद्यादावपि स्वसदृशवाच्येषु लक्षणावश्यकत्वात् अणुद्विष्यत्तृहीत लक्ष्यतावच्छेदकिकालक्षणाविधीयमानातिरिक्ता विष
 येवाप्रत्ययद्वयुक्तेः अतस्त्वयदादीनामद्वयान्नस्वसदृशवाच्येषु लक्षणा नाज्जलो अणुद्विष्यत्तृहीत लक्ष्यतावच्छेदकिकालक्षणाविधीयमानातिरिक्ता विष
 दकाग्रहोदिति भावः तत्र प्रमाणमाह दोषोदिति अकूपदीयाकारेण स्वसवर्णग्रहणे पितृनादिचैवैव सिद्धमिति भावः तेन लक्षणांगीकारेण भा
 व्यमानत्वेनेति विधीयमान विषये लक्षणाभावस्यायत्तुपदसुक्ताच्चादिति भावः ॥

जेन तस्मात्तत्राणुद्विष्यत्तृस्य प्रष्टव्याविश्वपाविद्यादौ प्राप्तिपूर्वेष्वर्णदोषस्य व्यावर्त्येर्दोषोच्चमिति चेति द्वन्मस्त्वितिकथनस्य ज्ञापकत्वेनोपन्यास इत्यत आ
 ह अकूपदीयेति तनुदीर्घाकारविषयेनादिचैवैव सिद्धमिति कथनं नोपपद्यते अस्य चाविद्याकार इवास्याप्यकारस्यानासरसमाकाधिकत्वेन तत्राणुद्विष्यत्तृप्रष्टे रि
 ति चेन्न अमिपूर्वद्विष्यत्तृत्वे नुष्टताकूपदस्य नादिचोयत्रापि सम्बन्धस्य च विशेषत्वमिति प्रत्याहारादवर्णनं निदीप्यस्य प्रष्टुमिति त्याग्यात यदि निराकाशत्वात् तत्र
 तस्यासम्बन्धमिति नुष्टतादाल्पदिभ्यश्चादिनिर्देशस्य प्रष्टुमिति त्याग्यात यदि निराकाशत्वात् तत्र
 नुक्तिं यणविषये व्युक्तरीत्या लक्षणया निर्वहान्न आह विधीयमानेति ॥ ३३ ॥ ३३ ॥ ३३ ॥

लनिरिक्तानुयविभाषागुणेभेदकत्वात्प्राप्तस्यसर्वणग्रहणस्यनवाधिकान्तिवृणदित्नुत्रप्राप्तसर्वणग्रहणस्यैवासीत्याशयेनाह भावइति मूलकाराशयइत्यर्थः नन्वे
वं समिनयथासङ्ख्यसूत्रेभाष्येकिमुदाहरणमिकोर्यणचिदध्यत्रमध्वनेत्युक्तानिहोयइतिचेन्न तस्यभाष्यस्यप्राथमिकोपस्थितिकवणभिप्रययक्तवान् ॥ ३ ॥ अथ
मूलकाराशयमुपलक्षणभाष्यकारोयमिदंभाष्येनानुसाराणाह पदेतिमिति प्राणहारसूत्रेषु प्रत्याहारघटितेमुगलोमीयादिषु सूत्रेषुअप्रपञ्चमन्त्रालामणभिलानादिनिर्देशः नत्रने
षुअप्रपाहारसूत्रेषु प्रत्याहारघटितेषुसूत्रेषुइदमुपलक्षणमस्य च्छाविष्यदेःजातिनिर्देशाएव तत्तज्जातौवेदेष्यत्वनिमित्तत्वान्तरपुं कत्वादेव यद्यपिसाक्षाज्जातौतद
सम्भवसंशयिष्यक्तिद्वारावोध्यइत्युक्तमेव निर्वाहः अवातामियादिसंस्थाणांनिर्वाहः सर्वश्च जातिपक्षावश्यकत्वेनउच्यतेइति प्रत्याहारनिर्देशस्यैतन्मन्त्राहार
णेर्देश्यबोधनायेत्यादिः अतएव जातिपक्षाअप्रयणत्वाययकत्वादेव उक्तामिति व्यक्तिपक्षाइत्यादिः नत्रहि प्रत्याहारनिर्देशसर्वणग्रहणमनणज्जातु नत्रानुवृत्तिनिर्देशः

परमुच्यति पञ्चमलादिप्रत्याहारसत्त्वेषु ककारदिनामगुणदुरुपपादम् न हि तत्र लक्षणवागुंशका लक्ष्यतावच्छेदकगुणात् एवं वा त्र प्रत्याहारसू
त्रेषु जगति निर्देशेनैव निर्वाहो नाप्यथा एव च अदुणि त्यादावपि जगति निर्देशाववोचितः ऋहजरातोयस्यौ चित्तात् अतएवाणदिस्तुत्रे भाष्ये प्र
त्याहारेषु स्पष्टा विर्यादौ च उक्ता मनुपपत्तिमाशङ्क्या श्रयणमेव सूतम् यथा मत्स्यसूत्रचर्याति साम्यद्वयमसाम्येऽपि प्रवर्तते तस्य तासी
वर्णप्रद्वगमनलक्षदित्यनेनेतामित्यर्थः एव ह्यतस्मिन् एवकारेण लक्षणाव्यवच्छेदः लक्षणावादिमतेऽणविषये च किंप्रसाश्रयणस्य लल्लोदोरित्यादौ यथा

दवर्णप्रहणमननत्वाहित्यनेनोक्ताभिर्यथैववक्तव्यमिति स्वकारेणलक्षणव्यवच्छेदःलक्षणवादिमतेऽणविषयव्यक्तिपक्षाग्रयणमणल्लुटोदमित्यादेयथा॥
 भिन्नप्रत्याहारग्रहणस्यले जानिपक्षाग्रयणमिति यद्वैकृत्यन्तदस्मन्मतेनास्ति स्ववच्चयथोत्तरस्मृतेनास्मामाण्यमितिलक्षणाग्रयणमप्राभाषिकमितिभावःजानि-
 पक्षाग्रयणस्याभिप्रायान्वयस्थानेननममइतिस्वरभाष्यकिसुदाहरणमिकोयणचिदध्यानमध्वनयथासदुत्वेनायेतमित्तुमित्युक्तमयमुपस्थासङ्ग्रह-
 दध्यानमध्वनेत्यस्यस्थानेननमसुलोदाहरणत्वप्रदर्शनपरस्माद्यन्तदिकोयणीत्यादौसुत्रेनुदाहरणेभयपक्षेफलाश्रयेलेक्षण्याभावनात्पर्येकमित्याश-
 येनाहयथासङ्ख्यस्वरुन्द्रेति यथेति यद्विद्युत्तिसाम्यस्यविवक्षास्यातदात्तुशब्देनलब्धःत्वेदेवोभेनेननत्रयथासङ्ख्यसम्बन्धेनस्यातन्चेकोयणीत्यनस्य
 नसाम्यमपिनियामकमिति यद्विफलामभेदायकत्वयमित्तदात्तुकारस्यवकारोपपत्त्यादितिवाच्यम्स्थानेननममद्वयत्रमप्रद्वेणनान्युत्तानि रित्स्थानकादेषु

यथासद्वत्सलसेकोपणचीयत्रप्रवृत्तिस्तीकारपक्षे मूलोक्तदोषाण्यतिम्यरिहरति नायत्रेति अग्निदेशादिति समानजानित्वातिदेशादित्यर्थः वस्तुमोक्षत्वजानित्वेका
 दैवेति दृष्टकपादस्यास्माद्वरसमाप्तायेद्वान्त्वान् अनित्यवेति कलुषशुद्धेष्टकपादस्य धातुपठे न्नकारुकारयोः दृष्टकृणस्य चान्नापकत्वसम्भवादिमिशेषः न
 नृद्वैश्याशुद्वविधेयशोपिजानितिनिर्देशास्यववाच्यसाध्याचर्यादानामद्वैतानामद्वैतदोषाण्यतिम्यरिह नानाद्वैति जातिपक्षद्वैत्यर्थः प्रत्यक्षान्नद्वैति स्वर्णेऽणग्रहणम
 यमिभाष्यमाक्षतिग्रहणादित्यनेन भाष्ये क्ता प्रत्याख्यानद्वैत्यर्थः वाक्यभेदेन योगोविभागेन चोः कुरित्यादौ विधेयविषयेऽद्वैतत्वाणसामर्थ्यात्स्वर्वाणग्रहणस्यावश्यकत
 आत्तदेकवाक्यत्वावश्यकत्वेन योगविभागश्चावश्यकद्विभागः तच्चोच्चारणार्थलोकार्द्वैतिशब्दः काम् उद्देश्येपितयात्वापत्तेः उद्विद्गुणसामर्थ्यादिति चेद्विनिगम
 नाविरहेणाभावास्वर्वाणग्रहणद्वारेणैव निषेधकत्वमिति संतेनाधुना प्रसज्यप्रतिषेधार्थे को न निजिति बोधितम् अतएव नैकवाक्यतायाद्विपर्ययासमस्यप्रमद्विः प्रमद्विसेधश्च

नायत्रपक्षे ऋकारादीलकाराद्यापिः लृत्वादिजाते ऋकारादावभावात् नचजातिपक्षेऽणदिस्त्वनेऽणग्रहणप्रत्याख्यानोऽपसर्गादृतीत्यादीभ्यः
कारेणलृत्कारग्रहणायसावर्ण्यवचनस्थानेलुवणस्य ऋवदितिदेशाल्लृकारेणैकापतिरितिवाच्यम् स्त्वमशिवाद्येतस्यानिदेशस्यानित्यत्वा
वक्ष्यकत्वात् तत्पक्षेऽणग्रहणप्रत्याख्यान्यप्रत्ययद्वयशोवाक्यभेदेन विधीयमाने जातिग्रहणप्राप्तसर्वणग्रहणनिषेधकत्वात् संप्रसूत्रवदि
तित्यदादीनामदृत्वादीनादोषः सवच्चात्रयणपदेनृजात्याश्रयणेनापिनसर्वणवोधनमितिस्वाजमित्यादावनृनासिकास्थानेऽपिनिगनुनासिक
नेदृदृशानमाह तपरसूत्रवदिति यथाऽत्रपक्षे तपरसूत्रस्य तद्वन्नपरकरणमित्यदृष्टं सूत्रभाष्येऽप्यसूत्रस्यार्थक्यायचत्तर्वेतिषेधकत्वत्वात्ऽप्र एव
तयदृष्टत्वापिकल्पनेतिभावः नचजातिपक्षेऽप्रत्ययद्वयशोपिप्रत्याखेयइतिस्मृतिमत्त्वात् सर्वणग्रहणमपरिभाष्यमाह्नातिग्रहणादित्यनेनाणग्रहणप्रत्याख्या
नस्यैवभाष्यत्वादभिमतत्वनिर्णयान् तपरसूत्रस्यसर्वणपदानुवृत्त्याभियमार्थत्वापक्षेऽपिप्रतिनिषेधमादायदृष्टत्वात् सर्वणस्यैवविधेयत्वात्
त्यादौपश्चिमशीत्यत्रवप्रश्नेषेणनिर्वाहदिति तन्न पश्चिमशीत्यत्राप्यप्रत्ययद्वयनेननिषेधमाश्लेषानुपयोगात् प्रश्नेषेऽनकालेनेमर्वादृष्टत्वापनेश्च सवच्चा
अप्रत्ययद्वयनेननिषेधेच अपिनागुणामेदकत्वस्यपरिग्रहः निगुणमित्यादेरिति यत्रयत्रविधेयतात्रसर्वत्रानेननिषेधादेवमतोमस्यनिगनुनासिकसर्वव

कारेण स्ववतनानासापुपधानसूत्रनिर्देशसङ्गतिरन्यथाप्रत्ययेभाषयामि यनेनदस्य स्थाने तुनासिकापतिरित्येवकारेण ध्वनिमतम् संवयवलपरियवलावेय
नेनपिनिरनुनासिकयव ॥३॥ अतस्त्वजातिपक्षस्याभिप्रेतत्वादेव उक्तमिति भवन्मतेप्रारुक्तरीत्यायथासदुत्थासम्भवेनानुदुत्यमुदुगतिः स्येव तैरुक्तभाष्ये
ण अत्र इकोयणित्यत्र उक्तमिति जातिपक्षबोधनद्वारेणितिशेषः नयोः द्वयोः परिभाषयोः ननु उन्नितिं सूत्रोदाहरणसमये किं किं प्रतीयते तुनासिकवकारस्य प्रदर्शन
परदीक्षितोदित्यस्य कस्यस्यपुपतिरत आह उज इति सूत्रमिति नव्यानाम् दीक्षितप्रभृतीनाम् जातिपक्षानाश्रयणेपि फलादिप्रागह्वारग्रहणस्थलेनिबोधमाशङ्क्य
त्वनिरवच्छेद नचमि रूपसादृश्येन स्वरूपस्य सदृशत्वेन यथाऽस्यत्वमहत्त्वज्ञानेन यथाऽस्यत्वमहत्त्वस्थूलत्वक्षयत्वविशेषास्त्विव्यक्तियुधयोगैरिति प्र
अतस्वस्थानेनैतत्तमसूत्रेभाष्येऽस्यामुदाहरणत्वमाशङ्क्यथासत्यमित्यनेनापिसिद्धमित्युक्तम् तेनात्रतयोः फलाविशेषउक्तः उन्नदिति सूत्रेन व्याना
प्रसादस्य नचनलादिषु फकारादिभिरूपसादृश्येन सर्वककारादिप्रतीतिरिति वाच्यम् अगादिष्वपि किंचित्सादृश्यमाश्रित्यदीर्घोदीनामपि
हृणोपपत्तेः त्वादिस्य इत्यादिनिर्देशानामपि वत्सादृश्येनापि ग्रहणमित्यर्थज्ञापकतायायुक्तत्वात् तदस्युक्तमदुगुसूत्रेभाष्यरूपसामान्याद्वा
सिद्धमिति अणुदिक्तत्वेऽप्यग्रहणेनुप्रत्याह्वाराद्यवर्णेषुणकारादिभिश्चिह्नैः प्रात्याह्वारसूत्रस्थायमिति प्रत्यभिज्ञासत्वादुपायान्तरपरमा
चार्योऽक्तवाननिवर्तते इति न्यायादिदमेवमभिप्रेत्य तत्राप्यग्रहणप्रत्याख्यातभाष्ये इत्याहु रिति दिक् ॥ ॥ तयोर्भवति तथा वातामित्यत्र
योरपि तकारयोर्फलपदबोध्यत्वमविष्यतीति भावः किञ्चिन्सादृश्येनेति तुल्यध्वनिवद्गुणत्वकतमधुनासादृश्यम् दृष्टान्तेनुसमानावयवसंस्थानकतम् ननु ज
ति कतम् जातिपक्षपरित्यागसकृत्वात्तग्रहणइति ह्रस्वादिभिरिति शेषः उक्तार्थे सुनिसम्पत्तिमपि दर्शयति त्वादियत्तु इति इति एतेन दीर्घाभिव्यक्त्यन्येन गधिकेपिनसति
रिति सूचितम् युक्तत्वादिति लक्षणज्ञापकतापेक्षया तार्थज्ञापकतायालाघवादिति शेषः सौक्तार्थे भाष्यकारस्यापि सम्पत्तिमाह तदस्युक्तमिति तदपि रूपसादृश्येन सिद्धमि
त्यपि अपि न जातिपक्षसमुच्चयः नचानपक्षे ककारेण तुल्यकारग्रहणानापतिरिति वाच्यम् तत्रापि वत्सादृश्यध्वनिवद्गुणत्वस्य सतायाः सत्तात् अणुग्रहणप्रत्याख्याना
परभाष्यमत्र मानसमन्यथाफलमेतदेन प्रत्याख्यानासङ्गतिः स्येव ननु पक्षद्वयमपि सूत्रकारस्याणुग्रहणकरणेन नोभिप्रेतमत आह अणुदिक्तत्वाइति अयम् अणा

पपतिपूर्वकं व्याख्याय मेनसमानकर्तृकत्वस्योपपत्तिः खड्गकं ग्रनड् काशिकापदमञ्जरीनोदित्येति सूत्रे प्राप्तिविचारस्तथाचिच्युत्तके उपलब्धाभिप्रायेण पदमञ्जरीमे-
व प्राप्नुल्लेखित्वा विरस्य व्याख्यानभूते पदमञ्जरीग्रन्थद्वयः खड्गोऽत्रोक्तो यमाशयः पूजार्थतायाः प्रामाणिकोक्तुमैतिल्यशक्तम् मुनिवयस्यौदासीन्येन चायग्रहणस्य
सुजायत्सत्ताभात् माधवोतिस्त्वयुक्ता उक्तस्य वाक्कृदयादिप्रयोगसोक्तरीत्योपपत्तेः खड्गग्रन्थानादिनीतिनियोनिषेधेऽपि प्राप्नुद्वावनननयादीर्घादित्यपि नि-
त्यमित्यत्रापि प्राप्नुद्वावनमावश्यकमेव त्रिप्रभृतिष्विति सर्वत्रेति च वैकल्यिकमशकटापनग्रहणशकल्यग्रहणयोर्विकल्पार्थत्वादिति ॥ ३॥ फलितत्वेनेति अभावभा-
वस्य प्रतियोगिरूपत्वानिषेधस्य प्रवृत्तिपक्षे विधेयप्राप्ताफलितत्वेनेत्यर्थः तच्चानप्राप्त्युद्भावनावश्यकमिति भावः नित्यनिषेधेऽपि नादित्येति सूत्रत्र-
येद्वयर्थः अभावस्यापि पूर्वकत्वादिति शेषः खड्गग्रन्थादिभिर्द्वयैत्रिप्रभृतिस्त्वयुक्तमवश्यकमेव सर्वत्रेत्यस्य तु नवापदस्य समन्वेन विकल्पस्य सिद्धत्वादनवश्यकत्व

निषेधविकल्पे प्राप्नुद्वावनं नावश्यकं तद्विकल्पे विधिविकल्पस्य फलितत्वेन विधेरेवाप्राप्तविषयविकल्पसंभवात् नित्यनिषेधेऽपि तदुद्वावन-
मावश्यकमिति ननन विकल्पेऽपि निषेधप्रकरणान्ननुल्लेखस्यावश्यकत्वेन प्राप्नुद्वावनस्यावश्यकत्वात् मथ्येनेति ॥ सर्वधोमङ्कानुवृत्तिर-
ग्रेहस्य नमानावाच्च सर्वत्रेति सूत्रस्येति द्वित्वमात्रनिषेधकमेति वाधयितुं तदनुल्लेखान्न विप्रभृतिष्वित्येतद्विषयेन कारयकारयोर्हि-
वचनभावइति मिश्रग्रन्थेन प्राप्नुल्लेखस्य कृतप्रायत्वाच्च निरुद्धमेतयोर्नादित्याशरीचापनयोरपि प्राप्नुल्लेखस्य बहुषु उपलब्धेष्वनुप-
नेवेति सूचितम् विकल्पेऽपि सूत्रद्वयेऽप्राप्तविषयविधिविकल्पाद्वाकारेणैतर्था अपि न निषेधविकल्पपक्षसमुच्चयः प्रदर्शयति नादित्येति ॥ लभ्या चेति दिक् ॥
सूत्रानन्तरमस्य पाठेन निषेधस्य कृतनत्रः सर्वत्र समन्वयादिति भावः आदर्शकत्वादिति सतेन तत्रास्य कथनेन तस्य ग्रन्थस्य नूनेति बोधितमनुवृत्तयोः सूत्रयोर्नेति ॥ समन्वेन न प्रका-
रणं लाभद्वयान्तराह मध्यमिति द्वित्वमात्रेति अत्र मानपदद्वयं कार्त्तुमेतानां ह्यभिप्रायस्यापि सूत्रग्रहः नकारयकारयोः इन्द्रः राष्ट्रमित्युदाहरणघटकयोर्मिति शेषः उद्दे-
स्येति द्विवचनशब्देन प्रथमोऽपि तेन प्राप्तत्वाभादिभिर्भावः अनुपलब्ध्यादिति एतेन भवदीयाकल्पनां अभिरुद्धैवेति ध्वनितम् दिगिति दिग्ग्रन्थस्य आचार्येऽग्रहणस्य
जायत्सत्ताभादौ विकल्पार्थे त्रिप्रभृतीत्यस्य प्रवृत्तिरवश्यमेव तत्रोक्त्याशयनत्रिप्रभृतीत्यस्य सूत्रस्य राष्ट्रमित्युदाहरणप्रदर्शनपरद्वयमिग्रन्थव्याख्यानवसरदीक्षा

द्विस्यसिद्धत्वात्प्रभृतीत्ययमेवप्रतिषेधोभविष्यतीतिमन्यतदुतिमिश्रोक्तिविरोधः वाक्यं वाक्यं इतिभाष्योदाहरणविरोधश्च नचानचीयस्यानुवृत्त्यातस्यपुनरुदासपरत्वात्
 यथास्वानन्वमदुदाहरणसङ्गतिरितिवाच्यम् मण्डूकानुवृत्तिकल्पनायामपिशब्दधिकारकल्पनायासाधकाभावेनोक्त्यालम्बनञ्चेति ॥
 ॥३॥ नन्वादिशब्दोपादानमसङ्गतेच्छादेशानामवयवमुपादानादत आह आदिनेति मदभावेस्थानिवद्भावाभाव इत्यर्थः यदिविकारणदेशस्यस्थानिवद्भाववहाविषयत्व
 नदोषोपदेशानामाह धातुकेन प्रत्ययेनानुसङ्गनिमित्तं तत्त्वेनचग्रहणनस्यात् इष्टापत्तौक्रमेणदुषणान्याह अत्रादिशक्तमिति अत्रावाधिवानामित्युक्तः पाठः इदमुक्तं
 त्वदिति आदिधातुकात्तत्वाभावादिति शेषः केचित्तवादिषतामित्यत्रात्मनेपदसमस्यनान्यकर्मव्यभिक्तौनेति निवदन्ति प्रत्ययत्वस्यफलमाह अतदेति आदिनाचङादे
 अस्यपरिग्रहः बहुवचनस्ययोगवाहुल्याभिप्रायेण तत्त्वस्यादिति प्रत्ययत्वस्याभावेनलशक्तितोत्साशस्यनस्यात् तृतीयस्यफलमाह सादिति अदृशोडीत्यस्याङ्गा
 चङङादीनामिति आदिनाचिण नकेवलंछादेशानमेवास्मग्रहद्वत्याह अतदेशस्येति मदभावेव्यादिषतामित्यत्रेदुनस्यात् कसादेःकादीना
 भित्तिनस्यात् शानचः शस्यचतन्तस्यात् साहिदशदित्यादौअङ्गुणेनस्यादितिभावः ननुमिजादीनांप्रत्ययाधिकारेपाठात् शस्त्वत्प्रत्ययत्व
 मसीतिनस्थानिवचनोपयोगः नचनेषांप्रत्ययत्वेद्विविधानंव्यर्थम् मंत्रेद्यमेति सूत्रेचङङ् सिचामितित्रयाणाग्रहणेगौरवापत्तेः सिचोलुकितादिष
 धिकारेपाठादितिभावः प्रत्ययाधिकारेपाठात्प्रत्ययत्वेफलमाह अस्म यदिमिति यद्यप्यस्यमित्सामर्थ्यादागमत् येयादिः सिचदिति स्वरापत्तिश्चेति ॥ ६ ॥
 तथापिप्रत्ययत्वस्यप्रत्ययाधिकारेपाठादतस्त्वशस्येत्वसिद्धिः नस्थानिवचनोपयोगादिति औपदेशिकादधनुकत्वेप्रत्ययत्वमाद्यमेष्टसिद्धेरितिभावः एतस्मन्नेत्यादे
 शलेपिप्रत्ययत्वत्प्रुढयितुंशुङ्गने नचेति व्यर्थमिति ज्ञेः क्वायुच्चारणाभावेनसिचुङ्गीतिवाच्यम् चङादयत्त्वपवाददितिभावः इह कास्यरिहति मन्त्रद्वयमिन्द्रमिन्द्र
 इति सूत्रेभवन्तौ द्विविधानस्याभावेनलेशित्यस्यवक्तुमशक्यत्वादितिभावः त्रयाणामिति ग्रहणमिति शेषः धयमेतकात्तुपुनरेष्टादिसिचोलुगर्थे मतयोरग्रह
 ण यस्यैवमङ्गाव्यर्थेसिचद्वितीविवेकः सिचोलुकिदोयान्तरमाह सिचोलुकीति इदञ्चयत्रसिजपवादप्रत्ययस्याप्राप्तिसिद्धयेवाध्यम् नैनद्यस्मण्शुगमशानो
 सिचोः सत्त्वेपिनग्रन्थसङ्गतिः स्वरापत्तिरिति प्रत्ययत्वलक्षणेनादिः सिचदिति सूत्रेण सिजनस्याद्युदात्तत्वात्तत्त्वार्थेकीनाद्युदात्तत्वापत्तिरित्यर्थः नचनलुमनेत्ययप्राप्त्या

न दोष इति वाच्यम् लुमात्मा लुसे प्रत्यये यदङ्ग न द्रुदृश्यकार्य एव निषेध इति सिद्धान्तात् आनखवपञ्चभिः क्रोष्टृभिः क्रीतङ्गलस्य च्चक्रोष्टृदृश्यत्र दृज्जन्मभवंति
अङ्गस्य क्रोष्टृलुल्लत्त्वमित्यर्थेन तद्विगतैश्च निमित्तमासेठकोऽथ द्रुतिलुक् किलुक् न द्विमेति स्त्रीप्रत्ययस्यापिलुक् सिक्मानं पुंसकादि निमित्तं लुक् द्वितोपप्रत्ययलक्षणेनङ्ग-
त्वस्य सत्वात् न चैवसंनिष्ठषण्ण्वस्वश्रुयोरित्यनेन नष्टषण्ण्वस्य भ्रश्रयाभल्लेपो न इति सूत्रेण नन्तराभसङ्गकाङ्गस्यैकाग्रस्यैवैकाल्लोपापत्तिरिति वा-
च्यम् प्रत्यासत्त्याङ्गसंज्ञाभसङ्गयैवैकानिमित्तकत्वेनैव प्रवृत्तेर्दीकागात् न चैवमपि समष्ट्यत्र मूर्धेर्द्विदुर्वा भवतीत्यामृजेरङ्गत्वात् न लुमनेति निमि-
षे धस्याङ्गसंज्ञायामप्रवृत्तेर्भवतैवोपादानादिति वाच्यम् द्वित्वेति सूत्रेण द्वित्वमिति प्रतिषेधस्य प्राप्तेरन्नाङ्गसंज्ञाया अनपेक्षणेन न लुमनेति निषेधेन
न द्वित्वस्य प्राप्तिरित्यस्य वृत्तमशक्यत्वात् धातोः कार्यमुच्यमानत्वात् प्रत्ययद्वित्वेति निषेधाच्च ॥ ३ ॥ इत्यादिः सिद्धदृश्यस्यैकाल्लोपापत्त्युक्त्या धातुमानरूप-
स्य वक्तुमशक्यत्वेन न स्युः पतिरूपदोष इत्यत आह चेति निमित्तमिचखवस्थाने क्साद्यादेशविधानमिति पक्षे पुष्यनियन्त्रमुपापत्तौ किं क्सादृशप्रयोगे स्वरा-

[illegible]

दुकामन्त्र्यादिप्रयोगसिद्ध्यर्थमावश्यकमेवेतिप्रश्नानुपपन्नित आह विधिप्रदर्शयति शिष्टमितिदुकामन्त्र्यादि सिध्दयेमनलीयेवचमित्र्याशयः उतारशयस्तु षष्ठीसमासेना
 सा अयेविधौनेत्यर्थेनमसकलसूक्तप्रयोजनसिध्दयेनस्यवश्यकत्वमिति ननुतृतीयाह्वाश्रभावपेय्युद्धारस्तेनेत्यस्यासिद्धिः रथाभ्यामिति पञ्चमोनिर्देशनतस्मादितिपरि
 भाषयाः प्रवृत्ति सम्भवात् अतस्वादौनेत्यत्रनणत्वम् तत्समेतत्रववायपदविशेषोद्धतिवचनम् अडादिभिलव्यवधानेनेत्यर्थान् अतस्त्वदुह्वादिषुसुभशब्दपाठस्यचरितान्
 येषु भाष्यकारसन्निधौगविविभागोक्तार्थत्वाभाञ्च ॥३॥ नन्वाह भिन्नत्वेसूक्तैः स्वेवेत्याश्रयिकाभाषाङ्कानिगच्छेति तेषां निषेध इति नियमशास्त्राणानिषधमुल्ले
 खनप्रवृत्तिरितिपक्षोनिषेधः स्पष्टसर्वविधिरूपेणप्रवृत्तिः सामान्यशास्त्राचार्यसमूहकोचद्वयमितिपक्षोपपन्नमिषधमाद्येत्यमभिधानम् अतोदिस्यमानेति अतिदिश्यमानेनोप
 मेकदिस्त्वद्वेयः स्वाश्रयधर्मसामर्थ्यात्कार्याभावद्वयशः स्वाश्रयः आदेशनिष्ठः कार्येतिकार्यमिदेशस्यप्राधान्याभिप्रायेण शास्त्रानिर्देशोपकार्यमिदेशाद्भिन्नमवफलान्द
 णत्वप्राप्तमिति सम्प्रदर्शयति ॥३॥

नैवेद्यं भवति अस्मिद्वत्सूनुगुणोत्पन्नस्यानिप्रयुक्तस्याधिभावस्य मलनात्सुखध्याप्रवृत्तिसमादनेन च रितार्थम् इदम् स्वभावसिद्धपूर्वोक्तम् न च ब्राह्मणवदस्मिन्मन्त्रिय
वर्गमित्यत्र निदिश्यमानो धर्मो ब्राह्मण्यन्तप्रयुक्तकार्यविरुद्धसाध्या न प्रतिगृह्णति ह्यस्मिन् रूपस्य मन्त्रिये देशेनेन भवदुक्तः स्वभावोऽपि चरित इति वाच्यम् तत्रापि न ब्राह्म
ण्यस्यातिदेशः किन्तु असुस्थानसंस्कारादिरूपस्य गद्विरुद्धस्य नत्ववुद्धिप्रयोग्याभ्यानाभावाप्रवृत्तिसमादनेन निदिदेशस्य चरितार्थात् सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश इति
हि परिभाषालोकाप्रसिद्धाया ब्राह्मणवदस्मिन्मन्त्रिये वर्गमित्यस्मिन्नाग्रासनादिति देशोद्देश्यमे ननु मातृकौटिल्यसम्बन्धि परिर्वेषणादिधर्मस्य सवच्चरितस्य वल्लस्य
बाहल्लापदयविशेषधर्ममेव निमित्तमिति किन्तु हलत्वस्यैव तथा च कथमिति देशे नद्युक्तमस्य त्रयवलिङ्गकारो लोपस्य प्राप्तिरित्याशयेन शङ्कते यद्यपीति हल्लस्य
दीत्यादिना वल्लपरिग्रहः न च वल्लस्य विशेषधर्ममेवेति न तद्वत्त्वेन निमित्तत्वं किन्तु वल्लेनैवेति वल्गातिदेशापेक्षायाः बाधा वृत्तितस्य विशेषधर्ममेवेति लोपपादनं पूर्विका कथमिति यथा
यकैति वाच्यं दिवउदित्यत्र दिवङ्गि षष्ठीनिर्देशादलौक्यपरिभाषाया उपस्थित्या दिवोल्लस्य तस्यैवार्थस्य भावो वाच्यस्य स्थानिना वच्छेदकत्वेन न स्यात्पस्थितौ न ह्यापकवत्त्वम्

कुपस्थिभविष्यतोत्थाद्याह् परिभाषयत्कसासाव्यविशेषोदेशेन्यकस्थविद्ग्रहप्रमेयत्वादिदेवत्वान्विधर्मोपेक्षया विशेषधर्मेन सर्वस्यापिधर्मस्यास्तीतिकस्याण्यतिदेशो म
 नस्यादनःसङ्ग्राहकवाक्यादुपप्लुतलक्ष्यसंस्कारकवाक्यघटकशब्दोपात्तधर्मोपेक्षयाविशेषधर्मास्यभूतवज्ज्येयानभूतत्वान्वयिषयाऽनद्यतनत्वे
 विशिष्टभूतत्वयथा स्वचन्द्रकर्मण्यनिवृत्तेश्चद्वितीयदतिदेशस्तत्कवाक्यन्तत्रत्यानियदन्तनुपातधर्मस्यैवतिदेशो ननुतद्भाषकस्येत्येवाव्यासस्त्वन्वयुक्तःस्थानित्वा
 देशस्यनिष्कलत्वात्किन्तुनस्यादुपप्लुतंयद्वहकारवृद्धकाद्व्याकारकवाक्यन्तद्वटकशब्दोपात्तवत्वोपेक्षयाविशेषधर्ममेवमेवत्वान्वत्तत्त्वत्वेनास्तीत्याशोपनसमाधेने
 तथापि ॥ ३३ ॥ सत्तादृशवाक्योपप्लवे मानमाह स्ववर्ति अतो न्यपरिभाषकवाक्यमयासूत्रंमेवयथःस्थानिवद्वावाङ्मात्रेपिलक्ष्यस्यसिद्धिरित्याशयेनशङ्कतेचयथा
 ते यथे लोपाभावपक्षेयतुहलिसर्ववामितिनिन्यत्वापस्यवैकल्यकलोपापवादतयाक इमेवस्थादिति तन्न हलीमि स्तुतेनकारस्यान्युत्तिरितिस्वीकारेपिदृक्त्व
 त्वलोपस्यचरितार्थन्याऽपवादत्वसम्भवात् नियतोपविधायकैः श्मद्ग्रहणानुसृत्याऽशूरूपहत्वेवप्रवृत्तिरितिस्वीकारेपिदृक्त्वविषयत्रविज्जिमि तन्नवलोपस्यप्राप्त्यादृक्त्वादेव

सूत्रकृत्प्रस्थानादेशभावमादायैवैतन्नातवाक्योपप्लवादिनिर्भावः कश्चिदुद्दिष्टं यद्यपीदंरूपमुनेगुणोत्तरादेशोपाक्षिप्तलोपोनमित्यभिनिश्चायिष्येत्कविषु
इति स्यात् कयिषद्वनियेतेति निर्भावः स्थान्यवयवयोर्वा उपलक्षणमेतस्या निरूप्योपीति बोध्यम् अतएवादेशिन्यत्याग्रीयमाणे प्रीतिषेधद्व
नभिधानाच्च नचलोपोऽपीति वलोपे भवः परस्मिन्निर्दिष्टो परस्मिन्निवद्वावद्वनिवाच्यम् नपदानाः परेऽणः सन्ति ननु वायसिक्तहेतुर्निति भाष्याह ॥ निर्भाष्ये उक्तम् ॥

सुवादेनभिधानेननिरालोपविधायकैवग्रहणानुवृत्तेर्निष्फलत्वात् अतएवभोगोदमित्सूत्रस्यमशग्रहणमनर्थक
 मन्ववाभावादितिभाष्यंसङ्गच्छते मृलेस्थान्य
 वयवस्येति अत्र सक्तसोभिनङ्कमः स्यानिपदोत्तरद्रष्टव्यः अतएवादेशावयवाश्रयणेपिननिषेधश्चेत्तदर्थश्रितितेननस्यानवयथोलोप्रहणेस्थान्यनवयवान्त्वविधायक
 च्छिन्नस्याश्रयणेनिषेधस्यलोभेनप्रपठेयस्यव्यावयस्यसिद्धविविधिग्रहणस्यानत्वथाविरयस्ययद्यद्यावत्स्मृतेर्यित्तदनपयतिप्रज्ञातस्तत्रमोभगोदिति
 सूत्रस्यार्थविरोधापत्तिश्चेत्यतआह उपलब्धेनेति अतएव स्यानिरूपस्याप्याश्रयणादेव आदेशिन्यसि स्यानिन्यसि आदेशित्वोलोपप्रमत्ताधिकरणेसप्तमौ आदेश
 यिनीयनसमन्विन आधात्वविवक्षयासप्तमी सम्बन्धश्चेत्तत्सम्बन्धानवच्छिन्नविशेषणविशेष्यभावोदयवावयविभावश्च नैतेभयोलोभः अत्रप्रपठेयस्यादुदाहरणप्रद
 र्थेनपरकारणवामनप्रभृतः स्यामिस्था नवयवान्यनरालोप्रहणान् प्रत्ययत्वमिति प्रत्ययत्वस्यसुखत्वापकतयाप्यापकसंज्ञायाप्याप्तसुखत्ववश्यमप्यास्यतीतिमदभावसूचगा

येयमभिहितम् तेनरासायेयसिद्धिरत्यथाः प्रमयाजनायासमुदायस्यमितिपदिकलापैतौसुखानिदेशाल्लोपापतिरपिवारिता ॥ ३ ॥ भाव्येऽप्रीयभाणपदोपादनेनस्या
 निबोधकशब्दजन्यप्रामाणिकोपस्थितिविषयतायात्राल्लावच्छिन्नान्ननिषेधद्विध्वनिनिमित्तयाशयेनाह अग्रहोदित्यादयमिति नचैव सति कदुष्टद्वयत्रयविविचयसिद्धिप्रमाण
 नत्रवाक्याथः संज्ञितिपक्षेवआदीनायणदूक्तप्रसारणभित्तद्वययोभविष्यति एवंअस्थानिवोधकः शब्दोपगृहीतमज्जगद्विनिर्दिष्टविषयतायणत्वावच्छिन्नाननुभवा
 वच्छिन्नैतिकशमन्निविधावित्यस्यतदुदाहरणमितिवाच्यम् अल्लावच्छिन्नैत्यस्यान्वयस्यसधभावच्छिन्नैत्यर्थान्न तथाचयणशब्दजन्योपस्थितिविषयतायद्वयपक्षि
 तस्ययणसंज्ञानतदूपावच्छिन्नैतियत्वरूपसादृशोधर्मः सचालपयाप्रवेतिनदुदाहरणयुक्तमेव सर्वमेवप्रत्यादायनिर्देशोसर्वत्रवोधम् दिवश्रोदित्यादौचालोत्वा
 परिभाषिकवाक्यतयाः लपयासाल्लावच्छिन्नैवसेति नत्रापिनिषेधस्यप्रवृत्तिः यन्नुयन्निमित्तैवेकाल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तावतिदेशोसृश्यतेतस्यनिमित्तस्यस्थान्यलसाथा
 रणधर्मेतेनिषेधद्वयार्थाश्रयणीयस्यचसुखस्यआभादौ समुदायेपिसत्त्वानाल्लावच्छिन्नैत्यर्थेननननिषेधद्विनिर्दिष्टमन्तत्वादीयत्रोकारद्वयादुदाहृतकालस्यमव्यादि
 ननुस्थान्यवयवद्विनि अतः प्रत्ययत्वंस्थानिवत्वेनभवयेवेतिभावः अग्रहोदित्यादौग्रहोत्तिदीयेनेनेट यवदीर्घविधानान्त्वन्नतस्यस्थानितिनिता
 तदुदीदृत्वाप्रयस्यमिचेलोपस्यसिद्धिरितिवाच्यम् ॥ ॥ समुदायेपिसत्वेननाल्लावच्छिन्नैत्यर्थेनेनेट यवदीर्घविधानान्त्वन्नतस्यस्थानितिनिता

सूत्रेणस्थानिवद्भावेनेदमत्रभाष्यकृतैववारित्तुमिवाच्यम् तस्यभाष्यस्यैकदेशुक्तिचात्र तस्यैकदेशुक्तिस्तथाधकच्छायेनासन्निमित्तदुदाहरणप्रदर्शनमेव तस्योदाहर
 णस्यसिद्धवस्तुत्रेणसिद्धैः तत्रकृतेजन्तुसूत्रभाष्येऽप्येवैकीर्षवद्वयत्रेकारोकारुतिहान्तस्यालपयाततयानिषेधयोर्यतायाः सत्त्वेनकथमव्ययमज्ञाप्रतिरोतिव
 च्यमत्रत्रस्थानिवोधकस्यधिशब्दस्यप्रथममः समुदायोपस्थापकतयस्थानिवोधकशब्दजन्यप्रथममिकोपस्थितिविषयतानालपयोधर्मावच्छिन्नैत्यर्थेनेनेट यवदीर्घविधानान्त्वन्नतस्यस्थानितिनिता
 कुम्भकारेभ्यद्वयवहुवचनेनभत्येदिनेनेनेट यवदीर्घविधानान्त्वन्नतस्यस्थानितिनिता
 स्थितिस्तदितिवाच्यम् तत्रापिप्रथमतोः त्वेनेनोपस्थितिनैतत्त्वेन अन्तनुसमुदायपयसमभित्तिनिषेधविषयतेयदोषादित्यसमात्यत्रापिबोधम् अस्याङ्कल्यनायाविशि
 ष्टहोयोऽनलमाश्रयते इदन्नामेति भाष्यमेवदुक्तेजन्तुसूत्रस्यभाष्यद्वयसाधकमितिदिक् अत्रानल्विधावित्यत्रप्रसज्यप्रतिषेधस्यैव नचासमर्थसमासापेतिः वदुष्यते

श. २
श्री. ३
३६

पुनस्तदशान्तं पर्युदासेहि स्थान्यलभिन्ना अयकोविधौ सदस्यैर्व्यूढोरस्तेनेत्यत्र तन्नापनेर्द्वौ रान्तं स्थानिपदस्य स्थानि स्थान्य वयवव्यञ्जपरतया स्थानि स्थान्यवयवका
लाश्रितविधिभिन्नाविधाविनिव्यास्यानेन व्यूढो रस्तेनेत्यस्यानिर्वादेपिवद्वैवेन्यस्यानिर्वाहद्वयसमर्थं समासाश्रयणेन प्रसज्यप्रतिषेधरवाश्रितः नचान्यतरालवृत्तिधर्मेस्य
कस्तस्याश्रयणादवसर्गवभूविद्वेस्यसिद्धिर्गतिवाच्यम् यद्धमवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तित्वस्य धर्मस्यान्यतरालनिष्ठस्यानिर्देशकताव्यतिषेधस्य प्रवृत्त्यङ्गीकारान् यदिति ॥
इ. यदुपदेशकारश्चात्र नङ्कारोपलक्षिते स्थानित्वस्यैव धर्मेनाग्रहीतव्यत्रे इव सवैत्रसूत्रोपायसमुदाये स्थानित्वमिति शब्दनिष्ठरूपे प्रत्ययत्वत्वात् धर्मइति
यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्ताविति देशोऽस्य नैसीत्रस्थान्यल्लनिष्ठ धर्मावच्छिन्ननिमित्तकाविधिभिन्नविधोऽस्यानिवर्तित्यर्थ आश्रयतेतदऽप्युपायः सर्वस्य
तिताद्यवगमिभवति पर्युदासिण्यार्थकानिषेधमादाय निषेधपरत्वेन व्याख्यातुं प्रत्यानेयाः पर्युदासपरतया व्याख्यानश्च विशिष्टस्यैवोऽनलमाश्रयते इदं नानिर्वदनाभा
व्यवहान्धनिर्गतममङ्गग्रहकचक्याल्लक्षणाधकावाक्यमिद्वैर्द्वैर्द्वैतिङ्-वद्वद्विरीत्याकल्पनीयम् स्थानितावच्छेदकशास्त्रोपायमेव रूपम् ॥३॥ व्याख्यादिति ॥

यथावयवविदिति व्याख्यानदिति भावः दूषयित्वेति अंगस्येति सूत्रे भाष्येद्वैतिशेषः सतदभिदैवदूषयित्वेनेत्यर्थः ॥ ३ ॥ ७ ॥

अवलिति शब्दसंस्कारार्थप्रथमोपादेयात्तल्लक्षणापपत्त्यर्थं त्रिविधिशब्दाध्याहारेण समासचतुष्टयफलानामुपपत्तिश्च कर्तव्येति रित्येष्टसिद्धौ विधिश्चोपादानरूपा
दधिकारानादित्यर्थः परममूले निषेधो नशङ्-क्वोऽनल्लिधविनि तन्निषेधादिति प्रत्यक्षसामच्छेदनिषेधप्रामाण्यः सङ्गतिरुत्तराह मूले स्थानित्वेनेति तेन अल्लि
ध्यर्थं मस्य सूत्रस्यारम्भेण उरदिति सूत्रे उरित्यनेनालस्य स्थानित्वबोधनादिति तावयम् अचः परस्मिन्नि सूत्राप्रवृत्तिशङ्कावारयति नचोदत्तमिति दूषयित्वेति
सामान्यत उपदानेन प्रकृतसूत्रद्विभ्रमोपि स्यादिति निवारणायान् अङ्गस्येति अत्र दूषणे हेतोर्ननु मतेः परमिद्वयहेतोर्ननुपेलम्भाच्चैह सतदिति वक्ष्येत्याद्यसिध्ये
त्यर्थः यदानसप्रसारणद्विनिषेधार्थमादन्तस्य यणः प्रथमतः समप्रसारणस्यैव सतुर्निति मितः प्रतिषेधद्विनिर्वाक्यमिति तदत्र वक्ष्येत्याद्यसिद्धिरूपोदेषः यथाभासवि
कारणोऽङ्काधिकारइति पक्षे यदानेन समप्रसारणद्विनि सूत्रस्य समप्रसारणशब्दस्य समप्रसारणभावविनिर्लक्षणश्रौयते समप्रसारणप्रवृत्तिश्चाक्काले लवप्रतिषेधः निषेध
सामर्थ्याच्चोक्तोपरस्य समप्रसारणे पूर्वस्य समप्रसारणप्रवृत्तिरित्याश्रयतेतदा नेदप्रयोजनमचः परस्मिन्नि सूत्रास्मभ्येत्याश्रयेनाह मूले विद्वेति नवोक्तमल्लि

रामः ३६

धर्मोभिरुत्तमैर्विषयैर्विशेष इति भावः आत्मभावः आत्मभावः दिशः ॥ १ ॥
 आत्मा स्थानिकीति ॥ उक्तार्थस्य वदन्मात्राणां पक्षे नो भवेति यथा लक्ष्यमिति सम्प्रादयच न निष्पत्तिरपि साह ॥ अजादे इह ॥ प्रयोगाचारवादेश इत्यर्थः नान्यत्रापि सत्त्वे पूर्वसु-
 त्तवत्त्वस्यान्यादेशभावस्य ग्रहणं न निषेधः ॥ अकारणफलमुभयमपि च हेतुमायमिति सिद्धिः ॥ ननु सत्त्वशब्दस्यैवाधिकारो ह इति
 शब्दाधिकारद्वयमर्थकम् ॥ अत्रार्थस्य त्यागेन शब्दमात्रस्यान्यत्र सत्त्वस्यैव किं स्मरणं न मनश्चाह ॥ पूर्वसूत्रेति ॥ इत्येतास्मात्त्रेति ॥ तेन नायकादिति सिद्धिः ॥ उभयार्थकत्वेनाभावाभावा-
 भयार्थकत्वेत्यर्थः ॥ अत्रार्थपरित्यागेन शब्दमात्रस्य सत्त्वस्यैव किं स्मरणं न मनश्चाह ॥ अकारणफलमुभयमपि च हेतुमायमिति सिद्धिः ॥ ननु सत्त्वशब्दस्यैवाधिकारो ह इति यद्विधि-
 शब्दस्यात्याचार्यस्यैव यद्विषयस्यैव प्रागुपादानादि ह्यलोपदीर्घादी इत्युक्तम् ॥ हन्ताने अयमाणा मिति न्याहेनाह ॥ यलोपदीर्घादी इति वैविध्यमिति ॥ अल्पशब्दापदानेन लभ्य-
 विस्तरस्तत्पत्रद्रष्टव्यः ॥ अनेन नुवार्थपत्तयः स्थानिकमिति यद्वदति ॥ तदादेशोपि भवति तददेशोपि न भवतीत्यर्थः ॥ अजादेशोऽल्प-
 त्वाय लभते न लभते चेति वाच्यार्थः ॥ अत्रोपपत्तिमाह ॥ शब्देति ॥ पूर्वसूत्रेत्यानिवृत्तस्य तद्वत्त्वायैलभते इत्येतन्मात्राश्रयस्यैवोभयार्थकत्वात् ॥ तदप्रयण-
 मिति भावः ॥ यलोपदीर्घादीति ॥ यलोपदीर्घादीयेषामित्यर्थः ॥ यलोपादयो दीर्घादयश्च नैषामिति यावत् ॥ तेन स्वरादीनामपि संग्रहः ॥ यलोपादीयेष्वपि
 द्वेयवमुक्तिवैचित्र्याय ॥ न हि यलोपादिविषये भाषातिदेशप्रशङ्कामिति भावः ॥ ननु द्विपिति ॥ आत उपधायादिति ह्रस्वदिनेत्यर्थः ॥ १ ॥

अथः कचिन्पृष्टप्रतिफलः धिक्शब्दोपादानेन बोध्यते तथापि नाधिकोपादानप्रयुक्तदुष्टत्वमित्येतद्वैचित्र्यमनयोपपत्तिः लिङ्गत्वमुपपादयति नदीत्यादिना
ननु यलोपादीत्युक्तौ न्यूनता यथायलोपादिग्रहणस्य ज्ञापकता तद्यथा द्विवचनग्रहणस्यापि ज्ञापकत्वसम्भवादिति चेन्न वाश्वककुडमिभाष्येयादाहरणस्याप्यपत्यर्थमनन्व
तिसूत्रो नचो त्यत्र प्रसज्य प्रतिषेधस्य सर्वैर्ज्ञाकता तथास्यानिमित्तमिभतो निषेधस्योदेशोऽतिदेशप्रशङ्क्याः भावाऽतिदेशमन्तरेणापि तस्य चारिमाश्रयसम्भवात् अभावातिदे
शस्य फलमाह मूले अतएवेति अभावातिदेशादेवार्थः ननु गणयतीत्यादावचोऽज्यातीति शास्त्रादास्तापद्वत्त्वलोपविधायकशास्त्रस्य बलवाद्वाकारस्य लोपस्य
॥ मविष्यतीति नवृद्धिरित्यसङ्गममआह अतउपेति ॥

ननु तस्य प्रवृत्तिर्भावादिदेशोऽपि दुर्बलः क्षिप्रुगतिरिति किं न स्थानिवत्त्वनिषेधादन्त आह क्षिप्रुगतिरिति प्रत्ययेति यथापारिबीरयस्य त्रपरिखाशब्दाच्चातुर्यधिकः णिमतदनाहृद्ध
च्छयवाधुकोचनपदगदवध्यापितिवृत्तप्रान्तत्वाधित्वाहृद्धदेका आखेपभादिति बोधवति रावकारस्य क्षिप्रुगतिनिर्वाहिके चहः परनिर्वाहो मग्नं भाज्यापकात्त्वभा
स्य व्यावर्त्यमाह नान्यत्रेति तेन कथयतीत्योः सिद्धिः ननु च यथाकरणदुल्यत्र निमित्तापेक्षया पूर्वत्वप्रत्ययपक्षेऽप्यादादशयति तान्तरात्तद्वच्छते निमित्तादेकारस्याव्यवहि
तपूर्वत्वाभावादनन्तराह पूर्वत्वञ्चोक्तेि स्वरे निषेधादिति तस्य हि चिकीषक इत्याहुदाहरणत्रये फपकाराभ्याव्यवधानेन तस्यानिवध्नावाप्राप्तेः सति प्रेषोः व्यवहितपूर्वत्वा
प्रयोगे व्यर्थः स्यात् अतः व्यवहितस्यापि पूर्वत्वशब्देन ग्रहणात् अपि शब्दाभ्यामादशोपेक्षया पूर्वत्वस्य प्रहणपक्षेऽपि नैषः सवित्तः नचान्नरङ्गपरिभाषया रेजारा मस्यासिद्धत्वा
लोभयपक्षे वैयकारणद्वयत्रयादेशायतिः किंतौ लुप्तनदिति ज्ञापकादिति देशविक्रयपितस्याः प्रवृत्तिस्त्वोकारादिति वाच्यम् ज्ञापकमूलकवचने कल्पनापेक्षया स्थान्यपे

क्षिप्रुगुपधात्वेति निषेधस्त उपधात्वनिमित्तकप्रत्ययविधवेव नान्यत्रेति भाष्ये स्पष्टम् आयादेशापनेमिति यणः स्थानिवत्वेनाच्चादिति भावः पूर्व
वत्त्वचत्रव्यवहितमावधानेन साधारणं स्वरे निषेधान् अतोऽपि त्वनिमित्ताकारोपेक्षया व्येकारस्य पूर्वत्वमतीति तस्य दोषादयदोषद्वयं ति भावः आदेशेनाप
हारात् कथं स्थानिनोऽवधिलभित्यन्तराह उपलक्ष्यमिति अतः शब्दस्य चरभावयवचित्त्वे विधिशब्दोभावसाधनः कर्मवक्ष्यासमासेन पद
चरभावयवचने व्येद्वयव्याख्याने फलमाह वक्ष्यामि विजिति क्षिपितुं तस्यादिभिर्भावः स्थानियत्वादिनि शिलोपस्यदिलोपस्य स्थानिवत्वादित्यर्थः नन्वा
स्य पदत्वाभावात्तुतोः सिद्धिरन्तराह स्वयमादिति ॥

॥ अस्यापूर्वत्वाप्रयोगे लाघवात् मूलशेचेऽभि इमिन्नेत्रे च इत्यस्य प्रवणमिति शेषः यस्य मूलमेतदनेति सूत्रस्य
विधिशब्दस्यावसाधनत्वाभिप्रायेण व्याख्यानङ्कृतेन चतुस्तमस्य कर्मसाधनत्वमस्य फलमूलञ्चाह वक्ष्यामि तोऽप्यादिना समन्तवोपापदयति अन्तःशब्दस्येति यत्तु कैयटेन
वक्ष्यामि क्षिपितमव्याख्याने निचि विक्षुप्तस्य व्याख्यानफलमित्युपावसरस्तु भकारो ननु ता उपधाहृद्धेदुवत्त्वादेतोः यमेव साधनप्रकाराद्वाहन्तः ऊरु स्यादि
ते तस्य वलोपापवादत्वादिति भावः अस्य वक्ष्यामि शब्दस्य पदत्वाभावादिनि प्रतिपदिकाक्षिप्रुगतिः स्वीकारादिति भावः मूलोद्देशमादिशत इति तत्त्वोपेक्षितान्तराह इति
वचनस्य हि तीयाच्चादिति तेन व्याख्यानादिति भावः नच प्रतिपदिकादालंभ्य इत्यनप्रतिपदिकादित्यस्य दर्शनेन सुवन्नादिसंज्ञः नमिति वाच्यम् तेनानि कामोपयमेनेन

त्यस्ययोगीत्यादिनिष्ठायां दूरीनेन तत्सादृश्यं चातिशयोक्त्यादित्यस्य प्रतिपादिकं प्रधानिकास्तु नार्हति तद्वत् ॥३॥ अन्तर्वर्तिसुपापदत्वमीकाराद्यनेन नुवात्तद्
त्वाशब्दः आयाभाह अन्तर्वर्तीति सकादेशेति तस्य त्वयस्यैल्लोकात्वादिमिभावः मूलने च धवदिति इदमपि पत्वात्कृत्वा विडः नमिपस्य वाधकमिति भावः ननु प्रत्ययस्य लक्षणमिष्य
शब्दः काठ्यायनसूत्रे तस्य सूत्रस्य नियमाशयत्वात् सिद्धात्तादत्तं आह स्वामिनि त्वेनेति स्वच्छस्या निवत्सूत्रेण प्रसक्तिशब्देनैयमिति भावः अस्त्विधा त्वत्वात्प्रसिद्धिमुपादा
यतिना विषयवदित्यादिमा वर्णाश्रयमिति यत्तादोरास्यस्य दोषेति द्विशेषणत्वेपि प्रत्ययेनैव वा आत्येनालाश्रयेण निषेधस्य प्रवृत्तेः लोकारादिमिभावः ननु स्थानिवत्सूत्रे
ण प्राधान्यात्कार्योक्तिदेशस्य वक्रियत इति कथं मतिदेशाप्रवृत्तिरित्याह कार्योक्तिदेशोपीति अद्वोकारादिनि अतः सर्वसर्वस्वस्वित्वात्प्रदीप्तोऽतिदिक्षु कार्यस्यापि यादित्य
अंतर्वर्तिसुपुनिमित्तकपदत्वस्यैकदेशविकृततया येन वान्तेपि सत्त्वमिति भावः प्रत्ययलक्षणमिति स्थानिवत्त्वेन प्रत्ययनिमित्तककार्यमित्यर्थः व
र्णश्रयत्वादिति षाविषयवदित्यनेन यच्च भिमिति शास्त्रस्यैव यतिदेशस्य च वर्णश्रयत्वात् प्रत्ययलक्षणमिति भावः कार्योक्तिदेशोपयन्निमित्तकैकत्वप्रा
युक्तोपदेशाप्रसक्तित्वनिमित्तातिरिक्तसर्वेति मित्तकत्वमतिदेशस्यापि रंगोकारादृणा प्रत्ययलक्ष्णमितिः प्रत्ययलक्षणसूत्रेण भाष्यकृता प्रत्ययस्य यत्रा
साधारणरूपमाश्रीयते तत्रैव प्रत्ययलक्षणमिति नियमार्थत्वेन स्थापितम् न त्वप्राधान्येनालाश्रयेण विध्यर्थमिति भावः न चान्नः परस्मिन्निनिणि
लोपस्य स्थानिवत्त्वेन भवत्सत्त्वमिति वाच्यम् णिलोपस्येवति
नेः प्रकृत्यापवादविषयमिति न्यायेन निषेधविषये तत्र प्रतिबंधाया स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेः अहंरनादिमते इत्यनेन सत्त्वित्वेन तत्र पदत्वानिवृ
त्तेन सूत्रभाष्यवार्तिकसमम इति प्रतिपादिकाननुसृत्योपदत्त्वाभावादिति ॥ निमित्तकत्वात् ननु वर्णाश्रयेण प्रत्ययनिमित्तकार्येण त्वस्य लक्षणसूत्रस्य स्थि
त्यत आह प्रत्ययेति स्थापितमिति न चानुणेडिलान्न कथमिषागसत्तस्य हलौषित्तिर्वा धातुके प्रवृत्तिर्लोकादिति वाच्यम् हलोपयस्य त्वसत्त्वमन्वमन्वात्वा विनेत्यस्य सत्त्वस्यात
अनिवृत्तेरिति अस्युपपत्त्यादोष्यम् वक्तव्योऽयं परस्मिन्नित्यस्य प्रवृत्तिरेव न समवतीत्याह प्रकृत्येति अयमप्यश्रः सत्त्वनाश्रयजितिपक्षः समान इति प्रतिपादिकादिनि
नक्तोपीत्यादि चेरेति सूत्रस्य स्थण्विषयवत्त्वमिति पदिकार्येण स्थानुवादः न च वार्तिके प्रतिपादिकारित्यस्य प्रतिपादिकप्रकृतिकमुवत्तादित्यर्थे कारणे प्रातिपदिकपदोपादा

सूतोक्तस्याभावसाधनविधिशब्दस्याश्रयणेन हि प्रयोजनान्निमित्तमाह चरसावयवद्विति नन्वेवेयानि न्यत्रात्राहोत्वमपिन स्यादन्तर्भाव उल्लेचेति प्रत्यक्षरूपत्वेन पदचर
भावयवत्वसम्भवात् कामिसमीपादौ स्थानिवद्भावप्रवृत्तिनिमित्तभूतमनादिष्टादचः पूर्वत्वमुपादयति वाक्येति तत्रापहो वाक्यसंस्कारपक्षे एतन्मूलकमेव तादृ
शान्नरङ्गत्वमूलकमेव सतेनातस्यापूर्वत्वचनान्निराकृतम् श्रुतवर्णक्रमेण यस्य प्रथमतः श्रवणं नन्निमित्तककार्यस्यान्तरङ्गत्वेन स्य पूर्वस्मृतिरिति क्रमेण ननु
जातिपक्षमुपादयाण ग्रहणस्य प्रत्याख्यानवयवदसंस्कारपक्षाश्रयणङ्गत्वापदान् ग्रहणप्रत्याख्यायतामिति चेन्न अदद्वाचद्वयस्यैतन्मस्यावश्यकत्वात् पदान्तर
ग्रहणभाववत्तत्राचद्वयल्लोपस्य स्थानिवत्ताद्यण स्यात् नचाद्यदेशस्योभयाश्रितत्वमचद्वयस्यानुत्तरोदाश्रितत्वमिच्छचद्वयनरङ्गमिति तस्यादौ प्रवृत्तिस्ततोऽद्वि
शस्येति नेकारस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वमिति वाच्यम् भस्मज्ञानिमित्तविभक्त्युत्पत्तिपर्यन्तस्याद्र्यादेशस्य प्रवृत्तिप्रतिवन्धे भानाभावेनाल्लोपायात्माकप्रवृत्तेः द्युप्रा
चरसावयवकार्ये इति व्याख्याने फलानुरोधो यत्तदसमीपादौ यणः स्थानिवत्त्वादेर्मन्मदो विरिति संलोपाभावः दुणः शतरियनितिरूपस इत्येव न
स्थानिवत् अनेन निषेधादिति तत्त्वम् कामिसमीपति वाक्यसंस्कारपक्षे एतन्मूलकमेव वाक्यसंस्कारपक्षे श्रुतवर्णक्रमेणैव त्वस्य संस्कार इति वदन्ति न स्या
णापूर्वप्रवृत्तेरिकासदेः स्थानिवत्तादचः पूर्वत्वद्रष्टव्यम् सतन्मूलकमेव वाक्यसंस्कारपक्षे श्रुतवर्णक्रमेणैव त्वस्य संस्कार इति वदन्ति न स्या
निबद्धमिति तेनालोपोनेति भावः नच पूर्वमलोपस्तो वलियलोप इति क्रमसंत्वादकारणाद्धातुकत्वाद्दलाभात्कथमिति देशेन तत्त्वोभः सभा
वनामात्रेणापितत्त्वोभस्य वरे ग्रहणेन ज्ञापनात् अस्मिन्वाश्रयि यदि पूर्वत्वलोपसंस्कारेण प्रत्ययत्वव्यस्यादिति संभावना फलानुत्पत्तिरिति
गणपदसूत्रप्रतीचोपदिष्टि सूत्रे प्रतीचसूत्रयणदेशस्याकारणेनाचद्वयल्लोपस्य पूर्वत्वकार्ये कतेयेन स्यानिबलमित्यर्थः क (दिमिद्विरिति दिक् क्तिमिति ॥
त्यनायातु ज्ञानगौरवस्याप्यनुचितत्वमित्यर्थे साधकमेव पदान्तरग्रहणमस्त्वित्याशयेन भाव्यकृतातस्य प्रत्याख्याननक्षत्रमिति तेन याथावर्यद्वयत्रयपदत्रयवाक्यलो
पस्य स्थानिवद्भावभावेन तल्लोभः आह धातुकत्वाल्लोभः यदुकारस्याह धातुकत्वात् तस्यानन्तादेशस्य लोपस्यातिदेशेनाद्धातुकत्वस्यानन्तवर्तुन सस्मवतीति भावः
ननु सस्यावनामादाय वरे ग्रहणस्य चरितार्थोपि नापूर्वफलङ्किञ्चिन्निश्चयन्तमतर्थाह फलान्त्वमिति ननु सूत्रेण लोपविधिप्रतिनस्थानिवदित्यस्य यायावर्यद्वयद्वयद्वय

एणेमेवकुतोनात्तमितिचेन्न यतिगिरिहाथयलोपग्रहणस्यावश्यकतयातेनैवात्रापिसिद्धुत्तिनतद्दोषोदाहरणत्वमित्याशयात् इत्यादिसिद्धिरिति यदिसम्भा-
वितामादधुमुकचम्भाकारलोपनिमित्तत्वंस्यात्तदयानितिरित्यत्रय ड न्नातिचिह्नतेऽकारयकारयोः क्रमेणलोपिऽकारस्याद्धातुफलभावेनाकारस्यलोपानस्यादान-
सम्भावित्तमप्याद्धातुकत्वमाकारलोपयनिमित्तमित्याश्रयणायम् अत्रादिनालोपवः पोपुवद्वृत्तस्यसङ्ग्रहः अत्राचप्रत्ययविषयेयड् वयवाकारस्यनधाविति
सुत्रस्यप्रत्ययत्वानपक्षेयस्यतिशयविभागेनादौलोपेयडोचिचिति यलोपः लोपस्यस्थानिवत्वेनाच अत्रयनिमित्तकोरुणापशानभवतिमिशोवङ्गदेशोपिनत्र
निमित्तकः किणुयड् वयवाकारनिमित्तकसवच्यः स्यत्सिम्भावितप्रत्ययत्वनाश्रयेतकार्यप्रयोजकत्वेनतदानस्याननुवृत्त्येति रित्यस्यासाधनावसरेनचपुनरास्तौ
यः शङ्काः किणुलुङ् न्यायेनादौलोपस्यासिद्धत्वात्स्थानिवद्वावर्धित्युक्तम् तत्रलक्ष्यभेदेनलक्षणभेदेकल्पनयाऽसिद्धत्वमाकारलोपविधायकशास्त्रस्यसुस्थानि
वद्वावर्धित्तुननुक्तम् अभ्यासस्यासवणद्वयनेनाभ्यासकार्येतदुत्तरखण्डादेशस्याभ्यासकार्यप्रतिवन्धकीभूतस्थानिवत्त्वेनितिज्ञापनेनयथाआरतोवाच्यमिद्धि

किंच नीचं संज्ञायामित्यनेनकिंचतुन अप्रत्ययादित्यनेनवाथात् नस्थानिवदिति स्थानिवत्त्वेहि स्वराप्रवृत्तिरेवस्यात् अकारस्यमुनस्व
विधौस्थानिवत्त्वनिषेधात् सित्वमुकारक इत्यादौसावकाशमितिभावः ॥ भवतितात्प्राक्क्रमेपिस्थानिवद्वावस्यनिषेधः स्यादित्तिचेन्न अभ्यासत्वप-
र्यास्यधिकरणस्यस्थानिकार्येकतयेतदुत्तरखण्डादेशस्यतत्प्रतिवन्धकीभूतमित्यर्थेस्यतेनज्ञापनात् नचैवंसतिपरिभाषेदुशेत्वरविशेषकत्रहि अरिप्रियादि
त्यत्र स्थानिवत्त्वेनेयड् भवत्येवतस्यस्थानिवत्त्वस्याभ्यासकार्यप्रतिवन्धकत्वाभावादित्युक्तम् अभ्यासत्वपर्यास्यधिकरणत्वस्यप्रवेशतुतस्येयडोऽभ्यासत्वप-
र्यास्यधिकरणस्थानित्वन्नत्रनेतिनिषेधाभातेः प्रतिवन्धकीभूतमित्यतत्रप्रयोजनकथनासङ्गैरितिवाच्यम् तस्यप्रत्ययवृत्तौऽभ्याससत्त्वन्धिकार्येदृत्या
शोभिप्रायकत्वात् अभ्यासावयवादेशस्याभ्याससत्त्वन्धिकत्वमित्याशयात् वृत्तातस्तत्रप्रतिवन्धकत्वनिवेशेनकार्योऽभ्यासत्वपर्यास्यधिकरणत्वनिवेशावकाशो
लाघवयोनिरिदम् अप्रवृत्तिरेवेति चिकीर्षकइतीकारस्यतिशयः मूलसवणानुस्वारग्रहणस्य शिखिलोत्पुदाहरणनश्रिषैलौटितस्यहेतिः श्रुम् अल्लोपेऽनुस्वार-
दुत्त्वजश्चत्वपरसवणेषुपरकरीतिचडकारलोपइतिप्रक्रियातत्रडकारलोपपञ्चमीसमासमनस्थानिवत्त्वेन आदिज्ञानचःपूर्वत्वात्पुनत्रास्मिद्धयत्वाच्च ॥ ६ ॥

नन्नाशिरुद्वारण्डः खण्डयितुमाशङ्कते नन्विनादिना अप्रवृत्तिरिति अल्लोपस्यपरसर्वणकर्मोपेक्षानिवत्वाप्रवृत्तिरित्यर्थः नकारनिष्ठमनादिष्टादन्तः पूर्वोक्त
स्थानिवृद्धादुद्वाह्यनगानुस्वारेऽतिदिष्टमन्त यद्यप्यनादिष्टादन्तः पूर्वोक्तमशखियन्तथापि सवर्णप्रदणञ्जापकान्तदिति देशोभविष्यति सवञ्चातिदिष्टान्देवादायप
सर्वर्णकर्मयोऽचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावः स्यादित्याशङ्क्य कान्तिराचष्टे नन्वेति फलभावादिति पूर्वोक्तत्रेण स्थानिवत्त्वस्य फलभावादित्यर्थः उन्तरसूत्रस्य प्रवृ
त्त्यर्थस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिरिति तन्वायेन पूर्वोक्तत्राप्रवृत्तिरेवोचितमिभावः किञ्च यत्र नान्यथास्यान्यत्र फलत
देवत्वापकासर्वतित्थानवर्णमशक्यम् नन्वसमाश्रयस्य सिद्धिरवफलम् अवसम्पन्नं यदुपदिष्टमिति स्थानिवत्त्वप्रतिषेधेनोपधादुद्धेः पूर्वणि लोपेत्तत्तस्य स्थानि
वत्त्वेन शित्वबुद्ध्यादौ द्वाभ्यामेकदेशविधानेन नानाद्वयग्रहणेन ग्रहणज्ज्ञाया देशस्य प्राप्तकचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वमिथ्यमसत्त्वानादिष्टादन्तः पूर्वोक्त
स्यातिदेशवत्त्वदन्तिवाच्यम् णिलोपादन्तसङ्गत्वेनोपधादुद्धेः प्रवृत्तेरनादिष्टादन्तः पूर्वोक्तस्य सुलभत्वात् सवत्त्वधुनीति सूत्रे प्रत्याहारे ग्रहणेन रुद्धे लोपेव

प्रिष्टमिति नन्वत्रानुस्वारस्य आदिष्टादन्तः पूर्वोक्तेन स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तिः न चास्यादेवज्ञापकान्तस्याशङ्क्योयत्वेपि स्थानिवत्त्वेन तत्त्वम् फ
लाभावात्तत्तदुद्यतिसन्निवेशापेक्षस्य ततः पूर्वोक्तस्यातिदेशसहस्रेण यतिरेषु मशक्यत्वाच्च भोभगोद्वितिसूत्रस्य भाष्यरीत्या तस्य स्थानि
भूताल्लुवृत्तिर्धर्मत्वेनानल्विधाविति निषेधाच्च विशेषणतया लाप्रयणञ्च ॥ ८ ॥ लोयानिति तु यत्रैकस्थानिकत्ववृद्धिलोपयोस्तद्विधयम् नन्वलो
लुवबुध्नोवृद्धिः युगान्तेति प्राप्तस्याच्चिन्मित्रकृणस्य नथानुलोपसूत्रप्रत्याख्यानपक्षे प्रतिबन्धवत्त्वमस्त्विति वाच्यम् नथानुलोपइति सूत्रप्रत्याख्य
नपक्षे फलसत्त्वेपि सूत्रकारमते फलाभावात् अतस्त्वपूर्ववासिद्धेन स्थानिवत्त्ववत्त्वमस्य वर्णग्रहणप्रत्याख्यानाय भाष्यस्य सङ्गतिरित्यर्थोक्तो यज्ञापकमयेव सव
र्णग्रहणस्यावश्यकता योरेयलोपस्य कर्तृद्विवेचनार्थेनातिनवत्त्वव्यनीति भाष्यजसङ्गच्छतः ॥ ८ ॥ इति अकारयुक्तो नकारस्येव मनुपूर्वाद्यदितेत्यर्थः अशक्यत्वा
दिति नन्वाविद्यमानस्यैव धर्मस्यातिदेशो भवतीति तस्यातिदेशो भविष्यतीति वाच्यम् तस्यानुपूर्वोक्तस्य आकारो निदेशस्यासहस्रेण कर्णेपि स्वयन्मतिदेशात् स्थानिभूता
ल्लुवृत्तीति नकाररुतीत्यर्थः नन्वसाधारण्यनिषेधादिमूलद्वन्मते नायमल्लुवृत्तिर्धर्मोऽत आह विशेषणलोपविशेषणालादिति भावः पूर्वोक्तसर्वसम्बन्ध

स्ववर्णदेशपक्षे ॥ ५ ॥ वस्तुनोन्नतस्याभावेनणकोरोयुक्तइत्याशयेनाह भाष्यद्विति प्रतिप्रसवेनेति तस्यदोषद्विबवनेनेतिशेषः स्थानिवत्वेनेति स्थानिहारकमनादिष्टाह
 चः पूर्वत्वमाश्रित्यभवत्समाहस्थानिवत्वेनेत्यर्थः ननुप्रतिपदोक्तत्वस्यप्रतिप्रसवसुक्तकार्त्तिकेग्रहणमतक्याह एतदग्रहणद्विति उपपत्तयिष्यतइति अष्टनशब्दइतिश
 षःग्रहणस्यापदानस्यमूद्धस्यइतिस्त्वान्मूद्धत्यपदानुवृत्तिद्वेष्टताप्रचारव्यानेनप्रतिपदोक्तत्वस्याभावेनलक्षणप्रतिपत्तौक्तपरिभाषाया अष्टमृतिरेव सवच्चशि
 ण्ठेतिनसवणानुसारयोः सदाहरणम् किन्तुअनुसारग्रहणस्यैवआद्यसूत्रेणसुपेयानादिष्टादचः पूर्वत्वशिरादीत्यन्तपरसवणग्रहणदाहरणत्वेनतत्साधयति किञ्चेति
 इदमपठव्यत्वात्प्रदर्शनञ्चशत्वस्यासिद्धत्वात्प्रदर्शनाय नतुलोपस्यासिद्धत्वप्रदर्शनाय व्यत्यासाभावेणिलोपस्यासिद्धत्वसम्भवात् यादव्यास्यपक्षेशिरादीत्यत्रप्रक्रि
 भाष्यपूर्ववासिद्धेइत्यवष्टभेन वरेयलोपसर्गभित्वानाद्विचचनादीनाग्रहणस्यात्रप्रत्याख्येनतस्यचणत्वेप्रतिप्रसवेनात्रस्थानिवत्वेनपरसवर्णाभाव
 स्यैवत्वभादिदमुदाहरणवित्यम् एतदग्रहणेच प्रतिप्रसववर्तिकेलक्षण प्रतिपदोक्तपरिभावेनत्युपपादयिष्यते किंच दीव्यादाचार्योणमित्यु
 त्तरमनुसारस्ययपि वापदानस्य मोलिउदस्थानजोहो शङ्कतेद्विनिषदसूत्रोपाठान्नरजलाजशक्तिश्चिअभ्यासिचचेखरिच वावसाने अणोप्रगृह्य
 स्येतिपक्षसूत्र्याः यादइतिभाष्यसमतासाध्याथोपसृपूरसवणादृष्टाजलाजशक्तिरस्य अरोरुशीत्यस्यचामिद्धत्वेनययपरत्वाभावानदप्राप्त
 रितिचेत सत्यम् पादयतेः क्षिपिपातहसतीत्यादौऊयाहइतिपूर्वसवर्णेयच्चमोसमासेनप्राप्तस्या निवद्वाववाणार्थत्वात् हरितशब्दादचक्षा
 णण्यमात्किपिहरिहसतीत्यादावुक्तरीत्याप्राप्तस्यतस्यवाणार्थत्वाच्च अत्राल्लोपस्यापितत्वात्कोलुप्तमित्यस्यविषयस्त्वन हरिन्ममती
 त्यादावनुनासिकेतद्धादुप्यर्थत्वाच्च ॥ ॥ यानित्यमोथा क्षिणवृद्धि इत्यत्राल्लोपानुस्वारसुत्वानि अस्यामवस्थायामनुस्वारस्यययपरत्वाभावादप्राप्तिः
 परसवर्णत्वस्य सवलोपस्यापिसवर्णपरत्वाभावादप्राप्तिः किन्तुअश्वम् तस्यजशत्वस्यासिद्धत्वात्परसवर्णाप्राप्तिरितिभावः सवर्णेद्विति कर्तव्यद्वितिशेषः प्राप्तस्या
 निवद्वावेति कोलुप्तनस्यानिवदितिउक्ताचित्त्वमित्याशयः ननुकोलुप्तमित्यस्यासावैत्रिकत्वेपितेननिषेधेनास्यरूपस्थसिद्धेर्नैतदसाधारणसवर्णग्रहणादाहरण
 मतक्याह हरितेति हरिहसतीत्यत्र ननुहरिहसतीत्यपि पचमीसमास्यानाश्रयणपक्षेसुचमतक्याह हरिन्ममतीति ॥ ५ ॥ ५ ॥

ननु हि त्वनेयनि प्राप्तनयतीत्यादेशोऽयः ननुनासिकादेशकारणाय वार्तिककारोऽप्यनुनासिकपरसवर्णे द्विवचनप्रतिषेधो
वक्तव्य इति काशितत्वात्प्राप्तनयतीत्यादेशोऽयः ननुनासिकादेशसूत्रे नुस्वरास्यथेति सूत्रात्सवर्णे ग्रहणस्यापकर्षोदधिः नच हेरि त्वमतीत्येतदपि पदानविधिश्च्यतिना
स्यानिवृत्तयेन सिद्धमिति वाच्यम् पदचरभावयवेकते व्यप्यपदस्याज्ञादेशेन स्थानिवदिति सिद्धान्तेन स्यात्प्रवृत्तिः अत्यत्र चतुसुखद्वयस्य साधनावसरे स्त्रीति
इदमव्याप्त्यपि नैवेवसतिभूलासद्वृत्तिमिति वाच्यम् वृत्त्यनुरोधेनैव कथनात् वृत्त्यनुसृतमालाभिः सन्धिगित्यन्तस्तदशब्दस्यैव सादेशः समानशब्दस्य विग्रहवाक्ये प्रयो
गानुरोधात्स्यस्मरत्ययप्रदर्शनाय तद्व्याप्यशब्दइति सहासः सन्नायामिति सादेशः क्वाप्सद्वृत्ति नचैवस्य परग्रन्थे कथमस्य प्रयोग इति वाच्यम् अस्मच्छान्दसा
लुकारणत्वात् प्राप्तविशेषणेनेति शः नन्वेकत्वसद्वृत्त्यस्य द्विवचनान्नेनपिसमसैकत्वमेव भासते इत्यर्थः उतपक्वचनान्नेनैव समासः सद्गत्वानुसैव भास
अत्र ह्यवरदसूत्रभाष्यरीत्यातत्र सवर्णग्रहणापकर्षेण तस्यापि सवर्णविधित्वादित्यन्यत्र वित्तरः सवर्णसद्वृत्ति सन्धिः स्त्रीसहभोजनमिति
त्वमरत्सहस्यसादेश इति प्रतीयते ऊलोफलोनिमित्तमिदं सवर्णलोप इति पक्षे कादसवर्णलोपो वाच्यः स्यष्टचेदधिचेति सूत्रे भाष्ये लोके तु सन्धि
रित्यसाधुरेवेति वाच्यम् विशेषणनपदस्यत्यधिकारप्राप्तविशेषणनसंयोगस्यपनेन सक्तत्वस्येति अभेदैकत्वस्येति तदर्थः सत्त्वात्मा
त्याभाव इति यावत् विग्रहयकवचनं नु आत्मनि कर्तृत्वमेव सति भागफलकमिति समर्थं सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ तद्वृत्ति अथवाहुम्यादिभ्यश्च
वैसर्गिकैकवचनानेन साधुलाभसुपनेकवचनानेनैव समास इत्यर्थ इति नाद्यः द्वयोर्द्विवचनैकवचन इति सूत्रेण हित्वविश्रयायैव द्विवचनस्य विधानेन त
स्य विवक्षाणितस्य नु भानमिति न सम्भवति वदतो व्याधानात् गौणिसुख्यावोत्तरासद्व्याप्त्येव सद्गत्वानुसैव भासते इत्यर्थः अतस्त्वेकवचन इति पदे
वदिकस्य च न द्वजलक्षणस्य विवक्षायाः कायामावृत्ति हाताद्वज् व्यपदेशादिति भाष्ये कृतोक्तम् नद्वितीयः इदं चेदिति सूत्रभाष्ये कुनारोरागमिति विग्रह
कुमारयोगमिति समासप्रदर्शनविशेषात्तैः अतएव नद्वितीयः उदसरत्वापनश्च यत आह अभेदैकत्वेति अभेदलक्षणायात्त्वसद्वृत्ति तदर्थः अभेदो भेदा
भावः उपसर्जनपदार्थतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकासायः एतन्नयनभेदभाननत्रापेक्षावृत्ति सत्वेन तत्समानाधिकरणद्वित्वादिभानम् वृत्तेतुम्भ

नितादृशस्यसाम्यमिपनस्याभावादित्यर्थः सरूपसूत्रस्य तद्भाष्यजुताह यार्थकारेणैकसकारस्यनिवृत्तावयिवृत्तस्य इत्यस्यप्रत्ययेकदेशुक्तिरेवेति भादृशार्थकरण
व्यर्थमेव अतएव केयद्वेनताह शायस्यलक्ष्यसाधकतयावस्तुतिः संयोगात्मस्य लोपादलक्ष्यादिलोपादितिकारकाकृता ॥ १ ॥ अतएव तादृशार्थाभावादेव भाष्येऽतमि
ति यद्विनाह शोऽशौऽभिप्रेतः स्यात्तद्वस्तुनिर्दिष्टः शकारद्वितिवदेति भावः अपेक्षयति नुनिसम्मतगवायमपकार्यः यथापूर्वसूत्रकरणकाले स्मृतप्रयोजनका
पदोपादानेपि लक्ष्यानुरोधेनोत्तरत्रसम्बन्धो भवति तथापूर्वसूत्रकरणकाले विषयान्तरसंज्ञाप्रयोजनास्मरणेनाहुतस्यशब्दस्यान्तरसूत्रकरणकाले
स्मृतप्रयोजनकस्य पूर्वत्रसम्बन्धोपि सचक्षुचिद्य विभागेन भाष्ये कृता प्रदर्शने कश्चित्त्वप्यथा यथा गयो हलीत्यत्र हलीत्युभयोः शब्दद्वयुक्तम् अत्र तु संयोगा
त्मस्य लोपेयणः प्रतिषेधः नवानुलोपोपादहरिङ्गलक्षणे तद्विधिवानि कृतात्मकम् पृच्छेति उन्मत्तपृच्छम्यन्तस्य तस्य स्त्वात् वाक्यभेदेनेति संयोगात्मस्य लो
आतएव च सो गिति सूत्रे द्विशकारको निर्दिष्ट इति भाष्येऽतम त्वद्वीत्या संयोगात्मलोपस्य दुर्वारत्वेन शकारद्वयाभावात्तदसंगतिः स्पष्टेव अप
कथ्येति तच्च वक्ष्यामि यदियं स्य वाक्यभेदेन संवेद्यते तेन पूर्ववाक्यस्य क्वचित्फलप्यपि प्रवृत्तिरुत्तरवाक्येन च तस्य क्वाचित्कावज्ञाप्यते तेन ताति
प्रसंगः ध्वनिर्न चैवमसौ शिरायत्र भाष्ये तन्न हि महदात्मकमादेशविधाय शित्व प्रत्याख्यातमेकस्य स्य संयोगात्मलोपद्वित्तिकैयटेन व्याख्या
तम् अनित्यत्वादिति अत्र च ज्ञापककेण इति निर्देशः कद्व्यं इति स्थिते तद्व्यापगतपरत्वाश्रित्य प्राप्तद्विकारस्य यण् आसिद्धपरिभाषयान्
त्र व्यावर्त्यते अतस्त्वं वलीयद्विपरिभाषान्तरात्स्येति भावः वस्तुत आमाडोश्चर्याह ग्रहणादनित्यमिदम् ॥ ॥ पदस्यैकवाक्यम् एतदर्थः त्रसिद्ध
सर्वद्वालाद्वितीयान्न संयोगात्मस्य लोपद्वित्यनुवर्तते संयोगात्मस्य लोपोपस्यर्थः एवञ्च पूर्ववाक्ये नैव सिद्धावस्यैव श्रमतेः पूर्ववाक्यस्य क्वाचित्कावज्ञा
पकमेव फलम् पूर्ववाक्यस्याजलिप्रवृत्तिस्मोकारान्देव हि प्रथमयोगमिति सूत्रेन सकारान्तरप्रवृत्त्यपि तस्य निवृत्तिरिति सिद्धिः नातिप्रसङ्ग इति सुधुपास्य इत्यादौ यकारा
दिनिवृत्त्यापत्तिरूपः तिप्रसङ्गेनेत्यर्थः ध्वनितश्चेदमिति अपकर्षकारणादिकमिति यथैः पूर्ववाक्यस्य क्वचित्प्रवृत्तिः फलान्तरमाह तत्र हीत्यादिना हर
दन्तसम्मानार्थमिप्रायेयनान्नान्नपपरिभाषायाः प्रातिपदिकानुलोपयती तत्र च अनित्यत्वे च तत्तु पदसंस्कारपक्षमादाय केण इति निर्देशस्योपपत्तिरिति वि

[illegible]

अन्वेणाल्ले दुर्वार इति एवञ्चल्लुत्तरूपसिद्धिरिति शेषः ननु शाल्वेऽल्लोपस्य विद्यास्य स्थानिवलेन न वल्लोपस्य प्राप्तिरत आह काव्यगद्गी कन्वे वस्मदुक्तको
विभिरूपन्तुर्वारिसेवैरात आह सवञ्चति ननु मूलोक्त विरिविद्वित्तिमप्रभत्याख्यानपक्षमुक्तमेवेति तदनुवित्तमारम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदस्य कायदृशनाद
नञ्चाह अस्म्यति नायक इति मूलप्रहणापकारपक्ष इत्यर्थः अन्यथा शेषपूरणनव्याख्यानाभेदिराद्यः दिक्शब्दोच्चारणेन सह विनाशः सयोगादिलोपविष
यकृतयेति स्फोरितिसूत्रेयप्रहणसम्बन्धेन यणन्तस्योपाद्योः अकारककारमेवेति चेति न दर्शयः तेन वाक्यार्थवाक्यश्रमिन्त्यत्र कर्मलोपेन यद्यप्यनयोः कर्मस्योपेका
नेवाः च यस्मिन्निस्थानिवद्वावोपि वक्तुं शक्वाः पूर्ववत्सिद्धे न स्यानि वदितुं न स्य दोष इत्यनेन निषिद्धम् तथापि स्थानिवद्वावा नाश्रयणे नोपायान्न होति विनाश
अन्वेव स्वत एवेति तत्र वल्लोपवाधित्वोद्दुर्वार इत्यर्थः विद्वान् काव्यशब्दे इति शेषः यलोपस्था निवन्तिषेधो देववप्रची नोक्त संयोगात् लोपोदाह

रणत्वमयुक्तमिति भावः शल्वेत्यल्लोपादेः स्थानिवत्त्वान्न तत्र मक्तिरिति बोध्यम् नातमेवेति अस्म्यप्रान्नोति शेषः तस्मात्तत्पक्षापि वाक्यभ
देन व्याख्यापगिरिविद्वित्येव अन्यथा आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदः स्यादिति भावः दिगिति दिग्गथस्त संयोगात् लोपसंयोगादिलोपविषयत
यारब्धस्य यणः प्रतिषेध इति वचनस्य संयोगात् लोपविषयकस्य फललोपादिति प्रत्याख्यानम् अत एव तत्र संयोगात् लोपो फललोप इति
भाष्ये व्याख्याक्ता वहिरङ्गलक्षणत्वोद्देन्यस्य तु वहिरोगोपादेः अत रगोलोप इति व्याख्यानं न वान्तिकस्वरसेन चेदृशनात् लक्षणात्मनो भिधा
नमेव वक्तुं तत्कर्मोपार्थात् किं विसर्जनीयमस्यैव भाष्ये कार्यकालपक्षमुपक्राम्यायुक्तोपपत्तिरिति वदितुं रगलक्षणत्वादेत्यनेन दूषितमित्यलम् ॥

म एवञ्च प्रहृतो सवद्वयनयणः प्रतिषेध इति संयोगान्न लोपस्यैव निषेध इति याकस्य चिदुक्तिस्तत्त्वानुन नायकैरिति ध्येयम् अत एव तस्यैव प्रत्याख्यानादेव न
वतन्नातन अत एव तदमूलसंयोगात् लोपे यणः प्रतिषेध इति व्याख्याक्ता प्रहृतो माह वहिरङ्ग इति स्वरस्येनेति अन्वयात् ननु रङ्गोलोपः अन्तःपङ्कलक्षणत्वादेवेव
दत्त इदं शास्त्रम् अन्तःत्रिसयणघटितानाम् अनभिधानमेवेति अन्त्यपक्षगित्या लोप प्राप्त्या आद्यपक्षे तस्याप्राप्त्या फलभेदापेक्षे सादृशानामभिधानमेवेत्यर्थः तृती
यसमाधानत्रिपाद्यामप्यसिद्धत्वं सप्रवृत्तिरिति मतेन वक्तुं तल्लुत्रिपाद्याम्वहिरङ्गपरिभाषया वक्ष्यमाणरीत्या अप्रवृत्तिरेवेति बहिरङ्गपरिभाषया प्रहृतो लक्ष्यस्य

साधनलुक्तत्तमर्थेनायपूर्वपूर्वस्थानिकमन्तरङ्गमिसस्यस्वीकारक्रेणश्रायुक्तद्वयाह वस्तुतद्विनिविमर्जनीयसहजे विमर्जनीयस्यमद्विति सुत्रेद्वितमिति
एतदग्रेऽप्युदीभविष्यति॥६॥तमुयदिलोपस्यवैकल्पिकत्वेनतत्कृतेनविशेषस्तद्धितस्योपन्यासोव्यर्थ एवेत्यनन्नाह सम्भूतमात्रेणेति तदुक्तिः लोपविकल्प्येतिः य
मुक्तः पूर्वपरयोर्विति सुत्रेयथाश्रानादिसंस्काराणांसकृदेवानुष्ठाननक्षत्रागुणदीनामपिसकृदेवस्यानक्षत्राप्रतिपुनरुपमेकएवगुणघटितः साधुः स्यादन्यः
पशब्दः सुप्रियाशब्दकञ्जिहोमादिशास्त्रदृष्टानेनप्रतिप्रयोगादगुणादिविधायकशास्त्राणामप्रवृत्तिर्भविष्यतीत्याद्युक्त्वालक्ष्यलक्षणस्येतित्यायस्याविषयोयमि
ति प्राचीनोक्तिरखनपरः पुनर्हित्वमित्यादिप्रत्योनयुक्तद्विकैचित्तन भाष्याशयानवबोधादिति ध्वनयितुमाष्याशयसकटयतिवन्नित्यादिना तत्र एकः पूर्वपर
उभयहित्वेति द्विधं द्वियमेकम् पुनर्हित्वेति त्रिधं त्रियम् अन्यतरेति एकधं द्वियं त्रियञ्च सकयं द्विधं त्रिधञ्च द्वयोरपि द्वित्वेऽन्यतरेऽस्य पुन
र्हित्वेति द्विधं त्रियञ्च ७ त्रिधं त्रियञ्च ८ अनुभयद्वित्वे एकधमेकयम् ९ लोपविकल्पान्यतरहित्वयोः समफलतासम्भवात्त्रेणतु तदुक्तिः
एकः पूर्वपरयोर्विति तत्र द्वियथानयोः पुलयोः काटकुर्वित्यादौ सकवाक्यतयैव बोधान् सकत्वविवक्षणेनोभयसर्वेष्टककटकरणप्रतीतिस्त
थाऽद्विचिपूर्वपरयोगेणद्वयादावपि हन्तनिर्देशादिधेयगतसंख्याविवक्षणाच्चाभयोः स्थाने एकसंबादेशोभविष्यतीत्येकग्रहणप्रत्याख्याय
शक्तितां स्थाधिकारिणः पुनस्यात्मनि प्रवृत्त संस्कारकततज्ज्वात्प्रतिपुनरुपमेकवाक्यतयासकृदेवाशेषोवधेक यथाधानेनाग्नीत् संस्तु
योदिस्यैकं वसंते ब्राह्मणो गीनादधीतेति वाक्य प्रतिब्राह्मणसकृदेवाशेषोवधेकसकृदेव स्वविषये प्रवर्तकं चातस्य पुनः पुनर्नानादि
योरिति सूत्रभाष्ये बोधादिति पुलयोर्विति द्विवचनस्वारसेनैकवाक्यतया उचितमेतयेत्यादि एतेन ग्रहसम्प्राप्तिद्वयोद्देश्यबोधकपक्षेनैकवचन ॥ संस्कारः
स्यथाऽदिवक्ष्याऽनेकग्रहाणां समागस्तथाऽनयोः पुलयोर्वित्यत्रापिसमावर्तेतथापिसमावर्त्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदेन न्यायद्वित्वान्यस्य सत्त्वा रोध्यनितः एक
त्वविवक्षणेन कटमिस्यविधेयवोधकतायात्तैकत्वस्यविवक्षणेन हन्तनिर्देशात् इतरेतरयोगे तस्य हह स्यविधानेनोद्भूतावयवसमुदायस्यान्यत्रान्वयान्
शङ्कितमिति अस्यावश्यकमित्यत्रान्वयः दृष्टान्तप्रदर्शनेन शङ्कान्मोजयति यथेति स्वविषये आधानाख्यसंस्कारे ॥ ७ ॥ ॐ ॥

व्यापारादिति प्रतिपुरुषमेकवाक्यतयाबोधकत्वादिति शेषः वाक्यभेदोऽयश्चास्मिन् पुरुषैकेयोमिश्रेशः तत्र पूर्वोपवर्णितवाक्यान्वयसमर्थे पुरुषसंस्कारकः पुरुषस्यार्थमेव न कश्चिदप्यप्रवृत्तिसम्यादकः एकः शब्दः सुप्रवृत्तः शास्त्रान्वितः स्वर्गलोके कामधुमभवतीति भाष्यात् नित्यत्वम् यस्याकारणे प्रत्यवायस्तत्त्वम् अद्वैतः सन्त्यासुपासीति यथा निषेधविधिरपि नित्यः नन्वाज्ञाणद्वयान्वितः नैमित्तिकस्य निमित्तसद्भावे स्ववैध्यार्थे आवश्यकं प्रवृत्तिसम्यादकम् यथापूर्ववयाव्राज्ञाणः प्रत्युत्पेयइति काम्यम् तस्मिन्नेच्छाधीनतद्विषयप्रवृत्तिसम्यादकशब्दबोधजनकम् यथाज्योतिशेमेतत्स्वर्गकामेयज्येतेत्यादि तत्र नित्यविधिस्यलेऽपि न कालजीवितस्याधिकं

तथा व्याकरणशास्त्रस्यावूर्णादचिदपूर्वपरयोगेणोभवति गुणवान् शब्दश्च साधु भवति सच प्रयोक्तव्य इत्येतावययंतं व्यापारतत्त्वं स्तूतस्यैकस्य त्वदेन्द्रस्य प्रयोगेण शास्त्राश्रयकारणात् मालेन्द्रादिप्रयोगो न स्यात् अतस्तत्तल्लक्ष्यविषयवाक्योपप्लवेन वाक्यभेदोऽवश्यवाच्यस्तद्वत्पूर्वपरविषयोऽपि स्यादिति तत्रैकग्रहण आवश्यकमिति तत्र गुणो भवतीत्याद्यशेषसंस्कारफलकम् यथाधानमग्नि संस्कारकं शास्त्रनाययविषयप्रयोगविधिश्चापुरुषसंस्कारकर्तृवेति तदशयः ततः सिद्धमिति न स्यान्नित्यनैमित्तिकस्य विधीनात्तदकरणजन्यप्रत्यवायपरिहाराय फलाय च वाक्यभेदेन तद्विषयकशास्त्रोपप्लवात्पुनः प्रवर्तकत्वम् तथा ममाप्यसाधु प्रयोगे प्रत्यवायश्च वणाक्षियसमत्वं प्रयोगविधेरकः शब्दः सम्यगज्ञातः शास्त्रान्वितः सप्रयुक्तः स्वर्गलोके कामधुक् भवतीत्यनेन काम्यत्वचेति तद्विषयकतया नतवाक्योपप्लवेन भवत्येवमालेन्द्रादिप्रयोग इति ॥ ० ॥

॥ १ ॥ रसम्यादकतया यवज्जीवनतद्रूपसद्भावे स्ववैध्याक्रिया प्रवृत्तिसम्यादकत्वेन तस्याकरणे प्रत्यवायः कल्प्यते नैमित्तिकस्य लेषि निमित्तप्रतिशेः क्रिया प्रवृत्तिसम्यादकतया यदा यदा तस्य प्राप्तिस्तदा तदा प्रवृत्तिरन्यथा च निवृत्त्यात् यथा वृद्धे समागति तस्योद्देश्याणा व्युत्क्रामन्नि प्रत्युत्पन्नानि वादाभ्या सुनस्तान्वाति पद्योत इति दोषप्रतिपादकवाक्यातशक्यत्वात् एवं गार्हपत्ये स्नायादिसाक्षिपेवैधुम् यवकोऽप्येकमानानन्यतत्सद्भावे ज्योतिष्टोमादौ त्रैवर्णिकानामप्यधिकाराश्च वृत्तिः सावयदा २ तदेति नमस्कृदेवलुप्तानम् तत्राऽपरो विशेषः नित्यस्यानुष्ठाने प्रत्यवायानुत्पत्तिरेव फलम् सैमिकमस्याः फलत्वम् नैमित्तिके दोषपरिहारः काम्यफलञ्च भवति काम्यस्य लेकामना विषयमिदं विवेति ततद्विषयकेति ततद्विषयविषयकेत्यर्थः प्रत्यवायश्च वणादिति तेऽसुराहं लज्जो

[illegible]

धोघटदस्यादौ अवच्छेदकभेदेन तत्सम्बन्धुघटो नीलद्वयादौ प्रसिद्धत्वं किंचिदुच्यते तन्न यत्रोद्देशविधेययोः सामान्यविशेषभावस्तत्रोद्देशविधेयभावद्वितिनियमः घटो
 ब्रह्मद्वयोर्न तथात्वाभावेन तस्याभावः घटो नीलद्वयोर्न तु घटः सामान्यत्वात् लोविशेषद्वितिविवासीति सम्बन्धस्योद्देशविधेयभावः एवञ्च प्रकृतेरभावेन तद्भागेन तस्य
 त्वप्रकारकज्ञानविशेषत्वसामान्यविशेषभावभावेन तस्या सम्बन्धस्याशयान् यद्विचारागमविशिष्टस्य शब्देन ग्रहणम् यमुद्देश्यगमो विहितस्तद्विधेयकेन शब्देनागम
 मविशिष्टस्य ग्रहणमिति तदर्थान् तथा चरेत्वेत्ययोः सामान्यविशेषभावसत्त्वेन ताभ्यामर्थोभावाश्रयकोत्तरेण विधेयभावसम्बन्धवद्वातिव्ययेन हि कृते योद्भावमेतस्यादेशो न
 प्राप्नोतीति दूरेत्वेन स्यान्नित्यच्छेदकत्वेन शास्त्रघटकशब्देनोपस्थितत्वात् एवञ्चेडागमेकृते यो धर्मः स्यान्नितावच्छेदकत्वेनाश्रितसामकारिका प्रतीतिरस्येवेति भवति
 त्वस्य प्रवृत्तिरिति वक्तव्यत्वाच्चेत्वेन विधेयस्यैवोद्देश्यत्वं वक्तव्यं तच्च न समवर्तीत्याशयः यदपिरे भावोत्तरमिडागमेपितस्यै शब्दस्यालाक्षणीकत्वाददेशो न स्यादनेति वच
 ननिर्देशद्विती तदपि न ह्यनेति वचननिर्देशप्रकृतौ लाक्षणीकत्वापरात्मितिलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया व्यतिव्यक्तज्ञापनेनैव तस्य चरितार्थस्य वक्तव्यत्वादिति न
 इति हित्त्वमपीति एतेनाष्टमिकवर्णद्वित्वस्यानेहिल्वमिति लक्ष्यभेदोक्तीति पराक्तम् यदहिल्वस्याष्टम्यापत्तेः वस्तुतस्तस्याष्टहिल्ववक्तव्यस्यानेहिल्व
 चनमित्यन्यत्र निरूपितम् प्रत्याख्यातमिति अभ्यासप्रतिषेधोऽनर्थकश्चरमिवावचनात् नोनूपतेनौ नो वेत्यादौ न दोषद्विती भाष्यम् ॥ ७ ॥

शुद्धिधर्मित्यादिना धकारस्य हित्वसादाय यन्मूले चतुष्टुमुक्तं ननु ककारस्य हित्वसादाय रूपाधिकस्य सम्भवादिति चेत्त हित्वेकत्वेन जशस्य सिद्धत्वात् न च मूले
 नासिद्धीयमहिल्वस्य सिद्धत्वस्य प्रतिषेधो भविष्यतीति वाच्यम् तस्याः परिभाषात्वेन सिद्धत्वा सिद्धयोः फले विशेषोपायत्रतैव प्रवृत्तेः लक्ष्यभेदस्य सादनाय शब्दोक्तकारो
 क्तमन्यायुक्तिदुःखद्वयमिति स्वमेति वक्ष्यमाणप्रकारेण तमेव दर्शयति यद्वेति तथा च क्रियासमभिहारे लुनीहीति वायं लुनातीत्यादौ पुनर्हितापत्तिः क्रियासम
 भिहारे हि त्ववद्वीक्यायामपि पुनर्हितापत्तेश्च क्रियासमभिधाहारवृत्तस्या अप्यनेकबहुव्यत्वसम्भवादिति भावः परोक्तभयुपेयप्रतिबन्धुत्वात् भिदम् वस्तुतः पुनर्हितास्य
 प्रवृत्तौ मानावद्व्याशयेनाह वक्तव्यमिति तत् आहमिकवर्णद्वित्वम् अयथावः बाह्यहिल्वस्य लेसकाच इति मधीस्थानपदार्थभिरूपितसम्बन्धार्थिकोद्देश्यशब्दस्वरूपा
 त्वकसंज्ञः त्वेयपरमिति स्थाने हि वचनस्य लाभः यदाहूस्वार्णेन स्य व्याहारः उच्चारणक्रियायाः कर्मसाकाङ्क्षात्वादुपस्थितस्यैव तस्यैव तस्यैव कर्मसमर्पकत्वं न दाद्विः प्रा

योगोर्ध्वचनमिति पक्षस्तत्तमः तत्र कारकविभक्त्येन्याख्याद्वितीयपक्षगवयुक्तः अधिकमन्यवोक्तम् यत्तुषाष्टाष्टमिकपदद्वित्वयोर्निन्यतया क्वचित्तस्य विश्रामोऽवस्था
 अथ वद्वलाघवेन प्रथमप्रवृत्तावेव विश्रामः कल्प्यते अन्यथा रूपानन्त्यापत्तिरिति तन्न उत्तरीया आनन्त्यापत्तेरभावात् सकृदप्रवृत्त्येव विस्मृत्योत्तनसम्भवाच्च अन्यथा
 पूर्ववर्जनद्विद्विलस्यैकलिकतया तस्य पुनः प्रवृत्त्यापत्तेः कैविलुलिदिधातोर्मिति सूत्रेऽनभ्यासग्रहणल्लक्षणस्येति न्यायोऽतिव्यदुतिपुनर्द्विलस्य प्रवृत्ति सम्भव
 इति वदन्ति तन्न भाग्यविरोधात्तमेवाह आनभ्यासमिति अनर्थकद्वयस्य लक्षणस्य सकृदप्रवृत्तेरिति शेषः नशाच तन्व्यायमाश्रित्याभ्यासप्रतिषेधवत्तुवेत्याहो पुनर्द्विल
 वारकोनकार्य इति कल्पनेन लाघवस्य सम्भवे तन्व्यायानित्यत्वेभ्यासप्रतिषेधस्य ज्ञापकत्वकल्पनस्य विरुद्धमिति भावः ननु नौनावेयत्रस्य लोभिति द्विलोत्तनं
 एकस्यैवाचोर्द्विले ह्यनेसकाज्यापदेशहेतोरेवोद्विरुक्तत्वादेन न्यायेनाचः पुनः पुनर्द्वित्वाप्राप्ताववयवांतरस्यैकाज्याभावेन तदप्रवृत्तौ तद्वा
 र्थमिति तदाशयः कैयदेनोक्तः कैयदोर्द्विमिति अत्राचरित्वैजतुभाष्यप्रामाण्यनतेषामनभिधानत्वात्तस्मिन् स्थितिः सोषुप्यतेः सन्तोषु
 पिषतद्विभाग्यप्रयोगोपि कान्दसद्व्याहुः रूपानामान्यमिति रूपाधिक्यमित्यर्थस्तदाह नवत्वोक्तिरसंगतैवेति सकारद्विलेद्विति अचारयत्वं वच्छि
 न्नुसलक्ष्यतैवैकस्मिन्नुकारे प्रवृत्तावपि तादृशी सकारे लक्ष्यभेदाद्युनः प्रवृत्तिर्भवत्येवेति भावः सर्वप्रसारणादिविधेयणत्वावच्छिन्नमुद
 श्यमिति लक्ष्यभेदाद्यावदुदश्यपुनः प्रवृत्तिर्भवत्येवेति न सप्रसारणेन तादेवैयर्थ्यमिति बोध्यम् तदपि नैति यथोद्देशपक्षेद्वल्यनुक्ता सामान्येन
 यदुक्ततदपि नैत्यर्थः तस्मादिदं यणमयद्वयत्रयेत्यर्थः ॥ १ ॥ द्विद्विलापति रतोऽनभ्यासप्रतिषेधश्चावश्यकोऽत आह कन्दसीमि नदीषः न पुनर्द्विलापतिः पु
 नर्द्वित्वाप्रवृत्तौ कैयदेति स्म माणयति एकस्यैकाचद्विति एतेन जगुशमिषतद्व्यादौ पुनर्द्वित्ववारणयोगेन रथ्ये मनभ्यासस्येति कथितमिति परात्म उक्तरीतिः अस्तु चैव
 स कैयदोर्द्विमिति लुक्ता सूचितनदीजमित्यर्थः भाष्यप्रामाण्येन आभ्यासप्रतिषेधोऽनर्थक इति भाष्यप्रामाण्येन तेषाम् सन्नजादित्यादिना मूले प्रदर्शितानाम् अ
 नभिधानमिति लोकरुतिशेषः अतस्त्वाह त्वौतीत्यादि इत्याहुर्मिति भाष्याजुसारिणद्वितीशेषः रूपानन्त्यास्य खल्लिन्नत्वादाह रूपधिक्यमिति ननु रूपाण्यस्य दस्यस्य
 स्यैकत्वात् सकारस्यापि तेन शास्त्रेण द्विलनस्यादन आह कन्दरीति ननु क्तन्वायादौ कोरेन सम्प्रसारणे सम्यसारणमिति सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तिरत्राह स्वदमिति अत्र

सुख्यसदस्योदौवहिरुलक्षणत्वद्विस्तेन संयोगान्नलोपाप्रवृत्तिस्त्यादनमसद्गतत्वेपादिकेनरुद्धेविषयाक्रमिदुस्तत्राप्रवृत्तेन्ययत्वादिमि नदृष्टिनेत्यादिनाक्त
मसद्गतमनोमूलाशयमाह यशोदशदत्यादिता मूलतस्त्यादिवयवदि देतिनदयमाह यणोमयदति ॥ ३ ॥ भाष्यकारोक्त सिद्धान्तमाह विसर्जनीयेति तत्राहिनकुते
नार्यपदस्यादौरूपस्यविमर्गोपायविमर्जनीयोऽनुसरपदद्विवातिकस्तोक्त तत्रास्याख्यानपन्नरुद्रपरिभाषाप्रवृत्तिस्तुनयुक्ता पूर्वत्रासिद्धमितिप्रत्यक्षसिद्धमिदं
तद्विरोधादतस्योक्तान्ननवावहिरुलक्षणत्वादिति तेनेभयपक्षेविप्रियाख्यात्वहिरुद्रपरिभाषयाअप्रवृत्तिरेव नन्वेवमितिमूलविरोधोऽन्याह मूलान्तिनि परे
भाष्यतत्त्वविदः मूलसमागद्ग्रहणमितिीति अत्रसमानपदमेकपरम् एवचयवसम्प्रसारणस्याचक्षेकाङ्गावयवत्वन्नपूर्वैरूपमित्यर्थोअप्रयणसुख्यापायद्वयनपू
र्वरूपपतिर्दुर्वैव समासेतरोयनसुनिमिमाङ्गमंशायाः समुदायनिष्ठतयासम्प्रसारणचोरेकाङ्गावयवत्वस्यसत्वात् यदितुसस्यसारणनिमित्तप्रत्ययमिमैकाङ्ग
सञ्चाविशिष्टावयवत्वमित्यर्थमादाकारीषगन्धीपुत्रद्वयाद्यसिद्धिस्तत्रसम्प्रसारणप्रत्ययनिमित्तकत्वभावादोद्गुशब्दस्यसम्प्रसारणनिमित्तकत्ववहितपूर्ववर्ति
विसर्जनीयसूत्रभाष्यानुकार्यकालपक्षेविप्रियाद्यांतदप्रवृत्तिरितिलभ्यते मूलतु कैयदानुसारणेति परेसम्प्रसारणस्थानिकस्येति स्थानेजा
तस्येतिशेषः साक्षात्सं प्रसारणस्थानिकपूर्वरूपपदेहलङ्घ्याभिसामग्यादल्लिधौस्थानिवर्त्तनीकारेपिपूर्वरूपेनतत्प्रवृत्तस्यहलङ्गदितिदीधेय
स्थानिवद्भावेनसंप्रसारणत्वेमानाभावद्वितीयाः ॥ समुदायपरत्वमेववक्तव्यम् नन्वेवमपिहूतोजीनद्वयदौपूर्वोत्तरद्वौनभविष्यति स
सारणत्वस्यस्थानत्व धर्मतयातदादेशेपूर्वरूपमिष्यन्तेऽतिदेशेनवक्तुमशक्यत्वादितिवाच्यम् हलङ्गदितिमूलारम्भसामर्थ्यान्त्रानल्लिधावितिनिषेधाप्रवृत्तेः नचैय
मपिशकद्वर्थमित्यदौपुनःपूर्वरूपपनिवारणायसमागद्ग्रहणमितिवातिकेयर्थमेव पूर्वैरूपमिष्यन्निष्ठस्यातिदेशलभ्यसम्प्रसारणत्वस्थानत्वधर्मतयात
दादेशेदीर्घातिदेशेनतस्यवक्तुमशक्यत्वादितिवाच्यम् अन्येयरीमावार्तिकानारम्भस्यभाष्यकाराभिप्रेतत्वादतन्त्याह सम्प्रसारणस्थानिकस्येति ननुसम्प्रसा
रणस्थानिकस्यतत्त्वहलङ्गदितिसूत्रेणानापिममेवेत्यत आह स्थानेनाप्येति ननुहलङ्गदितिसूत्रस्यसम्प्रसारणत्वस्थानत्वधर्मत्वपितदतिदेशोक्तयेऽल्लिधावितिनिषे
धेनप्रवृत्ततद्वयज्ञापकत्वमेवास्तित्वमन्त्याह साक्षादिति अल्लिधाविति दीर्घद्वयर्थः कर्तव्यद्वितीयेषः स्तवमेव हलङ्गदितिसूत्रस्यचार्तिताश्रयोमितिभावः नन्वेव

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

शारद
दीर्घ
५७

इदं च व्याप्तिपक्षेणावश्यकम् अन्यथाऽक्तः न वर्णोऽस्येतत्पर्यलोचनया श्रीशङ्करादि विषयकयणशास्त्राभावकत्वनवसंग्राहकवाक्योद्देशः स्यात्
नित्यश्रवणतद्विषयकत्वसङ्गाभावस्यैव कल्पनस्यादिति स्पष्टमिदं योचित्वैतद्वैतैक्यतद्वि
तम् मध्ये तत्र निमित्तत्वाप्राप्त्या तस्यानित्यस्य चरितार्थतत्त्वकौटुभ्य न्याय्येन वकाशविषयमेवेति स्पष्टं तद्विनेषवाभादिति सूत्रेन
भाष्ये मदप्राप्तिपक्षे विषयाभावरूपचानवकाशत्वेन द्विषये ॥ ॥ याज्ञापकानश्रयणेन द्विषयैवेति इकोनिमित्तत्वविषयकेत्यर्थः अन्ययणविषयेनेति
त्र इति चरितार्थादिति एतेने विषये येन प्राप्तिन्यायविषयताया अभवेनेकान्निमित्तत्ववाधाप्रसक्त्या पश्यद्वयेपि शापकानुपयोग्येति ध्वनितम् नन्वत्र
येन प्राप्तिन्यायस्य चोभयानक्रियते किन्तु तत्त्वकौटुभ्यन्यायविषयतायाः सत्वेन तेन न्यायेन वाधुच्यत इत्यत आह तत्त्वैक्यमित्येति मत्र हि त्रैकोष्टो जा
गतस्यावबन्धेन पञ्चावच्छेदो निषेधसुक्कोक्तन्यायेन तयोक्तो धमाशङ्क्यस्यैकान्तदयत्नादिवृद्धे श्रुताथै न न्यायेन तयोक्तदिवृद्धावाधस्याप्राप्तिमुपव्यस्यतु शति
कादिगोपकसंस्कृष्टपाठस्यादिवृद्धिविषयेन योऽप्रवृत्तौ ज्ञापकतोक्ता एतेन तत्र यथातन्यायेन नान्निवाधश्चेत्तत्त्वैक्ययोः सामान्यविशेषाभावसत्त्वेपि निमित्त
तत्त्वस्यानित्येति रक्तन्यायेन वाध्यवाधकाभाववद्वृत्तिभावः यत्तद्विषये तत्त्वकौटुभ्यन्यायविषये तथा च तत्त्वकौटुभ्यन्यायमूलकमययेन नान्निमित्तन्यायः ॥ ५१

परोक्तमुपन्यस्यसखदुयति नचेति विधेयविषयस्येति तथाचोभयोरविधेयत्वान्नतन्त्रकौण्डिन्यापसञ्चारः व्यवहारादिति तद्विनेषचामादेरिति भाष्यमूलकारि-
 त्यादिः अपूर्वबोधत्वेन अज्ञातज्ञापिनाकार्यित्वसङ्ग्रहः तत्त्वम् निमित्तत्वद्वयार्थित्वञ्च अत्रकेचित् एवमित्यतिबुद्धौ तिस्रमेव जयुञ्जितद्वयत्रभुक्ता
 नेननुत्तरीयान्तस्यसमासद्वयुक्तसंज्ञाचोक्तिर्भूतवर्तमानकालयोर्भेदः तद्विनिधाय मन्त्रमन्त्रादिविधितत्त्वोक्त्यावर्तमानकालोक्त्याद्विशेषजनउक्तत्वेनसामा-
 न्यतउक्तस्यभूतकालस्यावधसम्भाव्यतेनेत्यधिकारे उपज्ञातद्वयिर्निर्देशेनकालयोवोध्यवधकभावभावद्वयुक्तस्यनेननिर्देशः अथविषयस्यविशेषतउ-
 क्तस्यसामान्यतोवोधितवधकतेतिलौकिकन्यायस्यसञ्चारद्वयिसामान्यतोज्ञाप्यतद्विनिधायमन्त्रत्रयरेत्वादुः लौकिकेनेनेनन्यायेनवाधद्वयवक्तुमप्यशक्यस्य
 गपद्विषयतायालौकिकन्यायसञ्चारः साधेहविरुद्धत्वान्नास्ति यथाहृन्नापवादस्यकशेषद्वयव्यवहारोयदीदृशस्यानदाचार्यद्वयिस्मृत्यप्रवर्तनेतिरीत्यासाध्योक्त-

नचतन्त्रकौण्डिन्यायोविधेयविषयस्यविशेषविहितेनसामान्याविहितंवाध्यतद्वयमिदुक्तव्यवहारादितिवाच्यम् अपूर्वबोधत्वेननिमित्त-
 त्वाद्वैरपिविधेयत्वात् नहिनिमित्तत्वमपिमानान्नरसिद्धमितिदिक् एकमेवेति यणतन्त्रागवर्तिपरोहित्वप्रयुक्तरूपभेदाभावादितिभावः
 वकारसुनात्रअनूतनतिरिक्तस्यानिकादेशलोभेनाधिकस्थानकस्याप्रचरेः लणसूत्रस्यभाष्यविशेषेनेदृशानामनभिधानमिति तत्त्वम् ॥

याकालयोर्वक्तुमशक्यद्वयुक्तत्वेनेनबोध्यते तत्रापिमन्त्रादिसम्बन्धित्वेनवर्तमानकालस्यापूर्वबोधत्वेनतत्त्वस्यवाधकत्वसम्भवादिति तन्नकालाना-
 मन्त्रयद्योक्तयताऽविधेयत्वात् नचतन्त्रतत्त्वप्रत्ययवक्तालस्यापूर्वबोधत्वेनतत्त्वम् तस्यसामान्यतोविशेषतश्चलोकसिद्धत्वस्यकालोपसर्जनंचमुल्यमित्यनेन
 प्रतिपादितत्वात् कालयोरुपगद्वयस्याः कर्तुमशक्यत्वेनवाधवधकभावाप्राप्तेश्चेत्याह दिगिति ननुविसर्गस्यहित्वेनाधिक्यत्वाकृतिरिति त्वेकमेवेतिमूला-
 सङ्गतिरनेत्याह यणित्यादि तथाचयथासुधुपस्यद्वयौयण तन्त्रागवर्तिपरोहित्वकृताधिक्यन्यात्रनालीति प्रतिपादनेनान्ययैमितिबोध्यम् वकारस्यद्वयकृ-
 त्वाख्यानकृतसमाहृश्यादितन्त्राद्विशङ्कावारयति वकारत्विति प्रमउपादानेनतिशयितमान्ययत्रस्यप्रवर्तिभेदोक्तिताययम् एवस्थानेनरतमद्वयिस्म-
 त्रभाष्येकिमुदाहरणमिक्कोयणविदध्यत्रमध्यत्रयथासङ्ख्यानयेतास्मिद्वयमिति उक्तम् नेनाप्यत्रवकारभावोवोध्यः इदृशानास् लुप्त्यामिकलादेशयुजाना-

नानवप्रयोगाणाम् नत्रभाष्येनपदानाः परेणः सन्नीसुक्तम् आर्षप्रयोगमादये कोपणचीति हरेत्रे यथासदुःखानिर्वहः ॥ ३ ॥ आर्त्तिहतिप्रयोगो आर्त्तिहमेदीर्घहति
विदिकप्रयोगानुकरणम् नत्रनिप्रत्ययो बाहुलकात्तदास्तदिकारादितिडोषद्विवचनम् क्वादसत्वात्पूर्वमवर्णदीर्घत्वम् उच्यते इति तद्वाच्येनथा व्यक्त्वा नात लोकि
कप्रयोगेत्वाह आर्त्तिरिति वाचनिकत्वम् वातिकेकतावचनरूपेणपठितत्वम् यत्तुयत्तविधिरितिस्वेत्यादिरत्येतेत्यस्यचानुवृत्तिः इत्यदन्त्रा
लिला क्षणिकम् सप्तम्यन्तत्वेनतस्यविपरिणामः एवंयेनेत्यस्यापिसप्तम्याविपरिणामः वाक्यभेदश्चाप्रयणयः विधिरित्यस्यावृत्तिश्चेति यस्मिन्निविधिशुद्धादि
विधिवैधेयइत्यस्यलाभइति तन्न भाष्यानुक्तत्वात् किञ्चल्लेनेनादृशार्थसुलनापेक्षयावचनिकत्वकल्पनेलाघवमितिभावः इतिभावइति प्राचेनानुसारीणाम्
लकारस्येत्यादिः एतेनपूर्वमुन्नपयोलोचनस्यावश्यकत्वेपितज्जन्यवाक्यार्थवैधेयतेनोपपन्नस्यलक्ष्यमस्त्वारकवाक्यानस्यापयलोचनत्वावश्यकमित्योक्तम्
आर्त्तिहति आदःपूर्ववहनेर्वाहुलकान्निप्रत्ययः धनुषःकोटीउच्यते आर्त्तिः योडाधनुः कोट्योरित्यमरेनकाररहितः यतोदृश्यते आर्त्तिरिति तत्रपाठ इति
नारम् यार्त्तिकेचनेनतस्यवाचमि कत्वसूचितम् पूर्वमुन्नपयः कातज्ञानायतनपयोलोचनस्यावश्यकत्वादितिभावः अथेयेति नवद्वित्वमि
त्त्वपूर्ववक्तव्येपरमसिद्धमित्यर्थेकेनपूर्ववत्तामिदमद्वित्वेदन्तेनथातुधकारस्यजन्मदेश्यतिवक्तुमुचितमितिवाच्यम् फलेविशेषाभावेन
तदनादृशान्नखत्रजश्चात्पूर्वमनतरवाहित्वेत्वरूपेविशेषोक्ति तदनेनतज्जन्मप्रवृत्तेः सत्वात् यन्नपूर्ववत्तामिद्वप्रवृत्तौतन्निषेधेवाफलेविशेषा
नोभितवक्तव्यमिति वार्त्तिकमूलकाद्यान्यानादेतादृशार्थलाभइतिप्रत्येनान्यविरोधइतिपास्तम् अस्तैवास्याः यथिभाषात्वेनप्रवृत्तेरित्यन्यत्रविस्तरः य
स्याः पूर्ववत्तामिदीयमद्वित्वइत्यस्याः यत्तुद्वित्वेपरमवर्णत्वेसिद्धवक्तव्यम् मयनेत्यादौनियकारकत्वाथेमितिभाष्यवार्त्तिकमाख्येनानुद्वेष्टः स्याः प्रवृत्तिर्न
नस्यवक्तव्यत्वेनच्युतमिति परममूलसङ्गतिरिति तन्न वक्तुं वाक्यद्वित्वमितीतिभाष्येयप्रयोगासङ्गः अत्रन्यप्यनुत्तेजस्वेदित्वेनानुद्वेष्टः स्याः प्रवृत्तिर्न
परस्यगत्यवचेनस्यासिद्धत्वेनस्वपत्वाभावेनपूर्ववर्गकारस्यचलोपयोगस्यैवप्रवर्णपत्तेः नचोवमानेचलेस्यजन्मपवादतयाकथेयवद्वित्वमितिवाच्यम् अपवा
दप्रवृत्तिवैधेयकद्वित्वविषयता सत्वेनचलोप्रवृत्तेः एतावित्यादौरुद्धापवादपूर्वमवर्णदीर्घविषयतायाः सत्वेननिषेधात्प्रादुर्गप्रवृत्तिवत् पूर्ववत्तामिदीयमद्वित्वेइति ४८

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

रत्नाकरोक्तिः खण्डयितुं तत्तमनुवदन्नाह नचेति औपनिषोक्तोपनिषद्विरुद्धस्य रूपस्यायत्ने सः प्रातिपदिकस्य रूपं तु औदृति गुणोक्ति तदास्य च परत्वाभावेन वदेर
प्राप्तिः तदाप्यने औमादोश्चेति पररूपत्वायत्तदिति भावः अनभिधानादिति सिद्धिरिति सूत्रस्य के यदोक्तिरत्र मानसम् अनभिधाने भाष्यसंस्मरणभावादाह किञ्चेति
सामर्थ्येन चोक्त्यस्य ऊहशेषेऽपि सम्बन्धेनैजादावृट्टिरिति वाक्यार्थसामर्थ्येन लक्षणादिति नैति ऊहशेषे चोक्त्यस्य सम्बन्धेनैजादावेति वृद्धिस्वीकारे येन नाप्राप्त्या
येन औमादोश्चेत्येतद्वाधेनैव स्यात्तु विप्रोद्गत्यादावेति नादृशालक्ष्यसिद्धान्तोपेक्षेत्यर्थः असम्बन्धेति ऊहशब्दादिवर्गाति वाक्यसंस्कारपक्षे इदम् सूत्रेण सक्त

असंभवादि न च का अत्रूतीति और्जनस्य और्जनैरित्यादाववेः का वृद्ध्या दुर्गपरादि वत्तेनोदत्वात्संभवास्मिन्नच वृद्धिरेचीति सिद्धिरोमादोश्चे
त्यनेन वाधेन ननु सामर्थ्यात्तदाप्यतदिति वाच्यम् तस्यानभिधानादित्याशयात् किञ्च औमादोरित्येतद्वाधकत्वात्तदप्युपपत्त्यासामर्थ्येन लक्ष्यानुरो
धेनैवीत्यस्यासंबन्धकत्वात् नैवोचिता द्रष्टव्येति नृद्वेः पूर्वमित्यादिः बाणपरिभाषयेति भावः अनन्यत्वादिति न च च यस्मिन्नि तिस्था निवत्तेनैजा
दित्वमपि तुल्यम् पूर्वपरविधिन्वात् पूर्वमेवेति धौहिः सः मध्येपवादस्यायेनाहुण बाधित्वेव स्यात् उपधत्तइत्यादीनुपरत्वात्पररूपमेव स्यादि
ति भावः संसोदृति सधत्तेरादेवाभावेन नस्था निवत्तेन तत्त्वम् न स्यादिति न च गोरनिहीत्यस्य तस्यागस्य लोपे इत्यर्थः सचालोन्यपरिभाष
यास्यसंबन्धप्रक्षतेन दोषः सर्वे सर्वपदं देशादिति न्यायेनैधीत्यस्येधिद्वित्यादेशसत्त्वेन स्यानिनोप्यतयाः देशेपि स्यानि वद्वावेनोप्यता
तस्य सुलभत्वादिति वाच्यम् अलोन्यपरिभाषयानिर्दिश्यमानपरिभाषयाचणेरनिटीत्यस्य तस्यागस्यान्योपनिर्दिश्यमानोपि सस्य लोपइ
देशविहृतस्येति एकदेशेन विहृतस्येत्यर्थः अनन्यत्वादिति स्थानिवद्भावेनेत्यादिः न च नैकदेशविहृतमनयवदिति परिभाषासंस्मरणभावादाह किञ्चेति

विकारमन्वात् राजादित्वानुनस्या निवद्भावेन अल्लिखित्वादिति भावः एचीत्यस्येधत्तयाग्रीसम्बन्धेपि स्थानिवद्भावेन माभवात् नृद्विधेः खण्डित्वाणासम्बद्धत्वा
प्रादकावारयति नचेत्यादिना पररूपमेवेति तज्याचेष्टानिष्ठवत्याया अस्मिदिति भावः ननु वृद्धाने प्रक्षतिप्रत्ययसमुदायस्य देशादिति केतुन तथेति वैषम्यम्
किञ्च स्थानिवद्भावेनैधति त्वमपि वक्तुं शक्यमत आह सधत्तेरिति तत्त्वम् सधत्तत्त्वप्रकातिप्रत्ययसमुदायस्य देशादिति प्रकायवयवधकारप्रत्ययचदितस

[illegible]

न च कनकद्वानपि धीर्त्वं हरेः सुगन्धोऽतिव्याप्य विरोधादिति विग्रह इत्यसङ्गतमत आह समस्य गतेति वाप्यनप्रोषाप्यश्रुत्यादौ यथास्य शब्दार्थे माह आनन्दनीति नो
 त्वसिद्धयर्थभाषया जातस्य त्वालप्राप्तिकस्य चासिद्धत्वप्रतिपादने नानाद्वेगेत्युक्तमत आह प्रथमेति समासे संदिनायानित्यत्वेन इत्यस्य योत्यतिपर्येत्तन्वितेन स्मासु
 समावादिभावः नन्वकनकद्वयपरिभाषया प्रथमेन गुणेन भविष्यतीत्यत आह समर्थग्रहणेनेति इदमकृतव्यूहपरिभाषयाः सत्ववादिमतेन वस्तुतः साना सोत्याशये
 नाह तस्मादिति तद्घटकेति प्रावोपयादितोयः समुदायस्तद्घटकेत्यर्थः कल्पितेन प्रोक्तिरिति समासे समुदायशरीरार्थवत्त्वम् अवयवस्य कल्पितत्वं तत्र चाना सोत्यर्थः
 विग्रह इति समस्य मानपद स्वरूपबोधक मित्यर्थः तत्तदनादिति अतदनिवृत्तादिति विहितेन द्रव्यार्थः अंतर्गतेति प्रथमप्रवृत्तिकेनेत्यर्थः समर्थे प्रा
 हणेन कनकसंधि कार्गदेवतद्विज्ञोपपत्तिरित्युक्तद्वयैः कृतव्यूहपरिभाषया अग्रवृत्ते सास्यान सत्वाच्चेति भावः चरितार्थत्वादिति तद्वदकोहिनी शब्दस्य क
 ल्पितार्थेनाप्यर्थवत्त्वाभावेन तत्रैतत्सुजाप्रवृत्तेऽप्येवोध्यम् ज्ञापकमिति त्रिभोजे गजे रपि सत्त्वेन राजजिग्रहणेनैव सिद्धे सदा र्थे सज्जापकमिति
 भावः तथाभूतस्यैवेति फणादेरेवेत्यर्थः रज्जु इति परिचित्वेति न चैव समुदायार्थे निर्देशादौ यदौ यदुः लुकि षत्वनस्यादिति वाच्यम् यदुः लु कश्चा
 दसत्त्वात् क्षिप्राशयेन स्यान्निर्यात्वाच्च भाष्येन स्यात् नुक्तत्वाच्च एतेन फणादित्वेन ग्रहणेन ग्रहणाद्यदुः लुकिन स्यादित्यथा सत्त्वं गणेन निर्देशा
 भावाच्च गदविभाडित्यदौ गदत्वं तु भूतपूर्वगत्या रशब्दपूर्वकजुधातोः क्षिपिनिष्पन्नरज्जुशब्देन पुमकेन षत्वम् सूत्रे गच्छ इत्यनुना
 सिकस्य यावात् रूपपठत्वाच्चैति एवं च आजभासेति सूत्रे आजिग्रहणमपिन कर्मण्यम् सीदेवोक्तमिति ॥ इत्ययमयस्य समासमुपेति भावः सतस्तद्वे
 न चास्मादहित्या भित्तिवार्तिकेन तु सूत्रमिरेतत्सूत्रमित्यसङ्गतमित्याच्यम् तद्विगतप्रकारणरम्भे शब्दसंज्ञा बोधपादयिष्यमाणत्वात् भूतपूर्वमले रयीति अत्रापि शब्दो
 आज्ञाविपर्ययानन्तरं दृष्टव्यः परेतत्तद्वृषणमुद्धतुमाह न चैवमिति क्वात्सत्त्वादिति एतेन क्लिपाशयेति परिभाषा सत्त्वैकत्वं सिर्सेवैवार्थान् क्वात्त्विकेन तदप्रवृत्तिरिति
 तिश्चानितम् अनिर्यात्वात् गुणो यदुः लुकोक्तिरिति सूत्रेण यदुः लुकि गुणविधानेनानिर्यात्वात् सिद्धान्नरीत्याह भाष्येति एतेन तस्यान्यसत्त्वेन यदुः लुकिराश्यादौ निर्दे
 शाभावादिनियत्रगणबोधकशब्दस्य साक्षादुच्चारणत्वेनैव गणेन निर्दिष्टमिति अवयवादिस्वाशयः अत्र निर्दिष्टमिति अवयवादिस्वाशयः अत्र निर्दिष्टमिति अवयवादिस्वाशयः अत्र निर्दिष्टमिति

दुभाज्यभाज्यद्विधातुद्वयेन निर्दिष्टत्वात् श्रुतमूल ॥

कस्यस्येभूतपूर्वगत्याप्रयणमशक्तामिवाशयेनशङ्कामन्यक्तानांवारयतिशब्दपूर्वकेतिरानीतिशःतच्छृणोतीत्यर्थःकिंपीतिअत्रकिंपशब्दःकिंविवाचरतीत्यर्थपर
त्वेनविचपरःतेनेत्वतुकोनतुकिंवहि रङ्गस्यद्रस्वत्वेस्यासिद्धत्वमपिविषयम् पाठादिति लाक्षणिकत्वाच्चेत्यविषयम् आवश्यक्श्रानुनासिकगणःअन्यथाशब्दइति
सूत्रेपाठसामर्थ्यादिहवलाक्षणीकत्वापस्यात् नतुरादित्यादौ रज्जुद्वितिसंरूपानुपलम्भात् अत्रसौरदेवोक्तमिति विशेषेणपादानस्थले आनश्यक्तमिति आज्ञानगतंरजरे
शानुत्वात्तस्य ग्रहणसमवादिभिभावः नन्वकारानुवत्त्वमितिनिराज्जग्रहणेनतद्ग्रहणसमवद्वतिशेषः यत्रभाष्यकारपरिभक्तवृत्तिरङ्गस्यप्रसक्तिरनेवभाष्य
विरुद्धमिति व्यवहारस्तथावत्रनास्तीत्याशयेनाह तदनुक्तेरिति नस्त्वद्गुणद्वयस्यैवस्थानिषक्यमिदंशान्नाशङ्क्यतार्थनैरायत्वाह पूर्वपरयोरेति आपिशब्दः प्रत्येकपरःअत्र

अत्रानुविबोजननुब्रश्चादिसाहचर्येणधातुसंज्ञक राजेर्ग्रहणस्यादिति भ्राजिग्रहणस्यावश्यकत्वमिति किञ्च भ्राजं तर्गतंराजेनेष्टकारानुवंध
त्वनस्यसमुदायानुवंधत्वात् भाष्यादिविरुद्धमिति तदनुक्तत्वादितिभावः गताथेमिदमिति पूर्वपरयोरेतिद्विवचनमिदंशोभयोपपिप्रत्येकस्थानि
वलादितिभावःएवञ्चप्राच्छन्तीत्यादौविसर्गवारणायज्ञापकाप्रयणमपिनकार्यम् यतस्तत्रस्थानिवत्वेनरेफोतेपदत्वदुल्लेभंनस्यतत्स्थानिष
मेत्वाभावात् आनुमानिकवचनकल्पनयाप्रकृच्छेयस्यप्राकृत्योद्देशोत्तुसमुदायेप्रशब्दधर्माणस्थानिवत्वेनलाभेपिश्रित्यत्रतदुल्लेभेनरेफेपदा
तत्त्वस्यदुल्लेभत्वादितिषोध्यम् नवेति वणप्रयेविधाबन्तादिवद्भावप्रतिषेधोवाच्यइत्यस्यप्रत्याख्यानमेतत् नवावक्तव्यत्वादस्यवर्णमात्र इतिध
मेस्यानेनातिदेशाभावादिति तदर्थः पूर्वस्यपरस्यचसमुदायस्योतादिभ्यांवर्णाभ्यांपृथगवस्थिताभ्यामेव्यावहाशः प्रातिपदिकत्वमुवेतत्त्वप्रत्ययत्वाद
योवतीत्यःसमुदायस्यैवस्थानित्वाभिमतत्वेसमाहारहृत्सैवनिर्दिशेदितिभावः अतएववृत्तान्द्विरित्यादौपरत्वमिद्विःउभ

योःपूर्वपरयोःइतिभावद्वयमिदंशोऽस्मिन्मूलकारस्येतिशेषःएवञ्चस्थानिवद्भावप्रयणेच ज्ञापकाप्रयणमिति उभयशब्द्वेति निर्देशस्यज्ञापकत्वाप्रयणप्रकाशकारादिकृत
नकार्यमित्यर्थःतत्स्थानिधर्मेत्वाभावात् सकादेशस्थानिधर्मेत्वाभावात् समुदायस्यप्रत्येकत्वंस्थानित्वंनहि तत्रपदत्वमस्तीतिभावः नन्वानुमानिकवचनकल्प
नयाभविष्यतीत्यत्रआह आनुमानिकेति मूलेअन्तादिवच्चेत्यनेनवर्णमात्रश्रुतिधर्मेस्यानिर्देशोनास्तीत्यर्थे वार्तिकेनवाअत्रादृष्ट्यानिर्देशादिसुक्तत्वंद्विवृणोतिव

[illegible]

आतएवतु कसिद्धवचनं चरितार्थम् । अन्यथा धीयेत्यादौ ह्रस्वप्रयुक्तमुक्तासिद्धिरसिद्धवचनैर्यथ्यस्य ह्रस्वमेव आतएववद्वामिभिर्यत्रैसुनेति हि ।

कुत्रास्तेषां मुखान्द्वयत्रप्राच्छतीत्यत्रचेरर्थः आद्येविशिष्यन्मुनश्चतुर्गतासमासापक्षत्वेनान्येऽपमगत्वधातुत्वादिसापेक्षत्वेनवृद्धे

वेदिरुद्रादिभिर्भावः अचोरात्मन्येति निश्चायः न्यायतया विभक्तिमित्यर्थः पञ्चाशत्प्रवर्तमानेदृति श्रुतिरंगे इत्यर्थः ॥ (पिभीहृद्येतद्गुणकयोः)

प्रत्येकस्यानितमित्यत्र मानाभावः प्रत्येकमपि स्थानित्वकल्पनं तु स्वशब्दः स्वशब्दयोगादेशे स्वाशब्दे स्वत्वस्यातिदेशोपि स्यादिति निततद्वेति न गच्छेत् स्वाश्वेतुरियत्र च
द्यापतिः अस्मद्वत्स्याप्राधान्येनाप्रयणोपि प्रत्ययस्यैवावश्यकत्वादेषाभावात्कामप्रत्याख्यानमिति सन्निहितस्मृतांशब्दमात्रविषयकत्वस्येत्याशयिनाह
तेति थासुत्वादीत्यादिनाऽवर्णान्नरत्नस्यपि ग्रहः हरदत्तसंस्मृतपरिभाषणपक्षेऽजहूयस्यान्यन्नयमिति उक्तान्नरद्वैतेत्यत्र वाशब्दस्य चार्थकत्वेनान्न
रद्वैतेवद्विद्वच्चोपप्राश्रयणमित्यर्थोवाभिमतः नद्यः अक्षद्वारित्यत्र यणादेशः कर्तव्येवद्विरद्वस्युद्योऽसिद्धत्वनियेधानापत्यादृष्टप्रयोजकमिदिः नान्यः वाशब्दोपा
दानस्यारस्यविरोधात् अक्षद्वारित्यस्यासिद्धिश्चेत्यत आह अत्रोऽजानन्नयमिति मूलेनहरदत्तपक्षद्वयनेनासचिः सचिमातद्वैतल्लुपत्वादेरित्यत्राप्यसिद्धमिति ।
परिभाषायाभिधानेपक्षेऽप्येष्टासिद्धिः नुक्वासिद्धत्वंविधायकवचनस्यावश्यकतयात्तापकस्योपपत्तावपि भाव्योऽसिद्धत्वद्विरद्वनन्नरद्वैतस्युक्त्वाजानन्नयमि

नि वक्ष्यामीत्युक्ताः । ननु इत्यस्यानुवृत्तिस्तत्राकारस्वरस्यमिति एतच्चपश्चात्प्रवर्तमानइत्युक्त्यामूलकारेणपि ध्वनिर्नामः ॥ अत्रचपरिभाषायाञ्च न
द्वयर्थ्यं नुग्रहणवैयर्थ्यम् यत्प्रहणतु नज्ञापकम् कोसिचदित्यत्रेणः पूर्वपदसम्बन्धित्वेनपलस्याप्युभयापेक्षत्वेनोभयोः समत्वादित्यत्रस्यष्टम् अ
ज्ञानत्रयमित्यत्रनहि वचनान्तेनाच्छेदेन — समासः किंत्वेकवचनान्ते नैवेत्याशयेनाह अचोऽन्यातद्वयमिति यत्क्रियायुक्तादुक्तिवचने यस्य क्रियेति
समासइत्याशयेन व्याचष्टे यदर्थेति अस्यार्थस्य प्रमाणत्वमाह भाष्यकारादिभिर्मिति क्रियायोगादप्यसंगोसंगसंज्ञायागति संज्ञायाश्च विधानेन प्रत्यासत्याः
अत्रचषत्त्वत्कोरसिद्धद्वितिसूत्रस्थं नुग्रहणं ज्ञापकम् अन्यथाथीयेत्यादौत्यप्यप्रवृत्तये पूर्वमेवमासे जातेन तत्र संहितायानित्यन्वात् ल्यवृ
त्त्यपि पर्यंतमप्यसंदिहतावस्थाना संभवेन सकादेशे ल्यपि तु गोपक्षयापदद्वयमवधिषण्द्वयापेक्षोदादेशस्यवहिरगतयाः सिद्धत्वेन तद्वे
यर्थस्यष्टमेव तत्रपश्चात्प्रवर्तमाने नुक्त्वोच्चात्तन्मोक्षः अजानतयमिति अचोऽन्यानतयमिस्यर्थः यत्किंयेति यदर्थे कि
यायुक्ताइत्यर्थः इत्युक्तत्वादिति भाष्यकारादिभिर्मिति शेषः उतरार्थमिति तेनादर्शानभिः दुःयचंचोक्त्यादिसिद्धिः अतो गुणइत्युत्तरार्थमिति का
चित्कोपपाठः चित्यप्रयोजनमिति नचशिवायेत्यत्राणोप्रगृह्येत्यनुनासिकत्वेन तदनुकरणेन ततः परममित्यस्य साक्षोश्चेति पररूपः नुनामि ॥
कामार्थेपलस्याग्रंरूपादृशंरूपादिति रूपग्रहणस्य पूर्वमेवैकौजित्यत्र भाष्ये कैयेदेचदिति वाच्यम् तृज्वत्कोष्टुधितिस्तत्रभाष्योक्तरीत्या गुण
स्यशब्दादिवदूपत्वाभावेनरूपग्रहणेनाप्यार्हतेः रूपशब्देनचआवणज्ञानविषयोऽवयवसंस्थानत्वात् अतस्त्वत्त्वत्वेनद्विसंरोरूपवा
सार्थस्यत्वाभः तेनप्रभृतकद्वः प्रद्वइत्यत्ररुद्विर्नतेन उतरार्थेस्यपरग्रहणस्यकारणेन अयदर्शोदिति अद्यथाऽस्यादितिद्वेदः आक्षेपोनामत्रमीवेक
त्वेकत्वाच्चाह मयदाभिविद्धोरित्यसमासः ऋशमभुगः ओमाक्षोश्चेति पररूपम् ततो गुणः भित्युदित्यस्योत्पदात्तादिति पचचीत्यत्राणो गुणइति पररूपम् अपपाठइति
उक्तप्रयोगाणामसिद्धेति शेषः परात्तदुपपन्नमुपलब्धयति न चेति पररूपइति प्राप्तद्विशेषः अनुनासिकभावाद्यमिति पूर्वसादृश्याच्चासंस्थानुनासिकस्याभावा
द्यमित्यर्थः कैयेदे इको गुणेति सूत्रस्य इति शेषः भाष्योक्तरीत्येति तत्रयथास्वरस्य रूपत्वेनैकमुक्तं न्याऽनुनासिकत्वस्यापि ति भावः गुणस्य आनुनासिकद्रवत्वादेः ननु

परितुजाति संज्ञा क्रियाभिन्न धर्ममात्रमिह रूपपदार्थसदृशमपि स्यादेवेत्यत्र आह रूपशब्देनेति अवयवेति वर्णरूपेत्यादिः न च अवयवसंस्थानवान्मुद्रायोगेन त्वय
वावृति कथमवयवानोरूपत्वमिति वाच्यम् धर्मधर्मिणोरभेदात् एतदेव प्रकटयति वर्णरूपेत्यादिना तद्दानं अवयवसंस्थानवान् शब्दादीति यथाशब्दत्वं शब्दस्य
रूपत्वस्य योग्यत्वः न त्रसङ्गतिर्दर्शयति तत्र सङ्गतिरिति सौम्यरूपशब्देनानुनासिकस्य व्यावृत्तिने सभक्तोति दर्शितम् सवन्तद्युक्तप्रयोगोऽनुनासिकः स्यादेवेत्यनेन
आह परस्मिन् किङ्-गुणक इति लक्ष्यमदिति अन्तरात्मपरिभाषयति शेषः तत्र पूर्वोक्तलक्ष्ये मनुजकस्य परगुणकस्य शुद्धस्येति शेषः परशब्देन तस्योपस्थितौ मानमाह प

वर्णरूपवयवसंस्थानमेव शब्दस्य रूपं न हतयैव शब्दस्य रूपमिति व्यवहारः स्वरक्तनतत्वा निमित्तशब्दादिवक्तमशब्दस्वरूपमिति तदर्थः तत्रा-
सूत्रे रूपमिति दर्शयति तद्देशो जस्योदित्युपक्रमेद सुक्तम् परः किङ्गुणको भवतीत्याकाशस्यास्थिनिगुणक इति लभ्यते तत्रोभयगुणकस्या
संभवात् एकस्यान्यतरतमत्वात् नुगुणकस्यैवोपस्थित्या च तस्यैव सिद्धेश्च परशब्देन पररूपशब्देन बोधयोगस्थस्यापि स्थितस्य ग्रहणम् प्रयोगे च गु-
णोभेदकस्यैव शास्त्रेण यमुच्चारितो गुणोऽभेदको ननु प्रयोगेदिति परशब्देनोपस्थिताननुनासिकस्यैवैकस्यान्यतरतमत्वा द्विधिः यत्र त्रुस्थानि द्वयगु-
णकसंभवस्तत्र समवायस्य स्वरितानुसक्तप्रत्यया शब्दस्य निपातत्वादुदात्तेन आशब्देनो माहोश्चोच्ये कादेशः सुब्रह्मण्यमिति स्वरित इति तत्तत्पादित
इति सूत्रे भाष्यकै यदयोक्तम् ऐच्छाति सूत्रे कादेशोऽप्यनुगुणद्वयत्वादेरीदं ग्रहणकर्तव्यम् त्रिमात्रचतुर्मात्राणां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा मा-
भूवन्ति वातिका कर्मोक्ते अकः स्वर्णैर्द्वयत्रयगोविभागैकैकः पूर्वपरयो रिति योनिर्दिष्टः सदीर्घ इति व्याख्याने पचेतीत्यत्र दोषमाशङ्क्यैकदेशि

नोक्तं रूपग्रहणात्परस्य आशब्दस्य मित्यादि भाष्ये तत्र तद्वत्स्वरूपत्वमिति मानेन ॥ ११ ॥ परशब्द इति भेदकः विभिन्नव्यवहारस्य आदकः अभेदकः अस्त्यिदं

ति सूत्रे उदात्तग्रहणात्प्राप्त्येकाभेदकः असम्भवादिभ्युक्तेः फलमाह यत्र त्विति आतस्य सति सम्यक्वे उभयगुणकस्य सीकार्देव स्वरितमिति तत्र साधु रिति पदतत्वात्स-
रितः सुब्रह्मण्यशब्दान्नः ततश्चापू स्वरितानुदानयोरेकादेशोपि आक्षरतम्यात्स्वरितस्यैव स्वरित इति स्वरितस्य समाहाररूपतयोभयगुणकत्वात्सम्यक्वोलीति भावः
इति सूत्रे भाष्य इति सौतेनैतद्वाच्यप्रामाण्यदेकादेशोदत्तेनोदात्त इति सूत्रेऽनुदानस्यैव स्वरितमिति तद्विधिविधेयपरिहारायाह ऐच्छाति तिति एक

देशेनेति आद्रुण इत्यौतायस्वानिहमात्रस्य संज्ञानमुत्रिमात्रवचनमुत्राणामिति शङ्काया एवाभावेनानाह शङ्काया योगविभागादिप्रदर्शनमेकदेशुपुक्तिरिति भावः ।
 अतएवाह अभिमानेनेति ॥३॥ सिद्धान्तद्वितिसंज्ञासूत्रस्योपरेणुणलक्ष्मीद्वितिसिद्धान्तस्यार्थः तत्रैव सेऽस्तीति सूत्रवत् सवन्तद्विकैयद्विरोधइत्यत आह इको
 पुणेतीति चिन्त्यस्येति रूपशब्देनोक्तरीत्या तस्याव्यवृत्तेशिशेषः स्वमतेन तत्र भाव्यविशेषपरिहारायाह तत्रहीति स्वस्तुनकारोक्तिदुःखल्ययति दृष्टोक्ति आहुरिय
 स्वरस्वीजल्लुपूविप्राप्तप्रकरणस्यानित्यत्वेन तथा व्याख्यानमपि युक्तमेवेति तनुशब्कदेशस्यैकत्वादृशविशेषाणामित्यत्र वदुवचनासङ्गः नित्यत आह देशविशेषो

सिद्धान्तमुत्पत्तार्थमेव रूपग्रहणमिति तत्रैव भाष्ये सूचितम् इको गुणद्वितिसूत्रस्य कैयदस्तु चित्वा एव तत्रादिद्वपरिभाषाभावेन नेने गुणो नुनासिकः
 स्यादिति शक्तिरूपरूपेण शुद्धो भविष्यतीति भाष्ये उक्त तस्य मरुत्तरीत्योपयनेरिति दिक नावल्लोको यदेति पाठनेच्छे दो भगः तद्रभसादिति दृष्टौ भवमि
 ति व्याख्यानैवार्तिकशब्दस्य पूर्वनिपात्तापत्तिरित्याहुः विषये इति शक्यं ध्यादिविषयसममिति भावः अत आदिति इदृशव्याख्यानो लब्धमादेत्यर्थः ।
 आहुरिमि अत्रास्तीचोक्तमुवचनद्वयव्यापारो व्यर्थः एषोदरादित्वाटिलोपेनैव मिद्वेति देशविशेषाणामिति देशविशेष शब्दस्य योगिकत्वेन जा
 तिवाचकत्वाभावाद्विशेषणानां चाजातेरिति निषेध इति बोध्यम् कुलस्येति कर्मणः शेषत्वे विवक्षया षष्ठी अन्यथा कर्मणि कुलादीति स्यादि
 ति भावः किंचित्सास्येनेति तद भवेद्विभनदनाद्युच्चारिता व्यक्तशब्द एव स्याद व्यक्तत्वेनार्थे बोधजनकत्वेनापि वक्तुं शक्यमित्याहुः निरालम्बन
 त्वादिति अद्रुणतद्विन्नव्यावृत्तेश्चैमित्यर्थमित्यर्थस्य बलैरपि सुज्ञेयत्वेनातः किमिति प्रश्नस्य दोषमाभूदिति वट्कर्मरुदित्यत्र च माभूदिति उत तस्य च ।

वेति सूत्रे सूत्रसमाससूचति समास इत्येकत्वस्य विवक्षयाऽस्य लाभः किञ्चित्सास्येनेति ध्वन्यन्तरव्यवच्छेदकत्वेन तदभावेऽत्र
 दुकारणे स्यैव स्याभावेऽन्यत्वात् शब्दानुकरणे तत्राव्यक्तत्वङ्कथमन आह अव्यक्तत्वञ्चेति चत्त्वशेषेनेनानुकार्यस्याच्छब्दाभावेनानुकरणस्य लाभः ।
 नुकरणस्येति चिन्त्यप्रयोजनमितिकस्य चिदुक्तिः प्रत्युक्ता निरालम्बनत्वेमुपपादयति अहं ग्रहणमिति एतेनादिति प्रश्नस्याच्छब्दस्योभिसंशेषे सित्यत्रैव द्वलकार
 बोधकतावाच्यातचैतदुपादानव्यर्थमसौ गुणद्वयतत्वात् तदनुवर्त्यैव सिद्धेरित्यभिप्रायः इत्थेमाभूदित्युत्तरस्य तदिति नद्रस्याकारबोधकम् नास्ति इति सूत्रेऽन्य

समुवेसुपादानसामर्थ्यात्किञ्चसुदायानुकरणमेववाच्यत्वाच्चानानुकरणमेव ननुदानानुकरणमिहप्राप्यद्वितीयमौलानिःसारमितिप्रमाणयुक्तं
 किः प्रयुक्तं बालानामपिभवदुक्तान्वयसुवेतिज्ञापकवशाद्द्रुग्रहणमदभिलष्यारयमितिज्ञानस्मद्विषयित्याशयेनाह तद्विन्नेति ॥५॥ अन्तेगुणद्वितिसंज्ञेःतद्व्या
 सद्रस्यकावोधकतयाःतुवतमानस्याच्छब्दस्यतन्मात्रवोधकतास्यादतन्नाह शब्दाधिकारेति ननुजपत्त्वविधायकशस्त्रस्यानुकार्यानुकारणयोरभेदेःपदान्वल
 माभिरतन्नाह अनुकार्येति ननुप्रक्रियायास्पटत्वेतिपरस्परुदाहरणस्पटत्वादितिप्रभावस्योदाहरणमुक्तमन्वयमितिहप्रामिष्येतनकथनमितिभनवदु

षम्यधिकारेति ननुप्रयुगञ्जाच्छब्दस्येयथोभविष्यतीतिभावः तदापिस्यादिति एकदेशविकृतन्यायेनाच्छब्दादितिभावः जम्बशस्त्रस्येति
 अनुकार्योनुकरणयोर्भेदेपदान्तयाजपत्त्वपीत्यादिः तदसिद्धत्वेनानवसत्त्वादितिभावः ननुयुननग्रहणज्जम्बशस्त्रमपिवाच्यतामत
 आह नान्वेदितेति उदाहरणस्यव्यादिस्यस्यअनुकार्योनुकरणयोरेतिसर्वेनजपत्त्वस्याव्यादाहरणसमवाशकाशयेतदुक्तैरितिबोधमून
 रथेति नान्वेदितस्येयस्यपदत् पटदिति उदाहरणपरंपरेद्वयर्थः ननुसंग्रथजम्बशस्त्रमिद्वेत्तयेज्जद्वितिवेत्तत्राह जपत्त्वमिति तस्यासिद्धतयापर
 रूपेणैवभवितव्यमितिजम्बशस्त्रप्रवृत्तिलक्षणेबाधः एवचयदाजपत्त्ववशादान्वमितिग्रथासंगमितिसेयसुभयतः पाशास्त्रज्जम्बशस्त्रमितिभावः दि
 त्ति दिगर्थस्तत्रपदानादित्यनुवृत्तयेव जपत्त्वविषयेव्यावृत्तिसिद्धेः पुनरुद्ग्रहणव्यर्थमेव एतेनयुनरुद्ग्रहणश्रौततातत्त्वविवक्षाद्वाराजम्ब
 विषयेः भेदविवक्षायेवयथास्यान्वतुभेदविवक्षायांजपत्त्वविषयेद्वयर्थकमित्यपात्तम् नमाद्ग्रहणतुशब्दाधिकारानित्यत्वज्ञापनार्थमितिदिक्

क्तद्रूषणावसरद्वयान्नाहृत्वादीति प्रकृतेः नुकार्येयादितदुक्त्याशयमप्रकटयति सर्वत्रेति मूलेपदतद्वीतिपाठः एतद्विपूर्वसूत्रस्यप्राप्तिर्यस्यक्रियुबका
 म् ननुसमकक्षयोर्बोधबाधकभावोभवतिप्रकृतेतुजपत्त्वशस्त्रस्यासिद्धतयाबाधादित्यनुपपन्नमतन्नाह तस्यासिद्धतयेति स्यादिति स्पष्टाशानेवोधनाशोददि
 क्षियामेतदुपसृत्वाहृतनकारोक्तिनिर्गम्याह दिगर्थस्त्विति ननुद्रुग्रहणतद्वित्तेत्यादि पूर्वोक्तस्याव्यर्थमेवेतिभवताकथनद्रुपपत्तिः क्रियतेऽतन्नाह प्रमादग्रह
 णमिति दिगर्थमथोदिगर्थसुमयायथाशब्दाधिकारानित्यत्वज्ञापनार्थमित्युक्तमन्वयमितिहप्रामिष्येतनकथनमितिभनवदु

व्यक्तिपक्षेयावच्छान्तीनात्तद्व्यतिरेकज्ञानासम्भवा संदुःख्याज्ञानमपि न सम्भवतीत्याशयेन ह जतिपक्षेति सूचितमिति एतेन यद्विस्मयचमिति मूलकारेति जतिपक्षा
भिप्रायान्नदपरममूलस्थानत आन्तर्यादिनोक्तो यणचीति सूत्रं यावत्तुक्तिः सावर्था यथा सदुःखेनैवैष्टमित्तेति परिपरात्तस्य ग्रन्थस्य व्यतिपक्षाभिप्रायकत्वात् वक्तु
तस्तु जतिपक्षादेति तद्वाच्येयस्य कृतिः कृतेष्वेयतद्वाच्येयर्थः प्रतीयते समुत्पन्नयुक्तः तस्य विधिषा व्याख्यानादत आह तुल्यास्येति अन्यथा सिद्धिरिति तद्वर्तिनः साध्यफ
लाप्यथा सिद्धौत्यर्थः उद्वाचिनेति यद्विजानोया देशं धेयाति कारम्भसदः न यो विधानमात्रस्यान्तत्त्वकार्यमित्यर्थः न यो रचन्मवश्यवाच्यन्नशासति हो प्रेसा
ज्ञानयोर्भविष्यतीति व्यकः स्ववर्णद्वयेनैवैष्टमित्तेति रीत्योद्वाचिनेत्यर्थः सदुःपदात्तादिनिर्मुक्तपदानादित्यस्याभविष्यत्वाच्च निष्पद्यकत्वं न यो

क्वचमिति जातिपक्षाग्रयेयथासंख्येनेष्टसिद्धेतिभावः स्वरीत्यायासंख्यमिकीयणचीयत्रापिवोथमिति सूचितम् तद्वाच्येत्यादि।
 तुल्यासूत्रस्यभाष्येयथः तत्र ह्यकः स्वर्णद्वितिसूत्रेणैतद्वर्तिकांन्यथासिद्धिरुद्भाविता आरम्भादिति अप्यदाताञ्चेदुःसिद्धः सोऽवेतिनिय
 मादितिभावः उत्तरार्थमिति द्रकोः स्वर्णद्वयाद्यर्थमित्यर्थः यथासंख्यमिति विभक्तौचेनूडुःसिद्धः सोऽवेतिनियममप्राकाराणार्थमितिभावः
 इत्यनुवर्त्येति षष्ठ्याविपरिणमयेत्यपिवोध्यम् प्रणिपदोक्तस्येति सङ्ग्रहणावृत्त्येतिभावः प्रणिपदोक्तपरिभाषयावा वर्णेग्रहणेनतदप्र
 वृत्तिज्ञापकस्यतदनिन्यतामात्रज्ञापकत्वम् ध्वनितत्वेनैतमेवात्रेभाष्ये ॥

विनि नियमव्यावर्त्येभ्यश्चतीतिभावः ननुमग्नशुद्धमिपञ्चम्यन्तमतःआह खल्वेति गोरिषिषुखलमितिनेसामानाधिकार्यमिच्छादिः वर्णप्रदणेलक्षण
 प्रतिपदोक्तपरिभाषयाअप्रवृत्तिवादिमताभिप्रायेणाह आहस्येति आदिमिहसूत्रस्यादोभवदित्यत्रप्रवृत्तिवारणपरभाषादणमग्नदणपिसाप्रवर्ततेइत्याशयेनाह
 प्रतिपदोक्तोक्तिश्च अतिन्यतेति तेनवर्णग्रहणेपिचेप्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवृत्तिसंदाचक्रेऽत्रेत्यादौवैवेह इतिस्मृत्प्रवर्ततेननुसूत्रेऽेत्यादौविति शङ्कायानाव
 काशःवर्णग्रहणेपिप्रतिपदोक्तपरिभाषायाःप्रवृत्तिःसप्रमाणेत्याह धर्मोक्त्यादिनामिहसूत्रमग्नवर्ततेननुसूत्रेऽेत्यादौविति शङ्कायानाव
 तिभावचारणायारब्धस्योक्तश्चिप्रतिषेधदुतिवार्तिकस्यान्यथासिद्धिरनयापरिभाषयाकृतातेनेदन्वयनितमित्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

न त्वेवमर्थो धिकापानुरोधेदृष्टं तद्वेपि प्रतिपद्यतां स्यैवेदं गृहणं स्यादिति शाब्दोऽर्थद्वयत्वादेस्तस्य प्रवृत्तिर्न स्यादत आह गृह इति अत्र च प्रवृत्तमसूत्रे प्रतिप
दित्तु परिभाषाप्रवृत्तौ च स्यान्न विदित्यादि तत्र हि गोः पूर्वणि त्वत्सरे धिया र क्यस्य प्रतिषेधस्येता माश्रित्य प्रत्याख्यान परभाष्येयर्थः ननु विभक्तौ चेदिति विपरीत
नियमो न भविष्यति भवति रदयत्रापि पूर्व रूपदशादिति तेन सामान्यापेक्षेन तापकेनापदान्ना चेदित्युक्तमियमस्यैव लभादेदृष्टं इति सूत्रे पदान्नादिति व्यर्थमि
ति तन्नामर्थान्नत्र प्रतिपद्येत्तस्यैव ग्रहणमिष्यन्ति चेन्न स्यान्नैव सूत्रस्य भाष्ये हे चित्रगोऽग्रमिष्यन्न पूर्व रूपप्रदर्शन परभाष्यविरोधादित्याशयेनाह अन्यत्रेति
उच्यते यद्येदं इति सूत्रे प्रतिपद्येत्तस्यैव ग्रहणत्वादहो न तत्राः सयोगः सुखनामिका वचनोऽनुनामिक इत्यादि प्रयोगासङ्ग इति प्रतिपद्येत्तं परभाषाया
दृष्टा प्रवृत्तिता च साधारण्येन प्रवृत्तौ इति सोऽप्यस्यापदान्ना चेदिति प्रथमोक्तमियमवोधकमनयाशयेकमेव वाच्यमत एव भवते रदृष्टमिदं शास्त्रेण प्रतिपदि
तदुःपदान्नादित्यत्र तु हलो नंतरादित्यादि निर्देशान्न प्रतिपद्येत्तं ग्रहणमत्र च स्यान्नैव सूत्रस्य भाष्यं मानमिष्यत्यत्र विस्तरः पूर्व रूपमेवेति
पूर्व रूपमपीयर्थः गोशब्दस्य यद्यत्प्राप्तं न्तेति व्याख्याने न तापः पादमियमेवैव पूर्ववत्त्वादिकं विकल्पेन निषिध्यत इत्यर्थः तेनावादेशोपि।
नमसुहृन्नेत्येवोरिति प्रतिपद्येत्तस्यैदृष्ट्यापि बोध्यम् ननु गोरखचनस्यैव सिद्धाशयस्यथाऽवदुःकदाचिदन्नोदात्तोपि स्यादित्येतत्सूत्रस्य
भाष्यप्राभाष्याच्चित्रग्वग्रमिष्यन्नवदुःभावोऽनुत्तत्रावदुःरूपे विरोधस्य स्पष्टत्वात् चित्रगोऽग्रमिष्येन्नावदुःभावकल्पने किं मानमिति चेन्न
पदान्नादित्युत्तरार्थमेव पूर्व सूत्रे करणत्वं विपरीतमिष्यमशब्दकारणधैवेति तत्त्वम् गोशब्दस्य तान्दृष्टिग्राह्यत्वे पूर्व रूपस्यैव विकल्पेन निषेधपक्षोऽवादेश
निरत आह पूर्व रूपमपीति अर्थकैवैवकारः अपिनाऽवादेशस्य सह ग्रहः तल्लभापणयमाह गोशब्दस्योदात्ता सर्वत्र निषेधविकल्पे विधि विकल्पः फलतो
नित्येन पक्षोऽवादेशावधकस्य पूर्व रूपस्य प्रवृत्तिस्तदभावे स्वरूपेणावस्थानमिति गोऽग्रमिष्यस्यावदादेशे गवाग्रमिष्यस्य सिद्धिः अवदिः निःसूत्रेण प्रतिपद्येत्त
स्यैवेदं गृहणमिति न तादृश्याशङ्कते नन्विमि स्वरमिच्छार्थमिति गवादयः पशव आगतादृष्टिवाक्ये गवादय इति शब्दे गवाग्रमिति शब्दे च बहुव्रीहि सङ्गके सरसिद्धा।
र्थमियर्थः अत्र हि पूर्व पदप्रकृति त्वरेण गोशब्दस्य योऽप्यपदेशस्यैव वावस्थानमेवेत्येते गोशब्दश्रोणादीनाम्युत्पत्तिपक्षे आद्युत्तानः प्राच्ययस्त्वेण अत्युत्पत्तिपक्षे
गमः ५४

नुक्तिस्वरेणोदात्तोऽपदिश्यते यद्यवङ्गदेशस्तदाऽऽद्युदात्तइतिव्यपदेशप्रशेऽन्तरतस्यावङ्गदेशोऽपदिश्येतेतिगवदयइत्यादावद्युदात्तत्वं
 व्यवहारस्योपपत्तावपिउपणदयोः व्युत्पन्नानौतिमिहान्नपक्षेऽवङ्गदेशोऽनोदात्तः स्यादितिवाङ्मकारस्यैकदेशउदात्तेनेत्युदात्तस्यप्रवणपतिः आरागमेत्यागमाज
 नुदात्ताइत्यनुदात्तस्यैकदेशइत्यनुदात्तस्यप्रवणमिद्धिरितिभावः गवाग्रमित्यस्यतत्पुरुषत्वेतुसमासस्तरेणोदात्तत्वेमेवस्यादितिस्वरेतविशेषः सतस्तत्रा
 स्थेतिस्वरेभेदप्रतिपादकैतस्तत्रस्थार्थस्यर्थ अस्त्वितिअत्रावङ्गदेशोचित्रगवाग्रमिति रूपमगगमेतुचित्रगवाग्रमितिरूपप्रमितिरूपभेदापत्तिरिति
 निरस्त्वितिभावः किंस्मानमिति अस्यगवाग्रतुल्यतारूपेविशेषाभावइतिभावः निपातनेनेति सकृश्रुत्यापाठेकार्त्वेऽप्युदात्तस्यावङ्गशब्दस्योच्चारणेनेत्यर्थः पूर्ववा
 किंस्वरेमिथार्थमित्युपादानात्स्वराभेदमिद्धावेववाक्तिकतात्ययन्त्राद्युदात्तनिपातनेनापिनिवेहति यद्विद्वन्नित्रगोऽग्रमित्यत्रपक्षेऽवङ्गदेशेऽपिस्त्वित्यादात्तनिपातने

उपदेशोऽप्युदात्तत्वनिपातनेनावङ्गन्यासस्था यनपरभाष्यसमानत्वात् चित्रगोशब्दोऽग्रमंत्रिनाद्युदात्तत्वेनान्ननुदात्तः तत्राकितस्यागमानुदा
 तत्वेऽग्रमयोः नुदात्तयोरेवप्रवणस्यात् आद्युदात्तनिपातनेतुगकारस्योदात्तस्येतिविशेषः स्पष्टः नचगवास्तदस्यादाववङ्गः आद्युदात्तस्य
 प्रवणभाभूदितिस्मृत्योपदेशिवङ्गवोवाच्यइतिसमासोदात्तादिवामंत्रिनाद्युदात्तादपिप्रागवङ्गः स्वरप्रवृत्तौपश्चादामंत्रितस्वरेस्वरभेदाभावइति
 वाच्यम् गवाक्षइत्यादौसमानकालप्रवृत्तिकस्यपरत्वेनप्रथमप्राप्तस्यसमासस्वरस्यप्रागप्रवृत्तौपदेशिवङ्गवचनचरितार्थेनागसंज्ञासापे
 क्षवहिरगगुणोपेक्षयातरगत्वात्पूर्वमेवामंत्रितस्वरप्राप्त्यातदप्रवृत्तिसंपादनेऽस्यसामर्थ्याभावात् तद्वनयन्नाहाभितीत्यादि ॥ ६ ॥

पक्षेस्वरेभेदः स्यात्तदेवोपपादयति चित्रगोशब्दइत्यादिना स्पष्टइतिअतः प्रतिपद्योक्तस्यैवावश्यकमितिशेषः अत्यन्तासराभेदशङ्कामनूयदूषयति नचेति दू
 त्यादाविद्यादिनागवाग्रमित्यस्यतत्पुरुषस्यसङ्ग्रहः तस्यनिपातनेनसाधितस्याद्युदात्तत्वस्य भाभूदिति कथनेनसतिशिश्रुत्वातस्यप्रवणपत्तिरुद्भावित्वा इवेति स
 एवादौप्रवर्तनेऽनिकल्पनयेतिशेषः परत्वेनेति कथमत्रविरोधइतिचेदित्यमु गोऽग्रम् अक्षिप्तइतिस्थितेऽलौकिकेप्रक्रियावैक्यसमासान्तेऽश्रुणोदशोनादित्य
 चितमिद्विनात्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायाः पूर्वभागास्यसमाससंज्ञाश्रयुगपन्नवृत्तौमुब्लुकिआद्युदात्तत्वमुक्तावङ्गः समासोदात्तत्वस्ययुगपदसम्भवइति ॥

आहं संज्ञायापेक्षेति आहंति संज्ञाय सिन्धाय ये तत्तापेक्षेत्यर्थः स्येन संज्ञाकृता यद्विदुस्तस्य सिद्धन्ति विदुस्तद्विशुद्धायानावाशः कृत्वा दुस्तदिति प्रकृतिः
 मानापेक्षेत्येनेत्यादिः अस्य उपदेशिवद्भावस्य ॥ ३॥ औचित्यमुपयन्यति यथाल्यास इति आस्यव्यागमस्य उपार्थभाष्यकारोक्तिरपि साधिकायाह स्यानिवत्सूत्र
 वन्ति पूर्वत्व इति कमेव इति शेषः वातिकेकदेशायम् अत्र पूर्वत्वस्युपादानेन सर्वत्रेत्यस्यावृद्धेः शस्यवकथनं भावदस्य तन्माह अत्रेति आतएव उभयवोधनस्य
 धत्वादेव स्यानिवत्तायासाविति अतिदेशविषये सामर्थ्याल्लक्षणप्रतिपक्षोक्तिरपि भाषाया अप्रवृत्तिरिति भावः तत्त्वकार्यम् गोः पूर्ववति वचनत्वायम् दिगर्थस्त

शब्दः
 दीप्तिः
 ५५३

यथा न्यासे लघुदातनिपातनोपदेशिवद्वावयोः कारणे गौरवाद् यौचित्यमिति भावः स्यानिवत्तत्रैवाभेद्युक्तगोः पूर्वत्वे स्थानिवत्प्रतिषेधो वा
च्यः चित्रावग्रसंवेन विभागो रिति पूर्वत्वप्राप्तिनैष दोषः सङ्ग इति वर्तते तत्रानल्लिख्यविति प्रतिषेधो भविष्यति संचति हि चित्रगोत्रमित्रत्रप्राप्तेति
ति अत्र पूर्वत्वपदेन तदपवादप्रकृतिभावावद्वेगविनिगमनाविरहात् सर्वत्रैव्यवहिः स्यात्पुलक्षणम् अत्र चानङ्गसूत्रस्य भाष्यमपि मान
म् अतस्त्वप्रकृतिभावेन सत्त्वापूर्वत्वे इत्युक्तं वार्तिके भाष्ये च चित्रमोशब्दस्य लाक्षणिकत्वे विस्थानिवत्तायाः सौतस्मिन्निषेधः दातः सङ्गः प्रति
पदोक्तत्वाश्रयेण तु तन्लकार्यमिति लाघवमिति निदिक्ताप्यादि हि दीर्घ उपलक्षणमिदम् इह मिति विधिः गवीत्यस्य स्थाने गवेद्वित्यादिति तद्गृथया
स्थानमपि नान्न जसम् भाष्यसमतत्वादिति इदं चेति सामर्थ्यान्नित्यमिति तदुक्तेरिति भावः क्षुत इति प्रकृतिभाववचनसामर्थ्यादेरुच्यत इत्यतः सत्यतत्र
नासिद्धत्वमिति भावः उपलक्षणमिति स्वचासयथाहो न भवतीति भावः गृहीत्यादि रिति वाक्यस्य देवित्युक्तेरिति भावः इदं तदिति वाक्ये दोषो येषु ॥

यथाह्वयस्य भाष्यस्यैकवाक्याभावतिथेयकत्वानुचितमित्येह ग्रहणानुवृत्तिः प्रतिपदोक्तस्यच तस्यग्रहणमित्युचितमिति ननुजातिलक्षणशेषः प्रकृतेश्च
प्रिसंज्ञनवाक्यादियनुधिममतआह डोषइति खण्डनकारोक्तिदु खण्डयति गवीयस्येति नास्त्वसमिति उदसरत्वादितिशेषः ननुप्रकृतिभावविधायकत्वचनद्व
व्याहृतस्यासिद्धत्वात्कथमुनस्यप्रकृतिभावविधानममतआह प्रकृतिभाविति उमलक्षणस्यफलमाह सवद्वेति अपिनातस्तत्सुसूचीयते यदुसमुदावाक्यमि
तिपरममन स्मरतेनुमक्तिदु वाक्यमितिशब्दीयप्रक्रियाभाषीयमद्वत्याशयेनाह वाक्येति कैयदीयेति एतेनायमेवाशयुक्तइतिध्वनितम् ॥ ६ ॥

श.स.
टी.ने.
५६

अथैवमस्मिन्नातिप्रसङ्गकयनञ्चैत्यर्थः असम्भवएव संज्ञाविधाविनिर्णयेथादिति शेषः यवकारेण प्रगृह्य संज्ञाप्राप्तिनिर्णयः न्यस्तुतमिति कथनमात्रेण मूलोक्तमेव
न्यायानुनः कथयेनैव न त्वमिति यादृशकान्त्यानिर्णयान्न जातेऽत आह मूलरूपेति शेषः तथा च पुनः सयवार्थेनाच्चेति किन्तु मूलोक्तशब्दादप्यस्मात्प्रगृह्यतेति
नानुक्तम् ॥ ३ ॥ वस्त्वैतत्सोतिमेति किं शब्दाख्यानावसरे सत्याभीमद्वितिविशेषव्यवशयोगद्वितित्वात्वात्प्रोक्तजनयुक्तमित्याशयेनाह ववेत्यादौति कोष्ठा
नरसावेण निर्णयाभावादाह विनापीति तादृशस्थले स एतदस्थले तथा कल्पने लोपस्य कल्पने मूलोक्तकार्मसामर्थ्यादित्यनुपपन्नमित्याशयेनाशङ्कते नन्विनि न
यमववेति शान्नवयशद्वैत्यर्थः ववेत्यादिकोश - प्रदर्शनेन च - वशब्दद्वयपर्यायः स्तत्र यवनतु सत्याभावादिवैकदेशद्वयसूत्रमिदं
ति विनापि प्रत्ययपूर्वोत्तरपदयोर्लोपोवाच्यद्वितिवचनेनाह शस्थलेतथा कल्पने व्यासंरूपदेतज्ज्ञा कल्पने सानाभावात् आरभसामर्थ्यादिति ननु
कार्यकालपक्षेऽनुनामिकप्रतिषेधेन चारितार्थम् तस्य सोहि संज्ञाशस्त्रस्य न एवमर्थः बोधकत्वं पूर्वत्रासिद्धमिति चातिदेशः कार्यार्थः कार्यज्ञानं च वा
कार्यबोधोत्तरमिति यद्वेशेवाकार्यबोधस्तद्विशस्थत्वमेव तस्य किंच अधिकारश्च सः सर्वच सुखदृष्ट्यानुनामिकविवेकसिद्धत्वेन तदेकवाक्याना
यनसंज्ञाया अपि न दृष्टव्यसिद्धताया मुक्तशस्त्रः नुवृत्तपूर्वत्रासिद्धमित्यत्र न्यपुवशब्देन तदेकवाक्यानापन्नस्यादसोमादित्यस्य गृहीतमशक्यत्वं
म सन्नेन कार्यकालपक्षेऽपि पाठकृतपूर्वत्वस्यानयमनसंज्ञाप्रत्यसिद्धत्वदुवार्मित्यपास्तमिति चेन्न अप्रगृह्यादसद्वितित्यस्यैव ॥ १५८ ॥ सा ॥
त्यसंज्ञासूत्रकरणसामर्थ्येन ननु तत्प्रगृह्यादित्यत्राप्युपस्थित्या तस्मात्तर्थासिद्धत्ववाचात् ॥

॥ एतयोक्तत्वमिति लक्ष्यसंस्कारक एतद्व्यवधानं कल्पना
लोकार्थः अत्र नानुअयादिभ्यः यैव प्रगृह्य संज्ञेति भाष्यमेवेति अत्रादसोमादिति सूत्रस्य भाष्ये संज्ञापदे पादानेन संज्ञाविषये प्रदेशीयपरत्वेनैव व्यवस्थेति दर्शितम् न
स्य प्रगृह्यसंज्ञाविधायकशस्त्रस्य नन्विदमभवदुक्तकार्या सिद्धत्वपक्षे तनुनयुक्तम् शास्त्रासिद्धत्वस्यैव ग्राम्यवस्थापनादतस्तत्पक्षेऽप्यार किञ्चापीति संज्ञाया अर्थोक्ति
कार्यकालादिति शेषः आसिद्धत्वमिति किन्तु सिद्धस्यैव पूर्वशब्देन बोधनयुक्तमिति शेषः सन्नेन अष्टाध्यायीपाठकृतपूर्वत्वस्य पूर्वत्रासिद्धमिति शास्त्रप्रसङ्गः
तावतिपामकत्वेन सतावताग्रन्थेन सामर्थ्यादित्यनुपपन्नमित्युपपादयसमाधत्ते अप्रगृह्येति ॥ ७ ॥ ७ ॥

रामः
५६

नन्विदमप्रगृह्यत्सद्विकथनयथाग्यामपक्षेयथाफलसिद्धिरुपेक्षेयत्वेद्युक्तनशाधुना न स्थितिर्हे सुक्त असुक्ताभ्युपगमिप्रतिषेधः प्राज्ञेतीत्यत आह हे सुक्तेति अ
सिन्यस्यैवास्माभेदेनाप्रगृह्यत्सदसोऽनुनासिकेनेति सूत्रार्थान्नाप्राप्तिरिति भावः ननु यवस्थितविभाषपरिगणितस्थानवेत्यत आह अनभिधानेति भाष्यद्विति प्र
कृतसूत्रस्य तत्रादिनैवायम्बूयादणोप्रगृह्यत्सदसोऽनुनासिकः अदसो नित्युक्तम् यत्तु तद्वाच्यस्या दसहृत्यवत्येन दससो यत्तु नोक्तप्रयोगेन निषेधस्य प्राप्तिरिति
तन्न आहमिकल्पनेन त्रयधिकरणवद्बोद्धि कल्पनेन गौरवात् शब्दसिद्धेरेकदसीत्युपादानाभावाच्छब्दसमर्पणमित्यनुपपन्नमत आह शेषादेशस्येति नन्वपद
हे अस्मत्क असुक्तेत्यादौ व्यवस्थितविभाषाश्रयणानयो रभिधानाद्वा सूत्रमनेति नानुनासिक इत्याशयात् स्पष्टं चेदं भाष्येच्छादसमिति शेष आदेश
स्यच्छादसत्वादिति भावः मेद्वृत्तीत्यनुकरण इति प्रकृतमिव दनुकरणमित्यतिदेशेन पदत्वात्पदान्तत्वं प्रयुक्तः प्रकृतिभावस्तत्रात्रेति नोद शेषेन प्र
हृत्यनुन विगपद्यादावनुकार्येफलाभावेन प्रगृह्यत्वा प्रकृत्या तदनुकरणेऽभिदेशेनासिद्धोपदेशप्रवृत्तिरेव वाच्येति भावः अस्यथावेति ।
अनभिमतत्वेद्वयर्थः तदाह चासंस्था इति स्मरणेति विस्मृतस्य स्मरणविषयतयाद्यो न कद्वयर्थः मयादाभिधिविवित्यत्र मध्यमपदलोपो ।
समासस्तत्सहितेभिविधावित्यर्थः सप्तम्यर्थेद्विति तद्वृत्तिवचनस्य निरुक्तेः स्पष्टम् अव्ययीभावाभावश्चात्राज्ञादसत्त्वाद्द्वयोः अत्र परत्वादिति
नचैतदभावो नित्यविशिष्टवार्त इति शब्दातिरिक्ते ओदित्यस्य निपातानि रिक्तेः संबुद्धावित्यस्य चारितार्थेन सामर्थ्याभावादेव च फलेऽविशेष इति
वाच्यम् परत्वेन विकल्पप्रवृत्तावभावपक्षेन मयस्य व्यापारेण सकृद्वृत्तिरित्यायेन नित्यस्य तदभावेऽप्रवृत्तेः ॥ ८ ॥ त्वदनुकरणेकप्रफलमत आह
प्रकृतौति नन्वतिदेशेन प्रगृह्यत्वापि भिद्वैसूत्रस्य तद्विवेच्यर्थो मत आह तेनातिदेशेनेति फलभावेनेति अत्र परत्वाभ्यामावेन प्रकृतिभावो न फलमेव मवसानाभावे
नानुनासिकाप्राप्तान्निषेधोपि न फलम् ननु वाक्यार्थस्य भेदाभावेनान्यथात्वस्य सङ्गममत आह अनभिधी नन्वेव दुःखं नित्येन स्मृतो यो निदिश्यते ननु स्मरणस्य
शोयनेऽत आह विस्मृतस्येति मयादाभिधिविधिविलेकवचनस्योपपत्तये आह तद्वृत्तिलेम् सप्तम्यर्थे वृत्तित्वम् निरुक्ते इति तत्रादिश्रमभ्यामापदलुक्तम् विभक्त्यर्थे
विदिता व्ययीभावस्य नित्यस्य प्राप्तिशङ्काया नाह अव्ययीभिर्मूलपरत्वादित्यस्य आदिनिर्मुक्तपक्षेऽप्येत्यादिः परत्वं स्यात्कृत्य च रितायेन प्रवृत्तिरित्यामकत्व

विशेषयेन तदर्थं यति इति शब्दातिरिक्त इति एव च विकल्पेन संज्ञाविधायक शास्त्रसमर्थं न्नासीति समुदाविष्यस्यै यथामित्याशयः ॥६॥ अतएव विकल्पो
भावेनित्यस्य प्रवृत्तेरेव अन्यथा वैकल्पिक शास्त्राभावेनित्यस्य प्रवृत्तिस्तीकारे निषेधेति अननननिषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वेन तदभावेन यदीति पूर्वस्य प्राप्तिमत्त्वेनो
अयत्र विभाषात्वमस्य दुर्लभस्यादितुक्तम् प्रयुक्तसंज्ञाया आकडारीयत्वाभावेन परत्वादित्यसंज्ञानमित्याशयेन शुद्धकान्वित्यस्य न च न्वित्यादिना अन्यत्र तदधिक
समावस्थस्यैव निषेधेति मूलकारणयुतिनः अनेनानुचितवैधित्वा तथाहि तज्ज्ञापकसंज्ञाया भेदविषयकत्वस्येति यदि द्रव्ये तदा साक्षात्प्रयुतीति सूत्रस्य भाष्य
विषयः तत्रादिह्यनस्य प्रतिषेधो वाच्यः लक्षणी ह्यस्य न च पूर्ववर्णकतत्वात्स्वत्वेन विभाषापूर्वेण नित्यो भविष्यतीत्युक्तं स्थापयन्तान्न तत्र केयदः अन्यपरत्वादेनो
अतएव नयदि विभाषासाक्षादिति सूत्रे निषेधो भूयत्र विभाषेति संगच्छते अन्यथा परत्वादेव तत्प्रवृत्तावयथ्येन निषेधाभावे पूर्वसूत्रस्य दुर्वा
त्वेन सादुलभास्यात् न चाकडारसूत्रेणान्यत्र संज्ञानावाध्याकभावस्य ज्ञापितत्वेन परत्वादि कल्प्यहस्यसगतिमिति वाच्यम् संज्ञाया ए
कत्वा ज्ञापकस्य च विशेषोपपक्षेन संज्ञाभेदविषयत्वादिति भावदितिकेचित् परं नु ओदित्यस्य दृतिशब्दनिर्पेक्षत्वेनात रात्वमिति परत्वमपु
क्तम् संवृद्धाविति नु निपातपदाननुवृत्तये अस्य शौदन्त निपातस्यैवैतौ विकल्पापत्तिः नित्यविकल्पयो युगपत्प्रवृत्तावपि विशेषाभावेन परत्वा
दित्यस्य सगते च एव च परत्वादित्यस्योक्तत्वादपवादत्वादिति चेत्तर्थाः ओद्धरणानुवृत्तयेव सिद्धे पुनरोद्धरणेनापि तन्निवृत्तिरिति चेत्तैश्चैत्रि
यमेव संवृद्धिग्रहणमिच्छाहुः ॥ ९॥ न विभाषा प्राप्नोति नित्याचराति संज्ञादृष्टान्त इति सच पुनः प्रसङ्गः विज्ञानात्कल्पनीया एकसंज्ञाविषयेऽभावपर्यन्तत्वात्
रेण विकल्पाभावेनित्यस्याप्राप्तिरिति यदि त्सीकारसंज्ञातत्रयवार्तिकस्यावश्यकतायां स्यात्तद्विरोधः यथ एव ननु तदिकथं स्मृत्यस्य सङ्गजनमत आह येति ति
ननु संवृद्धाविति तद्विषयस्य आह संवृद्धाविति लिङि अन्यथा निपातपदानुवृत्तिस्तीकारे तथा च निरवकाशात्वात्तासमिभाषेव स्यादित्यत्र तास्यर्थम् अभावपदे
नमपि व्यापार इति कल्पनायाम्मानाभाव इति भावः उक्तं छत्वादिमि निरवकाशत्वेनेति भावः ननु यदि निपातपदाननुवृत्तितास्यैकं समुद्धिग्रहणं तदानीं न कायेमा
संवृद्धिपदव्याख्याप्रकातसंज्ञेयोद्धरण इत्युक्तं तस्मात्तदर्थं निपातपदाननुवृत्तिः सिध्यतीत्यत आह ओद्धृतेति वैचित्र्यार्थमिति वैचित्र्यायेत्यर्थः स्वार्थस्यैव

सुखासत्तुद्विनिमित्तकस्योकारस्यग्रहणेन तादृशस्थले प्रसक्ताव्यसिनिराकार्ये मन्यथा निपातपदसम्बन्धः स्यात्तथा च व्याप्तिः स्यात्निपातपदसम्बन्धे तु स्वगदिपि
नेमिषोऽशब्देऽव्ययेऽतिप्रसङ्गः स्यापि निरासो भवतीत्येते द्वे चिद्व्याप्येभ्यः मूलेऽनुवर्तते इति षड्ः पदान्नादिनिस्तत्रादिसादिः ॥ ३ ॥ अन्यथा सुतप्रगृह्यति सूत्रेन
दसम्बन्धे आतएवावदोमादिनि ह्युभाभ्योपदान्प्रकरणे प्रकृतिभावद्विभाष्य सङ्गच्छते अतएव विभक्त्यनुसारेण लिङ्गसर्वनामेति सर्वनामसङ्गसर्वनामलिङ्ग
ज्ञानासर्वनामलिङ्गसर्वनाम तस्य न पुंसकतापदेन कर्मधारयः सर्वनामसादृश्यञ्च सर्वत्र स्थितिः सत्त्वाद्विशुणानामस्तीति तन्मात्रविवक्षया सर्वत्र प्रवृत्तिसत्त्वेन अ-

त्रावच्छादयति अन्यथादुकोः स्वर्णद्वयत्रमुदकानुवृत्त्यापत्तिः साचसंश्रुतदग्गोभयकल्पनापत्त्याः न्यायेति भावः अनुवादादिभिः आतए
वतस्याः अवरणन अभेदविवक्षापदार्थे आशये च सूत्रे निरूपयिष्यते न च लिंगसर्वनामनपुंसकताभ्युपगमे नोपजायाः लुक्कुलार्थः न च
मुक्तयेति समासेन निर्वाहः इति शब्दस्य शब्दस्वरूपपरतातात्पर्यग्राहकत्वेन तेनैकाशीभावरूपसामर्थ्यसद्विरुद्धतात् न च गोभ्यागोक्षीर
भित्तयोर्दोषदेशोपकरणे अल्लूकसूत्रे भाष्ये नैकप्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेन पदत्वफलभूमिनिर्वाच्यम् क्षियोर्दोषादिति सूत्रभा
ष्योक्तेन तदतिदेशानित्यत्वेन तदप्रवृत्तिमाश्रित्यापि सुसाधत्वेनासाधारणप्रयोजनत्वाभावादिति भावः यतदर्थमेवेति यतदर्थमयोपशेः अति
नेः क्षिपिषं बुद्धौ आनू चिनोषीत्यत्र न भ्रूवोति सत्त्वेऽत्रानुनामिकद्विनिर्गुर्वस्यानुनामिकेपदेतनौश्च नोषिकमत्त्वव्याश्रितोषीयत्रापि फलस
त्वात् अवच्छादिति न चैव न्यासेयथा सख्यापत्तिः तस्यासर्वत्रिकत्वात् आत्मरूपसद्विरुद्धादि निर्देशाच्चेति भावः ॥

स्य शब्दस्य प्रयोगः स्वरूपपरता गोशब्दस्य स्वरूपपरता तेन इति शब्देन यत्र हि लौकिकविग्रहे अपेक्षालक्षणसामर्थ्यं सति तत्र कल्पितेः लौकिकविग्रहे एकाशीभा
वारोपात्तमासोभयमिति प्रकृते चेति शब्दस्य स्वरूपपरताया प्रयोगाभावेनैकाशीभावद्विभाषः स्वगुणकारोक्तिः स्वगुणकारोक्तिः अन्यथा
थातुपपुनरासात्प्रतिपक्षिकत्वापत्तौ क्षियद्विनिर्देशानुपपत्तिः सुसाधत्वेनेति गतिमिप्रयोगस्य समाधत्वेन न चैतदर्थमेवेत्यत्रैव कारस्य वैयर्थ्यात् अन्यत्रापि प्र
योजनसत्त्वादत आह स्तर्षमपीति एवञ्च निपातानामनेकाशेयत्वावकाशेऽप्यर्थकद्विभाषः अन्यत्र फलमाह अतिमिर्वादिना आपत्तिरिति ह्येतेषामभिव्यञ्ज

आत्मनोऽपि ॥१०॥ ननु मूलोक्तस्थले सूत्रस्य प्रवृत्त्यर्थे योऽनुनासिक इति सूत्रे निमित्तस्याऽनुनासिकशब्देनोपादानमस्तु विधेयमस्यैकस्यानुनासिकपदस्य तूपादा-
नद्विसर्थमन आह पूर्वोक्तद्वितीयाकारपक्षीति योऽनुनासिकेऽस्य इत्युपादाने स्थानत आत्मनोऽनकारय निरित्यर्थः अस्याहोरेत्विमिति तदायम् पदेनलकारस्याप्युपस्थि-
तोऽस्य वधिविषयीति भावः त्वस्येति आन्तरस्यादिति भावः इदं मूलकाररीत्या वक्तव्यत्वं मूलोदितं भिधानमेव अनुनासिकेति संज्ञायावर्णने त्रिहायैः णलाघवा-
भाव इत्येव दुषणमत्रोभयम् अतस्त्वाह यथा न्यासमेवेति मूलेऽत एवेति किमिति यत्रातस्त्वाभावस्येध्वादेवैतर्थाः सन्निपातपरिभाषयेति मयः यत्त्वसुपजीव्यतस्त्वा

पूर्वोक्तेकमन्तांश्चिनोषीत्यत्र लस्य नकारपक्षे यथा विधेयकोदावनुनासिक इति विधेयकोदौ यकारमाश्रय प्रत्याहोरेत्तु विधेयविषये सवर्णग्र-
हणाभावेन पूर्वोक्ते निरनुनासिकलस्यैवापत्तिरिति यथा न्यासमेव साधु इत्येवावश्यमिति नचात्रापिन्यासे संनिपातपरिभाषयाऽनुसाराप्राप्तिरि-
ति वाच्यम् त्रिपदानां पठे सन्निपातपरिभाषाऽनित्यत्वं स्यादिति भावः अनुनासिकेव कोरे इति इदं कैयदानुगोर्ध्वे न मय उन्नहस्यत्र
विधेयमानस्य सवर्णग्राहकत्वेनानेन सानुनासिकविधानाभावेन कश्चमत्रमः अन्यथा इदमोकारस्यानुनासिकोऽकारः स्यात् अतस्त्वेदं शा-
विषये गुणानामभेदकत्वं पक्षानां अग्रणमिति चिन्त्यम् दूतिसंस्मृतिः विधानां विधानमिति साहित्यं च योगक्रियायाम् स्मरितं संयोगे इति तदर्थः
संज्ञाभीमदतिवृत्तिर्दृशः संयोगश्चाव्यवहितयोरेवेति चित्तं कटुतेन मित्यादौ न दोषः यथा संस्मृतिमिति तथार्थेन व्यादयेनादि ॥ ५ ॥ मया दा-
परस्मै यदा नां णलित्यादौ सूत्रानां स्य क्रमेण व्यवश्यासंस्मृतिभावः च्यादिशब्देनानादिसिद्धलोकप्रसिद्धकमेतौ बोधस्थिति रिति तां त्रयम् ॥

रणादिवादिः तत्र पठेन मय उन्नोवेति पाठेन सद्मिति अनुनासिकेव कार इत्यर्थः अन्यथा विधेयेऽपि सवर्णग्राहकत्वाद्धीकारे आत्मस्य अनुनासिकाकारपक्षेरेव अ-
ननु सन्धिरित्यत्राचोऽनुदस्यत्रेव कुं नापत्तिवारणयाह इति स्मरसंधिरिति सन्धिद्वयमित्यर्थः हिल च्च प्रकृतिभावमादाय अतस्त्वेव सिद्धः द्रुतः स्मरसन्धि विमिति भावोः
मिद्विहिसं मतस्य वयं च्च सन्धिरित्यस्येपपत्तिः इति श्रीमद्रत्नप्रकाशिकायामचासन्धिद्वयसमाप्तम् तद्योगमिति शुनयोगमित्यर्थः क्रियादावन्वये सति साहि-
तस्य दर्शनादाह साहित्येच्चेति चित्तमित्यादाविति प्रसिद्धवारणयाह संयोगद्वितीयासद्वापपत्तये आह तथेति अनादिमयेति किमत्र प्रमाणमिति चेत् अ-

नन्यश्च भवेत्सर्वोत्पत्तेश्च प्रतोयदिनत्रमध्यमस्तिष्ठेत्सर्वणः पूर्ववर्णयोगिरित्तादीयशिक्षेव ॥ ३ ॥ नन्विनि ज्ञेयस्य वर्णोत्तरत्वाभिप्रायेण यमाशङ्कयद्वावर्गे
स्यपञ्चमेपरेष्वेव स्यान्नेयमसङ्कोदेशद्विपक्षतज्ज्ञानमित्यत्र दकारस्य दुत्त्वन्त्यात् यमयोगस्यात्र सत्त्वन्तु द्वययोगस्येत्याशङ्क्यो ध्याउत्तरशयसु यमोनादे
शः किन्तुपञ्चमेपरेऽनन्त्यात् यमोनामपुर्वेसहोवर्णोत्तरो भवति नत्वनन्त्यात् यमोनादेशः तस्य स्यात् यत्र निगच्छन्त्यादिति ननु शादिति लिङ्गः नतस्मिन्निति परि
भाषया दृष्टानुपपन्नैचित्तमित्यादौ चत्वापत्तिरन्त्याह पूर्वत्वशेति एतेनाव्यवधानाशस्येवोधि कापरिभाषा द्वयोपनिषत्तस्यैव तत्र शादित्यस्य ज्ञापकत्वात् समवादित्याशयः

ननु तज्ज्ञानमित्यादौ श्रुयोगाभावान्न स्यादत आह तज्ज्ञानमिति तज्जोगेत्योच्चारणमात्रं नन्विद्वर्णोत्तरमिति भावः अनुपपत्त्येवेति पूर्वत्वांशा
नुपस्थानेत्यर्थः तेन चित्तमित्यादौ न दोषः यत्त्वमिति न च षष्ठ्य पदोत्तेजस्तु भविष्यतीति तद्व्याश्रयमिति वाच्यम् यत्त्वमिति सिद्धत्वेनाप्यत्र
भावात् ॥ भाष्येति प्रत्ययेद्वयेव तत्र पाठादिति भावः दकारमिति चत्वेनेति भावः मृच्छद्स्य वादिगणे पाठेन मानमिति तत्र कयद्विबलेसु
द्वान्विवेति तात्पर्यमिति केचित्तन्मृच्छानिहितुक्ताचित्कोऽसाप्रदायिकः पाठः ननु सवर्णपदमधिकपरमवर्णद्वयत्रैकार्थीभावापन्नस्यान्य
त्र संवधोवक्तुमशक्यः न च पूर्वस्येत्यस्य सर्वथा काक्षायात्किंचित्सर्वधिकस्य नोपेक्षया पूर्वोपस्थितार्थवाचकपदाध्याहारोचित्यात्तल्ला
भः चूदइत्यादौ वित्यदादेरप्येवमेव संवधोपपत्तौ तत्र तत्र स्वरितत्वात्तत्राप्रतिज्ञाया वैयर्थ्योपपत्तेः न च स्वरितत्वात्तत्राप्रतिज्ञासामर्थ्यादेकदेशानुवृत्तिः तोल्लोस्यत्र
समुदायानुवृत्त्यात्तस्याश्रित्वाद्योदित्यत आह अनुस्तरस्यादि एकदेशद्वयमिति च प्रकारमात्रे स्वरितत्वात्तत्राप्रतिज्ञाया वैयर्थ्यादावनुवृत्तिरिति सिद्धेपु
नः सकारोशनस्य निज्ञायानावौष्यं शस्यउत्तरानुवृत्तिरिति भावः ॥ तद्व्याश्रयमिति प्रकाररूपस्य व्याचर्यस्याभावेन दोषरित्वाद्यमित्यर्थः श्रुष्यस्य न चैवमपि
स्थानीयः सकारस्तु ह्यास्यदेव जप्त्वंमिति वाच्यम् देवदत्तदत्तदत्तमन्येयतद्वदेति दासस्त्ववादिन्याशयात् दकारस्य प्रत्यक्षेण तस्य प्रवर्णा निवारयति चत्वेनेतीति लोपस्तु वैक
ल्पिकत्वात्तद्वृत्तः तत्र तत्र कृतोक्तमनुपि तात्पर्यमिति दकारस्य चत्वेन प्रत्यक्षपदकत्वात्समाधानकनुरिति शेषः अत्र मौल्यच्छ्वस्यमिति तद्वदेति केचित्तन्मृच्छानित्यादा
वति प्रसङ्गादिति यावाभिप्रायेण तमनूयतन्त्र कयद्विबलेन तद्वृत्त्येवासम्भवादिति स्वगहनकारेणोक्ततत्त्वमुद्ययति दृष्टीनादिना अधिकमिति स्वेतदभावादिति शेषः न

॥१॥ ॥२॥ ॥३॥ ॥४॥ ॥५॥ ॥६॥ ॥७॥ ॥८॥ ॥९॥ ॥१०॥ ॥११॥ ॥१२॥ ॥१३॥ ॥१४॥ ॥१५॥ ॥१६॥ ॥१७॥ ॥१८॥ ॥१९॥ ॥२०॥ ॥२१॥ ॥२२॥ ॥२३॥ ॥२४॥ ॥२५॥ ॥२६॥ ॥२७॥ ॥२८॥ ॥२९॥ ॥३०॥ ॥३१॥ ॥३२॥ ॥३३॥ ॥३४॥ ॥३५॥ ॥३६॥ ॥३७॥ ॥३८॥ ॥३९॥ ॥४०॥ ॥४१॥ ॥४२॥ ॥४३॥ ॥४४॥ ॥४५॥ ॥४६॥ ॥४७॥ ॥४८॥ ॥४९॥ ॥५०॥ ॥५१॥ ॥५२॥ ॥५३॥ ॥५४॥ ॥५५॥ ॥५६॥ ॥५७॥ ॥५८॥ ॥५९॥ ॥६०॥ ॥६१॥ ॥६२॥ ॥६३॥ ॥६४॥ ॥६५॥ ॥६६॥ ॥६७॥ ॥६८॥ ॥६९॥ ॥७०॥ ॥७१॥ ॥७२॥ ॥७३॥ ॥७४॥ ॥७५॥ ॥७६॥ ॥७७॥ ॥७८॥ ॥७९॥ ॥८०॥ ॥८१॥ ॥८२॥ ॥८३॥ ॥८४॥ ॥८५॥ ॥८६॥ ॥८७॥ ॥८८॥ ॥८९॥ ॥९०॥ ॥९१॥ ॥९२॥ ॥९३॥ ॥९४॥ ॥९५॥ ॥९६॥ ॥९७॥ ॥९८॥ ॥९९॥ ॥१००॥

प्रकारेण तस्य लोभो नोक्तस्तन्मनुदायति न चेत्त्यादिना स्वमेव भवदुक्तप्रकारेणैव स्वरितवैति स्वर्णपदस्यादिः तौ लोभत्रयमुदायस्य सा-
न्यसूक्ततायास्वर्णितस्य चारिताशुसुक्तप्रयद्यपि तथापि न दोषोस्मरितत्वाप्रतिज्ञासामर्थ्यादेव स्वस्वदुत्तेतदुपपादयति प्रकारसावद्व्यादिना ॥३॥ ॥ अतिरमसुपपा-
दयति चयोः भावादिति ननुदः स्यादिति सूत्रनिष्पन्नस्य प्रयस्यार्थाने च नैतत्प्रकारतस्य हि तोयोदेशदृतिविषयस्य भावो दीवोदिति सम्प्रति श्रूयमाण-
वाधायोपादपक्षोचितेन ननुदः स्यात्तस्मैः पूर्वस्य स्यात्सिद्धत्वात्कथस्य स्थाने च नैतत्प्रकारद्वयाशङ्कानुत्थानायाह इत्युक्तमिति गवच्छरविचियस्य पर-
त्वात्तदुदृष्ट्या पूर्वस्वर्णनिष्पन्नकारस्यासिद्धत्वाद्दुः निभावः भाष्यसम्मतद्विति उक्तत्वेनोदति भाष्यादाहरणाद्वाप्यसम्मतद्वत्यथः न चैतद्वाधो दाहरणवलेन

तदतिरमसादिति चयोः भावात् दीर्घादाचार्योणमित्युक्तमनुस्वारस्य ययि वापदानस्य तोलित उदः स्यात्तन्मोः नयोहो शश्वोदीति षट्सूत्राया-
तेन रक्तजशङ्गि अभ्यसे च चर्विच वावसाने अणोप्रगृह्यस्येति पचसूत्र्याः योऽभाष्यसमन्तेन यस्य चर्विचितस्य सिद्धत्वाच्च शर्पराभावा-
देति भावः चर्वमिति तत्तुल्ये शश्वोदीति प्रक्रियेति भावः चर्वस्यापवादत्वादिति गवच्छतत्र कृतेन शश्वोदीतिः अन्यथा च चर्वास्ववैयर्थ्या-
दिनिभावः न च जश्वकृते चर्वाचरितार्थेन तस्यासिद्धत्वादपवादत्वेन मानमिति वाच्यम् तत्काले श्वस्य प्राप्तत्वेन येन नाप्राप्त्यायेनापवादत्व-
स्य सुलभतयोक्तरीतिरसंभवात् एतदेवामिप्रत्यभिदचेत्यास्तुत्रे भाष्ये उक्तस्यपि संभवे वाधनं भवतीति अन्यथा कीदृश्यायतत्राभिप्यनेन प्रा-
क्षणाभ्योदधीति प्राप्तदधिदानस्यापि बाधनस्यात् तद्वानोत्तरं तस्यैवातद्दानस्य चारितार्थ्यात् ॥ महाप्राणवधितान्न तस्य पूर्वस्वर्णस्य प्रवृत्तैर्न नि-

यामकमित्येव कल्प्यतामावापि तत्कारस्य लोभेन च यो लोभस्वेति वाच्यम् महाप्राणवधितान्न तस्य पूर्वस्वर्णस्य प्रवृत्तैर्न नि-
याम्याह व्यासस्य केत्यनमेवोचितमित्यभिप्रायात् तस्य चर्वनिष्पन्नकारस्य एतत्सर्वं व्योदितेन व्यासस्य चयः सतायाप्रवृत्तिस्तदभावे तु नेमिप्रियेण वसु-
तोमिमाभावादितद्वत्तस्याप्रतिरेवेनेत्याशयेनाह शर्पपरत्वाभावेति अथ तन्मोतीत्यादिना वदस्यमाणपक्षे सुलोक दोषोपपत्त्यर्थमिह प्रक्रियासूत्रयति ततदिति गवच्छ-
ज्वरसाने च चर्वस्य जशलापवादत्वे च तत्र कृते चर्वेकृतेन अपवादिते प्रवृत्ते पुनरुक्तस्यो प्रवृत्तेः सिद्धानि सम्मतत्वात् निरवकाशो विधिरपवाहो भवति न चेदनिरवकाशमि-

अतएव तदप्रसिद्धो विषयः चरितार्थस्यापवादप्रयोजकत्वादिव कैयटादिप्रत्याः द्वितोत्तरं न्हियादेशस्य चरितार्थो नाबाध इत्येवं रूपद्वयार्थः वार्तिकेति सवच्छेदः
 भाष्यकृतान्नान्नस्य खण्डितत्वात् नलस्य सस्कारकतेत्यत्र तात्पर्यम् सवच्छेदिति विस्मरणोपपत्तौ चेत्पर्यः इदं शेषविषये पदान्तरं समन्वयात् सवच्छेदः अथ विलक्षणरूपप्राप्तिविषये
 दृष्टापत्तिरिति यदङ्गत्वं दूहपरिभाषया साध्या न द्वाक्यसंस्कारेणैव साधनीयम् पदसंस्कारस्तत्राज्यः तथा च प्राचीनोक्तं वावसान इति च त्वेकते दृष्ट्यादिना यमदम्
 दूतमेवेति भावः पदसंस्कारपक्षमवलम्ब्या देवि सगोहः कृत्वा पञ्चाभिदन्तसंस्कारः कार्य इत्यभिप्रायेण सविस्मरणरूपमपि साधुरिति केनाप्युक्तं त्वत्तत्त माह अत्ये
 क्षित्यादिना न त्वकृतव्यूहपरिभाषया ज्ञानभविष्यतीत्यत आह परिभाषा इति आहुतिरित्यस्वरसंज्ञान्ते तादृशरूपानभिधानमेवेति यथासद्व्यस्यमिति स्तने

अतएव अजादे द्वितीयस्येति सूत्रे प्रथमद्विवचनोत्तरमस्य चरितार्थेन प्रथमद्विवचनस्यानेन बाधो न स्यादित्याशंका सत्यपि संभवदु
 तिन्यायेन बाधकत्वसुक्तमाद्यं सवचदयते हि गोतिसूत्रस्थ कैयटादिग्रथा अस्मभवसववाधकतेति वाति कानुसारेण प्रवृत्ता अयुक्ता इति
 बोध्यमिति भावः केन चार्थतामिति सवचेदृशविषये वाक्यसंस्कारपक्षेणैव साधुत्वा न्यायानमिति स्वीकृत्या कृतव्यूहपरिभाषा न्याय्ये
 ति चेद्विशुपतिरिति बोध्यम् अन्ये तु पदसंस्कारहरिः अस्तीति सविस्मरणमपि साधेव सत्यमिधाने परिभाषाभाष्येऽदर्शनादित्याहुः प्रमा
 णाभावेति योगविभागस्य भाष्येऽदर्शनादप्रामाणिकत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् यथासंख्येति ख्याते कादेशे न सूत्रग्रहणबोध्यम् पर
 तादितिसंख्येति सूत्रायेत्युयातस्मादित्यस्य परत्वादित्यर्थः ॥ यत्प्रथमानं यथासद्व्यस्यमिति पदतदनुकरणस्यान्तमेव भविष्यतीति यथासद्व्य

स्वस्येत्यसङ्गतमन आह खान्तेकोति सवच्छेदयथासद्व्यस्येत्येकदेशे युक्तसूत्रप्रवृत्तेरिष्टत्वादिति सूलायः ननु तदः सीतिसूत्रे पञ्चमीनिर्देशस्य पलङ्कितुसमकीर्तिहे
 शस्येति पञ्चमीनिर्देशवलीयानिव्यसङ्गतस्य तत्र हेतुत्वेन प्रतिपादनानच्च परत्वमत्र नास्तीत्यत आह तस्मिन्नितीति परिभाषा विषयकार्यकालपक्षेपि पाठ
 कृतमेव परत्वनिग्रहणमकन्तुं ज्ञाशास्त्रवत्प्रदेशीयसाधकाभावात् किञ्च भाष्यकृता अधिकांशो नामानि प्रकारः कश्चिदेकदेशस्यः संवेशास्तु मभिव्यज्यति

वृक्षभिर्दिप्तम् कश्चित्प्रिभाषारूपद्वितीयाख्याचकैः प्रदेनहन्ता नेताश्चाथीपाठस्वर्नद्विषयेनियमकद्वयमिद्विप्तम् ननुविरोधेऽस्मिन्निपत्वेनव्यवस्थासर्ववस्तुक्रम
तन्नाह डकारादिति तत्रसम् आभामित्वम् असम्भवः कार्यत्वेनमित्यत्रयोऽङ्गपदसम्भवः निर्णयद्विपत्त्यानस्मादित्यस्यप्रवृत्तौनिर्णयः फलिभित्तयः ननुयदिनवप्रो
भिर्दृशतर्हिप्रकृतिमानस्यप्रयोगावन्नस्यादतआह षष्ठ्याद्वि अतएव चत्वेस्यासिद्ध्यातकारस्यथकारभावादिव धातोः कत्रशकसावधत्तुकेशपभवनित्यर्थे नोभयोर्म
थोऽनवयवः शपभवनित्यस्यातथाह सिधुडभवतीत्यर्थः नवयवोऽधुदस्यादितितुशङ्कानभवति आगमसिद्धटकारेच्चारणवैयर्थ्यापत्तस्तस्यागमत्वमेव स्वच्चा
गमित्यपुकारस्यकारस्यवेतिसन्देह उभयनिर्देशइत्यादितामस्यागमित्वनिर्णयः क्तः ननुदुदस्यपञ्चम्यन्तेपूर्वोक्तः सन्देहोभवति यद्विद्वद्विषयान्नना
दानसन्देहः परन्तुधुडागमवचेत् किंयतेतदाहकारागूढः सस्यादिमोसूरूपासिद्धिरित्याशयेनधुगितिज्ञत्वादकारस्यागमित्वनिर्णयमूढानुपूर्वीव्याप्त्यामूढत्वा
डकारात्मकारेधुडित्यर्थेनसिन्धित्यस्यप्रवृत्तावुपस्थितडकारस्यागमित्वम् तस्मादित्यस्यप्रवृत्तावुपस्थितस्यस्यतत्त्वमित्यसंभवरूपविरोधे
परत्वेनव्यवस्थेतिमस्यागमित्वनिर्णयइतिभावः स्पष्टचेदन्तस्मिन्निर्णयेभाष्ये लाघवाद्यद्विषयः लाघवाद्यद्विषयः प्रयोगसर्वकतेव्यवस्थः चत्वेस्यासिद्ध
त्वादिनि अतएवतुडितिनोक्तसंनधुकाडः सीत्येवास्तुसप्तमीचयशास्तुनैवडद्विचषक्यन्तपरमार्थोवाक्यशक्त्यगोकारणपूर्वान्तत्वेपरादिनिवा
नशक्ततावच्छेदकभेदोक्तआह शुटः यदादित्वमिति श्रौतनिरूपदेशादिः ॥

॥ शङ्कतेनन्वितिधुदुडः कीर्तित्यसेमकारागूढकारस्योपादानेनविधे
यान्नन्नरोपादानेनचडकारस्यागमित्वनिर्णयोभविष्यतीत्याशयेनानुपूर्वीव्याप्त्यसोदर्थितः नन्वेवमपिशक्ततावच्छेदकानुपूर्वीभेदास्तद्व्याप्यथापत्तिरत आ
ह परमाशतद्वि मतेनपदानुपूर्वीभेदादिस्यार्थप्रतीतिः स्यादितिशङ्कः कानकार्येतिदर्शितम् नशक्ततावच्छेदकभेदद्वि वाक्यानुपूर्वीभेदादिभित्तयः मूलेषु
त्वेनेतिधुदत्वादिः अतएव सुलप्रतिषेधस्येष्टत्वादेव ननुतुगागमैर्चेद्योद्वितीयाहितिप्रकारस्यापत्तिरपिदोषः नचास्यपदान्तत्वादिद्वितीयोदशापत्तिरितिनिवाच्यामूढ
तन्तव्यमाणशेषापदान्तेपिक्वचित्प्रवृत्तेरितिचेन्ननुक्तिरुतेद्वितीयसुल्लयोः प्रसक्तौष्टनदृष्ट्याद्वितीयोदशास्यासिद्धतथाष्टलस्यापत्तिरेवेत्याशयेनतस्येवत्यवशा
रणस्यकरणान् तुडागमेद्वितीयापत्तिरितित्वत्वात् केचित्तुचयोद्वितीयादृत्यस्योद्यम्यशमस्यशमेकेद्वितीयमाहुरपदान्तभाजमितिप्रतिशाख्यादपदान्त्यवेदे

॥५८॥ ॥५९॥ ॥६०॥ ॥६१॥ ॥६२॥ ॥६३॥ ॥६४॥ ॥६५॥ ॥६६॥ ॥६७॥ ॥६८॥ ॥६९॥ ॥७०॥ ॥७१॥ ॥७२॥ ॥७३॥ ॥७४॥ ॥७५॥ ॥७६॥ ॥७७॥ ॥७८॥ ॥७९॥ ॥८०॥ ॥८१॥ ॥८२॥ ॥८३॥ ॥८४॥ ॥८५॥ ॥८६॥ ॥८७॥ ॥८८॥ ॥८९॥ ॥९०॥ ॥९१॥ ॥९२॥ ॥९३॥ ॥९४॥ ॥९५॥ ॥९६॥ ॥९७॥ ॥९८॥ ॥९९॥ ॥१००॥

प्रवृत्त्यापदेकवाक्यतया लोकेपि व्यवस्थितविभाषया आप्रयेणेनापदान्तस्य प्रवृत्तिरित्यभिप्रायेणातस्वेवधारणमिच्छाहः अपरेतुल्योदयस्योद्दितीयमाहुः रि-
 नेनद्वितीयत्वस्य प्रथमसापेक्षताया हि नोयस्योपादानेन प्रथमत्वाभेदातिशयोक्त्या प्रथमत्वस्थानिकप्रथमत्वाभावेति नानाद्वितीयोदयस्य प्रसक्तिरित्याशयना
 चधारणमित्याहुः तदेव कर्तुमुचितमिति डः सस्यतुडिति त्यागः कार्यद्वयशयः ॥ ७० ॥ अट्टश्रोतनीयत्रधुङ्गाग्रमप्राप्तिः सकारस्तद्भावयवेवाशयेनाहः श्रोतनीति सा
 हिः नकारजस्यादाभिरुक्तोक्तिरिति शेषः शुभानुशोभित्वानि केधृतीत्युपादानस्य फलमाहः श्रुत्वसेति लाघवाय दमि डः सोमि सूत्रद्वेयादिः अन्यथा उभयोरचारिजा
 श्रोभावे शीतिचेति सप्तमीति शेषः ननु छान्दसत्वादविविक्तमिति भविष्यतो गणकायमाहः छान्दसायमपीति अस्मिन्नुक्तमिति सप्रतिप्राप्तमस्मिन्नुक्तमिति शेषः प

श्रोतनिरुपदेशोमादिः श्रुत्वस्य धुटिसिद्धत्वेऽपि तु क्यसिद्धत्वात् सन् श्रोतनीयत्रतु डः त्रिवोध्यम् षष्ठीकल्पयतीति न च शीति सप्तमीनिर्देशो लाघ-
 वार्थः इयोरचरितार्थे लाघवेनान्यविभक्त्युच्चारणयुक्तं न त्वन्यथेत्याशयान् धुडेवास्त्विति शीतिचषक्यार्थे द्धृतिभावः विरपूशमिति छान्दसायमपि व
 दुशः सूत्रकृतो यत्तददर्शनादिति भावः णत्वन्तस्यादिति एतदुक्त्या श्रुत्वस्या सिद्धत्वनुन वचन सामर्थ्यादिति भावः विपाद्या सवशापरिभाषाः
 प्रवृत्तौ पक्षद्वयेपीदमेव समाधानम् यथोद्देश्यमस्त्विति कार्यकाले त्वसिद्धत्वात्तदोषः पूर्वोक्तत्वेपीति भावः सदायाम् डः मिति प्रत्याहाररूपा
 याम् विकल्पद्वयमप्यद्वैति विभाषामथेचये विधयस्तेनित्यादिति न त्वा सेडिति सूत्रभाष्योक्तेरिति भावः न च तत्तत्तथेयौठेन नित्यत्वकल्पनेन ।

त्माध्ययनितानानपरेन दृष्ट्या दीनामपि नित्यत्वायमिति ॥ ७१ ॥ द्धहयेयथोद्देशकार्यकालभेदेन पक्षद्वयेदमेवेति अत्रैव कारणयुतवदन्तीत्यादिनापदभि-
 दितनन्तयुक्तमिदमित्तम् असिद्धत्वादिति असिद्धमित्यनेनासिद्धत्वादियर्थः इति भाववद्विभि अत्रासुचिवीजनूक्तमेव यतुपरमसूत्रेणैव ज्ञेयव्यतिरिक्तपक्ष-
 न्नत्वदन्वित्वात् सप्तमद्विनामिति वैधर्म्येनेन च योद्दितीयादिति चोद्देशविकल्पेन रूपद्वयार्थधिकाद्विन्यभिदमित्येव छान्दसकृत्किः प्रत्युक्ता नृगादिविकल्पमात्राभि-
 प्रायकत्वाद्वा ननु मूलहस्यप्रत्याहारद्वयस्यानन्तरसत्तायामिति कथनं मन्त्रमकन्तवचेत्येतावन्मात्रेण प्रस्तुता शोनिर्वाहदत्त आह डः मिति प्रत्याहाररूपायामिति न
 नुडमुडित्यवदित्वन्वयते मन्त्रोकारान्तस्य दित्वन्वयते मन्त्रोकारान्तस्य दित्वन्वयते मन्त्रोकारान्तस्य दित्वन्वयते मन्त्रोकारान्तस्य दित्वन्वयते मन्त्रोकारान्तस्य दित्वन्वयते

[illegible]

अजदौपददुत्युक्तेर्ज्ञोऽभ्यास इत्यस्याच्कमरिमननित्यादौ अनन्त्यस्यनेति भावः बहिर्गपरिभाषयेति जुहो वहिर्गतयाऽसिद्धत्वादित्यर्थः उभय
हुमदः परादित्वदेति सूत्राकरणञ्च पाक्षिकम् कार्यकालपक्षसंबन्धि विगितिदिगर्थसुप्तपरिभाषया स्त्रियाया मभावएव किञ्च यदि यत्र
गमादित्येयगमानामागमिधर्मैवैशिष्यमपि बोध्यते नन कारयवयवनस्यापि पदात्तासत्त्वं निषेधमिद्विरित्युच्यते तर्हि ह्यस्यास्य डमनपदस्याङ्
चिपरैडमुडित्येवात्यं स्यात् सति स्यान्नप्रागुक्तमिह ननु निष्ठमिति स्पष्टचेदमवभाष्ये प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादिति इदं च प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्पष्ट

भविष्यति पदान्नस्येच्छामैषपदान्नः पदान्नभक्तः पदान्नग्रहणेनग्राहिष्यत्तद्वत्तमणत्वस्यात्रेति आगमनस्येत्यादिः अत्र पदान्नभक्त इत्यादिना उक्तः परिभाषणो
 ध्वनितः अतुष्टस्यपदस्येच्छस्यविशेषाख्याभिप्रायेणमूलेवाख्याकृता नयासतिहस्यादिप्रिधाव्याप्तदस्यविशेषणस्यादेवडमद्विषयत्वमप्यस्यविशेषणस्यानएव
 सतिगृह्यः मुख्यार्थः सम्यन्तस्तमाह नहिह्रस्वात्परस्यपदस्येति इमन्त्येतिशेषः नयासतिपदस्यविशेषाख्याङ्गीकारमिति नप्रागुक्तः शङ्ककच्छतः सतुदनिष्ठमितिअ
 स्तिपरडात्मादेवदस्यगानिति वदेत्यादाववित्यादिः कुर्वन्तासे सन्त्युम इत्यादावव्याप्तिः स्यादित्यर्थः तथाचलस्यानुगोचान्तात्मस्वाशः कायः सर्वमिति शङ्ककस
 माथानावमरोक्तम् मूलेअत्रगवउत्तरपदत्वइतिवचनस्योकारादेव तत्प्रादृशाख्यानम् अनेनउत्तरपदत्वइतिवचनस्यात्रसंचारेनइहवपरमदण्डिनावित्यादावै

ननु सत्त्वेऽत्र ग्रहणसत्त्वे प्रकरणसत्त्वस्योक्तत्वेऽलोपदस्य त्रेति लभ्यते इत्यनर्थकमित्यसङ्गः न भवति आह इदमिति उपलक्षणम् दोषान्नस्यापीति शेषः तद्वदप्र-
 तीति इत्यर्थस्येति सूत्रेणानविधेयमस्त्वस्येति निराकाशः प्रतिपत्तिर्भविष्यतीति भावः विधिपक्षे मूलान्तमत्र ग्रहणस्य प्रयोजनं स्वयमाह विधिपक्षइति अत्र केचित् ॥
 यद्यप्युभयत्र पाणिनिताम्यमिति लभ्यते तथापि विधिव्येवोचितम् सङ्गद्विधेयबोधकशालस्य व्यापारणाकाङ्क्षाशान्त्या लाववादिमिति न्याह वक्तुमर्हति परममूलो-
 धित्यस्येति प्रकरणविधेयस्यानिवृत्त्यर्थः तेन लोपस्यापि सङ्गः इति सूत्रेऽन्तयोपि न तेन यदुक्तमत्र ग्रहणस्य विधित्वपक्षे प्रयोजनजन्या कल्पने विधिष्यत्वं य-
 किञ्च उक्तं परस्य कार्यत्वं यत्तद्वृत्तिः अतएव माप कुम्भवायेनेत्यादौ पदव्यवायेयीति प्रतिषेधसिद्धिरित्युच्यते न तदा प्राचीनोक्तमजादेः पदस्येति व्या-
 ख्यानमेव शरणम् स्पष्टत्वेन व्याख्यानं प्रकृतसूत्रेऽन्विचपदै इत्यत्र भाष्ये तेन निषेधेन सिद्धमिति प्रकृतसूत्रभाष्योक्तिस्त्वेकदेशिन इत्याख्यानान्ना-
 त् त्रिसकारकत्वेति न च पुनर्हित्वेन तदपि सिद्धम् लक्ष्यलक्षणस्येति न्यायान् अनर्थकमिति इदमुपलक्षणम् प्रति सूत्रमाह तेनोक्तं वचस्यपि बो-
 ध्यम् स्पष्टमिति अनेन तु ग्रहणमधिकारपक्षेऽपि परस्य रूपात्तत्वं पूर्वस्यानुनासिकदस्य स्वयं बोधनाथवाशब्दवदिति सूचितम् विधिपक्षेऽत्र
 ग्रहणतुरानन्दुप्रकरणद्वयार्थलाभायम् वक्तुमर्हतिः त्रिधाकारत्वं बोधितम् मनुर्वसो विधिसूत्रेऽन्तयोर्वेत्तु उपसंख्यानं विभाषा भवदित्यनयो-
 कदाहरणे भाष्यः अनुनासिकाद्यनुच्चारणात् अस्य विधित्वेन तत्र प्रवृत्तिद्वारेण अधिकारत्वे तत्रैव प्रवृत्तिः स्पष्टचेदृश्यादा विधित्वम-
 म् त्वत्वेऽप्यद्विद्विद्योगलक्षणानुन अत्रानुस्वारपराऽनुनासिकः पूर्वस्य वेति न्यासेन सिद्धवानुनासिकस्य रदस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः पर-
 शब्देनेति प्रसिद्धावेवकारः मण्डूकीति एकदेशे स्वस्वित्वप्रतिज्ञायपि बोध्यम् अतएव वासानेन सः पूर्वणमन्तिकषरूपासंहितात्वः वसाने-
 यपि वन उपसङ्ख्यानमिति काल्पनशापि विभाषेति लौकिकमपीति तत्र दोषवेत्याशयः उक्तत्वेति अतएव वाससूत्रस्य मनुर्वसो रित्यनन्तरस्याहः कृतः परशब्दस्य प्र-
 वणेन दिव्यो गलक्षणपञ्चमीति आन्निवारणाय आह दिव्येति दृष्टित्वासेनेति न चैव न्यासेऽन्तोदिति त्वमित्यत्राणुभयमस्त्वन्थापत्तिः न चेष्टापत्तिमहादृशस्य स्मिन्नु-
 दाहरणेऽनुस्वारानुपलम्भादिति वाच्यम् एकदेशे स्वस्वित्वप्रतिज्ञायेष्टसिद्धेः अवधारणपरत्वे आगमसिद्धिः स्यादित्यत्र किं त्वदेरभावपरशब्दस्य चागमसिद्धिः भित्तिलभ्यते तत्र

नन्वेकायोगनिर्दिष्टानामितिन्येनावसानपरसम्बन्धोपि स्यादसमाहृ सकदेशद्वितितनुसंहिताधिकादेवतत्र न भविष्यतीत्यत आह पूर्वगेति नत्वा कदा रीयत्वाद्यावा
धक भवः संक्षिभेदात् एतेन पूर्वमादाय सन्निकषे सत्त्वन्वनिनम् ॥७॥ अतएव उत्तरीयातयोः समावेशे शेषुत्वादेव सद्रज्ज्कत इति अन्यथा नोलीत्यादिपुनस्त
स्य सत्त्वन्वे मण्डकं पुन्यपेतिरिति भावः अतएव अयोगवाहनामकारोपरिपाठादेव दुर्बोरमिति न चैवं समितनुम् ग्रहणवै यथ्यमिति वाच्यम् सु हि त्सु इत्यत्रानिष्टसम्पादकता
यातस्य चारिमाथ्यसम्भवात् आदिशब्दार्थ इति एतेनानिष्टापत्तात्पर्यमिति भावः अत्र पूर्वसर्वणं दीधेयप्राप्तिः द्वितीये त्वचोपि द्वितीया त्वविरहेण न दीधेयप्राप्तिः वस्तुतस्तु
प्रयमेयि यणादेशस्यैव प्राप्तिर्ननु दीधेयस्य अस्त्विति धित्वेन स्थानविज्ञावाभावात् अतएव अनियन्तादेव फलाजशरीरमिति नत्वा अजशो न इत्येतद् ह्यनुस्वारस्यासिद्धत्वात्तस्यागः

अतएव सर्वसंदिग्धाधिकारे वसानकार्यपाठः संगच्छते अतएव पुंस्त्वित्यादौ उकारमिति कीकृत्यानुस्वारव्युत्पत्तौ नैषत्वमाशङ्क्यनुम्व्यानिका
नुस्वारस्यैव नुस्त्वित्त्वमर्जनीयेति सूत्रे ग्रहणान्नेति भाष्यसंगच्छते इकाराद्युत्तरपादे हि अनुस्वारमिणं गृहीत्वा षत्वद्वयस्यादिति भावः यणादीति पूर्वसा
वर्णार्थे आदिशब्दार्थः अयपठोऽनित्यः अट्कितिसूत्रे अनुस्वारोपलक्षणानुग्रहणात् अतएव ननु भिजयतीत्यादौ फलाजशरीरमिति नैति बोध्यमि
निकश्चित् भवत्येवैति एकस्याद्वितीयोच्चारणस्यैकेन साधुत्वबोधनम् तयोर्मेध्यपरस्य द्वितीयोच्चारणस्यान्वेन साधुत्वबोधनमिति भावः वक्ष्यमाणरीति
प्रत्यय रूप्यो विमर्गद्वित्याख्यादर्शनेत्यादृश्यः वस्तुतस्तु तदसंगतम् कविभिः कृतमित्यादौ षत्वापत्तेः सतश्चात्त्वयेति तितुनाः सच्चिबोधने न सुवि
नम् यदातु सूत्रेः सस्यपकारो न्यस्यद्रस्त्वाम् सुः प्रत्ययद्वितित्वमिति भाष्ये कैयदेति व्युत्पत्तिरसदा सम्यलोपे मस्यैव प्रत्ययत्वमिति व्याख्या दर्शनात्

यद्विजसूत्रं स्यात्तदा योगवादादिनेत्याश्रयस्थानभोगिनदिति शिष्योक्तरीत्या तालवलेन जकारः स्यात् कश्चिदिति अनेन सामानाधिकरण्यापि षत्वाप्राप्तिरेव ॥७॥
नारुचिः सूचिनातं शादि अप्रकुषाडिति सूत्रस्य नुम् ग्रहणस्य प्रत्ययत्वात् नैकापकारभवेन चानियन्त्वेन मानम् भाष्यानुक्तं च्चनित्यात्वम् फलाजशरीरमिति जशत्वापत्तिस्तु आ
ध्यामे चैवेति सूत्रस्यानिध्यानान्न्यमलस्यैव ग्रहणेन वारयितुं शक्येति एकस्मिन् लक्ष्ये एकस्य शब्दस्य पुनः अघटौ लक्ष्ये लक्षणमिति न्यायविरोध इत्याह सकस्येति एकेन अ
चोरेवत्वेन अन्येन यणेन यद्वत्त्वेन तत्तत्वाख्यादर्शनात् सामानाधिकरण्यम् यतश्च असादाहृत्य च्च सिद्धाजरीत्याऽह यदेति सूत्रेः सपप्रसवेव पुनानिति तत्रोक्तम् सूत्रेः सस्यपद्वितितदर्थः

राम-
धर

श. र.
श. म.
धर

मूलकारोक्तयेजयति यतोतिरिति स्वात्रादेशेनेतिनार्थवचनं किंत्वर्थे सिद्धमिति प्रतिपादयति मूले आदेशोक्तिरित्यादिना ननु लक्षणं न लेत्यादि ज्ञानिनि संज्ञाच्छब्दसोः संज्ञाबहुलं ग्रहणस्य प्रयोजनमाह अन्येत्यादि अत्रादेः तेजःस्थानदेशाभावः न धर्मेत्यत्र हनेत्युलं अनेन वधादेशः यात्रेत्यत्रेणाभादेशः विचक्षणस्य ज्ञानादेशाभावः अत्रिरेव्यादेशाभावो बोध्यः यत्त्वस्यासिद्धत्वेति तद्विधायकशब्दास्य सिद्धत्वेत्यर्थः सवच्च सस्यानशब्दस्य संज्ञारूपत्वेव उच्यते इति संज्ञाशब्दस्थले शब्दस्वरूपस्यैव प्रवृत्तिरिति मिति ।

यानेर्दुमुसुन्नित्युपनिषादाय मूलमिति दिक् राकारेणेति यत्वा सिद्धत्वादिति भावः न कर्तव्यमिति यत्वा सिद्धाय एव ता विरहेण न ता प्राप्तेरिति भावः अत्रैवमिति रव्यानेः सावेधातुकमात्रविषयत्वे इत्यर्थः सत्तेति सर्वचतुर्गतभावप्रयत्नेन संस्थानशब्द उच्यते तेन स्ववाच्या जिह्वा मूलो यो वार्तिके लक्ष्यते कुल कस्यानन्ववतीत्यत्रेति भावः कस्यापि निपाते प्रयोगे च त्वे प्रवृत्तिरिति भावः इत्युक्तत्वादिति एवं च माधवो नष्टा पत्तिकुर्तु मर्ह इत्यर्थः अत्र न भिधानस्यैवेति स्वशादेरनभिधानस्यैवेत्यर्थः नौत्वेति त्वशादित्वं स्वीकृत्या न भिधानस्यैव रव्यानेतदस्वीकृत्यैव रव्याने राद्वधातुके न भिधानस्यैव स्वीकारे लाघवमिति भावः नत्वमित्युपलक्षणं जिह्वा मूलो यस्य षत्वस्य च नमः रव्यानेति रव्यानीत्यादौ त्रा यत्तेति त्वादिति अत्र त्रा यत्तेरित्युक्त्वा सप्तपि परस्मैपदे त्रा येयस्य शप्ते स्वादौ यस्य सिद्धिः सूचिता आपार विषयेति नाम धातो मूलधात्वादेर्हि त्वाद्याश्रियात् दातु इत्यादेः प्रवृत्तिर्नेत्यभिमानः अत एव त्रादि सांयुहरी काश्चेति संगच्छत इति भावः आर्षे नत्र तदित्यस्यैव त्रुशानेने जन इत्यतः तस्य पदानेन लोपेन नातत्वा संभवादिति भावः न च प्रश्र निमि पयुदासेनानातग्रहणे सिद्धे न इति व्यर्थमिति वाच्यम् अस्यालक्षणवशात् सपत्ननात्वेन पर्युदासेनापिलक्षणवशात् सपत्ननकारान्नां मानानामेवापत्तेः ननु कुत्रोरित्यत्र जिह्वा मूलो यस्य त्वादीदि संगतस्य सत्वे सप्रवणा पतिरत आह सूत्रेणादि शब्दोदित्यन्नेन विसर्गलोपश्च सत्वापवादः एवं च सूत्रेति विसर्गपाठ इति भावः स विसर्गपाठेणाह वागरीणि स च सत्वापवादः स्वपर इति च वैकल्पिकमिति भावः उच्चारणार्थमिति ॥ १ ॥ त्वादिति भावः सवच्च

तथा साधवोक्तौ च स्यातेः सतत्र स्येति शेषः त्रायेयस्य प्राप्तेरिति सवच्च मूलपरस्मैपदग्रहणमात्रस्याप्युपलक्षणम् अभिरान इति उपदेशे योद्धि न दत्तज्ञानययेनात्मनेपदस्य दुर्वोरत्वात् अत एव उक्ता शयादेव कथं न हि आदि सा भित्यस्यो सिद्धिरत आह आद्यमिति ज्ञानानामेवेति भूतपूर्वत्वादिति लोपश्चेति चोदाहर्षे सवच्च विसर्गस्य लोपे च अये

श. २.
दी. मे.
६४

गवाहानां वर्णसमास्तायेयोः यमेव निदेशो ज्ञापक इति बोधः न च जिह्वा मूलीयस्यैव पाठे ज्ञापक इति वाच्यम् एकदेशालुमया सर्वेषां ज्ञापकत्वसम्भवात् ॥ ३॥ न
योः जिह्वा मूलीयोपध्यानीययोः जौविना कवगपवौ विना अभवेन असम्भवेन नाक्षरीयकमिति अक्षराभावसक्षरीयम् अक्षरीयमेवाक्षरीयम् नित्यसमस्तम् अक्षराणां
दभाववति भववर्गमानन्नातदभिलोको ध्यतइति तदभावबहुभिन्नत्वस्य व्याप्तिभाव इति भावः तयोः कुबोः न क्त्वोः जिह्वा मूलीयोपध्यानीयमन्त्रे तयोः समुदितयोः
ननु समुदायादिधेयसमर्पकविभक्तिसत्वेन समुदायस्यैव विधेयत्वहः कुतो नैवात आह व्याख्यानादिति लक्ष्यदर्शनं मूलकादिति शेषः प्राचा व्याख्याने वीजमाह नित्यानामा
मिति स्वमर्मेदेषम्यरिति चासुक्तेरिति मूलेकाचकानिति आद्यहः किमशब्दप्रकृतिरिति काद्विनीयान्नम् द्वितीयन्तु कुस्मितायेककशब्दप्रकृतिकद्वितीयान्नम् मूलेगणयोरिति ॥

तयो रच्चारणस्य जौविनाऽभावेन नाक्षरीयकत्रयो रच्चारणं न तु तयो विधेयत्वं किन्तु तत्त्वा न्नत्रयो र्त्वे स्यात्वा स्यानादिति भावः चादिकत्वं इति निपातानाम
नेकार्थत्वाच्च शब्दो विकल्पार्थ इति तदशयः सत्त्वप्रसगादिति चानुक्तं छविमर्गं सुस्वापवाद इति नास्माकं दोष इति भावः गणपाठसामर्थ्यादिति यो
नपंचस्यता त्वार्थेति सिद्धिर्न विधानेनाव्यादुस्तर्गतः प्रथमेकवचनोपपादेन पंचस्यतत्वाभावात् तत्र आगतदस्यैकशमणित्वापसम् अव्ययानामिति
टिलोपः सन्निपातेति अस्मिद्धिषयेपि साप्रवर्तते यद्वापृवेन कर्तव्ये सिद्धत्वेपि तत्र कर्तव्ये सिद्धत्वे मानाभाव इति नासिद्धत्वेन सन्निपात
परिभाषाप्रवृत्तिप्रतिबंधः शंका इति भावः वैकल्पिकेऽपि भावानुष्ठानस्यैवौचित्यं फलाधिका येति तात्पर्यम् इति हत्वसंधिः नैवेद्ये चोतेति कुप्येति
त्यत्रापि चेन सत्त्वत्वेनैवानुक्तव्यमिति भावः ॥ ३॥ इति सत्त्वनिषेधे तत्त्वमानयो रिति विहितस्य विमर्गस्य सत्त्वादिति भावः विकारान्ननिर्दिष्टा ॥

अतस्त्वनिपातानामवयवेऽपि च न रतेन समुदायस्य गणयोरने ननु च त्वे शास्त्रात् सिद्धं तस्माकं यत्र सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तिरिति आह अस्मिद्धिषयेऽपि प्रवर्तते इत्यु
ति उपजीव्यविरोधस्याप्यल्पमिति लोकाप्यायसिद्धत्वेन स्यादस्य सिद्धत्वविषये प्रवर्तते वैकल्यभावादिति भावः इदञ्च च त्वे शास्त्रात् सिद्धत्वात् तत्र सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तिरिति शङ्का
मन्त्रेण बहुतस्त्वसिद्धत्वात् तत्र प्राप्तिरित्याह यदेति ननु पदानां द्विगुणित्वविषयता सत्त्वेन तु गभावेन सोऽत्र निर्देशस्योपपन्नोक्तज्ञापकमेत्यत आह वैकल्पिकेऽपि ॥ ३॥
इति श्रीमत्प्रबन्धप्रकाशिकायाऽहसंस्थिविवरणम् ननु शाप्येन इति सूत्रे विमर्जे नीयपदाभावे कुप्येति सूत्रे चाद्विमर्जे नीयदस्य कथं लाभ इत्यत आह कुप्येति चकारेण नैत्य

राम.
६४

नन्नाभावस्य प्रतिगोशिसाकाङ्क्षात्वाच्युर्वसूत्रेयोनिषेधप्रतिगोशित्वमेवञ्चस्थानिनोविसर्गस्यैवावस्थानमितिभावः ननुनेत्यनेनविस्मर्जनीया।
स्यस्थानेप्रासंविधिकारमात्रसाध्यामतआह सत्त्वनिषेधइति येनत्वाप्राप्तिन्यायेनाम्यसत्त्वमात्रनिषेधकतास्यादिभिभावः विहितस्येतिरोतेनविस्मर्जनीयस्यसृष्टिसूत्रप्राप्तिगोश
तासूत्रेणा ॥३॥ ॥ नत्वामर्थ्याम् विमर्गस्याविमर्गविधानसामर्थ्यात्तच्चौर्ध्वेअनेन शर्परद्वतिसूत्रेण तस्यैव स्वरवसानयोशितिसूत्रविहितविमर्जनीयस्यैवप्रत्यापत्तावपीति प्राप्तस्यनि
कारस्यनिरसनपूर्वकसत्त्वरूपावस्थानेपीत्यर्थः सखलनच्छुद्रुक्तन्यैषम्यदिरतिरोतेनेति उक्तव्याख्यानेनित्यर्थः यमंहितस्य शर्परद्वतिसूत्रविहितस्य तैजिह्वामूलयो
पध्माभीयो रतगोऽक्तगोः स्यादितिशर्परद्वतिसूत्रविहितस्यतुमसत्त्वप्राप्तिरस्यासिद्धत्वादितिभावः परास्मिपिति श्चनेननापूर्वेआदेशः क्रियेतैकिन्तुस्वरवसानयोशितिविहितस्यैवा
वस्थानस्यैवार्थेयवञ्चकुपोरित्यस्याविमर्जनीयस्यसृष्टस्यचस्वरवसानयोशितिविहितविमर्गोदेशत्वमेवेति नदुक्तमपरास्ममित्यर्थः अथोपकारेणेति प्रकृतेशब्दाधिकारे

तस्यामर्थोच्चा नेन तस्यैव प्रत्यापत्तावपिन ताविभिभावः सन्नेनैतद्विहितस्य स्थानेपितो स्यात्ताम किंचास्यैव तौ स्याताम् खल्वसामनयो गिति विहितस्यैव तयो रभिद्वत्वाद्विमर्शनीयस्येति सत्वमेव स्यादित्यपत्ताम् अर्थोधिकारिणस्वरूपसामनयो गिति विहितस्य विमर्शनीयस्योऽर्थपरद्वि नुनसूत्रिप्रमवाशरीत्यनेन सत्वविकल्पेन सिद्धावपि कुप्यो रित्यत्राशपरद्वत्सुहृत्यातयोऽर्थपरः प्रवृत्तावपि कुचो गिति सुहृद्वादिसर्गलाभाना पत्तैः व्यत्ययेनेति सौत्रत्वादिति भावः इति श्लेशइति ॥ ॥ मानाभाव इति भावः आद्ये जातेऽपि तस्मिन्निष्ठमनेनेति सिद्धम् ॥ ॥

यद्यपि तथापि शर्यद इत्यस्य सूत्रस्य कुघोरित्यनुवृत्तिङ् लावाकाभेदेन शर्यदयोः कुबोर्विसर्जनीयस्य विसर्जनीयद्वयं विमर्शयितुं शक्यं । अत्रानुवृत्तेः अशर्यदयोः कुबोरिति व्याख्यानेनेति शेषः अनापनेति विधेयवोधकविसर्जनीयपदभावादिति शेषः नच कुबोरिति सूत्रे चकारो नपाठ्यः विसर्जनीय इत्येव पठनीयत्वात्पि लाघवमेवेति वाच्यम् अशर्यद इत्यत्र प्रसज्य प्रतिषेधवाक्यभेदस्य प्रतिः पर्थुदामेनुहलपरयोः कुबोरित्यर्थस्यापत्तिरित्यनिष्ठापनः । एवमथ्यपठितस्य वा शरीरस्य स्थायिहल परशर्यदेव प्रवृत्त्यापत्तावनिष्ठापनिरिति यथा श्रुतस्यैवोच्यते ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

ननु वरीत्यस्यानुवृत्तिपक्षे क्लेशमात्राभिधानमूलकारकतमसङ्गतम् श्रुत्वा तत्र दोषस्य फलत्वादात आह किञ्चेति आदिना यशः प्रतीत्यादेः सङ्गदः सुतरां भिति मालु
कनुत्तिप्रयुक्तसूक्तसर्व कुचोरितिसूत्रे श्रुयमाणा सप्तमी औपम्येऽपि काधारः किं सोपदाविति सूत्रेण सा निर्धारणे दूतिकल्पनात् कुचोरित्यस्यानुवृत्त्या च सप्तमामित्यर्थः
भूतेऽन्येति प्रत्ययान्त्यस्येत्यर्थः ननु सुबुल्लभः प्राक्समासे उरः केणेयत्रात्यस्यापि सम्भवात्तीति न सङ्गतमन आह अयम्भावदिति नन्वादिग्रहणमपदाद्योः कुचोरित्यर्थ
स्य स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमस्ति त्वम आह तल्लब्धेति सामर्थ्यलब्धेत्यर्थः उरः केणेति तदवयवकारस्य युदिसुबुल्लभस्य नन्तर समासः स्यात्तदापदावयववत्त्वादिनिसमावयव

किञ्च युक्तेत्यादौ षत्वादिवारणाय कुचोरित्यप्यनुवर्त्य तदन्तर्गते खरीतिव्याख्याने सुतरां क्लेशद्वयपि कोऽयम् अल्पस्याभवादिनि अयं भावः अ
पदद्वयेव कुचोरित्यनुवर्त्य यस्मिन्विधिरिति परिभाषया कपवर्गदौ अत्र पदद्वयैतमिदं आदिग्रहणमपदस्यैवादि रित्यर्थे लाभार्थमनेनोः काय
तीति विग्रहे सुबुल्लभः पूर्व समासेऽपि उरः केणेत्यादौ न सत्वम् आदिग्रहणसामर्थ्येन तल्लब्ध्या दधारेण न च पदद्वयोपप्रातिपदिकानवयवस्यैव
ग्रहणादिति शक्तिरूपत्वमिति अवयवान्तु भूतपूर्वगत्यवोध्यमिति भावः यत्तदिति सत्वत्वेत्यपि बोध्यम् तत्रापि षत्वविधवपि सवचानप्यत्र
न नानुवृत्तेऽश्रौभयमपि नैति बोध्यम् तदुत्तरं यत्तदिति सूत्रेऽवयववाचकाल्यशब्देन समुदायस्याक्षेपेणोपधात्वस्य समुदायनि
रूपितत्वादिति भावः इदुदुपधस्य विमोक्षणस्य पदस्येति सामानाधिकरण्येनान्त्यः षत्तु अलोन्यस्येति नेन विसर्गस्येत्यन्ये आख्यादर्शनात्
रोत्वाह अत्रत्यवोदति तत्राभिवेदिते विसर्गस्य प्रत्ययत्वप्रसिद्धेरित्यर्थः न स्यादिति ॥

नतत्वमिति भावः न च षावादीनामपि तद्विज्ञानप्रातिपदिकानां
वयवत्वमस्तेवेति नेषामसङ्गग्रहापत्तिरिति वाच्यम् सर्वसंज्ञैवैयर्थ्यमिति तदारम्भसामर्थ्येन तद्विज्ञानप्रातिपदिकमित्यन्तत्वेत्येवमप्रातिपदिकत्वनवयवस्य
ग्रहणमित्याशयात् तन्वीषदसमास्यादन्त्यायदिति मत्तत्त्वङ्कल्यते तदाकथमव्ययत्वमत आह अव्ययत्वमिति ननु रोरेवेति नियमेन षत्ववत्त्वत्वावृत्तिरपिष्टे
ति नन्वाभौषादो नैव नृनेत्यात आह सत्वमिति नन्विदुदुपधेति वृद्धीदिसमासेऽप्यपदाश्लेषेन विमोक्षोपस्थितत्वात्कथमुदायस्य लाभोऽन आह अलोत्प्रादिति सवच्च
विसर्गपेक्षया समुदायस्य शीघ्रापस्थितिकत्वेन पदाशेषोपस्थितिकाले तस्यैवान्यपदाश्लेषत्वकल्पनीयमिति भावः लाघवादाह इदुदुपधस्येति अन्यद्वयस्य अपि सपदाधिकारस्य वि

न्यप्रत्ययपदस्यापि भविष्यतीत्यत आह किञ्चैव नित्यमिति सवम् उक्तरीत्या सामानाधिकरण्याद्भूतिकारे अनेन वत्त्वस्येति व्युत्पत्तिपक्षेऽपि विषमयोग्यप्रत्ययभिन्नत्वसत्त्वात् ए
वम् उक्तोऽर्थः एतेन नित्यसमासद्विभक्तसूत्रस्य मनुत्तरपदस्य सेयुत्तरार्थमिति कल्पनायामपि भाष्याविरोधः सुदृश्येति दर्शितम् तेन यद्यर्थकस्याशब्दस्यापदानेन अ
स्य त्वचित्तमित्यत्रात्वयः ॥ ३ ॥ एतत्सिद्धये आदेशप्रत्यययोरीतिमुत्तुर्विहितस्य वत्त्वस्य सिद्धये नालसाविति व्युत्पत्तिपक्षद्वयार्थः सवञ्चेसुसन्नेनित्यवलाप्राप्तिरेव फ
लितत्वात् द्वीयाऽनुतास्यादिभिभावः इदमपररीत्या व्युत्पत्तिपक्षयवेति पक्षे तु वाहुलकेन यवत्वस्याभिद्विहित्यतोऽनुसन्धेयम् तस्मान् उक्तभाष्याद्वारस्वस्यात् प्रत्ययसं
त्वत्वेति प्रत्ययावयवभिनस्येत्यर्थः एतेमादिः कर्तृतीत्यत्र प्रत्ययसम्बन्धिप्रकृतिप्रत्ययसमुदायभेदस्याविमर्शसत्त्वद्विषोः त्वेवेति परात्ताम् अतस्त्वप्रत्ययावयवभि
न्नस्येत्यर्थोऽङ्गीकारो देव न दोष इति न वत्त्वापत्तिरूपो दोषद्वयार्थः अन्यथा प्रत्ययवयवार्थस्य अधिकरणसमुदायभेदस्याविसर्गसत्त्वादोषस्यादेवेति भावः आदिनापेक्षुः का
नेन सार्पिषायजुषेत्यदौषत्वसिद्धये व्युत्पत्तिपक्षस्य वत्त्वसाविति सूचितम् तस्मादत्र प्रत्ययपदतत्त्ववधिपरम् प्रत्ययसंवंधिभिन्नस्य विसर्गस्यैव
र्थउचितः अतस्त्वकविभिः कर्तृमीत्यादौ न दोषः नित्यसमासद्विभक्तसूत्रस्य मनुत्तरपदस्य सेयस्य कस्ताद्विषमपि कुलिकाशब्दपाठस्य चेतदर्थज्ञा
यकतैवोचितेति चेत् सत्यम् व्याख्यादेशानुसारेणैतद्वन्त्यमत्त्वानुद्धनयन्त्वस्यति नातीवाहर्तव्यमिति न प्रवर्तते इति अतएव तिरश्चेत्यादौ सस्य
वेरित्यस्य सदग्रहः उक्तमेवार्थे न्दार्ढ्येऽप्युनराह नित्यसमासद्विभक्तिं अनुत्तरपदस्य सेयस्येतात्पर्यत्वं सप्तमेवात आह कस्तादिधितिं ननु कस्ता
द्विषमपि कुलिकाशब्दपाठस्यापि व्यपेक्षायान्नित्यार्थतया चरितार्थमस्त्वैवत्यत आह चेति एतेनोक्तभाष्यपरिग्रहः सतदुत्पत्त्येति मौल्यग्रन्थस्यार्थः तत्राच प्रत्ययपद
स्य प्रत्ययावयवत्वक्षणया सामानाधिकरण्येनान्वयस्योचिततद्विभक्तम् वस्तुतस्तु प्रत्ययावयवस्य नेति प्रसज्यप्रतिषेधसर्वोचितः अतएवाग्निः करोतीत्यत्र प्रतिषेधात्
ककार्ये कर्तृत्वस्थानिवद्भावस्य प्रवृत्तिरपि सूयपादा अतएव अचः परस्मिन्नित्यस्य त्रिषण्णामप्रवृत्तेरेव शुत्वसिद्धिरिति अन्यथाऽल्लोपस्यस्यानिवृत्तान्नस्यात् ना
न पदान्तेति निषेधेनामिदं निषेधविधायकमत्र दृष्टान्निपाठान्नानिद्वल्लन्यक्तं मशकम् द्विवचनान्दिग्रहणान् अतएव न पदान्तेन सूत्रभाष्ये वेतस्त्वित्यत्र नत्वप्र
राम

कारकानामिति वचनस्यैव चिदप्रवृत्तिस्वीकारात् आतस्यवर्गोच्चेत्यादाववह्यदेशेन गोच्चेत्यादिशिध्यर्थपदस्य पदत्वयोग्यपरतायाश्चावश्यकत्वाच्चेत्यत आह आदाविति तेन गतद्वयादि सङ्ग्रहः ॥५॥ सप्तम्वेति अचः परस्मिन्नित्यस्य त्रिपाद्यामप्रवृत्तिरित्येतेन द्वेत्यर्थः अयञ्च प्रपञ्चितपदानुवादः वक्तुं तेन यदा ननु सूत्रे द्विवचनादिग्रहणेन वति घटितान्यानि देशानां त्रिपाद्यामप्रवृत्तिर्भवत्येव अतएवानीक्षीरपेणेत्यादिसिद्धिरिति सुटी भविष्यति द्विवचनादिग्रहणं नुन्याय सिद्धानुवादः तस्य दोष इति नुवाचनिकमिति बोध्यम् मूलनन्वेवमिति एवम् प्रत्ययभिनस्येति रित्यासां नानाधिकरण्येन व्याख्याने षत्स्यादिति विसर्गस्य प्रत्ययभिनत्वादिमिति भावः अन्ये वा

यमच्चेष्टानुरोधेन संयोगादिलोपलक्षणत्वानिरिति विषयम् तेन तत्र स्थानिवत्त्वमवत्येवेति तस्य दोष इत्याद्यायिनवाचनिकमिति भावः मातुः कार्यमिति सिद्धांतव्याख्याने यत्र दोषः तथादि सकारसन्निधावकारो नैव प्रत्ययः समुदायनिवेशित्वात् प्रत्ययत्वस्येति तद्देशस्यैः प्रत्ययत्वाभावेन विसर्गस्य तत्सर्वे धित्वाभावात् यस्तुल्येकतेः वशिष्टः सकारः प्रत्ययसंज्ञकः सलुप्तस्यैव न चान्नादि वच्चेत्यस्य प्रत्ययपरस्य समुदायस्थानादिभ्यावर्णाभ्यापृथगवस्थिताभ्यायेव्यवहाराः प्रत्ययत्वादयस्तस्यैकादेशविशिष्टस्यापीत्यद्यादुर्मिषत्र प्रत्ययत्वस्य सुलभतयेकदेशविकृतन्यायेनोरित्यस्य प्रत्ययतयानदोष इति वाच्यम् त्रिपाद्यामसिद्धत्वेन तत्रान्नवत्वाप्रवृत्तेः स्थानिवत्त्वेन तु न निर्वाहः उपातस्य स्थानिनोः कारस्य प्रत्ययत्वाभावात् प्रत्ययसर्वे धित्वं तु न स्थानिवत्त्वमयमशास्त्रीयत्वात् सर्वे सर्वपदादेशादित्यनेन ननु माह असित्यस्य स्थानित्वेऽपि असित्यस्य स्थानित्वाभावेनोर्मित्यस्य प्रत्ययत्वमलभ्यमिति ॥

॥ मित्युपादानेन प्रत्ययपदस्य प्रत्ययसम्बन्धित्वलक्षणपक्षेनायन्दोष इति आन्तिः स्यात्तन्निवाराण्यह सिद्धान्तेति अकारः असित्यव्यवाकारः समुदायनिवेशितत्वात् असितिसमुदायपयोत्तत्वात् तद्देशस्य अकारदेशस्य अस्याकारदेशत्वेषि द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोरिति न्यायेन न कृत्वर्णादेशत्वे मयीति परत्वस्य सिद्धिः सर्वे सर्वपदादेशादिति न्यायानुसारिणीमाशङ्कान्निगच्छे न चान्तादीति प्रत्ययतयेति तदवयवस्य प्रत्ययवयवमया तद्देशस्य विमर्शोऽस्य तल्लत्वेनेति शेषः ननु स्थानिवत्त्वस्य प्रवृत्तिरूपपादितेति तेनोरसित्यस्य प्रत्ययत्वमविष्यतीत्यत आह स्थानिवत्त्वेनेति ननु पातस्य स्थानिनोः कारस्या प्रत्ययत्वेषि सकारनिष्ठमप्रत्ययसम्बन्धित्वमिति देशेन विमर्शोऽस्तित्यत आह प्रत्ययसम्बन्धित्वमिति मातृअसित्यस्येति असित्यस्येति धातुकार्थेन धातुत्वमिति सपरित्यक्तः ॥ ५ ॥

पदस्यत्ययसम्बन्धिपरम् समावानेवविशेषः स्वभातेसामानाधिकरण्येनसम्बन्धस्तन्मतेवैयधिकरण्येनफलञ्चतुल्यम् आख्यादर्शोक्तमतेतुप्रत्ययपदस्यनलक्षणकोवि
रित्यत्रदोषावाणञ्चेति तदादागभावइतिभावः ॥ ३॥ अनेन अतोवेतिकथनेन अलमिति अतदोषगणापयास्तीयव्याख्येवोचितेतिस्मृतिमस्यकादेशशाल्मसुकारादे
शेनिमित्तन्ननुविसर्गइत्येकादेशशाल्मनिमित्तकस्येत्यनुपपन्नमतआह एकादेशेति प्रचुरदुति इददुपधेतिस्त्वोरणपरसूत्रयोरैवन्दृशानम्भाभ्यः स्तीत्यस्यप्रचुरत्वसूत्रा
दृशपाठसाध्यफलत्वान्थासिद्धमित्याह ओषधीस्तुथौल्यादिविति ओषधीशब्दाच्छसिपूर्वेसवर्णदीर्घाशःसकारस्यैतत्त्वविसर्गयोः ककारादित्यस्यप्राप्तिः इतिषत्वेति
इतिस्त्वन्नाप्तवत्यर्थः तत्रेणः यः सइतिचसम्बन्धेन कः प्रभृतिषुपरेषु अदिति शब्दसम्बन्धिभित्तस्यविसर्गस्येणः परस्येणोऽन्यस्यतुसइतिकस्मादिषचेतिस्त्वन्मेवतदर्थ
आप्तिः यत्वस्य अन्यथापरममूलेतस्यसूत्रस्यसकारविधायकत्वेनव्याख्यातत्वादसङ्गतिः स्यात् तन्मफलम् पञ्चम्यन्तपाठफलम् चोऽप्यर्थे मूलेपरममूले तस्यफलस्य

अनेनोक्तव्याख्यायवत्त्वाभिमतत्वंस्मृचित्तवानित्यलम् एतदर्थे एकादेशशाल्मसंपन्नरेफस्यानिकत्वेनविसर्गस्यैकादेशशाल्मनिमित्तकत्वमितिभा
वः प्रचुरत्वञ्चेति ओषधीस्तुथौल्यादौशसैकादेशेकः ककारत्वरतिकथीतिषत्वनिरुतिश्चतत्फलमुक्तम् मूलेतुतस्यफलस्यच्छादसत्वाच्छदमिवा
प्रेत्यतदणः यदस्यस्यनिरुत्यादौषाञ्चषक्रान्तमेवपठितमितिदिक् प्रासादिकमिति यदादित्वेनसोपदानादिवियस्याप्राप्तिरितिभावः साहचर्यमिति नचरा
मलक्षणावित्यादौदृष्टमाहचयसवधस्याभिधानियासकत्वंदृष्टम् ॥

छन्दसीति एवच्चेणइत्यस्यकृत्स्नादिषुचेत्येतत्पर्यन्तमेवसम्बन्धोभवतीति तेनसूत्रेणसकाररवविधीयतइतिभावः दिगितिदिगर्थस्तुपञ्चम्यन्तपाठोभाष्यमस्मत्तस्यो
चित्तः अतएवापदानस्यसदृश्यइतिसूत्रेप्रकृतं यग्रहणमनुवर्ततेनैवसिद्धसदृश्यपदोद्गमर्थमिति विचारोक्तप्रकृतमिणः यइति भाष्यसदृश्यत्वात्तदितिषट्पदणस्यकः क
रदिति सूत्रेसम्बन्धोभवत्येवेतिपरममूलेतुक्तः करदितिस्त्वन्त्रस्यसकारादेशमात्रविधायकत्वेनव्याख्यानवृत्त्यनुसारेण अतएववृत्तौ अदितिः करदित्यत्रमेकादेशो
नेत्युक्तम् दृष्टमेतत्तु पूर्वोक्तापदानस्येतिस्त्वन्त्रस्यभाष्यदर्शनेनसकारादेशादितिप्रतीकमुपादायत्वस्याप्युपलक्षणमेतदिति व्याख्यातम् दृष्टमाहचयैति लोकदा
वित्यादिः साहचर्यसम्बन्धस्य एकस्मिन्कार्यपरस्परसापेक्षत्वरूपसम्बन्धस्य नियामकत्वमिति युगपदेवोक्तमर्थः प्रसिद्धार्थबोधकत्वमित्यर्थः संयोगोविप्रयोगश्चेत्यादिः

नोदरिणाः यमर्थः सहृदीतसादर्थसदुदाहरणनिबन्धनस्थानि ॥ ३ ॥ नचेतिमदीत्यर्थः यथामुसुजन्तद्विगदीनाम् अयमर्थः अनियतार्थकः कमप्रवचनीयः
पीरुदृष्टापचारः दृष्टव्यभिचारः व्यभिचारमेवाद्वर्जनेनचवर्जनेति अवर्जनेनलक्षणार्थो अपशब्दइति अयेतिशब्दइत्यर्थः सन्नायेनाथइति सहायेनप्रयोजनमित्यर्थः
कक्षतेरिति प्रकृतसर्वेन्द्रियोः मुजन्तयोः प्रयोगेणचतुः शब्दस्यसुजन्तस्यतयोः सहृशत्वेनतस्यैवग्रहणम्। विष्यतीति मुलामङ्गलिरूपक्षतिनासीत्यर्थः ननुहृतितास्ये
मन्यदेवास्तिभवात्तत्त्वत्येवव्याख्यायतइत्यतक्याह परिभाषयामिति सहचरिणामसहचरितयेरिति परिभाषयामित्यर्थः सहृशयेरेवेति अतएवसमानशील्यमने
पुसख्यमिति लोकोप्रसिद्धिरसीतिभावः सहृशयेरेवसहृशार्थकशब्दयोगेवमहाविवक्षेति धवत्वादिशरिविद्यादौचेदनेनोपलब्धेनसादृश्यमात्रात्सावबभन्वत्रयथायथा

[illegible]

दृशयोरिव चोद्देतौ दिगिति द्विगर्थस्तद्विगर्थे कारिकायाः ख्यानावसिपञ्चम्याहृदयोरिभिमिति सूत्रसाहचर्ये उदाहृतं हेलागनादिभिः वर्जनाद्योपशब्दसाहचर्येन तदर्थक
स्य वर्यः कर्मप्रवचनीयस्य प्रदहमिति चोक्तमिति न हृत्यानुसारिसूत्रमिति ननु इमुसो गिति सूत्रे इदं सः प्रत्ययस्यार्थवत्तत्तत्प्रदहणमित्येतदुणादयोपशब्दानीति प
क्षे समवदुक्तिकेन लव्युर्यति पक्षे न ह्याह प्रतिपेदात्त्येति द्विस्रिमशब्दस्यावयवशब्दोपपत्त्येनैतयो रिसमोदोलाक्षणिक इति भावः भाष्यप्रामाण्येनेति प्र
कृतसूत्रायनेयीति सूत्रभाष्यप्रामाण्येनेत्यर्थः अत्र चतुः शब्दे वस्तुतस्तु शास्त्रे इत्यर्थः अनमानन्ततः एकमीति सूत्रेकं सप्रदहणम् ॥ ६ ॥

आतसव अकृत्यनिपक्षाअयणादेव आदिनाचतुष्यच्चाशदित्यस्यप्रयोगसङ्ग्रहः तत्त्वमिति इदुदपुथस्येतिस्त्वैः प्रायपदस्यप्रत्ययभिन्नाथकत्वेनव्याख्यात
वाख्यादेषोक्तरीत्याऽव्येष्ट्यायांनिरस्यत्वंनेनैवसिद्धम् प्रत्ययप्रदस्यलक्षणयाप्रत्ययसंबन्धिपरत्वमिति सिद्धोक्तिमतेतुतत्रनित्यवत्ताप्राप्त्याविकल्पसर्व असामान्येवपेक्षा
विहरेथीति तृभयसत्तेपीतिनत्वमित्यर्थः परमसर्पिः कुण्डिकेनीति अत्रपक्षादर्शनेनतदुक्ति भाष्यविरुद्धेति सृष्टमेवेतिभावः सृष्टेः यः सहितेतिप्रतीक न्धुत्वा नत्वयस्योविकारद
नुक्ततदुग्रन्यादयस्तुशेत्यत्रनतथाविग्रहः किन्त्वयः सहितेत्वेवेतिप्रतीयेत्साचनयुक्ता कुशापदस्यसावत्रस्यैवोभयथासमस्तत्वेनज्ञानपदेनिडीप्रसङ्गादिति हेतुसङ्गतिर
तआह आवेनेति आवत्वंयस्त्वनेऽतः कृकमीत्यत्रकृशेतिनतनुवादः परममूलैकशेतिस्त्वैकोविषेष्टयोधनाय नत्वयस्योविकारदत्यर्थः कुशाशब्दाद्यर्थस्यचविशेष्यत्वञ्चा

अतएवचतुष्याञ्चोठगित्यादिनिर्दृशसंगतिः इत्येवञ्चेति अत्राद्यतत्वंपूर्वेसूचितम् तच्चायेति अनुत्तरपदस्थस्येभिकिम् परमसर्पिः कुण्डिकेतिनित्यं।
समासइतिस्त्वस्यभाष्येइत्यर्थः आवत्तत्रप्रयोगसूचितमर्थस्युत्प्रतिपत्तयआह नत्वयसदस्यादि नतिदिवायस्यधिः तस्यप्रत्ययविधीति अतएवयेनवि
धिरितिस्त्वैभाष्ये प्रत्ययविधिभिन्नेअस्तुनित्यादौगृह्यमाणप्रातिपदिकेनापितदन्तविधिप्रतिपादनसुखापरमस्वसंयु दाहृतचमगच्छते अस्यसमासप्र
त्ययविधाविनि निषेधानुवादकतायास्वयुक्तत्वाच्च यत्वस्यज्ञापकंमपुर्वञ्चेतिस्त्वत्रमन्यथायुक्तोदितिरित्यत्रतदन्त विधिनैवसिद्धेकिंतेनतत्प्रत्ययवि
विधेप्रतिषेधइत्यस्यैवज्ञापकमितिनिवृत्तुशक्यम् अतएवतत्तुविधिसूत्रभाष्यमासदस्यादिनिषेधवदस्यकथनमितिबोध्यम् प्रत्याख्यातत्वादि।
ति फलाभावात्सूत्रान्तुदृशानाहुइत्युदाहरणसामर्थ्येनव्यपदशिवद्वावाप्रवर्तनैरितिभावः॥ ५ नपदेनिडीप्रसङ्गादित्यनतापर्यम् एवञ्चविषो

षणप्रतीकधारणविशेष्यविशेषणबोधनतापर्यमेवेतिभावः इतिश्रीमद्रत्नप्रकाशिकायांविस्तरांस्विक्रमणम् अतएव ग्रहणवर्तेतिवचनस्यप्रत्ययविधिविषयत्वादे
वसदृच्छते इतिगदि सर्वत्रतस्यवचनस्यप्रवृत्तिः स्यात्तदापरमस्वमेत्युदाहरणविशेषः सृष्टस्य अस्याग्रहणवर्तेतिवचनस्य अनुवादकता तद्वातिकस्यनिषेधानुवादक
तेत्यर्थः युक्तत्वादिति स्तुसाशेषबोधकत्वकल्पनेलाघवस्यसम्भवेनयुक्तत्वादित्यर्थः नत्वस्मिन्चनेज्ञापकवर्णनेननुज्ञेतिप्रत्ययस्यातिरिक्तत्वेनयुक्तमनआह यत्वस्य
ति ज्ञापकमिति उपक्रमेउक्तमितिशेषः वस्तुतस्तुतस्यावार्तिकस्यजागृत्वाज्ञापकमेवतत्त्वत्रनेतिबोध्यम् इत्येवेति एतेनज्ञापकत्वसम्भवव्यवधानितः स्वकल्पना

अनतिरिक्तादेवेत्यर्थः अस्याः द्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति परिभाषायाः प्रत्याख्यानन्तरस्य स्पष्टयमि फलभावादिति ननु केवलसूत्रादिशब्दगुणविधारणमेव फलम् ।
स्त्वित्यन आह सूत्रात्तादिति इति भावइति कौस्तुभद्वयमुक्तानन्तरमप्याख्यातत्वादितिकथनस्य भावः ॥ ३३ ॥ एतेनासिद्धेति तात्मेवाह नन्वेकस्यादिना पूर्वोक्तमन्तप्रद-
णसामर्थ्यदुःखदुपयति तत्रान्तेति आबश्यकमिति एतेन चरितार्थादर्थितम् भयाद्व्यादाविवेकि येन निधिस्तदनुस्येति सूत्रेयवधानिकम्भाषितस्य सूत्रस्य प्रयोजनप्रद-
श्चनपरमसि तत्र भयान्वाङ्मादयश्चेति समासः एतेन नक्षत्रादिषुनेति मिदम् मेधुनशक्यनेन विशेषत्वमेव स्वीक्रियते इति यथा नष्टे ह कल्पनयाऽनग्रहणसामर्थ्ये सुपपा-
दम् तदयथाकर्मण्यणिसूत्रात्कर्मणीयनुवर्तेते तच्च मेघतीति सूत्रे सम्यक् ध्यामानस्मेद्यादि दृष्टितत्वाको विशेषणविधकमेव भयशब्दघटिते तु विशेष्यविधकत्वेन भयं का अभयद्वय-
नन्वेकगोपूर्वादित्यस्य केवलैकशब्दगोशब्दयोरप्रवृत्त्यर्थमावश्यकसूत्रात्तादृशादित्यर्थञ्च सन्नातग्रहणं तु प्रत्ययविधौ सतसंग्रहणं निषेधात् सतसं
प्रवृत्त्यर्थनावश्यकमिति तत्तामर्थ्याद्यापदेशिवद्भावाप्रवृत्तिर्वैकशक्या न च भयाद्व्यादाविवृत्त्यादिविषयविशेषभावव्ययमेनमिदं तद्ग्रह-
णसामर्थ्यं सुपपादमिति कौस्तुभोक्त्या निवोहः समासप्रत्ययविधावित्यादौ नासूत्रशब्दादेविशेष्यत्वेनाप्यर्थग्राहकस्य सत्त्वेन विपरीतस्य वक्तुमश-
क्यत्वात् न च स्यामानाभावः पूर्वोक्तपूर्वादिति निरित्येकयोग्यवकर्मव्यपृथग्योगकरणस्य मानत्वात् न चेष्टादिशब्दस्य त्रानुवृत्त्यर्थं न तथाहः अतएव
एवमिष्टीत्यादिमिदिरिति वाच्यम् ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येन निष्तीत्यादि प्रयोगाणामनिष्ठत्वात् ॥ इति भवति एवमाहुः कर्णम् स्वाह्वद्वान्गमि-
ति भवति एवं सुभादिषु बोधनेनानुवृत्तस्य विशेषणत्वमुक्तं स्य विशेषत्वमित्युक्तमोः प्रत्ययविधाविति निषेधस्त्वित्यात्र तार्थ्यग्राहको ननु स्वाधीनास्य यग्राहक-
दृष्टिकल्पने एवञ्च सूत्रात्तादिति सूत्रान्न शब्दाभावेऽप्यनुवृत्तस्य प्रातिपदिकादित्यस्य तत्र विशेष्यबोधकत्वस्योक्तिरसूत्रात्ता त्प्रत्ययेमिदं तद्ग्रहणं तत्र व्यपदेश-
वद्भावप्रवृत्तीनाप्युक्तमविषयतीति भावः समाधानमाह समासैत्यादिना आदिपदेन ग्रहणवर्तेत्यस्य सङ्ग्रहः विशेषत्व इति एवञ्च तत्रान्नग्रहणाभावेऽनुवृत्तशब्दात्ता-
नस्यादिरत्नशब्दोपादानमावश्यकमेवेति भावः विपरीतस्य उपानस्य तत्र विशेषणत्वमित्येवमप्यस्य तस्य विशेषणविशेष्यभावस्य न चेति अस्य मानाभाव इत्यत्रा-
न्वयः अस्याम् व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति परिभाषायाम् परोक्तद्वेषमुद्धरमि न चेष्टादिभ्य इत्यादिना अतएव सपूर्वादित्यस्यानुवर्तेतरेव ज्ञापकयेति ।

अस्येनविधिनिष्ठसूत्रस्येत्यादिः सूक्तयोगनिर्दिष्टानाङ्काचिदेकदेशोप्यनुवर्तते इतिपरिभाषाप्रत्याह ६ भागैरेवेति तस्यापिभाषायांज्ञापकात्तन्मयिसुवच
मित्याशयेनाह व्यपदेशीति तद्वैयर्थ्यम् सूत्रवैयर्थ्यम् सूत्रस्यैवकार्यत्वात्तत्फलमितिभावः त्वारादनकारान्तेषमुद्धरति दिवउत्तरमिति अन्तर्दिश्यते यत्र
षामुपादानत्तत्रैवव्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तिरित्यर्थः कैयटस्यापि सम्मतइतिमूलोक्तंमप्रमाणमेवेतिभावः अनयोः मूलोक्तपरिभाषयोः तत्रभाष्येऽसमासग्रहणप्रयोजन
निरूपणावसरे आहोदगोपुच्छे ल्यत्रतदन्तर्विधौपागमगोपुच्छेकमिथ्यन्नकृप्रतिषेधावृत्तुमिदोभवति तत्तत्तदन्तर्विधिविप्रतिषेधसमर्थवनायाविधौप्रतिषेधः प्रतिषेधश्चा
यमित्युक्तम् तेनोक्ताप्रत्ययविधिविषयताध्यनितकैयटेनचस्पष्टीकृता इति निर्दिष्टार्थस्तुयदगोपुच्छे ल्यस्यपयदस्यपरतया आख्यानेनप्रत्ययविधिलस्यादन्तन्ना

यकयोगेपित्तत्रैवस्वरितत्ववलेनतावत्संयोगात्तानुवृत्तौबाधकाभावाच्च व्यपदेशिवद्भावस्यप्रातिपदिकेभिषधस्वीकारादेवनात्तादसंख्यादेशितिवचि
तार्थम् अन्यथापञ्चमदद्यादावप्यपदेशिवद्भावेनसंख्यादित्वात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्यमचेराह व्यपदेशिवद्भावपदस्यादिवउत्तरमिति वदुव्रीहिणा
तत्सूत्रघटितपदित्यर्थः एवंचदिवउदितिसूत्रेहरदनेनहृद्रेचेतिसूत्रेकैयटेनोक्तमितिभावः येनविधिरिति सूत्रेकैयटेनसूत्रोक्तान्नादिशब्दविषय
तासेतिवदतास्पष्टमेवप्रत्ययविधिविषयतात्ता असमासेनिष्कादित्यद्वैतिसूत्रेभाष्येकैयटेनस्पष्टमनयोः प्रत्ययविधिविषयतासेतिदिक् इति १
आदिनासञ्जुभ्यमिति ननुस्नान्तनुकरणेविभाषाभवदित्यादिवार्तिकनियन्तानाग्रहणनस्यादित्यत आह २ भाष्येति कृतस्नान्तनुकरणमित्यर्थः अतोत्स
स्मेति ननुभोरजसेत्यादेशीति लोपेयकदेशविकृतनन्यायेनभोः शब्दत्वादन्त्येकारस्यत्वापत्तिरितिवाच्यम् तेषामभिधानेसंयोगेपुर्ववस्यचरेषामि
युक्तमुक्तभाष्यविरोधापत्तेरिति नन्वपिशुदेनैवनिर्वोदे आदिपदोपादानमनर्थकमत्राह आदिनेति तथाचापिशब्दः परमसञ्जरित्यस्य ॥ आख्यानेनादोषोबोध्यः

ससुच्चायकः नस्यादिति उत्तरग्रन्थानुरोधेनैभयोरपिनयोर्ग्रहणमितिभावः ३ भाष्येति तन्त्रेणवार्तिकेनकृतस्नान्तनुकरणमित्यर्थः तथाचोभयोरपिसङ्ग्रहः
लोपइतिपत्त्वसिद्धौमिशेषः आदिनासञ्जुभ्यमिति स्त्रीक्रियमाणइतिशेषः एतेनानभिधानकल्यनयाऽत्रसमाधौनेपिभोरजनिन्यस्यदर्शनेनानभिधानकल्यनयास्नाना
भावइतिदर्शितम् अपूर्वस्येति न्याः पूर्ववैयर्थ्यमित्यर्थः एवञ्चरयोः सुपीति सूत्रस्योरोरित्युभयत्रसम्बन्धमध्यमइतिमिदम् ॥ ७ ॥ ७

अत्रपक्षे कृतकत्वात् नुकरणपक्षे अन्यथाऽपूर्वोक्तहृन्दास्यधीकल्पने क्वचित् द्वैयधिकरणेन क्वचित्सामानाधिकारणेनान्ययोर्दुर्धटः स्यादिति भावः अवयवसद्वैयधिकरणे
नायस्यसौ नयुक्तद्वैयध्वनिमत्त्वं सर्वसमिवाकाभेदस्य धृष्ट्याः सौत्रलोकप्रकृत्यानायाज्ञाः शेषस्य सुदृढान्तरपरमलोकपक्षे तु अशक्यत्वं हृन्दास्यपूर्वशब्देन वदुःप्रीति
भित्तनदोषद्वयमिति भावः अवधेयमिति कथननध्वनितमर्थस्य धृष्ट्या यदोऽप्यादिना तत्र हृदद्वैयध्वनिप्रकृतं तेभो भोगद्वयवैषम्यम् अलाभप्रयणम् यथा प्रकृतं
स्ताम्रयणक्षेत्रोपपादयति अन्नत्विधेति तत्र देवाः सन्तीत्यत्र दुर्लभमिति सर्वज्ञसिजलोपविधायकयदिदद्वैयध्वनिः स्य वैषम्यस्य धृष्टम् न चैव हेतुमत्यादाह
यपि स्थानिसकारवृत्तिमुत्पत्त्यादेशे लोपे व्यागमनन्दुर्लभमिति कथमप्युत्पत्तिमिति वाच्यम् सान्ननिष्ठपदत्वस्यैकदेशविधत्तम्यायेन सान्नस्य समुदायस्याकारान्तादे
शद्वैयध्वनिः सर्वपक्षे देशद्वैयध्वनिः स्यात् समुदायादेशत्वकल्पनेन स्थानिवद्भावेन पदत्वस्य सुलभत्वात् आवश्यकञ्च समुदायादेशत्वकल्पनेन मन्यथा आदेशस्य लोपस्य
अत्रपक्षेऽद्योः शब्दान्नहृद्वैषम्यः सौत्रोलुगवैषम्यः अप्रवेयमिति यदिग्रहोऽस्ति तद्वैयध्वनिः सुदुर्धटः स्यादिति न निर्देशद्वैयध्वनितत्वात् प्रयणं प्रकृतं तद्वि
सर्गैरेकस्यैव स्थानित्वाद् द्वैयस्यम् अन्नत्विधा विषयस्य स्यात्पदत्वमिति धर्मोऽत्र ये स्थानिमवस्थि अल्लुनि धर्मोऽत्र ये च नैवार्थः अत्र स्यात्पदत्वमिति फलमिति
त्वस्या निवर्तने न दुर्लभमन्नत्विधित्वात् ॥ ॥ भावरूपतयाऽर्थवैधकत्वात् सभवेन स्थान्यर्थभिवानसमर्थस्यादेशत्वमिति प्रवादव्याकोपः स्यात् न चैवमपि दी
र्घोऽस्ति न दधेत्यत्रादेशसुत्वाभावेनासुपीति निषेधाप्रवृत्तौ रेफापत्तिरिति वाच्यम् सावधिपदस्य भवतीति पक्षाग्रयणेन हृत्पदव्यादिलोपात्ता क्रमेण निषेधेन रत्नाभावे
तः ततो हृत्पदत्वस्यैव कारणादेशद्वैयध्वनिकल्पनया साधुत्वस्य समवायः यत्र ह्यभावरूपादेशत्वात् तद्वैयध्वनिकल्पना यत्र सभवावरूपादेशत्वात् तत्र सौत्रोक्तस्यान्यादेशभावादायात्
विधित्वमतस्यानल्लिधिविचित्रितार्थम् अन्यथा व्युत्पत्तिरस्तेन द्योः यन्याद्व्यादावपि समुदायादेशत्वकल्पनेनाल्लिधित्वमस्यात्र द्योः यन्याद्व्यादावैव हलत्वमस्याशा
स्त्रीयत्वात् स्यादिति देशसमवाच्च विशेषणतयाऽलाभप्रयणस्य तावतापि समवाच्च न चैवमप्यतिवृद्धः निष्कोशां विरिन्त्यत्र हृत्से आवादेऽतिदेशोऽल्लिधित्वान्नसमवतीति
हलत्वादिस्तेनैव देशग्रहणवैयध्वनिसिद्धिः सानुवन्धकनिष्ठस्यैव प्रमयान्नस्य पादि वद्भावेन समवर्णदीर्घनिष्ठस्य द्रस्तेऽतिदेशस्य समवायः स्त्रीयत्वादेन रूपाणां
स्त्रीयोरिति हृत्त्रजन्यवैधमानन्नस्य समुदायनिष्ठत्वात् तन्नल्लिधा विनिर्निषेधात् समवाच्च अतएव तत्र सूत्रे गोरादुःग्रहणद्वैयध्वनिसिद्धिः तेषां निर्विवादिता कावेतिः स्त्रियामित्यधिक

त्ययेविदितलोषाङ्कदणमितिभाष्यञ्चमङ्गच्छते नचैवमप्यतिवृद्धायेत्यत्रस्थानिवद्भावेनाप्रत्यस्यपिचेतिदोषः। नितेशोत्वधितान्तसमवतीतिवाच्यम् अत्रपरमिति
त्यनेनसम्भवात् स्पष्टञ्चेदमिति तत्रदि अशग्रहणमनर्थकमन्यत्राभावात् ननुचायमतिकृन्दः सुपयः सुकिमुनः कारणम् सुपरवोदादितेनपुनरप्यवृक्षत्तत्रमसल
नेति अत्यत्रविशेषः विसर्जनीयेकतेनभविष्यति दृष्टापिविसर्जनीयेकतेनभविष्यति कृन्दः स्वत्यादौननुचेदापि स्थानिवद्भावात्प्रतिवृक्षत्तत्रैति अनल्विधोस्थानिवद्भा
कः अथायमल्विधिः स्यात् शुक्लमशग्रहणमवक्तुम् वाढंशकम् अल्विधिलार्हभावेप्यति कथमिदमस्तिरेति ततः स्वरवसानयोर्विसर्जनीयः रदयेव रोः सुपिविसर्जनी
यः रोः रदितिप्रतिपादितम् एतेनभाष्यप्रघट्टेनस्थानिनावच्छेदकत्वेनाभिप्रेतस्यातिदेशेनप्राप्यस्यत्राल समर्पकस्यानिबोधकशब्दबोध्यवृत्तिवत्तत्रानल्विधाविति
निबोधः प्रवर्तते नाप्यत्रैतिसर्वमेवलभ्यते उक्तभाष्येत्यासमाधत्ते तदाहमः सितयो देवाः सन्तीयतोस्यैतलक्षणमल्लोयाह तत्रैति नन्वस्यसहस्रस्थानियामकत्वेनेति
स्यष्टंचेदंप्रकृतसूत्रेभाष्येदस्युच्यते तदापयः सितयत्रयत्ववारायाशीति तत्रदिरोः सुवीतिविसर्गः नियमशास्त्राणांचविधिसुखेनैवप्रवृत्तिरिति तत्र
विशिष्टः स्थानीति तद्वृत्तिरुत्तस्यस्थानिवत्तेनलाभः सुकरः यदितुंगोः सुधीस्यत्रापिरदत्यनुवयोः रेफः सैवतेन विसर्गस्तदाश ग्रहणमुत्तराद्यैस्यथार्थ
भिहवक्तुमित्यवधेयम् तत्रैति चादिष्वित्यर्थः वातिकाः नृपयो यमिति भोदस्यादिप्रयोगाणानिपतैरेवमिद्वेनियानामपिमन्वोधनान्नभवदा
दिसमानार्थकत्वात् सन्वाधनविभक्त्यतत्वेनामेति तत्त्वमस्ति ॥ “विसर्गइत्यसङ्गतमतआह नियमशास्त्राणामिति विधिसुखेनैवेति इदमन्यत्रस्पष्टम्
उत्तरार्थमिति अतस्वीकृतभाष्यानन्तरमुत्तरार्थेनूहितकर्तव्यम् हलिसर्वेषामिशहलियथास्यादिहमाभूत् एवमवयोरप्रथयः वृक्षव् करोतीत्युक्तम् परोक्तदोषमुद्ग
मियदित्ति उत्तरार्थम् हलिसर्वेषामिति सूत्रार्थम् अत्रैवैयमिति मूलोक्तार्थवधेयपदार्थमतवानित्यवधेयमित्यर्थः मूलेऽप्येति वार्तिकस्यैवस्वीकारेदस्यादिसि
दावपीति मनुष्योपिनिस्त्रेपठितस्यतत्त्ववार्तिकस्यैवान्त्राणामन्वस्यरुः स्यात्समूहोऽथवस्य चोदित्यर्थः तत्रनानर्थकद्वयमिपरिभाषयाऽस्वीकार्यस्यैलो न्यपरि
भाषातुनप्रवर्तते वस्येतिवाच्यः वस्येत्युपादानसामर्थ्यात् एवञ्चपुलिङ्गे हलञ्छादिलोपेनप्रत्ययलक्षणस्यप्रवृत्तिरिति सिद्धवपीत्यर्थः भोदरि हलपित्तानि आद्येसमु
द्धिपरत्वाभावादन्त्येसमुद्देशे लुक्ताः पदहारदूषकमिदोदित्यर्थः वार्तिकाभावेपिलक्षणासिद्धिमाह भोदस्यादौत्यादिन्न ननुनियानामात्रस्वीकारेऽस्मान्नित्रिकार्येसिद्धिः कथ

अलादिसिद्धिमप्याह भवदादीति भवदादीत्यत्र भवदादियोगसंवेष्टतइत्यत्र तत्र भोदस्यादीति आदिना ज्ञातो भोदस्यादि सद्ग्रहः साधारणानाम् सर्वलिङ्गः सर्ववचनविषयः
निपातानामित्यर्थः विभक्त्या विनिपातशब्दसामानाधिकार्येण तस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् त्रुड्प्रत्ययादिनिर्भावः देभोदिति प्रयोगानुपपत्तिर्निपातमात्राद्भेदोक्त्या रस्युच्यते
ति सुबुद्धित्वस्येति अयम् भोः शब्दः अतएव तस्य निपातस्य भवच्छब्दसामानाधिकार्यत्वादेव ननु शब्दतत्त्वविभक्तिप्रतिरूपकत्वमुक्तं तत्राभिप्रायो ययति भविष्यतीति
स्तथाह विभक्त्येति अर्थतश्चेति विनिगमनाद्विरहादभयविक्षिप्तमिति भावः अल्पं न स्यादिति मेतुपसृज्य भाष्यकैकेयटयोः स्पष्टमित्यर्थः तत्र हि असिमा
नित्यादी स्तानाकर्तृत्वेन धनवोधादतिकथञ्चिदर्थतः साम्यमित्यसौत्यस्य येष्वप्रामाणिकः पाठ इत्युक्तम् सह प्रयोगस्याप्युपनिमाह किञ्च यतीति समुच्चित्येयतका

भवदादीत्यत्र भोः शब्दस्याप्यादिना ग्रहणान्न भोगित्यादिसिद्धिरिति भावः अन्यथा साधारणानामभवे भोविद्वहेति नपुंसके सोर्लुक् लुक् च न चार्ति
काप्रवृत्तेरिति भावः भोगेमेद्विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणाल्लोपावयवधानाद्भवतः सर्वद्विपत्त्याभावेनेति भावः सुस्पष्टादिनि अस्य निपातमात्रा
गीकारे इत्यादिः ननु निपातोप्यभवेच्छब्दसामानार्थस्येति देभोदस्य स्यना संगतिः अतएव भाष्यकैकेयटयोर्वीति कसि दुविभक्त्यन्तप्रतिरूपकमा
वयमिष्युक्तम् विभक्त्या प्रतिरूपकत्वचशब्दतोर्थतश्चेत्यन्यत्र स्पष्टम् किञ्च यतिलुक् तदस्यादि वदेत योरपि सह प्रयोगसम्भव इत्युच्यते च शब्द इति
चेति यदास्यस्येति इदं च नभोः शब्दफलं न भयोरपि भोः शब्दयोः संवोधनार्थत्वेन सम्बोधनप्रशस्यत्वेनामन्त्रितत्वात् किञ्च निष्ठसिभगोतिष्ठ

सिअथोदस्यादौ भगवन् अधवन् निष्ठसौत्यर्थे केच्यमन्त्रितस्येति निघातमिद्धिः ॥ ५ ॥ तस्य सम्वादिनिर्भावः इत्यस्य चेति यद्यहर्तिकारम्भस्य फलमुक्तं
नदन्त्यथा सिद्धित्तैव अलादिसिद्धिरपि भवदादीत्यादिशब्दोपादानेन सधितैवेत्यस्य चेति त्वर्थः किञ्चोति किञ्चामन्त्रितत्वादस्यादीत्यर्थः मूलपदायमवद
त्यादिना वाङ्मार्गस्य तत्र भोदिति निष्ठति भोदत्यत्रवा अमन्त्रितस्य चेत्याश्रमिकसूत्रेण निघातमिद्धिः फलमिष्युक्तं नदपि निघातस्य सम्बोधनविभक्त्यन्तत्वात्
कारप्रदर्शनेन सधितमेवेति मूलोक्तं निघातमिद्धिरूपप्रयोगजनस्य गोअधोः शब्दादस्यादौ च्चेत्यादिना भाषादित्यनेन सम्बोधनप्रशस्यत्वेनेति सच प्राप्ति
यदिकार्थेति सूत्रेण सवोधने चेत्यनेन वेतिसामन्त्रितमिति सूत्रेयमतीभविष्यतीति भावः सिद्धिरिति फलमित्यस्य नुष्ठः ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

मानाभावेनेति भगोहरिहरवियमो भगवत्प्रकारेण यो देवदत्तेत्यतोऽथ त्वत्प्रकारेण बोधस्यानुभवसिद्धतायास्त्वो धनविभक्त्यन्तत्वे मानाभावेनेत्यर्थः निपातयोर्भगो
अधोः शब्दयोर्नेतृत्वमेव फलङ्कित्वत्पदयोस्त्याशयेनाह भगोस्तिष्ठसीत्यादिमिति आत्मभगोदेवदत्तोत्यादिविति आमित्यङ्गीकारे अत्रामुदेवदत्तभगो इति पाठः अत्र भ
गोः शब्दस्यामन्त्रितस्य चेतनेन प्राप्तस्य निघातस्यामन्त्रकाममन्त्रितमनन्तिक इत्यनेन प्रतिषेधसिद्धिः फलम् न च देवदत्तेत्यस्याविधमानवद्वयेनैकान्तरमा
प्राप्तीतीति वाच्यम् नामान्त्रितेसमानाधिकरण इति सूत्रेणाविद्यमानवद्भावस्य प्रतिषेधात् नैकान्तरत्वसिद्धिमात्रमफलङ्कित्वेन्यदपीत्याह भगोऽगच्छेति इदं हि
भावप्रवृत्तिर्योग्यमुदाहरणम् भगो भगो अगच्छेति तत्त्वमविष्यति धनेन भगवन् ऐश्वर्ये वल्लि सार्थः अत्र मतस्य सत्तायाभ्यनस्य करणत्वेनान्वयादा

निपातयोस्तत्तयोः स्त्वो धने शक्तौ मानाभावेन संवोधनप्रथमा तत्त्वाभावेनामन्त्रितत्वाभावात् भगोस्तिष्ठसीत्यादावविद्यमानवत्त्वम् आत्मभगो देवदत्ते
त्यादावेकान्तरता भगो भगो अगच्छेत्यादौ हि भवः धनेन भगोदत्तादौ परांगवत्त्वमिति भावः यदि प्रासादिकाविति यदीत्यनेनेदं सूचितेनैव प्राप्ता
णिकौ अतएव भाष्ये विभाषा भवदिति व्याख्याय भो ब्राह्मणी त्वस्यैवासिद्धिमाशङ्काव्ययमेव भोः शब्दो विभक्तिप्रतिरूपकत्वादित्येवोक्तम् ए
वं च भगो हरिहरैदत्याद्यमाधेवेति तदतिरभसादिति भो भगो मनुष्यसंश्रितिसूत्रयो रस्यार्थस्य भावः एषत्वादिति भावः उभयग्रहणादिति वार्तिकवो धित
साधुत्वानामपि कुलटायावेत्यादौ कार्यान्तरवैधनयसूत्रकृतानुवादस्य करणादिति भावः हरदत्तेति एवं चानियत्वात्तदप्रवृत्तायुभयोर्ग्रहणसिद्धि रिति भावः ॥

मन्त्रितस्मिन्कारकात्त्वमीति पदङ्गवद्भावस्य प्राप्तिः नानासाधिकाविति भो शब्दस्यैव तयोः कोशोऽनुपादानादिति शेषः अत्रास्य भगोस्य अघोमिति नि
पातयोरप्रासादिकात्त्वदेव असिद्धिर्मिति समाप्रागुपपादिता इत्येवोक्तमिति नन्वयग्येत्येतदिति तत्रोक्तमिति तयो रप्रासादिकत्वस्य सिद्धिः इत्यादीति आदिना भगो गङ्गा
दस्य सङ्गदः सन्निधि प्रकाशं कृतमित्यर्थः सूत्रे उभयग्रहणादिति निपातवार्तिकनियन्तयोर्ग्रहणादित्यर्थः ननु सूत्रकारस्य सूत्रकरणसमये वार्तिकसत्त्वेनैव तदो
धितसाधुत्वकानामनुकरणासम्भवेनोभयग्रहणादित्यसङ्गतमत आह कर्त्तिकेति अत्र वार्तिकशक्यत्वादियुपरूपवाच्यमिति बोध्यम् एवञ्चैकदेशानुसत्यातद्वति
कस्यापूर्वत्वाभावेवोधनद्वारा तस्याथरूपाणासाधुत्वसूत्रकृतैव ध्वनितमिति भावः मुलेमहाव्याहतिग्रहणमिति भुवद्विस्त्रेभुवद्वत्यनेनात्तरिष्ववाचकस्य भुवद्विति

श. र. रात्रसमवाहनेर्ग्रहणसुतिवत्तृष्यीवाचकभूक्तमित्युक्तस्यग्रहणमितिस्नेहसलक्षणप्रतिपेक्षपरिभाषयानिवृत्तौमहाव्याहतिग्रहणस्यभिभाषयाअनित्य
 सी. नै. त्वेष्टापकमितिभावः॥३॥ प्रकृतसूत्रेउभयोर्ग्रहणेभाष्यमपिसाधकमित्याह विभाषाभेदमिति मूलतरेभेदमिति स्वमूलक्षणप्रतिपेक्षापरिभाषयाअप्रवृत्तिस्वीका
 रितेन साहचर्येण नकेवलंसाहचर्यमात्रसाधकद्वि. नुपरिभाषापीत्याह अश्ववदिति ननुमूलकतामाहच यपरिभाषासुआरितानन्वयवपरिभाषाद्वयत्रकिंस्वीजसत
 आह सत्तेति भोशब्दादीनामेवेति स्वकारेणप्रसारित्याद्येकदेश्याहति. तथाचोक्तान्तानुक्रममितिपक्षमिप्रायकोऽयदु. ग्रन्थइतिभावः मूलासिद्धात्तानिर्णयाना
 स्वयंसिद्धान्तमाह अत्रेदन्तमिति रात्रानामेवेति तस्यग्रहणवशसम्पन्नरात्रानामेवेत्यर्थः यवच्चलाक्षणाकत्वाविशेषात्निपातवार्तिकनियन्तयोर्ग्रहणमिद्वि. प्रभोर

विभाषाभवदितिवार्तिकेभोब्राह्मणंभोब्राह्मणीत्यसिद्धाशंकायामव्ययमेवभोःशब्दइतिसिद्धान्तोभयोरत्रग्रहणलाभादितिबोध्यम् परस्परसाहच
 र्येणेतितेनचार्थवतामेवग्रहणमितिभावः अर्थवपरिभाषयेत्यपिबोध्यम् अन्तेभ्यो अन्तर्थाक्तानाम् सान्तरात्तान्तरानुकरणमितिपक्षेप्रसिद्धा
 भेदस्यादिपूर्वकरेफात्तानामर्थवतांग्रहणस्यन्याय्यतयाभेदत्याद्योकारान्तानुकरणपक्षेपिबार्तिकनियन्तानांनिपातानांचैकदेशभूतभोशब्दादी
 नामेवग्रहणमितिभावः अत्रेदन्तत्वम् रात्रानामेवानुकरणसूत्रेसंध्यभावोन्याय्ययदेतिभाष्यस्वरसः लघुत्वात्तद्वारणतः लघुत्वेरोच्चारणःइत्येवि
 शेषणादिति स्पष्टचेदभाष्ये इत्याहुरिति हरदत्तादयः वकारलोपेतात्तदर्थानवगतिरित्यर्थः॥त्याद्येकदेश्याहतिस्त्वर्थकत्वेनसाधितैव यवका
 रणरक्तौकारान्नपु स्स्योन्यहतिः न्याय्ययेति रात्रेतेतयसेसौत्रस्यभाषाकल्पेनत्वाप्रवमितिस्त्विति सन्तुलघुच्चारणतर्हति मौलव्याख्यानादुच्चारणक्रियाग
 तस्यप्रकर्षस्यलाभोभवतिनतुक्रियाप्रयोजकप्रयत्नगतंसेतिकथन्तदित्यतआह लघुत्वेरोच्चारणइति यवञ्चलघुच्चारणतर्हदयत्रान्यपदार्थसम्बन्धात्तर्हतिपदा
 र्थस्यलाघवस्यप्रकर्षविवक्षेतिभावःप्रुक्तानरः पदद्वयादावपिविशेषणप्रकर्षविवक्षयासाधुत्वस्यसर्वेनदर्शनात् यवञ्चशिलीअसद्वतिवत्साधुत्वमस्येतिबोध्य
 म् भाष्येइति रात्रचाग्रगपयादितम् हरदत्तादयद्वत्यनेनसूचितामतश्चिम्प्रकटयति वकारलोपद्वत्यादिना अनवगतिरिति पदानुपूर्वज्ञानस्यार्थोपस्थितिकारणात्
 त्वस्यद्वसत्वादितिभावः नचशास्त्रस्यप्राप्तिः कथंवारणोपेतिवाच्यम् शास्त्रस्यानिरासार्थेस्पष्टनेरदर्शनात्॥ ६ ॥

यवच्च उक्तरीत्यालोभाभावसिद्धौ च ततएव अर्थानवगतेरेव उक्तभाष्यविशेषादिरहति भाष्यमपीति वृत्तवक्तरीत्यात्राप्रतिप्रदर्शकभाष्यमपीत्यर्थः शक्यते
किरिति नदर्शनवगतेश्चिन्त्युक्तरीत्यादेर्युक्तिरित्यर्थः भाष्यान्तरं संवादोदयितस्यैकदेश्युक्तिस्तन्मिच्छादमपराणां परेणदति अत्रैदस्मोथम् अनेन सूत्रेण लब्धलघू
चारणयोर्लोपः क्रियते यदिहलोति प्रकृतं सूत्रेनोच्येततदा देवाद्देव्यत्राल्लघूच्चारणस्यस्यलोपः स्यादित्याशयेन परममूलेहलिकम् देवादिहेत्युक्तम् लोपः शाक
ल्यस्येति सूत्रे वाद्देव्यत्राल्लघूच्चारणस्यस्यलोपविधायकत्वेन चरितार्थमेतद्विषयेयकारस्यत्रैकस्यिकोलोपत्वेन द्विषयक शास्त्रास्मान्नित्येति लोपोहलप्र
दणभावेपि न प्रवर्तते इति एतेनैकैकल्यलोपविषयेनित्यलोपस्वीकारेविकल्पयैयर्थ्योपमितिपराक्तम् भाष्येस्थितमिदमत्रभाष्यदूलोपइति सूत्रस्यङ्गाद्यमिति

यवच्चकरीत्यादिपरेपिततएव लोपोन भविष्यतीति अत्राहलोविशेषणकार्यमेवेति सूचितम् भाष्यमपि तदेकदेश्युक्तिरेव नपदान्ताः परेणः सं
तीतिलेण सूत्रस्य भाष्यविशेषाच्च इदं भावेदुस्त्वचेति चेन्नलोपसंग्रहः उलोपादिति हेतुलोपइत्येतदृष्ट्या लुत्वनामिदं समर्थोदिति सावः भाष्येस्थि
तमिति दृढस्युत्तेति सूत्रे इति विशेषः द्रष्टव्यमिति ब्यङिगोरयभावे चैसापमिरिति भावः उभयोरपीति लुटवत्त्वभूतेन दृति कतेति शेषः तदाद वाग
नइति अत्रासुचिधीजलुदंहेनकारहकारलोपार्थमिति भाष्यविशेषः अनिदितांहेलुदइति मित्येवेष्ट्यते इति कैयटविशेषश्चेति किञ्च प्रसदि
करीत्याहरेरपि इदं भावदत्वयोः सिद्धोविणिनेषेथप्रकरणेदृढनिनिपातनस्य व्यर्थत्वमित्यलम् अत्राहरेरुत्तरस्येति आह्वयभावागोपादित्यर्थः

अमालुत्तये आह दृढः स्युत्तेति हि द्रष्टव्यमिति योक्तिः साहृदइति प्रक्रियोक्तप्रत्युदाहरणस्योपादानप्रसारात् तस्मादृढशब्दाख्येतात्पयित्वलघुवृत्तिमुत्तलेव
प्रवर्तते इति तदभिप्रेतमित्याह अस्मेति मनेदति शेषः एतेनेषमुक्तिरप्यसिद्धान्तइति ध्वनितम् अतस्माद्देव लुटवत्त्वुति अत्रासुचितीवामनेतावमनिर्वर्जन्ति स्यर्थः
ध्यविशेषइति नकारहकारलोपार्थमिमुपादाने निदिशोननिपातन मिति स्पष्टमेवेति भाष्यविशेषइत्यर्थः वामनेनेभयो रपीति यद्यप्युक्तं तत्र श्रापिक्रियाकृततामथानो
क्तमतः स्वस्योभयोरपीति नेष्टमिति प्रसादानुयायिशंकावारयति किञ्चेति आहमिति योगविभागास्यारमशास्त्रानित्यत्वस्य चाप्रमाणत्वम् सर्ववत्त्वमभूतदृढ स्युत्तेति
भाष्यविशेषइत्यस्यार्थः ननु तस्माभावादित्यसङ्गतमस्य ध्यायान्तस्त्वोपलभादत आह आहो रीति पूर्ववत् आसिद्धमिति शास्त्रप्रामाण्यादिति शेषः वस्तुतो विषयमानेपि शा

शः रं विदुः च यः प्रति योगिता समन्वयेनाभाबकारेण तद्गतिरस्य भावज्ञानस्याहोयलसमाः ॥ ७३ ॥ तद्देवपुण्यम् आनन्दसमासप्रदणैवेत्यर्थम् तद्व्यासः शिवदत्तादौ लोपाभावाद्येकान्तम
 यद्व्यवस्थान्वितविशेषणस्यानदासोत्तच्छब्दादिधानाभावेनलोपाप्राप्त्यातदैयंश्वरमेवस्तुतस्तुविहितपदव्याहारेणहोयोपश्रुतीकलवाणमस्तुसकलानपेक्षायानन्यपदव्या
 हारेणतत्त्वित्वपिप्रसम्बन्धेपक्षीत्येवोचितमतस्तथात्रेतिभावइत्युक्तम् इदमेवानुसमासप्रदणन्त्रसमासउत्तरपदार्थप्रधानद्वयत्रज्ञापकमन्यथाजनश्रीभाव
 स्वाविशेष्यत्वेऽप्यपदस्योपजननेनलक्षणादशब्दाप्राप्त्याहलुङ्गादिलोपस्यद्वयोरुपगत्यद्वैयर्थ्यमेवस्यात्तु पूर्वस्तुत्येति श्रवणदेशस्यचेत्यपिबोधम् इत्यादाविवेकि
 अत्रयथाश्रव्यादवशादवक्रमुत्रमायमेवत्ववस्युचेति स्वरत्राप्तस्तुप्रकृतिभावस्याभाववदित्यर्थः केचिन्नुसाहमाजमेवादिमित्यर्थमवधारणपरमयाव्या
 नेसास्याश्रमित्यत्रसुलोपापत्तिः यदिद्वद्वत्प्रदणानुवृत्त्येवतत्साधतेतदनेनैवसोदमाजन्म्यादेरभिसिद्धावधारणपरमयाव्याख्यानस्यैवैयर्थ्यमित्याहुःतन्त्र

ल्लिङ्गमिति विहितविशेषणेतदैयार्थस्यप्रमेवेतिभावः तत्त्वान्नरमिति शोः स्याश्रमिति संधावपिपदपूर्तैः नचप्रद्वान्यातः यादमिति पूर्वैरूप
 स्याभावेननयादपूर्तिः सोयमागदित्यादाविववापिप्रतिशाखेतिमिदिहः एवंचावधारणपरमयानव्याख्येयम् सोऽहमाजन्मेत्यादैवद्वलग्रह
 णेनक्वचिदप्रवृत्त्याविमिद्वैरितिनात्ययेम् इतिश्रीदीक्षितभट्टोजिपेन्द्रदीक्षितरिक्ततेलघुशब्दरत्नेमनोरमाव्याख्यानैयचसंधिप्रकरणम् ॥

वदस्यभावदर्शनेनलौकिकेप्रयोगे शास्त्राप्रवृत्तिकल्पनमन्याप्यमित्याशयात् किञ्चलौकेलोपसंवेवयादपूर्णे लोयोभवतिनान्यत्रैत्यस्यस्य ॥ ७४ ॥ यथेति ॥
 प्रतिपत्त्यर्थमत्रधारणपरमयाव्याख्यानप्राचा मनुरोधेनकृतम् वस्तुतोवहुलग्रहणेनैवसर्वैष्टमिद्धावधारणपरमयाव्याख्यानलकार्यमित्याह स्येति वहुलग्रह
 णेनोक्तप्रयोगसाधनेचैत्यर्थश्चासमाख्येमित्यत्रान्वयःमिद्वैरिति लोपाभावस्यसोऽहमाजन्मेत्यादौमिद्वैरित्यर्थः नातोयेति अतस्त्वेतिवदतोऽसुल्लङ्घनमिति शेषः सवच्च
 परममूलस्याचामनुरोधेनैतदेवधनयितुन्नत्रसंवेत्यवधारणन्तिमुशब्दोऽस्मिन्निबोधकउपातद्विबोधम् इतिश्रीमदसुल्लङ्घनवशावातससर्वेपण्डितस्य
 वैश्वामभवेवमिश्रात्मजभैरवमिश्रकल्पितायास्तत्त्वमसि विवरणम् ॥ ७५ ॥ यद्वैरिति सक्तुद्वैरिति शब्दोऽनेकार्थेपरोयत्रनत्रात्रेति व्यर्थ
 स्वरः उभयम् प्राययपदस्यतयपरस्यन्ययान्तिपरमित्येतदुभयम् तद्विज्ञानसंनिष्कृद्गणनुल्लिङ्गित्यादौधातुपयुक्तसाम्रातिपदिकसत्तासिद्धयेव्यावश्यकः ॥

मितिभावः न च त्रापि लिङ्गोक्तिव्यवस्थायान्धातायाः संज्ञायाएकदेशविकृतन्यायेन लिङ्गद्वयत्वसौलभ्यमिति वाच्यम् फलभावेन तदानीमप्रवृत्तेः पलाजित्यवादनस्य
 त्वत्वात्पुक्तलोपस्य प्राक्प्रतिपक्षं यत्तु तद्वदन्ति सग्रहणमत्र नियमार्थं इह ग्रहणं नु प्रतिषिद्धं मिदं किं दित्यत्र निषेधस्य प्रसङ्गादिति कैयटोक्तं इह कृतद्वितग्रहणं नियमा
 यमिति भाष्यव्याख्यावसरद्वितितरुने रधेन यथोद्देशपक्षाश्रयणे तु द्वद्वग्रहणमपि तदन्तप्रतिषेधे ज्ञापकमेव ॥ ३॥ तत्रापि मिति आदिना आधुनेत्यस्य सङ्ग्रहः असह
 यतया व्यपदेशिवन्नेवासात्तद्विज्ञानत्वम् कृतद्वितितेति तु साजाल्यलक्ष्यम् इत्यवस्थाश्रमिति तदा नादृशसमुदायस्य प्रत्ययभिन्नतायात्तद्वितग्रहणविनापीष्टसिद्धिः वस्तु
 त्वात् न सूत्रे धातुग्रहणमप्रत्ययग्रहणञ्च न कार्यम् कृतद्वितग्रहणं नु धातोः प्रत्ययान्तस्यैव कृतद्वितान्नस्यैवेति तु नियमार्थं नेनेष्टसिद्धिरिति एकदेशविकृतन्यायेनेति शा
 खीयेन स्थानिवद्भावेनेत्यर्थः नद्वेति नहीत्यर्थः एतत्प्रत्ययस्यैवत्वम् अत्रापि तस्यैवत्वमिति केवलकृतद्वितमात्रस्य एतच्च तत्र तद्वन्विधिलाभायमुपातेनियमार्थेनोक्त्या

नचास्याप्यभिरिपानिन्यादौ प्रत्ययत्वं प्रयुक्तनिषेधवाधेन तच्चरितार्यम् अत्रासिद्धस्य वस्थायां प्रवृत्तसंज्ञाया एव देशविकृतन्यायेन सुलभत्वात्
 कार्यभावेनेति न चैतत्प्रत्ययमात्रस्य तन्मात्रेण कार्यभावाभावादिति भावः एकार्थीभावश्च यस्य प्रातिपदिकसंज्ञाचिकीर्षिता तन्मात्रद्वितरेव ग्राह्यः

इतमिति कल्पनायानुन प्रशस्तार्थवद्विषयको नियमः किं नु च त्वाज्जेलोधकत्वमर्थवत्त्वमेव पूर्वसूत्रे धातुप्रत्ययपर्युदासाद्विवक्षितत्वाद्दृष्टव्यकमेवान्त्यवभा
 योः प्रत्ययपद्विभक्तिम् काण्डे कुट्टे च प्रत्ययपद्विभक्तिं शक्यमवक्तुम् कस्मान्न भवति काण्डे कुट्टे इति कृतद्वितग्रहणनियमार्थं स्मविष्यति कृतद्वितान्नस्यैव प्रत्ययान्तस्य प्रा
 तिपदिकसंज्ञाभवति नान्यस्येति नियमप्रदर्शनेनाप्रत्ययग्रहणप्रत्याख्यानसङ्गच्छते तन्मात्रे प्रत्ययमात्रे भावाभावादिति अर्थवद्वद्विज्ञेयाभावादिति शेषः यत्र क्वग्रह
 षट्प्रत्ययद्वयस्यैव तद्विज्ञानस्य प्रातिपदिकत्वायैति सुज्ञायासु प्राग्वर्तितद्विज्ञानमात्रेण प्रशस्तार्थवत्त्वाभावाच्च न दोष इति समाधानं ननु न युक्तम् सुप्रकृतिमा
 त्रस्य कृतद्वितान्नस्यैकापि प्रयोगस्यादर्शनेनासम्भवापत्तेः यद्विषयैर्धोक्तं यतिप्रकृतिः कमुवन्नसमुदायघटकत्वं मित्यर्थं सावायूषट्प्रत्ययद्वयस्यादावप्यस्यैव तदि
 त्यपि प्रसङ्गवारणसम्भवः कृतद्वितमात्रेऽपि भवदुक्तस्यार्थवोधकत्वमिति प्रकृतिः सुवन्नसमुदायघटकत्वस्य सत्त्वेनेनादृशार्थं करोषि तद्वन्नग्रहणालाभश्चास्यात्
 चादृष्टमिति समाहारे दजन्तस्य प्रयोगदर्शनाच्च काल्पनिकस्य तस्याविशिष्टत्वाच्च तन्मात्रवृत्तिरेवेति प्राशस्त्यर्थकमतुप्रप्रत्ययवलोदेन हस्तस्यते ॥ ३ ॥

नद्विज्ञानत्वेति समासाच्चानालौकिकविग्रहवाक्यावयवत्वमिदानीन्तु ननु ज्ञानं यत्तद्विज्ञानं तत्र स्य समाससंज्ञाप्युक्तपदनिमित्तकालीति समासत्वस्य च सात्वमिति भावः
एतेन समासप्रवृत्तमनियमेनाद्यादिस्वरूपा नचैकाकीभावोऽर्थवान् द्वितीयसत्य एव प्रवृत्तस्तु चेदनेकार्थीभावस्य सात्वमिति वाच्यम् तस्यानभे-
दबोधोपितप्रवृत्तेश्चेवं न तत्रैकार्णभावस्य सत्वेन तु च स्वादृशसमुदायव्यवस्थानायायेकार्णीभावस्य सत्त्वमिति या श्रूयान् अतएव बहुगोमेकैत्याद्यवयवैरकार्णी-
यीभावव्यवहारः न चार्थवद्दीपीयसत्य एवेदेकार्णीभावव्यवहारस्तदाऽत्यन्तस्वार्थिककान्तैकार्णीभावव्यवहार इति वाच्यम् तस्यार्थवत्तद्विज्ञानतुल्यतया कोतो-
येण तन्मात्रेये कार्णीभावस्य व्यवहारान्न प्राप्तिपदिकत्वमिति अतस्वादृशजन्तान्लाटा यद्विद्युत्स्य समुदायस्यादिन्न तन्मदर्थप्रारूपसर्जन एव वडीपोऽप्रवृत्ति-
रेत्याश्रीयेत दडीवापतिरपि दोषः रातेनाधातुरिति प्रातिपदिकम् निर्विति सुपः पकारेण प्रत्याक्षारः तत्करणेति पञ्चवज्रयित्वेत्यर्थः समासश्चेति द्वितीयसहनम्
यद्वा विभक्तिप्रातिपदिकम् समासश्चेत्येवास्त्विनिपरात्मम् उक्त दोषापत्तेः किञ्चित्प्राप्त्याहार आद्यन्यासे प्रत्यासत्तापि पः पकारेण ग्रहणेति तथा दृक्चेति व्याहि-

नैनपंचनावप्रियदृतिस्मासधटकपंचनावेयभ्यतद्विज्ञानत्वस्मासांतत्येवपि नप्रातिपदिकत्वम् ॥

व्याप्तिन्यायश्चेद्विशिस्तसदाकपः पकारेणतदायतिः एवञ्चटावादिकवन्तानाभ्यानिपदिकत्वायतद्वितस्त्रीप्रत्ययग्रहणङ्कार्यम् तपष्टाशब्दसारथ्यकपः पकारेणप्रत्याक्षरेणरावग्रहणवाक्यमितिगौरवम् वक्ष्यमाणरीत्यादशदादिमान्नीत्यादिसुदायस्यव्याख्येयैर्यवद्वग्रहणस्यावश्यकत्वाच्च किञ्चाहलितस्यवक्ष्यमाणरीत्याः भिन्नत्वेनतत्रनलोपापनिवारणायधातुग्रहणमप्यावश्यकम् केचित्तुएतेमदर्थेवन् प्रातिपदिकमित्येवलक्षणङ्कार्यम् एवञ्चसुनद्वयाकारेणनन्नावयम् अर्थवदित्यत्रभवदुक्तमशस्त्वार्थवन्विश्लिष्टमनोनपञ्चनावप्रियद्वयोदोषः नचाव्युत्पन्नानाभ्यानिपदिकसंज्ञानस्यादितिवाच्यम् सर्वैवप्रकाश्यादिकालेनन्युत्पन्नत्वस्यैवकल्पनात् यद्यपिपचतकीत्यादिभ्यएवंसन्तिसुतुयतिः प्रभितिमथायोदादशानात्नपुंसकत्वाभ्युपगमेनमुपांलुकासिद्धिम् नचैवमेधातकेद्वयोदोनपुंसकत्वापत्तिरितिवाच्यम् सप्तस्यधिकरणेचैतिज्ञापकेनविभक्त्यन्तप्रातिपदिकस्यद्वलत्वाभावाद्वापनात् सुपोधात्वितिस्त्वेनप्रातिपदिकपदोपादानमार्गेणसिद्धेधातुग्रहणेनधात्वर्थविशेष्यकरुतेः प्रातिपदिकत्वाभावात्प्रज्ञापनाद्वा नचैवमन्यचनिकल्पमित्यादौप्रातिपदिकसंज्ञानस्यादितिवाच्यम् ॥

धात्वधिकारीयप्रत्ययान्तवृत्तौ प्रातिपदिकत्वाभावस्य ज्ञापनात् भोक्तुं पाक इत्यादौ धात्वधिकारीयप्रत्ययस्यैपि धात्वर्थविशेषकवैधान्नकतयानस्मृतिः सर्वत्र व्युत्पत्तिपक्षस्यैवाङ्गीकारेण विपातस्यानर्थकस्यैतिवार्तिकमपि न सीकार्यमित्याहुः तन्न ह्यतिपदस्य रुदन्नादिबोधकतया तद्वत्स्य तत्र वक्तुं मशक्यत्वात् किञ्चैकोद्देशो वदन्त्यादौ विधानन्विताश्च क्विभक्तिं कस्य नायेक्ष्याः जुवादकविभक्तौ न्योय तया पचतः कः पचतः कीत्यादिभ्यो द्विवचनबहुवचनयोरेवोप्यालुकात्तयोपपक्षसम्भवेन श्रवणापत्तेः किञ्च विभक्त्यर्थप्रधानस्य लिङ्गसंख्याभ्यां योगो नास्तीत्यस्य भाव्यसमतत्वेन पचतीत्यादिभ्यः परस्य सोलुकापहारात्सर्वत्र मशक्यत्वाच्च किञ्च सप्तम्यधिकरणे चेति निर्देशेन सामान्यतो विभक्त्यन्तप्रातिपदिकस्य ह्रस्वत्वेति कल्पनेऽन्तरङ्गानपीत्यायेन ग्रथिकुलमित्यादौ पूर्वसुपोलुकिद्वस्त्वानापत्तिः किञ्च पुत्रीयतीत्यादौ कृजन्त्यशुसंज्ञासुपोलुभवति तस्य धात्वधिकारीयप्रत्ययान्तत्वलुनास्तीति धातुग्रहणस्य चार्थान्तरात् न ज्ञापकत्वासम्भवः यद्वचनमिदं तन्न यपदेशिवद्भावेन हन्तेति मत्वम्भुपस्यागेन हन्तिरेवेवाश्रयेनेतदा प्राथमिकदोषोद्घारेपि दिष्टुभादिशब्दस्याव्युत्पन्नत्वेनैषा स्मृतिपदिकसंज्ञानापत्तिरिति दिक् ॥

प्रियशब्दान्तस्य त्रैकार्थीभावो न तु तन्मात्रे इत्यदोषात् न च क्विदं नेदोषः तत्र धातोरेव विशिष्टार्थबोधकत्वेनार्थवद्वितीयाभावेन एष गर्थानामेकोपस्थितिजनकत्वरूपैकार्थीभावाभावादिति वाच्यम् अलौकिकवाक्ये कल्पिते कार्थीभावस्य तत्राण्यारोपेणादोषात् ॥ ५ ॥ तेनेत्यनेनोक्तमर्थस्य ष

प्रतिपत्तये आह प्रियशब्दान्तरवेति तत्र पञ्चनवप्रिय इत्यादौ अयमिप्रियशब्दान्निसृष्टैकार्थीभाववोत्तरपदनिमित्तकदिगुप्रयोजको न तु नौ शब्दान्ते न्यस्येकार्थीभावस्य सीकारः हन्ति धर्मोणां मेकार्थीभावफलत्वाभिर्यशब्दान्निसृष्टेनेतेनैवोपपत्तेरिति भावः प्रियशब्दान्तरद्वयस्य प्रियशब्दप्रकाशितिकमुवन्नदेत्यर्थः अदोषादिति प्रशस्नार्थवत्त्वानापत्तिरूपदोषाभावादित्यर्थः दोष इति प्रातिपदिकसंज्ञाया अप्राप्तिरूपदोष इत्यर्थः दोषमुपपादयति तत्रेत्यादिना धातोरेवेति यः शिष्यः ते इति न्यायेनावशिष्टः श्रूयमाणोलिहृदत्यादिशब्द एव लेहनकार्थो दिवोधक इति भावः अलौकिके वा को लिहू किं वित्यत्र अस्य वाक्यवच्च शक्तशब्दसमुदायत्वरूपम् तस्यार्थबोधनाय प्रयोगाभावेनैकोपस्थितिजनकत्वस्य सद्भावोऽतो ह कल्पित इति तत्र लुप्तमिति तत्र न्यदोषादिति वाक्यविकस्य विशिष्टार्थबोधकत्वस्य तत्राभावेन प्रातिपदिकत्वाभावापत्तिरूपदोषाभावादित्यर्थः एतेन परैकार्थीभावेनेत्यादिमूलोक्तमनुद्यमन्न औपयवोदृष्ट इत्यादौ सुबुविशिष्टस्यैव तथोक्तं

नानास्वापत्तेः किञ्चसमाग्रहणवर्धम् वाक्यार्थार्थभावविहेणतस्मिन्माश्रययोगात् किञ्च भोः भुक्त्वा शुक्लतण्डुलकान्तमदुःसादावव्याप्तिः गुमुक्तनादेः प्रत्या
यान्ततयाः स्यसूत्रस्याप्रशस्तार्थवत्वेनाग्रिमसूत्रस्य चाप्राप्तेः स्वाधिकेपुनेतिहरदनप्रत्येसष्टम् तस्मात्सूत्रद्वयमाधारणयदुत्पन्नव्यातिरेकाभ्याप्रत्ययभि
न्नावेसतिअर्थेप्रत्यायनयोस्तत्प्रशस्तार्थवत्त्वमितिरत्नाकरोक्तत्तदप्राप्तम् प्रशस्तसमीपवेनारोपितप्रशस्तार्थवत्त्वस्य औपगधैसुब्रह्मिनेतवान्तसमासग्रहणस्य निप
कार्यत्वमप्येवमेवोपादमीयम् अनेनव्यर्थस्यदित्यन्तग्रथेन सातेसुपादानेनापुववचनकल्पनोपेक्षयाक्लृप्ताप्रत्ययपदस्यावृत्तविवक्ततास्ययेग्राहकत्वेयुक्तमितिभा
वः औत्सर्गिकइति सङ्ख्याकर्मोदरभावादित्युक्तम् ॥ ६ ॥ तस्यापेति सातेरीत्यर्थः अपिः प्रवृत्तिरसमुच्चापकः नचैववृत्तिप्रत्यययोः समासापत्तिः बहुचञ्चित्वसा
मर्थेनप्रवृत्तिप्रत्यययोः समासाभावस्यकल्पनात् इतिभावइति मूलकारणेतिशेषः यवमभिधानेनास्तुविधेनितासावस्तुमत्तिल्लादिनाः श्रेयसुदा तस्य च सौश्रवके
वर्धेस्यादिति अनेनप्रत्ययपर्युदासेमानमुक्तम् सातेः प्रातिपदिकत्वेहिततऔत्सर्गिकैकवचने तस्यापिसुवतत्वेनपदत्वेपदादिवादेवनिषेधसि।
देस्तद्व्यभिक्तिभाबूः सोदुर्बलत्वादिति तस्यचसमुदायप्रातिपदिकत्वेनतदवयवत्वात्ल्लुक्समुदायसद्वाचानरगत्वादवयवेष्वः प्रातिपदिक
त्वात्सुपिसतिप्रवर्तने इतिप्रत्ययतदवयवत्वमसत्तम् पचतिध्वनतीत्यादौनावयवानोसाधातुप्रत्ययानपदयोस्तदवयवत्वमिवेनतत्रतन्निधे
धात् दस्माद्व्युत्पन्नप्रातिपदिकावयवेष्वस्तदुत्पन्निरायाद्या धनशब्दस्यधिनोतेदेनमितिब्युत्पत्तिपक्षेतुवनाद्युदाहरणवोधम् ॥ ११ तलेतिनिषेध
विषयमाशः सत्वेनसोक्त्यपिसिद्धितैवेतिभावः प्रातिपदिकावयवत्वत्तस्योपादयति समुदायेत्यादिना रमेतप्रमेकसोक्त्यतौतच्छ्रुणापत्तिमितदूषणस्यरिहतम्
नन्वेकवचनत्रुल्लुक्प्रवृत्तावधिथाववयवादुत्पन्नस्यश्रवणपत्तिरतआह पचतीति तन्निषेधादिति प्रातिपदिकसमज्ञाप्राप्तिनिषेधादित्यर्थः अत्रथात्ववयवादुत्पन्न
स्यापिलुकापहारलुनेक्तः अत्रानुरितिपद्युदासात् प्रत्ययवयवस्याप्येवप्रवृत्तपत्तिः समुदायस्यप्रातिपदिकावयवत्वन्तुन अप्रत्ययइतिपद्युदासात् नचयदिधातुप्र
त्ययपदयोस्तदवयवत्वस्यप्राप्ततादात्म्येरेवनिषेधेनस्यादितिवाच्यम् प्रागुक्तकतद्विनप्रवृत्तकृतनिधमेतयोवाराणात् तस्मात् व्युत्पत्तिरुक्तरीत्यादोषवाराणात् आ
पाद्या आपादनाह रमेनभाष्योक्तम्यनवनमितिप्रत्युदाहरणमेतयोव्युत्पन्नत्वमिप्रयेणेतिव्यनितम् व्युत्पत्तिपक्षइति अत्रदेवव्युत्पत्तिर्यस्मिन्नोक्तावनशब्दतु

॥ इति मन्त्रः ॥ इति मन्त्रः ॥ इति मन्त्रः ॥ इति मन्त्रः ॥ इति मन्त्रः ॥
 ध्वनिमिति एतस्यैवोदाहरणप्रदर्शनेन ध्वनिमिति नलोपाद्यापितिभिः अत्रादिपदेन वनशब्दे वकारस्य लोपो व्योमिति लोपापत्तिर्धनशब्दावयवधकारस्य ज्ञायापत्ति
 अदोषः इदम् प्रतिवर्णमप्रातिपदिकसंज्ञापत्तौ सुबुग्यापत्तिरूपदूषणम् अस्युपगमेनेत्युक्तिसूचितमर्थस्य प्रतियोग्ये आह वस्तुतश्चित्ति अत्रयदीति का वियाहः तदु
 यतिः सुबेकवचनोक्त्यतिः अत्र सुबित्ति कथनेन सप्तानामपि विभक्तौ नोमेकवचनातीति पक्षः सूचितः इदमुपलक्षणम् औत्सर्गिकैकवचनेत्यापि अन्यत्रानुयतौ हेतुमाह
 एकवचनमिति महासंज्ञाकरणमन्वथत्वाय यदिगमकाभवेपितदुपतिः स्यात्तदा महासंज्ञाकरणमनर्थकं स्यादिति भावः एवमर्थनियमादिप्रकारत्रयवस्थमायाम
 यिस्येवगमकेद्वितिवैध्यम् प्रकृते धनवनमित्यादौ अतएवगमकवितातत्तुनमेव तद्वीत्या साधकाभवेत्योक्त्यर्गिकैकवचनोक्त्यभिहितप्रकारेण अतएवप्र
 कृतसूत्रेभाष्ये निपातस्यानर्थक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञावक्तव्या खञ्जति निखञ्जति लस्यते प्रलस्यते कियुनरत्रप्रातिपदिकसंज्ञया प्रार्थ्यते प्रातिपदिकादिति स्वाद्याय

ध्वनिमिति चेदं भाष्यकैयटयोः तस्मान्नलोपाद्यापत्तिर्दोषः इदमव्ययेभ्य इवतेभ्योपि सुप्रत्ययकवचनाभ्युपगमेन यदितुतदुपतिः सत्येवगमकेयथा व्यये
 भ्य उच्यताव्ययादासुपदतिगमकं नान्यत्र एकवचनमित्यादि महासंज्ञाकरणत् प्रकृते तु नतथागमकम् अतएव वज्राविमि स्तुत्रे प्रातिपदिका
 धिकाराभावेति दुःनेभ्यस्तदुपतिमांशं केकत्वादीनामु क्तत्वात्तेभिः समाहितम् तद्वीत्योक्त्यर्गिकैकवचनद्वयमेव अतएव अत्रेभाष्ये अर्धवत्पद
 स्पदशदादिमानोऽप्यदिपदसमुदायो निरर्थको व्यापयत्वेन प्रदर्शितः तत्र हि सुपोधात्वित्यस्य प्राप्तिरिति तदेवास्य सुखव्यावर्त्यम् ॥ ७ ॥ ७ ॥

तिः सुवनमिति पदसंज्ञापदस्य पदादिति निघातो यथा स्यात् नैतदसि प्रयोजनम् सत्यामपि प्रातिपदिकसंज्ञायां द्युपतिर्नैतन्नोपति

किङ्कारणम् न हि प्रातिपदिकसंज्ञाया मेव सांशुयतिः प्रतिपद्य किं तर्ह्येकत्वादस्यार्थेषु स्वादयो विधीयन्ते नैव धामेकत्वादयः सन्नीत्यादिकसुक्तम
 अतएव च प्रकृतसूत्रे भाष्ये काण्डे कुड्वे इत्यनपूर्वात्त्वत्वेन प्रातिपदिकत्वाद्भवमांशकाह स्वीनपुसकेयतस्यातिन्यासान्नेरेण तद्वरणस्य दर्शितं न तु तसु
 वुपतिर्देशिता उक्तार्थसाधकान्तरमाह अतएवेति प्रातिपदिकावयवचानामव्यावर्त्यत्वादेव यतेनार्थवदिति व्यपदेशाय वर्णानाम्भूदित्युपक्रमभाष्यमेकदे
 शुक्तिरिति सूचितम् निरर्थकः परस्परान्वितार्थयोगाभावेन निरर्थकः सुखमिति इदमपि यथाश्रुतरीत्या वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणमिदं नरीत्या प्रयययपञ्चगवध

शः २०
दीः ३
७६

ननु पचतः कलमिषादौ गमकाभावेऽपि स्वाद्युपनिषद्गनाद्यवयवादिष्यदेवेति कस्यचिच्छ्रुत्वा वायुमिति पचत इति भाष्यदुर्मकारमिति तत्रादिपचतः कलमिषादौ लिङ्ग
 सङ्ख्यायोगाभावादसोऽभावमाशङ्क्य क्रियाप्रधानमाख्यातङ्कियाचैकान्विदिमतीतिङ्नादेदानवगतोऽस्तीवलञ्चसमाधायपचत इत्यदौ द्विवचना
 नुपपत्तिमाशङ्क्य साधनापेक्षेविनसमाधायकत्ववाद्यन्तासुवुल्यभावमाशङ्क्य कस्यकवचनसुसंगतः करिष्यते तस्य द्विवक्ष्ये शोद्धिवचनवदुवचने अपवादो भविष्य
 त इति तत्रोक्तम् अथ स्मावः तिङ्नादेदानवगनेपि शब्दशक्तिस्वावात्स्यगोक्तवमादायकत्ववाद्यन्तादेस्मिन्किमेकवचनस्मवति तेष्वाभावोऽनुसाधनापेक्षान्विवचना
 दिभवेति द्योदिभ्यस्तनौ स्मिन्किमेकवचनम् किन्तु न केवलेति समयपरिपालनायानुवादकाविभक्तिर्भवसतवदुशुदयोरेकस्य निजानयणा मित्यादि निर्देशः सङ्
 च्छने अन्यत्र तौ स्मिन्किमेकवचनमेवेति ननु दशदण्डिमानिषडपूणादृत्यादिस्मसुदायस्य समासप्रदणक्षान्नियमेन न वारणम्भविष्यतीत्यत आह समासेति अथैवस्म
 सुदायेत्यादि ननु पूर्वसूत्रेपर्युदासवलादथैव त्वलाभादथैव त्वत्वाभावेऽपि समासस्य प्रातिपदिकसंज्ञाथञ्च समासा
 पचतः कलमिषादौ तत्र ह्रौत्स्यसूत्रस्य भाषां गमकम् समासप्रदणक्षान्नित्यमस्म अर्थवत्समुदायविषयकमिति भाष्ये स्पष्टमिति मतेना
 स्य व्यावृत्तिरिति दिक् यद्यप्यथैव त्वमिति व्याख्यातार्थं यत्वेनैव सादृश्यं गृह्यत इति भावः उक्तमिति ॥ ५५ ग्रहणमिति कथमर्थवत्समुदायविषयकत्व
 नस्येति चेन्न अहरेमिषादेः समाससंज्ञासिद्धयेत्तापकाश्रयणमावश्यकत्वनत एव प्रातिपदिकसंज्ञायाश्रयणानुमानम्भविष्यतीति तत्र समासप्रदणक्षमर्थवत्समुदा
 यविषयकमिषाश्रयणं नृत्वाभश्च नियमस्य मज्जातोऽपेक्षेत्वेन भवति दिग्भिः दिग्गेषु वस्तुतस्तित्वादिनोक्तम् एव न त्वथातुरिति पर्युदासादृश्यविशेषेन सादृश्यलाभ
 इति कुतोऽस्मात्तर्थात्तत्सादृश्यसम्भवात्तत्राह ५५ स्मसंज्ञासिद्धयेत्तापकाश्रयणमावश्यकत्वनत एव प्रातिपदिकसंज्ञायाश्रयणानुमानम्भविष्यतीति तत्र समासप्रदणक्षमर्थवत्समुदा
 यमिति सूत्रभाष्यमपि सूदृच्छते तस्मिन्सूत्रेऽन्तर्ग्रहणेन संज्ञाविधौ प्रात्ययप्रदणेतदन्तर्ग्रहणेनेति ज्ञापनोत्तरं ज्ञातव्यं तस्मात्सूत्रात्पदप्रदणङ्कनं व्याप्तं न केनैवाम् न केनैवाम्
 अर्थवदिति वर्तनेन केवलाः स्मृतस्तद्विज्ञातेति भाष्येऽप्युक्तम् तत्रान्यव्यतिरेकगम्याथैवता केवलानामपि कृतद्विज्ञानमस्तीति न केवलं इत्यसङ्गते मित्याशकायमर्थेव
 द्रहणानुवृत्तिरस्यौक्तौ किं कार्यप्रत्यासन्नोऽभिव्यक्ततयोः प्रात्ययान्तेषु लक्ष्यते मथाश्रीयमे इति कैयेतेनोक्तम् तत्र सामर्थ्येवर्णनमनुवृत्त्यभावेऽपि तस्य लाभश्चेद्व

इत्युक्तमित्येतावन्नात्रकथनेपिणेनरुत्तभावेनलभ्यतइत्यतआह एतेनैवनेन आरोयेणतत्त्वानस्य इदुःगात्रस्य ननुतदर्थेन्येववाच्यतावतैवप्रक्रान्तयोः प्रकृतिप्रत्यययोर्बोधसमवेनतदर्थेतिवाच्यम् नचस्यसृष्टकृतिप्रत्यययोर्बोधनायदहृमिहेहोयमितिवाच्यम् सकशेषप्रसङ्गादतत्तद्वा तस्येति कृतदिवचनेन चीप्सायामित्यादिः यक्षीसमासे अर्थविभागशब्दस्यार्थशब्दस्येति शेषः एकदेशान्वयापुनितिभियाआह समादिति अत्रापिसमसद्विधीप्सायामेवदिवचनम् इदम् ततदर्थेविभागइमिपदम् उक्तरीत्यासाधुलेउपपन्नकस्तस्यज्ज्ञाह एतेनेति उक्तप्रकारेणलभ्यः ननुप्रत्ययग्रहणपरिभाषयाकृतदिवचनस्यपृथक्तात्त्वमुक्तव्योपरिभाषायांयक्षीसमासस्यकर्मधारयस्यचप्रसक्तिरुत्तआह नुनन्तत्त्वमीति अपिनापृथक्तात्त्वपदत्वयोः परिग्रहः हिः प्रयोगपदसद्वेति यद्यपिसमासग्रहणकृतमित्येनसमुदायस्याप्राप्तिरनेनदमुक्तमेवपुनर्दृढ्योच्येतेदमित्सुचितम् भाष्येदृति एवंतत्र भाष्यम् अर्थवदिति वर्तते कृतद्विजातुचैवार्थवत् नकेबलाः कृतस्तदितावैति कृतद्विजातुचैवार्थवत् नकेबलाः कृतस्तदिचित्त्वनिवन्धनधातुत्वमिद्विभक्तिभाषः तत्तत्क्रियावाचकत्वम् तत्तदर्थेनविभागइति तस्यतस्येति कृतदिवचनेनयक्षीसमासेसोऽर्थविभागइति कर्मधारयेवाविभक्तिलुकिददसाधु एतेनास्यान्यप्रादुर्भावदित्यपादानेपंचमीतिह्रस्वस्यभाष्यप्रयोगोपिवाख्यातः सुवतत्त्वमपिहिः प्रयोगपदइवस्थानेदिवचनपक्षेपि आद्यान्यशब्दे प्रकृतित्ववुद्ध्यात्त्वस्यशब्दप्रत्ययत्ववुद्ध्यासुपपादम् सर्वधृमि ॥ ॥ पदिकत्वनाथापिकत्वादिति कोतस्तुतद्वत्यस्यापठेनतद्वितीत्यतिभेवतीतिज्ञापनवदोद्योच्चरणविषयेयस्याद्विहितत्वावबुद्धिरन्यस्यशब्ददीमुत्पद्यक्षीत्वबुद्धिरित्यधिकार्यनीयमुक्तापादानेपञ्चमीतिस्त्वस्यभाष्यप्रयोगादिति यथेत्यर्थः वस्तुतउक्तप्रयोगाभ्यामनेदिवचनपक्षसर्वज्ञायातामित्याशयेनाह स्थानेदिवचनपक्षेपीति अस्येयमानत्वेननिर्देशोयुक्तत्वस्यनाना यदशेषानुपपत्तेस्त्यानिबद्धावेनसुवन्तत्त्वसुपपादम् तथापितदुक्तरीत्येननिबद्धत्वाशयेनाह अथिति अत्राद्यशब्दः सुलभत्वध्वननाय नन्वस्येयस्यसुदयेस्त्यानिबद्धावेनोक्तरीत्यावामुवन्तत्त्वबुद्धिर्भवतुतथापितदवयवेमुत्त्वबुद्धिर्नस्थान वस्तुसादिसु प्रकृतिप्रत्ययविभागसम्बोध्यथा अतस्वादिगदित्यत्रस्थानेदेवचनपक्षेपि लोपानापिरूपपदूषणमभिहितम् तथाचसुयैधानित्यस्य कथप्रवृत्तिरिति चेन्न उक्तभाष्यप्रयोगेणानस्तमितादेशत्वस्यसमुदायेकत्वेननानादेवात एव

आहोतिर्वचनेस्थानिनिसमुदायावयवेवायावुद्धिः सासाधुनापीनिसुबलुकः सिद्धिः आसवाः श्रेयः पदान् वृक्षान् वृक्षान् पचनपचनचक्रित्वा दैर्घ्यरूपणत्वं प्रतिषेध इ मुदा
गमादीनासिद्धिः अतएवास्मिन् सौतावसुप्रतिद्वौ योततः परीसैव प्रकृतिराद्यासमुदायपदत्वमेतेनेति वाक्येयकाचद्विसिद्धेभाष्यकृतेक्तम् ॥ ३॥ सर्वपदार्थमाह
तुपस्येति सर्वमेव कल्पितेयवस्मादः स्फुटयथोः स्मादिति स्मादः वाचकः शब्दः सचहृदयप्रदेशः भिवाक्तः कर्णोपधोनेसूक्ष्मतरवादिभिवाचनेन स्वमानश्रवः प्रण
वापरपयायनादशब्दबोध्यः आन्तरोवाञ्चकतत्तद्गणे प्रतिविम्वयुक्तेभिधीयते अधिकमन्यस्फुटम् यद्यप्यष्टौ स्फोटाः अन्त्यत्रोक्तास्तथापि निष्कर्षेवाक्कास्फोटस्यैव
वस्थानमित्यत्रानैसः तस्यपरमार्थत्वेसाधकमाह लोकानामिति व्युत्पिस्तूनामित्यर्थः प्रयोज्यप्रयोजकवद्वयवहारेणाव ग्रहस्य तत्रैवोच्यते नत्वेवशास्त्रेणत

धातूपसर्गविभागे वृत्तिव्येकार्थभावेनैवेति भावः स्फोटयवेति पदरूपेवाक्यरूपेवेत्यर्थः लोकानां तत्रैव शक्तिग्रहेण बोधादिति भावः अत
एव तस्य परमार्थत्वम् लोकेवोधजनकत्वात् शास्त्रेण प्रकृतिं प्रत्ययविभागव्युत्पादनेन विशिष्टपदस्यैव तत्तदर्थबोधनद्वारा विशिष्टपदेविशिष्टा
र्थकत्वमेव बोध्यते उपलब्धनादस्य भवतीति शेषः ननु वास्तव इति भावस्तदाह असत्येति आरोपिते इत्यर्थः लोकानां तत्तच्छब्दजन्यबोधानुप
योगित्वात् तत्त्वम् सत्यम् विशिष्टशक्त्या बोधकपदादीत्यर्थः सुपिति अधिजगे अथ गीष्टेयादौ अर्थवत्त्वादिति आरोपितार्थवत्त्वादित्यर्थः शाल
कृत् भाष्यकृदादिः सम्मतेति तद्विनेविषये इति शेषः औसर्गिकप्रवृत्तेरेतुमाह इदमप्युत्पेयमिति ॥

ह सत्येति पाणिनीयेनेति शेषः पदस्यैवेति तद्द्वारा वाक्यस्यैव विशिष्टमर्थं प्रतिपादयितुं ननु प्रहसम्भवल्लक्षुभूत उपपत्तिः शास्त्रेण बोध्यते शास्त्रचन्द्रणयेन स्वच्छ
तनद्वयवस्य तत्तद्व्यानाच्च प्रदर्शनेन वाचकस्य समुदायस्य विशिष्टार्थस्यैव बोधनं तस्यैवमेवेति भावः सच समुदायो वै हृदयपरमार्थयो बोध्यते शोषिवो हृदय अ
तस्यैव आसुतस्यादुरुपपत्तिः क्रियापदरहितस्यैव बोधकत्वाभावादाह भवतीति उपलब्धनाः वञ्चनस्थानापत्तामिथ्या भूता इत्यर्थः पर्यवेति तस्यैव माह गीष्टेति तस्यैव
पितननुपपादयति लोकानामिति मुख्यार्थवत्त्वाभावादाह आरोपितेति नोतमादिभ्रमापगमायाह भाष्यकृदादिः त्रिषु प्राधान्याद्वाप्यक्तस्य वादादुल्लेखः अत्र निवेदि
सर्वशोभयुक्तः शास्त्रकृच्छ्रस्यैव समसत्वात् ननु प्रत्याहारादिक इत्यादिना स्पष्टमित्यनेन भाष्यकारमतस्य दर्शितत्वात् नैवेति शब्दाया अनुस्थितिरत आह नो ॥ ११

तथा च तद्विषये प्रमाद्वाराद्विकेनोक्तमिति शङ्कायाऽस्थितिर्बिभीभावः वचनस्योक्तमिति प्रवृत्तिर्गमकाभावात्कथमद्वितिरत आह औत्सर्गिकेति अत्र गमकान्नगन्तुमिच्छकारस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इत्यत आह च यच्च स्वार्थेति यातादिति पञ्चम्यर्थः सवच्चनकारो व्याप्येति तावयम् औत्सर्गिकेति चेद्विदि
 निपदेन गतेन न ज्ञापनस्य भावस्य स्यात्तद्वत्तरस्मत्त्वत्कीति ध्वनितम् इह किञ्चित् प्रोद्विगत्या सताम्प्रदर्शयति इकोचीत्यादिना यद्यप्युत्तरार्थे न तथा युतगा
 योत्तरार्थे वैवकरणमुचितमिह करणद्विः स्मत्त्वसाधकत्वात्तिम् त्रयोदशीति तदर्थः अनियमेति गतेन तस्य निषेधस्य पाक्षिकी प्रवृत्तिरिति प्रदर्शितम्
 तत्फलत्वेऽह इत्यादिमिह सूत्रस्थ भाष्यत्रय इति प्रयोग एव इत्यस्मीति अर्थवद्ग्रहणस्यैव ज्ञापकत्वम् मवेसमीत्यर्थः लघुत्वे निष्कस्यास्य फलद्वयसाधकत्वसम्भवे

नः यच्च स्वार्थे हेतुत्वमुवाचकः कथञ्चिदिति अनेन तदनावश्यकत्वेनेति ध्वनयति नन्तरत्र चरितार्थे स कथं ज्ञापकत्वमत आह उत तस्य
 स्थायीति इकोचिद्विस्मृतेऽजगद्गणस्यात्तरार्थेनामुक्ताभाये उक्तमिह किञ्चिन्नोद्विगत्या सताम्प्रदर्शयति तन्नुमतिरिति निषेधानियत्त्वज्ञापनद्वयत्रयोद्वयत्रगुणः फलमि
 तितदर्थः इत्यादिमिह लघुनाऽनैवानित्यत्त्वज्ञापनमाश्रित्य न्यायानुसरणेन प्रयाः प्रत्याख्यानसंभव इति भावः नलोपद्विति सुवृत्त्यनित्य
 मोक्ता भूवादय इत्यस्य लविक्षैति वादिविधौ चोपस्थिते निरवकाशतयाऽपवादमिवादिभिर्वाधात् कार्यकालपक्षद्विति न च यथोद्देशेपि प्रत्ययान्तत्वं
 स्य भाविनिनाकतं गृहपरिभाषया फलाभावेन च संज्ञायाश्च प्रवृत्तिरिति वाच्यम् ॥ ८ ॥ नियत्त्वज्ञापनमात्रफलकं यत्तद्ग्रहणं स्वार्थमिति तावयम् ननु धातोः प्रा

तिपदिकसंज्ञायान्तः सुवृत्त्यस्य पदविक्रया ह्रयोः संज्ञाशेषाद्विगत्या न्यत्वेन समावेशेपि परत्वात्सु विधायकशालस्य तत्प्रवृत्तेन न्यायत्वात् तदादयः पुत्रीयतीत्यादौ सावका
 शाः भूवादय इति धातुसंज्ञापि अत्र विवक्षादिविगत्यादि स्याद्वकलेन च रिगार्थे निनलोपमानस्य फलत्वेन प्रदर्शनमफलमत आह सुवृत्त्यनित्यमिति निरवकाशतयेति अ
 स्य सर्वेष्वेत्यादिः गतेन पूर्वत्वज्ञादीनामुत्पत्तिरिति ध्वनितम् यत्तेनापवादविषये वाच्यमिति पदिकसंज्ञायाः कथञ्चिद्विगित्या शङ्काया नावकाश इति ध्वनितम् अपवादश्च
 ब्दोऽत्र वाधकपरः भिवादिभिरित्यादि शब्देन तस्यानित्यत्वादेरपि सङ्ग्रहः येन नानाप्रतिन्यायस्य नानविषयता सम्प्रति प्राप्तिपदिकसंज्ञाया अप्राप्तिविषये चारितार्थ्यभावा
 त् गमकाभावाच्चैतन्मिहैकैकवचनोक्तमिति गणौक्तं ननु नलोपवार्णस्य यथोद्देशपक्षेपि सम्भवे निषिध्यात्र कार्यकालपक्षस्यैवोपादानमफलमिति शङ्कावारयितुमु

पक्र मने नवेन्यादिना अतएवभाष्येः प्रत्ययद्वयत्रयपुद्गलसप्रसज्यप्रतिषेधयोगाद्वाङ्मूलः त्वेराजातस्त्वोदादौ प्रत्ययलक्षणेतप्रतिषेधः प्राप्नोतीति शङ्क्या नङीति ज्ञा।
पक्रान्दोषवृत्तिसाधारण्येनोक्तिः संगच्छतइति भावः फलाभावेनेति नसिक्कालद्वयादिः अप्रवृत्तिरिति नदानीमिति शेषः मूलस्योक्तभाष्यस्य चत्वार्यप्यन्तर्यमितुमादौ के
यथाविशित्याह अकरोति अनित्यत्वमिति प्रकृतिप्रत्यापनवचनेनानित्यत्वादित्यर्थः स्वसिद्धात्तरीत्याह अमत्वेति पूर्वोक्तद्वितीयहेतुनिराचरे भवेद्यतीति तत्रपक्षेय
योद्वयपक्षे यथाश्रुतभाष्यस्यप्रकारेणसद्वचनेनमूलकारोक्तरीत्यातद्योजनमुचितमित्याशयेनाह यथोद्वेष्टेति पर्युदासे लाघवाद्वाधतुरितिपर्युदासे लक्ष्यमिदं
अहमित्यस्यगजेत्यचलस्यस्यसिद्धेः शङ्कोसमाधाने नचकार्यकालपक्षेद्वयादिनाशङ्कासमाधानेनिर्दले निःसारशङ्केति दोषस्येत्यादिः अतएवभाष्यक
तापुद्गलसपक्षेराजातस्त्ववदेषाद्वाङ्मूलः तत्राहलित्यवनिहुत्यनेः प्राकृतातिपदिकसंज्ञायाव्यावर्तनतयाधातुपुद्गलसस्यसशक्यम् राजेत्यस्यतुप्राक्प्रवृ
त्त

अकृततव्यदूपरिभाषायाअनित्यत्वादसत्त्वञ्च भवेद्यतीति किञ्चिदालमित्यभिसंधिमात्रेणतत्रपक्षसंज्ञायाः प्रवृत्तेः प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणेकैयटे।
नोक्तत्वाच्च यथोद्वेष्टापक्षेणपुद्गलस्यसिद्धेः शंकासमाधानेः त्रनिर्दलेनहिच्यवस्थितयोः पक्षयोरन्यतरपक्षेणलस्येसिद्धेपक्षात्तरणश
काउचितैत्यर्थस्यप्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे भाष्येध्वनितादितिकश्चित् ॥ (नप्रातिपदिकसंज्ञं यासुवयस्यानलोपस्यप्रवृत्त्याचसिद्धिः पर्युदासेत्युयादा।

ननु यदि प्रसज्यप्रतिषेधः स्यात्तदातिषेधाश्चवलीयांसदतिन्ययेनप्रत्ययोस्यने प्रागपिनिषेधविषये वाध्यप्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रवृत्तिरित्यस्यादित्याशयेन स्यनेनैयटे
तिरपिपुद्गलसपक्षेनङीत्यस्यापकलोपपादनपरानि स्मारेतिदर्शितम् नहीति अत्रहिश्रयोयतदस्यधैवर्तने पक्षयोः कार्यकालयथोद्वेष्टपक्षयोः भाष्येध्वनिता
दिति ननदानीद्वयाहेत्यत्राकृप्रगृह्यसंज्ञायात्तस्यस्यानेगुरोरुत्तरतद्विजुतेद्विद्वेदितिपरकरणानुसुम्ः प्रगृह्यसंज्ञाप्रवृत्तिभावफलिकानप्राप्तिरिति ज्ञातसंज्ञाकृतस्य
प्रवृत्तिभावस्यनप्रवृत्तिरनुमतवदुपस्थितद्वयसुतवद्वाव्यविधानात् प्रगृह्यसंज्ञाविधायकसुतवद्व्याप्तुमतस्यासिद्धत्वलुनभवति कार्यकालपक्षेप्रगृह्यसंज्ञायाः ज्ञात
प्रगृह्येतिपदेकवाक्यतायास्वरसम्प्लित्यत्वस्यस्यसिद्धिः लुतः स्वरसम्प्लित्यनेनसिद्धत्वस्यबोधनादित्याशङ्क्यथोद्वेष्टपक्षात्तरणेतनसमाहितनेनोत्पन्नध्वनिताया
दित्यर्थः कश्चिदिति अत्रारुचिवीजलुपयोद्वेष्टपक्षेयद्यप्युक्तरीत्यानिर्वाहसयापिपक्षान्तरैरसमुद्दिपदस्योक्ताशङ्कापनपरलम्भाध्यस्तदुक्तमनुपपन्नमेवेति वस्तुत

सुपुत्र्यदासाश्रयेणिकार्येकालपक्षेज्ञापनमावश्यकमेव नचस्वाश्रयाप्रशयान्तेनमत्तिदिः अतिदिशमानधर्मेविरुद्धाश्रयधर्मप्रयुक्तकार्यभावस्यातिदेशस्वभावा
 भिद्वत्वादतरवरमानित्यादौनस्वाश्रयाप्रशयान्नवनिमित्तकप्रातिपदिकत्वेननलोपः यवच्चशङ्कासमाधनेनिर्हृतदत्युक्तिरसंगमैवेति॥३॥ मूलैकधर्मत्वमेवेति अ
 न्यथा प्रत्ययत्वक्षणनपर्युदासस्यप्रवृत्तौ कथंस्यादितियोजना राजेभ्यादेकतस्त्रेणमिद्विः कथमन्यथेत्यनुपपन्नमित्याशङ्कान्तिराचष्टे नचेत्यादिना अतएव उत्तर
 सूत्रेणप्रत्ययइत्यस्यसम्बन्धादेव ननुपेक्षुमिति यतयोस्तद्विज्ञानेकदन्तत्वेपूर्वात्तवद्वैवेनैकदेशविविक्ततन्वायेनचबोध्यै आपकम् नडिःसम्बुद्धोरितिज्ञापकम्
 ज्ञापनादिति अथातुग्रहणेतिशेषः अन्यथा नडीमिहसन्नस्यविशेषायेक्षज्ञापकत्वेयतुदासीदिदृष्टदृश्यत्रोभयत आश्रयणनाम्ना दिवदितिनिषेधाद्वाभावनेननोत्तम
 नःप्रत्ययइत्यस्यसम्बन्धइतितुच्छम् पूर्वोक्तवद्वैवेनप्रातिपदिकत्वस्यपरादिवद्वैवेनसुत्वस्यबुद्ध्यालोपस्यप्रलुतिरित्येकत्रोभयोनोभयप्रयणमितिभवदुक्तन्यायवि
 षयतायाअभावात् अप्रत्ययइत्यस्यसम्बन्धेतुतत्रप्रत्ययपददुःकृताद्विज्ञानिरिक्तप्रत्ययान्नभिन्नस्यप्रातिपदिकसंज्ञेत्यस्यफलित

कायमन्यथेति नचराजेत्यादौकृतंनत्वाप्रवृत्तिः तत्राप्यप्रत्ययइत्यस्यसंबंधात् अतएवदासीदिदृष्टदृश्यदौपरादिवद्वैवेननसुपेक्षु न
 चसुपेक्षोपविषयकमेवज्ञापकम् अस्तिवाधकेप्रमाणानांसात्व्यपक्षपातइत्यस्यापिज्ञापनात् अन्यथासूत्रोपस्थितदिः संवृद्धिमानत्र
 तथाऽस्यतत्त्वबुद्ध्यासानेतिभावः नचात्रद्वैव्यादेः परादिवद्वैवेनकृतद्विज्ञानिरिक्तप्रत्ययत्वबुद्धवपि स्यस्याद्विह ॥ विषयतास्यादितिराजपुमस्यासिद्धिः॥
 तत्तादितित्वस्यपूर्वोक्तवद्वैवेनवा अभिसुभयत आश्रयण मेकदेवेतिनिषेधः स्यादितिवाच्यम् रामाविद्यादौविवेकदेशविकृतनन्यायेनक्षान्नेग्रस्माद्विहितसत्त्वस्यबुद्ध्या
 परादिवद्वैवेनइकारादौतदत्यप्रत्ययत्वबुद्ध्यानिषेधस्यप्रवृत्तेः नन्वतसवेत्याहुक्तमसद्गतम् समस्यशिकरणेचेतिनिर्देशनविभक्त्येकदेशस्यानवत्ताभा
 वस्यज्ञापनारित्यस्यवक्ष्यमाणतयापूर्वोक्तवद्वैवेनकृतद्विज्ञानत्वस्यवक्तुमशक्यत्वादितिचेत्त उपायस्योपायान्नगदधकत्वमितिन्यायेनवक्ष्यमाणज्ञापकस्यरि
 त्यज्याप्रत्ययइत्यस्यकदितिस्मृतत्वेनतैर्नैववारणस्यसंकरत्वंप्रदर्शनयथ्यमभिधानात् पूर्वोक्तरीत्याक्षान्तेयस्माद्विहितसत्त्वस्यरादिवद्वैवेनद्विवचनत्वमत
 एवद्वैदेदितिप्रशंस्यदोयवश्यवाच्यमिति यथातथैवतदतिरिक्तप्रत्ययवुद्धिरिभविष्यतीत्यस्यस्यस्यप्रतिपत्त्यर्थमेवमभिधानाच्च आवश्यकश्चातारसूत्रेः प्रत्यय

धकसत्तात्रनसाम्यापेक्षलङ्घिः लुविशेषपेक्षत्वेन चारितार्थमित्युक्तं तथाऽपि बाधकसत्वे विशेषपेक्षत्वात् ननु भावेन सामान्यापेक्षत्वं विद्यतेति तात्पर्यम्
 ॥३॥ भावेचेदमिति अत्र चत्वर्यं दृष्टम् प्रत्ययलक्षणं न प्रतीतिष्वेवाभावेन हीनित्वस्य ज्ञापकत्वम् स्पष्टम् कण्ठवैजोक्तम् ननु सुमिषोऽप्राप्तिर्यदिकलेपदत्ता
 पत्नौषत्वापत्तिरूपोदोषः सुबुलतावेव वाच्यः सन्तु न सम्यक्वर्तिगमकाभावेन सुबुल्यतिरेकसम्भूतौ लयत आह न्यतिरिति तस्मात्प्रोदिति प्राप्तिर्यदिकसंज्ञासा
 मर्थोदित्यर्थः तत्राचेदमवगमकमिति भावः अन्येन ह्युक्तं न्योक्तौ कापदाङ्खण्डयति विभक्त्यर्थेति अतएव ह्यस्तेन पुंसक इति सूत्रभाष्ये काण्डहस्तेन ह्यन
 योरर्थयोः सुवर्षे क्रियात्पुंशो लिङ्गसंख्यायायोगो नास्ति विचित्रत्वात् यदार्थशक्तीनामित्यभिहितं मुक्तसत्त्विति ननु संकत्वसत्त्वैतित्यर्थः अत्र नाना प्रागुक्तानां
 व्यविधेयानि रूपाः स्तुतिना स्तुतेनैवेति ह्यरिषु करेष्वपि त्रैवेत्यर्थः नन्वत्र नौत्सर्गिकैकवचनायतिर्गमकाभावात् न च पूर्ववत् प्राप्तिर्यदिकसंज्ञा सामर्थ्यमिति श
 प्रकृतसूत्रे भाष्ये चेदं स्पष्टम् अत्र सुमिषो रिति मयोऽप्राप्तिर्यदिकत्वेन तस्मात्प्रोदौत्सर्गिकैकवचनेन च्छुवणापत्तिः विभक्त्यर्थे स्यात्सिङ्गप्रतिस्तरूपा
 योयत्वेन ननु पुंसकत्वात् प्रयो विभक्तिलुक्तसत्त्वे तु यदादित्तेन बन्धनिषेधापत्तिर्यदौष इति भावः तत्रैवेति तत्राव्याप्त्यर्थे कैकवचनापत्तिः सुयोधत्तिरिति लुगा
 यतिश्च परैरनित्यादौ न लोपापत्तिः श्रोत्रिभावः स्पष्टेदेति पूर्वविभक्त्युक्तं तत्रेति देशेन विभक्त्युक्तं त्रैवुद्धिर्गिति भावः यथादेशेति अपि ना
 कार्यकालपक्षेऽपि न हितमस्य उपदेशेनैवैकवाक्यतानातिदेशेनेत्यत्र मानमस्तीति अतिदेशैकवाक्यतयैव ह्यस्य प्राप्तेः सुवचत्वात् प्राप्तिर्यदिक
 इत्काम् फिट्स्वरप्रवृत्त्या साफल्यत्वं सुविधिपकारस्य प्रत्याहारनिष्पादकतायासिवादेः पितृस्याडिः तस्योदकतया चारितार्थसम्भवात् न च समास
 स्येत्यत्रौदानविधानसामर्थ्यात् सत्त्वं तु बुद्धिर्स्वराप्रवृत्तिरिति वाच्यम् यदसंज्ञकपूर्वोत्तरभागकसमुदायविषयेऽप्रवृत्तिज्ञापनतस्य साफल्योदकतया सुवदति मिङ्
 नेदोषमाह पंचेति निति आदिना सर्वोक्तिरिति स्य सङ्ग्रहः मूलदृष्टसिद्धेति प्रत्ययानेपथ्युदासेनेष्टसिद्धिरित्यर्थः अतिदेशेन अत्र वत्त्वातिदेशेन यत्तेन लक्ष्ये लक्षणं स
 कदेव प्रवर्तते इति न्यायाविषयत्वव्यनितम् अत्रातिदेशेनेति कथनेनौपदेशिकप्राप्तिर्यदिकत्वस्याप्रवृत्तिः सूचिता परादिबन्धनेनैकारप्रत्ययत्वस्यैकदेशविकृतस्य येन
 ज्ञानेन तत्त्वस्यैवेन प्रत्ययान्नत्वस्याश्रयमानं प्रसत्त्वेन तन्निषेधात् ननु ह्यस्तेन पुंसक इति सूत्रस्य पूर्वोक्तभाष्यादिति ह्यस्तेन निदेशस्योपपत्त्या न तस्य ज्ञापकत्वमिति चेद

100

धिकरणेष्वङ्गो प्रथमपञ्चनार्थः सुपदस्यत्र यावच्छीतस्तत्राचर्यस्थविशेषणम् सचाश्रयस्तत्राश्रयान्तकालमवस्यश्चमुत्तरेणान्त्याह्वानात्तत्तदुक्तं
 कोयः सप्तमस्यलुगितिफलितम् अतिचाग्रन्धर्मः पुत्रैर्यतीत्यादौ तिडित्तः क्वचूतस्समभिव्याहृतस्म्यतिपदिकमुत्रशब्दस्तत्राहृतिकत्वस्यालवयवस्येतिलु
 कः प्रवृत्तिः तत्रागजपुतपद्म्यादावप्यसि सुप्रतिडित्तरेत्यत्रमुपसक्तमित्येननिवेष्टानम् मुप्रिङ्गपदच्युतदन्तपरम् चालनोन्ययोऽत्रबोधः सवच्यगजन्श
 व्दप्रवृत्तिकमुवन्नभिन्नः पुनश्चशब्दस्समभिव्याहृतस्म्यतिपदिकं राजन्निमित्तप्रवृत्तिकत्वड्, सोयथाशास्त्रन्भिन्नराजन्शब्दमभिव्याहृतस्म्यतिपदिकमु
 त्रवेषिततत्राहृतिकत्वं सोरित्युभयोर्लुक्ः सिद्धिः अत्रमुप्रिडित्तारसमभिव्याहृतत्वन्तर्जनपुंवोत्तराभवरूपम् पुरुषाभ्यामित्यादौसुकिन्नोभकारत्वात्समभिव्याहार

彭 昌

स्य पूर्ववृत्तिस्वरूपस्य पुरुषशब्दे स्वेत्येतत्प्रकृतिकस्य भागस्य बलुगापत्तेः नापि तदर्थोचितं स्वार्थवोधकत्वं समभिधाहारः अत्यन्तस्वार्थिकतद्विज्ञानावयवस्य सुषोणुग
 नापत्तेः रजपुरुषः सुदर इति वक्रावयवस्य रजपुरुषशब्दप्रकृतिकस्यो लुगापत्तेश्च किन्तु स्फुटिद्विज्ञानसमभिधाहनत्वात्तदघटितप्रकृतवृत्तिघटितस्वरूपं विवक्षितम्
 यवञ्च सुस्फुटिद्विज्ञानरघटितवृत्तिघटकप्रतियोगिकप्रकृतिकस्यो लुगिति सूत्रार्थः न चैवमपि रजपुरुषद्वयनसमुदायप्रकृतिकसमुत्पन्नमित्यो रजनशब्दः पुरुषशब्दे
 वा तद्वद्विज्ञानवृत्तिः समुदायरूपरजपुरुषद्वयप्रतिद्वयत्वस्य तदविषयकप्रतीत्यविषयत्वस्य तत्रैव स्वेत्येतत्प्रकृतिकस्यो लुगापत्तिरिति वाच्यम् वृत्तिघटकत्वत्वात्
 विषयकप्रतीत्यविषयत्वमात्रम् किन्तु त्वविषयकप्रतीत्यविषयवृत्तिकत्वेत्यसौ त्वविषयकप्रतीतिरिति विषयत्वरूपमिति न कश्चिदोषः अत्र तिष्ठोभिधानमिति ह न्यायवाम
 काच्च समभिधाह तस्य सुषः पुत्रौ यतीत्यादौ लुगः प्रसिद्धत्वस्य चाय वस्तुतः सुविनये वा लुगवच्च हरिषु को वीत्यादौ लुगश्राद्धः स्फुटैवेति भावः ॥ ३ ॥ सूत्रार्थे प्रकृ
 तस्वरूपे ध्वनितमिति तत्र हि अत्रायद्वयत्र किमु न रयस्य युदासः यदन्यत्प्रत्ययादिति आहोस्वित्यस्योऽयमप्रतिषेधः प्रत्ययेनेति कश्चात्र विशेषः अप्रत्ययान्वृत्ति

सर्वं च प्रत्ययान्नपर्युदासो न कार्य इति सूत्रशेषे भाष्ये ध्वनिनम् यच्चैरन्तर्वस्मिन्नित्यादौ न कोच्चारणसामर्थ्येन न नलोपस्यार्थिगतावत् किं
सकलानपेक्षया लघवात् प्रत्ययान्नपर्युदासस्यैवोचित इति भावः अत आत्मादिनि॥ ९॥ चेति चैकादेशे प्रतिषेधोः तत्र बालादि कुक्षे अस्तुतिर्हि प्रसज्य प्रतिषे
धः प्रत्ययो नेति न प्रत्यय इति चेदुक्ते कादेशे प्रतिषेधः आदिबलादिन्युक्तम् परस्य कार्ये प्रतिषेधे कर्तव्ये पादिवद्वावः स्यात्तथा च प्रतिषेधो यतिमिति भावः एवञ्च ब्रह्मवस्तुति
ति न स्मिध्याति इत्याम्यसहस्ये दोषमभिधाय द्वितीयपक्षे आचार्यप्रवृत्तिज्ञापयति उत्तरात्ते उडन्तात्वादय इति यदुक्तोऽहं चाले रिति विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधो शास्त्रात् न न
दोषोद्धारकत्वात् अथवा एनरस्मात्पर्युदासः ननु चोक्तमप्रत्यय इति चेत्तैकादेशे प्रतिषेधोऽन्तवलादिति प्रसज्य प्रतिषेधेऽप्येष दोषः हेतुत्र प्रातिपदिकं संज्ञे अवयवस्य अपि स
मुदायस्यापि गृह्यते च प्रातिपदिका प्रातिपदिकयोरेकादेशः प्रातिपदिकग्रहणेन तस्मादुभाभ्यामपि विकृत्य स्याद्भ्रूलो नपुंसकेयमेतस्येति किञ्च नपुंसके नपुंसकनामग्रा
णः प्रातिपदिकस्य युक्तत्वेन ध्वनितमित्यर्थः तत्र कैयटः यतस्येति विभक्त्यन्तश्च शक्तिर्संज्ञः स्वाप्रधानम् न च नयोर्लिङ्गयोगः नवान्नवद्वावेनाथः शब्दोऽतिदेशुमि
ति न भवति इत्स इति नन्वेवमपि परस्मिन्त्यादौ दोषस्यैवेत्यत आह पदगन्तिनि लोषवात् ज्ञानलाघवात् केवलस्यानयात्वादिति नमूलमसंज्ञतम् ९॥ ९॥

नैकेकरूपताद्वयोर्भवति मूलरीत्यातुर्वैरूपं स्पष्टमेव ननु भवदुक्तावर्षत्वमलौकिकविग्रहवाक्यस्य नौमिति तस्यैषानस्यादत्त आह एकेति उक्तपर्युदात्मलभाधेयविभ
तिपदमेतत्साध्यप्रत्ययोपलक्षणननवादिप्रकृतिमद्ग्रहः सोक्तार्थस्य भाष्यकारमिति नत्वहचनायाह अन्तिमिति सुष्टिदन्तमिहसूत्रे इति
इत्यस्यार्थवद्ग्रहणानुवृत्त्या लाभप्रतिपादनपरमाख्यस्योत्तरसूत्रे एकाग्रौभावेन लौकिके प्रयोगे प्रसिद्धतायार्थेकत्वमूलकारसम्पत्तदपिनेयाह सुष्टिदन्तमिति
अत्रैव उभयोरप्यथत्वमेकरूपमेवेत्यत्रैव अधिकमन्यत्र स्पष्टम् अन्यथा बहुपदवदिति समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञायास्वीकारे स्यादिति चित्तद्विमिश्रितप्रसक्त
नेति विवर्तिकादिनिषेधः समासेति हतीयाप्रभृतीत्यनेनेत्यादिः सकृत्प्रवर्णमिति समासस्येत्यनेनैकस्यान्तोदात्तत्वस्य प्रवर्णमित्यर्थः किंपदस्य सत्तु सखण्डे प्रवृ
त्यवस्थां प्रातिपदिकत्वाक्षतिः तदा प्रत्ययस्य प्राप्तिरेवनेति केवलप्रत्ययपर्युदासोऽर्थः ध्वनितं चेदं प्रत्ययपर्युदासानुक्ताभाष्ये सुष्टिदं नमि
ति सूत्रस्य भाष्यकैपदयोः एव तात्पर्यमिति बोध्यम् इत्यादिमिति अन्यथा विभक्त्यन्तस्योदात्तता स्यात् प्रातिपदिकत्वेनैव विभक्तिरुक्तिर
कारेकारस्योदात्तत्वे पुनर्जमित्कारकारोदात्तत्वमिद्विभक्तिभावः कदाचित्तेनेति न च समासविकल्पविधानस्यैवार्थं समासे एकस्य कस्य प्रवर्णम
साम्भावे प्रातिपदिकत्वेनैवैतत्पर्युदासप्रवर्णमिति विशेषात् दधिउपदंशमिदयादौ पक्षे प्रकृतिभावप्रवृत्तेरपि फलस्य वक्तुं शक्यता
च्च तत्सामर्थ्यादिति अन्यथा सञ्ज्ञाविधिलान्न स्यात् न प्रत्ययमात्रेणेति प्रकृतेरप्येकगणादिति भावः अथातुरिति कहेरुपार्थस्याधिकस्य भाने
पि क्रियावाचकत्वादायाधातुत्वाच्चेति शिभिर्भावः स्त्रीप्रत्ययेति अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये इत्यर्थः ॥ ५॥ भिभिर्भावः लौकिकप्रयोगे सारस्य दुर्लभ्यत्वादा
ह दधीति यक्षे समासाभावपक्षे प्रकृतिभावोति तस्मात्सद्विनिषेधस्तदाः प्राप्तेरिति भावः न च दधिउपदंशमित्यत्र दधिबन्धुवृत्तियामस्तेन तदन्तस्य भुवि क्रिया
यामन्तान्तात्पर्यमत्रणमुल्लिखितम् नरायादित्तीयायाच्चेति णसु लोत्रसत्त्वात् अतस्त्वद्वद्वदण्डेति परिभाषायाः क्तात्प्रकृत्यर्थे निरूपितकारकस्य ग्रहणपि विधि
स्य कृदन्तत्वनिवर्तः प्रकृतेरप्येकगणादिति भावः सुचितः ननु लिङ् धुगित्याभ्याञ्जायमानशब्दबोधकतुः प्राधान्येन भानालप्रधानीभूत
क्रियावाचकत्वमिति केयमत्र धातुत्वमात्र आह कहेरुत्सेति अक्षरमेवेति क्रियामात्रेयस्य प्राधान्येनेत्यसाधातुसद्भावविधाने विशेषाद्भातुत्वाद्वातेः अतएवात्मसन्नेति सूत्रे धातुप

स्त्रीप्रत्ययद्विपरिभाषयानतावत्त्वान्वितिमित्युक्तमङ्गायाह अनपसर्जनेति तस्य स्त्रीप्रत्ययस्य तन्निषेधः तदादिनियमनिषेधः अभिमानद्विपरिभाषायाः स्त्रीप्रत्ययमात्रग्रहणे प्रवृत्तिरिति कल्पनाभ्यान् प्रमाणमिति तद्भावः तत्कार्येति प्रातिपदिकत्वकार्यार्थः तद्विशिष्टस्त्रीप्रत्ययविशिष्टे स्त्रीप्रत्ययमात्रस्य ग्रहणमवना सोमेव वक्तव्यः उत्तरद्वयोप्याहुक्तिर्विफलित्यत आह शङ्किनेति शेषत्वमिति स्तेनास्यामपि परिभाषायाद्ग्रहणपदसम्बन्धमिह सूचितम् फलिताथमाह एवञ्चेति सा प्रात्ययग्रहणपरिभाषाप्रत्ययग्रहणएव प्रत्ययमात्रग्रहणएव अतएव गोमतो निष्क्रान्ता निगोमतीत्यत्रो गितश्चेति डीप्तिदिः इत्युच्यते इति अतएव पुरुषोक्तिर्यु

तस्य येन केनानि रूपेण ग्रहणेन तन्निषेध इत्यभिमानः शङ्कितः राजकुमारीति नन्वत्र प्रातिपदिकत्वस्य न फलं लिंगविशिष्टपरिभाषयैव तत्कार्यमिहे भित्ति चेन्न प्रातिपदिकत्वतद्वाप्यध्माणां लिङप्रत्ययग्रहणेन दृष्टान्ततद्विशिष्टः न यानि देशेन तस्यान्त्रा प्रवृत्तेः न हि डीप्तिदिने राजकुमारीत्यादौ तद्विज्ञावग्रहणत्वन्याथमिति वक्ष्यते शङ्कित्रभिमानानुसारेणैवोत्तरयति अन्तरगस्यापीति यदित्यस्य निषेधस्य प्रत्ययग्रहणपरिभाषाशेषत्वमेव च यथा सा प्रत्ययग्रहणे एव न तु प्रत्यया प्रत्ययग्रहणे चैत्यु गितश्चेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् तथा यन्निषेधोपि स्त्रीप्रत्ययमात्रग्रहणेन तु स्त्रीप्रत्यया स्त्रीप्रत्ययग्रहण इत्युच्यते तदा न दोषः समुदायप्रत्ययान्तत्वाभावादिति दिक् असमर्थसमास इति अस्य पश्य इत्यादावित्यर्थः धर्मिग्राहकेति प्रातिपदिकसंज्ञाधर्मसद्भाष्यसमर्थसमासः ग्राहकमानवशविधायकम् अन्यथा परस्परमसंबन्धेनेकाशीभावाभावात्समासोदलेभः स्यात् अस्य पश्य इति तत्र दृष्टान्तिकेनैव नैतदस्य सुपीत्यधिकारात् उपपदमिति मन्त्रसंज्ञाकारणाच्च तदेतदाह पदचेत्यादि शशशृङ्गादिपदानां चोद्देशेन स्मिराक्षितिर्न तदर्थमपि समासग्रहणमिति बोध्यम् ॥ ॥ वी इति समुदायस्य प्रत्ययरूपमद्विमानत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञानयदि समासग्रहणकृतनियमेनैतद्वाद्यमिति युच्यते तदा भक्त्या परमगतिरित्यत्र कर्तृकरणे क्त्वा बहुलमिति समासाभावरूपं फलमेवाथ न दोष इति न प्रातिपदिकत्वात् सिद्धिरूपेण राजकुमारीत्यानं दोष इत्यर्थः अत्र न च्चेदमर्थवत्समुदायानं समासग्रहणनियमांशमिति युक्त्या भाष्यकृता अतएवाह द्विमिति इत्यादाविति अत्र न जोहृत्त्वार्थे संस्वस्यादसामर्थ्यं नृहृत्त्वम् स्वयाविधायकसूत्रस्य मानत्वेन सुपादयति अन्यथेति समास इति अस्यैव्यादावित्यादिः न नयपदविभ

तत्र कति कही सुपूचाद्वितीयेव प्रकृत्यर्थस्यैव साक्षात्कृतत्वात्प्रलाटसाहचर्ये च तस्मिन्निति शशादिभूद्विग्नैस्तन्नासतोवुद्धिसन्निविष्टस्यार्थस्योपधानम् स्वप्राय
 नुगेधेनैवोद्देश्यस्यैकारात् अधिकमन्यत्र स्पष्टम् येषां यन्त्रादिशस्य नामवयूया अस्य त्वनिर्गच्छासाक्षामप्यन्यत्र दृष्टार्थोपेण प्रातिपदिकत्वात्सुबुत्पत्त्यासा
 धुत्वात्वा र्व्यातस्योध्यम् ॥ ३ ॥ ननु यदि समासग्रहणेन मौलौनियमो बोध्यते तदा पूर्वसूत्रस्य स्वार्थवत्त्वदृशदोषादीनामिति समुदाय व्याहृतिप्रदर्शनपरभाष्यविरो
 धइत्यत आह अर्थवतीति तत्र साधकमाह सजीतेति ३ तत्र सूत्रेणैव वयदा लुचतेः पञ्चनावप्रिय इत्यादौ पञ्चनावेत्यादेस्तदभावस्य प्रयोजनत्वं न्यत्राभिहितमेव व
 एडनकारीय न्येषमुद्धति प्रत्ययेनेत्येति इदं साजात्यप्रदर्शनाय न दोषः न समुदायस्य प्रातिपदिकत्वापत्तिरूपो दोषः तत्र जन्मवानित्यादि समुदायेतत्र औपगवादे

यत्र संशये द्वीति अर्थवतीति शेषः सजातीयोपेक्षानियमस्योचित्यादिति बोध्यम् प्रत्ययेनेत्यस्य पूर्वभागप्रकृतिकप्रत्ययेनेत्यर्थः तेन राजादया
 नित्यादौ न दोषः जन्मवानित्यादविति तत्र पूर्वभागस्य पदत्वादिति भावः ननु तद्धितग्रहणसामर्थ्यतत्राह तद्धितेति तत्र पूर्वभागस्य भत्वात् पूर्वभा
 राः पदमित्यत्र च पदशब्देन पदसूत्रकग्रहणमिति भावः नन्वत्र पक्षे गविरयमादेत्यादौ दोषः गोदृश्यादीनां सत्त्वं तत्त्वावेन पदत्वाभावात् दृष
 एव सु रित्यादि समासे पूर्वभागस्य भत्वेन तत्साजात्येन पूर्वभागाः पदमित्यर्थे लाभा सभवेत्येत्यत्र आह यदेति प्रकृतसूत्रे भाष्यतु अर्थवत्त्वमुदा
 याना समासग्रहणनियमार्थमित्युक्तम् ॥

॥ कविषाद्विग्रहार्थेन हि यदमित्युक्तेति एतेन शक्त्या न्यभाते पदत्वं समुपमित्तु वैपिनस्त्विति अत्र पक्षे परमसूत्रेति
 नियमाकारपक्षे दोषः इदं समुदायस्य प्रातिपदिकत्वापत्तिरूपो दोषः वस्तुतः साजात्यप्रदर्शनमुक्तं रूपेण तस्य भवतोत्याह वृषण्वस्त्रादिना तनुयुद्धेति सूत्रेति द्विती
 यनियमस्यैवोद्देश्यार्थवत्त्वानां साजानायमिः अर्थवत्त्ववृत्तवत्त्वपदवत्त्वदोषोचरितार्थम् न च प्रकृतिप्रत्ययभावात् प्रत्ययपदसूत्रात् विषयकोनियमोस्ति
 तिवाच्यम् गविरयमादेत्यत्र वृषण्वसुरित्यत्र च यो दोष उक्तस्त्यत्र तदवस्थानात् किञ्चलाद्यवादर्थवत्त्वमुदायस्य चेत्समासे यो वेरोवास्तु गविरयमादेत्यादौ दानुका
 रणस्यानुकार्येणार्थेनाथवत्त्वाद्यादृतिः तत्राज्ञादयानित्यादृष्टानि यमनसा नवियम स्याथं वत्त्वमुदायविषयकत्वसिद्धिगारदेव जन्मवत्त्ववदुपदवत्त्वद्वयानां सङ्ग्रहः
 न च वत्त्वसूत्रस्य भाष्ये समुदायादेकविभक्तावेकशेषद्वयपक्षे भिक्षा आम्भूतिस्थितिस्तन्नाहोरेषद्विवाच्यम् न स्याथस्यैकदेशु कित्वात् किञ्च परमम्

योगार्थवतामिवेवपदार्थयोर्विभागेनापिप्रयोगोक्ततेसतीतरंमंसर्गोक्ताड्कास्त्राभेदसंसर्गःसह्यारभूतोयस्यविशिष्टार्थवत्त्वस्यान्युक्तानामिति नष्टकायः
 ननुमूलैयुरुषावित्यादेःसन्नाप्राप्तिरुद्भावितामानसद्वृत्तेरसमुदायस्यप्रमथानपयुदासेनव्यावृत्तिःस्यादन्त्याहपरस्मैतिआवित्यस्यार्थःप्रत्ययान्नपयुदा
 सन्वीथकशब्देप्रिप्रययपदेनयस्माद्विहितसदोदरित्यस्योपस्थितिरित्येवेतिभावःअतएवभाष्येदशदण्डिमानोयादिवकास्यानश्रोकस्याथेवत्यदव्यावर्त्येतिःसद्वृ
 त्तेर्यतुपरस्योत्पत्तेरनियमस्याद्यास्याप्रवृत्तिर्ध्वेत्येतस्मिन्नुत्तरकप्रत्ययोतेत्यस्यनिवेशेविपरस्यतत्प्रकृतिकप्रत्ययान्नत्वाभावादितिव्याख्यानन्तुत्तरीयसि
 द्धान्तविरुद्धस्यनसद्वृत्तानेवोभागःपदमित्यनेनैव नियमाप्रवृत्तिलाभात्तु नचोत्तरपदत्वेतिनिवेशेनपुरुषेत्यस्यपदमन्नास्तीतिवाच्यम्उत्तरपदस्यकारित्वस्य
 वृत्तस्यनिषेधस्यप्रवृत्त्यङ्गीकारात्॥३॥कृदन्तत्वेवाक्यस्यपरिभाषयोपपादिततच्चनसद्वृत्तेर्यत्किंयद्युक्तादित्यायस्यननुवप्रमथानाकारकस्यापितद्वात्वं
 शक्रियासत्त्वन्धिनसवप्रवृत्तेनास्यभुजिस्मयैवकारकत्वादित्याशङ्कानिवापयति नचेत्यादिना समाधानसूचयति मूलकेति अपिभुजिनाधिसम्बन्धवन्किअ

नचास्यभुजौकरणत्वेनोपदंशंप्रतिनकारकात्वम् मूलकस्योपदंशोर्कर्मत्वेनायन्वयोविभक्तिरूपप्रधानानुरोधेकरणत्वकृताहतीथैवेतिनं
 प्रत्ययिकारकत्वमित्याशयात् परत्वाद्वाद्यादिति नियमस्यार्थोत्तेनिषेधेपितात्यर्थेणाथेवमूत्रापवादस्यास्यपरत्वेनकृदन्तत्त्वप्रयुक्तस्यापि।
 निषेधेतात्ययादितिभावः निषेधानावलंबत्वाच्चस्यपिबोध्यम् ॥

नयःशब्दइतिशेषःप्रधानेतिनिहुन्तार्थक्रियायाःसमुदायजन्यशब्दबोधेविशो
 यतयाभानादस्याःप्रधान्यम् प्रधानानुरोधेति प्रधानेतरस्योपनद्रव्यस्यक्रिययोःएकशक्तिरुणाश्रयान्नप्रधानमनुकृत्यतइतिन्यायात् नस्याप्यपीति उपदं
 शस्यतीत्यर्थः ननुनियमशास्त्रस्यानिषेधमुत्वेनप्रवृत्तिरितिपक्षेनिबोधेविधिसुत्वेनप्रवृत्तिरिति सिद्धान्तितेपक्षेकथनिबोद्धेतआह नियमस्येति अर्थतः प्रयोज
 नतः निषेधेपितात्यर्थेदभयप्राप्तौकर्मणिषष्ठ्याःप्रतिषेधेःकादिप्रयोगेःप्रतिषेधइतिवार्तिकेसद्वृत्ते इतिभावइति परत्वादिति वदन्तेभवदस्यर्थःवस्तुतोनिषे
 धेतात्यर्थेनिषेधाश्रयलीलासद्वृत्तिरिति कमेणिङ्इति सूत्रपठितवार्तिकेरीत्यावलंबत्वमस्मैपरत्वादित्येतन्ननुक्तमित्याशयेनाह निषेधानामिति इत्यपीति अणिनावि
 धिसुत्वेनप्रवृत्तिरितिपक्षेनियमस्यनप्रवृत्तिरस्यशास्त्रस्यान्यशास्त्रस्यान्यस्यसद्वृत्तेःकोचःक्रियतइत्यपिपक्षोस्तीतिप्रकृतेवाध्यमान्यचित्तयाथैवत्यदस्यार्थेवा
 त्यदसमुद्धान्यपरत्ववत्त्वदंशस्याश्रयवत्त्वदसमुद्धान्यकृदन्तपरत्वमित्यपिसम्भवतीति निषेधस्ययत्फलनस्यार्थोत्तोलभस्यान्नप्रकृतेःतिप्रसङ्गइतिबोध्यम्

शोक्तार्थः सिद्धांतसम्मतमस्येति ध्वनयितुमाह स्यष्ट्येवमिति तत्र द्विगति कारकोपपदानाह कृद्विः सह समासवचनस्याकृमुबुयतेति परिभाषया प्रयोजनस्य
 भावः साङ्गोरेनम् चावकोरीयेतदभिहितम् अत्राद्यः भिद्येधोभावदनुगतिननुप्रत्ययो निगूढमणप्रत्ययस्य स्यष्ट्यप्रसङ्गे अणप्रत्ययस्य स्वाधिकत्वेन सुबु
 त्तमे आगकोरुत्वाद्युक्त्यादयति भवति भवति यदितदा कृदित्यस्यैवादिष्टः स्यात् सुबुततेः प्राक् समासे तु अन्तरङ्गत्वात् पूर्व समासः अणप्रत्ययस्त्वितु न्नच सपोक्षत्वा
 ददिरङ् इति विशिष्टादेवाणष्टयः यदिसमासे सुबुतमेरेयस्मात्तदसुबुतमेः प्राक्समासात् स्यात् सुबुतप्राक् पूर्वोक्तयोः अणप्रत्ययेरुपसिद्धिः सुदैव द्वितीये तु
 कर्मण्यनिदाश्च द्विगुमिति चिसमासोत्तरणचः द्विगुमिति विशिष्टादत्रिरूपसिद्धिरन्यथाः स्यादपि पूर्ववदसिद्धिः स्यात् ततः समासयोः समास्य रिभाषायाः स्यष्ट्य
 दहणपरिभाषयाः वयवदस्यतिः प्राप्नोतीत्याशङ्क्याः कृद्वहणे गतिकारकपूर्वस्यापि गृहणमिति परिभाषया निगकरणे द्वैतगति कारकोपपदानमिति परिभाषयाः साङ्ग
 दितमभियादिप्रयोजनार्हं न स्यादुक्तत्वं समासे कृद्वहणे परिभाषयामङ्घात्ततः द्वितो न्निरित्याशयेन नैतदस्याः परिभाषयाः प्रयोजनसम्भवति यतप्येव सिद्धमिति भा

निष्फलत्वादिति स्यष्ट्येदं युगोदिति सूत्रभाष्यकैयटयोः ननु समासद्विति नापि वाक्यद्वितिवोधस्य सकाशी भवेति सकोपस्थितिर्नियमिका
 समुदायशक्तिरैव कार्योभावदिति भावः एवं समासेष्टतिः सिद्धा वाक्येपिशक्तिरिति विशेषणविशेष्यभावशेषे तच्छेत्तारथेव सूत्रभाष्यादावुक्तत्वा

त लक्षणेति द्वौ वाक्ये चेति भावः ॥ ११ ॥ यदुक्तं तत्तम् अस्याः गतिकारकोपपदानमिति परिभाषयाः यतया कृद्वहणपरिभाषया ततो न्निति किङ्कारण
 मप्रातिपदिकत्वादि आशङ्क्य दन्तत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञाभविष्यतीति समाधानेरेण कृते सति कृद्वहणपरिभाषा प्रातिपदिकसंज्ञाया न्योपनिष्ठे सुल्लेखेनोपदेशा
 समुक्तद्वितिवक्तृपिलुक् प्रसज्येतेत्युक्तम् तत्रा प्रातिपदिकत्वादिति प्रतीकमुदायप्रत्ययगृहणे यस्मादिति परिभाषासंज्ञाने कृद्वहणप्रत्ययसंज्ञायाः अणप्रत्ययसंज्ञा
 अहणकृत्तमिममसङ्घातस्य प्रातिपदिकसंज्ञानिवेधादिति कैयटेनोक्तम् सुबुतिमिति समासगृहणकृतनियमिनस्तद्वहणप्रत्ययसंज्ञायाः अणप्रत्ययसंज्ञायाः अ
 वच्छेदत्वाभावाच्चैतयोः परिभाषास्थितिसन्नेति भावः अत्र समासगृहणकृतनियमनवाधस्य कारस्तूपणादितस्य पर्याप्तं प्रवृत्तं केन स्यात्तार्थः सिद्धान्तसमाप्त इति स्यष्ट
 मेव अत्रमूल्येयवित्यादिना नैयायिकमतानुवादेनूनतापरिहारायाह नापि वाक्यद्वितिवृत्तिः सिद्धा शक्तिरूपवृत्तिः सिद्धा नूनता निराशये वाक्येपीति अतएवाह वृत्ते

७४

[illegible]

पुंवद्भावस्यदिलोपवाधकत्वाभिप्रायेणाह इदमिति ननु प्रकृते कुमारी शब्दश्चोषधिजातिवाची गृह्यत इति भाषितं पुस्तकत्वाभावात् पुंवद्भावस्य प्राप्तिः स आह निचश्चेति ए
 वन्त्येपलक्षणत्वावश्यकत्वेन वशे विशेषविशिष्टवाचकत्वेति तस्य प्रकृते नानुपपत्तिः परिभाषायाज्ञापकस्य कुमारः अमणादिभिरिति निर्देशस्य विशेषविषयत्वादिति शो
 षग्रहणस्यैवैति मवाणयाह सामान्येति मूलदत्तैव सिद्धे इति यत्तदसङ्गतमित्यभिप्रायिका माशङ्क्यन्ति गच्छे न चेत्त्यादिना तदसुद्धावग्रहणमसु न ननु सुदृष्टमा
 लेति समुदायास्तु लक्षणपिह लङ्गादिलोपेन सिद्धसम आह एवञ्चेति समुदायास्तु बुल्यास्य एकपदत्वे चेत्तथैः सकान्तरात्पत्तिः आसक्तान्तरमिति सूत्रेणैकपदान्तरितत्वं
 प्रयुक्तं यन्निघानविषेधस्यापत्तिः एतद्व्यतिङ्गावग्रहणस्योक्तं नियमार्थत्वं प्रतिपादनपरं भाष्येत्यर्थः एवमिति एवगर्थोवस्थापको विभक्त्यन्तः नववयवस्य समुदाया
 दिलोपदति इदमुपलक्षणं पुंवत्वस्य निचश्च सामान्यग्रहणेऽपि प्रवृत्तेरेवाऽनग्रापरिभाषया ज्यावग्रहणवैयर्थ्यं भाष्ये शोक्तं न च दृष्टमा लालाह
 षागौरी इति समुदायस्याऽनुपसर्जनखौ प्रत्ययेन दादित्येव भावात् ज्यावन्त्वेन ततः सुबुभ्यत्यर्थे न्नदक्तं लिङाविशिष्टपरिभाषयानुनात्र सिद्धिः
 ज्यात्रादितस्य हृष्टमा लादित्यर्थः समुदायस्य प्रातिपदिकत्वाभावेन तदतिर्देशा प्रवृत्तेः एवञ्चासुदृष्टमा लादेव दत्तेत्यादौ एकपदान्तरितत्वेन सकान्तर
 जायमिति वाच्यम् एतद्भाष्यप्रमाण्येन प्रातिपदिकसादृश्येण एवगर्थोपस्थापकविभक्त्यन्तः नववयवकुड्यावतस्यैव ग्रहणेनादोषात् प्रत्येकम
 पिपदत्वसत्त्वेनैकान्तरत्वाभावाच्च उत्तरसंख्यायाः पूर्वसंख्याबाधकत्वात् नियमार्थं तु न ह्युदन्ने दोषापत्तेः ॥ ५ ॥ सप्तमस्य ग्रहणमित्यर्थः समासघटकस्य चि
 त्तगोणीमुखावाडनसङ्ख्यापूर्वसंख्यावाधिकादिमङ्गलसङ्ख्येयभाष्यसिद्धान्तादिभिर्भावः न चैव सामति स्म दत्तस्यैव तस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यम् एकाक्षरमिति प
 देस्वमित्तत्वं नाधिककार्यमिति स्वर्गितेनाधिकारद्विस्तृतादीनां अक्षरैकपदेन समासात्सकैकपदस्यापि ग्रहणमित्यर्थेनादोषात् ननु प्रकृतं सूत्रस्य ज्यावग्रहणस्य
 प्रत्ययान्ताच्चैव ज्यावन्तादेवेति नियमार्थमस्त्वित्याशङ्क्यन्ति गच्छे नियमार्थे न्विति युहुः न्वइति तिप्रत्ययान्ते ऊडन्ने चेत्यर्थः युवतिः शुश्रूरीत्यादिसङ्ख्यायनियमा
 मर्धातातस्येनोक्ता नन्वेतयोः सुबुभ्यन्तौ किं स्मानमिति चेन्न युवतीः यश्ययुवति क्त्विति नैति भाष्यप्रयोगस्य ध्वशुः अञ्चेति सोऽत्र निर्देशस्य चानन्तात् एवम्

शः
दोः
५०

प्राप्तस्यसन्निधेः अतएवात्रेविभक्तैः सारूप्येऽपलक्षणत्वमश्रित्यतयसंस्थापनेनतत्संबन्धनमिति एवकारापकर्षोभाष्यध्वनिनः ।
 तदेवनावाच्यत्रेणतत्संबन्धनयोगात् एतेनैकविभक्ताविश्ववर्त्यैकविभक्तौसरूपाणमेकविभक्तौविवक्षितार्थमेकशेषइत्यर्थेऽस्याविभ
 क्तवेकशेषस्यविभक्तौसरूपाणामित्यर्थस्यप्रयासत्यालभेनभ्यामादावेकशेबौजमादावितिवातिकव्यर्थमिति तदशयइत्यपत्ता ।
 मन्वार्तिकमतेभ्यामादावपितदभावस्यप्राप्तत्वेतिदिक् एतच्चेति एकशेषविधायकंचेत्परः ॥ ५ सद्भावदिग्भावाः एतेनेति प्रत्याख्यानपरः

भाष्यप्राप्त्यादपकार्षस्यावश्यं क्वेनावृत्तेरफलत्वेनेत्यर्थः ननु ह्यौ ब्रह्मादृत्यादेवैकशेषानयतिः ह्यौ च ब्रह्मादृत्यत्र प्रथमायामेवैकृत्य
आह विवक्षितायामिति विभक्त्यवितिपदविशेषणत्वमात्रात्तत्पर्यकत्वनपुलक्षणत्वज्ञातययं भित्ताशयेनाह यस्याभित्यादि प्रथमास्येति आसिन्नैवेतात्पर्य
ग्राहकमेकपदमित्तद्वाचः तदाशयइति रामगम औदृतिस्थितिप्रदर्शनद्वयाशयइत्यर्थः यदुक्तं भाषादेवैकशेषइति तन्मन्त्रादुपयति वार्तिकमतानु
सारे प्रासत्वादिनिविभक्तिविशेषवैयर्थकशब्द मनुपादायमानुमोत्रोरित्येवमोवार्तिककृतोक्तजनतः प्रासत्वादित्यर्थः एकशेषशब्दस्यपुल्लादेकशेषपरमार्थप
पदे तच्चेति नपुंसकोपादाननन्दसङ्गः नमिभित्ताशयेनाह एकशेषेति ॥ ७ ॥

दिगितिद्विगर्थसुलोकोक्तेयत्रतद्धितमन्त्रेणवैष्णवाख्यनभिधानन्तत्रोभयोस्तत्तनुकेचलशसोपधैकेकशद्वयत्रकाषड्द्वयोद्वैततावन्मात्रेणपिबोष्मभिधानान्न
 हित्वमितिभाष्याश्रयद्वितीयमिदं एतेनागन्तिसंहितोक्तारमनेयोगिनोयस्मिन्निस्थानन्देचिदात्मनि इतिरायद्वैतमसौपरस्परद्वन्द्वमभिधीयतइतिव्युत्पत्तिर्द्वितीया र
 तावतापूर्वोक्तीत्याहृद्वाप्राप्त्युपादानेन अनुकवर्षणशब्दानुवृत्तिरपत्तम्यत्रदृष्टमित्याशयेनेह त्रैलोक्येनैकयोगिकोयं शब्दइतिस्मृतिरस्य यत्तत्रतद्विवचना
 दैवैतलक्षणत्वनमाभूदकेशेषः भ्यामादौतुभवेत्येवेतिमनतत्तदयुक्तमित्याशयेनाह त्रैलोक्येनैकयोगिनोऽपिनाञ्जनादिमुमुक्षुः परोक्तइत्यहइयति न्यासीति
 अनुपयोगादिविधादिति आजमादिष्वनुप्रयोगविरोधादित्यर्थः तावित्युक्तमुपमर्थस्यैवभित्वात्तिसौल्यनेनतु स्त्रियार्थेवेतिशिष्यमाणपदत्रिणिपद्यमोर्थयोः स

एकैकशः पितृसंयुक्ता नित्यादिवर्तितिक्रमत्तैः स्थितिं योगिन इति शेषः इति भाव इति स तावन्नैव द्वापवादस्य शेष इति व्यवहार इति भावः स तेनैकशोऽपि फलमपि नित्यं तद्वृत्तिरूपमुत्पत्तयेति वृद्धयुगेनेति तथः अनुपपत्तिरिति अनुपपत्त्यवर्षणं दाकषणादित्यर्थः क्वचिदप्येकवर्षणद्विवयाठः तैकोऽप्युक्तिरभ्यासादावपीत्यर्थः स्यामिस्त्र्यं सुयोगीत्याभ्यासितुं प्रयोगसमन्वात एतेनानुप्रयोगविशेषादत्र नैकशेष इत्यपास्तम् युमान्स्त्रियेत्येकशेषोपि न तत्रायेकविभक्तौ सरूपाण्येवेत्यनुवृत्तेः अतएव प्रातिपदिके कशेषेमाह मात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति वार्तिकद्वौ तात्तम् ननु वार्तिके प्रातिपदिके कशेष इत्यमुक्तम् विभक्त्यन्तानामेकशेषविजननीमातृशब्दस्य मात्रार्थे केमाह भ्यादेहिमाह भ्याच्चेत्यत्र प्रतिषेध आवश्यकः न च तत्र तद्दोष इष्टापत्तिः ॥ ८८ ममिवाहृतपदप्रतिपादार्थो भेदान्वाभावेन नैकशेष

वदन्ति परीक्षुः खण्डितम् ननु मातृमाता रविचारावकेशेषवारणयैव कापक्षोऽर्थः प्रकृतसूत्रप्रवृत्तेन वा शेषेण तासूत्रप्रवृत्तेर्देवोत्पादन आह पुमा
 निमि ननु एतेऽपि अपक्षैव कारसहितस्यैकविभक्तौ सारूप्याणीत्यस्यानुवृत्तेरित्यर्थः अतएव सारूप्याण्येव अनुवृत्तेरित्युक्तम् तादृश्यानुवृत्तौ मानमाह अत
 एवेति एवमसहितस्य तस्यानुवृत्तेरेव वार्तिकप्रकृतमिति तथाच स्वोक्तार्थे वार्तिकसद्वृत्तिस्मात्पर्यग्राहिका स्मात्तथैव दृढयितुं शङ्कते तस्मिन्मात्रार्थक इति वा
 क्यद्वयनिर्देशोऽत्रैतस्य सम्बन्धो वाचेन देहीत्यस्य सम्बन्धः तेन तस्मान्न विभक्तिलभ्येति श्रूयते ननु नयेति वाच्यमिति परेणान्वयः तासूत्रे विभक्त्यन्तानि केशेष इति

प्रसक्तं स्त्रीति आख्यातमेव ज्ञायतामधुर्वेस्य ज्ञापकसिद्धस्य च तनस्य कल्पनाये स्य ज्ञापार्थस्यास्मत्समाख्याख्यानेन सिद्धौ लाघवात् उद्धृता वयमभेदसमूहाव
 कसर्वेशब्दादिभिर्मुदः प्रवृत्त्या तस्य निर्देशस्योपपन्नत्वाच्च मूलैर्प्राचेति प्रक्रिया कर्तोत्यर्थः समाचदति अस्य प्रसादकमोक्तमिति शेषः अथ यवयोरिवेति नचावा
 यवयोः प्रातिपदिकत्वस्वीकारः तत्र ह्न्त्वात्प्रत्ययेकं सुबुत्त्यनिरपि भविष्यति तथा च नियमविषयतायाः मलात्समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञानभविष्यतीति वाच्यम् समु
 दायेन रोत्यन्तरात्प्रत्ययस्य इत्यान्त्यसमये प्रत्येकं सुबुत्त्यनेन प्रवृत्तिरित्याशयात् अथैव त्वदिति अर्थस्य प्रकाशनादित्यर्थः स्त्रीतीति पदसंज्ञकपुर्वभा
 वचदितित्वेन साजस्य विवक्षणादिति भावः ॥ ३ ॥ सिद्धान्तभूताशेषेति प्रत्येकस्योपपत्तिमाह स्वात्त्येवेति अतुग्रहेति प्रत्येकार्थस्याधिसमुदायचरकते
 स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हत्वेन साजस्येति न दोषः यत्तत्पूर्वभागस्य विभक्त्युत्पत्तिमनये स्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगानर्हत्वात् अनुग्रहसंभवादिति अतएव
 न प्रत्येकं तदुत्पत्तिः बाधादिति अन्यथा ह्न्त्वाच्चेदो न लोपाद्यमिद्विच्छेति भावः यानि स रूपाण्येवेति तेषामेकविभक्तौ परतयकशेषद्वितीयः
 मानाभावादिति भाष्येन तत्त्वादिति भावः किञ्चाह तौ प्रत्यासत्तिन्यायेन यस्याविभक्तौ वैकशेषस्तस्याविभक्तौ ग्रामिस्वरूपा एव तेषां भित्त्या
 यस्याभ्यामादौ वैकशेषापत्तिः श्रुतिपदिकैकशेषेति माह मनोः प्रतिषेधो वक्तव्यद्वितीयाति केन भ्यामादावपि तदभावस्यैवैषु त्वानुमानात् फ
 लमिति समुदायादे कविभक्तौ रमादादिभक्तौ लुप्तत्वाच्चेति भावः सहा विवक्षाया मिति ॥ ४ ॥ यामसङ्ख्यात्वात् त्वयित्यस्य समस्वरूपा नुग्रहेत्यर्थः अ
 तस्य वत्तादशानुग्रहादेव अस्य शक्यजद्विवेचनन्यायवाचकत्वेन ह्न्त्वाच्चेद्विद्वत्ति तत्राचदद्विधानसमर्थो न तत्र तस्य वाधस्य कल्पनेति भावः ननु ह्द्विधा
 नसामर्थ्येन चार्थद्वितीये सुविधिति निवृत्तमित्येव कल्पनात्वात्तावित्यस्य शक्यस्मविषयतीत्यत आह नलोपाद्यमिद्विती रजनसैमिन्नाविद्यादित्यादिः आदिना वाक्
 त्वचमिष्यादौ कत्वादः सङ्ग्रहः आह तौ आख्यानेपि वाक्यापरि समाप्त्या न्यूनतापत्तिरत आह तेषामिति तनुयद्यपि कण्ठरेवेण भाष्यकृता आह तौ नोक्ता शयि
 मानुमात्रोऽतिषेधद्वयनेन ध्वनिनेति कल्पयामह इत्यत्राह ताविति इत्यत्राप्यपि नचास्मिन्नेश्वरवकारपकषैवैयर्थ्यम् आह माता रावित्यस्यैवकारापकष
 व्यावर्तनस्य सम्भवात् भ्यास्येकशेषस्य प्रवृत्ताविशेषमिति निरस्यति तदभावस्यैकशेषभावस्य आह तौ एकविभक्तौ यानि स रूपा एव तेषामेकविभक्तौ वैकशे

पयतीत्यत्रासत्त्वमुपाययति स्वरूपमिति द्वितीयासत्त्वमाह विभक्तिति ॥ ३॥ सहविवक्षाया अभावश्चकटयति स्वरूपमिति सकाशेति हेतुनादीत्यर्थः एककारका
वेशे एककारकशक्तिवैशिष्ट्यशक्तिकटुत्वादिरूपाविवक्षिता एतेन प्रकृतेः सम्भवोऽनितः एवमनितेति क्रियात्त्वशित्यत्र तत्रैव विधेयसहविवक्षावाच्येति भावः
मूलेः न्यथेति अशब्दसद्भावशेषकारण्येति नियमास्तीकार इत्यर्थः स्वरूपमिति मूलोक्तरीत्या समुदायस्य प्रतिपिदिकत्वादिति भावः नन्वात्र यद्येकशेष
सादृश्येनानुस्यूकमणोरैकद्वितीयया कथमभिधानमिति वाच्यम् तत्त्वेण तस्योपपत्तेः आवश्यकमिति तस्यैव मूलमिति हेतुना हेतुद्वयस्यानुस्यूकभविष्यति एव
नसादृश्येनानुस्यूकमणोरैकद्वितीयया कथमभिधानमिति वाच्यम् तत्त्वेण तस्योपपत्तेः आवश्यकमिति तस्यैव मूलमिति हेतुना हेतुद्वयस्यानुस्यूकभविष्यति एव
नसादृश्येनानुस्यूकमणोरैकद्वितीयया कथमभिधानमिति वाच्यम् तत्त्वेण तस्योपपत्तेः आवश्यकमिति तस्यैव मूलमिति हेतुना हेतुद्वयस्यानुस्यूकभविष्यति एव

ववृत्तिव्यथेवेति निरूपयः अत्राप्यः यथानयनोत्पत्त्युक्तान् उभयानुपसृक्त्वात्वाद्वाः
साचसमुदायस्यैकाग्रिमिहपितैककारकावशेषवत्त्वमतीतिभावः नौपमुख्यकर्मणेति उभयोरपि कर्मचिन्तनत्रसमुदायेकविभक्तिः कर्तृश
क्यत्वेनविभक्तिपदेनव्यावृत्त्यसंभवेनसहविवक्षायामित्यवश्यमितिभावः नन्वापिलुकिविभक्तिपरत्वाभावइत्युक्तेराह देवदेवइति अस्मा
हविवक्षायांमयेकशेषेत्तस्तुसादिविषयेपितदायतिरितिभावः तत्रापिसमुदायेकविभक्तिः सत्वात् नन्वनेकबोधैकैकभिस्त्राशब्दादणिमैस्मिदि
रत्तीत्यनआह तथाह्येत्यादि एकशेषां भेदकशेषेविनानादृशस्यज्ञानासम्बद्धमितिभावः नचसमर्थग्रहणेनपरिनिष्ठितप्रतिपदिकान्द्विजोयतेः पु
रमेकशेषेपश्चान्द्वित्तइतिवाच्यम् प्रातिपदिकविभागात् प्रातिपदिकसंबंधिवर्णेनात्राश्रयतत्संबंधि
नन्वापिलुकिविभक्तिपरत्वाभावइत्युक्तेराह देवदेवइति अस्मा

[illegible]

मूलः अथप्यस्मिन्निष्ठानिवृत्तलोकप्रसिद्धतन्त्रानुवादकत्वात् अस्य शास्त्रस्यानुवादसामर्थ्यदेवं हर्तुमिति तस्य शास्त्रीयविधिलाभावात् ॥ इति

परन्तु चाप्रवृत्तमित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वरूपम् इदञ्च यथासंस्थिकार्योन्नाङ्गसितथैकशेषविधायकशास्त्रस्य प्रवृत्तेः प्रागपि नास्तीति तदभावः कृतमन्धिकार्यत्वेमेवात्र परिनिष्ठितत्वमाद्यकारसमाप्तमित्याशयेनाह नापि पदविधिरिति प्रातिपदिकेत्यादिकर्मधारयः कायस्य विशेषणम् सत्तादृशात्यरिनिष्ठितान्दितोत्यतिश्रुसूच्यति वक्ष्यमाणिरित्यादौ प्रसिद्धवर्णमात्राश्रयेनेन निमित्तकार्थिणो रुभयोऽपि प्रादिपदिकसम्बन्धित्वस्यो धितम् विषयगित्युत्तरपदलोपश्चा कृतसन्देशितिवार्तिकेऽकृतसन्देशित्युत्तरवचिरितार्थम् ॥ ३ ॥ अतमव निमित्तकार्थिणो रुभयोऽपि प्रातिपदिकसम्बन्धित्वाश्रयाणां देवदीर्घश्रवणमिति नास्त्यलक्षणदीर्घश्रवणमित्यर्थः प्रवृत्तौ दीर्घानुनप्रातिपदिकसम्बन्धिवर्णनिमित्तकः किन्तु सर्वनामस्थाननिमित्तकः एतेन विभक्तिनिमित्तके कशेषस्य भवत्समाप्ततया प्रवृत्तावपिनपरिनिष्ठितत्वा निरिधिघ्नितम् अतस्त्वविश्वोद्देश्यमिति भाष्यप्रयोगस्याप्युपपत्तिः मूलोक्त्या हि एकादेशकते परादि वद्भावमात्राश्रयणोऽस्य

अतस्त्वाश्रिमानिति सङ्गच्छते अन्यथा प्रकृत्यं दीर्घश्रवणस्यात उभयपदद्वयं विभक्तौ परमो यतः प्रत्ययविधित्वात्स्यैकशेषद्वयार्थतः दाश्रयणमिति भावः अनया धिरीत्यानवत्वा प्रवृत्तिरित्यन्यत् यदि त्वैकदेशविक्ततन्यायेन प्राग्दीर्घ्यतोऽपि निरुत्तरस्य भाष्यप्रमाण्यत्वेन पृष्ठ्या बोधितविकारस्यापि ग्रहणम् अशास्त्रीयस्य च नैनातिदेशसत्तामातस्य तेन न्यायेन तन्प्रवृत्तिति या औदृत्यस्य च ग्रन्थयत्वेनादोषः अतएव तस्य

रूपादेकशेषा प्रवृत्तिरित्यपि बोध्यम् उभयत आश्रयणं प्रकटयति अत्रान्वयमिति ननु नवयमन्नादि वक्ष्येति सूत्रस्य प्रवृत्तिः सीकुरुर्मः किल्वचः ॥ पदत्वसिद्धिः ॥

परस्मिन्निमित्तस्य प्रवृत्तिवदामद्वयत आह अत्र परस्मिन्नितीति अस्य शास्त्रस्य एकशेषशास्त्रस्य विधित्वाभावादिति अपूर्वविधित्वाभावादित्यर्थः अनया धिरीत्या शास्त्रीयविधित्वाभावात्कयुक्तापि अपिनामूलोक्तरीतिमद्ग्रहः मूलोक्तदिकूपदसूचितसमर्थस्य कटयति यदि हि त्वान्निहिन सूत्रस्य भाष्येति तत्र हि दीर्घतदातिदीर्घ्यति शब्देकदेशीयच्छब्दानुकरणमित्युक्त्वा किमर्थं विवृत्तमिति हेतुः क्रियते सतदेव त्वापयस्यानर्थमेव येषां परिभाषा एकदेशविक्तमनन्य वदितुं कृतम् भाष्यमाणात् भाष्यमवादान् अशास्त्रीयस्य चेति वाच्छास्त्रीयस्य चेति वाच्छास्त्रीयपरिग्रहः अक्षेप इति मूलोक्तकिञ्चिद्व्याप्तुक्तदोषभावः अतएव उक्तन्याशास्त्रीयविकारोऽपि प्रवृत्तिस्वीकारदेव तस्य रणमवित्यादेः पदत्वैति कार्यकालपदोपीत्यादिः अन्यथा सुविदुः नम्यदमिति सूत्रेऽपि यस्मात्प्रत्ययविधिसदादीत्यस्यानुवृत्त्येभयत आश्रयणस्य

अतस्त्विति उक्तोर्थः आत्माविति श्रेयस् शब्दादपत्त्यः निदेवि काशि शयेति मूलेण देशकारिः संज्ञात द्विवचने परादिवात्सर्वनामस्थानपत्तम् आशङ्क्य
 ति यद्यथा स्त्रीयविकारे तस्य न्यायस्य प्रवृत्तिर्न स्यात्तदा तालस्य शास्त्रवोध्यत्वाभावात्सर्वनामस्थानस्य यतोऽ
 विधानत्वात्स्याभावेन नुमः आर्द्रैरवाभवेन शङ्काया रवा समवः स्यादिति भावः न स्यादिति गमाविद्यादाविद्यादिः यस्य हलत्वत्वादिति शेषः न दोष इति किञ्च सु
 क्तयेष्वनेत्यर्थः न च विरूपाणां पीतवचनस्य समानार्थविषयकत्वमङ्गतेतत्तदभाव इति कथञ्चनस्य प्रवृत्तिरिति वाच्यम् तस्मिन्त्वचनेऽपिः सर्वोपाधिभिराशयस्य चानु
 पूर्वोभेदे कार्ये लेश्यश्रवणस्यः स्मरूपे विषेयाभेदेऽपि प्रवृत्तिरिति न स्येत्वेति प्रवृत्तिः अस्ति चान्ययोगिकोक्तं ध्यानकर्मैकमवृत्तिमिति मते कर्मित्याशयान् वस्तु
 तस्तु नः रूचिर्धर्मिता सा च सर्वथा यत्र समानार्थत्वं न त्रैव तस्य वचनस्य प्रवृत्तिरिति प्रकृतेतदप्राप्तिरेवेति न च चटश्चकस्तु ग्रीवा च श्रेति महविवक्षाया मेक शेषान्

अतएव आत्मावित्यत्रैकादेशे कृते नुममाशङ्काचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेन परिरुतं भाष्ये इत्युच्यते तद्विद्वैरुप्यादेक शेषेन स्याद्विरूपाणा
 भित्यनेन तत्साधने तु न दोष इत्यलम् युगपदधिकरणेति युगपदधिकरणानां द्रव्याणां वचनैः यदैस्तद्भेदे तस्य त्वस्तदाह एकैकमित्यादि
 अलौकिके इति तत्रैव द्वाद्विप्रवृत्तिस्तत्त्वान्नापि तत्त्वानादिति भावः ॥ स्यात् प्रवृत्तिरिति मते दालास्तु ग्रीवाया अवयवसंस्थान विशेषरूपत्वादिति वा
 च्यम् स्यात्तैक शेषादत्र लुपमानार्थो भिधानत्तत्रैव प्रवृत्तेऽङ्गीकारेण प्रकृतेतदप्रवृत्तेरभिधृत्वात् उक्तं महविवक्षाया अस्मभवेन हस्तस्याप्रसक्तेश्च अलमित्यनेन अवयवो

भः स्तुवुषते हेतुर्न स्यात्तदुपपत्तिरिति पदिकस्तथा अप्रस्यततः सुयोः सम्भवे तस्य पक्षस्य सम्भववन्नोपपत्ते न च समुदायो तत्त्वविभक्ता वयवानां समुदा
 यश्च दालात्तदुपपत्तिरिति वाच्यम् अवयवानामप्यदसंज्ञारूपस्य तत्तदपादानं कोऽपि क्वचित्प्रयोज्यस्योपा
 कारस्य समुदायो न स्यान्न सुपाः सम्भवेन तस्यैकमुच्यतेः सम्भवात् अपि च नीलजः चटमशेषेति वाक्यं चटशब्दात्सु न सुयानीलपदार्थगतमङ्कः त्व्याकर्म
 त्वश्रमिपदमेव यदपि न्यायि साधुलार्थनीलेति प्रातिपदिकादपि सुप् भवति तथा नोपि स्यादिति ध्वनितम् मूलेन च दालात्तदिति प्रसादकतेत्यर्थः द्रव्याणामिति वति ॥ राम
 पदार्थरूपाणामित्यर्थः मूले अत्र हस्तस्य भावेति यतश्चैकस्य स्थायप्रतिपादकता समभिवाह्यत प्रातिपदिकात्तदर्थप्रतिपादकता चा लौक्यतोऽजहत्वाथैलव्यवहारः एव

द्वित्वादिविशिष्टार्थोभिधायकद्वयवचनादुच्यते निर्विधेवेति भाष्ये ॥ १॥ अतएव प्रसक्तानि प्रसङ्गा
रयति रामराक्षाविधादिति दुर्लभविधानसामर्थ्येनेति इदमुपलक्षणम् समागच्छेत्तानिमित्तविशेषणसामर्थ्योदित्यपि बोध्यम् ॥ २॥ अतएव प्रसक्तानि प्रसङ्गा
वचनत्वात्तात्कालिकस्य तत्रार्थात्कप्रवृत्तौ निमित्तत्वादिति निमित्तत्वेनाश्रयणादित्यर्थः मुलेन हस्तार्थोयमिति अस्मिन्त्यक्षे वयवगतो मनर्थकतया प्रत्येकनिव
वनादुच्यते समभवः पक्षान्तरेपीति अजहन्त्यर्थोदित्यपि स्वीत्यर्थः प्रथममेकवचनस्य प्रवृत्तौ साधकमाह ॥ ३॥ अतएव प्रसक्तानि प्रसङ्गा
त्यनेनैतत्त्वार्थः ननरम् सुखयत्यननरम् ॥ ४॥ अतएव प्रसक्तानि प्रसङ्गा

रामकृष्णवित्यादौ विरूपाणामपीत्येकशेषकान् हं ह्रविधानमा मर्थेन तत्प्राक्कालिकस्यैव समाचार्यत्वस्य तन्ननिमित्तत्वात् एवं चैकस्थविभा-
क्त्यस्य निवृत्तावपरस्य तद्विशेषस्य प्रवेणमिति भावः पक्षात्तरणीति अयमभावः अलौकिकेन काल्यनेपियेकमुत्पत्त्यनेन तन्मेव तत्काल्यना
नदन्तरे मेव तत्काल्यकं हं ह्रविधानमा मर्थेन तत्प्राक्कालिकस्यैव समाचार्यत्वस्य तन्ननिमित्तत्वात् एवं चैकस्थविभा-
मेवेति उपसंक्रमंश्च तदालिगितस्यैव स्वार्थस्योपस्थितिः साचविभाक्त्यर्थसंबन्धान्तरभावेणेवेति तस्योक्तं यत्तदनाप्येतदुच्छेद इति भावः
दुःखाच्चैति बृहद्व्यवहारस्य शब्दार्थनिश्चयहेतुत्वम् न च पक्षस्य न्यग्रोधाभिधानित्वबृहद्व्यवहारो दृश्यते न्यग्रोधशब्देन लभाम्न न लक्षणा
पि पक्षस्य न्यग्रोधाविषयो दोषो वा न्यनुभवश्च दुःसपणादवेति ॥ ८ ॥ तन्मसार्थमात्रमात्रोपेक्षादन्तराङ्गत्वम् तद्विधि उत्तरपदार्थः स्वार्थस्य पूर्वपदार्थस्य

॥ पञ्चक्षन्त्यग्रीधा विन्यादावाधो न्यनुभवञ्च दुःसपणावचति ॥ त्वम् सार्धसात्र सापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वम् तद्विहित उत्तरपदार्थः सार्धस्य पूर्वपदार्थस्य
तस्य सम्बन्धस्य तदनेति यक्षाद्यन्तेत्यर्थः तदुच्छेदः पक्षीतसुरयोच्छेदः दुःखादुःखप्रदाफटिति प्रतीतावनुरागोद्घोषाकान्तान्त्र एतदेवाह दुःसपणवचति
अस्य व्याकरणादित्यादिप्रथमप्रवृत्त्याप्राधान्यम् तच्चेन्नहि तनुशत्रुभविष्यत्सङ्गात्तद्व्यतिरिक्तं ननु तद्विहितं यदि भवत्सम्पत्तयुगपदधिकरणवचनता
स्यान्तदावोधावतिः स्यात्स्यापिनालोत्याह लक्षण्यप्रोधाविति दुःसपयादिस्यसुदुःखनिः सारः उपपाद उपपादन्यस्याः सेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

शः रः तस्याप्रमाणशङ्कानिरस्यति नचेति द्विवचनेति हत्वेनाह द्विवचनेत्यर्थः अभिधानशक्तिमत्त्वात् अभिधानसामर्थ्यवत्त्वादित्यर्थः ननु समुच्चयान्वचयोरुद्वापयतिरे
 दो. भे. वेदेषादिकाभिव्यक्तिरिति तत्र आह समुच्चयेति नचेति आवश्यकमित्यत्रास्यान्वयः अन्यत्र हत्वे यः शिष्यतद्वित्यायेन कस्यचित्त्वर्थे प्रतिपादनसामर्थ्यवत्त्ववत्तया
 तत्राविविगमनादिरदात् सर्वेषामेव तस्यान्वक्तव्यमिति भावः तद्वत्त्वमिति यथेकशेषविषये तत्त्वोकारादा एव केनैकशेषेऽप्येकशेषविनिर्देशितद्वयार्थ
 मिति भावः तस्मादिति एकशेषवैयर्थ्यापेक्षित्यर्थः तच्छब्देति अनेकार्थमभिधानशक्तिर्यर्थः ततः एकशेषान्न दोषः नैकशेषवैयर्थ्यापत्तिरूपदोषः संतेन प्रागेकवत्

नच द्विवचनाद्यनुपपत्तिस्तदुपपादिका समासस्योद्भूता च यवमेदं समुदायाभिधानशक्तिमत्त्वादिमिच्छातदनुपपत्तेस्तदुपपादकत्वाभा
 वात् समुच्चयान्वचययोः समासस्यासामर्थ्येनैव वारयिष्यमाणजनयनतदापत्तिरेतदुपपादिका नचान्यत्रोपपादयितुं मशकत्वेऽपि एकशेषेका
 स्यशेषद्वयत्रयविनिगमकाभावात्सर्वेषां सर्वशेषभावश्चकम् तथा सम्येकशेषस्यैवैयर्थ्यापत्तेः तस्मादेकशेषज्ञानात्तदंशास्त्वामनावातात्
 च्छक्तिज्ञानं ननु ततः प्रागप्येति न दोषः प्रागप्येति न दोषः आह तत्त्वविनाशमूलेति नियमेनाह तिसंवदेत्यर्थः ब्राह्मणशब्देनैवेति भावः न हितत्रैकशेषः तावद्वा
 द्वाणशब्दज्ञानासंभवात् तस्मात्तत्र तत्रेण यथा निर्वाह संशान्यत्रापीति भावः न ब्राह्मणमित्येकवचनं त्वावम् तत्रेण स्ववचत्वादिति अय
 भावः भाष्येऽर्थवर्धै प्रतिपदार्थान्शान् प्रतिचयत्तदपि प्रत्यर्थमेवेत्युक्तम् एवं चैकेनैकांशे वाधनमपि प्रत्यर्थमेवेति एकेनैव ब्राह्मणप
 देनानेकांशे वाधनं तत्र अन्यथा विद्यमानायाः शक्तिः एकशेषशब्दसहस्रण्युपपादयितुं मशक्यतया वाधानुपपत्तिरवस्थात् तत्र चात्राशान्त्रं त्र

चनस्योत्पत्तिद्वारेति प्रतिपादितम् सूत्रेणैव पि व्याचक्षुर्गिति प्रसादकतद्वति शेषः एव कारगमसङ्घातिसुपपादयन्नाह ब्राह्मणेति अन्यत्रापि रामाविद्यादावपि
 नन्वेवमिति वदुर्गस्य तत्र प्रतियोगिसत्त्वाद्बहुवचनापत्तिरत्र आह न ब्राह्मणमिति नन्वेकशेषविनाशकशमेनैकांशमिधायकत्वं तत्र अन्यथा प्रत्यर्थं शब्दनिवे
 शान्ने केनेनैकांशमभिधानमिति भाष्यविरोध इत्यत आह अयम्भाव इति तत्र तत्र ब्राह्मणहत्यादिमिदृशान्नस्थले अन्यथा अशेषशेषविन्यादानङ्गीकारे वाधेति अ
 नेकांशे वाधेत्यर्थः सूत्रारम्भात्सूत्रेणैकशेषेपीष्टार्थानां वाधानुपपत्तिरिति भावः तत्त्वस्य द्वौ भेदौ शास्त्रप्रसिद्धौ अर्थतन्त्रम् शब्दतन्त्रञ्चेति तत्राद्यमाह अ

[illegible]

दस्योदेतावन्मात्रमधिकसाकाङ्क्षमता आह विद्विति एतच्चावैतपरनिवृद्धम् तदीयग्रन्थानुपूर्वैतकिन्तुवितिविषयेकस्याप्यनेकार्थेभिधानशक्तिरस्ति।
 ज्ञाप्यतइति सूत्रेणाहुरिति प्रसादस्तइति शेषः तन्मूलैकित्वमिति एकशेषस्यनियन्तयाज्ञाप्रयोगासम्भवादिति भावः साक्षात्प्रत्यक्षेति वैकल्यादित्यादिः तावदेव
 रामानाविष्ठावदेव तत्रप्रक्रियावाक्ये एकशेषस्यप्रक्रियावाक्ये सन्तर्भेद्विरोधमुपपादयति तन्मूलैकित्वे इति हवमिति सतेनसमुदायादेकविभक्तिमदृश्यसूत्रस्य
 स्थापनप्रदर्शितततः प्रत्याख्यानप्रकारः समुदायादित्यादिदर्शितः इदंस्वभावोक्तिरुद्धम् यदि प्राज्ञान्तरान्प्रकारंयैवस्वभिमतत्वंनदासमुदायादेकविभक्तिमद
 र्शनसङ्गति साक्षात्प्रवृत्तप्रत्याख्यातादृश्ययुक्तमिति भावः अत्रप्रयुक्तानेवैव्याहिनयन्यायविरुद्धत्वस्यमूलप्रदर्शनत्वेदेव विरुद्धम् परिनिष्ठितेति द्विविधम् प्रक्रिया

किं न्यायसिद्धसवानुदातइति एतच्छेषसूत्रं प्रयुक्तानामिति अयंभावः वृद्ध्यादिप्रवृत्तावेकशेषशास्त्राप्रवृत्त्यानित्यविध्यदृश्यतावच्छेद
 कानाक्रान्तेनतावदेवपरिनिष्ठितं स्यात् तच्चनलोके प्रयुज्यते प्रयुक्तानेचेदमन्वाख्यानमिति नतत्रप्रक्रियावाक्ये वृद्ध्यादिप्राप्तिरिति संदर्भविरु
 द्धमिति एकस्यैवप्रयोगायास्यादिति सूत्रमिति समुदायादेकविभक्त्याविति पक्षः प्रत्याख्या तइति च संदर्भे तर्थाः न्यायविरोधमाह प्रयुक्तानेवेति
 नचयत् यादृशशास्त्रीयकार्ये प्रवृत्त्यापरिनिष्ठितं सल्लोके प्रयोगाहं कल्पिते तथा दीयालौकिके तच्छास्त्रप्रवृत्तावपि अत्रवृद्ध्यादिप्रवृत्तिर्नोचिता।
 वैषम्यादिति वाच्यम् कृतहृद्वा नामैकशेषवदिति पक्षेनावयवनङ्गाहवित्यादौ परत्वादित्वा आवादेनैतत्प्रयोगानापत्तिरिति दुषणदानपरभा

वकारूपम् लौकिककच्चेति तत्रप्रक्रियावाक्ये सन्धिकार्येन प्रवर्तते तावन्मात्रस्यैवप्रयोगाहं तास्यादिति रत्नाकरोक्तिरुत्तराह
 यति नचिद्यादिना वैषम्यादिति अत्रवृद्धिप्रवृत्तौ तावदेवैकीयापरिनिष्ठितत्वाचक्षते लोके प्रयुज्यतइति भावः आद्यवार्तिकेति यद्यपि भाष्येनावयवनङ्गाहविति काह
 रवेणनोत्तरं किन्तु नृकाच्छेदश्चैतमसासने कृते असंख्यार्थदृक्प्रयोगेन प्राप्तीत्येवमिति तस्मिन् तत्रापि तदुत्तरग्रन्थे अङ्गाप्रयेचेकशेषवचन मिति चार्तिकव्या
 ख्यानवसरेकैयटेनैवमभिहितम् अङ्गाप्रयकार्ये च्छभाष्यदर्शितं त्वसात्तत्सारी च सुसारदृश्यतेन तत्रकैयटः अङ्गाप्रयेचेति च शब्दानुप्रयोगे यथा। राम-
 नोश्चनावैचेति प्राह परत्वादिनेत्यादिनाः नरदुल्लेखनकृत्वावित्यत्र समासान्नस्यप्रवृत्तिदर्शना असङ्ख्यापत्तेरिति अलौकिके प्रक्रियावाक्ये शास्त्रीयस्यरिति सिद्धिः १५

॥८॥ रित्यलम् ॥८॥

सत्प्रयोजकं शास्त्रान्तरप्रवर्तते इति भवन्तान्त्राज्ञाभाष्यवर्ति कायाद्वैयटीयव्याख्यानचरितद्वमिति भावः ॥ अत्रास्ति रतेमयथाऽनेकव्यक्तिप्रतिपादनायानेक
 प्रतिपदिकस्य प्रयोगे प्राप्ते एकस्यैव यथास्यादित्येवमर्थस्य सूत्रस्यास्मद्वातिप्रातिपदिकेषु सूत्रस्य प्रवृत्तिर्भवति तथा धातुषु न भवति एकमिष्टानामनेकव्यापाराणामिवा
 नेकनिष्ठानामपि व्यापाराणामेकं धातुतत्त्वं निवृत्तमेव दानास्मृतीत्याऽनेकधातुप्रयोगस्याप्रसक्तेः तदुक्तस्याप्ये नतिद्वन्ता न्येकशेषारम्भशेषयति यथाजातीय
 कानाद्वितीयस्य पदस्य प्रयोगस्याप्रसक्तेः न च तद्विद्वन्नाद्वितीयस्य पदस्य प्रयोगे सामर्थ्यमस्ति किङ्कारणम् सकाद्विक्रिया एकेनेन
 त्वानस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यमुक्तार्थानामप्रयोगद्वितीयात्र कैयटः यथाजातीयकानाम् सत्त्ववाचिनाम् सकाद्वितीयाख्यातवाच्याक्रियासर्वविवृत्ता
 भेदाप्रतीयत इति एकश्च एकश्च द्वौ च द्वौ चैव त्रानभिधानाल्लेकशेषः विंशतिश्च विंशतिश्चैव सह विवृत्ताया विंशति इति निश्चयमेव तदुक्तं स्याद्विद्वद्वक्तृस्मान्म
 वति एकश्च एकश्च द्वौ च द्वौ चैव त्रानभिधानाल्लेकशेषः न ह्येकाद्वियनेनार्थो गम्यते अन्यपदार्थत्वाच्चानेकशेषः न ह्येकाद्वियनेनार्थो गम्यते अन्यपदार्थत्वाच्चानेकशेषः
 अमियोजिति अवयविन आधत्तविवक्षायां नृक्षे शाखेति च त्समीतदाह अमोऽवयवे चेति पूर्वपर्योरित्यधिकृतपरशब्देन विशेष्य
 त्वादजेव गृह्यत इति बोध्यम् निर्विवादत्वादिति उत्तरानुवृत्तेः सत्त्वादिति भावः ॥ अत्रास्ति अनुवृत्तौ अनुवृत्तस्य विशेष्यविचयः ॥
 कशेषेन भविष्यति एकश्च एकश्च द्वौ च द्वौ चैव त्रानभिधानाल्लेकशेषः न ह्येकाद्वियनेनार्थो गम्यते अन्यपदार्थत्वाच्चानेकशेषः न ह्येकाद्वियनेनार्थो गम्यते अन्यपदार्थत्वाच्चानेकशेषः
 दीनानुभवयेवेति तात्पर्यार्थः अर्थासम्प्रत्ययादित्यस्य त्रैकः शब्दोऽनेकमर्थमभिधातुं शक्नोति तत्रैकशेषो नान्यत्र प्रयुक्तानामन्वाख्यानां रम्भात् एकाद्वियुक्ते
 असत्त्वादि रथोगम्यते ननु ह्यवित्यत्र तात्पर्यम् ततोऽर्थोऽप्रत्ययेयि गम्ये श्रुगाग्येयण श्रुगाग्येयविति असत्त्वाच्छ्रुक्षाक्षाविमन्त्रैकशेषो दृश्यत इत्यभिप्राये
 ण पूर्वोक्तोऽर्थकपरिहारेनोपपद्यते इत्याशयेन शब्दोऽन्वाभवत्तर्हि नैव परिहारी एकपरिहारेणैव सत्त्वाया अर्थो सम्प्रत्ययादित्यपदार्थत्वाच्चेति यत्र ह्यर्थसम्प्र
 त्ययस्यैव अन्यपदार्थैतेनैव वा भवति तत्रैकशेषः तात्पर्यो विंशती दमित्यर्थेति भाष्येयप्रबुद्धकोऽर्थो ध्वनितः सत्त्वोऽमवयवत्वाद्विधेयशित्यनुपपन्नमत आह
 वयविन इति उत्तरत्र सम्प्रसाणाच्च अवदुः स्मृतायनस्यैव नमोऽनुवृत्तौ अवयवप्रकरणेऽनुवृत्तौ नन्वर्थोऽनुवृत्तिरस्तीति चेत्तन्मध्यस्थेऽपि सत्त्वो भविष्यत्येव पुनस्त

श. २.
टी. ३.
२६

भावेदति तत्र हि गमिच्छति गत्यतोत्यत्र प्रत्ययलक्षणं नैतोऽमुं शसो विद्यात् माशुः क्वा नल्विधा विविचनान् भवतीत्युक्तम् अग्रग्रहणानुवृत्त्याभावे नल्विधा वि
 ति निषेधा स्यात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव प्रथमशो गितः पूर्वमवर्णग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे पूर्वग्रहणसमिधौ हि मात्रादेशव्यावृत्तये यत्पूर्वग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे पूर्वग्रह
 णमेकादेशेनैव गममिच्छन्नुपि चेति दोषो मासृष्टिः तन्न पूर्वोक्तवद्भावेनाकारात् नैमुद्यस्मादिधीयते तत्त्वस्य सद्भावेपि कारमात्रे सुप्ताभावात् एकदेशविकृतत्वाय
 साहोधिकविकारः प्रवृत्तेः नापि स्थानिवद्भावेनानुमानिको देशकत्वनयातत्त्वम् अमः स्थानित्वाभावात् अत्र भिन्नस्य स्थानित्वेनेतु सुत्त्वस्य स्थान्यवृत्तिर्न स्पष्टमे
 व अवयववर्षणीयावयवत्व रूपमन्वयाधिकारप्रणीत्यर्थो वाच्यः सत्त्वनसम्भवेति सत्यस्योभयनिष्ठत्वभावतयाः वयवत्वस्यैकमात्रसम्यक्त्वेन ससम्बन्धत्वस्य वक्तुमा
 शक्यात्वात् यद्यप्यवयवित्यपि निरूप्यकत्वात्कालदीयः सत्त्वस्थोक्तिशायि सुखयनियामकद्वयार्थयेनाह अवयवः अवयवविभागेति अवयवत्ववयवित्वसमूहः सत्त्व
 स्पष्टं चेदौतोऽमुं शसोरित्युपक्रमप्रत्ययलक्षणसूत्रे भाव्ये अवयववर्षणीति अवयववयवविभावं संबधो धिकावर्षणीत्यर्थः निर्देशश्चेति नु
 मग्रहणाच्चैत्यपि बोध्यम् नैमाश्रयति सच्चसाक्षात्पादासुरसमात्तापिकविषयकोऽतो नृणां भित्त्यात्तु तसज्जागेन व्यवधानेपिणत्वसिद्ध्या क्रव
 णोक्तस्येति वचनत्वायेमिति भावः इदं प्रत्याहारान्दिके प्रकृतसूत्रे च भाव्ये स्पष्टम् यद्यपि रषाभ्यामिति पचस्योपस्थितनिर्दिष्टपदस्य व्यवाय
 इत्यनेनो विरोधायाऽद्यपि रिक्ताव्यवहितपरतया आदर्शेना त्नीत्यादौ णत्वसुशक्कवारणध्वनिर्न चेदप्रकृतसूत्रे वातिके कृतात्तथापि तत्र नृणा
 मित्यर्थवचनारंभे गौरवमिति इदमेवाहृतमूलकं ॥ १ ॥ अद्वैत्यर्थः एवमेव स्वस्वभिभावादि स्थलेपि बोध्यम् प्रकृतसूत्रे नुमग्रहणं तद्व्यवधानेपिणत्वा

र्थकृतयर्थेकव्यवधानद्वयर्थः स्यात्तदायत्र नुमाव्यवधानं तत्रैकमात्रव्यवायाभावेन तस्यैव यथोपनिर्गतस्यैव ज्ञापकत्वसमवेति निर्देशपर्यन्तानुधावनमफलमना
 आह नुमिति एवञ्च मूले प्राचामनुर्धेन तथोक्तिमिति भावः न च नुमग्रहणस्यानवश्यकता तस्य ज्ञापकत्वसमवेतीति वाच्यम् सूत्रार्थे निययवमरेतस्य आख्या
 नानवसरत् सच नियमश्चेत्यर्थः उक्तस्य आशयेनैति रातश्चाज्जागमत्रोपलक्षणम् सर्वतोऽजागस्य सत्त्वादनवप्रतर्क्यते मित्यनेनो रीतिलोपेन तस्यैव आश्रय
 रवयवरेफापरत्वेन णत्वस्य सिद्ध्या अतएव बाह इदमिति आदर्शेनेत्यादौ णत्वात्प्रवृत्तिर्योगविभागभावेपि भविष्यतीत्याशयेनाशङ्कते यद्यपि तादिना ध्वनिर्न भिति

राम
२६

णत्वेऽन्यत्रावयवे प्रविषेधोक्तव्यः नवाऽन्येन व्यवेतत्वादिति ग्रन्थेन ध्वनितमित्यर्थः तत्र त्रयस्य भिन्नमित्यर्थः इदमेव योगविभागेन नियमावमेव यथोक्तपरस्मृतीनां प्राप्ता
 ण्यानेन त्वरादुक्तप्रवृत्तेऽप्युक्तमित्यर्थः उक्तमित्यर्थः उक्तमित्यर्थः उक्तमित्यर्थः उक्तमित्यर्थः उक्तमित्यर्थः उक्तमित्यर्थः उक्तमित्यर्थः उक्तमित्यर्थः उक्तमित्यर्थः उक्तमित्यर्थः

केति नन्वेवमपि स्वाभाविकत्वमनुपपन्नमेव ननु भिन्नस्थानिकस्यापिलक्षणवशात्सम्यक्त्वत्वादन आह यणिनीति सतेन स्वस्य यणितेन गभावः उच्चारणस्य त्रा
 स्तीति व्युत्पत्तिरध्वेनित्वात् सतादृश व्याख्याने वीजमाह तद्वद्व्यवहारेति वृद्धोक्तेरवश्यं कत्वमाह अतएवेति नकारस्थानिकत्वादेव द्विविधेन द्वेव विधीयते इत्येवम्यादाभावा
 दाह द्विवीति यठितस्येति माधवादिभिर्मिशेषः संमेन स्वमेतद्विव्याप्ताविति पाठेऽपि तद्व्यतिः दिगर्थमाह तद्वद्वि ननु मविमर्जनीयेति सूत्रस्य ननु मग्रहणवदेत

स्वाभाविकस्येति तद्विन्नस्थानिकस्यापि न्युच्चारणमित्यर्थः तद्वद्व्यवहारेऽपि नकारजावत्तु स्वारेति वृद्धोक्तेर्न स्यात्तिकात्वात् अतएव तद्वद्व्यवहारेऽप्य
 नलोपेऽप्युक्तद्वयस्य सिद्धिः यपि नोक्तव्यं हि विविदि विदिति दृष्टकयठितस्येद निष्कृष्टाग्रहं म प्रत्यनमित्यादौ नुमोनस्य सुप्तादिष्वपि तत्त्वाभावः
 इति दिशि तत्तद्वद्वत्तु नवकुंशकम् तद्वद्व्यवहारेऽपि न्युच्चारणमित्यर्थः एषु चैवं भाष्ये अगत्वादिति तद्वद्वि ननु मविमर्जनीयेति सूत्रस्य ननु मग्रहणवदेत
 गापादनादियरभाष्यविरोधः चिणः परस्यागसंज्ञानिमित्तस्य प्रत्ययस्य तु गित्यर्थः द्विषिति दिगर्थमाह तद्वद्वि ननु मविमर्जनीयेति सूत्रस्य ननु मग्रहणवदेत
 स्ताभाषणयत्तावित्यनेन वचनं सामर्थ्येन निपातसंज्ञायाः प्रत्ययद्व्यवहारेणापत्तेरित्यलम् ॥ १० ॥ सूत्रस्य तु मित्यर्थः अस्मिन्नेति यदि ननु म

स्थानिके लक्षणा स्यात्तदा तद्वद्वि न्युच्चारणमित्यर्थः का केन्योदधिरक्ष्यतामिति वाक्यस्य काकपदस्य दध्युपघातं कसामान्ये यथा
 लक्षणात्तेश्च शिनुमृशब्दस्यानुस्वारमात्रे लक्षणास्वीकार्येति भावः तिङ् न्नस्य तत्त्वं निरूपिताङ्गसंज्ञायाः फलमाह तद्वद्वि ननु मविमर्जनीयेति सूत्रस्य ननु मग्रहणवदेत
 आदिना तत्समाधानपरभाष्यसङ्ग्रहः एवमनुदितगमित्येवैतः सम्यसारणसंज्ञायाः लक्षणाद्विद्वेति दीर्घः प्राप्तः मयशासुरस्य विज्ञानेति ग्रन्थस्य वचनं स्य मने विरोधः
 निपातसंज्ञायादिति येन न प्राप्तिपदिकत्वाभावो ध्वनितः अल्लंति अलमर्थं सुयदिणप्रत्ययस्य णित्वसामर्थ्यात् त्विति मिति का वृद्धिर्भविष्यतीत्याश्रीयतेना
 दांनेदम्ययोजनम् किन्तु औपगवादौ वृद्धिर्न स्यात् सुबन्तास्य प्रत्ययविधानेनाण् प्रत्ययानिरूपिताङ्गत्वस्य भवन्तीति प्राप्तेरिति विरोधः यदि नन्वापि प्राप्तिपदि

[illegible]

सादिष्टिप्राप्ता अवयवस्य क्वंमिति प्राप्ता + मूल १॥

असमर्थसंसाधोः सर्वनामस्थानद्विपदद्वयप्रित्येवपि बोध्यम् तत्परम् यज्जदि सर्वनामस्थानपरमियञ्च ॥ ३ ॥ गजपुत्रयदि शब्दद्वयकजादिपदे निषेधातिप्रसङ्गः शङ्कावाप्यति सुवन्तच्चेति तत्र सुवाचाविद्यादिशब्दे अत्र योगविभागसमर्थ्यादनन्तस्येति न्यायस्य बोधो वैधाय यच्चैसापकर्षेणाग्रम्यतिषेध इक्तस्तस्य प्रलमाह श्रूयमाणद्विति तेनपदसन्तानिषेधेन इत्येवमिति यच्चिभिरन्याभ्यां तत्प्रकारद्वयरूपेदत्यर्थः आवश्यमेवद्विति अन्यथा पूर्वोक्तरीत्यासेच्छ्वस्यपदत्वं निषेधात्मापदयो रित्यस्य प्रष्टव्यमिति भावः एवं च्छान्तिमिथानेसाधकालोभः यथोत्तरस्मनीनामग्राणां द्वाव्यकारोक्तैव व्यवस्थातालयमिति तथैवद्वमो मूलोक्तः तद्वतिशेषः उत्तरपदद्विति वातिकारस्य प्रत्याख्यानापक्षयोस्तुल्यत्वपाद प्रत्याख्यानद्वितिपंचमीसमसेपदद्वितीति पंचमीसमसेरसमीभिरीशेषः बहुसेचाविति अत्रबहुद्वचः प्रत्ययतयापदत्वाभावेनादेः शब्दनेन प्राप्तस्य वत्त्वात्प्रत्ययस्यैतिपठनीयमिति तात्पर्यम् अस्मिन् पर्यसेममासचरमाव

मुबंनचयजादिप्रमण्यावबहुतिसेवातोग्रजमुखादेपुर्वपदेनलोपादिसिद्धिः तत्रसमुदायस्यप्रयमाणेसौधुर्वस्यसंज्ञेधुर्वतेनसुवाचवि
त्यादिसिद्धमित्येवमुत्तरपद्वेचस्यप्रत्याख्यानेद्वयः संचाविनिषेधोत्तरपद्वेचस्यसमासस्यप्रत्ययकस्यनभिधानेनमा
नमितितात्पर्यम् प्रायाख्यानेपंचमीसमासेवहुमेचावित्याद्यर्थेवहुचपुर्वस्यपत्तनेतिवचनेकार्ययोगिकारभेतत्रैवकुल्यवाराणयवदुचपु

यवकण्टकविद्योगविभक्त्यनिषेधनवायदुलभाः श्रूयमाणे सौम्यमुद्रां लिखितत्रैबहुमेचविविक्त्रैव समासम् ॥ यस्य चापदादि विधौ नो नियत इह मणि

वेनात्पदत्तद्विक्लपस्यवचनस्यात्राप्रतिपिपदस्यादितिपक्षीसमसेनैवषलस्यवार्णादाहुत्वेति बहुच्युर्वस्यचेति पदादिविधिभिन्निपदानस्यबहुच्युर्व
स्यकार्येकतयेप्रत्ययलक्षणैतितदर्थः अधिमेवाविन्यादिसमासेतुक्लसवचनेनैवषल्युक्त्यायाप्रशुतिः अमित्यक्षसमासचरमावयवस्यपदत्वकार्यविशे
षयवनतुमेवेतिद्विकल्पः श्रुयमाणेसौपदत्तनेतिनिष्कर्षेवमारम्भप्रत्याख्यानयोः सास्यदृशितम् इदमपीति उक्तप्रकारेणभंसद्वादिकमपीत्यर्थः सतेनद
धिमेवाविन्यत्रकुलाभावापदत्वनिषेधस्यावश्यकतयापदस्यादितिपक्षीसमासेषल्यनिषेधानापतिः वार्तिकमस्येत्यलपदादिविधिविसृक्तेर्दोषाभावइतिभिर
साम् केचित्तुवार्तिकारम्भयक्षेलाघवमस्ति तथाहि प्रत्याख्यानपक्षेस्वादिवित्तियोगविभागः कार्यः अमर्वनामस्थानेइति सूत्रेऽप्यचीलस्यापकवर्गः समर्थस
इत्येनक्वचिद्

三
世
佛
子

मासश्च स्वीकार्यः भद्रद्वयकारिणो रित्यत्रैव प्रगृह्येत्यस्य प्रवृत्तिरिति हेतुः प्रवृत्तिः सत्यः पदान्तरात् सति व्याख्यानञ्च कार्यम् बहुचर्ये सचेति साम्यदाद्योगिनि स्तु
 तानन्तरं पठनीयम् वार्तिकारम्भे तु न स्यात्स्म एकः सायनाद्योगिनि स्तुते सतिः पदादिति योगविभागेन पठनीयम् अत्र पदं शब्दः शक्तस्य पदसंज्ञकस्य च बोधकः न च
 शक्तस्य पदमिति नात्र शब्दे प्रसिद्धमिति अस्मिन् व्यम् नेविशद्विज्ञे स्तुते निरपि पदं विशिष्टरपि पदमिति भाग्ये सर्वे पदादे शान्नवचतस्य प्रसिद्धत्वात् एवञ्च बहुचर्यः
 प्रत्ययस्य कुमादर्थशक्तिः स्वीकार्येति बहुमेवाविचार्यः सिद्धे बहुचर्ये सचेति वचनकार्यम् न चानि साहित्यादौ पदादिषु सिद्धे सानिग्रहणस्यापि सर्वसति वैश
 र्थ्यमिति वाच्यम् स्वादिष्विति यस्य पदं संज्ञाति वक्ष्यमाणार्थे ज्ञापनाय तस्यावश्यकत्वात् वक्तृत्वं सति ग्रहणविध्यं बहु कार्यम् हस्ति सर्वेषां मिति निर्देशेन प्रह्ला
 तुत्तरं प्रत्यावयवस्य प्रत्यमिति ज्ञापनात् अत एव बहुभूति राजपुंस्त्वेष्विमादेः सिद्धिः ध्वनितश्चेदन्नायं मित्यसि सूचकशब्दोपादानेन एवञ्च मूलोक्तज्ञाप

योगविभागस्येष्टसिद्धार्थताया यत्रोत्तरपदस्य कार्यित्वं तद्विषय एव पदान्तत्वं प्रयुक्तं कार्य एव च बोध्यमित्यत्र विस्तारः यापदसंज्ञेति न च राज
 पुंस्त्वे ध्विचत्र दोषः अतर्बर्ति विभक्त्या सर्वतमिति पदत्वमाश्रित्य निषेधापेक्षेति वाच्यम् सानिग्रहणेन स्वादिष्विति यस्य पदसंज्ञा तदुत्तरस्य ए
 त्वनिषेधेनेति ज्ञापनेद्विज्ञाप्यार्थत्वं प्रत्याख्यानरीत्या तस्यापि स्वादिष्विति पदत्वाच्च ॥ ॥ क्वचित्तेव गमेष्वित्यादि सिद्धौ लाघवमिति न चैवं सन्निवहुमेवावि
 त्यत्रापिषत्तापमिति वाच्यम् सादितिलुप्तपक्षचम्बित्वात् पदस्य पदाद्योरित्यत्र तु पदत्वादि स्थितिद्वयान्न चर्यमी आदिशब्दश्चादित्त्वविशिष्टबोधकशब्दपर इति
 बहुचौलामभेदयाहुः पदत्वमाश्रित्येति न चोत्तरपदत्वद्विवागिर्न निषेधः स्यादिति वाच्यम् उत्तरपदं स्यादिति वाच्येन तस्यापि न चर्यमी आदिशब्दश्चादित्त्वविशिष्टबोधकशब्दपर इति
 नराजपुंस्त्वे ध्विचत्र कुशेमेतावता निर्वोदस्य तत्त्वाह प्रत्याख्यानरीत्येति अत्र प्रत्याख्यानरीत्येति कथमेन वापि कारम्भपक्षस्य युक्तत्वं सूचितं मतस्य बाध्यं उक्तं
 त्वा प्रत्याख्यानस्य पदस्य पुनर्नञ्च दृष्टितस्य तस्य वचनस्य पठेन तस्य सत्त्वं नञ्च निमित्तम् तस्यापि उत्तरपदस्यापि अयम्भावः प्रत्याख्याने स्वादिष्विति योगविभागेन कि
 यन्ति एवञ्चा सर्वानामस्थानेषु चीत्यत्र स्मृतिव्यस्य चेदनुवृत्तिस्तदा स्वादिष्विति तस्य सत्त्वं नञ्च निमित्तम् तस्यापि उत्तरपदस्यापि अयम्भावः प्रत्याख्याने स्वादिष्विति योगविभागेन कि
 पदत्वं स्मरतीति एवञ्चेदस्माधानमपि प्रत्याख्यानानुरोधेति स्पष्टं लभ्यते स्वादिपरत्वेन यस्य पदसंज्ञेति ज्ञाप्यतां मित्येतच्च सात्त्वतिषेधो ज्ञापकः स्वादिपरत्वे

शरः नयेषाम्दसंज्ञानेनैषांश्रुतिष्वेव धृतिरिति कथनेन भाष्यकृता रूचिमेव केचित् सातिग्रहेन नोक्तार्थो ज्ञायते किन्तु पदद्वयेति प्रतिषेधः प्रत्ययस्य लोकेर्न व्येन प्रवर्तता
टीकै इत्येव ज्ञायत इति वदन्ति तन्मात्रं दूषयति सूत्रेन च दुरित्यादिना आहुरित्यस्य प्रकाशकत इति शेषः अनेककारुकेति अयं भवः कार्त्तिकमैति सूत्रेन केनैव शब्दः
क्रियापरः व्यतिहारश्च परितर्जनस्यः अत एव दोषास्माद्व्यतिहार इति सूत्रस्यापि मित्यया च न द्रष्टुं दाहरणव्याख्याना वर्या चित्वावस्थाणि परिर्वेत्यति किं येने
ताम् सर्वस्यैव वक्तृत्वापरकीयस्य वक्तृनोद्गृहणमपि व्यतिहारः प्रणिधानव्यतिहार इत्यनर्थान्नरमिति धर्मज्ञा सूत्रस्य कैयटात् एव च्छस्य प्रदन्नेन ज्ञान इत्यने
वनेन कसा धनसाध्यक्रियास्थलस्य व्यतिहारसम्भाव इति यत्र कर्तृभेदस्तत्रैव कर्तारिकमैति सूत्रस्य प्रवृत्तिगुणैति भावः अत एव तौ दृशस्य लेखद्वयवचनान्न प्रयोगा

सर्वे च न लुप्तमिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् व्यतिरेक इति यद्यपि व्यतिहारस्यानेककहे कक्रियाविषयत्वादकवचनस्यात्रासंभवात्तथापि निश्चयमिवा
 अमेवमारीचं प्रति किमर्थं ब्रह्मवधं करोषीति रामेण पृष्ठमनायं धर्म इति नो तदिति धर्मोक्तिमस्य तव राक्षसाय मन्यो व्यतिरेकमुपमापि धर्मः ब्र
 ह्मदिपक्षोत्प्रेषणं नित्येनेति भट्टिकाव्यस्थारामवाक्ये तव धर्मेण ममान्यो धर्मो रूपो व्याप्य मेन भवति येन धर्मेण त्वत्सर्वधनो निहन्ती
 त्वर्थं केसकवचनदर्शनात्तदेषः अद्यारभ्य त्वद्धर्मः क्रौर्यमपि भवति मद्धर्मः क्रौर्यं च त्वपि वर्तमानसानीये लट् रामबाणयातेन समुद्र
 समोपपत्तिनो मारीचस्तपश्चवोति रामायणे प्रसिद्धम् अन्यसर्वधिक्षियामन्यः करोति इतरस्तव धिनीमितर इति केमव्यतिहारसंभवादिति
 जयमंगला व्यतिरेक इत्यस्य हि चैव त्रैमनेत्रेण सह व्याप्य स्तो भवतीत्यर्थः यद्देशे मे त्रसना तद्देशे चैव त्रस्य मायद्देशे चैव त्रस्य मातद्देशे च त्रस्य मेति
 वप्रयेण दृश्यते कचिद्व्यतिरेकीति ननु गियमदुक्तम् यवमद्विप्रयोगोपयुक्तम् बाधे दृढ इति न्यायात् न चैवं सति तासं स्वीरिति सूत्रस्य यद्वातिरेके फलमिति॥

एव प्रायेण दृश्यते कचिच्च तिलुनीजदृग्निफलद्वयकम् एवस्माद्विप्रयोगेण युक्तम् एव बाधेदृढनिश्चयात् न चैवं संसृतिस्तस्मात्स्योदिति सूत्रस्य यद्वाभिसे ॥ फलति ॥
इति वृत्तिकारोक्तमुदाहरणतत्त्वसम्बद्धं कृतं निमित्ताद्यम् तस्य क्वात्सर्वात् एव त्वैकवचनानुप्रयोगो लोके साधुदेवति तथापि स्वरूपव्याकृत्यवपगाक्रिये
निन्यायेन समाधेन तथापि व्यादिता फलान्नैव प्रणिहृद्विशेनेत्यस्योग्राजन्त्यवस्तुधुतकार्मुकैरुभित्तिचमुर्यः यादः तव धर्मो देवव्राह्मणद्वेषरूपेण येन
धर्मेणैतियुक्तनिर्देशः त्वत्समन्विन इति ब्रह्मद्विषस्तत्समन्विनो निरुन्मीति योजनं तात्पर्याद्यमाह अद्यापर्यन्तं ननु क्रौण्डीकौप्येर्भाषित्वात्कथमत्र बलदि

वर्तमानसमीप्यति इति कर्मव्यतिहासि इत्येवं रूपेणः कर्मव्यतिहासस्य सत्त्वादिप्रयथः फलमिति तथा चात्र प्रत्यक्षे अभिहितमज्ञानं ह्यनुगोचनेति बोध्यम् अस्याप्यशास्त्रायस्य यस्याद्विहितस्तदादित्वात् शास्त्रीयस्यापि रामे विद्यादौ प्रयथमात्रेण भवदुक्तः प्रकाशेनेत्याह रामद्वयविद्या असहायत्वेति सूत्रेयकोस्मिन्नित्यस्योपादानेन लोकेस्त्वतीयसहायसंज्ञावेक्यदेशिवद्वावर्धनेनासहायपक्षप्रवृत्तिरिति भावः सहायस्तु क्तमिति व्यतिरेक इति प्रयोगस्यैव लोकेऽसत्त्वमिति भावः अभ्युपेयस्येनेनास्मदुक्तं शास्त्रासमाधानस्यैवित्यर्थव्यतिनाम् सिद्धान्तपदेयादानेन सिद्धान्तान्तरस्य स्मरणसम्भवाद्वाह अत्रेति शास्त्रादित्वादि लक्ष्यद्वयार्थः सन्नेन यथेति शेषपक्षे निवोहेपि कार्यका लपक्षे कथन्निबोहः उभयत आश्रयणेनान्नादिवदिति निवेधेनाच्चादिबन्धेति सूत्रेण निबोधावगुप्तमशक्य इति शाहुः कथयानवकाश इति ध्वनितमउक्तरीत्यापदन्तानयनका

यद्यपि व्यपदेशिवद्वावेनैकाच्चादेरिवास्यायशास्त्रीयस्याप्यतिदेशोक्तुं शक्यः रामे विद्यादौ तु असहायत्वाभावात्तत्राप्रवृत्तिरिति कायापि पूर्वपक्षस्युक्तमभ्युपेयापिसमाधानमुपक्रमेण न वयमित्यादिना सिद्धान्तादिति स्फुटं नमित्यत्र यस्यात्प्रत्ययविधिरित्यनुवृत्तेरिति भावः अत्र क्ततेत्येकादेशेयकदेशविकृतन्यायेनोक्तरीत्याभातस्य प्रकृतिनादौ इत्यस्य परादिवद्वावेन सुस्वातदन्तत्वेन परत्वं सिद्धिरिति सिद्धान्तान्तरमपि सूचितम् इदंचात्वादिवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् तत्र हि वृक्ष इत्यादौ परादिवत्वेन परकारस्य क्तत्वात् आश्रयपदत्वं साधितम् अनुपयोगाच्चेति चेन्न सहाये व्यपदेशिवद्वावाप्रवृत्त्यातस्सनिधौनेतेषां पदत्वं नास्तीति सूचितम् आद्यतवत्सूत्रस्य भाष्ये तैकपुत्रादिदृष्टान्तत्वेन तथैव त्वाभादिति दिक् तदुक्तमविवक्षा न इति तस्यान्यपदार्थस्य गुणविशेषणानि संविज्ञायन्ते कायित्वादिना यत्र न्यथः ॥

लोकोक्तीत्या एवं सिद्धान्तान्तरकथनेन भाष्येकवाक्यमपि सिध्यतीति दर्शयति इदञ्चेति सूत्रेणास्तीति सास्येवैवार्थः न तत्त्विकवाचे प्रकृतिरिति निधनेनेषाम् प्रत्ययानाम् चकारोदेषान्तरसमुच्चाप्य कदल्याशयेनाह चेत्तेति सवच्चमन्त्रे विद्यादिहेतुस्मिन्नात्रोपपादानेनैषामसुक्तमिति भावः किमिति दिग्दर्शकव्यतिरेक इति प्रयोगस्य लौकिकस्याभावे सुलोक्तत्वं सापानरमणीयम् एकस्मिन्नस्य सूत्रे उपपादानेनासहायपक्षस्याप्यनुवृत्तेरिति सूत्रमिति विस्मयान्ति इति पदार्थे रूपाणीति शेषः संविज्ञायन्त इति सन्नेन संविपूर्वका ज्ञाधातोः कर्मेणि ल्युटि ध्यानिनाम् तेन तदुक्तमसंविज्ञानयन्नेति सत्त्वा नाधिकारणपदकोपिवहुद्वाहः सम्भवतीति बोध्यम् न चात्र तदुक्तमसंविज्ञानयन्नेति सवद्वाशयवयवकसमुदाय उद्भू

त्रावयवमेदोऽन्यपदार्थद्वितिलभ्यतेतथाचतस्यलक्ष्येप्रयोगाभावांज्ञाविधानवैयर्थ्यमितिवाच्यम् अजादिमंज्ञावग्रहयेकत्तद्विप्राप्तेःस्तीकारादत्रैवा-
गानदशोयितुमूलेहलिसर्वथाभितिनिरदेशदित्युक्तम् एवमविधेयान्वयसिधर्कावयवार्थकोवहुव्रीहिसतद्गुणसंविज्ञानःयत्नवन्नसोऽतद्गुणसंविज्ञानःतस्यलोकेप्र-
वृत्त्याहरणमाह प्रायदृश्यादिना लोहोर्मोर्णीयाक्रविकःप्रचरन्नि लम्बकण्मातयेत्युदाहरणे लम्बकण्स्मोजये यत्रतथात्वयादेशनादाह प्रायदृतिःरतेत-
नोक्तनियमश्रौत्सर्गिकद्वितिसूत्रम् इदमेवदृश्यमेनेकेनितुत्रविहितवहुव्रीहेःनन्वेवन्नागपज्ञोपवीतीभोजताम् मुक्तावाससम्मोज्यतालागवमौनरछुदमिवा-
दोविधेयान्वयस्यविशेषणोदशनादतद्गुणत्वमेवस्यान्वेष्टव्यपत्तिः विशेषेयादानस्यव्यव्यापत्तेरतआह नागेति तस्याचेतेषुविशेषधर्मेविशिष्टबोधकरत्वेनोपाद-
नसामर्थ्याद्विशेषस्यक्रियागमन्यपदार्थान्वयेलायासन्निधिमन्नेतद्गुणत्ववद्भावरःएवमेवातद्गुणत्वमेवाननुहरिवशीयोव्यालयज्ञोपवीताश्चकोचिनतमहासु-

प्रायःसंयोगसमवायान्यतरसत्त्वत्वेनसम्बन्धेयान्यपदार्थेकतत्रतद्गुणत्वम् तदतिरिक्तस्वस्वामिभावादिसंबन्धेनसंबन्धितस्त्वत्वेतद्गुणत्वम्
नागपज्ञोपवीतीभोज्यतामिनादौयज्ञोपवीतस्यकार्यित्वाभावेपितस्मान्निहितत्वमस्यैवेतितद्गुणत्वमेवेतिहृदिग्रथेयम् ॥ ११ ॥ गृह्णित्वाणमुदप्रसङ्ग-

समयकोलिकवर्णनपरप्रयोगएवेति अत्रनक्तमर्थधारयादितिनिषेधस्तुअमुच्चतभाष्यप्रयोगाद्वान्नअयंभावः पूर्वोक्ततद्गुणसंविज्ञानशब्दाद्यनिरूपणावसरे-
कार्थित्वादिनेयत्रादिपदमुपान्तनेनविधेयसमानकालिकत्वस्यापिगृह्णमितिद्वानितत्रशचविधेयक्रियात्वयित्तत्कालदृष्टित्वान्यतरवत्सदृशकार्यकार-
त्वंतद्गुणसंविज्ञानत्वमितिलक्षणनिष्पत्तिः कोयेति एवमालक्ष्येवहुव्रीहौदिरितिवातित्वात्त्वर्थकत्वन्यथैवकार्येनतददृष्टिविषाणीचानोयतामिवायससाधुत्वस्य-
बोधनात् नचदण्डिनभोजयेत्यादेर्गण्डस्वामिनभिर्यशोयिसम्भवतीति कथमनेनतद्गुणत्वलाभइतिवाच्यम् तदस्यास्यमिनिमित्तसूत्रेऽस्मिन्निवृत्त्यादनेनाधारता-
वच्छेदकोयोवृत्तिनियामकः सम्बन्धः सोधिविश्रितः सत्तनसत्त्वामिभावः किन्तुविलक्षणोदाहवामितिप्रतीति नियामकइतिदण्डमेयुक्तस्यैवकार्यान्वयित्वमिति न
दुणत्वलाभात् भोजनकालिकत्वस्यसुक्तत्वेऽत्रान्वयः प्रायःपदस्यतुतद्गुणत्वमित्यत्रान्वयः एवमतद्गुणसंविज्ञानोवहुव्रीहिमेत्वशीयाश्चित्रगुमानप्रयोगमिन-
मानयेत्यादौ व्याप्यप्रायःपदस्वाभ्यन्तेनाहतागिगृह्णित्वभोजयेत्यस्यतद्गुणत्वैपिनस्मृतिः ॥ ३० ॥ ३॥

नतसि देरिति मूलस्य स्यादेव शस्य समुदायस्य संज्ञा विनापि तदन्तर्विधित्वा सिद्धेरित्यर्थः कार्यः स च न संभवति हि दूतचनस्य समुदायादि धानेनाधुना भवत्यनेन सर्वना
 मोविधानाभावात् न स्यादिति प्रसंगस्य शयिका माशुः कान्तिराचष्टे न चेति अवयवनिषेधकत्वेनेति सामर्थ्यादिसादिः अवयवात्परत्वात् साक्षयानि प्रसङ्गः निवारण
 रूपफलाभावादित्यर्थः ननु तदन्तर्विधिलभयवायपरत्वात् श्रियमिदमिच्छेत्तन्नास्तीत्याह अवयवेति प्रयोजनसर्वनामवयवसंज्ञा यामिति तदन्तर्विधिसूत्र
 स्थभाष्यवार्तिके प्राण्येनाङ्गाधिकारिकार्यैस्तदन्तर्विधिः किं सर्वनामवहुषदस्य सतु नाङ्गाधिकारीयत्वमिति सर्वनाम प्रकृतिक सप्तम्यन्तात्पञ्चम्यन्ताद्वावतसि
 लावितिलीकारात् एवमवयवसर्वनाम्नामिति सूत्रस्यावयवसर्वनाम प्रकृतिकसु वत्ताकुत्ताद्यर्थे विवक्षायां सर्वनामावयवयवदेः प्रागकञित्यर्थः एतेन परम

तस्मिन्नेति न च सर्वनाम्ना विहितत्वाभावः तदुपसंज्ञाभावे द्वे द्वे चेत्यादीनामवयवसंज्ञानिषेधकत्वेन विहितविशेषणो फलाभावादिति भावः न
 सित्विति अवयवसर्वनामत्वेन न निर्वहः सर्वनाम प्रकृतिकसमस्याद्यतत्वाभावादिति भावः भाष्यप्रयोगादिति दिङ्नामान्यन्तगुल्लेदक्षिणा
 नराभ्यामिति सूत्रस्य दूतित्यर्थः एवमनित्यद्विवचनान्तत्वे सागशिठामित्याद्युदात्तत्वलुनफलम् उभेभेद्वेद्व्यादावन्तोदात्तपठेन गणोः लोदात्त
 विपातनात् एषादित्वेन तस्मिन्नेति भावः प्रापद्वैतमिति प्रायगदृष्टादिति रितासर्वनामः प्रथमादिर्भीयेन सादृत्यर्थ कल्पनसंभवान्नास

सर्वत्रेति त्वत्परमभवत्तावित्यत्राकच्च तयोरङ्गाधिकारीयत्वाभावेपि प्रातिपदिकाधिकारीयत्वेन तदन्तर्विधित्वाभावाविष्यतीति कस्यचिदुक्तिः ॥ १ ॥
 परास्ताः समासप्रत्ययविधौ प्रातिषेधद्वितितदन्तर्विधिः प्रातिषेधाच्च भाष्यप्रयोगस्याप्रसिद्धत्वाद्वाः कावारयति दिङ्नामेति न च विहितविशेषणत्वं विहितस्येव स्यात्
 हारेण कार्येन तथा च कथं सर्वनाम्ना विहितस्येत्यत्र पञ्चमीति वाच्यम् यो यतो विहितस्मात्तौ निःसृत इत्येव प्रतीत्या वैदोपादानत्वेन तत्र सत्वात् न चैव सुपपदा
 विभक्तैरितिन्यायेन द्विगो विहितपञ्चम्यलुपनेति वाच्यम् तस्मादित्युत्तरस्य ननु तस्यापिशब्दे स्वीकारात् एवोधनात् सर्वजसः शीसर्वनाम्नाः सैदुमिदं
 रिमन्नापि विहितविशेषणमेव अशोकवनि कान्यायेन चैकैकैः याठवैयर्थ्यशोकोदगुयैवमिति व्याचष्टे नित्य द्विवचनेति स्वरस्य सिद्धिः सत्ताफलत्वेन निराचये
 स्वादेति तस्मिन्नेति आद्युदात्तत्वस्य सिद्धेरित्यर्थः ननु कथं निमित्तेति वा किं केन सिद्धिर्वावतातत्र प्रायपदस्य विभक्तिष्वेव सत्त्वद्वयत आह प्रायदर्शनमिति प्राय

莊子

[illegible]

तथापीत्यादि उभशब्दादिति अयं तत्स्वार्थिकानां सत्त्वयुतेः पूर्वमेवांतरंगत्वादुच्यतेः उभघटिताच्छब्दात् उभयशब्दादित्यर्थः यत्रलुकायह
 संतत्रायजितुनोक्तम् प्रातिपदिकप्रकृतिकाचारं क्विवंत्यद्ययजिष्यंततदातस्यानापतेः तत्रोच्यते भावेन विशिष्टाभावाक्षतोः लुकानापह
 तमिति लुक्कृतापहारसंभवाभाववदित्यर्थः एतेनोभशब्दप्रणामावेः सर्वनामत्वेन तत्रल्लादिविवक्षायाः कर्तुमशक्यत्वेन द्विवचनस्य लु
 कानपहारस्यैव सत्त्वेन ततोऽयजनापत्तौ उभयत्रैव्यसिद्धिरित्यपास्तम् यद्ययच्स्यात्तत्रल्लादिः स्यात्सिञ्चलुगयित्स्यादितिलुकापहारसंभवा
 नासत्त्वेन लुक्कृतापहारसंभवाभाववतौ न्यत्वात् ॥ ५७ तन्नोक्तमिति विशिष्टाभावेति लुक्कृतापहारसंभावनाविषयभाववदुभयशब्दापादानकोस्य
 निकर्तृत्वविशिष्टद्विवचनाभावस्यासत्तैरित्यर्थः एतेनोभाष्यामित्युभयत उभयोरित्युभयत्रेति श्रियाविग्रहकोले उभशब्दस्य सर्वदोषाः किमर्थेदतिशङ्क्यमने।
 नास्तीति सर्वनामप्रकृति पञ्चम्यात्तत्त्वप्रकृते विरहात्मिना ननु मयोभयत उभयत्रेत्यादाविवेति दृष्टान्तसङ्गतिरिति शंकायिनस्तस्मात्तन्मतेऽपि यथा न दृष्टान्तसिद्धि
 स्वयाप्रकारस्यानिश्चयाय लुकापहृतमिति मूलव्याचष्टे लुक्कृतं न्यादिता अयमजापत्तौ अयचोप्राप्तौ इत्याद्यसिद्धिरित्यर्थः सम्भावनाघटिताथसद्भा
 वंप्रकटयति यद्ययजिष्यादिना एतेनोभौ भाष्यासंयेति निहृद् श्लोभयो न्यत्रेति वार्तिकस्वारस्येन च यत्र द्विवचनविषयत्वं संभावनात्तत्रोभशब्दस्य प्रयोगः यत्र तु न
 मशान्तत्रोभयशब्दस्य सः यत्र त्रुभं यपदीत्यादीलुगमवति तत्रलुकात्तद्विवचनस्यापहारइति नासाधुता उभावित्यत्रैकादेशाच्चागपितद्विवचनान्न्याय्यं सर्वमेवोभय

तदभ्यवेगस्य सिद्धिरित्यतदर्थं विषययदुस्य मिति भाव्यकृतः सिद्धन्तो ध्येनितः ॥३॥ स्वार्थिकत्वेनेति सतेन द्विवचनशब्देन द्वित्वविशिष्टार्थवोधकपरो
 योमनसो द्विवचनशब्दपर इति सूचितम् ततो भयो रभावुभो भावित्यस्यापि सिद्धिः कप्रत्ययस्य योतिपाठः अपि नो भशब्दद्विवचनयोः सङ्ग्रहः द्वयोर्वचननिवृत्तन
 भित्तिरिति न द्वित्वमस्याप्रकारकसङ्ख्येयविशेषको वा विषयानुवोधकत्वरूपद्विवचनशब्देनोच्यते तत्तादेसु विभक्त्यन्तस्य स्वार्थविधानात् तत्कारकशक्ति
 प्रधानमिति नोक्तद्विवचनत्वमत उभयतर उभयत्रेयेतयोः सिद्धिरिति भावः केचित्तु यदुभ कावित्यत्र कच् सिद्धिरेवायजभावाय सवासावुभशब्दपठस्य फलान्न दा
 ऽकस्विधावेवो भाव्यसर्वेनात्मा मिति पठनीयत्वात्तैवेष्टस्य सिद्धेस्तम शब्दस्य सवादीयादेन कार्यः सर्वनामसादृचयोऽज्ञादिवाद्युतिरपि भविष्यतीत्याहुः तत्र
 एवं सति पाठस्य क्वचित् सिद्धिरेव जातेति तत्रैरणेवापठेदस्य त्रफलतो विशेषाभावेन लाघवाभावात् प्रयुतसादृचयोऽप्येणे गौरवमिति स्फुटमेव न च यद्यस्याभावो

यद्यपि भाव्ये इति स्वार्थिकत्वेने भशब्दात्प्रत्ययकप्रत्ययस्यापि द्विवचनत्वमस्तीत्यन्वयः अधिकेति संस्वापेक्षया धिकास्ति गकारकोरर्थः केयदे
 नवना गितमिति उभयोऽन्यत्रैति वा तैके उभयो मशिरुभये देवमनुष्यादिति भाव्यकृतो दाहणात् स्वार्थिकोपक्रमेण तत्प्रवृत्ते श्रोभयोरपि ग्रहणमि
 तितस्य द्विवचनाभावोऽनभिधानादावश्यक इति तद्भावः इति भाव इति इत्यभिमानादस्य श्रः तद्दीजतुक्तम् अनन्वयापत्तेरिति तेन द्विवाक्यशेषेण क
 ल्मस्य संवोध्यत्वावगात्या संवोध्यस्य च युधदर्थत्वेनात्वयः ॥ ५ द्विवचनशब्देन द्विवचनशब्देनैवैगिकत्वादिनरवादिष्ययजनस्यादि
 प्रोवाचम् तत्रादीनाम्यद्युतिनिमित्तगतेतस्मान्नाधिकरणगतेनैव प्रकरोद्वैति धानेन प्रकारद्वयस्याप्यभावो भेदो भशब्दान्न दोनानुसंगतेरेवाभावात् यद्य
 योकायुपीति वदेकस्य पुरुषस्योभय समवल त्वप्रतिपादनायास्मात्तराश्री तत्रायनभिधानान्न तत्रावादि कत्ततस्त्वैय्यजैति वा तिकाशयः ननु सूत्रे ३ भ
 त्वात्तदर्थवोधकत्वेनाधिकवोधकतया दस्यैव कश्चन युक्तमिति पञ्चकेति कश्चन मफलमत आह सङ्ख्येति वा तिकेति अस्याभयोरपि ग्रहणमियत्रात्वयः उभ
 योः अवयवयोः कायजनस्वार्थिकाजनयोः तस्य उभयशब्दस्य तद्भावः केयदाशयः सूत्रे इति भाव इति कश्चन मतमिति वोधनायेत्याशयेनाह इत्येति तद्दीजतुक्तम् ॥ ३ ॥
 मिति केयदेनेति प्रतीकसुपादायोक्तभावाविशेषरूपमुक्तामिष्यथः क्वचित् इति क्लमस्य प्रतिमखोवाक्यमेतत् अतो भवन्न मित्यनेन क्लमस्य वप्रतिपाद्यत्वेन वि

अतएव तद्वाक्यस्यैव पठितेनाशयाहः गुणमशक्तौ चिरसंस्तुरांस्तु गोपदे दृष्ट्वा तच्चरितं गोविन्दे मनसि जगदे सखी ग्राहेति वाक्यैः कवाकाभवति युक्तमर्थे इति तत्रा
 धरइत्यत्रैति शेषः अनन्तिमिति यदियुष्मादर्थस्य वात्र विवक्षितः स्यात्तदा भवन्ति मन्त्रयो भवच्छब्दस्तत्रैति पक्षोऽपि द्वाभ्यामेवेति स्वीयाथरपानसकहेकवाधित
 भित्यनन्वयइतिभावः अत्रपक्षइति एकस्यानन्वयमिति यद्विषयमिदं विदेशइति न गतत्वेमिति मूलोक्तं यो वै दवाक्येन पृथगिति भावः यः शब्दोऽस्य विशेष्यत्वे सः
 ज्ञानेति वार्तिकोऽस्याशयेनाह पूः शब्देनेति एतेन गणसूत्रशेषे प्रमाणत्वं सूक्तम् अतएव स्त्रीरूपस्य पुरुषाशस्य विशेष्यत्वादेव उक्तमिति यद्यस्या
 श्रीस्थसूत्रस्य शेषः स्यात्तदा जस परकप्रयोगमेव कुर्वाण संप्रत्ययमेवेति अस्याध्यायी स्थसूत्रशेषेन यदुद्दिष्टं तत्रैव प्रीति समुदाशेपादानेन सप्तस्य पादानेन
 चान्नरस्याः पुरागतात् इति भवत्येवेति तात्पर्यम् असहायइति एतदर्थे एक एक शब्दस्य काकिभिः सुद्रुक्तेऽस्ति मन्त्रप्रसिद्धः समसपाठमिति क्वचिज्ज्ञाभिधेया

पिवंतं भवंतमिति चानन्वितमिति बोध्यम् अत्रपक्षे त्वद्वये कश्चुत्पोदातानुदातयोर्निर्देशइति बोध्यम् प्राप्त्यभावादिति पूः शब्देन स्त्रीत्वविशि
 ष्टस्यैव बोधनेन तादृशार्थस्य विशेष्यत्वेनैव तत्प्रवृत्तेः अतएव भाष्यः न्नरायामिति स्त्रियां सप्तम्यामेवोदाहृतमिति भावः केवलइति असहाये
 दस्यशः स्वाभिधेयापेक्षावधीति समस्तपाठव्याचष्टे स्त्रत्यादि अपेक्षेति कर्मणि घञ् अवस्थास्येवेति पूर्वोदि शब्देरेकस्यास्य वदित्वाऽप्याधि
 पेक्षोऽधिनिपमद्वयसमस्तपाठः तत्रापेक्षाशब्दः कर्मघञन्तोऽधि शब्दार्थे विशेषणं यदिवि वक्षितं तदास्येव त्वेन समासाः कृतमेदस्य प्रतिपादनम् ॥

नुपपत्तिः नियमशब्दार्थस्य विशेष्यत्वेनैव त्वद्वयत्वेनैव तद्वयस्य वदितम् अपेक्षाशब्दवधि शब्दयोः कर्मधार्येन रत्नियमप्येदेन वधीतत्पुरुषइति भावः कर्मणिमिति अ
 कर्तृरित्यकारकेऽस्ति सूत्रेणेत्यादिः ननु व्यवस्थायामित्यसङ्गतम् अवस्थाप्रलुभिति निमित्तकत्वं हि द्विकं शब्दत्वमित्यर्थः स्यात् सत्वयुक्तः तस्याः प्रवृत्ति निमित्तः
 त्वाभावात् दिग्वाचकशब्दस्यैव दिक् शब्दत्वेन सप्रसिद्धत्वात् तत्तद्वदितुनामायत्नगत्तइति सूत्रसङ्गच्छतइत्यत आह पूर्वोदि शब्देनेति एकस्यास्यैवेति
 ॥ साचाकाशवदेवेति तद्वैधांस्यप्रसिद्धम् भेदस्येति कल्पितस्येति शेषः ॥

ननु पृथिवी मध्यस्यावधित्वमप्रसिद्धं हि वंशदोषवृत्तानामेव च तृणो मवधित्वस्य प्रसिद्धत्वादत आह रामायणदृष्टि मध्यदेशावधिकस्यैवेति विन्याहिसालययो
र्यो मध्यदेश आर्यावर्तेति तदपेक्षया स्वावस्थियधिकाणामालवदपेक्षया वैचर्यः यत्र यस्यावस्थितिस्तदपेक्षया मध्यत्वव्यवहारो हि लौकिकव्यवहारप्रवात आ
ह पृथिवी मध्यश्चेति एवं च सुग्रीवकृतभेदप्रतिपादने च तन्मध्यभागोति स्वावस्थितो मध्यान्तरस्य संयोगेति देशभित्तो मध्यदेशरूपेण ग्राह्यः उदयाचलदो
सादिना लाचलपरिग्रहः पूर्वादिशब्दाभिनि दिग्वाचकानामिति शेषः अवस्थालक्षणघटनाया ह उदयाचलेति तत्र काश्चिद्वचनेति चेद्वैतो यमसंज्ञका
रुपाधिश्च पृथिवी मध्यं तत्रांतवर्तिनश्चत्वारः पर्वताश्च रामायणे किं किं धायां सुग्रीवेण मध्यदेशावधिकस्यैव दिविभागस्तैः पृथ्वी मध्य
च मध्यान्तरस्य संयोगेति देशः सर्वचतन्मध्यभागावधिकोदयाचलादिपर्यंत देशरूपोपाधिविशिष्टादिशिवोदिशब्दानांतच्छब्दप्रवृत्ति।
निमित्तोक्तस्य प्रवृत्तिरित्युपाध्यांतर्गततया व्यवस्थस्यैव उदयाचलपर्यंत रूपेण धायां भिधेयस्य तदाकास्त्वचात्येव मध्याह्नसूर्यसंयोगे
देशात् तत्समुत्पदेश उदकतत्पृष्ठस्य देशोदक्षिणः मध्यान्ते सूर्यस्योदङ्मुखत्वात् स्पष्टवेदेहलागोये व्यवस्थायामिति च विषयसप्रसी
तिभावस्तदाह प्रसिद्धत्वादिति देशवृत्तीनांतदवधिकोदयाचलसन्निहतत्वादिति प्रवृत्तिनिमित्तमियादिवोधयम् आधुनिकसंकेतोदीति।
असंज्ञापदसामर्थ्यात् अन्यथा सर्वोदीनां केवलरूढत्वेनैव द्वादित्वादिपदानामिव रूढलरूपसंज्ञात्वस्य सर्वत्र सत्त्वात्तदसंगतिः स्पष्टैवेति भावः आ
ख्यातिरिति कैयटादीत्यर्थः आधुनिकसंकेताभावादिति किञ्चिद्विश्वरूपवेति भावः यदि तत्रोक्तार्थस्यावधि ॥ ५५ ॥ इत्यस्य मतो व्यवस्थाः स्वेवैत्यल्यः त
त्समुत्प्रेति मन्त्रालिकसूर्यसमुत्प्रेत्यर्थः देशवृत्तीनामिति पूर्वोदिशब्दानामिति शेषः ननु रूढायेः शब्देऽर्थः प्रतिपाद्यते तसंज्ञाशब्दाद्येन्द्रादिशब्दाः यस्ते
षान्द्रशब्दोपेक्षया प्रवृत्तिनिमित्तमत्यदेव वाच्यस्यथा शब्दरूपप्रवृत्तिनिमित्तमेवादित्त्वादिशब्दानामप्येयवाचकतानुपपत्तिः एकस्थथर्मस्य प्रवृत्ति
निमित्तमेवेति पूर्वोदिशब्दभिन्ना किं प्रवृत्तिनिमित्तमेधाभिराकाङ्क्षायामाह देशवृत्तीनामिति केवलरूढत्वेनेति अत्र केवलस्य नयनयोगरूढत्वादियवच्छेदः दू
न्वादिपदानामित्वेन न शब्दस्वरूपातिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तमिति ध्वनिमम् आधुनिकसंकेतस्थलेतु शब्दस्वरूपमेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः नन्वाधुनिकसंकेताभावे

पिचिरन्तनं केताभावात्कथमेतदत आह किन्त्वैष्वरेति तत्र दक्षिणागणकादत्यत्र आश्रयद्वयनेन नियमाभावो दर्शितः ननु पञ्चगोहिलक्षणमाव - शक्यतावच्छे-
 दकारोपर्येति कथम्यदुतेमेत्यत आह मत्वेति देशनिष्ठपूर्वोक्तशक्यतावच्छेदकारोपादित्यर्थः मुनेस्वार्थविशिष्टाणां नृणामादि स्वार्थविशिष्टयदर्थान्नरान्तरि शेषकप्र-
 तीति जेनकत्वमेवोपसर्जनत्वात्तुल्यगणिकत्वमित्यत्र भाषीय प्रयोगसर्वप्रमाणमिवाह यत्तात्पर्यपीतीति अत्रैतच्छब्दस्यैतद्व्यतिशयाद्यवबुल्लिखणाय मणित्यदाद्य-
 त्वस्य दर्शनेन लाक्षणिकत्वमुपसर्जनत्वव्यवहारनियामकत्वेति भावः स्वार्थविशिष्टस्योपसर्जनपदार्थत्वमपि माथकारसम्पत्तिमिति सूचयन्नाह इदञ्चेति तत्रादि-
 त्रियोविकारावयवार्थकः प्रत्ययस्तस्माद्विकारावयवार्थको निदिव यथास्यादित्यर्थः सूत्रमिति प्रयोजनस्य सूत्रस्योक्तासमुदाये दृष्टः शब्दा अवयववैपिवर्तते इति न्या-
 येन विकारविकारेपि माथमिकप्रत्ययान्नस्य प्रवृत्तिर्भावविषयतीति सूत्रनिप्रयोजनमित्यभिधाय प्रवृत्तिवचकस्य शब्दस्य द्यपि प्रथमविकारे प्रवृत्तिरिति यापि प्रवृत्तिप्र-
 कृतिप्रत्ययान्नस्यपि प्रवृत्तिरस्तीति ततो विकारे प्रत्ययः प्राप्नोतीत्याहुः क्वा नभिधानात्ततो न भविष्यतीति अभिधाने हि सत्यत्यतोपि मयदुन प्राप्नोति वैल्लस्यविकारइ-

सायेदात्वाद्यवस्थासीत्याग्रहसूदाप्रसूद्वृत्तरणान्तरमाह अर्थेदस्यादि अत्रापि संज्ञात्वं सत्त्वाह उतरेदस्यादि उपचारादिति तत्त्वरोपादिति
 भावः अणान्तरसंक्रमद्वि स्वार्थविशिष्टाणां नरवोधकत्वमित्यर्थः इदञ्च अनित्यतत्त्वत्ययादिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् - मेवार्थेद्विति देशवदयम
 पितच्छब्दस्यार्थः तुल्यन्यायादेतच्छब्दस्यापि कैयटीत्याह्यः शक्यद्विध्वनितम् ॥ ५ नियद्यनभिधानान्नाश्रियतेतद्व्यतिशयतत्त्वत्ययादिति सूत्रम पनीय
 वैल्लस्यपदि निवृत्त्यर्थेन प्रत्ययान्ताल्लुभवीतीत्युक्तायदितु क्लियते पालाशी समिधिति निमिच्चति अत्र पालाशशब्दात्पलाशादियेवेत्यत्र तदन्नादिकारमयदितस्य लु-
 क्ति अत्रुपसर्जनलक्षणदेकारो न प्राप्नोतीति दूषणमभिधाय मासूदेव मन्त्रयोत्तुपसर्जनमित्येव शृणुमाणा विशेषणमनुपसर्जनादित्येतदिति पूर्वपक्षिणोते इह नहि
 वेधः स्यात्कोशकृत्स्नान्नोपमासाकारकृत्स्नीतामधीते काशकृत्स्नाब्राह्मणी अत्राणन्तादितोकारः स्यात्तस्मादल्लुभ्यन्नानभिधानादित्येवेति भाष्ये उक्तम् अनेन भाष्यप्र-
 येन स्वार्थविशिष्टाणां नरवोधकत्वमुपसर्जनत्वमिति ध्वनितमित्यर्थः अयमपीति पूर्वोदि शब्दानां हि शिदिगवच्छिन्ने च स्वभावोत्पत्त्यदेशो यथा शक्यत्वमथा देशान्न-
 रनिष्ठत्वविशिष्टत्वविशिष्टस्यापि दिग्गवच्छिन्नतया सोपि शक्यत्वेत्यर्थः तुल्यन्यायादिति यथा परदिगवच्छिन्नदेशे वनेमानानां शत्रूणां दिग्गवच्छिन्नत्वेन परशब्द-

॥ श्रीमद्भुज ॥

समुखावृत्तिः शक्तिरेव तथा सर्वनामगतच्छुः सुखदुःखशक्ततायातनकैयतोक्तार्थशक्तिरेवास्तुनलक्षणयाश्रवसरदिति भावः ॥ ३ ॥
 यत इत्यत्रान्त्यः चक्षुःश्रवणदयाकाक्षायामारहेत्यन्ति रोतरेयब्राह्मणमाश्रुतायनानाम् नत्रपरेणेति सतनन्तम् यदोघान्दिशि हिमवत्तप्य रेण हिमवत्तप्य भोगेजन
 यदाग्रमविशेषाजगत्कुलमकाः उत्तरमद्रनामका इत्यर्थः आधुनिकसकैतवेवस्थाविषयत्वञ्चस्यष्टयति उत्तरमद्रपदिना रत्नपतिग शत्रुनास्तसमी अमर
 इति विशेषः एतेन तत्रभिन्नायेत्वकल्पनमन्यायमिति ध्वनिमत् आत्मनिस्मिन्त्येनेति विशेषः अस्याहमयत्याः सुखेन्दुवाभुवचक्षेणमदैवरा
 तमेतन्मिति हिमवानवधिरिति येकेचन हिमवत्तप्येणजनयदुत्तरकुर्वः उत्तरमद्रादिति एतरेयब्राह्मणे श्रूयते उत्तराद्रहस्यतन्वामानद्
 त्यथेतदाह आधुनिकमिति उत्तराः कुर्वेदक्षिणान्तरुत्तर अयस्यात्तराच्यते इति कापि जलाधिकरणे शावरभाष्ये उक्तम् उत्तरमद्रमिति कोश्या
 रविरेथेसमभवति विशेषेन त्या यदिति भावः यदित्युपवमन्त्ये सोदात्तावात्मभिधनेन त्वस्त्री आत्म्यकैत्रिधिति पाठेनैव सिद्धेतिः सग्रहण वैयर्थ्याप
 तेः वधूकवधूभवदेतत्तस्यासुखेन्दुननेन सहोच्चिहानाग्रा प्रियाशैशव यैव नीयास्माह सध्यामधरोष्ठलेखेति श्रीदुर्ध्वेक्षोके आत्मानमित्य
 शकस्व मित्यस्य वधूभवदिति विशेषेण नचनपुमत्वमसीत्युच्यते तद्वत्कमेदिन्यादिप्रामाण्यायुल्लिखेति स्येवेति स्वेत्वादसुदाहरणन
 समवतीति प्राचीनोक्तिरसगतैवेति ध्वनयन्नाह निरूपयन्तरेति साधनेनेति एतदर्थमपीत्यर्थः धनत्वेनात्म्यस्य वैधेमाभूदित्यर्थश्चेत्य
 पिबोध्यम् आत्मा मीयाख्यामिति नोक्त लाघवाभावात् ॥ ५ ॥ जिह्वानाउदयस्यासो अधरोष्ठलेख लेखाकारे धरोष्ठः रागप्रियास्वनिष्ठरक्तिमशो
 भयावम्बुक्कम्प आन्तर्विक्रितसुखन्नस्यस्यं समभवत् अतिशयेन तत्तदृशमाश्रुतिमिति यावत् स्वमात्मानं शैशव यैव न स्यसम्बन्धिनीसंख्यामहमेव सत्येति
 बोधयति वालस्यान्तेतरुणादौ अधरोष्ठः ५ धिकारक्तिमाभवतीति प्रसिद्धम् आख्याग्रहणस्य प्रयोजनान्नरसम्बन्धेन दर्शने मेवेत्यकारोऽनुपपन्न इत्याशा
 यादाह रागदर्शमपीति यस्य दाससमपकवाक्योपादानेन तदर्थवोधनपेक्षया साक्षा द्वाध्यायवाचकशब्दोपादानमुचितमिति तस्य चिद्विहितं स्वद्वयमिति आलोचनी
 लाघवाभावादिति यथा स्थितसूत्रापेक्षया आत्मैवाद्युक्तोभावाधिक्येन लाघवाभावादित्यर्थः यदलाघववद्यपि समभवति तथापि जिह्वेन धनत्वेन त्वयागमाभिव्येवम

उक्तवर्हिदेशस्यमिति प्राकारपरित्यागादृतदेशाहर्हिदेशस्यमित्यर्थः ननु एतन्व्यातशब्दोयदित्युच्यते भ्यामुभयपरत्वाद्दिनदुषादानमेवव्यर्थमिति योगेनगताथेत्वाद
नन्वाह एवञ्चेति तस्योभयपरत्वेचेत्यर्थः असिद्धिमाश्रयेति पाणिनेः सर्वज्ञत्वस्मानुपपत्तिः स्यादिति भावः आश्रित्येयनेनगताथेत्त्वमप्योक्तं न्वनिमित्तम् ननुत्रि
वी सत्वे कच्छत्थोरपि विकल्पयोः सिद्धिर्भवति भवत्समन्यारत्वात्तु कथमन्यथा द्विसूत्रेति असाधारणवेत्यनेनाकजादितित्यमेवेति सूचितम् अव्यवस्थाया
रूपदूषापनिवारयतिव्यवस्थेति यथविशेषणमिति विषयिसूत्रेषु योगविभागेन कृत्वा यथविशेषणत्वसंपादनोयतिहेतुगोत्रादिकेत्यत्रेवेति भावः यद्विजसः शीत्यत्रे
वपृवोदित्यद्विहृत्त्रेपिसर्वनामद्वयस्यसम्बन्ध इति स्वीक्रियेततद्गणयोगविभागमात्रु अर्थनिर्देशस्य सज्ञाप्रवृत्तवेति मि तत्त्वमस्तु तथावततोपिलाघव

वाहं चेति उक्तवर्हिदेशस्यमित्यर्थः उपसंख्यानशब्दोयति एवं चतद्गुणवर्हिदेशस्यगृहखेवप्रसिद्धिमाश्रित्यसूत्रेकतमिति भावः यद्वत्त्वा
घवमिति त्रिसूत्र्याजसाथरेशीभावे एवविकल्पविधानात् अवस्थायामित्यादिगोसवपाठविशेषणमिति भावः वक्ष्यमाणत्वादिति राफहा
द्वेतिवद्व्रीद्विरभिधानेपित्तत्रैकद्वयनगरादत्यथादुपसर्जनत्वमेव समासोनेकतेविशिष्टस्यसर्वाद्यन्तत्वाभावाच्च समासोत्तानामुत्तरपदाव
यवत्वमुनेत्युक्तम् चिकीर्षित इतीति आध्याहारलभ्यमेतत् एतदर्थमेव न वद्व्रीद्विरिति वक्तव्येयद्व्रीद्वीहाविति गुरुनिर्देश इति भावः विना
शोन्मुखत्वादिति यद्यप्यलौकिकेसर्वकार्योभावस्यारोपोसितथापितत्रस्वार्थ विशिष्टाथान्नरवोधकत्वरूपेपसंज्ञनत्वाभावादेवमुक्तम्

मित्यपि वेत्थाम् ननु संस्वयाव्ययेति सूत्रविहितवद्व्रीद्वौ निरुक्तोपसर्जनत्वाभावेन तत्रानैषथार्थे सूत्रमस्तित्यत आह एवञ्चेति आतएवतस्यसूत्रस्यविषयेप्रथमसूत्रे
शोववद्व्रीद्वि सन्नामाश्रित्यतत्रास्यानभाष्यकृतस्मात्तसद्वृत्तेसूत्रकारमतेप्याह समासोत्तानामुत्तरपदाविति समासोनेकतद्वर्थः तेषां समासाथेत्वा
किं कविग्रहवाक्यवत्त्वेन समुदायावयवत्वस्य सत्त्वादिति भावः उक्तेमिति अर्थेवद्व्रीद्विरिति सूत्रेसर्वेति शेषः सतदर्थमेव आध्याहारार्थमेव एवञ्च वद्व्रीद्विपदव्या
धेयमेवेति भावः अकृतव्यद्विरभिषयैव सन्निधौ न वद्व्रीद्वीहाविति सूत्रन्वि कीर्षित इति व्याख्यानेव्यथेति व्यापकशब्दोभिरप्यवशिष्टसूत्रे न चेति अलौकिके प्रक्रियावाक्ये
समासप्रयोगकैकार्थोभावोपसर्जनसर्वजनप्रसिद्धत्वादेव निषेधस्य सिद्धौ सूत्रस्यैवपर्थमेव एवञ्च तत्रैवानुपसर्जनत्वस्यनसृत्वाद्दिनाशोक्त्वात्वादित्यसंज्ञनमि

त्वाशङ्क्यसमाधेने यद्वीकृत्यादिना आरोपः आद्यारोपः स्वार्थविधिविहृति स्वस्रधानेभूतोर्थः समसास्त्राकृत्स्थितः संस्रधानुना अर्थान्तरस्य निवेशेषणस्य वति-
 अन्तरवशाथे संज्ञोपसर्जनचविशेषः (वतिष्ठेतेत्युक्तम् उपसर्जनत्वाभावादिति यद्यप्यारोपोक्तिशायितं स्वार्थवेधनायनकस्यापि प्रयोगदति वस्तुगत्यातन्त्रात्तो
 तिभावः ॥ ३॥ ॥ अतएव अनित्यत्वादेव सायकृततद्व्युत्पत्तिमायनवद्विज्ञाविति सूत्रसंज्ञितदृष्टेति परिभाषया अनित्यत्वे ज्ञापकं तस्मिन् त्रयेषां प्रत्याख्या
 नेषु किन्नस्या अनित्यत्वे ज्ञापकमिषा कोऽस्यासतु कु निर्देशसंज्ञापकतामूलोऽज्ञानमुपपादयति क्लोः श्रुत्यादिना सतु क्लेति रूपे विद्यमानशकं सहशब्देन व
 द्द्वीहिसमासे कर्तुकोऽन्तरद्वयसंज्ञासंज्ञिवर्णमात्रोपसंज्ञेन बोध्यम् ततः सतु क्लग्रहणम् अतोऽन्यपरिभाषा प्रवृत्तिशङ्कावारयति वाञ्छादीनि न च

अनित्यत्वादिति अतस्त्वानिर्भवकानित्यादिसिद्धिः वक्तव्यः साभाष्यानुक्तत्वात्तात्पर्येति बोध्यम् सतु क्लग्रहणमिति च्छोः श्रुतिमित्येव प्रवृ
 त्त्वादावन्तरगात्वाज्ज्ञातस्यतु कानि चतयेतन्क्रियते सतु क्लनिर्देशसमस्याच्च नान्यस्य शः वा क्लदिप्रकृति का क्लिवन्तादेस्तु अप्रयुक्तत्वेन लक्षण
 विषयतैव नेत्यादि भाष्ये स्पष्टम् तत्परिभाषासंवेदिश्रादेशे निमित्तविनाशेन पूर्वतदप्रवृत्तिरैवेति सव्याख्यस्य स्यादिति भावः प्रवृत्तिप्र त्यापनी
 ति कसु चानुयतीत्यादेस्तु क्लानि निमित्तकादेशे निवृत्तये क्रियमाणमाख्याना क्लतस्तदा च शृङ्खल्लु प्रकृतिप्रत्यापतिश्चेति वचनमिति
 शः अत्रेदं चिपम् लुक्पि प्रत्ययलक्षणसत्त्वाद्राजरेनेय इत्यादाविवाक्यतपरिभाषया अत्राप्रतिः न लुमतेति निषेधस्तु प्रत्यययगतो

सतु क्लनिर्देशोऽत्र लोपपदमित्येव प्रवृत्तिप्रवृत्तिः स्यात्तथा च हः दुर्गवित्यादिनिमित्तो निमित्तवचसः सतौ घनः द्रवमूतिस्पर्शोऽपि निमित्तद्वेष्टे ॥ जायमान ॥
 ननत्येति निषेधश्चेन्न चाल्लोपेति सूत्रे त्रुहितस्यानुवृत्तिरसम्भवात् भाष्ये स्पष्टमिति तत्र हि तसु च्छपतेरप्रमयः उद्युतिप्रामोति उद्युतिविषयते तथा वान्
 छुयतेरप्रमयः वान् वान् शोवात् श्रुतिनिति ध्यातिवात्वाच्चैवाञ्छद्विप्रामोति यथालक्षणमप्रयुक्तदसुक्तम् उतु च्छयतेरप्रमय इत्यनेन पुनश्चादयतीति वि
 ग्रहिवशेनादिवा सुतशब्दालोपेकदधानोऽप्रमयेनियन्तोयः पुच्छशब्दस्य दाख्याने जिति दक्षिते तन्निमित्तकादेशेति हनश्च वधदयनेनास्यनियो
 जेन वधदेशस्य विधानास्तन्निर्गोशिशुत्वमात्रेण वधदेशस्य क्लनिमित्तत्वं इदं चिक्त्वमिति वक्ष्यमाणं चिन्तनीयम् दृष्टान्तैर्हलङ्गादिलोपे गयेति लोपो ॥

जातेपिप्रत्ययलक्षणनययानिनिमित्ताविनाशबुद्धिस्तथास्तुल्यकपिस्त्रिभुजाविनाशबुद्ध्याः कृतेतिपरिभाषायाः प्रवृत्तिर्नभविष्यतीत्यभिहितम् पूर्वकार्येवैति
स्तुप्रत्यययगतोयः पूर्वस्तत्प्रकृतिभूतोस्तत्वाद् सत्त्वकसुदुहेयककार्यमाहुः सनाहुः सनाहुः सनाहुः सनाहुः सनाहुः सनाहुः सनाहुः सनाहुः सनाहुः सनाहुः
मानहुः कार्यस्यैवतथापिप्रत्ययसन्निधौनहिधानलक्ष्मिस्त्यनरतः पूर्वस्यैतितत्रैकमितितस्य निषेधस्यायमविषयः तस्मात्सुलोक्तज्ञापकसम्यक्वातपु
ष्ययोगेतीतिअत्रद्वीतिसम्बद्धिद्विवन्नाज्ञावभिधायकात्तद्वैरूपमयद्यपिनक्षत्रयोगे — द्वीतिचार्त्तिकेयः तथार्थितस्मग्राहकवकमितिस्माल्लक्ष्यसंस्कार

पूर्वकार्येवैतिस्यष्टमेव तत्स्थायययोगं जानातिपुच्छेणयोजयतीत्येतास्माद्वेपुष्ययोगेद्वीतिवचनेभाष्यकृतस्तत्प्रत्यापयन्नुत्तृतिज्ञापिका तत्रा
द्विचजोदितिधितिपरतः कुत्वमिति भाष्यकारोक्तैति अकचत्वरैतु कतेव्या प्रत्यगस्मृतसंशयावितिचतदुक्तिः यतदेवाभिप्रेत्यधित्विक्वरव्योच्येति
सूत्रेकिमथेमत्तविधीयतेवल्लोपसवास्त्वित्याशक्त्याः ॥ ल्लोपेतस्यस्यानिवर्त्तेनगुणाभावात्तत् नचवल्लोपेपिनधात्वितिगुणनिषेधः सिद्धद्वा
तिवाच्यस्यप्रत्याख्यानेगुणप्रतिरित्युक्तम् अनेनसूत्रमताप्रत्याख्यानवादिमतंप्रवल्मितिप्रत्याख्यानवादिमतलक्ष्यमेवकथंचित्सूत्र
मतेसाध्यनतुविपरीतसतिसंभवेऽन्यथासूत्रमप्रमाणमेवेतिचप्रत्याख्यानसूत्रसमतमितिचध्वनितम् सूत्रकृतंवेदितप्रचीनकविवाक्यानाम
प्रामाण्यवत्सूत्रकारवचः खण्डनप्रवृत्तभाष्यवातिकवचनैस्तदंशेसूत्रकारवचसोऽप्यप्रामाण्यकल्पनैवोचितेतिदिक् ॥ ७ ॥

रक्तवाक्यमेतादृशद्व्युत्पत्तीयमित्याशयेनैवमुक्तम् नस्तत्रवादिशब्दपूर्वपदकयोगशब्दालास्यतिपदिताज्ज्ञानाशयेणचक्षुस्तुल्यप्रकृतिप्रत्यापतिः प्रकृतिवत्प्रकार
कमितिपदर्थः अत्रकुत्वमितिप्रत्ययविनाशोसुखत्वाल्लक्षणस्यात् यतदेवाह तत्रहीति अत्रधितिपरैकुनस्यविधानेतिनलुप्तमतेतिनिषेधस्यश्रुतिरसीतिभावः प्रत्यङ्गमिति
प्रत्ययवयवमित्यर्थः स्वरः स्नाद् शिदा मितिद्विहितः सुक्तसंशयमिति क्रियाविशेषणघटितपाठान्नस्म तदुक्तिः भाष्यकारोक्तिः स्मृतिद्वयप्रामाण्याद्विकल्पस्मनेत्याशयो
माह यतदेवेति यथोत्तरस्मृतेनास्माभाष्यमेव तदिति उक्तेमत्वविधानमित्यर्थः तत्रप्रत्याख्यानेनधात्विति सूत्रस्यप्रत्याख्यानं अनेनउक्तोस्माल्त्वविधानप्रयोजनक
यनेन कल्पनेवेति स्वेनविकल्पकल्पनानिरासः दृष्टाश्रयलननस्यादृष्टाश्रयत्वानुनतत्रविवादः अतएवतत्रतत्रापाणिनीयानुभवमितिभाष्यकारोक्तिः सिद्धं च्छते

नचेत्यादिना विशेषणेति सुन्दरादि विशेषणान्यापनेति यर्थः यद्वाहयसाधारणदोषमाह विनोति ॥ ३ ॥ ननु प्रत्ययानां सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वमिति व्युत्पत्तिरु-
 त्तरपदस्य लक्षणसाधिकास्तीत्यत आह एकार्थी भवेति तन्मते समुदायेन शब्देव भवत्सम्मतलक्ष्यार्थस्य प्रतिपादनादिति भावः न ह्येकेति बहुव्रीहिवदकेत्यर्थः उचि-
 त्तदिति तथाच न बहुव्रीह्यादिविचयमेवेत्याह दिगिति स्वीकृतेन प्रकरणान्तरस्थिति विस्तृति शङ्कापिनकार्येत्याह समानप्रकरणेति पुनः प्रमादस्तदुक्तिः साहचर्यमिति मूल्ये-
 दपीति तैरप्येति प्रकाशशङ्का द्वितीयार्थः पुनरिति समाससंज्ञोत्तरकालमित्यर्थः न संज्ञेति न संज्ञाकार्यमित्यर्थः समुदायघटकस्य तदन्तस्य चेति शेषः न प्रवृत्तिरिति लुगि-
 त्

एकार्थीभाववादि भित्तयावत्तुमशक्यत्वाच्च एवं च तदुघटकावयवानां सर्वनामत्वाभावस्योचिततद्विदुः स्वीकृतेति सप्तप्रकरणस्थयेत्यर्थः सु-
 ग्रंथेति तैरप्यसौ किकपवनिषेधस्योच्चेति रिति भावः अर्थान्तरोपसक्रमे सति गतेति तेनाति सर्वोपेत्यादिन दोषः पुनः संज्ञानुदलेभा संज्ञोपसञ्जनानां
 निषेधात् पाठान्तरेण दासेन तदन्तग्रहणेनापिन संज्ञा अर्थान्तरसंक्रमानुवर्तुसौभावस्य न प्रवृत्तिः अकच्यवृत्तित्ततः प्रागस्त्येवेति तन्निवृत्तये
 इदं ह्यत्र मित्यभिमानः गच्छत्विति निमित्तापाययगिभाषयेति भावः दुर्लेभेति उपसञ्जननिषेधादिति भावः इत्यशङ्कति अनगकार्यत्वेनेत्यस्या-
 ल्येद्विनिभावः स्मिष्टमिति तत्त्वतु स्पष्टमेव न्यासग्रंथसंमतिमुपपादयन्नगकार्यत्वेनेत्यस्य वैयर्थ्यमुपपादयति तथा हीति विशेषविषयत्वा-
 दिति अन्यपदार्थविशेषणत्वादित्यर्थः समुदायेति तस्यैव तद्विशेषणत्वमित्यभिमानः अन्तरापीति तत्त्वत्पितृकमत्कापितृकयोरित्यर्थः अंग-
 संज्ञानपेक्षत्वं मेवात्येद्विति एवं चानुपपत्तेरपदोपपत्तिरस्यैव प्रमादत्वादेव वक्तव्यं नित्यतदुक्तिर्यथैति बोध्यम् इत्यादि-
 वदतेति द्विप्रथम्याख्यावसरद्वितीयः प्रतिपद्येतावन्तर्कः ॥ उपपत्त्याः स्वादिशेषः अभिमानपदोपादानस्तु चित्तमस्तु चित्तमस्तु चिति निमित्ताप्येति-
 त्

एतेन यस्तन्नात्मस्य फलत्वत्वापि तु कदापि नृपसिद्धिरिति सा अधुना पिज्जतेति सूत्रवैयर्थ्यमेवेति भावः प्राक्प्रवृत्तासंज्ञागतेति नृमृगोयेन भवतु ताप्रतिवन्दिः स्यादिति
 त्याशयेन शङ्कते मूलेन नुकार्येकालेति दुर्लेभेति अति सर्वोपेत्यादाविनि शेषः मूले विरोधादिति अनङ्गः कार्यत्वेनेति हेतुत्वा न शक्यापत्तेश्चैत्यविषयम् तत्त्वम्
 चित्तमूलसंविशेषविषयत्वमुपपादयति अन्यपदार्थेति तस्यैव समुदायस्यैव द्युतिग्रन्थेति पूर्वोक्तरीत्या सूत्रस्याशङ्क्यत्वाप्रियविश्वेत्याद्युदाहरणत्वपितृकाम-

ननु यत्किञ्चिद्विषयवशादेन तद्गीयेत्याद्युच्चारणेन विहितत्वमिति पदोक्तत्वं कर्तुं कारण इत्यस्य पितुर्वीरमत आह यत्तन्मिति तेन त्वयकासदृशत्वकालसदृश इत्यत्रा
 निवेद्येन अनेनायनिषेधोपि समुदायस्येति भाष्येति सिद्धात्ताथो ध्वनिः तृतीयसमासद्वितिसूत्रे विभाषादिगिति सूत्रात्समासद्वयानुवृत्तयेव सिद्धे पुनस्तत्र समासद्वयस्य
 यादवमसमासद्वयपदच्छेदाय तेन समासमभिन्नस्य समाससदृशस्य लौकिकविग्रहवाक्यस्य लाभ इत्याशयेनाह वाक्यस्यैव तृतीयसमाससदृश इति समाससदृ
 शं तृतीयतात्त्विकेति सूत्रविहितसमासद्वयार्थः नत्ववपूर्वसदृशस्य प्रवृत्तिस्तस्य प्रवृत्तौ तृतीयतावचरितशतयाकोतिद्वारा समासार्थेन प्रवृत्तिरिति भावः तत्र सूत्रे न
 यदंनत्वमादाय सर्वनामत्वप्राप्तिस्तमुच्चार्येति विहितत्वात् वाक्यमपि तत्सर्वं ध्येयव्याप्तसर्गेति भावः तेन करोतिद्वारा समासार्थे समासेन कृताय पूर्वसमे
 मासपूर्वस्यैव इति समासेतत्सर्वं धिनिर्वाक्येन तत्र वाक्यस्य प्रतिपदोक्तसमाससर्वधिनस्य ग्रहणे फलान्तरमप्याह तदर्थेति तृतीयसमाससमा
 नस्य ग्रहणे हि तदर्थे वाक्यत्रकापि स्थितस्य सर्वोदः सन्तानेनार्थोऽत्रापि स्यादिति भावः तत्राप्यत्राति किं वाच्यवसाननिषेधप्रयोजनमसर्वनामाव्य
 यमं ज्ञायामिति येन विधिति सूत्रस्य भाष्यप्राप्त्येन तदन्तस्य संज्ञायावर्णे अस्मेतराणामिति भाष्यप्रयोगानुपपत्तिः न ह्यत्र सर्वो वाचकत्वनास्तीति
 वक्तुं शक्यम् मानाभावात् लोकव्युत्पत्तिसिद्धस्य स्थानेन निषेधमशक्यत्वात् नापि तस्य सर्वोदियाहो निषिध्यत इति युक्तमतस्याप्रकाशनात् अविधेयत्वाच्च त
 देवधनयन्नाह फलत्वलाच्चेति फलस्त्वचमिति ह ह्यवयवमात्रे सत्सदृशविशेषणान्वयभाववत् कुत्सादिविवक्षाया अभावात् समुदायेतद्वि
 वक्षायान्तु समुदायात्तरप्रत्ययेन तदुक्तेर्नावयवानुत्पत्तिरिति चिन्त्यमेतत् ॥ ५ ॥ अर्थेभ्य इत्यर्थो वा तदर्थे समासार्थे मूलेयदुक्तत्वात् तद्विति तद्वत् स्याव
 यवनिषेधफलाभावस्य किञ्चेत्यादिनोपपादनेपि यत्फलमिति तस्यानुपपादान्वयनतापरिहारायाह तद्विज्ञातव्येति नलनेन निषेधात्सर्वो वाचकत्वं नास्तीति द्रुम
 दस्य तद्वद्वेति सत्ताभावादिति सदा निषेधेपि स्य सर्वो वाचकसर्वोदित्वानप्यायदिति भावः नेन तस्यैव निषेधः किन्तु स्यादत आह नेनेति तस्य सर्वो वाचक
 त्वस्य तस्य ह द्वा नर्गेतरशब्दस्य तस्य पठस्य यद्यप्येत्यादिना मूले तत्प्रयोगेन हः खण्डयति तदर्थे तत्र पदकात्वेनेन समासोत्पत्तिरिति भावः सद्रहः अ
 भाव इति उभयत्र समुदायस्य विशेष्यतायाऽवयवस्य तद्विशेषणत्वेन पदार्थे केदंशवान्न तत्र विशेषणान्वय इति भावः तद्विवक्षायां कुत्सादृशो न्वयविवक्षायां तदुक्तेरिति
 तथा ह क्षिणेतरपूर्वकाराणि भित्त्यादाववयवनिषेधेन कप्रत्यये समुदायसंज्ञाभावोऽपि फलम् ॥ सू. प. ६ ॥

अवयवगतकुस्तरेषु निमित्तैः सवच्चोक्तार्थानामप्रयोगद्वितीयेनावयवेष्वस्तदुत्पत्तिर्नैतिभावः यद्यप्यस्यकारोभवता न द्वितीयतेताभावत्वेनेत्येकद्वयप्रत्ययोरपि
 न चित्यमेतदिति शास्त्रस्यान्यविषयतास्यादितिकथनेन परेक्तफलस्यस्वीकरणमिति यत्तद्विषयमिदं यः तच्छब्दस्योक्तरीत्यामान्नस्यसत्त्वमस्तुतथापि तस्य सर्वोपि
 ठेप्रमाणभावः बहुनामसम्पत्तश्च सः सवच्चोक्तविषये फलभावः इत्यपि विध्यम् ॥ ३ ॥ ननु यद्यप्यस्तदुत्पत्तिरस्य सर्ववर्तमानस्य सत्त्वमस्तुतथापि तस्य सर्वोपि
 स्यनुपपत्तेरित्याह समुदायनिषेधेति भाष्योक्तिविषयेत्यर्थः तदर्थे केति प्रथमाशेषकत्वार्थः इदं चेत्तस्य समुदायस्य संज्ञायावर्तकत्वप्रकाराङ्गरे
 ण साध्यमिति किञ्चेति फलभावादिति शोभावेकत्वस्य वनेन विक्लविधानं शोभास्य च सर्ववर्तमानो विहितस्य जसः स्थाने प्राप्तिरिति समुदायस्यैव विक्लत्वेन सत्त्ववि
 समुदायनिषेधे तु ह्यसंज्ञिनोऽधिकरणत्वं विवक्ष्यतामप्रमीवो ध्या यद्वा इयं सप्तमी प्रथमार्थे अकचस्यैव मुक्तत्वे चोक्तं प्रत्यङ्गं मुक्तं संशयाविति
 भाष्योक्तैस्तत्प्रकरणविषयस्य तत्प्रणतद्विषयेन वदुव्रीहविति तत्साहचर्येण वा एतत्प्रकरणस्य सप्तमीभिर्देशानां तदर्थकत्वोच्यते किंच
 विभाषजसीत्यनेन फलभावादवयवनिषेधाभावेन तत्साहचर्येणार्थाधिकारानुसारेण चेत्तद्वद्वेत्तस्य स्यादवयवनिषेधकत्वाभावः एतेन सप्तमी
 निर्देशसामर्थ्याद्बहुलस्य संस्कारानुरोधाच्च विद्यमानानोर्यध्याहारेण समुदायस्यावयवानां चायनिषेधः तत्र समुदायस्य व्यपदेशिवद्भावेन निषे
 धः आधाराधेयभावेऽपि व्यपदेशिवद्भावस्यानद्यतने लङ्गुत्त्यास्य प्रत्ययस्यादित्यादि सूत्रस्य भाष्यादौ स्पष्टं त्वत् ॥ गुणनिषेधस्य विक्लत्वे विधिविक
 लस्य फलितत्वेन परसमृते उक्तं संज्ञावास्यादित्युक्तमतस्यात्र निषेधाभावेनेत्युक्तिसङ्गः निरिति भावः तत्साहचर्येणेति विभाषजसीत्युत्तरसूत्रसाहचर्येणेत्यर्थः सूत्रा
 न्नरसाहचर्येण व्यवस्थानियामकमित्याशयेनाह अर्थोधिकारेति खण्डनस्तदुक्तिः खण्डयति एतेनेति अकचस्यैव मुक्तत्वे चोक्तं प्रत्यङ्गं मुक्तं संशयाविति
 नेत्यर्थः सामर्थ्योदिति यदिसमुदायस्यैव संज्ञानिषेधोऽभिप्रेतः स्यात्तदाह चोक्तस्यैव वेदिति भावः विद्यमानानीति अत्र वदुवचनं समुदायवयवमभिप्रायम् ननु ह्येदं
 स्यावनेत्यानन्वङ्ग्यमभेदे आधाराधेयभावमिरदादत आह तत्रेति तयोर्मध्ये इत्यर्थः ननु भयभावादौ व्यपदेशिवद्भावस्यावयवविभाषायाः प्रत्ययणस्थलस्य प्रसिद्धि
 तत्त्वाद् आधाराधेयेति अनद्यतनत्वादि आद्येऽप्यहोऽभुस्मादोयत्र व्यामिश्रलुहे वयथा स्यादित्येवमर्थः मतं यत्तदनद्यतनवदुव्रीहिनिर्यः कर्तव्यः अविवद

मूलेऽत्राश्वप्रभृतय इत्यादिनास्थानिलाभोपायउत्तमवक्त्राभेदेननेचेत्यादिनास्थानिलाभप्रदृशेनमधिकमेकवाक्यायपुपपादन्त्यकर्तुंशक्यान्वादेवच्चैवकथ
नयन्तदोर्निपसम्बन्धप्रदर्शनार्थमेवेत्याशयेनाह येतिनेति आनुसृत्यप्रयोजकधर्मत्वंशयति स्वार्थेसादिनाअर्थविशिष्टशब्दस्यात्राल्लकार्यित्वेनप्रयणाद
त्रार्थोपादानम् चरणादिशब्दव्याख्यायेस्वसमृद्धेतिअनेकधर्मस्यादृष्टप्रयोजकस्यासम्भवेतत्यागोऽनुवितइतिभावःनचपदादृष्टेर्गानेवेकाल्यकतयाचरणश
दस्यपदादृष्टेर्पिचरणशब्दस्यसादौप्रयोगःसिद्धयेवेतिस्वसदृशवर्णवर्तइतिव्यर्थेमितिवाच्यम् पदद्विप्रश्नरगोऽस्त्रियमिति कोशाच्चरणशब्दस्यनपुंसकत्व
मप्यसीति यद्यप्यमदादेशश्चरणशब्दस्यापि स्यात्तदानीयदि पूजयेति प्रयोगस्याप्यपतिरिति स्वसदृशेभ्यस्यावश्यकत्वात् किञ्चिदकशब्दस्येवाप्यशब्दस्याप्युद
त्तादेशोस्त्रीलिङ्गलस्यापि सम्भवेनास्मान्ता न्तलक्षणडोवापतिरपिस्यात् ननुस्वमतेष्वस्वीयस्यानुवृत्तिर्नसीत्यनुवर्ततइत्यनुपपन्नमतआह कस्येतीति अत्रस्या
नेनेति येनिमित्तायोपात्तास्ते शस्त्रभृतय इत्यर्थः ननुसुपानिति स्वार्थेवोधनसमर्थान् स्वसदृशवर्णवर्तश्चेत्यर्थः ननुवर्ततइति अस्मेतिप्रा
चदृतिशेषः ज्ञापकादिति तन्निवृत्तेरितिभावः अत्ररवभाषेतदनुवृत्तिर्नोक्ता तथास्तीति प्राचीनसमतव्याख्यादरेदृत्यर्थः भस्येननेनेति अत्र
स्येन्येतत्सहितेनेत्यर्थः एतेनभलस्यवृषणोऽप्रापयवस्त्वशब्दयोरपिविधानेननप्रत्ययाक्षेपदृष्ट्याप्तम् अत्राचेति अधिकारलब्धमि
तिभावःननुभलस्यतत्सूत्रेयस्मात्प्रत्ययविविधिरित्यनुवृत्त्यागनिवृत्तेनेनेनानिष्ठयजादिपरत्वाक्षेपेणतदवयवस्यतत्त्वलाभः॥ ७७ ॥

नसुशकूपदम् अत्रयव वृद्धेग्रहणवैयर्थ्येपनिदेशादेव मूले अत्रनाच्छइति काशिकादादयः तथास्तीतिज्ञादृष्ट्याख्यानेस्तीयर्थेकंयदुक्तनस्यैवैयर्थ्येन्येषोपा
दनमानस्योचितत्वादन्त्याह प्राचीनेति एतेनयद्यपिमयातस्यादः कृतमवस्थापितदुष्टमिति ध्वनितम् एतेन अद्वैत्येनतस्मादित्यकथनेन अतस्यवमूलेअद्वैती
त्यभिहितम् अद्वैत्यस्याप्रकान्तत्वशङ्कानिरासायाह अधिकारेति एवंसति वृषणश्चदमत्राल्लोपाभाबोपिदुष्टव्यः अत्राद्वैत्यस्याधिकारलब्धत्वकथनेनभा
स्येन्यस्यापितथैवलाभइतिध्वनितम् नन्वाद्वैत्यस्याभ्यस्यचयद्यप्यधिकाराल्लोपाभाबोपिदुष्टव्यः अत्राद्वैत्यस्याधिकारलब्धत्वकथनेनभा
जेतिचेत्कोसावाक्षेपः अनुमानंवाभसंज्ञासूत्रेणैकवाक्यावा मत्राद्यः यस्मिन्नुक्तइत्याशयेनाशङ्कते नन्वेति अनुमानमत्रप्रत्ययविविध्यादानम् अत्रसेवनामस्थान

श्री. मे
१०२

यथादिस्त्रादिपरभाङ्गपदोद्देश्यत्वादित्येवङ्कार्यम् नतदवयवस्य तत्त्वलाभ इति तस्य पक्षानुवच्छेदकत्वान्न तत्पक्षत्वमिति भावः किञ्च पदभेदेनोद्देश्यता भेदान्न पदयोर्हि
 लेनत्वेन तावच्छेदकत्वमिति भत्वादि नैव तत्त्ववक्तव्यमेव च वृषणवत्त्वश्रुयोरिति नैव यो भेदान्न तयो रपि प्रभावच्छिन्नादेश्यत्वं त्वेन तत्र निरुक्त साध्याभावेन व्यभिचारः ए
 व पदशब्दोद्देश्यत्वे स्याज्जगत्प्रमित्यत्रैव व्यभिचारः न हि तोयः यथोद्देश्यस्य सत्ताशास्त्रस्य यथोववाक्यार्थो धेनेकवाक्यताया लाभात् कार्यकालपक्षे विवादेकवा
 क्यता न पदेकवाक्येति निरुक्तताया लाभाच्च प्रत्ययस्याङ्गो उच्यता कोऽस्य ताया तदिदोषणभावात् त्वेति यतो तमलिशो घणत्वमभ्युपगम्याह किञ्चेति दोषः अ
 नित्यापिः भाष्यमिति सतश्च भाष्यत्वात् सिनरुत्वे नन्वविकारः इत्यस्येति परिभाषयाः अयोजनत्वरुदना वसे प्ररुतम् ननु प्रत्ययस्याङ्गः साकाक्षत्वेनेवाङ्गः स्येति सूत्रभा
 धेयस्य स्यात्तङ्गः प्रत्ययसत्ताभावादित्येन दर्शितमिमां विशेषणत्वङ्गः यमत्रोक्तमत आह तस्यायम्भाव इति श्रुते अधिकारतो लब्धे जिज्ञासाया मिति सतेन भपदस्य प्र
 किञ्चानो निविशेषणेपि विधौ परिभाषोपनिष्ठतेनानुवाद इति निर्दिष्ट परिभाषानुपस्थितेरन साक्ष्यत्वादेदोषोद्वार इति चेत्तत्राह सतश्चेति तत्राच
 भाष्यम् सवतदि कार्यकालसत्तापरिभाषा यत्र कार्ये तत्रोपस्थितमिदं द्रष्टव्यमस्येति उपस्थितमिदं भवति पाचमिति तत्र यजादिपरतया न्नाग
 विशेषयिष्यामः अनाऽकारं यजादिस्तु दिपरस्यानोऽकारस्येति तस्यायभावः कार्यकालपक्षे भस्येति श्रुते भपदाग्रजिज्ञासाया यविभमित्युप
 स्थितेन शक्तिग्रहेरुतेन तदाकार्ये बोधकाले तद्व्यानुरोधेन तत्रादिन्यायाग्रयणान् यचीत्यस्या विशेषणतापि ॥ ५ ॥ यणमात्रेण ह्यविमाद्विमत्या
 येन यत्वेयं सत्तादाता तस्यार्थस्योपस्थितिं सत्तायुनवोकार्ये बोधस्थनोपेक्षेति निरस्तम् कार्यकालपक्षेण काल्यते स्वसन्निधिप्राप्यते इति सुप्तस्य कार्यविधायकशब्द
 टकसंज्ञाशब्दघटितं यत्सत्तासंज्ञाभावसम्बन्धे बोधकशब्दतस्य जिज्ञासाजनयित्वोपस्थितिः कार्यमेतदेव भस्येत्युपस्थितमिदमवति यविभमिति भाष्येण लभ्यते
 तच्छास्त्रोपस्थितिमात्रेण विधायकशब्दवाक्यार्थो बोधसम्भव इति युनस्तत्र सत्तासुखेण रुतिग्रहो भवति सवप्रकृतोपयोगेव शास्त्रान्तरे पुनस्तथा जिज्ञासायास्युन
 रणेव मेव कल्पेनेति सतहाकार्यबोधकाले विधायकशब्दार्थबोधकाले अन्विशेषणतापीत्यपि नाङ्गः विशेषणतायाः समुच्चयः स्वच्छोभयविशेषणत्वसंक्रदुप
 स्थितिमात्रेण न सम्भवत्यतस्तन्त्रादिन्यायाग्रयणम् अतएव भस्याङ्गस्यानोऽकारस्यासवेनामस्यानपरस्येति व्याख्या नस्त्योपपत्तिः ॥ ७ ॥ ३ ॥ ७ ॥ ३०२

५५

द्वयवदकत्वन्नच विभक्तिमहकोरणस्यवोधकतातद्दुर्कोरप्रययेयत्तीतिमात्रं भोगीयत्रणत्वाप्राप्तिरसौ भावहयनिवेधनेन उक्तरूपस्यपदत्तस्यलक्षणघटकत्वेन निमित्तानधिकरणत्वविमिमानवयवकत्वन्नच्चाह भोगीणद्वयत्रभोगशब्देः स्तीति तदनवयवकत्वरूपरूपनदृष्टितत्त्वसमुदायस्यनासीयत्रणवन्नस्यादत्तो निमित्ति तदिति ननुवर्गे कदेशावर्णप्रहणेन नगूलन्नद्विपक्षेन्नुकारात्तस्यणानुशुब्दादिणेन मनशब्दपठस्यज्ञापकभावात्ता सानि रक्तस्यस्वशुद्धपदत्वस्याश्रयणेकशब्दोक्तेरनत्रभवत्सम्यक्तास्वपदत्वस्याभवेनणत्वप्राप्त्यभावादाह शुभादिषिति मंज्ञाभूतोः स्वशुद्धयनेन पूर्वोत्तरसमुदायस्यमज्ञात्ववृत्तेन पूर्वपदात्मज्ञायामगद्विद्वद्वयप्रवृत्तिर्ध्वनिता कुत्तस्थद्वयग्रहादित्यस्तु ननप्राप्तित्राचप्रहस्यादर्शनात् भावोक्तोति यश्चाहुः सुतेद्व्यादिः वक्तुमक्यदीयमस्वखण्डानशब्दान्ममज्ञानदासंज्ञात्वमङ्गापय्यात्रनणत्वाभावस्यसिद्धौ गणेतस्यगोच्यश्रवस्यादिति तस्ययोगिकत्वमेयात्मिननुमज्ञात्वत्वेवमिति यावत्सर्वेयर्थेमाशङ्कनीयम् तेन निमित्तस्याखण्डपदत्वस्यरक्षाभ्यामिति सूत्रे मनास्तीति बोधनद्वारविध्यप्राप्तिरेवोच्यते अतस्वाह इति भावद्विति तन्वेतादृशाखण्डपदत्वमेवयदिणत्वप्रयत्तिमस्यादकान्तदासवनाशश्रुणेत्य

सुभादिषु नमनशब्दसंज्ञाभूतोऽखण्डइति तस्य नृवर्णनस्य णविज्ञापकताभाष्ये कानामङ्गुलीयाहुः तस्यैव तद्विशेषद्वयर्थः ॥ ७ ॥

[illegible]

निषेधादिनिःशेषादिप्रयोगसत्त्वेन तस्योपदेशोपकाचत्वादिति भावः यन्त्वमीसमासात् अचः परस्मिन्पूर्वविधिविशेषाद्विधिशिथिलिपञ्चमीसमा-
 सात् इतरयोः साधनिकः अपीपचन्निवृत्तयोः तदप्रवृत्तिरिति दर्शयित्वा प्रवृत्तिरित्यर्थः यत्तु पञ्चमीसमाश्रयवश्यकद्विधितेनैवैष्टमित्येव विहितविशेषणान्नयणप्रमाणा-
 भाव इति तन्नाविभक्तौ तस्य सिध्यर्थत्वावश्यकत्वाद्वाक्यकारसमाप्तत्वाच्चेत्याशयेनाह विहितविशेषणत्वञ्चेति परिहृतमिति अत्रत्याहत्याद्य-
 क्रमङ्गन्तविकारिणिविषयाप्रवृत्तिरिति भावः यथाक्रान्तत्वे सकाचोद्गातरस्य बलदेवादेवातुके स्येद्वस्यदित्यर्थकत्वे दोषवारणाय द्वापि विधानायति रूपदोषवारणयस्य
 यः सम्बन्ध इति तथासति यदपदेशोपकाचत्वात् परस्याङ्गसन्धानमिति स्येद्वस्यदित्यर्थः वैभिदिनेत्यादावपीति सौलभ्यार्थकैवकारण्येकोनपि शब्दः तस्य सकाचोद्गादि-
 ति भाष्यस्य आवश्यकमिति तस्य भाष्यस्य दोषवारणाय प्रवृत्तत्वेन यथादोषपरिहारो भवति तदर्थकत्वन स्यावश्यकमिति भावः न न्वद्वादित्येनावस्थावैक्यं यत्तन्मो-
 वैभिदितेति वैभिद्यतेर्यदुनाह चिअल्लोपपुलोपयोरकाचउपदेशद्विनिषेधादिरगस्यायं च मीसमासे त्वल्लोपस्य स्थानि वत्त्वा निषेधाप्र-
 वृत्तिरिति भावः सवमितरयोः कादेशजसोरभावो विध्यः विहितविशेषणीति एवं च स्थानि वत्त्वा विनापि तदप्रवृत्तिः सिद्धेति भावः विहितविशेषण-
 त्वचास्यैकाचोद्गादिस्य त्रभाष्यधनितम् नत्राहियदुःलोपे वैभिदिनेत्यत्र यदुःलानुचिदुप्रतिषेधभाष्येकाचोद्गादिति व्याख्यानं न परिहृतं न
 द्वाप्यस्य यशस्त्रुतत्वे विभक्तौ त्यादोषवारणायोपदेशग्रहणस्यैकाजशेषसंबन्धे वैभिदिनेत्यादावपि परिहारासंभवेन तस्य विहितविशे-
 षणत्वे तास्यैमावश्यकम् प्रत्ययविधानावधेरेव प्रायेणागत्वादिति नेनेदमुचितम् विहितविशेषणे च विभक्तौ त्यादौ अदोषयोगेका-
 जशेषपदेशग्रहणासंबन्ध इति तदशयः न भविष्यतीति स्थानि वत्त्वा विनापीति शेषः ॥ ५ ॥ तत्र आह प्रत्ययविधिति यस्मात्प्रत्ययविधानं न ददति तस्य र-
 अङ्गसंज्ञाविधायकसूत्रेन योपादानादिति प्रत्ययविधानावधेरेकाचः प्रत्येति व्याख्येयमिति तास्यर्थम् यस्मात्प्रत्ययविधानं न द्विन्नस्य तदोपपन्नं त्वस्यामीत्यादौ दृष्ट-
 मन्तः प्रायेणेति इदमिति विहितविशेषणमित्यर्थः अदोषेणेति इदं प्रतिषेधानाप्यति रूपदोषाभावेनेत्यर्थः न च विहितविशेषणपरमया तस्य भाष्यस्येजनेन गोशुक्रशब्दा-
 द्वाचारिकावत्तादिदं प्रतिषेधो न स्यादिति वाच्यम् नत्राहियदुःलानुभावेन यथाक्रान्तेपि निषेधाभावेः इत्यनेन्यथाचरे किपीतमिधानाच्च स्थानि वत्त्वमिति अचः परस्मि-

रस्येकद्वयत्राकारान्नस्य ठेस्य स्थानिचेनाश्रयणमिति कथमस्ति धित्वमत आह ठस्येकद्वयत्रेति प्रत्ययेषु ठकारादिप्रत्ययेषु एतेनाह चो व्यावृत्तिः अन्यथेति मू
लोक्तरीत्या स्थान्यादेशोरेव तस्या विवक्षायां लक्षणिकत्वादिति स्थानिवोधकयवृत्तेति तत्र व्यञ्जनभावस्य विवक्षितत्वेन स्थानिकेन कर्मरूपव्यञ्जनादेशो पूर्वकाल
स्थितौ कारान्नस्य कृशब्दस्य लक्षणद्वयानुसंधानमयोऽप्रतिपत्तिकत्वरूपान्तरादिषु अत्र हस्तत्वं प्रवृत्तावयवायास्तु तस्य स्थान्येवमानम् न त्रहिनिषादकध्वनीमदेकानेषा
दकध्वकदक्षिकध्वनौ भावद्वीकग्रामः तत्र भवद्विठञ् इत्युक्तान्तालः केण द्विठञ् इत्युक्तान्तालः समञ्जसमिथाह द्वादेशस्थानिभूतेति स्पष्टमिति त
द्विठस्यैव वणस्य ग्रहणमडुबातस्येति विचारे प्रथमपक्षे धातुस्य प्रतिषेधोक्त्या यठिति यठितुम् अस्तु तर्हि सङ्घातग्रहणम् सङ्घातग्रहणञ्च द्वदुणदिसाशि
तिकानाम्यनिषेधो वक्तव्यः उणादिना वात क एः शाण्ड इति इह च मथितस्य मस्य मथितिक इति अकारलोपे ह्येतो न्नादितिकादेशः प्राप्नोति वणे ग्रहणे पुनः सति

अल्बिधित्वादिति ठस्येकद्वयत्रस्थानिनिप्रत्ययेषु च सर्वत्राकारो न विवक्षितः आदेशो एव विवक्षितः अन्यथानिषादकध्वशब्दादेशे शब्द
तिठन्निव्यजनभावस्य व्यजनरूपकादेशक शब्दस्य लक्षणिकत्वात्केण इति द्रव्यत्वापत्तेरिति भावः स्थान्यादेशो रिति द्वा देशस्थानिभूत
प्रत्यये आदेशविधायके सूत्रे ठस्येकद्वयत्रचन्यर्थः स्पष्टचेद ठस्येकद्वयत्रभाव्यकै यटयोः द्वादसुपलक्षणं सन्निपातपरिभाष याधिकार
शवारणवोधम् स्पष्टचेद ठक्कु सोऽन्निवाग्निकभाष्य वलीयस्त्विति एतच्च यस्य विभाषा विभो भोगेति सूत्रस्य कै यटे स्पष्टम् ॥ ७ ॥

अल्बिधिरयमभवति तस्माद्विशिष्टग्रहणम् तस्माद्विशिष्टस्य ठकारस्य ग्रहणद्वयकर्मव्यम् तस्माद्विशिष्टस्येति तद्विना स्यादिति कर्तव्यम् एवं च्वठदेशेति वचनादल्बि
धित्वास्थानिवद्वावाभावात्कादेशप्रसङ्गः अस्तु तावद्वर्णग्रहणन्ननुचेत्कादेशो वर्णग्रहणञ्चैव तत्र प्रतिषेध इति नैष दोषः अङ्गादिति वर्तमाने अथ वशद्विभक्तिवि
परिणाम इति कैयटः एतेन वर्णमात्रस्य स्थानित्वमिति प्रतिपादितम् इदमिति अल्बिधित्वेन समाधानं मित्यर्थः सन्निपातेति अजादिसन्निपातेन जातस्य तन्त्रत्वात्
तद्विधातकादेशप्रत्ययनिमित्तत्वमिति भावः एतच्च परमादृश्यत्ववलीयस्त्वच्च कै यटे स्पष्टमिति तत्रास्य भाष्ये भगवता बहव मे विदयय ह्यन्तेन तत्र न ज्ञायते कस्य
नियन्तवम् कस्य विभाषा कस्य इडिति प्रश्ने वेत्तेति विदितो निष्ठाविद्यते विनद्वयते विन्ने विनश्च विनश्च विनो भोगेषु विन्दतेति स्युक्तम् एतेन विदसतायामित्या

स्मन्त्यम् विदविचारणद्विधातोर्निष्ठाया नान्विकल्पः उन्निनापरेण साहचर्यात् यथेषिनुद विदेति सूत्रे मुद धातुसौदादिक आदौ पठितसंज्ञायापिशब्दपरविप्रतिषेधा
 दुन्दिरत्रयवस्थादेमुन्निरीतिरिति के यतः विल्ललाभे इत्यस्मात्प्रतिषेधोभोगप्रत्ययेयोः विदत्तान इत्यस्यात्तु इदं व्यवधानं नान्विभावः यस्तु तु दादौ यत्पते तस्मादिभाषा
 गमद्वन विदविशा मिति क्तसु प्रत्यये दृष्टिकल्यायस्य विभाषिती गिनधेधः विभाषेति सूत्रे ह न साहचरणे दादादिकस्य तु न ग्रहणस्यैव साहचर्यात्परसाहचर्यस्य वलवत्या
 दिति भावः ॥३॥ नतु विप्रतिषेधपरदुःकार्यमिति सूत्रे कायशब्दोपादानेनाप्राप्त्या पूर्वस्य विधेयस्य ग्रहणमिति परसाहचर्ये स्य वलवत्याप्राप्त्यामशक्यमते आह सनत्सर्व
 मिति अनुरोधेन अयम्यावः तेन हि पूर्वविधादिति न्यासपक्षेप आयाच्यन्तौ न्यादि प्रयोगस्तस्याभिर्वाहद्विति मनस्मिन्निधाय यद्वातिकं अत्र न मपरविधाविति त्विति न
 स्य युक्तत्वं मिश्राशयेनाह शन्यासान्तरं निमित्तापे स्यापत्वाप्रायेण वैभित्तेत्यादि सिद्धिरुक्तान्तु पूर्व विधाविति न्यासेनैव तेषां सिद्धिरित्यभिहितं न द्वीत्येति वस्तुमस्तु
 सतत्सर्वे मपरविधाविति तु वक्तव्यमिति वार्तिकस्य कै यदानुरोधेन दिगिति दिगर्थोक्त्या नदर्थं पंचमीसमासस्य वश्यकत्वमिति तस्याहि परसा
 हचर्यस्य वलवत्यानाभावः विप्रतिषेधसूत्रे कायशब्देन शास्त्रीयस्यैव ग्रहीतुमौचित्यनात्र तदप्राप्तेः नित्यः परायणदेशः परश्चासौ व्यवस्था
 या युगपत्संभवात्तिवहिरगेण सिध्यतीत्यवः परस्मिन्निति सूत्रस्थभाषा क्तेरीत्या पूर्वसाहचर्ये स्यात्तरगतत्वेन तस्यैव ग्रहीतुमौचित्याच्च विभाषा
 गमद्वन विदविशा मित्यत्र लुग्विकरणपरिभाषानुग्रहाय परसाहचर्याप्राणनुद विदित्वेन तत्राप्यतरगपरिभाषा नियत्वा द्वाख्यानेन परसाह
 पूर्वविधावित्यनेनैव सर्वेषु सिद्धिर्भवति पंचमीसमासस्य वक्ष्यमाणप्रयोजनानुरोधेन वश्यकत्वात् यद्यप्यस्मिन् पक्षे हेतोरिति च यथाप्रयणमिति विवाध्यम् ॥
 त्यवस्थानि च द्वानेह दूस्वादिति तोपः श्रोतृति नथापि पंचमीसमासमाश्रित्य यः स्थानि वद्वान् स स्थापित्यत्वेनैह दूस्वादिति सूत्रे सङ्ग्रहणसामर्थ्यादात्तत्रस्थानि व
 त्वाप्राप्त्या दोषः परितु शक्य इत्याशयेन दिगर्थमाह दिगर्थेति त्विति सतदर्थम् अथीपचन्ति रूपसिद्धार्थं शास्त्रीयस्यैव शास्त्रविधयेव अत्र साहचर्ये विष
 येतदप्राप्तेरिति विप्रतिषेधशस्त्राप्रतिषेधार्थः सामान्यतः परत्वाप्रायेण पि न विप्रतिषेधशस्त्रस्य प्राप्तिरित्याशयेनाह नित्यः परेत्यादिभाषा क्तेरीत्येति यद्वा सद्वा न्या
 देरवः परस्मिन्निति सूत्रास्मा भावेपि सिद्धिर्यथोक्ता तद्वीत्यर्थः अतर्गात् स दूवौपस्थितत्वरूपमवोत्तरगतम् नन्वेव सति विविधया गमनेति सूत्रविषये परसाह

तुष्योऽप्यगणपरभाष्यविरोधइत्यत आह विभाषेति तत्राच लु शिक्करणपरिभाषानुरोधेऽवतत्र परसाहचर्योऽप्यगणविज - न्ततत्सवलीयस्तेनेति भावः ननु यदि पू
र्वसाहचर्यस्यान्तरङ्गत्वन्नदानुदविदेति सत्त्वविषयेकथमवन्ततेले इयमिदिरित आह नुदेति परिभाषा पूर्वोपस्थितविषये प्रवर्तते शिवहिरङ्गान्तरङ्गयोरन्तरङ्गत्वा
लीयद्वयेण परिभाषासा अनियत्तादिति आमाडोऽप्रेति सूत्रस्याङ्गग्रहणादिसिद्धिः व्याख्यानेन पूर्वोक्ताकारसम्मतव्याख्यानेन प्रत्येविषयिनि अत्र प्रतिपूर्वकाप्रश्लि
ष्टकारात्मकाद्वातोः सन्ततदन्तान्तरङ्गत्वमपि परसाहचर्यस्य वलवत्त्वाप्रयोगेऽपि प्रत्येविषयिनि न्यादेः पञ्चमीसमासानाप्रय
गेनपि विलक्षणार्थग्रहणेनासिद्धिर्भविष्यतीत्यत आह पूर्वोत्तरेति अनपहतविकारणकेति अत्र हि पररूपेण विकारणस्य चङोऽप्यहारसत्तासूत्रविहितस्य जुसभा
वस्य प्रवृत्तिर्न भविष्यतीति भावः अतिस्तिष्ठामिति उभयसाहचर्यस्याप्रयणापूर्वाशयाप्रयणप्रयुक्तगौरवेणातिक्लेशकारमित्यर्थः यत्तु मुले परसाहचर्यप्रयणस्य व
प्रत्येविषयिनि न्यादौ लङि उभेऽन्यस्तमिति सूत्रस्य भाष्यसंमतेऽवमपि दोषाच्च पूर्वोत्तर - साहचर्येण भावरूपोद्देशानपहतविकारणा
काभ्यस्तस्यैव ग्रहणमित्यप्यतिस्तिष्ठम् ततोऽवरपचमीसमासस्यैव अपरविधाविति नुवक्तव्यमिति न्यासात्तरेऽपि पचमीसमासो वक्तुं शक्यः न्या
सान्तरन्तुस्वविधेरपिसंग्रहायेति स्पष्टमेव अतिप्रसंगस्तन्निवन्नेन परिहरणीय इति ॥ ५ ॥ त्वत्तत्साप्रियपीपवलि न्यस्यसिद्धाप्रयणं नूनयत्तु
करीत्यानुसराणेऽपि अदभ्यसादिस्यद्भावस्यावारणादिति तन्न भत्वाभावेन तदप्राप्तेः स्थानिवद्भावेन तु तदलभ्यमल्विधिनाऽनुसारेण शेषविषयेष्वेव वक्तुं मशकात्म
जेति तिसमुदायाप्रयणान् ननु यदाऽपरविधाविति न्यासात्तदपस्यविधौ स्थानिवद्भावस्य निषेधो भविष्यतीति तदाऽपीपचलित्यस्य परसाहचर्येण वलवत्त्वा
प्रयेवमिद्विधवत्तापि वक्तव्येव न्याह अपरविधाविति न परस्माद्विधिरिति पचमीसमाससूतादपि वक्तुं शक्य इत्यर्थः न्यासान्तरम् अपरविधाविति न्यासात्तरम् ।
स्वविधेरपीति तेन आपन्ना सन्नित्यस्य सिद्धिः वक्तुं न सुक्तानुपूर्वी केनावः परस्मिन्निनि सूत्रेणैव सर्वेष्टमिदो न्यासान्तराप्रयणल्लकार्ये भित्तुं शब्दपादने
नन्धनिनमः ननु यदि न न्यासान्तरत्वादप्यभायना सन्नित्यनयो धिन्वनीयादेश्यमिद्विधिति चेन्न अस्मिद्वत्सूत्रेण लावस्यागमडागमेन वाऽद्ययोगा
चः परस्मिन्निन्याभावातिदेशेनान्यस्य सिद्धेः ननु यदि पचमीसमासाप्रयोगे तदा विगणव्यव्यादाविति प्रसङ्ग इत्यत आह अतिप्रसङ्ग इति ॥ ० ॥

नृस्येत्त्वयप्रातिपदिकपदत्रयेत्यर्थः सतेनेकाशीभावाभावः सूचितः व्यधिकरणवृत्तत्वमुपादयति प्रातिपति यद्वयुभयोरपिषङ्गोरवयवावयविभावाथकत्वन्
यापि व्यधिकरणप्रातिपदिकप्रकृतिकत्वेन व्यधिकरणत्वचन्द्रव्यम् यमेदेवाह परस्येति अभेदस्य समन्वयत्वमन्यत्र निरस्तमस्य आह समन्वयान्तरेति विशेषविशेष
वणभावनिगमकसम्बन्धान्तरेत्यर्थः भावेऽनुक्तमिति शब्देऽनुक्तमिति शब्दस्य सौत्रमन्तग्रहणं शक्यमकमेतुमित्यसङ्गः तन्मन्त्राभिम्यादेनेलोपव्यावर्त्यकवेनानपदस्य वक्षितार्थत्वात्
नचान्नपदाभावेपि तेनेन प्रातिपदिकं विशेष्यताम् पदस्येति नुव्यधिकरणमस्तु पदावयवस्य नान्नप्रातिपदिकस्य लोपइत्यर्थोक्ततावतापिन गम्यामित्यस्य व्यावृत्तिर्मे
वियतीति वाच्यम् लोमनिश्याभिम्यादेनेलोपस्य वारणाय तस्यावश्यकत्वात् सोत्रान्नपदस्य सत्त्वेन च समावयवकत्वात् पदस्यावयविकाङ्क्षातया प्रत्यासा

व्यधिकरणवृत्तीति प्रातिपदिकस्य पदस्येत्त्वजयोः परस्य नान्वित्योरत्वेनान्वयादिति भावः अभेदेनेवेति समन्वयान्नगसत्त्वेपि विशेष्यविशेष
वणभावसंबन्धेनेत्यर्थः इत्यमरप्रातिपति यदस्यस्य कचिद्वेयधिकरण्येनान्वयेऽस्यास्येष्टाहकत्वभावेऽनुक्तम् तत्तुल्यत्वात् साधिव्याख्या
सादेवज्ञापकविनापि सिद्धमित्यभिमानः नान्वित्येवमिति सर्वनामस्यानन्वयेनेति भावः समाहारहृदस्येति प्राण्यशत्वात् तत्समाहारहृदस्य
ककुद्दीः शब्दस्येत्यर्थः सयोजनमूढोः शब्दस्यपुल्लेपिस्मनिर्वाहम् न्याय्यमिति अल्पाचरत्वेनदोः शब्दस्य हृदपूर्वेनिपातापत्तेः किंच तदन्ते आदे
जोडुल्लभः विशेष्यासन्निधानादिति भावः ककुदशकत्वमिति प्रकरणाच्छ्रुतौ तथार्थकमेवेदमिति भावः दक्षिणननुद्यम्यदेनामानिशाच
रद्वयत्वयभ्रमवारणयाह तत्रेति एकदेशिसमासद्विति तत्रत्याख्यानेनुक्तसंशयद्वितीयम॥ ५ न्यापदस्येत्यस्य समन्वयेन पदावयवस्य ता

नप्रातिपदिकस्य पदानस्य लोपइत्यर्थेनेष्टमिदं निति वैयधिकरणेन समन्वयकत्वनन्वित्यर्थः मूले द्विवचनेनोपपत्तयेत्याह समाहारेति न्यायत्वमुपपा
दयति अत्रेति पूर्वनिपातप्रकरणस्यानियंतादाह किञ्चेति असन्निधानादिति शब्दस्य सत्त्वेपि विशेष्यतायात्तद्विधितुसमेव गमकद्वितीयः तत्रत्याख्याने एकदेशि
समासस्य प्रत्याख्याने दिनावयवेपि तदवयवसङ्गावमानेनाप्यहरस्तीति लोकि कच्यवहारदर्शनादहः शब्दस्य प्रवृत्त्यावकमेतथारयः ॥ ७ ॥ ७

स्वलेनान्तिनि दशशब्दपदेविच ननु द्विपुद्गलस्य प्रसङ्गात् असुनाब्राह्मणेनेत्यनाभावे कर्तव्येऽप्यसिद्धत्वस्य निषेधाय नुम्यप्यस्त्वित्यत्रापिशब्दः स्वव्यवहारेनेन क
 शुभमभयस्मिन्कर्तव्ये निषेधलाभ इत्यत आह अयमन्तव्य इति तस्मिन्ति नाभावनकारोभयस्य तीत्यर्थः अन्तव्य इति विभक्तिस्त्वित्यकार्योत्तरस्य तीत्यर्थः स्तपिचेति
 दीर्घाणां सयेत्याह कर्तव्येति यत्नेन अन्यस्य तीति व्याख्यानेन नुमादिरिति पुंसिनाभावस्य सदुग्रहाया आदिपदम् नन्वकारस्योच्चारणार्थेनेनाभावस्यैव सदुग्रहो
 नस्यादत आह तन्मद्वि वक्ष्यमाणयोरसूक्तेः सुयोरित्यनयोः मङ्ग्रहायाह विभक्तिनिमित्तेति नचैवत्यदाद्यत्वे स्यात्प्रथमः स्यादिति वाच्यम् तस्याप्रथमो नमु
 नद्विस्तत्राविषयत्वस्याभावेनोपजीव्याविशेषाद्यतद्विनस्यैवग्रहणात् स्वस्यैरूपस्यापि पूर्वस्य लुक्तीर्वाद्या तस्यापि नाभावस्य आदकत्वात् अत एवाह तन्मद्वि ननु

जहतीति हादति शोकव्यञ्जकशब्दमित्यादि नुम्यप्यस्त्विति अयंभावः मन्त्रेण नाभावेन कारेचकार्ये तं प्रति अत्यप्रतिचक्षते चकार्योत्तर
 प्रतिमुभावोनासिद्ध इति तदन्त्यः यत्नेन मुलस्यासिद्धत्वेनेनादेशे गुणेनुमादेरप्राप्तिरिति पराक्तम् नुम्येवास्त्विति पाठेऽस्य कारोप्यर्थः उच्चार
 गार्थत्वादिति मन्त्रेणाच्चारिते द्वितीयेने शब्दे इत्यर्थः ननु नद्विस्तत्राविषयपूर्वविभक्तिमिति कार्याप्रवृत्तौ सूचितस्य नकारविष
 येकमपि प्रत्यसिद्धत्वाभावेन विभक्त्यादेशं प्रत्यसिद्धत्वेऽपि वासोभावात्पत्तेः अनुमापत्तेः आदिनाऽसूक्तेऽभूयो रिति तयोरेत्वस्या प्रवृत्तौ
 सूक्तेऽभिचानिष्ठस्यैव ननुमादेशाद्विवातिकस्वारस्येन नादेशात्तयोवतदर्थ उचित इत्यपि बोध्यम् नो संज्ञ इति इयमपि तदुक्तिश्चिन्त्या तस्यलो।

यद्विस्तत्राभावाच्चारणार्थानामपीत्सद्वक्तव्यस्य स्पष्टमुक्तत्वात् स्वरितत्वादर्शनादिति ॥ ५ मः प्रक्रान्तत्वेन कटिपुस्थितत्वादाह विभक्त्यादेशमिति अत्र

वाशब्दोऽनास्थायाम् यत्नेनादेशार्थकत्वेनेनादेशसमद्वहपत्नानुम्यप्यस्त्विति पूर्वग्रन्थसङ्गतिरित्यपास्तम् एतावत्प्रवृत्तमिति अमूदस्य ननु संकाचेति योभावेमस्याहुणा
 इत्येकादेशसमावस्यत्वात् सुयोरित्यत्र ओसिचैत्येत्वस्या प्रवृत्त्यर्थः न्यूनतापरिहारायाह ननु नद्विस्तत्राविषयपूर्वविभक्तिमिति कार्याप्रवृत्तौ सूचितस्य
 ते यत्नायस्योति तस्मिन्कर्तव्ये मुलन्नासिद्धमित्येवार्थ इत्यभिप्रायेण प्रवृत्तम् तददेशादस्य सदाया आदेशाद्यप्यन्वय आदेशादस्य यः दाशब्दस्याऽच्चारिणे पाठादप्य
 स्वारस्येन आदेशापदोपादानस्वारस्येन एव सुतीति न्यासेनैवैव चित्रितुं ये इत्यस्य प्रवृत्तिरिति मतेऽपि त्रिणा कुलेनेत्यत्र नाभावस्याप्रवृत्त्या तस्य स्वारस्या प्रवृत्तिः स्या
 दिदयपि बोध्यम् एतच्च मतमूलन प्रकरणेऽष्टमं शब्दस्य निरूपणावसरे स्फुटम् तदुक्तिः नविभक्त्या विनिस्तत्रे प्राचासुक्तिः इत्संज्ञकत्वस्येति यद्युच्चारणार्थानां विवेकाज्ञानि

वार्तिकसद्भावेऽनाविष्यन्नरित्तत्वात्प्रोति दित्वपक्षे तु नेति फलभेदे प्रमाख्यानासङ्गतिरिति वाच्यम् विधानकालिकप्रत्ययत्ववनेग्रहणमित्यत्र वातिकस्यात्ता यथा
त ॥ ३ ॥ ननु पञ्चार्णवैकवर्णविषये पीत्सद्भावादान्नशस्त्रस्य व्यापारे जातये वेति नाहशकयनासङ्गतिः उच्चारणेनेव फलं न तु तत्र शास्त्रस्य प्रवृत्तिरिति तदुद्देशात्
आह उच्चारणेति वर्णान्तरेति श्रौकारदीत्यर्थः नत्वत्यफलायः प्रयोगसम्बन्धिकफलात्तन्त्रस्यैवार्थः इत्संज्ञालोपश्चेत्येतौ ननु नमयोगसम्बन्धिनो वित्तयोनव्यावृत्ति
रिति भावः इदुद्देश्यत्वेनैव दृष्ट्यादिनिर्देशात् न त्वैव सङ्गच्छते न चैतत्तत्कारस्योच्चारणार्थत्वेन बोलाकल्याणसम्भवति तत्रैव तु किस्मानमत आह अतस्त्वभाष्य
इति तदादित्वपक्षे विंशताविति अर्थपरिविशताविति शब्द इत्यर्थः भाष्यप्रामाण्येन प्रमाख्यानपरमाध्यमाप्येन न च न तद्वित्तइति सूत्रस्य स्यात्तद्वित्तइत्यस्य
गङ्कलुत्या विंशतेरित्यत्रानुवृत्त्यालोपाभावेनोपपत्तावनभिधानकल्पनमन्याय्यमिति वाच्यम् गङ्कलुतेः सम्बन्धतद्भावकत्वमाभ्याहुक्तत्वादिति भावः परा

उच्चारणार्थद्वयस्य च वर्णान्तरेच्चारणे सुखसत्के शवा रणार्थेन त्वत्य फलात् इत्यर्थः अतएव भाष्ये श्रौकारं दित्तमाश्रित्यादिति प्रमाख्यातम् न
द्वित्तददित्वमस्ति न च द्वित्वे विंशतौ तिलापयतिः भाष्यप्रामाण्येन तस्य सप्तम्या समनभिधानादिति द्विकं अदिति अस्य यदीत्यादिः दीर्घो माभू
दिति भिन्न कालव्यावृत्त्यर्थत्वात् न परत्वं सति भावः न च द्वौ विद्वर्थे सति प्रकरणेन समासवाधद्वानेन न तपोपि बाध इति वाच्यम् ॥ ७ ॥ ७ ॥

नोपपत्तस्य तदपीत्यसमाकाङ्क्षादाह असेति ननु तपोरोच्चारणेऽणुदिक्त्वादिति प्राप्तसर्वणग्रहणस्य व्यावृत्तिरेवात्यत्र दृष्टेति दापसह दीर्घो माभूदित्यसङ्गतमत आह
भिन्नेति भाव्यमानेन सर्वणनाग्रहणेनैव सिद्धिप्रकृतं न त्कारोच्चारणेनेनादृशार्थतात्पर्यकमिति भावः मूलोदाप्तु स्यादेवेति तत्परस्याकारस्य विधानेन यथा
तस्य प्रवर्णभावमिति तथैव कल्प्यताननु तत्स्वरूपाश्रवणप्रयोजककार्यबाध इति भावः परोक्षेऽहं खादयति न चेति प्रकरणेन अष्टसूत्र्या अनेन दापयेति अ
त्रापि शब्दो भिन्नकमः अनेनेत्युत्तरार्थः यथा तत्र यथैव यथास्यान्तर्गतनिवृत्तिप्रयोजकः समास इति कल्प्यनात्तथाप्यकारनिवृत्तिप्रयोजक शब्दमवती
ति कल्पनाभिव्यक्तिमिति भावः न चान्नापि पार्थवैश्वर्येदत्यादि निर्देशो मानमिति वाच्यम् सन्ध्यातपरिभाषयापि तस्योपपत्तिसम्भावात् ॥ ७ ॥ ७ ॥

प्रकाशकारोक्तिः खण्डयितुमुपक्रमेते सोऽर्थे वेति तद्भावः अकारस्याभावः नन्वागतिरिति विष्णुचिन्ताप्रयणमस्येवेत्यत आह सोऽर्थेति लाघवाभावः यदला
घवाभावः सोऽर्थेति एफमादायमात्रादघवाभावइत्यपि बोध्यम् प्रत्युत कल्पनागौरवमिथाह इति चेति एवञ्च क्लृप्तांतीं परिश्रज्याक्लृप्तकल्पनायाज्ञानगौरवस्य
भूमेव मनुहल्लावभ्यङ्ग्यत्र विहितविशेषणत्वाभ्युपगमेपिनमूलोक्त्या त्यतिबास्योऽवसरः तदादीनामदमित्तु वैभक्तावित्यस्य विषयसप्तमत्वाभ्युपगमो
नविभक्त्युत्पत्तेः प्रगेवतस्य प्रवृत्त्याऽव्याप्तेः परिहारसम्भवात् एवञ्च हलन्तादिधानाभावेन यः स इत्यादावतिव्याप्तिरपि परिहर्तुं शक्या सर्वमनङ्गि वावपिसा

प्रतिपदविधानावच्छेदनसमस्यातद्विवातिकानुरोधेन तत्र तथा कल्पनेपीह तथा कल्पने मानाभावात् अनङ्गि सिध्यतीति वैकल्पिकत्वमात्रमुवा
चनिकमिति तद्भावः संचापूर्वकइत्यस्याभाष्यस्य ह्लादादांगत्वे रिति इयमगतिरिति सोऽर्थेति न्यासेल्लाघवाभावश्च डिस्वसामश्यादिलोपका
त्यनेगौरवंचतस्मादुशमसोऽनङ्गि तद्वैकल्पिकत्वं चित्तमेव भाष्यानुक्तत्वादिप्रमाणिकाः चेतीति तस्मादित्युत्तरस्येति जाग्रति विहितविशेषणा
संभवश्च शब्दार्थः एकदेशविकृतन्यायेनेति स्थानिवत्स्योपलक्षणमिदम् अङ्गोधिकविकारेण प्रत्यभिज्ञाभावाच्चिन्त्युक्त्युत्तरमुवाच तमूला
कन्यायस्यात्राप्रतिविबोध्यम् प्रथमांतेनेति यद्यपि तस्मादित्युत्तरस्योक्त्युक्तेष्वङ्गवततापिसंभवेति तथापि वहुषुपदेशविभक्तिविवरिणामकल्प
नापेक्षया गतुक्लोपशब्दस्वाभ्यांतरकल्पनमुचितमिति भावः ननु मुमिति सोऽर्थेति प्रत्ययैर्यस्यास्त्वविहितसुदादेरित्युपस्थित्या तस्य हल्लावयद
तिविशेषणमिति हल्लावतानदादेः परस्यैवैवोपसर्जनस्वीप्रत्ययतदादिनियमसत्त्वाच्च प्रकृते ज्यावतत्वाभावेन नात्र दोष इत्यत आह ॥

विनत्रविषयसप्तमत्वेवास्त्विति कर्तैर्यत्राव्याप्तिरपि परिहर्तुं शक्नोत्यत आह चेतीति वक्ष्यमाणरीत्याऽत्रैकदेशविकृतन्यायस्याप्राप्तमत्वेन तस्येयाद्युक्तमूलमङ्गि मित्य
यो लोच्चाद् स्थानिवचेति अङ्गोधिकेति अङ्गोधिकश्चाङ्गोधिकोत्तयोर्धिकादिति समासः एवञ्च वर्णरागनायमर्दसमात्रायागणनेतुतददस्य विकारसंवेन जाति
व्यञ्जकमूयोऽवयवसंस्थानाभावेन नात्रैकदेशविकृतन्यायस्य प्रवृत्तिरिति भावः यद्यनन्तापीति हलित्यस्योत्तिशेषः बहुवृत्तिरिति मित्युक्तमहलित्यत्र विशेषः नाना
दोष इति अतिस्वद्विषोऽशस्विश्रियत्र सोऽर्थेति धानंयस्मात्तदादेरावतत्वाच्चान्तनयोभावेन तेषां भावइत्यर्थः सच दोषः सोऽर्थेति प्रत्ययान्तिरूपः एवञ्च दीपग्रहणस्य कथ

बहुश्रेयसोऽस्य सिद्धार्थमित्यर्थः अस्य आवश्यकत्वेनेत्यत्रालयः न च मूलविरोधः तत्रातस्येत्यस्योत्तरपदस्य ह्यवलात्वेन ततः परत्वात् तत्रास्य मूलोपस्य बाहुल्ययोः
 मतस्य वेत्युक्तमित्यर्थः प्रतीयत इति वाच्यम् मन्त्रस्य सातशेषस्य तु द्विष्ट्यहेतोर्निरवयवत् अत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषयोक्तं विशेष्यमादाय तदन्तविद्योपनयेन विधिरिति
 परिभाषया शब्दस्वरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति योजनो बोध्याक्ता चित्तेवमेव पाठः उक्तमित्यस्य तदोदरितेति तदित्यर्थः अत्र दोषः अतिरिक्तः निष्कोवास्तिरित्यत्र सु
 लोपस्य प्राप्तिरूपो दोषः स च दीर्घग्रहणेन परिहर्तव्य इति शेषः नन्वेवमस्ति मालेयदीपदत्तविधिद्वयलभ्याशो भवेन स्तलोपानायासः मालेयदाविधिं न स्ये
 नितु व्यापदे शिवद्वावानाप्रयणपक्ष इति भावः न च व्यपदेशिवद्वावोऽप्राप्तिरपि केनेति निषेधो भविष्यतीति वाच्यम् तस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात् स न च ह्यवग्रहणे
 अतः संवेति सतस्मिद्धार्थयेन विधिरिति परिभाषया शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधौ ततः प्रत्ययग्रहणपरिभाषयोक्तं विशेष्यमादाय पुनः
 सततविधौ टिङ्गणभ्रिति सूत्रेऽसामानादितिवत् ह्यवतातादित्यर्थस्य आवश्यकत्वेनान्न दोषः मालेयदीपे तु व्यपदेशिवद्वावेन सिद्धिरिति भावः अ
 विश्रुतजातः अविष्टुदस्यादौ तद्धितलुकि स्त्रीप्रत्ययलुकि च प्रत्ययलक्षणो नावन्तादिति व्याप्तिवारणार्थं दीर्घग्रहणमित्यपि बोध्यम् अतिव्या
 प्तिरिति अस्य स्त्रीदेवदत्तस्य देवदत्तरित्यादावपि मेति बोध्यम् प्रत्याख्यानादिति दीर्घग्रहणेनोपस्थिति तादीकारकाररूपस्यैव दीर्घस्य
 ग्रहणञ्चैव नियमोऽस्य सुरास्यतीति न च णेच दीर्घादिति सूत्रस्य भाव्यप्रामाण्येन ॥ ५ दीर्घे इति स्थानि वस्तुनो यवार्तिकव्याख्यानावसरे निष्कोषा विरोधवद्
 इत्यत्र स्तलोपनिवारणत्वं यवार्तिकस्य फलमित्यभिधानं न दीर्घादित्युच्यते तन्न वक्तव्यमिति सूक्तभाष्ये ज्ञातमस्ति प्रायेण व्याख्यातम् तदन्तविधिरित्यभिवा
 दीर्घग्रहणमावश्यकमित्याशयेनाह अविष्टास्ति अविष्टा फललुकीति सूत्रविहितेन लुकि स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् लुक् तद्धितलुकीत्यनेन प्रत्य
 यलक्षणेन स्थानिवद्वावेन दीर्घग्रहणेन न स्यान्निवत्वमल्लिखितम् प्रत्ययलक्षणसूत्रानुनियमार्थम् मूले गङ्गायेतेः क्षिपिति न च पञ्चमी समासपक्षेऽस्त्योपस्थानि
 वद्वावेन कथमत्रातिव्याप्त्यभिधानमिति वाच्यम् तस्यानित्यत्वेन तदप्रवृत्तिरित्याशयेन तदभिधानात् देवदत्तेति अत्र देवदत्तदेवकारान् स्य दीर्घात् तत्तत्सू
 दोलवद्वावेन बोध्यम् मूले डीर्घा आ वि ति डीर्घोपदेशकारः आश्रूयोपश्चात्कारस्य दत्तमित्यर्थ इति भावः ननु सूत्रकारमते दोषस्य न चेष्टापत्तिः फलभेदे प्रत्याख्या

शः न
दे-मे
११६

इदुदपधेभ्योजिज्ञातीति सिद्धांतात्कथमत्र जिज्ञितिवाच्यम् तद्वाच्यस्य ते धांलुङि प्रयोगाभावकाल्यनेनोपपत्तेः सर्वथा तद्भावकाल्यनम् ।
 प्राणाणिकमित्यभिमानात् ग्रहणाच्चेति सावननासिकेकारपाठाच्चेत्यपि वाच्यम् एवं च पृक्तग्रहणं विल्यप्रयोजनम् वस्तुतोगोः सागरस्यादे
 रभिधानेददुमानचित्यम् विभक्त्योरानन्तर्यमिति एवं च विभक्तिमयोगात्तौपस्य सिद्धलक्षायेति इति तात्पर्यम् ॥ १ ॥ काचनशाधिप्रत्याहारतिर्ह
 शाज्ञापकसर्व एतच्च ज्ञापकविदुदपधेभ्योजिज्ञातीति काल्यनायासेवसद्वच्छते अन्यथा स्वाभिनिमाख्य त् अस्वस्वसत्तादुह माख्यत् अजुगोदुहदित्यन्यप्रत्या
 हारनिर्देशस्य चरितार्थो न तस्यासद्भातिः स्यात् उक्तञ्च तत्रानभिधानेदुःयतेन अत्र सुखस्यगीत्यत्र तद्वाच्यस्य प्रत्याहारनिर्देशस्य तापकाल्यप्रदर्शनपत्रभाष्येन्यथ
 अत्र प्राणाणिकमिति सर्वज्ज्ञानमिथानकथनपरः केयलश्चित्यवृत्तिभावः प्रत्ययाप्रत्यययोरिति परिभाषया लक्ष्यसाधकत्वेन भाष्ये कृता नाद्वयणादाह सावननासि
 केति एवं च साहचर्येण लोपाभावस्य भिदो च पूर्वोक्ता नभिधानपदसहचितामसचिन्त्यनयति वस्तुतइति विल्यमिति यदि तेषां मभिधानं स्यात्तद्वाच्यप्रदर्शनः । इ
 ददुति वाग्विभक्तिविधेः स्पष्टपदोतिभावः मूलोऽत्राहुमिति वाग्विभक्तिविधेः कर्तृकदातृत्वस्य विशेषोपादानसूचनमथ मयकतयति एवं च्चेति नकारविभक्त्य
 त्वोरानन्तर्यमिदं लक्षणापनेनेत्यर्थः अत्र विभक्तिपदोपादानेन विभक्त्येव त्रस्येव सिद्धलक्ष्माणि तत्र तल्लोपस्य सिद्धत्वमुभयवत्ये

ननु गोमानि तत्र संयोगात् लोपस्य प्रवृत्तत्वात्पुनः संयोगात् लोपोलस्य लक्षणस्येति न्यायेन न भविष्यतीत्येवमभिधानमफलमतच्चाह गोमानिति संयोगात् ॥
 पदत्वावच्छिन्नस्योद्देश्यत्वात् एव च्छोद्देश्यतावच्छेदकाश्रयभेदाद्वयव्यवृत्तस्य प्रवृत्तिरित्याशयात् मूलैयत्वादिति प्रकाशकतद्गतिशेषः तत्र ह्येवमिति
 तत्र लुपि यनेन संयोगात् लोपस्याभावो सिद्धत्वं शङ्कायाभावः सूचितः डि. संबुद्धोरिति तु षष्ठीतद्भावः सप्तमीति अयमेव पक्षो युक्तः यतोऽस्मिन्पा
 स्ते निषेधसामर्थ्यान्नुमतेति निषेधस्यैव कल्पिकस्य प्रवृत्तिरिति वानपुंसकानामित्यस्यापूर्वत्वाभावः सिध्यतीति लाघवमवति अतस्त्वपक्षान्न पक्ष
 पीत्यपिशब्दोऽुपात्तः यन्मूले आवश्यकतयस्येति हि तन्न तु षष्ठीपक्षाय वेत्याशयेनाह डि. संबुद्धोरित्येति अस्मिन्मूले निषेधसमर्थकत्वनकारयमित्ये

गोमानित्यदौ लस्य भेदाद्वारं संयोगात् लोपः नपुंसकार्थत्वादिति स्वमोरिति हितत्रलुगिति तत्र न लोपनिषेधायावश्यकत्वादिति भावः लुकालुप्त
 इति डि. संबुद्धोरिति सप्तमीति भावः आवश्यकतया चेति डि. संबुद्धोरित्यस्य षष्ठ्यतत्त्वपक्षे विविक्तल्यथे मावश्यकतयेत्यर्थः यद्यपि वानपुंस
 कानामित्येव भाष्ये पठितम् संबुद्धिग्रहणचसूत्रादेव संबध्यतदिति तदर्थं तच्च रितास्यैतथाप्यत्र पाठे नोक्तार्थं ज्ञापकतापि संबुद्धिग्रहणभाष्यप्र
 त्याख्यातमिति ननु न भिन्नव्यम् सूत्रस्य डि. ग्रहणस्य डि. संबुद्धोरनुतेरिति वार्तिकस्य संबुद्धिग्रहणस्य प्रत्याख्याने पितृन्तस्य साप्रत्याख्यानादिति।

॥ भावः ॥

तल्लाघवयद्यपि भवति तथापि वचनानां नानारम्भकानां लाघवं सप्तमीपक्षेऽस्तीति भावः षष्ठीपक्षे शब्दोत्तेयद्यपीति संबुद्धिग्रहणञ्चेति अत्र हि यदस्यानु
 पादौ न भाष्यकारीयतत्रत्याख्यानाभिप्रायेण अतस्त्ववानपुंसकानामित्येतद्वचनोदाहरणप्रदर्शनसमये हेचमैति संबुद्धौ चेवोदाहृतम् एकदेशे स्वस्वित्तप्रति
 ज्ञयावतावन्मात्रस्य तत्र सम्बन्धः तदर्थम् तत्र सम्बन्धार्थम् अत्र पाठे न नङ्गीति सूत्रपाठेन अन्यथा वार्तिकस्य वतथापठितस्येति ज्ञापकता चेह किञ्चिन्न
 पोदितिन्यायेन एव च्छान्यफलसिध्यर्थमावश्यकत्वं संबुद्धिग्रहणमिति हेराजन्नित्यस्य सिद्धिः संबुद्धिपदमपि प्रत्याख्यातमिति परोक्तं स्यादयति संबुद्धिग्रहणमि
 त्यादिना सूत्रस्य डि. ग्रहणस्येति द्वौ भसत्ता सत्त्वादवबननलोपः अल्लोपलुप्तव्यस्य उभयसंज्ञान्यपीति वचनात् वार्तिकस्येति हेराजन्नुदरोसीत्याना सामर्थ्यात् समासाप्रोत्तर
 तस्य वडावुत्तरपदप्रतिषेध इत्येव वाच्यमिति भाष्ये स्यस्य मूलैतत्त्वादिति उक्तं ज्ञापकस्य सत्त्वात्वादिन्यथः न प्रयोजनमिति ह लुब्ध्या विति सूत्रारम्भस्येति शेषः इह

तर्हीत्यर्थदेहेतितर्थस्य प्रतीपतये आह अभिनइति आत्मानादिति भाष्योक्तिदशनेन मूलक आत्मानादित्यर्थः तमेव आत्मानमूलमाह आसित्वेति ति इह द्वा
व ग्रहणं सरेव विशेषणमित्यत्र ॥३॥ ननु तस्माद्वाच्या लक्ष्यभावदुक्ता यत्नाभद्रसत आह यदीत्यादि तद्वाच्यमिति तत्रावसयोगान्नलोपस्य ह्यवतिविषयेऽसम्भवे
न ह्यग्राहणसरेव विशेषणमिति स्पष्टमेव संयोगान्नलोपोपक्रमेण भाष्यकारेणोक्तिद्वयवृत्तिः सौख्येति विधानमिमांशिकेति बोध्यम् अत्र ह्यस्य पञ्चम्यति कथनेनोपक
र्त्तः पूर्वपक्ष्युक्तिवैनापमिद्वान्वेनेन तद्वाच्यमूलकस्यात्रान्विर्कषेदिति ग्रन्थस्याप्यसिद्धान्त्युक्तिवन्म्यनितम् प्रसादकारोक्तिः स्वहृदयितुमुपक्रमेने यन्निष्पा
दि तत्रान्वेनेत्यादितुदुक्तनुवादः असम्भवइति शयाव्यवधानादित्यादिः एवं चैतत्साहचर्योदापोपसरेव लोपः सर्वम् पूर्वोक्तवद्वावेनावधानोपादाने भाष्य
ति कृत्वेन मूलस्येत्यादि तत्रापि तापिस्येकादेशे पूर्वोक्तवद्वावेन सन्निपाताविधातादिति भावः तेषु पूर्वोक्तवद्वावेन सतश्च सन्निपाताविधातायाधिपूर्वोक्तवद्वा
वस्य प्रवृत्तिमस्युपेयोक्तम् वस्तुतस्तत्रकर्तव्येऽन्नादि वच्चेति शास्त्रेन प्रवर्तते इत्याह अशास्त्रीयत्वादिति एतेन लोपस्य शास्त्रीयत्वात् सन्निपातस्यिक्तमेव

भाष्यमिति यदि पुनरयमप्युक्तलोपः संयोगान्नलोपो

विनायेनेत्युपक्रमतद्वाच्यं प्रवृत्तम् पूर्वोक्तवन्नेति न चैव संवृद्धावित्यादौ सन्निपातपरिभाषया दाञ्चेति भाष्यविशेषइति वाच्यम् दोषप्रवृत्त्युत्तरमता
दिवद्वाव प्रवृत्तावपि दावुयति कालिकानतये विधातस्य तेन वारयितुमशक्तात्वात् अशास्त्रीयत्वात् सन्निपातस्यातवद्वावेनातिदुष्टमशक्तात्वाच्च अ
नावतातु इति तानास्ति वैधिता पंचमीसमासाश्रयेण स्थानिवद्वावेति अस्याभिधानेन च न दृष्टानम् आवर्तयेत्यन्वाचारक्षिवेनास्ति आतोधातो
भित्तुमस्य भाष्यप्रामाण्यात् तत्र वार्तिककृता आतोनापदयुक्तमिति तद्वाजम् आचारक्षिवता घट्टुलुकात् स्येव ॥ पूर्वोक्तवद्वावस्य प्रवृत्तिः स्यादेवेति
धनितम् यथावताप्येन प्राचीनोक्तनुवादसुपपद्यपूर्वेच्चातिशब्दसूचितान्तरादिप्रकटयति अत्रेत्यादिना स्यानिवद्वावेतीति तथाचावन्नादप्यसम्भव एव य
नेन पञ्चमीसमासानावश्याकावाभिप्रायकप्राचीनोक्तनुवाद एव मूलकता कृतोक्तनुतत्रैव तावयमिति यत्र च्चीसमासावश्यकत्वेन मूलमदुभ्यभिधानन्दारु
क्तान्तरस्वमिति सूचितम् ननु पञ्चमीसमासस्यानियत्वेन न दृष्टान्तो निर्बोद्धेऽत आह अस्या अगङ्गादिभ्यः समेनानभिधानस्य निमित्तनवजीमाह
आवर्तयेत्येति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यादिति यदुक्तं ननुपपद्यति तत्र वार्तिककृतोक्तिरित्युक्तमिति तत्राः अद्वयादिभ्यः सिद्धय इत्यादिः एवं च्चावेति भ्यन्वाचारेक्षिप

वार्तिककारीत्यासेतुनेति फलभेदस्य स्यतयातदभिधानमसंभवात्सीति दर्शितम् तद्वजमिति अनभिधानचोचमिष्यर्थः तदुक्तदोषान्नानात्वाह आचारोति ना
 स्पेवेति यद्भुगान्तस्य चान्वेन कृतमिदृशानुविधानस्य सत्त्वेन तादृशरूपस्य कृतमिदं सत्त्वेन विनिर्वाहस्य सत्त्वेन अनभिधानस्य सत्त्वेन विनिर्वाहस्य सत्त्वेन
 साभिधानेः सिद्धवत्त्वस्य साध्या विरोधोपि भवति तथा हि ज्ञेयत्वा सिद्धवत्त्वस्य प्रयोजनमनो हेतुति लुगारणरूपमुक्ता उतश्च प्रत्ययादित्यतः प्रत्ययादित्यस्य
 समस्य इ कृत्वः कारणाप्रत्ययास्य हेतुशियर्थेन ज्ञेयमिति प्रयोजनान्यथा सिद्धिरुक्तविना यथाचारः किवन्ताद्यद्भुगस्यातदोषशब्दाच्चरः किवन्ताद्यद्भु
 लुकि लोटितस्य तादृशसूत्रसत्त्वे लुकाः प्राप्तिरत इत्यत्र प्रत्ययादित्यस्य समस्येतेति फलभेदस्य सत्त्वेन तादृशरूपस्य कृतमिदं सत्त्वेन विनिर्वाहस्य सत्त्वेन विनिर्वाहस्य सत्त्वेन
 तेन आचारः किवन्ताद्यद्भुग नास्तीति कथनेन कस्योति ब्रह्मण इत्यर्थः शब्दादिभ्य इत्यत्रादिपदत्वादिशब्दसमुच्चयकम् अस्य प्रत्ययादेनाप्याह ईकाररूपत्वे
 ति एतेन तस्याभिधाने दीर्घप्रदूषणसंविधौपि सूचितः दीर्घप्रदूषणसंविधौष्यन्तव्यसमावात् मूले हि हलपठकप्रदूषणान्निस्योश्च ग्रहणत्वकर्त
 तेन कस्य स्वीकीकाशब्दादित्य आचारः किवन्ते भोग्यदुः लुकि लटि अचेके दित्यदौष्णजादपि संभव इत्यप्यात्मम् ईकाररूपत्वाभावाच्च उत्वमा
 यीति अपि नापूर्वरूपम् रोक्तुत्वेदितिकर्तव्ये कर्तव्येति शेषः नमुने इति वत्त ह रि व इति ह रि शब्दात्ममुपि च्छन्दसीरदुति वत्तेन मिसंयोगान्तलोपे
 मनुवसोरिति तात्त्वोत्वे गुणः केदादिति कीर्तयतेः किञ्चिच्चान्वयनसौख्ये यद्भुगः लुकि लटि ईउभावेति स्मि योः प्रयोगस्य वनास्ति ॥ ५ ॥ व्यमिति पक्षमा
 त्रियाह अत्रायमिति एतेन पूर्वपक्षस्य त्वनुवादेयमिति लब्धम् इवावभ्यासहचर्यादिति यद्यपि ङापो प्रकृति घटकौलोपकृतप्रत्ययस्य चिकीर्षित इति भेदस्य चाप्ये
 कसु त्रयोपान्तस्य चित्यस्युक्तम् पूर्वोक्तभेदस्य सुप्रस्तादाह प्रस्येति संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिनैः सिद्धातीति पूर्वोक्तानुपपत्तिमपि परिहर्तुमाह गुञ्जानाविमि
 पूर्व रूपमिति एतेन रोक्तुत्व इत्यनेन रुत्वे सिद्धेऽपि पूर्व रूपे कर्तव्ये सिद्धत्वात् स्यादेवेति मूलासद्व्यभिधाननिरासम् रोक्तुत्वोपवतत्रोक्तमिति पूर्व रूपे कर्तव्य इत्यस्य
 कथं ताभेदस्य ताह कर्तव्येति इति वत्त इति द्वयुक्तं तादृशप्रत्ययस्य मतेन स्यादित्यर्थः कादित्यर्थः दक्षिणान् गोवोनि स्यादाहरणे राजतेनैव लोपः स्यादित्यु
 क्तोद्यधमुदुति मूले अविभक्तिं तकारस्य प्रश्ने षपक्षे समावित्तादधमशिरद्वरति कीर्तयतेति गिति ननु संयोगान्तलोपविधायक शब्द इच्छा संयोगादिलोपविधा
 यक शब्दस्य सिद्धत्वेन नहृत्वास्तदित्याद्यसद्वृत्तमिति चेन्न पदान्ते नवकाशेन संयोगादिलोपेना सिद्धत्वाभावात् स्यात्तादिति भावः नच यदुक्तं संवत्तायद्भुगः लुगि व

नदोषद्वि नद्वै निषेधवैयर्थ्यरूपदोषद्वयर्थः तदपेक्षया निषेधस्यानित्यत्वेन प्रकृते शास्त्रा प्रवृत्ति कालनायेका स्थितस्य पदस्य धृक्त्वेन व्याख्याने लाघवमिति
 भावः मूलोक्तव्याख्याने न्यूनता परिहर्तुं व्याचष्टे सन्तुष्टा न्वेति अत एव हृत्पदघटितस्य सूत्रस्य कर्णादेव अन्यथा हृत्पदमकालासयोगात्तलोपस्यैव स्वीकारो
 न स्यादिति सुस्थानिकस्य रूपस्य धात्वन्वयवात्मानस्यादित्यर्थः ज्ञापकाभ्यां निवाहशङ्कान्निरस्यति त्रित्यनन्तेरित्यादिना अत्र धातोर्भिर्यस्य लाभस्तु अनन्तेरिति य
 शुदासात् शमित्या आक्षेपणवामवति नचैवं सति सिधे धातोर्भिरिति सूत्रे धातोर्भिरिति वर्थमिति वाच्यम् दश्चेत्युत्तरार्थत्वात् संयोगात्तलोपायवात्स्यसंयोगादिलोप

नचननुमतेति निषेधानित्यत्वान्न दोषः तदपेक्षया धृक्त्वं तत्तथा व्याख्यानस्यैव लघुत्वात् सन्तुष्ट्येति संबुध्यंतीति सिद्धं तत्रातिपदिकोक्तमस्य लोपोनेत्यर्थः इति
 सूत्रमस्त्विति अत एव संपीरित्यादिभिः द्विः अन्यथा पदात्तसंयोगादिलोपस्य संयोगात्तलोपायवात्त्वान्न प्रवृत्तेर्बोधो न स्यात् त्रित्यनन्तेः
 सिधे धातोर्भिरिति सूत्राभ्यां तातुसर्वधियदात्तस्य हृत्त्वविधायकाभ्यां कसादचर्येण च प्रकृतिप्रत्ययसंबंधिवर्णे संयोगमाश्रित्य सस्य पदात्ते स
 योगादिलोपा प्रवृत्तिरित्यनेन किञ्चित् लाघवम् किञ्च नदिः संबुध्यो रिति सप्तम्येव युक्तादिः ग्रहणाच्च ननु मतेत्यस्यैतद्विषयेऽनित्यत्वम् यत्तदनित्य
 त्वमूलकमेव वा नपुंसकानामिति वाति कर्मिकम् सवच्च ब्रह्मन्नाद्यर्थे संबुद्धिग्रहणस्यावश्यकत्वेन ज्ञापकासंभवः अपूर्ववचनकरणेन सिद्धिः प्र
 व्याख्या ननु न युक्त इदमेव अभिप्रेत्य सूत्रशेषे भाष्ये तस्मादंशको हृत्पदतलोपसंयोगात्तलोपो विज्ञातु न चैतद्विज्ञायेतद्विहृतलक्ष्मग्रहणं तिस्रोऽक्षग्रहणं कर्तव्यमि
 त्युक्तम् इति सूत्रमिदं पलक्षणम् हल्छापः स्फुटिर्हि लिति सूत्रमस्त्वित्याशयः ॥ ५ ॥ सप्रवृत्तौ सूत्रद्वयवैयर्थ्यस्यैव ननु पदात्तसंयोगादिलोपस्य

दुपवादनवद्वत्त्वस्योपपन्नमस्त्वित्यत आह कसादचर्येण चैतिन किञ्चिल्लाघवमिति एव हः कलनायो ज्ञानं कृतं गौरवस्यानुमानिकवचनकल्पनाप्रयुक्त
 गौरवस्य च स्फुटत्वादिति भावः नदिः सन्तुष्टोरित्यस्य धृक्त्वं नमवलम्ब्य कृतं व्याख्यातं भाष्ये न्यासं समर्थयति किञ्चेत्यादिना इति वातिकमिति सनेतस्या
 पूर्वत्वा ज्ञाघवमिति धनिसम् एव च्छ ३ क्त्वाति कस्यात्तरीत्याऽपूर्वत्वाभावे च अपूर्ववचनकरणेति वानपुंसकानामिति वचनस्यापूर्वस्य करणेनेत्यर्थः इदं
 मेव नलोपदीर्घाद्यसाधनमेव मूलमस्मात्तन्यासे न्यूनतापरिहाशयव्याचष्टे इति सूत्रमित्यादिना ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

अतएव अष्टकप्रचरितस्य सर्वस्वकृतत्वादेव आधिभाराज्यमिति प्रमोहयद्दीर्घसिद्धिरीति अग्न्यातसिक्तार्थे संयोगान्नलोपस्यासिद्धत्वाद्दीर्घनस्या
 त् गतेनाधिभाराज्यमियाद्यमिच्छामौलान्यनिकर्षोऽयुक्त इति परीक्षया सप्तम् ननु द्रुलोपद्विभक्त्याख्यानावसरे शब्देऽनुशेखरे जवाद्दस्यादौमिपिधातोस्तद्वे
 ११४ मितत्वस्य लोढद्वयौटलदीनाम्यिग्राज्यमित्यवै संयोगान्नलोपस्यासिद्धत्वात् शब्देऽनुशेखरे जवाद्दस्यादौमिपिधातोस्तद्वे
 दूरेण च तत्तमच्छास्त्रे कवाक्यतापत्तपूर्वमिदमिति सूत्रस्य पूर्वग्रहणेन तत्त्वग्रहण बोधनादित्युक्तं तैव समाधेनेनाधिभाराज्यमित्यस्य सिद्धाविवेकस्यसि
 द्ध्यर्थयदिति सूत्रमित्यादिना तन्न निष्कलमिति चेन्न प्रकृतं सूत्रमाख्येयं तस्य प्रकृतं सूत्रे पञ्चम्यन्तं हलप्रहणस्य संयोगान्नलोपवाद
 संयोगादिलोपेकतेऽसिद्धिरित्याशङ्क्य संयोगादिलोपग्रहणस्य सावयवपदमिति पक्षमाश्रितवत्त्वादिसुदृढमिदमिति वार्तिकोपपद्यते न च प्रवृत्तिरित्युक्त्यायद

अतएवाधिभाराज्यमित्यादौ द्रुलोपद्विभक्तिद्विर्घसिद्धिमिति दिक् दीर्घाच्चेति हलानादिस्य तदपेक्षश्चकारद्वितितद्याख्यातारः ननु तदंतमप्येति।
 तस्याज्जलं समुदायरूपत्वादिति भावः प्रत्युक्तेति इदुवर्णनेत्युद्गत्त्वसंभवादितुवर्णे योरेकादेशत्वेन तद्विशेषणसंभवाच्चेति भावः युक्तमिति
 अतइत्सावित्रविभक्तिविपरिणामः कार्यः सर्वनामस्थाने इत्यस्य गौणोपदिशयत्र प्रथमांततयाः क्लृप्तत्वात्तन्निवृत्तिरित्यभिमानः ॥ ७ ॥

सावयवपदम्भवति राजातश्चोत्रसंयोगान्नलोपस्यासिद्धत्वात् लोपेकतेऽसिद्धिर्विभक्तेः प्रवर्णनायाप्रोक्तोत्पत्तिरिति धातुसुत्रे शेषे तस्मादशक्यो हलप्रकृतलोपः संयोगा
 न्नलोपोविज्ञातम् न चेद्विज्ञातं हि हलप्रकृतं प्रहणनित्योश्च ग्रहण इ-कृते व्यभिक्त्युक्तं तदभिप्रायेणेह भाष्यकारोक्तिरित्यनभिधायणिनोपन्यासेनैवाविभाशज्य
 मित्यस्य सिद्धिरित्युपलक्षणमियादिना दधीता वस्तुतस्तत्कृतैरपि हि हलग्रहणेति स्योश्च ग्रहणेपि सूत्रजमित्यादेः संयोगान्नलोपस्यासिद्धत्वादिति दिग्देवेत्याशयेना
 जधीति भाष्यकारोपयोगोपपद्यते न हललोपद्विभक्त्युत्पत्तिरित्युद्गत्त्वसंभवादितुवर्णे योरेकादेशत्वेन तद्विशेषणसंभवाच्चेति भावः युक्तमिति
 स्मरिदुर्मेमाह हलत्वादिनेति हलत्वेन विपरिणाममिति यतश्च प्राचाभनुरोधेनोक्तम् ततस्तस्य च न स्यैकार्थीभावलक्षणसमर्थानां प्रत्ययस्य सव संवेनेन ह
 चेनेन प्राचोक्तव्याख्यानामद्विप्रदर्शनमनुचितमित्यप्यस्तम् कार्य इति सावित्रनेन समाधिकाख्यसिद्धयद्व्यादिः क्लृप्तत्वादिनि यथाद्विभक्तिरित्युक्तस्य स

वेनामस्थानशब्दाद्यसप्तमोसापूर्वत्रचरिणार्थोतस्याविषयत्वाभगगातायादातस्तूनाणादुत्पन्नतमाभाधकारण्यप्रथमाकल्प्येततथेष्टासंबुद्धिरितिप्रथमायाः
 कृतार्थायाउत्तरानाहः साविच्यत्रसप्तम्याविपरिणामः कार्यद्वुतिभावः नतन्मिषुतिः नसर्वेनामस्थानदस्यमिषुतिः अभिमानद्वुति अत्राहविचित्रतुयससुद्धि
 रिति यद्व्युत्ततदभित्तविभक्ति कालाकालुतमोवेत्यनेनविच्छेदाच्चसर्वनामस्थानदस्यमिषुतिः स्यादित्यगस्यासमेवचित्तमिति मूलपदस्यमानेति सन्निदि
 शेषणभेदप्रतिपत्तिवोधकोत्पथः यदितदन्तुविधितदासविशब्दान्निमित्तमिषुथः इति न सस्विशब्दस्यधिसंज्ञानभविष्यतीतिभावः ननुशब्दस्वरूपस्यविशेष
 त्वमस्त्वित्यनाह शब्दस्वरूपमिति व्यावर्तकम् सावधिकम् ननुकार्यकालयस्माद्विधिसंज्ञाशास्त्रस्यविधिप्रदेशोपस्थितावद्वुत्यतिविशेष्यवाथकस्यविषयी
 त्यतआह किञ्चसत्येति इत्येवस्यादिति प्रतियोगिविधकस्यस्विशब्दस्यतदन्तर्धकृतयामेवस्यादित्यर्थः आपन्नस्येति सस्विशब्दस्येतिशेषः अन्यत्र

विशेषणसन्निधानादिति शब्दरूपंविशेष्यत्वव्यावर्तकम् किञ्च सतिविशेष्येसस्विशब्दभिन्नान्नस्येनेवस्थान्तुसंख्यंतभिनस्येति नञेका
 र्थीभावापन्नस्यान्यत्रान्ययोगादितिभावः तस्यप्रत्ययविधीति सर्वचन्द्रदत्तानुशेधेनदसुर्वमितिभावः तद्याद्वितीयेति तत्सुसुषविषयेव
 दुस्तीर्हिर्नैत्युपक्रमोभयस्वत्वपीष्यते सोमसखागवासखद्वुतिभाष्यम् ॥ ५ अद्वैतमवन्दयदिसस्विभिन्नान्नस्याद्वैत्येन्यर्थसंज्ञकेवलेसविशब्दः
 तिप्रसङ्गोत्पेवसस्विभिन्नेकान्नत्वादिति पर्युदाससवैयर्थ्यमेवस्यादितिभावःआख्याविरोधायमूलस्यज्ञायर्थमाहयवन्द्वेति मूलोक्तहेतुनातदभिमताशस्य
 साधनेचैयर्थः इदमवैमिति समुदायस्येत्यादिनापरममूलोक्तनचैत्यादिनामूलोक्तमिष्यर्थः बलुतस्तुसस्विशब्दस्यतदवयवलक्षणयासस्विशब्दवयवमि
 न्येपरिदुर्तोभियेवार्थः यथात्वसन्नस्येतिमूलेधातुशब्दस्यतदवयवलक्षणभवति अतमवयपिण्डप्रदमन्नदीर्घःशवच्चसुसस्विशब्दावयवस्यापिनधिसंज्ञा
 सस्विशब्दस्यतदवयवलक्षणायामानुक्त्यस्येतिचेतिस्तदस्यभाष्यमेव तन्नदिदवर्णस्यदेति किमुदाहरणम् अतिसंवेगच्छतीत्युक्तम् अत्रसत्यशब्दा
 र्वतीति त्वीप्रत्ययेसस्विशब्दात्यस्यलोपननिवृत्तौश्रूयमाणद्वकारो नसस्विशब्दावयवद्वुतिधिसंज्ञायाइ चेडितीतिगुणः संज्ञोभवति लोपाभावतुसवर्णदे
 र्धःनवद्वावेनायमस्विशब्दावयवयवेतिधिसंज्ञानस्यादिति तात्पर्यम् यदिपरममूलसम्मतसवार्थः स्यातदाः तिसस्विशब्दभिन्नतयामवर्णदेर्धेयमि
 खेतिन्यस्यमिदोभाष्येत्तलोपादाहरणप्रदर्शनासद्वुतिः स्यात् नचलोपेपिलिङ्गविशिष्टपरिभाषयादोषः तस्याअभिनयत्वात् ननुद्वितीयतृतीयेतिस्तत्रस्यप्रत्य

संस्मरणान्नस्य कूपदमिति भयः स्यादसंज्ञाह तत्सुखेति उभयमिति तत्सुखेव दुःखी हि श्रेयसेतदुभयमित्यर्थः सोमसंस्तेति बहुशोभिः कप्रत्ययस्तैवेकस्यैकत्वान्नहं
तः अन्त्ये तत्सुखे ननु संस्मृत्यन्त्येति विषयपरिच्छेदकत्वं यत्तथावद्वागण्येति शान्तविरहेण सङ्ख्यावाचकद्वयानुपपन्नमसि आह आहूति आदि सङ्ख्या
व्याप्यस्य धर्मस्य तद्वाचक इत्यर्थः अतश्च बहुत्वस्य निमित्तं सङ्ख्यात्वं विरहादेव नियतेत्यन्यनियत इतरव्याप्तेर्यो विषयपरिच्छेदस्तस्य हेतुत्वस्यर्थः ननु य
दि बहुगणेन तत्तथा हि वक्ष्यमाणान्वयं संज्ञाप्रदर्शनविरोधोऽत आह साक्षादिति साक्षात्नियतविषयपरिच्छेदे हेतुत्वमेकादिशान्तिप्रसिद्धेयव ननु कति शब्दस्य
संख्यानकारणीभूता अविषयकप्रश्नायैकमयानमासापरस्परयावातशान्तिमित्यस्यैव अनुपपन्नमसि आह बहुगणेति ननु षट्शब्दस्य नियत्यन्तद्वचनान्नतयाव

अन्त्ये वक्ष्यामि शब्दपल्लुकं संख्यावाचक इति आदि संख्याव्यापकधर्मविशेषवाचके इत्यर्थः ननु बहुत्वसंख्या नियतविषयपरिच्छेद
हेतुत्वस्य संख्यात्वस्य तत्राभावात् अतस्त्वभाष्यपदग्रहसंख्यासंख्यात्वेत्यादिभ्यस्तम् संख्यायतेत्येति साक्षाद्वाग्यसंख्याद्वारवित्यर्थः अत
एव बहुगणसाहचर्येण संख्यासंबन्धश्च प्रतिपादकस्य ग्रहणादेव बहुवचनेति अन्यथा षट्द्वयेव वेदत् अर्थप्रधान्येति षट्शब्देन षट्
संज्ञकः शब्दसादृश्यसंख्याप्रयश्च नुभयमपि विवक्षितम् तेषां बहुत्वादिद्वद्वचनतन्नाशाय त्वस्वगतसंख्यानुवादकत्वरूपगोतदा
ह षडर्थेति तेन गोणेन द्वादप्राचामनुगन्धेन यद्बुध इति बहुवचनं तिसृभ्य इति वत् षट्संज्ञकानां बहुत्वाच्च ॥ ५ ॥ हवचननिर्देश इत्याद्यनुपपन्नम

तस्याह अस्येति अर्थोपस्य बहुवचनान्नोपि तत्स्वरूपस्यैकवचनतां तस्यैव प्रवचनादतिवत्संभाव्यते इति भावः अर्थप्रधान्येति मूलाह हवचननिर्देशात्तान्
दिह नार्थविशिष्टः शब्दः संज्ञा किं तु शब्दविशिष्ट इत्यर्थः प्रतीयते स चायुक्तः पंचकादस्य त्रुलापत्तेरत आह षट्शब्देनेत्यादि अयमभावः सूत्रे षड्भेदस्य त्रुल
णनिर्देशः एकः षट्शब्दः शब्दयुक्तोऽपि शब्दपरश्चेति शब्दादृशश्च परत्वं विवक्षितम् उभयमपीत्यपि शब्देन समुदायस्य निमित्तत्वं मिह विवक्षितम्
ननु प्रत्येकम् पंचकादस्य स्यान्न प्रिययचानदृश्यादेर्येन निरसः तत्रानिर्देशोपि न हि वचननिर्देश इत्यत्र वीजमाह तेषां मिनि ननु प्रत्यय स्यात्तत्त्वकथमत आह
ह तत्राशोदिति तेन आशेन प्राचपकाशकताम् गौहयत्रपट्संज्ञकानामर्थः प्रधानतस्त्वदृशगतसंज्ञाभिधानिर्देशस्य शोलेनित्युक्तम् यदुक्तप्राचमिति तद्दीप्तम् १३३

षड्यादिति सिद्धमिति विदिति तत्र यथाप्रयोगभेदेन शब्दबहुल्यादुवचननददिस्यथः अर्थगतबहुत्वशब्दे आरोप्यबहुवचनसिद्धयदिति तु मनोरमायामुक्तम्
 मू यदसन्नाकानमिति एवञ्चवचनयुक्तमेवेति भावः ॥ ३३ ॥ ननु सर्वनामसिद्धिर्विज्ञातिनिर्देशयवास्त्वित्यत आह नहीति विनिर्गमकामावात् यदिरान्वजानि निर्देश
 एवमदौ दानादनुदात्तस्येत्यादावपितयात्वस्यसत्वेऽनुदात्तसामान्यस्यस्तीति यतिः स्यात् सञ्ज्ञात्वरूपमिदं शेषकवचनेनैव निर्देशद्वयपि नाचार्ये शैलीत्याह आचार्येति
 सर्वनामनौयत्रव्यभिचारान्ननुदिद्युभादिदेवकवचनान्नस्यसञ्ज्ञात्वेन विनियोगे कर्तव्यबहुवचनान्नस्यकरणशेषशस्यस्यस्यकभविष्यतीत्यत आह वष्यशब्द
 सेति अत्रषष्पदमिष्टशब्दशब्देनोपसमसम् अनुकायानुकरणयोगेनैव विवक्षयामिदं सती जशब्दन् अत्रचकारोऽनुक्तस्यापिसमुच्चयार्थः परशब्दस्य भवदु

नदि सर्वत्र जातिनिर्देशस्येव चितः आचार्यशैलीनाषषशब्दस्य बहुवचनान्तस्यैव संज्ञात्वाच्च तस्मादिदं विहितविशेषणम् परमपंचादीनाम्
 मयिसंख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वेन संख्यावचितयषट्त्वमस्यैव लोकैर्गणनायाप्रसिद्धनामैव ग्रहणमित्यत्र नमाना
 म् उपसर्जनेन अतिक्ताद्याद्यप्राधान्येन तु संख्यायदिति न दोषः स्पष्टचेदं सर्वोदीनिदुति सूत्रभाष्येदिति तल्लम् सिद्धेदिति तृणहृदिति सूत्रे
 चिनेत्यनुचुत्याहणहानीत्यादिव्यावृत्तौ हलीत्यननुचुत्याऽतृणद्वित्यस्य सिद्धिः शासदिति अहिः अजादौ कृतिचेदद्वयविति निमित्तमेनाजादि ।

व्यावृत्तौ तत्र हल्लग्रहणाकरणेन मित्रशीरित्यस्य सिद्धिरेव मन्यत्रापीति भावः ॥ ३४ ॥ कार्यकत्वे प्रमाणमावात्तषट् संज्ञकस्य स्वार्थगतसिद्धत्वाभिधायित्व
 सत्त्वेन विभक्तावन्वयस्य दुर्भयादलाञ्छेति कथन्नाहौ गौणव्यावृत्तिरन्त्याह तस्मादिति परमपञ्चेत्यत्रा व्याप्तिवारयति परमेत्यादिना अपिः केवलसमसुच्चायकः ज
 नकत्वेनेति दृष्टीयातु यदि बोधजनकमेव शक्तिरिति मततदाऽभेदे यद्विशक्तिस्तौ भिन्ना तदोहेतौ न तु लोकः स्य गणनायामप्रसिद्धत्वात्कथं ग्रहणमत आह लो
 कइति पञ्चकादित्यदीतुषट्त्वस्यैव भावः स्पष्टञ्चेदमिति तत्रादि उपसर्जनाप्रतिषेधस्य एतनायाद्वाधिकारे यदुच्यते पुद्गलाणविभक्तेस्तु इवति यदेवमपरम पञ्च
 यत्रलुङ् प्राप्नोति नैष दोषः षट्प्रथानस्य समससिद्धत्वात् अस्माद्वाध्यात्मदुक्तान्यस्य लाभः स्पष्टद्वयशयनाह तल्लमिति तल्लहणे हि त्वेव गमस्य हलदो विधाने
 नास्त्वधित्वात्कथमिति दिरन्त्याह तत्र आह तृणहृदौति अचिनेत्यनुचुत्या नाभ्यसस्याचीति सूत्रादचीत्यस्येन स्य चानुचुत्या आशीरित्यस्याशासः क्वाविति वचनेन सिद्धि

स्मनसिनिचायाह शमद्विति इदं सामान्यसुत्रम् अडितिगुणसार्धे निमित्तम् अजाद्विति अजाद्विद्यस्तौ आशासामद्व्यादिव्यास्तौ अन्यत्रापोति आर्द्रमं निमित्तम्
स्थानिवद्वावेनडिपत्वात्तडिति नलोपाभावस्यासिद्धिरित्युच्यते प्रत्ययलोपद्वितिसूत्रस्यनियमार्थे विनियमस्यैव रूपत्वे मानमाह इदमिति प्रथमस्मरणग्रहणप्रत्यय
पयगुणधिकरणलोपेयथास्यादवयवलोपेयमादित्यर्थे नानासिक्तलोपः यदिपूर्वसूत्रस्यप्रत्ययपदस्यानुवृत्त्यात्तस्याभेदस्युच्यते तदानीक
तेवमिति भाष्ये स्पष्टम् इदमेव प्रत्ययपदमवयवे विप्रत्ययवृत्तौ जापकत्वेनादे शप्रत्यययो रित्यत्रनवषट्ठीभेदकालनाकार्योद्दितीयप्रत्ययपदभावितुलक्षणमित्ये
ववाच्यम् करणसाधनेनानेनप्रत्यासत्याप्रत्ययनिमित्तककार्ये प्राप्तेभविष्यतीति भावः स्थानिवत्पदानुचैव सिद्धेति नोक्तानाह शक्यतया न्द्वितीयस्य प्रत्य
यपदस्यैव यथैव वेत्यस्य ध्वनानयेति बोध्यम् प्रत्ययासधारणमित्यस्य प्रत्ययमात्रवृत्तीत्यर्थः प्रत्ययत्वतश्चाप्याप्यतर्धमपुंस्कारणपत्र प्रत्ययस्याप्रयणनने
प्रत्ययासाधारणमिति । इदं द्वितीयप्रत्ययग्रहणत्वनर्थे यत्र प्रत्ययस्य विशेष्यत्वं त्रैवेति नियमस्तनराजे त्यादैपदत्वानापत्तेः शी
रोनेति असौलुकः स्थानिवत्त्वेनासन्नत्वेपीति शेषः नचातुसाहचर्याच्छ्रयमाणासातसवदीघद्विति वाच्यम् तदन्तित्यत्वस्याप्यनेनज्ञाप
नाह प्राधान्येनेति तत्त्वचवर्णा विशेष्यत्वरूपम् ॥ ५ तिस्येष्टेऽर्थः अन्योक्तनियमस्वरूपनिरस्यति यत्र प्रत्ययस्येति पदत्वानापत्तेरिति अन्यपदसंज्ञा
रूपपदः कार्येनदन्त्येति स्पष्टमेव स्थानिवत्त्वेनासन्नत्वेपीति अन्यस्यानिवद्वावेनलुकोः स्तम्भवातिदिश्यते तस्य स्वरूपमिति शास्त्राच्छ्रयत्वात् तदन्तित्य
यसमाजग्राभिमितिवेध्यम् तदन्तित्यत्वस्य साहचर्यपरिभाषाया अनित्यत्वस्येति शेषः अपि नाप्युदासा नित्यत्वस्यसुसूचकः अन्येन सूत्रेण यत्नेन सोमेनसी अ
लोपोषसीत्यत्रपुदसेनश्चयमाणासन्नस्यैवग्रहणमिति नस्तदुपपत्त्यासाददुयवत्सरस्यप्राप्तिरिति नियमो व्यपश्यतीति निरस्तम् यत्रावता प्रवर्धेनभाष्यसं
तनियमार्थे लपससामर्थ्योवातिकारसमतप्रत्ययलक्षणसूत्रस्यविध्यधत्त्वपदसुपपद्यति सूलयेद्वेति ननुयत्र प्रत्ययस्य निमित्तत्वेनाप्रयणतत्रका
र्यविशेषणत्वतस्मिन्निति परिभाषयेति स्पष्टमेवेति हणहद्विति सूत्रे प्रत्ययस्य कथं आधत्तमन्त्याह तत्त्वत्वेति प्राधान्यञ्चैत्यर्थः वर्णविशेषणत्वमुच्यते
निष्ठविशेष्यतानिरूपितविशेषणत्वाभावइत्यर्थः ॥

एतस्मात्प्रसाधनमाह सन्तश्चेति न च द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं किमर्थमित्येव भाष्ये द्योतकं ननु अर्थेऽप्यलक्षणं ग्रहणं किमर्थमित्युक्तमिति भवदुक्तं त्वनायाः कथं
आस्तामिदं निवच्यम् बहुव्रीहि समासेनाकार्ये लाभात् वार्तिककारमते फलान्नरम्याह निवृत्तिरिति इत्यमिति शास्त्रे इति यनेनेत्यर्थः ननु यत्र वर्णस्यान्यनिष्ठविशेष
ताभिरूपेति विशेषणत्वाभावरूपप्राधान्येनैवेति चेन्न त्रययलक्षणस्य प्रतिषेधस्तदा चित्राया ज्ञाता चित्रे न्यत्राण्योः कारस्तदंति आख्यानेन कारस्य प्राप्तिपदिकवि
शेषणतया निसक्तप्राधान्यमिति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो न स्यादत आह वर्णस्य तत्त्वचेति क्रमेण द्विविधप्राधान्यस्योदाहरणमाह अणयद्व्यादिना इत्यादौ चेति
अस्तीति विशेषः तत्र नयोर्मध्य ननु इको यणचोऽन्यस्य गेद्वित्तमिति नोदाहरणमिति चेन्न तस्योपलक्षणत्वात् तेन दहरेति न भिद्यादिस्य लेयणादिः

एतच्च स्थानिदित्यनुवृत्त्यैव सिद्धे प्राययलक्षणमित्येतत्तामर्थ्यलक्ष्यमिति मित्रशरीरस्योदाहलादौ कुतिविधीयमानमीत्वं च मिथ्येत्यपि बो
ध्यम् वर्णप्राधान्येनेति वर्णस्य तत्त्वचप्रत्ययनिरूपितविशेष्यत्वमित्यत्र विशेषणत्वञ्च अणयोः कारद्वयार्थके दिङ्गुणभिर्यादौ इको यणचो
दो मत्वायमुदाहरति तेनेति आद्योदाहरणं तु चित्राया ज्ञाता चित्रे न्यत्रादावण्योः कारस्तदंतिदिति विहितोदीवनेति बोध्यम् न च गेद्वित्तमित्य
त्र ननु मतेति निषेधः लुप्तप्रत्ययनिमित्तो गोदृश्यककार्येन न निषेधात् अतस्त्वोच्चास्योदाहक्रमः परस्मैपदे ध्वनिदीर्घसिद्धिः परस्मै
पदपरशित्तिरूपेति तागस्य तेन दीर्घविधानात् ॥ ५ नेति बोध्यम् चित्राया ज्ञातेति नक्षत्रेण युक्तः कालद्वयणो लुवविशेष इति लुपियुक्तवद्वावास्त्रीलंतेति

जागृशैसन्धिवेलेति सूत्रेणान् तस्य चित्रा रेवतीति वार्तिकेन लुक् लुक् तद्वित्तलुकीति दापो लुक् न च जातार्थकप्रत्ययान्ता युनष्टाप् प्राय्यो लक्ष्ये लक्ष्यमिति न्यायेन
दुष्टो भवति वाच्यम् पूर्वकालजातस्य दापो न क्षत्रगतस्त्वोक्त्योक्तत्वेऽपि जातार्थगतस्त्वोक्त्योक्तत्वात् तस्य पुनस्तदुपगमो वाधकाभावात् तत्रास्य विषयस्य केषु र्णसाश
क्य निराचष्टे न चेति निषेध इति मशाचयणादेः प्राक्षिने भविष्यतीति भावः समाधत्ते लुवेति निमित्तान्नो बहुव्रीहिः अहं त्वस्य विशेषणमेतत् तस्याच्चाहः शब्दो त्रसंज्ञा
स्वरूपबोधकाश्च प्रक्षिति कुश्याश्च ज्ञातो बोध्यः अतस्त्वोच्चास्य तेन दापो न क्षत्रगतस्त्वोक्त्योक्तत्वात् तस्य पुनस्तदुपगमो वाधकाभावात् तत्रास्य विषयस्य केषु र्णसाश
स्याद्वाधिकारीत्येवऽपि यथा दीर्घस्य ननु न प्रत्ययनिमित्तान्नो दापो न क्षत्रगतस्त्वोक्त्योक्तत्वात् तस्य पुनस्तदुपगमो वाधकाभावात् तत्रास्य विषयस्य केषु र्णसाश

नन्वेवंसंनिगोणेष्वेति मूलविशेषोऽत आह उपसर्जनेनेति मूलेऽन्यत्वेति इच्छायां नानाकार प्रत्ययान्त ग्रामभेदस्य स्थलादिति भावः अस्मिन्निवृत्त्यर्थमिति प्रापयति विशेषेण यन्मा
भिधानेन विशेषदर्शनस्य प्रतिपादनत्वाद् अस्मिन्निवृत्त्यर्थमिति ननु माधोतः किंपि देवत्वमवकारादाविति वार्तिकादीन्तु लेभमहिः त्वाहवर्षात्किदयिष्टयमाणसवनमिमा
नत्वेन गृह्यतेऽतएव श्रृणु इत्यत्रेत्वेति केचित् तत्र युक्तमित्याशयेनाह मूले गतत्वेति देवत्वमवकारादाविति वार्तिकादिशेषमपि हरति तु मेति वस्तुतस्तु इत्यवकारादावि
ति वार्तिकादस्य वाचन इत्यादेवेति यासाधनेन तत्रास्याख्यानपरमाध्यस्वफलैक्याप्यदिधातुभ्यः क्षिपोनभिधानमेव युक्तमित्याह तत इति आदिभ्य इत्यर्थः नन्वसिद्धवत्त्वा
भादिति यणदेशे कर्तव्ये इत्यस्यासिद्धत्वस्य प्रतीत्यन्याह नचेति व्याश्रयत्वादिति ननु भण्यत्वाद् नन्वस्थित्वमिति कथं व्याश्रयत्वमिति चेन्न प्रत्यासेत्येकनिमित्ताद् ननु
सर्वधित्वमेवोभयोरुक्तव्याश्रयत्वाभाववद्गृह्यत नतथेति शयात् अतएव विगणयेत्याद्यावयवेशे कर्तव्येऽतो लोपोनासिद्धमिति भाष्यसङ्गच्छते ननु समासान्नविधौ सिद्धवि
माहः मानेदमि तुमास्थे नौविधायकसूत्रस्य अवकारादाविति वार्तिकं भाष्ये ग्रन्थाख्यातमितीत्वं सुलभम् शंखाशब्दे तु भाष्यप्रयोगादेवैवाभावः ततो वि
जैवेत्यस्य न च तेनैवेति तस्यासिद्धत्वात्कृश्रयणितिवाच्यम् क्वावीत्वं विभक्तौ यणदेश इति व्याश्रयत्वादिति विविध्यमुक्तमिति समासात्तविधौ लिङ्गविशि
ष्टयोर्भाषाभावस्य ङ्याप्रातिपदिकादिति भाष्ये उक्तावयस्य तन्निषेधकत्वेनान्नप्रचुरितस्यैव गोस्त्रियोरिति सूत्रे बहुश्रयसीति भाष्योदाहरणादन
नरस्येति न्यायवाधित्वान्नद्युतश्चेत्यस्याप्यननिषेध इति भावः ङ्यादिष्विति बहुवचनप्रयोगेदाभिप्रायेण शक्नोति स्त्रीत्वनिरूपितशक्नोत्यर्थः ॥१॥
शिष्टपरिभाषणाय अप्रवृत्त्या बहुश्रयसीत्यनर्दयस्य नोत्तरपदकलाभावेन कथं तेन न कवित्वमुक्तमत आह समासानेति अस्य इयमस्यस्य तन्निषेधकत्वेन समासान्ता
निषेधकत्वेन एवञ्च समासान्तकमेकविधिताल्ययेकत्वं एव भाष्यस्य प्रचुरितिरिति ताल्ययम् इयमस्यैव न बहुश्रिदिपदानुबन्धा इयमस्य नोत्तरपदकस्य लभे लिङ्गविशि
ष्टशिष्टपरिभाषणार्थस्य ग्रहणेनेगसी शब्दस्यापि ग्रहणेन निषेधस्य प्राप्तिः इयमस्यैव तस्याभयनिषेधकत्वे साधकमाह गोस्त्रियोरिति तौ यस्याख्याविषयनेन ईदृशदत्त
योनेदीसंज्ञा भवतीत्याशयेन सूत्रस्य मूलव्याख्यातमोदुदन्नाविति वणयोरवसदिति पक्षाभिप्रायेणाह मूले बहुवर्णयोरिति तयोः इदं तौः तस्याख्यापदस्य स्थिरमात्त
चक्षते स्त्र्याख्येतयोः स्त्रीत्वयोक्तकत्वमतेपि सिद्धान्तसममते द्योतनयाख्यात्ववैधायम् स्वत इति स्त्रियमित्यधिकृत्य विधानात् क्वचित् श्रीभूशब्दादौ शक्नोति स्त्री

श. २.
५२३

तेन यथोप्यधिसरणत्वनिवेशेन नचहीवादेशात्कर्ममतेन त्रशक्तिर्नोत्पेवेति शक्तित्यसद्गुणमिति वाच्यम् बोधजनकत्वस्यैव शक्तिरूपतया लक्षणार्थस्त्वनेयो
रणवैवाचनर्भावात् तदन्तर्ज्ञायसेद्देदन्तयो नदीसंज्ञायसे नचायम्यक्षो निमूलइति शङ्कामुत्तरस्तुः स्त्रीतिसामानाधिकरण्यानेतिदेशस्यैवमूलत्वात् न
चस्मिन्सहस्रनष्टापइति सूत्रव्याख्यानावसरे यदुक्तं तद्वत्त्वादिनि तद्विरोधइत्यत आह नचनोति तन्मम नद्यन्तव्यम् इउवण्येधिमन्नाथसम्यग्निमाह अ
नोति वर्णयोर्धिसंज्ञास्वीकारो देव इदम् नत्वित्यादिकथनम् एतद्व्याख्यानवीजस्याकृप्रतिपादितम् पूर्वप्रवृत्तेति अथोत्तरसङ्क्रामाद्योक्तेनेत्यर्थः ननु भि
मानेनेति अस्य तु समुदायवदकतया युस्वोधकतापीति तन्मात्रबोधकावभित्याशयः ननु निति पदद्वयेपीत्यादिः अभिमानोक्तिः बीजस्य कदयति भा
तेन लक्ष्म्यादिशब्दसंग्रहजटासंज्ञाप्रसंगेन शीनद्योशियादौ नदीशब्दस्य तदवयवेलक्षणतद्वत्त्वादिमाद्यपि अतिलक्ष्म्याद्यर्थमावश्यकम् लक्ष्मी
शब्दे तु च यपदेविबुद्धावनतहो अयम् इउवण्यो विति अतएव ध्याता दद्यादंति विप्रतिषेधेन तिसगच्छते नत्वित्यादि इदं दत्तं नानुरोधेन न्याया
मिदमिति अनुरागत्वात्पूर्वप्रवृत्तनदीसंज्ञायैव समुदायेन यद्वत्त्वात्कार्यमिदं रिति भावः वाचनिकमिति स्त्रीत्वविशिष्टाथे मात्रबोधकस्यैव स
ज्ञेयमभिमानेनेदम् जहन्त्वाथैव तित्वाभिमानेन वा भाष्यकतात्त्वजहन्त्वाथेयमवयवस्य निर्यस्त्रीत्वविशिष्टाथेवो धजनकत्वेन तत्तस्य संज्ञा
याकुमार्ये ब्राह्मणाय वरकुटे ब्राह्मणयेत्यादौ किलु विषये आनुपूर्व्येणैव न मेदाग्रहात्ममसेन द्यातत्वात्कार्यमिदिमाप्रिय प्रत्याख्यातमिदम्
अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति तन्मात्रबोधकत्वनिवेशेन मानम् यौगिकेष्टुत्तरपदेन जहन्त्वाथेत्वाभावश्चेति तदाशयः ॥ ७ ॥ अकृतेति यत्र स्तुतिविशेषि
नोत्पेवेकजहन्त्वाथेति तेषां भावः अवयवस्य कुमारीप्रेयसीशब्दयोः कुमारीर्देहति अत्र कुमारीमिच्छत्कुमारीवाचनत्वाद्गुणः कुमारी काजन्तादचारिक्विजन्तादकारो
मिक्षिपुस्वरकुटीति स्वरकुटीवेयथेद्वार्थे संज्ञाया शिति कने लुमातु थदिति लुप अत्र शास्त्रीयोपसर्जनत्वाभावा नोक्तिर्यो शिति स्तुत्वम् पञ्चस्य तद्वयस्य कार्य
सिद्धावन्त्यः समासे बहुप्रेयसीत्यादि समासे यथा प्रत्याख्यातन्मकारमाह नचनोति एतस्य व्याख्यायवोत्र स्त्रीविषयस्य तदाश्रयनदीसंज्ञाभावविधीति म
गवता कृता अन्यभाविष्यतीति कथनेन कार्यकाले विषयभाविष्यतीति ध्यानेनम् यदि यथोद्देशः प्रकाशयति ततः स्यात्तदाऽवयवोत्र नदीसंज्ञास्वीयेकवदेन एव व्याख्यानेने

नन्वयवत्तस्यमुदायमपेक्षितं समासावयवमङ्गुहः पि कुनार्ये द्यादेः कथं सङ्ग्रहोऽतः ॥ ४ ॥ अथ यवशब्देनेति शब्दग्रहणमिति शब्दसामान्यस्य ग्रहणमित्यर्थः
 स्वजायते प्रागुक्तैः कुनार्ये द्यादेः इच्छा दीति आदिपदनाचारपरिग्रहः रतेन कुनार्ये सङ्ग्रहेण येत्यादावयवस्य निरुद्धीलिया नृपलम्बानसूत्रेण नदीसं
 झाश्रित्वा कार्यकालपक्षदिति यथोद्देशपक्षमभिप्रायकस्य ग्रन्थद्वयस्य तदुक्तानामिति रतेन प्रकृतस्याङ्गुहः स्येत्यस्य विशेष्यता सूचिता तेन सुभुवा विन्यादि
 सिद्धिः सत्त्वैवैयधिकारण्यन्दोषद्वये बाहितत्वात् तत्र साधकसमिहितमिति निर्वैजाभिधानमयुक्तमित्याशङ्क्य कारणायाह सामानेति सान्नमिति रतेन विशेष्यविशेष
 षणभावनियामकसम्बन्धान्नरस्य व्यच्छेदः कृतः भेदसम्बन्धः विशेषणविशेषाभावनियामकः कश्चन सम्बन्धः सच विशेषणविशेष्यभावश्च यवञ्जावयववय
 अवयवशब्देनात्र प्रतिप्रकृतिप्रकृतिभूतशब्दग्रहणमतस्तद्वत्त्वजायते नदीषः तन्नापोच्छविशेषणतया कुनारीशब्दोदेर्नित्यस्त्रीलिङ्गादेशे बोधकत्वा
 त् सुप्रभृतीनामिति तदुक्तानां मित्यर्थः दोष इति सामानाधिकार्ये विशेषणभावे मात्रैयधिकारण्येतु भेदसंबन्धमचेति गोत्रं दोष
 दत्त्यर्थः दिदिवत्तुरिति अत्र यणपतिस्तत्रापि तद्रीत्यावेयधिकारण्यन् यदियणविधौ सामानाधिकार्यमेव तदेयद्वयवपतिः न चैषु लोप
 नमिवादेः प्रत्ययनिमित्तयडादेरसिद्धत्वादनित्यत्वात् तदभावे षाद ऊयतुरिति क्लृप्तमिति अत्रादिप्रत्ययस्यागोशोऽस्त्यता काशत्वादिति भावः
 उभयोर्विशेषणमिति व्याख्यानाल्लक्ष्यानुसारैकदेशान्वयेषि सौत्रत्वादिति शिर्षाभावः उक्त्याविति ॥ ५ ॥ विभावादानपेक्षत्वेन सामानाधिकार्येनार्थ
 बोधकसामग्रास्तात्समोप्रकारकत्वघटिततात्पर्यज्ञानानपेक्षत्वेन भिन्नविषयकप्रत्यक्षप्रतिबन्धकतायां लघवमिति ध्वनिनसं ननु तात्पर्यज्ञानस्य नानार्थस्य लो
 स्यपेक्षाननुसर्गवैयर्थ्यस्य ५ न्वये दोषमप्याह क्षिपतोऽप्यादिना अत्र यणपतिरिति रतेन पूर्वत्वस्य योरियडापतिर्ध्वनिता ननु यत्विधाविवर्णो ज्ञस्याङ्गुहस्येव
 व्याख्याः सौम्यतया तद्वत्त्वमिति सम्भवति सामानाधिकार्यद्वयनिर्वाहः न्यायानुसारणाह यदीति लोपेन निर्वोदइति ज्ञाने यि यडादेशलोपो व्योवेलीति लोपेन निर्वोदइत्य
 र्थः अस्मिद्वत्त्वादिनि बहिर्भूतमिति सामानाधिकार्ये यडादेशस्य लोपायैसायावद्विरुद्धत्वमिति सिद्धपरिभाषायां सिद्धत्वादिन्यर्थः तदभावेपि नित्यः परिभाषायाः प्रवृत्त्यभा
 विपीत्यर्थः ऊयतुरिति अत्र वत्त्वस्य भावेन लोपसम्भावनापि नास्तीति भावः क्लृप्तसुपपादयति अत्रादीति तथा च क्लृप्ताकांक्षां विहाया क्लृप्तकल्पनायाम्बनीया

पदार्थोपस्थितिघटितशाब्दबोधासमग्र्याः सिद्धिरस्तीतिविवक्षितविशेषणविशेष्यावगाहिशेषधोभवति आरुन्निमृत्तत्वात्तन्निर्देशरूपानुमानेन धात्ववय
 वस्योगापूर्वेभित्तस्याधात्ववयवग्रहणमित्यर्थस्य कल्पनेऽनुमितिः परामर्शदिघटितास्मन्ग्रीस्वीकार्या ततोऽनुमितिस्ततः शाब्दबोध्यविलक्षणस्य कल्पनेमिषोवमिति
 भावः दितिदिदिगशेक्तधात्ववयवस्योगापूर्वेभित्तस्याधात्ववयवस्यानुमानेन कल्पनायामपि उद्दिष्टाविशेष्यदोषणापत्तिर्दुवैव यद्विधानुमानेन धात्ववयवस्योगा
 गपूर्वेभित्तस्याधात्ववयवपूर्वस्यग्रहणमित्युच्यते तथापिलिङिदिवाविश्यादौ दोषश्च न समस्त आरुन्निमृत्तत्वात्तदर्थस्योपस्थितौ प्रत्यासत्तात्तद्धात्ववयवस्योगापूर्
 वेभित्तस्य तद्धात्ववयवपूर्वस्यग्रहणमिति तत्र नापि प्रसङ्गः यच्चानुमिति रपि तद्धानुवदितार्थस्य कल्पनेन दातार्यप्रत्ययस्य बोधकमिति यद्विधानो धातुघटितायेवि
 वक्तोभयेहेतुरित्युक्त्याऽस्य हेतुर्दृष्टीयावाधकत्वं बोध्यम् न च परत्वादिति सर्वत्र यलोपोहलेभदूतिभावः वार्तिककारोक्तिरिति लोपोव्यो
 ति सत्वेकावुपसर्गानमिति वार्तिकेन स्यापूर्वत्वापेक्षया क्त्वोयशलोपसिद्धिर्भवति तथावक्तव्यमित्यर्थः साचपूर्वविवृतिप्रतिषेधेनेत्याशयेन
 वसुक्तमिति बोध्यम् गौणत्वेपीति इच्छाकर्तृरूपार्थप्रतिउपसर्जनत्वेपीत्यर्थः कृतयणेति अन्यथा खितेः परस्योतिवदेदिति भावः गुण
 विषयेइति प्रकृतिप्रत्ययापेक्षगुणापेक्ष यातदवयवमात्रापेक्षया तं रंगत्वेन ततः पूर्वप्रकृतिः स्यादिति भावः दुवोरत्वादिति तदशङ्का
 तस्यान्यसंज्ञाहकत्वेपि वाधकाभावादिति भावः विकृतनिर्देशस्योति यकारात्तातुकरणनिर्देशस्येत्यर्थः ॥ उपयक्तानुमितिस्तद्विच्यतुरित्यादि
 वयान्निस्स्येवेति वैतण्डिकतयेति स्वपक्षस्यापनाग्रहरहितः परपक्षस्तदुत्तमत्वेति तदुक्तस्य भावेन तद्दृशाग्रहेत्यर्थः तन्निर्देशेति तदुक्तिमिदित्यर्थः यदेतदुक्तं
 यावच्छीवाधनार्थमित्युक्तं तदेव विरुद्धमित्याह वक्तव्यमिति यत्तु विभक्तिप्रकरणसंवादनमिति सूत्रानन्तरस्मिन्नाशोभास्यस्योति सूत्रं कार्यं देहाविशेष्यपञ्चमीयस्य चा
 नुदयेष्टमिदिर्भेदिव्यतीति तन्नकारकत्वं प्रयुक्तकाम्यतापेक्षोऽमूलपरत्वादिति लोपोव्योति सत्तदपेक्षया परत्वादित्यर्थः निमित्तत्वस्यानिवर्त्यो रकसिन्हालेऽसम्भवत्पक्ष
 वाक्विशेषो बोध्यः मूलस्यादृशानुपपत्त्या वार्तिकस्यानोपलभ्यत इत्यत आह लोपोव्योतितीति इत्यर्थ इति लाघवादुचित इति शेषः साचलोपसिद्धिश्च यवसुक्तमिति वे
 रदृक्तलोपाहनि लोपोविप्रतिषेधेनेत्येवमुक्तमित्यर्थः गौणलक्षणिकत्वरूपगोच्यत्वप्रकृतेः भावादाह इच्छेति अन्यथा दोषस्यापि सप्रज्ञाभावस्येष्टत्वे प्रकृतीति अन्य

शः २ गुणविषयव्याप्यार्थः मूले विकृतनिर्देशश्चैव यविविह्वलस्य निर्देशद्वयार्थः सच नकारणशब्दोच्चारणरूपयवेत्याशयेनाह यकारान्तानुकरणेति ॥ ३ ॥ अकारेति स
शः ३ त्रैतायं यणादेशार्थमागन्तुकौर्निर्दिष्टद्वीपत्रयणदेशात्त्रैवास्मत्प्रसक्तिरिति कस्यचिदुक्तिः प्रस्तुतामथासत्यागलुकाकाराग्राह्यरित्योष्यदि इत्यानात्वात् ॥ त्यवेपेदी
शः ४ चान्तत्वे ह्रस्वत्समिषिशब्दे यतिशब्दे चापल्लव्यापत्तिर्ममतयणादेशानुकरणदुभयमग्रहइति भावः मूले ह्रस्वो न्यस्य विदुर्न्यबान्वयः इत्युक्तमभिदेशादिननुक्तिः
शेषः तदुभयमपि भाष्यमौरवासाधिव्यर्थः अतिरभसादिति यणादेशस्य कारणेत्यादिः सतदेवाह संयोगेति विकल्पस्य निम्नत्वे न भवत्युणादेशकारणेन च न त्या
सन्निकारवमिति भावः परममूलश्रुक्रोयोतेः क्षिपिश्रुक्तेः पक्षोभिति दीर्घान्नव्यादादयद् शुक्तिश्चैव श्रुक्रियद्भिदुक्तं तदसद्गन्मिषिडादेशे कर्तव्ये ॥ ५ ॥ ल्लोपस्यमिड्ड
स्मादिपिकेनचिदुक्तं तल्लगदुयति इत्यज्जाइति ननु मुक्तनास्तु जन् श्रुति हावप्यमुष्टुगालवचनैतथापियमुल्लनसस्यमध्वनामस्यानेन वृजझवः सूत्राभावेन प्रा

अकारस्तच्चारणार्थइतिभावः साधारणमिति द्रुसदीर्घसाधारणमित्यर्थः विद्यकुर्वन्तिभि माद्येः स्वाद्यस्यासृष्टत्वादितिभावः अतिरम्
सादिति संयोगपूर्वकत्वेन यणाहुर्लभत्वादितिभावः दृष्टान्तोत्तेपस्यभीयासिद्धत्वेन आप्रयत्नात् भिद्यमाद्यमिति फलतः प्रयोगनियमाहु
शेभित्यर्थः तृतीयान्नादिति मृजन्तनुत्यरूपलभतेत्यर्थः निमित्तेनादि पूर्ववत्सन्नाद्यनवत्सुवामन्तिमेपगावदित्याद्यत्रयस्यानन्तर

[illegible]

स्मवति तथा न्न बाधेति देशेन आभ्यामित्यादौ दीर्घस्य सिद्धिः काचित्तेकस्मिन्नुभयधर्मातिदेशस्तेन धर्म इत्यादौ हि संज्ञा सिद्धिः तादात्म्यातिदेशोदाहरणं स वा मन्त्रित
 इति तेन परस्मिन्नादृश्वन्ति यत्र परस्मिन्नेत्यस्य वृश्चन् शब्दाहः त्वानिदेशेन पकारास्यसिद्धिर्नाद्युदात्तत्वमवति ॥३॥ तत्त्वद्विरस्यपि विभक्तिव्यपदेशातिदेशवि
 धायकत्वं शङ्कावारयति तत्रेति आह त्वेत्यस्य व्याख्या न ह्यशब्दमिति अन्यथा नृवदेत्येव वृत्तयत् आपत्ताविति आपादने प्राप्त इत्यर्थः गुणावादेशयति प्रवृत्त्य
 नन्तरमिति न स्यात्तामिति सतयोत्तुश्च शब्दमुच्चार्य विधानाभावादि विशेषः कार्यसामान्यातिदेशशङ्का निरस्यति नचेति सामर्थ्यादिति स्त्रियान्तृत्तियादावचिचत्तु
 शब्दमुच्चार्य कार्यविशेषस्य विधानत्वात्कीर्तिरिति देशसामर्थ्यादित्यर्थः प्रथमसूत्रविवेचयेण ह्यश्वन्ति तत्र सामर्थ्यादिति दीर्घप्रवृत्तिमानस्य फलत्वं प्राशयेपपादि तस्यै
 तत्र दृजन्तत्वरूपनिमित्तस्य तादावत्तास्य वातिदेशे आहतत्वं च शब्दसमुच्चार्य विहित कार्यस्यैवापत्तौ जसि गुणावादेशो रूजन्तो देश्यकोऽवृत्ति
 ति दीर्घस्य वस्यत्तौ सौ ओजसादिषु चानङ्गुणेन स्यात्ताम् न चैतत्तरसूत्रद्वयेन सामर्थ्यादृष्टत्वात् तत्रैव सिद्धत्वाद्येनापि सामर्थ्यात्
 कार्यमात्रप्रवृत्तिरिति वाच्यम् तत्त्वामर्थेन रूपानिदेशस्यैव ज्ञापयितुं युक्तत्वात् तादात्म्यातिदेशात्क असंभवी सह प्रयोगाभावात् शास्त्रकार्यानि
 देशावपि न तु न्तस्याद्युदात्ततया ह्यविवेकासरे फलरूपेण देशे पित स्यादात्तस्यानिकर्येणाभावेनोदात्तयुगाहत्स्येति हि स्वरापत्तेः अर्थो
 तिदेशस्य संभवीतयोरर्थैक्यस्य स्वतयवसत्त्वाच्चावधि धत्तेपीति अथातिदेशासंभवं मान्येदम् ॥ १॥ स्यास्ति तच्च धुनाऽपि सिद्धमिति भावः कार्यमात्रेति अ
 त्रमात्रपदं कार्त्तये गोतोषिदिदि सुहो गकारवदन चकारोऽपि सामर्थ्यादविवक्षितो भविष्यतीति भावः तस्मात्त्रेकं न सूत्रत्रयसामर्थ्येन युक्तत्वादिति सूत्रत्रयसामर्थ्या
 दुच्चारितं स्वचकारस्य विवक्षायाः कल्पनापेक्षया स्यात्तातिदेशेन कस्यचिद्वैयर्थ्यशङ्का भवः सह प्रयोगाभावादिदि उभयोरकारधेयो धक्तयाम सह प्रयोगाभावादित्य
 र्थः शास्त्रातिदेशोदाहरणकालेभ्यो भववदिति अनेन भवविषयच्छास्त्रं तत्र भव इत्यधिकारविहितं कालादवृत्ति प्रादुर्षण्यद निचतस्यातिदेशः क्रियते तेन मासो
 देवतास्य मासिकम् गुरुद्वेवतास्य गुरुषण्यभिवर्धमानं यदितत्र कार्यातिदेशस्य स्यात्तादा प्रवृत्तिप्रत्ययानासादुपपत्त्या मासशब्दादप्येणः स्यात्तत्कार्या
 तिदेशस्य स्थानिवत्तावस्थले प्रसिद्धाव आद्युदात्तत्वेति निदन्तत्वेनाद्युदात्ततयेत्यर्थः एतेनान्यस्योकारस्यानुदात्तत्वसूचितम् स्वरापत्तेरिति क्रोष्टृत्यादावि

श. २.
को. ३.
१२६

शब्दार्थसम्बन्धमिति भावः अभ्युपगमवान्नमस्तुताभिप्रायेणाह तयोमिति यद्वा यथास्वीपुत्रेति सूत्रेणार्थीति देशः क्रियतेतथास्त्वित्यनयाह तयोमिति म
लेदमिति अत्रमलेतिकथनेन स्त्रीपुत्रेवैतस्यसत्त्वेनारुचिध्वनिनातथासप्तविधत्वेपीत्युचितमिति भावः ॥ ३३ ॥ ननु पूर्वोक्तरीत्यासर्वेषां योति शिखानवासेषु प्र
धान्यादिति हेतुपादानस्यैवार्थ्यगत आह युक्त्यन्तरमिति प्राधान्यचास्यसर्वेषु सम्यक्कत्वेन बोध्यम् रूपान्तिदेशोऽपि प्रयोगसमवायिनः कस्यरूपस्यातिदेशत्वात् शब्दाया
माह तच्चेति रूपचेत्यर्थः हज्जत्तस्यात्वेवषण्णार्थशास्त्रान्नप्यलोचनापेक्षया पश्चित्वा तदेवशास्त्रमधिकरणत्वेन कल्पन इति भावः स्वामिद्विमविचारयति चेति उ
च्यतेति नियमस्य सजातीयोपक्षलमभिद्वेभेवेत्यस्य लाभः अतः सप्तच्छेदात् भवेवेति उणादियुक्त्यन्तर्भित्वादिनिर्मावः ननु वृत्तित्यस्य सर्वेनामस्यानेचेत्यस्य चेक
कार्यविधायकत्वेन विरोधाभावात् शब्दादियमङ्गनमत आह इदमिति परत्वादनुवित्यनोक्तमिति यथः अग्रिमंचेति हेरभेद इत्यत्र हल्ल्यादिलोपात्तरत्वात् सुहोपहृ
युक्त्यन्तरमप्याह माथान्यादिति रूपमिति तच्च तज्जदित्यत्र ऋकारस्योपस्थित्या तद्विशिष्टकोष्ठद्वतितत्र तज्जदिति चकारोच्चारणसमर्थो दन्तो
दानत्वरविशिष्टमिति ऋकारस्योक्तत्वात् दानत्वर्यणद्वत्वादिस्वरसिद्धिरिति बोध्यम् मन्त्राशब्दानमिति उणादियुक्त्यन्तर्भित्तिशेषः अतो यातृश
ब्दस्य दीर्घो भवेत्येव परत्वादिति इदमग्रिमंचकार्यैकोऽसमवायवैचविप्रतिषेध इत्युक्त्यादिशेषविहितत्वेन शोघा
पस्थितिकाचादित्यर्थः निष्कर्षे इति भाष्यस्य पूर्वपक्षिण इति शेषः यथा तत्क्षणमिति अप्रयुक्ते तत्क्षणभावस्य याम्यनेत्यर्थः वाध्यसामान्यचिन्तेति
त्यत्रोक्तमित्यर्थः अनयोरापि विप्रतिषेधो वाध्यबाधकभाव इत्यर्थः अभिमनेनेति भाष्यस्य मतस्य विप्रतिषेधपक्षश्चेति ॥ सा च तज्जत्वेन देवाभ्यस्यश
स्याभावेन विप्रतिषेध इति कथनमभिमानेनेत्यर्थः तत्र हि द्वयोः शास्त्रयोरन्यत्र लब्धा वकाशयोऽगुपपत्त्या प्रयोगपादसमवेति प्रतिषेधस्य प्रतिपादनमेवास्ति वि
शेषविहितत्वेन प्रतिपक्षोक्तत्वेन निरवकाशत्वाभावेऽपि पूर्वपक्षेति प्रयोजकत्वमस्यास्यैव ननु तद्दृष्टान्तिकर्षे स्य दृष्टान्तिकर्षे दृष्टान्तचित्तमन आह भा
ष्येति मूलेनुरित्यनुमितिः कृताकृत प्रसङ्गः तच्च कृतकवद्भूमद्विचिदृषितं सन्ति यानि त्यादिना गदेशस्य वाध्यसामान्यचिन्तनस्य प्रमाणा १२६

॥ ३३ ॥

एवञ्च बाधसामान्यचिन्तायाः समस्तत्वे च अभिमानेन प्रवृत्तिमिति यद्विज्ञादिष्वेवावस्थितिविशेषविज्ञानसमप्रमाणस्यान्तदायुरस्तादपवादस्यैतदादेशस्य सति यो गुणः
सद्वाधकत्वमेव स्यान्न तत्सर्वनामस्थाने यो गुणस्तद्वाधकत्वम् एतेन वस्यमाणदूषणेन गुणम् अन्तादीनि गुणम् तददूषणमेवाह हज्वदिति तत्र हिलुमिति विनिर्वाहिक
आख्यानावसरुद्रैः यो विप्रतिषेधो न वाच्यः किन्तु हिलुद्रिष्ये गदेशस्य प्रतिषेधगवैक्यः इतरथा हि सर्वोपवादीरः भयशेषगुणपूर्वेष्वेव सवने च्छेदो धेने सवन्तु
मपि बाधेनेत्युक्तम् भाष्यान्तरविरोधमप्याह मप्यन्त्येति शेषः अचिरं गतिः जुडागमस्येति शेषः अचिरं गतिः स्तिष्ठति स्तुत्रे एतद्देशस्य नुडपवादत्वाभावे वज्ञापकत्वम
स्तमेव च्छेदिविप्रतिषेधस्योपयन्ति भविष्यतीत्याशङ्कते यद्यपीति तेनैव ज्ञापकत्वेनैव नुटम् तददूषयित्वा विप्रतिषेधदूषयित्वा त्वत्त्वत्तुत्रभाष्य इति उक्तं भाष्यान्तर

सर्वचाचिरइति सूत्रस्य मचिरादेशो जस्युपसंख्यानं गुणपारत्वादिति निर्वाहिकं वाध्य विशेषचिन्ताभिमानेन प्रवृत्तिमिति भावः एतेन तत्त्वार्थमिति कव
लज्जसोत्पन्नप्रियति सरमित्यादौ गुणकल्पयतः परास्ताः त्वत्त्वत्तुत्रस्य भाष्यविरोधात् मप्यन्त्येति सूत्रस्य प्रियति स्त्वावित्यादि भाष्यविरो
धाच्च अनेन रेण कथं विप्रतिषेधइति अचिरं गतिः दूषयित्वेति यद्यपि नति स्तिष्ठति ज्ञापकेन तदपवादत्वाभावकल्पनया विप्रतिषेधोप
पद्यते तथापि ज्ञापकानुसरणस्यावश्यकत्वे तेनैव तत्संख्यातदूषयित्वेत्यर्थः इदं च हज्वत्त्वत्तुत्रे भाष्ये सतोष्टव्यमिति अतिशोदसंदेशवार्ति
केन कायेदतिभावः दशपादौति अत्रातवि विजनुनुम् निपातनव्यस्यम् न च परस्वर्णभावार्थमुभयनिपातनम् न स्येव निपात्येः नुस्वारनिपा
तनसामर्थ्ये नैव तदभावसिद्धिरिति सर्वचायमकारो न धातो रित्युवहोः प्रसंगाद्यभावाव्यमिति हन्तुर्वेकभूषाति कट्टुशब्देन सह न रूपवि
शेषइति साधवश्चिन्त्यइति भावः निपात्यतइति सकृददेशस्य पूर्वोक्तत्वेन भूत्वमिति भावः चार्तिमिति ॥ ७ ॥ तत्र तस्मान्नुद्रिष्येयं प्रतिषेधो वाच्यः न
वाच्यः आचार्ये प्रवृत्तिज्ञापयति नरादेशे नुटस्त्वाधत्तइति यदयन्तति स्तिष्ठति नाभिदीर्घत्वस्य प्रतिषेधं शास्त्रीत्युक्तम् अतिशोदः अतिविचारः तदंशे गंशे स्तुत्तुमागा
सोऽनुस्वारश्चेति परस्वर्णार्थमिति शेषः अत्र दशपादौति विप्रतिषेधतः कथने उभयेति नुमनुस्वारित्यर्थः अनुस्वारमात्रेत्यर्थः सवञ्च उभयथाप्यस्येका
रस्योणादित्येव चिन्त्यइति तत्रोवडादेशस्य प्रवृत्तेन नुमनदभावस्येति रूपे विप्रतिषेधस्य स्पष्टत्वादिति शेषः इमं प्रत्ययइति भुवइति शेषः ततः सकृददेशइति च सकृददेश
स्य प्रत्ययकारणे कोदेशस्य एतेनानपक्षे भूशब्दस्य लाक्षणिकत्वात् चार्तिमिति कथं निपात्यपात्तम् अतिदेशविषयलक्षणप्रतिपक्षोक्तपरिभाषायाः प्रवृत्तेरन्यत्रो

भाष्ये पूर्वग्रहणमिति वर्षादृन्ताः पुनर्भाष्यवद्वेषादेदृष्टमिदं. एतेनेत्येतद्वाच्यं. मुद्वेति वर्षात्पदं चेति मुत्र स्य वर्षाभूयुनर्भ्यश्चेति वाच्यं किं स्यात्तु रोधेनेत्यर्थः. यन्मूलो
न्निर्मूलोच्चाच्चिन्त्यमित्येवक्तव्ये उपस्थमित्युक्तत्तस्य बीजान्तरमप्याह कारभूतियत्रेति. अङ्गीति. सपिचितीशेषः. सवच्चकाराशब्दे दुष्टाचरणकृताय व्रस्थाने निग्रहो
गजकर्तृकस्तद्वाचकः. यत्र तु कारागृहमिति प्रयोगस्तत्र सकीचकैर्मोक्तपूणे रन्ध्रे भिवक्तव्यो गः. तत्र यथा कीचकावेणवकोऽयुः सन्त्यनिलोद्गता इति काशन्ती च कप
दस्यामासत् पूणे रन्ध्रत्वं विशिष्टशक्तिरिति. अपि पुनर्मोक्तपूणे रन्ध्रे भिवक्तव्यो गः. तत्र यथा कीचकावेणवकोऽयुः सन्त्यनिलोद्गता इति काशन्ती च कप
शेषनाह इत्येति. गीत इत्यप्यहोमिति मूलोक्तरीत्या समुदायस्यागानचमत्कारकरीत्यतस्तद्वाच्ये. एतत्तद्वत्त्वमिदं किं कार्यागोतद्वत्त्ववयवविभा

एतेन भाष्ये पूर्वग्रहणं व्यवहितेऽपि प्रवृत्त्यर्थमिति वर्षादृन्ताः दावपियजिति परास्तम्. मुद्वेति वाच्यं किं नु रोधेन पूर्वग्रहणस्य परिभाषा प्राप्ता चेन्नुवाद
त्वाच्चिन्त्यात्. उपेक्ष्यमिति कारभूतियत्रकाराशब्दः. करोतेत्येतद्विदाद्यडिनिष्यन्त्वोवधनग्रहवचकस्तदापामहकोदेशस्य पूर्वोक्तत्वेऽपि वा
तिके पूर्वग्रहणप्रसिद्धत्वेन हस्त्यपाठकवाक्यतया च हस्त वाचकस्यैव पूर्वग्रहणादिति भावः. इत्यप्यहोमिति. एतत्तद्वत्त्वमिदं किं कार्यागोतद्वत्त्ववयवविभा
लक्षणतयेति. तपरकरणेन स्याद्विद्वत्त्वलाभादिति. निरवकाशत्वं चेति. चेद्वेत्येतो निरवकाशत्वमनोवधकत्वे भित्तु न स गच्छेत्तेत्यर्थः.
अमरास्यस्त्वमिति भिन्नलिङ्गान्नदृष्टमिति. तत्तु परिभाषणादिति भावः. भाष्यमिति स्थाने न्नरतमद्विमुद्वेति भावः. क्वजन्त्येति. रशब्दो

पियकारादिप्रत्ययान्नञ्छादमद्विभिभाष्याशङ्क्यः. ॥ वाच्यिकावक्ष्यमिति भावः. कैयले क्तप्रकारान्नस्मूलकाराह. एतेन ह्योकारादिति. एवञ्च पूर्ववद्वा
रोयद्यपि पाणिनिनेच्चारितस्तथाचार्याः क्तान्ननिवर्तनद्वितित्वायेन तस्य न्यागः क्तान्नद्वयशयः. केचित्तु गकारोच्चारणमङ्गलार्थम्. आतद्वितित्वविक्षिप्तमतएव
चित्तु गरीयत्र न दोषः. गकारस्य विवक्षितत्वे स्थानिवद्भावेन गृह्यस्य गशब्दतयाऽङ्गाधिकारोत्तमद्विविधमनेन गशब्दत्वेन दोषः. स्यादेव. ममत्वमिति धित्वा
न्महत्तस्य प्रवृत्तिः. चतुस्तु प्रकृतसहस्रभाष्येन परत्वं प्रत्याख्यातम्. चित्तु गरीयत्रातिप्रसङ्गस्य तु गोः पूर्वत्वमिति तेनेन स्यात्तन्निवद्भावस्य प्रतिषेधादेव निगमः. दोषश्च
सर्वनामस्थाने णित्ववक्तव्यम्. ननु मूलोक्तस्याधकत्वेन निरवकाशत्वं चेत्तु क्तप्रकारोपादानेन निरवकाशत्वाभावेऽपि वाधकत्वस्य प्रतिज्ञातत्वाह चेद्वेति विनि

मूले संशयभूयसेति यद्ययं स्त्रीलिङ्गः स्यात्तदा भूयसादिति स्यादिति भावः ननु स्यानि वस्तुन स्याभाष्ये शब्दस्य क्त्वात् प्रतीत्यैवेति केचन प्रसंगेति नो
 तस्य कथनमयुक्तमित्याशङ्कानि वारणायाह रात्रिभिरादि उक्तभाष्ये व्याचष्टे राः शब्दे इति उच्चारणार्थ इत्यनेन ग्रन्थः वास्तुतस्तिकारः सप्रत्येकवचनरूपप्रवेष्ट्या
 येनाह प्रायेणेति आसवः केवलस्य क्त्वात् सत्त्वेनैव अतएव उक्तार्थः मूले स एवेति कैयटखेयार्थः स्पष्टमेवेति यद्ययं केवलोऽपि स्नादसः स्यात्तदापि शब्दे चारण
 वयथ्यापमिः उक्तभाष्योक्तप्रयोगद्वयविरोधश्च स्पष्टमेवेत्यर्थः इत्यजन्तपुल्लिङ्गविवरणम् यत्तु लिङ्गविशिष्टपराभाषया प्रातिपदिकत्वादि तत्तन्मयुक्तमपरिभा

यकारेण यकारादिः प्रत्ययोल्लस्यते इकार उच्चारणार्थः प्रायेण विमर्गैरहितस्त्वपाठः न दाशदौ प्रत्यये इत्यस्यैव इति भावः त्विति आतएव रायमिच्छती
 ति विश्रुतप्रदर्शनपरभाष्यसङ्गच्छते नहि विश्रुतश्च्युतेऽत्रावरायि आशारायाशामित्यचः परस्मिन्नित्यत्र भाष्ये प्रयुक्तमिति भावः यस्मा
 त्रमिति अत्रासुर्विवीजस्यस्यैव इत्यजन्ताः पुल्लिङ्गाः लिङ्गविशिष्टेति तया परिभाषया प्रातिपदिकत्वात्तद्व्याप्यधर्मोणा विशिष्टवोधनेन
 नतया प्रातिपदिकत्वादित्यर्थः ध्वनित्तत्वेन देवदुह्रीहेरुधस इत्यत्र भाष्ये परत्वादिति असंबुद्धौ हत्स्वादि लोपश्चरितार्थः कृते लोपेण न्तं सव
 काशमित्यभिमानः ननु सत्यपि सभवे वाधनमिति न्यायविरोधोऽनन्वाह प्रतियोगेन क्त्वाच्चेति अपवादत्वाच्चेत्यर्थः यथाश्रुतेपीति आकारप्रक्षे
 षाभावेपी इत्यर्थः परत्वेनेति योग्यतासंभवेति विप्रतिषेध इत्यभिमानेनेदम् आटश्चर्युदाहृतमिति समुदायावयवयोः सन्निधानेन नुवन्धडा
 भयोपकारकः नचायमनर्थकः आदौऽश्वत्तः क्वापि असंभवादिति तदाशयः इहादोऽभावादिति अयं भावः निर्देशेषु प्रायोगिकरूपा समभेदोप
 देशिकरूपग्रहणमिति घसंज्ञादि सूत्रे भाष्यस्यम् ॥

खे वोधनेन आतिदेशेन ध्वनितमिति नद्यन्तादुह्रीहेः कवित्वार्थे कु एडो धीत्यवकवायादनपरभाष्येण ध्वनितमित्यर्थः यदुक्तं प्रागप्रसिद्धेति नदिह दर्शयति आ
 संबुद्धावित्यादिना सावकाशमिति प्रत्ययलक्षणनेति शेषः अपवादत्वात् निरवकाशत्वेनापवादत्वात् अभिमानेनेति यत्तेन पूर्वोक्तार्थः स्मरितः प्राचीनाशयसाह
 समुदायेति भाष्ये स्पष्टमिति तत्र सर्वेषु सानुवन्धकानि हेतुषु रूपमाश्रीयते यत्रास्थेन द्रुयमिति रूपमिति ग्रहणान्नरेषा लौकिकस्य योगान्नस्यैव लौकिके प्रयोगेमा

श. २. तुवन्मृकानाम्प्रयोगोक्तो निदिहीयः प्रयोग उपपास्यते सोमावुपदेशो न मेत्युक्तम् ॥ ३ ॥ तेषाम् अन्यवन्त्येवमिह प्रेतानाम् प्रहृतमिह प्रयेणहृत्कारो संज्ञकोति एतेनम् ॥
 सी. ३. यदुपदेशप्रत्यक्तयस्योक्तज्ञानस्यैव तदनुवन्त्यकव्यवहारद्वनिविद्वर्षितम् प्रहृतस्य दकारस्य तु स्यादुपदेशप्रयुक्तो वेसंज्ञोति नादश्च यस्य प्राधिपतिभावः यथा दका
 १२८ रस्य नाडव्यवचनप्रथाप्यत्रानुवन्त्यविषयेदृश्यमानं सत्वमिह हिडिङ्कारस्समुदायस्यैवावयवद्वनिवन्नश्रिमद्वद्वयत्रस्यमाणत्वं एतेन प्रकारं ॥ ७ ॥ ७ ॥

रोक्तं कीं चार्यानेन नवाहुज्जादीनामित्राचारमत्येवेयथाह नैष्यतइति अत्राहुत्वादिगि सातः सर्वनामसंज्ञानपेक्षेनात्राहुत्वंमसुहुत्वंकार्यकालपरम्
माश्रयानप्रवृत्तिसायेरक्षेनवाहदुत्तमिभावः मूलद्वयादिनमिथ्येति सर्वनाम्ना मुहुददेशेसकारस्यप्रत्ययवत्त्वावेनयत्वाप्राप्तानमिथ्येत्यर्थः ननुप
रदिवद्भावेनकारस्यप्रत्ययतयातदोदाहस्यामुहुः प्रत्ययतयातदवयवस्यवत्त्वमिविध्यति नचसर्वनामत्वमूर्त्तान्नवद्भावेनवाच्यमिथुभयमत्राश्रयणेनान्नादिवदा

उपदेशे चोषामि सञ्ज्जकादुपस्थितं द्रुणवतामेव प्रदेशेषु भानमिति दकारो संज्ञाकारस्येयादिक्रमेणार्थः क्तकवत् निवेति सूत्रे भाष्यसु
 दमेतेतत् याणिनेश्च नत्र त्रविशिष्टोपदेशोतास्यैषाण तत्र युक्तं सञ्ज्ञ केन तस्यैव दित्वा दित्यवहरो नावयवस्य तदुपदेशोतास्येया भावात् यमेनौपदेश
 शिकस्यैव त्वाभावेन न वृद्धिप्राप्तिः नेष्यते च तत्र वृद्धिः प्रयोगे गतनाडिति आदश्चैयसंगतमित्यपस्तम् यादियै इति अतएवात्वायुव्याडिति भावः
 नमित्येति इत्याद्येव नमित्येति द्यथः पूर्वमस्मिद्धिः असन्त्वाभावेन सुत्वाभावापत्तिः पूर्वमुत्वेव सिद्धिः स्पष्टं सन्त्वासु यडित्यादिव द्याख्या
 भेदेन रूपद्वयमिहापि स्यात् सुत्वापक्षे आप् स्थानिकत्वेनामुद्धः श्रयतया तदवयवत्वेन वत्त्वमिद्धिः एवं च तत्रास तस्यैव यत्थेदुत्तरस्या
 दग्रहणमपि ज्ञापकमिति भावः परं तु संज्ञाकृतवद्विरागत्वस्यानाश्रयेन नित्यत्वादमुद्धिः नित्यमिद्धिः ॥ ११ त्तिनेषो भविष्यतीति नव्यम् विभिनका

यस्यैवमदं कशास्त्रयोः प्रवृत्तये उभयाश्रयेणोपितन्वयाय विषयत्वाभावादनैककार्यार्थमुभयाश्रयणत्वेनैव तत्प्रवृत्तेर्नाह इत्याद्येवेति पूर्वमस्मदीति सुतस्यसि
द्धत्वेन पूर्वमस्मदीत्यर्थः नमुनेदृशिसूत्रेनेति योगविभागीप्रयोगाह पूर्वमुच्यते इति तथा च तृतीयव्याख्यापक्षेऽत्र मेरिगस्य वाक्यस्य प्रवृत्त्याः समुपयङ्गिनियथा
भवति तत्रा यद्यप्यसङ्गादेशस्य पूर्वमवृत्तिपक्षे सुत्वम्भविष्यति तथाप्याद्यव्याख्यायै न सिद्धेति विभावाच्च तत्रैति असुपेदस्यैवैषत्वे च तत्र अदसोमेवेति सूत्रे
स्यादग्रहणमपीति अयिनाः समुपयङ्गिति लक्ष्यस्य सङ्ग्रहः सङ्गाहमेति नलोपः सविनिस्सृतेहति नुग्रहणान्नदनाश्रयणमर्थमम् ॥ ॐ ॥ १२८

द्वितीयासदिति अत्रचकारस्यविधेयबोधकप्रदेनमुपादानेनविधेयान्नरस्यसमुच्चयोभविष्यतीतिभावउभयोपीति अस्मद्धोयाडागमस्यचेत्यर्थः सवन्त्रासयाडापद
 भिसूत्रबोध्ययाडागमस्यापिपक्षे — रूपासिद्धिः स्फुटैव दूत्याद्योत्यादिपदेनासुधैदस्यसमहः ग्रहः नचहितीयायाच्चेतिनिर्देशरूपपदानापकान्ततस्यसूत्रा।

स्योभयविकल्पबोधकतेनिवाच्यम् ज्ञापकाश्रयणेनप्रतिपत्तिगौरवस्यस्फुटत्वात् दूषणान्नरसयाद् किञ्चेति ननुविषयभेदात्कथमपवादत्वमतआह अचेर
 ति सर्वनाम्नद्विस्त्वस्ययाडपवादत्वेपि अस्मद्धोदेशेनेष्टसिद्धिर्भविष्यतीत्याशङ्कानिगरचष्टयद्युपीत्यादिना ह्रस्वश्चेतिनवाच्यमितिपूर्वपक्ष्यभिप्रायः अवह
 सूत्रस्यभाष्यरीयेति गौरवचनेस्वरसिध्यर्थमितिवातिकस्ययास्यानवसरेउक्तायरीनिस्येयश्रेः सवच्चेतस्यैदृत्यवताशब्दस्यानोदानत्वबुद्ध्यात्तस्यस्थाने

नचचेनयाडपिविधेयोः सुह्रुः चेतिन्यासेद्वतिवाच्यम् विभाषाहितीयेतिस्त्रेणविनिगमकाभावादुभयोरपिविकल्पोद्दितीयायैदत्याद्यसिर
 व्यापतेः किंचास्मद्धोयाडपवादत्वेनाद्विषयेयाददलेभः अचिरादेशानुदपूर्वविप्रतिषेधेनेत्यसंगतम् रादेशस्यवाध्यसामान्यचिन्त्यास
 वोपवादत्वेननुदपवादत्वादित्याशङ्कानतिसुचतस्त्रितीर्घात्त्वनिषेधाद्देशानुटनवाधतद्विभाष्यो उक्तंह्रस्वस्त्रेनस्याद्विषूयभेदेपियेन
 नाग्राप्तन्ययेनबोधकत्वेमिष्यतसव यद्ययस्यडादेशेनसिध्यति तथाप्यवह्रः सूत्रस्यभाष्यरीत्याः त्रतस्येनकदाचिदन्नस्योदानत्वेरका
 देशउदत्तेनेत्यनेनविभक्तेरुदानत्वापत्तिरित्याहुः सामर्थ्यादेवेति॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

यन्तोषोबोधाः यदास्थानिनआद्युदानत्वबुद्धिसत्ताययपिमिद्धिसणय्यन्तोदानत्वबुद्धिरपिकदाचिन्त्यादिनितात्पर्यम् असुधैदत्यत्रसस्यप्रकृत्येकदेशत्वस्यव
 दूषणस्ययदितुयादसवमुदत्तदासकारः प्रत्ययावयवद्विमुत्वेदोतेषत्वस्मविष्यतीत्यभिप्रायेणाह मूलेषक्ततस्त्विति युक्तसूत्रातीतिस्त्रान्नन्नरमेवमपिमु
 युक्तम् सर्वनाम्नद्विस्त्वस्ययानुसृष्टमवकाशः परस्ययादः सुह्रुस्वश्चेतिमदाः श्रेः सवंसतिसर्वेनाम्नदृत्यस्यपञ्चम्यन्नतयास्यानित्वात्समेवेनयाद्विनिषधाय
 याऽवयववयविभाषिकानथास्थानपदानिह्रूपितममन्वाधिकपिभविष्यतीत्यधिकप्राधिकोमाशङ्कनिरचष्टेनचेति दीचेद्विति याददृत्यबदीधेदृत्यशेयडा

नन्वेवंपराः कावयवोः काः। यदा ननु यत्तौ गुणद्विपररूपापनिर्वात आह द्रव्ये चरणद्वि युद्धागमे कर्तव्ये विवक्षितकारविशिष्टयुद्धागमविधानसामर्थ्यादि
त्यर्थः यदो निष्पत्तिरावन्तवैति आपदस्य प्रसङ्गात्सामवेयस्य सूत्रस्यावन्तवप्रवृत्तिः आमीयस्यास्मिन्वेनसम्बन्धः नन्वेवस्मिन् युद्धागमे यथोकारउ
च्चारणार्थो भवति च यथा युद्धागमे यकारस्य स्थित्या शङ्कान्निराचष्टे उच्येति व्याख्यादिति सेनायावेति सूत्रनिर्देशदर्शनमूलकव्याख्याना दित्यर्थः यद्यकारउ
च्चारणार्थः स्यात्तदानीद्देशात्सङ्गतिः यथैव ननु प्रज्ञातं सूत्रवत्त्वे रिणादावप्यामीयस्य तद्विषयस्य न स्यादत आह कस्त्वयद्वि मादृकानुवृत्तौ मानन्तवैवेति
निर्देशात्तत्रैः सम्प्रसारणञ्चेति निर्देशश्चेति गृहाण वदुषु समौ नतकल्पनापेक्षया मण्डूकानुवृत्तिरेव ज्ञायमी मूलोऽवधेयमित्य नेनात्यदपि ह्यचित्तमत्तथा
दि यदि मादृकानुवृत्तिमेवैव सम्बन्धाभावादेवैव सम्बन्धकल्पनाभावाद् न भूयेयाग्रहताद्विषयेनोपादः सन्द्दहस्वश्च अस्मि त्रेकयद्वि सूत्रत्रयमस्तु आमी

[illegible]

此庄

यद्वापूर्वात्ताभिप्रायवत्त्वेऽपि दमुपातन्ते न प्राप्ता प्राप्तिविकल्पाय स्यापि सङ्ग्रहः कार्यः उद्देश्यविधेयत्वमिति दृष्टोत्तमज्ञप्रत्ययः इत्यर्थोऽिति अन्यथाहयोः यदयोः
सामानाधिकरण्यभावेनानेकमन्यपदाश्रयित्वमसाप्तुपपत्तिः स्यादिति शेषः ॥ ३ ॥ ननु यापूर्वासाङ्गरेत्येवविग्रहोक्त उक्तगपदमेवलाक्षणिकमक्ततथापि बहुव्रीहि
र्हि भवेत्विधित्वाशङ्कान्निराचष्ट नविधाविति जैमिनिशस्त्रप्रसिद्धेयन्यायः उपः स्तोपसहासभापदर्थेतात्पर्यग्रहोत्तरेवैकस्यादेत्युक्तमपरस्यविधायकत्वम
यद्विधायकस्यापिलाक्षणिकत्वन्नदात्मसाध्याश्रयुपपत्त्यादिग्रहस्यैवस्त्वेनगुणतयास्यप्रतिपत्तयेवविद्विषयविधेयत्वमपरस्यविधायकत्वम
तद्विधेयत्वमिति गुणवचनमप्येति गुणोपसर्जनद्वयवचनपथयोः भाव्यद्वि अन्तरत्वहिर्योगादिति सूत्रमाध्यायपथः खण्डनं दृढमिति रसितुम्भूमिकामारचयति

नविधौपरशब्दात्त्येद्विधेयवोधकैलक्षणनौवित्याच्च चदुक्तविग्रहेतुपूर्वापदस्ययच्छब्दमभिधाहारेणोद्देश्यसमर्पकतयातस्येवला
क्षणिकोत्तेनगुणवचनतयापूर्वनिपातापत्तिरिति नक्तैव्यमिति स्पष्टचतुर्भाष्ये ततोयाशब्दसाहचर्येण सहायवाचिद्वितीयाशब्दस्यनग्रहः
णम् भाग्येविधेयमानस्यानोभक्तेर्विशेष्यत्वेनस्त्रीत्वमनभिधानात् एतेनमत्रलाक्षणिकत्वाद्द्वितीयाशब्दोक्तविद्वत्त्वमपरस्य अत्रसूत्रे
नसापस्मिन्वाप्रवर्तते प्रतिपदोक्तस्याभावात् नचमहाविभाषयनभवेवार्तिकप्रवृत्त्यारूपद्वयमिदम् अनोनित्यत्वार्गीकारात् आद्युदात्ता
स्यतथापिरूपद्वयमिदं पुरास्ममितिभावः अत्रापसम्बन्धानादाह संवृद्धाविति ॥ ५ ॥ तृतीयाशब्देति साहचर्येणैति सदृशयोरेवमहायत्वस्थलोके

विपराभाज्जगित्यादिमन्त्रभाष्यादौचस्यष्टत्वादितिभावः ननुद्वितीया भक्तिद्वितीयस्यसुपुर्णाङ्गाद्वयान् प्रत्ययान्नोपशब्दोक्तुं भवन्त्यान्वयस्यतीयप्रत्ययान्तत्वा
भावेनवातिकाप्रवृत्तविद्वत्त्वमवश्यकमित्याशङ्कानुत्थानायाह भाग्येद्वि अन्भिधानादिति अत्रमानन्तुसूत्रप्रत्याख्यानपरस्मात्पथमेव संज्ञेन अन्भिधानादरु
त्वे नतत्र अन्नन्ते अभावादिति अनेभावे पितृवैकादेशेनसर्वस्यलाक्षणिकत्वादितिभावः प्रकागन्तरेणसूत्रसाधेयशङ्कावारयति नचेति अङ्गीकारादिति
आतस्य प्रादिशङ्कितुन्नास्माकं मदधिकारद्विद्वद्धाः सिद्धमिति मननाह आद्युदात्तस्येति मातुमोतज्जिति वातिकेसम्बुद्धिविधिकाभावादनुपादानाच्च तस्यसा
म्बुद्धावेवग्रहमिति कुत इत्यत आह अत्रोपेति पुत्रार्थमित्यस्यपुत्रार्थत्यर्थः अहमेद्वि पुत्रार्थत्वस्यविशेषणम् तादर्थ्येत्तुर्थी ब्राह्मणाययमितिनेवोपा

कल्पेन समाधायकारप्रश्नेषोर्वातिकप्रत्याख्यानयस्येसमाधानान्नरन्तर्गतमितिलक्षणमपि यदोक्तमपि भाष्यप्रवृत्तिरेव समाधानमिति ध्वनितम् न चानुसृत्यैव विषयवर्णने
 नाह संज्ञकं यदावन्मिथ्यार्थवोचितमिति वाच्यम् यदाह अधिकारद्वयवचनेन तस्य विशेष्यतायावोक्तत्वात् अतएवाह वद्वयैव द्वयत्रयाहः प्रवृत्तिः यवत्त्वात्रास्यरम
 मूलमूलान्द्वयप्रामाण्येन धेनेतितत्त्वम् अतएव द्रव्ययोरप्राप्तेरेव नेति निवृत्तमिति निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वेन यस्याख्यावितिसूत्रे च दीर्घस्य ग्रहणेन विधेयमिति
 निवृत्तमित्युचितमेवेति भावः ननु द्रव्यघटितवाक्यव्याख्यानावसरे तत्राशयनेन दीर्घघटितेनेत्यस्य सम्बन्धोसीति गम्यते तथा चतद्वृत्तिवाक्ययवानस्यादित्येव व्याख्या
 नमुचितमत आह भावति भावमात्रेयार्थः उभयत्र तात्पर्यकल्पनापेक्षयाऽप्राप्तभावस्यैकस्य कल्पनेलाघवमवति अतएव द्रव्यघटितवाक्येनैव वाक्यापि भवति न च
 दीर्घघटितवाक्येपि न स्यान्निवृत्त्यातदंशोऽभयत्र विभाषात्वेवात्विगिवाच्यम् अङ्गुप्तकल्पनापेक्षया क्लृप्ताशयस्य कल्पनायां लाघवात् ननु व्याख्यापदस्य प्रकृतिना
 द्रव्ययोरप्राप्ताविति अतएव यद्व्याख्याविति सूत्रे द्रव्यघटितवाक्येनेति निवृत्तमित्युक्तं भाष्ये निषेधे प्राप्तमिति भावतात्पर्यकतालाघवानुरोधेना
 प्राप्तविभाषात्वेवोचितमिति भावः द्रव्ययोस्तस्त्रियामित्येवेति इत्यादिष्वप्राप्तिमाशङ्क्यति हि द्रव्यस्त्रेयत्रेनित्यस्त्रीलिङ्गावित्येव विधेयमिति यमो
 नाश्रीयत इति कैयटोक्तिरप्युक्तमानुरोधेनाह द्रव्यशमात्रविषयाय व्याख्याविति सूत्रेऽत्रत्येयद्वयवद्व्याख्याविति सूत्रेऽत्रत्येयद्वयवद्व्याख्याविति सूत्रेऽत्रत्येयद्वयवद्व्याख्याविति
 व्याख्यानेन निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकतायात्र नित्यस्त्रीलिङ्गावित्यस्यावश्यकत्वाच्चेति भावस्तदाह अन्यथेति कैयटीत्येति ॥ ५ ॥ स्त्रियामित्येवेत्युक्तं
 मत आह द्रव्यदिक्षेति उपक्रमानुरोधेनाह इत्यादिष्वप्राप्तिशङ्कायास्तत्तासां व्याख्याग्रहणप्रयोजनप्रदर्शनेनोपक्रमानुरोधेनाह तथाहि भाष्ये आख्याग्रहणद्वयमर्थमनदी
 संज्ञायासां व्याग्रहणस्त्रीविषयार्थम् स्त्रीविषयवैषयै नित्यनुर्योरवनदी संज्ञायास्यात् द्रव्यमाभूत् ग्रामण्येनेत्येति सूत्रेति अत्र कैयटः आख्याग्रहणसमर्थान्नियम
 आशीयते स्त्रियमेव यावच्चक्षते ननु लिङ्गात्तत्र युक्तमपीत्यर्थः आख्याग्रहणप्रयोजनप्रदर्शकेऽस्मिन्नातिकेविषयशब्दोऽन्यभावेतद्वृत्तकसवकारे व्याख्या नप
 रभाष्ये स्वकारार्थमवतुनित्यशब्देनाख्यातः ग्रामण्येनैति ग्रामणीशब्दः क्रियाविषयत्वाच्च लिङ्गात्वात् स्त्रीविषयता भवतीति स्त्रियामित्येव मतमचेनदी संज्ञेन भवति
 सर्वभाष्यव्याख्यायशब्दः स यदेवमिष्यशनिप्रभृतीनामभयलिङ्गाभास्यद्वयोना च्छरणवचनत्वात्सर्वलिङ्गाभास्यद्वयोना स्त्रीविषयत्वाभावात् स्त्रियाद्यैवोक्तिरिह स्वच्छेति नदीसं

द्विती डिति चेपदुःखं स्थानेयवाग्रधीनदीसंज्ञौ न भवतः ततः द्वसौ ह्रस्वौ ह्रस्वाव्योद्वृत्तिनदीसंज्ञौ भवतः स्थानौ वा नेति विवृतम् ततो विधिविधौ भवतः स्तथा
 स्वायुद्वसौ डिति ह्रस्वम् एतत्पदस्य धिनदीसंज्ञेयरे कविषयत्वादकसंज्ञाधिकारत्परायेण प्रवृत्तौ शक्ये शक्यते इति भवति एवं यो विभागेन समाधाय ह्रस्वदेवियोर
 विशेषणनदीसंज्ञाविधायनस्याः द्रव्ययोर्विसंज्ञावाधिका तस्यान्यप्राप्त्याप्यमिथेडिति विभाषा आरभ्यते इति योगविभागाभावमाश्रित्योक्तम् एतस्मिन्नाप्यग्रन्यह्रस्वद्वि
 वाकोपि ह्रस्वाव्यपदस्यैव सम्वदः कृतो न त्वेकदेशस्यैकैवल्यीपदमात्रानुवृत्तिर्न युक्ता एवं सति मूलो मङ्गुतिः प्राप्नोति तद्योजनानाह नित्यत्वाथ्येकमिति परत्वादित्यत्र वि
 शेषाकादृक्त्वानिवृत्तये आह डेयेमिति न च परत्वादौ चेति पुनः प्रसङ्गः विज्ञानन्यायेन हेरामित्यनेनैव सिद्धमिति तदुच्चार्यमिति व्यर्थे मिति वाच्यम् पुनः प्रसङ्गः विज्ञानन्यायानि न्या
 यज्ञापनार्थेन सत्त्वात् तेन सकृद्वत्ताविति नापूर्वमिति वाध्यम् ननु गदेशविषये विशेषचिन्तायामिति खट्वस्य सजसि गदेशे वक्तव्ये शृणुणस्य परत्वादित्यर्थे केन जमिशेदे

यस्मादिति डेग्रमेपक्षयेति भावः तिसृस्तिसृतीति द्रुदं प्रियति स्वावित्पादे मे पर्येतस्येति भाष्योदाहृतस्योपलक्षणं स वाध्यत्वात्मान्येति द्रुदं चतुः
 ज्ञ क्रौष्टुवित्त्रभाष्ये स्पष्टम् बाधद्वि अतस्तस्येति न्यायप्रयण्डेन स्यैव बाधः स्यादिति वाध्यम् ननु यत्रानेकविधिमिति येन नाप्राप्तं न्यायप
 वादत्वेनोक्तम् तत्र व्यवस्थायकामध्येपवादद्वयादित्यायाः प्रकृते चरभावस्य नैकापि येन नाप्राप्तिरिति चेत् किमिदं येन नाप्राप्तिन्यायेन यु
 वे सवर्णदीर्घापवादतया प्रथमा द्वितीया मात्रविषयमुक्तकृत उदित्यपवादतया पचमीषधी ॥ १॥ शृणुण परत्वादित्यनेन सिद्धिर्भविष्यतीत्याशयेनाह इदमिति
 द्रुदमुक्तस्यम् आदिना प्रियचतस्त्रावित्यस्य सङ्ग्रहः इदञ्चेति वाध्यत्वात् चिन्ताप्रयण्डेन स्यैव बाधः स्यादिति वाध्यम् ननु यत्रानेकविधिमिति येन नाप्राप्तं न्यायप
 वादत्वेनोक्तम् तत्र व्यवस्थायकामध्येपवादद्वयादित्यायाः प्रकृते चरभावस्य नैकापि येन नाप्राप्तिरिति चेत् किमिदं येन नाप्राप्तिन्यायेन यु
 वे सवर्णदीर्घापवादतया प्रथमा द्वितीया मात्रविषयमुक्तकृत उदित्यपवादतया पचमीषधी ॥ १॥ शृणुण परत्वादित्यनेन सिद्धिर्भविष्यतीत्याशयेनाह इदमिति
 द्रुदमुक्तस्यम् आदिना प्रियचतस्त्रावित्यस्य सङ्ग्रहः इदञ्चेति वाध्यत्वात् चिन्ताप्रयण्डेन स्यैव बाधः स्यादिति वाध्यम् ननु यत्रानेकविधिमिति येन नाप्राप्तं न्यायप
 वादत्वेनोक्तम् तत्र व्यवस्थायकामध्येपवादद्वयादित्यायाः प्रकृते चरभावस्य नैकापि येन नाप्राप्तिरिति चेत् किमिदं येन नाप्राप्तिन्यायेन यु
 वे सवर्णदीर्घापवादतया प्रथमा द्वितीया मात्रविषयमुक्तकृत उदित्यपवादतया पचमीषधी ॥ १॥ शृणुण परत्वादित्यनेन सिद्धिर्भविष्यतीत्याशयेनाह इदमिति

द्रुदमुक्तस्यम् आदिना प्रियचतस्त्रावित्यस्य सङ्ग्रहः इदञ्चेति वाध्यत्वात् चिन्ताप्रयण्डेन स्यैव बाधः स्यादिति वाध्यम् ननु यत्रानेकविधिमिति येन नाप्राप्तं न्यायप
 वादत्वेनोक्तम् तत्र व्यवस्थायकामध्येपवादद्वयादित्यायाः प्रकृते चरभावस्य नैकापि येन नाप्राप्तिरिति चेत् किमिदं येन नाप्राप्तिन्यायेन यु
 वे सवर्णदीर्घापवादतया प्रथमा द्वितीया मात्रविषयमुक्तकृत उदित्यपवादतया पचमीषधी ॥ १॥ शृणुण परत्वादित्यनेन सिद्धिर्भविष्यतीत्याशयेनाह इदमिति

श्री

स्त्रियामिति मत्रच युत्तपुंसकयोश्च तथाच मूलग्रन्थस्यातदुक्तमित्यमखण्डनं रवतास्येति भावः न च स्त्रिया न्नत्र चेत्यसद्वृत्तम् विरुद्धं लिङ्गद्वयवृत्तिवत्स्यासम्भवा
 दिति वाच्यम् दारानि यो तस्मात्सुक्तेन वक्तुः ख्यर्थेऽस्य प्रतिपादनं दर्शनेन लिङ्गयोर्विधेयैव भावात् उक्तं अत्रेदं वक्तव्यमिषादिप्रत्ययेनोक्तं ॥३०॥ मूढं रविरोधि
 त्वेनेति जहत्स्वार्थोत्तरेव यत्र रूढिर्विरोधिनीति रूढ्यवहारस्य सत्त्वादिभिर्भावकृतिः समुदायशक्तिर्यत्रावयवार्थो भिन्नार्थवृत्तिस्तत्रैव जहत्स्वार्थो यथाशक्तं मूल
 पादिषु तथाविह नानासमुदायशक्तिसाद्विरुद्धभावात् ननु रूढोक्त्यनादरेण मूलग्रन्थस्य योजनेत्यादेवेत्यत आह किञ्चेति द्रव्यवाशेति जहति पदानि स्यान्निय
 मजहत्स्वः जहत्स्वार्थो यस्य सा जहत्स्वार्थो रवमजहत्स्वार्थेऽत्रापि बहुवचनं प्रयोगभेदेन अयमत्र विवेकः यत्र रूढिर्विरोधिनीतीनां वाच्यत्वं दृश्यं स्या
 येत्यसंबन्धात्तागस्य समुदायशक्त्येवार्थविशेषस्य प्रतीतिः यत्र तु न रूढिर्विरोधिनी राजपुरुषवद्भावादयथा तत्रापि राजपदस्य राजत्वनिष्ठप्रकारानि रूपायामुक्त्य
 तद्वज्जंतु रूढेरविरोधित्वे जहत्स्वार्थेऽन्ते रभावः किञ्च जहत्स्वार्थे जहत्स्वार्थशब्दयो रवयवानां वाक्यदृष्टत्वात्तथागतदभाववित्येवाभ्यः
 तत्रान्येत्स्वार्थपुमादिरुक्तेः कथमन्यपदार्थेऽस्त्रियावृत्तिः न चान्यपदार्थस्य समुदायशक्त्येव समुदायघटकत्वेनावयवस्यापि संशयकद
 त्याशयः तद्विजहत्स्वार्थेऽपि तु ल्यतत्रापि पक्षेऽन्यपदार्थस्य समुदायशक्त्यन्तात् यदि स्त्रीवाचकताप्योप्यधिकरणविवक्षेत्युच्यते त
 दाऽजहत्स्वार्थेऽपि तु ल्यमिति तल्लोपसम्भवादिति ॥ विशेष्यतातदवच्छिन्नोऽयमद्वैतकस्य प्राधान्यात्तागस्य गोष्ठमावेतैव जहत्स्वार्थवृत्तिरिति वावहा
 रः सर्वज्ञानार्थकत्वेऽवयवशक्तिग्रहाभावेऽपि समुदायशक्तिग्रहादौऽप्यपि भिन्नि अतएव अवयवशक्तिसद्वृत्ततः समुदायशक्त्या विशिष्टेऽपि स्थितिजनकत्वमेकार्थो भाव
 दिति वदन्निभावेऽप्यन्यस्य ग्राह्यपक्षान्नरमुक्तमथवाऽन्यथा विशेषणस्य विद्यतीति यतस्त्वस्य राजपदस्य न पदेत्तौ स्वार्थस्यायागस्य पुरुषादिपदमेव राजसम्बन्ध
 विशेषपुरुषेयतामिति यथाचस्य कादिपुष्पाणां मभावेऽपि तदीयमोदात्तयमात्रेण चस्य कपुटमित्यादिव्यवहारस्तदस्य रूपादिपदे न राजसंवन्यत्वेऽप्यस्य दीनाममिति
 पादेन राजत्वविशिष्टस्य तत्राभावाज्जपदार्थः पुरुषे विशेषणमिति वावहारः यतस्त्वस्य जहति पदान्पुंसजननीभूतानि स्याथप्यमिति जहत्स्वार्थेऽन्यथा
 त्वार्थोपपत्तेरनेवम् अजहत्स्वार्थपक्षस्यैव व्यपेक्षासामर्थ्यमेकइत्यनेनोक्तं अतएव इति अजहत्स्वार्थपक्षे प्रागुक्तार्थेके सः अन्यपक्षश्च इत्याशय इति स्त्रियावर्तेन

षड्विंशतिपस्यासिद्धत्वात्तद्वेपि तदभावेपीत्यर्थः अन्तोदात्ततयेति फिट्त्वेनेत्यादिः उतागर्थम् तृतीयादिस्थितिस्तत्रार्थम् युक्ता
 त्वात् स्वरितत्वाकल्पनेनैव पाठस्य युक्तत्वादिति शेषः अन्यत्र भाषाद्यौ ननु निषेधानित्यत्वेन प्रियतिस्मृषादेयदिति सादेशसत्ता तत्रैवानु-पि स्यादत
 आह तथैवेति सन्निपातपरिभाषणान्नित्यत्वे प्रकृतज्ञापकान्नोपन्यस्तमिति चकारासङ्गतिरत आह चोद्देशविति स्थानग्रहणन्यभ्याशस्योपलक्षणत्वाभि
 प्रायेण व्याचष्टे इयडादीति तेन उपलक्षणत्वस्य सूचनेन निषेधसिद्धिरिति श्रियाविद्यादिविग्रहः स्थितेः सत्त्वादिति भावः उपलक्षणत्वे मानन्तुयूत्वात्त्वाविति सूत्र
 स्थभाष्यमेव तत्रादिश्रार्थे प्रथेदृशाहो आसमन्तादीर्यस्य शर्कः वयवस्य स्त्रीविषयत्वादित्यर्थः वयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति चेदियदु-स्थानस्य निषेधोपलक्षणं
 पिस्यादवयवस्येयदु-स्थानत्वादित्याशङ्क्यसिद्धत्वरूपग्रहणात् यस्याङ्गस्य दृष्टौ भवतस्तस्येदु-ग्रहणमिति न चैतस्याङ्गस्येयदु-वद्दो भवत इत्युक्तम् योमि
 अवकोचित्वाचिह्नस्त्वैकयोगस्यैवैवैवमि द्वि-तु द्वस्त्वैति सूत्रद्वयकरणद्वि-मर्थमिति चिन्तनीयेमिति अत्राहुः श्रियेष्टियादृयादावाहसम्पादकतयानदी

नचोत्तरार्थम् तत्रैव कर्तुं युक्तत्वादित्यन्यत्र विस्तरः प्रियतिस्मृदिति तथैव भाष्ये उदाहृतत्वेना नदि-जलुमतेति निषेधस्यैवेति बोध्यम् अनित्यत्वे
 प्रमाणमाह नयसोति चोद्देशो षष्ठीसमास इति इयडादिस्थान्यधिकरणत्वेन कविदृष्टावित्यर्थे सेनहे श्रीरित्यादौ निषेधसिद्धिः ॥ ७ ॥

संज्ञायाश्चरितार्थोपपत्त्याभिप्रायवृत्तप्रयोजकत्वस्यास्तन्निपातपरिभाषाविरोधादिति सुदृष्टावि त्वाद्येन दृष्टतश्चेति क्वापने श्रुतिपञ्चाद परेतु सूत्रद्वयकरणसुभयोः
 सुवयोर्विभिन्यवस्थासिद्धयदितिकल्पने वामोति सूत्रवृत्तावङ्गस्य स्त्रीत्वे द्वितीति सूत्रन्ययदाचरतो प्रवृत्ते तदादृष्टदु-वङ्ग-स्थानिनोः द्वस्त्वयचतद
 त्वाङ्ग-स्यचत्वात्त्वमव नचैवं सति श्रीशब्दात्कानि लुपिचश्रियैव ब्राह्मणश्रियैव ब्राह्मणयैति न स्यात्तदृष्ट-स्थानिनः युक्त्वादिति बोध्यम् लुपियुक्तवदित्यनेन प्रायश
 र्थनिष्ठलिङ्ग-प्रयुक्तकार्यभावस्यातिदेशात् एवञ्च प्रत्ययार्थमिष्टयत्तुस्त्वत्तप्रयुक्तस्याङ्ग-स्य स्त्रीत्वे सवेति नियमप्रयोगस्यैविकल्पभावस्याभावस्य यथाचञ्चः
 पश्येयन्नप्रत्ययार्थमिष्टयत्तुस्त्वभावमिति देशेन नत्वाभावो भवति तद्वत् नचैव च्चन्वाव्यभिस्त्वइति भाषीययोगस्यासङ्गतिः विशेषणानाञ्चान्नातेरित्यनेन विशेषणे
 युक्त्वाभावातिदेशस्य प्राप्तयेति वाच्यम् मनुष्यलुपिप्रतिषेधइत्यनेन प्रतिषेधात् एवञ्च विशेष्यस्य न्यायप्राप्तयत्तुस्त्वत्तद्वच्चिन्तनसामानाधिकरण्यदभिरूपपद

स्वपुस्तम् आत्मस्वपुस्तने शक्ये वादादणो यत्रापि विकल्पो भवेत्तथा दशदिश्वामो दक्षिणभावा च्छास्त्रो येष च यत्पुण्यविधायकत्वमशुलुवन्न स्युलुपि
क्तवदित्यनेन प्रवृत्तिगता निद्वानिदेशाच्छास्त्रोपापचयस्वरूपस्त्रीत्वाभिधायकत्वस्वीक्रियते इति वदन्ति ननु द्विजैर्मिस्त्रेऽनुरक्तमयद्यदिति तद्विभक्तिविधिराणामनय
इत्यन्विनेतदर्थकञ्जातमिति पुनरुदयस्य विशेष्यस्य कथलाभ इति चेन्न तत्स्वच्छेति वकारस्य ह्रस्वत्वमिति सप्तमस्य च यथागोऽक्तसक्तत्वापेक्षया प्रकरणप्रस
स्यदुदयस्य सुचये लापवात् हेतुमुदयत्रने यदुवदुदयस्य श्राप्तिरुद्देश्यमिति दृष्टान्तिरिति ॥ ३॥ अद्वाधिकारः स्यात्स्त्रास्यापठदाह आक्षेपादिति
वाचकावधितिर्नेन प्रवृत्ताधीः प्रधीः ग्रथैर्द्वयत्रन निषेधः तत्र यणदेशे नैर्दोषा धस्य सत्त्वादिति भावः न चाक्षिप्तशेषादुद्देशे भाना भवेत्तद्घटितत्वाकाशविधे
कश्चमिति वाचयत् स्त्रास्याविति ह्रस्वस्य भाष्यप्रमाणेन सिद्धस्याप्युक्तं तत्र भानाज्ञाकारात् तत्र हि किमु पुनरमास्य लेखनमर्थे ब्राह्मणाय स्वरकुल्यैवाकाशविधे
कथितत्वाभ्यां तिलक्ष्ये इव च नदीसङ्गमिथ्येऽप्यथमन्विदुः प्रहणञ्चेति वातिकशतेतत्तम् यः शब्दः प्रथमस्त्रीत्वविधिराशमाह यश्चातुप्रकारान्नरेणाशेन
द्रस्वोऽनुपपन्न इति चे यडित्यत्र यडादिनां गाक्षेपात् यत्र नदीकार्याश्रयेऽद्वैवाधकावधिते यडादिसत्ता क्वचित्प्रयोगे हृष्टातस्य तदवयवस्य
च नरेष्वद्वैतभावः कथं विदिति अनेन सीता विरहिणो रामस्य च कोसीनायासविवक्षितत्वेनेदमप्यप्रयोजकमिति सूचितम् ॥ ७ ॥

विद्वान्तरयुक्तमपि यादयति तस्यापि नदीसंज्ञाभवतीति तदर्थः तत्र हि च त्वयत्नवक्तव्यम् अथ यवस्त्रीविषयत्वमिदम् अथ यवस्त्रीविषयत्वमप्रायानदीसंज्ञा
भवतीत्येवोपात्तस्य वातिकस्य प्रख्यातद्वैत्वा अवयवस्त्रीविषयत्वमिदमिति चेदियदुः उवदुः स्थानप्रतिषेधे यणस्थानप्रतिषेधप्रसङ्गो वयवस्य यडः उवदुः
स्यानन्वात् आद्ये वात्सल्ये नृयाशक्तिर्द्वन्द्वरूपप्रहणात् यस्यादुः स्येयदुः उवदोभवत्तत्तत्सेदुद्गृहणन्तैव स्यादुः स्येयदुः उवदोभवत्तत्तत्सुतमित्यतिप्रतिपा
दितं यवस्त्वप्रकृशोधस्य स्यवाग्रधीभित्वावयवस्य धौशब्दस्य नदीसंज्ञास्येति भावः रामस्य चोदिति रावणकृतसीतापहारमविलोपयम् सीताय इति
हेतुमुदयस्य देसीति इत्यर्थे रक्कविनायस्य मुदमपि मामान्येन पुंसकत्वमपि केचित्स्फुभु - क्रियाविशेषणमिथाहुः तच्चित्यम् हेतुस्य तत्त्वयापतेः धानश
फलभावेन यविवक्षायाङ्क्रियाविशेषणनाहुः मन्त्रोक्तो वयवो रङ्गोकारश्च वस्तुतस्तु हापितः इति विधिना त्वयाऽहं हापितस्याजितः हेतुमुत्तुलङ्कामिदस्ये

त्वेवं बहुविललापेयर्थः श्वच्चविरहपीडितत्वाद न वधानतया तथोक्तौ विरहस्य पुष्टता गम्यात इति काव्यगुणत्वेन यत्परममूल्ये प्रमादप्रवायमित्यनेन न वधानल
 क्षणः प्रमादोऽभिहितः स एव समाधिर्गुक्त इति बोध्यम् अत्र प्रार्थनोक्तं समाधानविरस्यति नञ्घटितमिति इत्यजन्तस्त्रीलिङ्गविवरणम् यद्यभाषणरीत्यामुदिति
 छन्दोपेक्षसिद्धित्वमभिप्रायेण ह स्वेति तेन च संयोगान्त्यभलोपदतिवाक्येन च पूर्ववाक्यस्य संयोगान्त्यभलोपदतिवाक्यस्य क्वचिदिति सप्तञ्च यणः प्रतिषेधो
 वाच्य इत्यनेन फलभेदायोक्तम् सन्निपातपर्याभाषणप्रवृत्तिसु यथादयति द्वेस्वाकारेति जातयेति मादेशस्येत्यर्थः मूलभाष्यदाता ध्वनिताच्चादिति तत्र हि द्वयमः शिल्पा
 रणङि मयमिति विचारे शकाराभावेनान्तलोपदत्तस्य यत्तानामित्यत्रातिप्रसङ्गमादाङ्क्यदीर्घजातमित्यलोपस्य प्राप्तिरिति पूर्वपक्षिणा शङ्किते परत्वादीर्घत्वाधि
 नञ्घटितमनित्यमिति भाष्यानुक्तत्वात् नलक्ष्यसंस्कारोपयोगि इत्युक्तम् अलिङ्गाः कलद्वयमभिप्रायेणेति एकवाक्यतया नलखलो
 पदयमभिप्रायेणेत्यर्थः संयोगान्तलोपदति कलुग्रहणस्य तत्राप्यर्थपिवाक्यभेदेन संवधः तेन च पूर्ववाक्यस्य यणव्यतिरिक्तः फलपिक्वाचि
 त्प्रवृत्तिरिति भावः सन्निपातेति द्वस्वाकारसन्निपातेन जातस्य तद्विधातकत्वायोगादिति भावः परत्वाज्जरीतीति यत्तु जरायादिति सूत्रोक्तेना
 जंसीत्यत्र नुमजरसोऽप्राप्तयो विप्रतिषेधेन जरसि ति भाष्यप्रामाण्येन पूर्वविप्रतिषेधात्पूर्वत्विभक्त्या यद्व्याविभक्त्या दे
 शानामन्तरात् नुमजरसोऽप्राप्तयो विप्रतिषेधेन जरसि ति भाष्यप्रामाण्येन पूर्वविप्रतिषेधात्पूर्वत्विभक्त्या यद्व्याविभक्त्या दे

नलोपः स्यात् यद्यपि लोपापत्त्यास्मपि चेति दीर्घः सम्भवति तथापि सन्निपातपरिभाषयानमविव्यति नमिति दीर्घेऽनुसन्निपातपरिभाषयानप्रवर्तते आरम्भसामर्थ्यात् ॥
 यद्यपि कथापक्रमण इति निर्देशेन स्मपि चेति दीर्घेऽनुसन्निपातपरिभाषया अनित्यत्वादप्रवृत्तिरिति लभ्यते तथाप्यन्यत्रानित्यत्वेन मानमिति तात्पर्यम् अतः सवयसि
 भाषेन्दुशस्वरयोदेशः स्मपि चेति दीर्घत्वस्येयुक्तम् वक्तव्यं नल्लसङ्गद्वत्त्वादिति सूत्रेऽनुसन्निपातपरिभाषयानप्रवर्तते आरम्भसामर्थ्यात् ॥
 नलोपः स्यात् यद्यपि लोपापत्त्यास्मपि चेति दीर्घः सम्भवति तथापि सन्निपातपरिभाषयानमविव्यति नमिति दीर्घेऽनुसन्निपातपरिभाषयानप्रवर्तते आरम्भसामर्थ्यात् ॥
 यद्यपि कथापक्रमण इति निर्देशेन स्मपि चेति दीर्घेऽनुसन्निपातपरिभाषया अनित्यत्वादप्रवृत्तिरिति लभ्यते तथाप्यन्यत्रानित्यत्वेन मानमिति तात्पर्यम् अतः सवयसि
 भाषेन्दुशस्वरयोदेशः स्मपि चेति दीर्घत्वस्येयुक्तम् वक्तव्यं नल्लसङ्गद्वत्त्वादिति सूत्रेऽनुसन्निपातपरिभाषयानप्रवर्तते आरम्भसामर्थ्यात् ॥
 नलोपः स्यात् यद्यपि लोपापत्त्यास्मपि चेति दीर्घः सम्भवति तथापि सन्निपातपरिभाषयानमविव्यति नमिति दीर्घेऽनुसन्निपातपरिभाषयानप्रवर्तते आरम्भसामर्थ्यात् ॥

जरसादेशोपेक्षया भूतः ७

अतएव सङ्गोति स्वेकैर्येनेते भाष्यकारानु सन्निपातपरिभाषया जरादेशमनभुपयत् अतिजरेणेति जरादिति भावनत्वनिजपरिनिजसमादिति
 नौरवसङ्गावित्तमिति भवद्वीत्यापत्ताखर्वे जरादेशे इनाद्याप्रासा तद्वावयक्षे तस्यभाष्यापरिभाषया जरादेशे मनेन सुपर्यनियम्या सङ्गतिः स्पष्टेवेभुः
 अन्यथा उक्तरीत्यानङ्गीकारे असङ्गतिरिति तदातस्या सर्वनामस्थानत्वेन नुमः प्राप्सु भवेन विप्रतिषेधविचारमङ्गतिमेतनु जरासादेशात्राक्काक्षिभावेन स्वसर्वनामस्था
 नत्वात्तसङ्गतिः आत्रापि द्वितीयैकवचने विप्रतिषेधविचारस्य दोषो व्यावृत्तिनफलम् इत्येनपुसक इति ह्रस्वस्येवमत्वादत आह आतदूतीति ननु आतोमिति स्तुते
 म इति किदुपवौक्तरीत्या सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तिमस्यादनहारात्तपरकारणाद्विप्रतिषेधविचारमङ्गतिमङ्गतिमिति चेन्न तस्य ग्रन्थस्यामिति केदाभिप्रायकत्वात्
 एतेन स्वस्यामिति किदुपवचिदस्य विमतइति धनितम् पूर्वोक्तार्थस्य स्यति नत्विति ननु विभक्तिव्यपेक्षायां सपितस्य नपुसकत्वेन स्त्रीत्वस्यापदाननामस्य वदुच्यत आह
 तद्वेति साहचर्यपरिभाषावन्निननुव्यकपरिभाषया अपि प्रवृत्तिः स्यादिति शङ्कावारयति भिन्नानुवच्येति तदनुच्चारणवेति ज्ञापकसाज्यादिति शेषः तेन प्राचीन
 अन्यथा विभाषापूर्वमेव जरसः प्रवृत्तौ नुमातस्य विप्रतिषेधविचारसंगतिः स्पष्टेव स्युच्यते तदात्रापि पूर्वविप्रतिषेधेनातोमितीयपरिभाषया
 जरसभावश्चोचितइति वदंति अतदूतीति ननु तपरसूत्रप्रत्युत्पत्त्यद्वयः नपुसके ह्रस्वावश्यं भावाद्वा वत्वाप्रतिस्तरितिभावः विभक्तिव्या
 पेक्षयेति तद्वत्विभक्तिव्याप्रयणेन विभक्तिविति विशेषापेक्षेयस्यः सवेति निरनुवच्यकपरिभाषया तद्वत्तशसोपि प्रवृत्तमिति न वच्यम्
 मे नानुवधेनमानुवधकत्वेन तदनुच्चारणस्य तद्वत्तः अनुगोथादिति तेन स्वशास्त्रस्य ग्रामाण्यज्ञापनमिति भावः तद्वच्चिति सन्निपातपरि
 भाषया विभक्त्या देशजरसभावस्य जरा इति स्तुते भाष्यस्य मुक्तेरिति भावः अवरणेमिति द्रुत्वत्वविशिष्टमवरणेमिच्छः ॥ ५ ॥ नोक्तसंज्ञाकरणेन स
 निपातपरिभाषयेति अस्य दूतीयान्नस्य जरसभावः त्वयः सुलेसात्तेति पृथक्पदमिति इहमत्र बोध्यम् पृथक्पदञ्च न बहुब्रीहिसंज्ञकम् किंतु समासानामकलुप्त
 बहुब्रीहयसमुदायरूपम् अतएव तदसदयत्रनदीधेः सेति संयोगस्य समानाधिकारणविशेषणम् तदन्तर्विधिनान्मातसंयोगस्य लाभः अङ्गस्योतिप्रवृत्तत्तदन्त
 पदविचरमावयवेः नपदाद्येष्टसान्नसंयोगस्य विशेषणमिति सन्वृद्धिभिनसर्वनामस्थानपरकाङ्क्षरमावयवाभिनमानसंयोगस्योक्तकारस्तदुपधायादय
 यात् ननु सर्वनामस्थानस्य सान्नसंयोगविशेषणत्वेन निर्विशेषपरिभाषया ह्रस्वस्य दोषादिति चेन्न प्रययस्याङ्गोऽस्थिताकाङ्क्षत्वेन तद्विशेषणत्वस्याप्य
 न्नात् अतएवानन्त्यविकारदतिपरिभाषया ह्रस्वशिरोसीत्यादिप्रयोजनान्युपपद्यन्ते खडुः सम्प्रसारणमिति स्तुत्रभाष्ये निमित्तस्य कार्थविशेषणत्वकन्येनोक्तप
 नचमत्रानाकारान्नसन्निपातलक्षणस्य वाजदित्तकिंतु तदभावोपि एषा तु सन्निपातलक्षणविधिश्रवृत्तिविधानपस्य प्रवृत्तिविचारोपपत्तिः तत्रैवेति वाच्यम् मानाभावात्तदाङ्गीमिति स्तुत्येनाति
 जरेणेति द्विषपक्षकैर्येनेति वाच्यं एव च्छजरशब्दविषयपरत्वादिवा देशजरसिण्यादिमूलमत्रयमनोभ्यामवचनमनुसारेणेति तदाह्रस्वकवचनेति तत्रापीत्यर्थः ननु ७

प्रयोजनोन्वाशसिद्धिप्रदर्शनत्तुषिष्यबुद्धिवैशद्यार्थमतसपरिभाषया आवश्यकत्वमिष्टायेण तत्तुत्रव्याख्यानशेषे उदात्तनिर्देशात्सिद्धिमित्युपसंहारः कृतो भगवता
 तया परिभाषया ह सोव्यसकदयत्र दोषपरिहारस्तनसम्भवति अन्त्यसंदेशानन्त्यसंदेशयोरुपपत्त्यास्यभावेन तस्याः प्राप्यभावात् न च हंस इत्येतस्मिन् द्वये या शीतेर
 त्वस्यैव हंसशिरोसीत्यत्र दोषाभावे सिद्धे नन्त्यविकार इति परिभाषया तत्र स च्चा रो विफल इति वाच्यम् सान्नेति सूत्रस्य यथाश्रुताशेषवशाभिप्रायकत्वात् यथिभाषिका
 जस्य अन्त्यात्त्वव्यवहितपूर्वस्य श्रीपायेत्यत्र सन्निपातपरिभाषया दोषाभावप्रतिपादनशम्यरसमूलेकतत्तदुपादनमवगममाश्रित्येयादिनामूलेकतत्तन्लोपपद्य
 ते यदेतदेषावश्यमसहसाकारस्य दोषैर्धैरैर्विनिवर्तनानस्यासत्त्वेनातोधातोः रित्यनेन तद्विनिवर्तनादतोभावव्यनेति ह्रस्वत्वविशिष्टमित्यादिना ॥४॥ तत्र श्रीपायेत्यत्र अ
 योदेशोऽतदुत्पन्नत्वेन तत्र यद्यपि कथयति निर्देशं प्रापितर्दोषेण ह्रस्वत्वशो निवर्तितस्तथाप्यवर्णत्वमादेशेनुवर्तते तदपि चेच्छ्लोकेन निवर्तते तर्हि
 परिभाषाविरोधः स्पष्टमेवेति भावः भाषे इति गाथातोष्ठे गुणेन कारं आह्वयतुकोपदेशोऽदन्तत्वाभावादनलोपाभावे यिवरूपेण सामगस्यात्
 सिद्धे गायोष्टकः कित्कारणाल्लिगादाकारस्य गुणेनेति व्यर्थतत्रेग्रहणमिति भाष्ये उक्तम् कैयटेनेति सामग्रायेत्यत्रासतिटकः कित्वेसका
 देशस्य पूर्वोक्तवत्त्वेन ग्रहणादाकारस्य धात्ववयवत्वेनातोलोपः स्यात् कित्वेनातोलोप इत्यालोपे धात्ववयवत्वात् प्रवृत्तिरित्याशक्यमन्विपान
 परिभाषयाऽ कित्वेपि नातोलोप इति तेन प्रतिपादितम् शब्दकौस्तुभे इति पूर्वोक्तभावश्च तत्रोक्तः ॥ ५ ॥ वर्णत्वमन्वित्वाजतिः अनुवर्तते अस्मिन् ग्रहा
 दिनि पूर्वोक्तवद्भावस्य धात्ववयवत्वस्यावः परस्मिन्नित्यनेन कारोऽतिदेशादित्यर्थः इत्याशुक्वेति तद्भावव्याचरितार्थेष्टकः किञ्चिद्व्यसमाकारस्य गुणेनित्यर्थश्च
 पकस्य विषयिणीति भावः सन्निपातपरिभाषयेति यत्परिभाषा प्रवृत्तिश्चोत्तरित्येव अकित्वेपीति एतेन कित्वस्य ज्ञापकतोपपादिता कौस्तुभोत्तरित्योक्ता ज्ञापकता दु
 ख एव इति परे विख्यादिना व्याख्यात्वजतीति व्याप्यत्वजानितीति व्यसिन्नित्यर्थः यदेतोलोपस्यानिमित्तमित्यर्थः परिभाषयानलभ्यते जातिः पदार्थ इति पक्षे त परस्त्र
 स्य जातिपक्षप्राप्तवर्णेन ग्रहणवारकः त्वस्यैव सत्त्वेन यत्र त परस्त्राणन्तत्र सर्वत्र व्याप्यजातिनिर्देशमवबोधयति स्वप्नप्रकृतेर्देयं दस्य प्रवृत्तौ यादृश व्याप्य
 जातिविशिष्टसन्निपातो निमित्तत्वं स्पष्टं दैर्घ्येव निवर्तनात्निर्दिष्टातकत्वलोपस्यासीति भावः ननु परिभाषयाः सन्निपातलक्षणविधिः सन्निमित्तसन्निपातस्य

संज्ञात्परस्ययायद्विधातकत्तस्यानिमित्तमित्यर्थोऽस्त्विति परिभाषाप्रवृत्तिः स्यादेवेत्यतस्तत्परिभाषायाश्चेति परिभाषा घटकतयदस्य यच्छेदः
सकण्डूः सचेनयद्विति सन्निपातनिमित्तककार्यमपिनकार्योयजीव्यस्य वृत्तस्य त्वस्य निमित्तमित्यतादृशमग्रिमङ्कार्यविधातकत्वेन प्रयत्नवत्सत्ते सवञ्चनमूलो
क्तोक्तिमादापरिभाषायाः सञ्चारः किञ्चुपजादिप्रात्ययत्वावच्छिन्नसन्निपातनिमित्तो दीर्घलोपे निमित्तत्वमेतौरेवपरिभाषायाः प्रवृत्तिर्भवतीत्याशयः ननु लो-
कः सर्वोपेक्षयावलवस्यसिद्धान्तसिद्धतया तुल्यवलेनपूर्वविवर्तिषधेनेत्युक्तमतआह अन्तरद्वेति मूलसङ्घातिस्मिद्विति अत्रेति तत्र भाष्ये अत्राह
नाम्न्यसञ्चारेणैव समाधानमुचितत्वनुविप्रतिषेधशास्त्रेणेति ध्वनितम् मूलासङ्घातिशेषपूरणेनपरिहृतिः द्वितीयेति ननुपुवद्भावेनपुसियत्कार्येविहिततद्द-
र्शनेनपुन्यात्त्वजातिर्यजादिसन्निपातनिमित्तो दीर्घो नस्वसन्निपातविधातकलोपनिमित्तसन्निपातपरिभाषायाश्च सन्निपातलक्षणविधि-
प्रवृत्तेः प्राक्तननिमित्तभूतोयः सन्निपातः सवधत्तद्विधातकस्य स्वातिशितस्य स्वयमनिमित्तमित्यथ इत्याहुः पूर्वविप्रतिषेधेनेति अन्तर-
गानपोन्यस्योपलक्षणमिदम् अत्राप्यवार्तिकानुरोधेनत्वेतदुक्तान्यददिभ्यश्चेति वक्तव्यमिति हितत्रवाति कम् तत्कुलमिति स्यादिति द्वि-
तीयेकवचनेनृतिशेषः प्रश्नमेकवचनेनतुसकुलमिति स्यादिति बोध्यम् नुमद्भस्वयेति युमिविहितस्य भावस्यातिदेश्यस्याभावात् इत्या-
नुमोनिषेधोतिदेशसामर्थ्याद्वापिन्यायाश्रयणञ्चेति भावः न विषयस्य तिस्रस्तु न निषेधोभिन्नकहकृत्वात् विषयपदेननपुसकृत्वाभा-
वेवित्तप्रवृत्त्यगीकाराच्च नुमोभावादिति हस्वाभावेननाभावाभावाच्चेति भावः उपसर्जनहस्त्ववेति ॥ ७ ॥ भावस्यवलभ्यतेनतत्त्वभावातिदेशइत्यतः
आह उपवीति अभावद्वयतिदेशेहेतुमाह व्याप्तिन्यायादिति स्वभावस्याप्यातिदेशोभविष्यतीति शङ्कावारयति नविमिति नैति पाणिनिभिन्नशान्नवक्रतुं क-
त्तादिसत्यः ननु पाणिनिनायथाऽयमन्तेति सूत्रेणान्याचार्यविहितप्रत्ययानुवादेनापदिशविधानङ्कतन्त्रशास्त्रात्तद्विहितस्वरभावस्याप्यतिदेशः स्यादतः
आह विषयपदेनेति इत्सान्तरस्यो विषयस्येत्यतो विषयपदानुवृत्त्येव सिद्धिपुनर्विषयपदेनादानमात्रमर्थो निति देशकालिज्ञानत्रयागायतस्य प्रवृत्तिरित्य-
थोभविष्यतीति भावः न्यूनताम्यरिहर्तुमाह इत्स्वाभावेनेति सतेननुमोऽभावेपिपरत्वात्ताभावेनेत्यङ्गदेशस्य बाधयतिरिति कस्यचिदिति प्रत्युक्ता ॥

ननु पूर्वविप्रतिषेधादस्तु मागमस्यपि पुनः प्रसङ्गविज्ञानव्यायेन निर्दिश्यमानपरिभाषया चोक्तं रूपस्यादेवेति शङ्का निर्दिष्टा भावे
नेति वाच्येन तस्याः परिभाषया अत्र विषयतैव नास्तीति सूचितम् सतेन नुस्मियः हज्जद्वावस्तु कृते नुस्मितेन व्यवधानात् प्राप्तीत्यनिरूपयोरनुत्पत्तयेत्युक्तं
ननु विप्रतिषेधासङ्गतिरिति कस्य विदुक्तिः प्रयुक्ता अत्रानयोः चार्तिकवोच्यलक्षणेन महज्जत्वयोः अस्मत्सर्वेति स्वस्वनिमित्तान्नयविधातकत्वेनेत्यादिः अल्पथाहज्ज
त् को हुरिति सूत्रविहितचाकत्वस्यापिकल्पने मूले उदाहृतं त्वच्चेत्यन्तेन भवदुक्त्या पूर्वविप्रतिषेधप्राप्त्यवचनस्य चारिण्यान्तसम्भवतीति प्रतिपादितं तत्रान्यस्त
अंगाधिकारे तदन्तविधेः सत्वेन तदन्तग्रहणेन यदागमादित्यायेन नुस्मिष्टस्य ग्रहणेपि सूत्रे षष्ठीनिर्देशाभावाच्चिदृश्यमानस्य नुस्मत्त्ववध
नमित्यस्याभावेऽपि पूर्वविप्रतिषेधसामर्थ्यात्सङ्गतिरित्यायेन पुनस्तज्जत्वोभावः अत्रानयोर्गोपघ्यासम्भवेन विरोध इति भावः इत्यस्येवेति अन्य
थाप्रथमोपस्थितसर्वनामस्थानोदाहरणत्यागो निर्विजः स्यादिति भावः पक्षे हज्ज त्वाभावपक्षे उदाहृतत्वाच्चेति न च प्रियकोष्टोदत्त्यादिव्या
ख्याचरितार्थ्यम् प्रियकोष्टोद इत्यवस्थायानुसृतं हज्जत्वयोः प्रादयोः परत्वाहज्जत्वे सङ्गतिरित्यायेन नुस्मत्त्वोभावः इत्येवेति इत्युक्तं
अयेण वचनारंभापेक्षया सङ्गतिरित्याश्रित्य वचनानारंभस्यैव लघुत्वादिति भावः पुंवद्भावादिनिमित्तं पुंस्त्वोदाहरणपरमाय प्रमाण्यात् पुंस्त्वपक्ष
तथैः प्रातिपदिकाश इति प्रातिपदिकाशस्याप्यनुग्रहायेत्यर्थः इति निर्दिष्टं दिगश्चतुर्ध्वपि चतुर्ध्वोदाहरणपरमाय प्रमाण्यात् पुंस्त्वपक्ष
नमित्थानेन हज्जत्वोभावकल्पनान्याया भाष्यकृता हि हज्जत्वत्रयस्य प्रत्याख्यानापाश्रितस्य शब्दान्नित्यतो विषयकत्वस्य सूत्रारंभेऽप्यावश्य
कत्वस्यातनाय पूर्वविप्रतिषेधवार्तिके तदुदाहृतम् ॥ ५ ॥ शङ्कां वारयति न चैति वचनेति पूर्वविप्रतिषेधवचनेत्यर्थः भाषितेत्यादि समाहारोद्दिष्टोत्पत्तयस्य न
पुंसकमिति नपुंसकत्वविधानादिति भावः प्रियकोष्टोच्चेवेत्येव कारेणानि हज्जद्वाव विषयकत्वेत्येति लभ्यते तच्चाप्युक्तम् प्राशक्तं भाष्ये यप्रयोगविशेषादन्त्याह
इत्येवेति प्रातिपदिकाश्यापीत्यपि नातदवश्यपरिग्रहः अत्रानवभाष्ये हज्जत्वाश्रित्योदाहृतस्य प्रियकोष्टोदनुत्पत्त्यादाहृतम् रातच्च मूलप्रस्थसङ्गमनाया
क्तमवस्तु तत्त्ववदुक्त्यनोचिता - भाष्यकृताऽज्ञानकल्पनापत्तेरित्योदाहृतं दिगश्चेत्येति अभावकल्पनेति अभावस्यैव कल्पनेत्यर्थः तदुदाहृतमिति चतुर्थ्य

न्यायात्वाथेभिर्द्वयमारब्धस्यादावस्यणन्योपकारकत्वेऽधिकाभ्युदयवदेषाम्याया नचोदाहरणेति
नतः प्रतीयतेनयापितदुदहरणप्रदर्शनानुपपत्त्या संनोचितव्याशयेनाह उदाहर्तेति ननु सद्योशब्द निष्ठस्य भाषितपुस्तकस्य सद्युशब्देऽतिदेशकदेशवि
ह्वान्त्यथेनेतिवक्तव्यं नचनोचितम्याषितपुस्तकस्याशास्त्रीयत्वादुत आह सचेति विकारेवेतीति चकारेण शास्त्रीयविकारमुच्चयः भाष्यसममन्त्रादिति तत्राह
दीव्यतिशब्देर्मादेशोवच्छेदानुकरणमित्युक्त्वा किमर्थे विकृतनिर्देशः क्रियते सप्तदेवज्ञापयत्याद्योर्भवत्येषापरिभाषायाकदेशविक्षतमनन्यवदिति अतएवरा
सवित्याद्यैर्मकाराद्यैश्चस्मादिहितकालस्यातिदेशेनपदत्वस्य सिद्धिः ननुपुवज्ञावेन जानस्यद्रुस्तत्त्वस्यानिष्ठतिरित्येतदपुक्तं स्मृतवत्त्वमिति न्यायविरोधादित्यत आह

तथापि न चोदाहरणमादरणीयमिति न्ययेन सर्वनामस्थाने विषयकता एव स्यात् उदाहृतानि रितोदाहरणभाव इत्येव परतया नोदरा
णीयमिति तदर्थं दूतिवोध्यम् सकदेशविहृतस्येति सूचनार्थः शास्त्रीयविकारेति प्राग्द्व्यमदूतिमुत्रस्य भाष्य
संमतत्वादिति भावः पुनर्द्वावदूति तेन स्मृत्तुर्भाष्यद्वयद्वैजातिसिद्धेर्गृह्यत्वेनात्रापि तेन जातद्वयनिवृत्तिः न तदुपजीव्यविरोधेन द्वय
निवृत्तिः अतोऽसवसमासस्येति सूत्रे भाष्ये यतो नावद्वयनावदूतिप्रतिषेधोऽहलस्वरप्राप्तेर्ब्यंजनमविद्यमानवद्वित्यस्य ज्ञापक उक्तः नाव्यभिन्या
दौ आदिर्नकारो न स्वयोर्यो यश्चाकारस्तदोऽस्यो नासावादिरित्यनावदूतिनिषेधो न शक्यः न चादिरवतकार उदात्तगुणविशिष्टान्नरतमाज
रूपेऽस्तु परतस्तदा च कस्यादिसदानुगणकस्यो भवतीति यतो नावद्वयस्यार्थ इति वाच्यम् सर्वद्विनिमित्तभूतद्वयस्य विनाशदुपजीव्यवि
रोधेनाद्युदात्ताप्राप्तिरिति तदाशय इति चेन्न ॥ जातनिवृत्तेरिति जातस्य स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तेरित्यर्थः उपजीव्यविरोधेन पुनर्द्वावस्य प्रवृत्ता विहयदुपजी
व्यमिति तल्लेखेनैव अस्मादुपजीव्यविरोधस्याख्यायात्वादेव अनावदूतिप्रतिषेधस्य ज्ञापकत्वमुपपादयति नाप्यगित्वादिना यत्र यत्रोदात्तादिविधाना
न्नात्रगुणविधानस्याशक्यत्वात् तदर्थं विशिष्टधर्मिविधानमेवेत्याशयेनाशङ्क्यनिगच्छेत् ननु अन्नरतमाजस्यः स्थानतोऽन्नरतमलृकारूपोदादेशनिवर्त्योक्त
सर्वदिनकारस्य स्थानतोदाहरणदेशकत्वेनेदं निमित्तभूतेति यतो नावदूतिमुत्र प्रवृत्तिनिमित्तभूतोऽस्यः तदाशयः उक्तस्यानावदूतिप्रतिषेधस्य ज्ञापकत्वप्रतिपाद

नन्वेवमुपदेशेदादिधर्मुरेवेति धातोर्गिति व्यर्थमन आह धातोर्गिति न्विति इत्यादि व्याहृतयेदयादौ भषभावलक्ष्यत्वस्य व्याहृतये अथैव गित्या दावयित्वा व्याप्तिरग्राह इत्येन
निति यदिदादिपदसौपदेशिकादादिचत्वनलसक्तदेशोरभाष्यविरुधद्वुतिशङ्कानिरस्यति नचेति प्रागुक्तभाष्येति घत्वन्यासिद्धत्वादित्यादिन वृत्तिमित्यत भाष्येत्यर्थः।
वर्थमिति आवश्यकादादिपदत्वसंग्रहेष्वभिधान्द्वयमिति भावः तत्रोक्तैरिति वैयधिकरण्यनान्वयैति रिसर्थः अतएव पूर्वमुद्वेगमासानाधिकरण्येनोक्तैरीत्यासाः।

[illegible][illegible]

अतस्त्वपरसद्यो रित्यत्र भवति सूत्रप्रवृत्तिरत एवाह इदंचेति एतेन सायशिभाष्याभाष्यग्राभाष्याद प्रत्ययग्रहणेऽपि प्रवर्तत इति ध्वनिमस उच्चारणार्थ इति शब्द उच्चारणमेवार्थ इत्येवकाराभेदवद्ब्रूहि संज्ञाकारत्वेवकारव्यवहारेण प्रवृत्तिरिति नन्वितीति तदप्रवृत्तिः स्वराप्रवृत्तिः ननु सद्युभ्यामित्यत्र द्वौ धे प्रवृत्तिरसञ्चारणार्थ इति सः सप्रसारणशब्देन ज्ञातस्यैव सप्रसारणशब्देन ग्रहणादत आह अतदिति अत्र पक्ष इत्युपादानाभाष्यकारसिद्धावधिविमुक्तत्वेन तस्य पक्षस्य स्थानं भिन्नतत्त्वमुचनय अथ प्रत्ययस्य शब्दादेव परत्वात् नान्वर्थादिति शब्दस्य ह्यारत्वकल्पना कृता तथा च प्रियपञ्चनशब्दे दोष इत्याशङ्क्य निराचष्टे न चैवमित्या — हिना इदम् बहुवचननिर्देशो नाथे विशेषस्य कल्पनम् ननु हि वचननिर्देशो गौरवात्समाहारद्वन्द्वैकवचननिर्देशस्य वा स्तिरयत आह समाहारेणेति ननु सर्वत्र तथा निर्देशाभावेऽपि सोऽप्युददन्वात्र सूत्रे भूवादि सूत्रे च भाष्ये स्पष्टम् उच्चारणार्थ इति ननु स्वर्गितार्थः उच्चारणार्थो नाभिन्तं ज्ञायामपि निति प्रत्ययग्रहणमिति वार्तिकेन तदप्रवृत्तिरिति भावः सप्रसारणत्वादिति अत इति वितस्यापि सञ्ज्ञेति पक्ष इदम् शब्दद्वारा कर्मिति न चैव तद्वाचकशब्दात्परत्वेनैवार्थोत्तरत्वं मित्यापातम् ततश्च प्रियपञ्चम् आमित्यत्रापि तद्वाचकपञ्चनशब्दात्परत्वेनैव निर्देशोऽप्युददन्वात्र सूत्रे वचननिर्देशो गौरवात्समाहारेण सर्वत्र सूत्रेषु निर्देशादर्शनाच्च पदसंज्ञाकारा बहुलञ्च बहुवचनोपपत्तेः किञ्च न पदस्वत्वादित्यदस्य दोष इत्यादौ शब्दवाहुल्याभिप्रायेण तद्वच्चैवापि बहुवचनवर्गयुक्तम् इमदिति अत्र न्यदानीनाम इत्याद्यनुवर्तते तदाह न्यदानीनामिति अत एव सिद्धं तत्रैव सञ्ज्ञेनेति भावः द्वैः प्रागिति तेन द्विपर्यन्तानां न्यदादित्वेऽपि न दोषः किं सर्वनाम बहुवचनस्य इत्यत्र किं ग्रहणनकार्यमिति भावः ॥ ५ ॥ नाश्नुमिति हेतुत्रेयानिर्देशो हृश्यनयवेत्यत आह षट्संज्ञकानामिति ननु संज्ञिनां सत्त्वेऽप्येकवचनं तद्वि — यस्याचामादि रित्यादौ हृश्यतरेवेत्यत आह किञ्चेति ननु बहुवचनस्योक्तरीशोऽप्यत्र वयिणीणस्य वारणत्वं स्यादिति चेन्न विहितविशेषणाश्रयणेन तस्यापि समवायत् तद्वच्चैति बहुवचनवच्चैवार्थः अत्र इमदिति सूत्रे अनुवर्तत इति अत एव सिद्धं तत्रैव निमादाविति प्रसङ्गान्न न त्वनुवृत्तिकल्पना प्रयुक्तद्वौ रवमसत आह अत एवेति तदनुवृत्तिसाधने वेत्यर्थः सवदुल्लेखनाया लाघवमप्यसौ शोभयेनाह किं सर्वनाम ॥ १४०

ननु किमशब्दस्य हेतुः शब्दपाठस्य कारणकथनमसङ्गतम् त्वदादीनि चैत्रत्रय्यभिचारिणि चेन्न सर्वत्र तादृशानियमाभावविषयदादीनामद्विस्तेत्यदादिपदस्य हेतुः
प्रयत्नबोधकात्वेव भाष्यकारेण्यः स्वीयशोधिकासनैराधात्वादिना विषयानुचितमित्याश्रयात् ॥३॥ इमाविति विभक्त्या सहैकादेवोपि
परादिबद्धवैविध्यात् विभक्तिपरत्वं मसीति भावः अङ्गकार्येति अङ्गकार्यसञ्चालनस्य चोपपत्त्यस्य न चान्यः परस्मिन्निच्येकादेशस्य स्थानिवद्भावेन विभक्तिपरत्वं म
सद्व्यस्येति वाच्यम् विभक्तावित्यस्याङ्गविशेषणत्वात् नानर्थक्यपरिभाषायाभाष्यकृताप्रत्याख्यानादाह मूलैकार्थेति इदमुपलक्षणम् लक्षणप्रतिपदोक्तपरि
नचेमोद्वन्नाप्यापत्तिः अंशकार्येकतेद्विनिवेधात् आरंभसामर्थ्याच्चेति त्वदादीनामद्वयनैव नान्यदेशे सिद्धे इमे इत्यारंभसामर्थ्यादित्यर्थः
ककद्विस्तीत्यादिनि मन्तुतन्मध्यपतिन्यायेन साकञ्चस्य किमशब्दत्वात् सिद्धम् निदिश्यमानस्येति परिभाषात्वनप्रवर्तते कादेशविधाना
सामर्थ्यात् न च स्वतन्त्राद्विस्तृत्यविभक्त्यनन्तरपरत्वात् कादेशेकते अकिचिके इत्येव स्यादिति वाच्यम् प्रातिपदिकादित्येवाशिकास्त
पः शब्देन निमित्तत्वेनात्राश्रयणादगमज्ज्ञानिमित्तप्रत्ययानपेक्षेण न चाकचोऽन्तरात्वादिति भावः किमद्वत्यवश्यमिति कुतिलोः कानोत्या
देशेकद्वयश्रवणापत्तिः उतिहोरतीति न्यासे उकारस्यान्तादेशत्वापत्तिरेतदर्थेनानर्थक्यद्वयारंभे गौरवम् अंगरुतपरिभाषया चैत्यत्र
णस्य कारणे चैकाद्विभाषः किमोहोरन्तरपर्योपदेशाभावमाह असुहृतीति इति च न विमथ्यत इति यद्यप्ययप्रयोगेन निपातमादया
सिध्यति तथापि विभाषाभवदिति वातिकं न विरुध्यत इति तात्पर्यम् विप्रकृतस्यापि ॥५॥ भाषयापितत्रातिप्रसङ्गवारणसम्भवात् मन्तु किमः कइ
नित्यामकर्तुं ननु निदिश्यमानपरिभाषायां किमशब्दस्यैवादेशेककद्विदुर्वारमत आह निदिश्येति अत्र अकन्विषयेन प्रवर्तते इति कादेशविधानसामर्थ्यादि
ति कद्विस्तीत्यादिना विभक्त्या विधानसामर्थ्यादित्यर्थः अत्र किमशब्दोपादानसामर्थ्यादिति नोक्तम् ननु पदार्थमयस्यासत्तस्य प्रकाशने हवो रतया प्रयास
वैयर्थ्याभ्यां शङ्कान्तिराच्यते न चेति स्वत्वादिति कुस्मिन्तदिति मूलस्य भाष्यातया लाभादिति भावः यद्यपि जायमानत्वादित उक्तरीत्या स्वत्वाद्भावितेन शेषिष्वद्वत्तत्वा
नोक्तमित्याशयेन समाधेने प्रातिपदिकादित्यादिना अत्राश्रयणादिति रूपद्वयार्थोऽसम्भवाद्विशेषः ननु त्वरीत्यातस्य लाभः स्यादेवेत्यत आह अदु संज्ञेति उत राशौ न
मुपपादयति कुतिलोः इति उतिहोरिति अत्र उद्दिष्टं प्रथमानन्वमं नोदाहो चे मउः स्यादिति प्रथमस्य अत्रिचे मउः स्यादिति द्वितीयाश्रयार्थो भविष्यति तत्त्वचन्युक्तद्वया

बु.पं.४ तस्योत्तरार्धेन्यात्॥

कारस्त्वैश्वर्यशेषोत्तरं योजनकार्यं अद्भुततयविभाषया भाष्यकृता लक्ष्यमित्यर्थमनप्रितत्वाद्वा तात्पर्याद्वा शब्दकल्पनायाद्भुतशब्दोक्तिभावः पूर्वग्रन्थाविशेषा
याह किमिदं अयमप्रयोगः भो अद्भुत इति प्रयोगः वार्तिकमित्यस्य मतं वसो गिरिति सूत्रमिति स्यादिति सूत्रविषयपदोप्याहारेण सन्निह्यष्टयस्तिदमो वि
षयस्यार्थः सर्वमदमदस्य स्यापि अभिमुखीकरणेन स्यादिति सम्बन्धज्ञापने हि सर्वो धनविभक्त्यन्तश्च प्रयोगस्य फलतश्च दूरदेशस्थत्वेः परोक्षत्वे चेति विनिमित्तिभावः ॥ ३॥
न्यूनतास्यैव हेतुमाह परोक्षस्य चेति आस्याशस्य अनभ्यासविकारद्वयशस्य नन्वनादेशात्तस्मै भावस्ततो ह तिलोपे नैष्टासिद्धिः स्यादत आह ननु कृत इति ननु
नित्यत्वमनित्योपेक्षया वलवत्त्वप्रयोजकमिदं तु अनादेशस्यैव भावे कृतोपि प्राप्तिरित्युभयो नित्यमिति नित्यत्वादिदं न्युपपन्नमत आह तस्येति प्रसङ्गस्य कृता कृतप्रसङ्ग
परोक्षस्य चैवपि बोध्यम् पिपयैरिति अयं निर्देशः सवास्यां शस्यज्ञापकद्वयाहुः अनादेशः स्यादिति तत्र कृतं ते सङ्घातित्वान्वायेन पुनः स्मेन स्यादिति
भावः नित्यत्वादिति लक्ष्यानुरोधेन बाधकावधितप्रमंगस्यैव बाधग्रहणात्त्वानादेशो नियमित्येति भावः अपूर्वबोधयितुमिति अज्ञातज्ञापनमेवोभय
त्रापि विधानं ननु प्रवर्तनाविषयत्वमित्यर्थः न विधीयते न ज्ञाना बोध्यते अनुवादत्वेनेति सखीवाक्यमिदम् तत्र कृते अनादेशोपि तत्र भेदत्वभाविता
मिवावधारसंगोपनायानुवादत्वेनैव विवक्षितमिति भावः नन्दनिर्देशतद्गति नन्दनोयनिर्देशादित्यर्थकोऽर्थम् दीर्घविधिविति नयदातसुत्रे मया
दसप्तार्थास्य दीर्घस्यापि ग्रहणमित्यर्थस्य चिन्मूलो गिरिति सूत्रे भाष्ये अतितत्वादिति भावः ॥ ५॥ अस्य अत्र प्रकृतप्रयोगे ज्ञापनमेवेति शब्दकारेण इदमेव
त्रकथनं तत्रैव स्थानादंगो ध्वनितः उभयत्रापि कार्यविधानादुक्त्यान्तरं विधातुमित्यनयोः नाग्रहद्विति अतस्त्ववर्णयित्वेनोक्त्या चित्तव्यस्य अर्थेन मत्तरे स्तनयामुशो
चेत्यस्योपवर्तिरिति भावः ननु विधानस्य परिणामकत्वात् न विधीयन्त इत्यनुपपन्नमत आह नाज्ञातेति यतु नन्दस्य निर्देशतद्गति नन्दस्य यद्यस्याख्यानं नन्दसङ्गतम् चिर
कालिच्छाहः केलीना न्ता न्ययेविषयत्वानुपपत्तेरत आह सखीवाक्यमिति ननु पूर्ववा मिद्वेन स्थानि वदित्याप्रयणेन दीर्घग्रहणस्यापि प्रत्याख्यानाद्दीर्घविधिवित्यनु
पपन्नमत आह नपदान्तसुत्रद्वितीयायापि अपि नान्यत्रैव्यापि दीर्घस्यापि कस्यपि ग्रहः ध्वनितत्वादिति तत्र हि शंशमयतेः अशंशमि अशंशमि शशमम् शशमम् शशमम्
मं शंशममित्यत्र विकल्पेन दीर्घमित्यर्थे यद्दलोपे उपसंगत्यानमिति वार्तिककृतोक्तम् तदभिप्रायश्चात्रात्राणि श्रिस्तमुत्प्रेरणं तस्मिन् नन्दमित्युक्ता लोपकृते चित्तमुत्प्रे

ननु च प्रतिविध्यते स्यान्निवृत्तावः दीर्घविधिस्यति न स्थानि विदिति समाहितम् अत्र न पदान्तरसूत्रस्योपपन्नस्य पदान्तरस्योपपत्तिरपि तेन दीर्घाद्वेन ग्रहणम्
 अपत्तीति ध्वनितत्वादित्यर्थः वरेयलोपस्वरवर्जं न्निवृत्तत्वादीनि न वक्तव्या नीत्यत्र वर्ज्यं को दीर्घस्यायितस्य वाक्योपलक्षणतया सदुग्रहः कार्यः योऽपि अस्या
 लाघवमस्तीति तत्रात्त्वर्थः तथा च अक्षरान्तया व्याख्यानपक्षे निषेधसमर्थं यद्यपि नाश्रयणीयत्वात्तथापि न पुस्तकानामिति वचनात्सम्भः कार्येदृशिशौरवंसप्रस्य त्तथा
 आख्याने तु निषेधवचनारभोगाननुमेतेत्यस्याऽनित्यत्वमात्रादकल्प्यत्वात्तेन न हि सखुद्धोरिति वचनस्य प्रवृत्तिर्मेविधातिवानपुस्तकानामिति नापूर्वमिति लाघवात्
 प्रत्यक्षतया व्याख्यातमुचिततरमिति भावः प्राप्त्यनलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति सूत्रे नुवर्तमानपूर्वनामिदं मित्यनेन सूत्रादिविधोपपत्त्या सिद्धत्वस्य संकोचस्य स्वरू

उपेक्ष्यादिति दीर्घप्राप्तेरिति भावः औचित्यमेव दर्शयति एवं हीति व्याख्यानं त्विति नुना स चिदौघिता सप्रस्यतपोऽपि ननु मतेति निषेधा नित्यमे
 नवानपुस्तकानामित्यस्य सिद्धिरिति लाघवमस्तीति सामान्यशास्त्रेति प्राप्त्यपुनर्विधानसामर्थ्येन सामान्यशास्त्रस्य संकोचोऽस्ति नरपरवत्कारुण्य
 इत्यर्थः संकोचश्च नलोपविधौ पूर्ववत् सिद्धमित्यस्यानुयस्यितिरूपः अर्थवत्त्वेनाश्रयदेनार्थवत्त्वमुदायाग्रहणरूपः एवं चास्य विधिवि
 स्मृतम् इदमेव च नियमस्य विध्ययैक्षयागुरुत्वम् निषेधवादिनोप्यस्यावश्यकत्वम् अन्यथा विकल्पपत्तेः सामान्यशास्त्रसंकोचैवान्यत्र
 तदभावस्याप्यशयः सिद्धिरर्थसिद्धन्तमादाय नियमशास्त्रे प्रतिषेधत्वव्यवहारोऽपि कृतोऽस्ति सूत्रस्य ॥ ७ ॥ प्रमाह तदितरपरमिति तथा च पूर्ववत्

सिद्धमिति नलोपति रिक्तविषयकमिति लब्धम् एवञ्च यथा फलितत्तथाह सङ्गे च क्षेत्र्यादिना दृष्टान्तप्रदर्शनेनोक्तार्थे दृढ्यायान्यत्रापि सामान्यशास्त्रात्म्या
 र्थसङ्केचमाह अर्थवत्त्वे चेति एवञ्च पूर्वनामिदमित्यस्य नलोपविषयकत्वमिदौ च अस्य नलोपः सति सिद्धस्य इदमेव च नियमशास्त्रस्य सामान्यशा
 स्त्रतात्पर्ये सङ्गे च कल्पमेव च न केवलं नियमशास्त्राणां विधायकत्ववादिमतस्यैवाकल्पनां किन्तु निषेधरूपेण प्रवृत्तिरिति वादिमतेऽपि साह नि
 षेधवादीति अस्य इतरसङ्गे च स
 अन्यथा सामान्यशास्त्रस्य निषेधविषयकत्वस्यापि कल्पने विकल्पपत्तेरिति योऽङ्गिशिग्रहाग्रहणयो विविक
 ल्यापत्तेरित्यर्थः ननु यदि नियमशास्त्राणां विधिरूपेण प्रवृत्तिरनुमेयप्राप्तौ कमपीति सूत्रे वक्ष्याः प्रतिषेधः कादिप्रयोगः प्रतिषेधोऽस्ति बाति ककारेण यप्रति

ये धल कथनासङ्गितस्य आह सागान्यशास्त्रेत्यादि अत्र कर्मोक्तिरिति कर्तारो न तदभावस्य यफलभाष्यस्य प्रकृतसहस्रविषयेऽसुमवादिचतुष्कादिभ्योऽन्यत्रोक्तिरकथ्यम् त
सु निषेधम् एवं च न वक्तव्यं प्रतिषेधलब्धवद्धारः क्लृप्तार्थक्यनयोनशुब्दार्थप्रादतिभावः नन्वेवमासग्रहणकृतं नियमेन सामान्यशास्त्रस्यार्थवत्सूत्रस्यैव स
ज्ञेयः स्यान्नुद्ग्रहणस्येति मूलकतोपदेशमिम्यदौ कदुग्रहेण निकाः कर्तारोति परिभाषया दोषः स्यादेवेत्यत आह कृतं द्वित्वेतीति वाध्येति लक्ष्यानुसारादित्यादिना
यमन्कारः याणिनीयनियमशास्त्रविषयस्य किन्तु स्मृतावधीत्याह यद्व्यपेक्ष्येति प्रमाणरोगेति प्रमाणपदान्तस्य गयदेन कर्मधारयः तदितरेति शाशकादिपञ्चनखेत्त
रपञ्चनस्वकर्मकात्वाभावग्रहणस्यार्थः नन्वेवमितिः समासस्येति सूत्रस्येति सुदृढमिति समासपदेन तस्मैव कार

समासप्रदणकतनियमेनवाध्यसामान्यचित्रयाकादंशस्थायिसंकोचदृष्टिमूलकेनोपदेशमिष्यदोतकृतनत्प्रयुक्तं प्रतिपदिकत्वम् पंचपंचन।
खाभक्ष्यादृतिशब्देणपिप्रापकप्रमाणगप्राप्तभक्षणस्यातदितराविषयत्वरूपसंकोचकल्पनेनोत्पत्त्याभक्षणाभावोगम्यतेतद्वक्षणेप्रायश्चित्तश्चे
राम्यते यतिः समाससंवेयादोवेवकारोक्षिसंज्ञाशाब्दस्य समासशरकपतिशब्दाविषयकत्वरूपसंकोचस्य स्फुटद्योतनायपतिघटितसमासात्
समासाविषयकत्वरूपसंकोचोभाभुदिति अन्ययोग्यव्यवच्छेदस्य कारणेदृष्टितुसामान्यप्रमाणसंकोचफलितमथमादायनेयम् द्युञ्जोलुङी
ति द्युञ्जोलुङीति ह्रस्वमुपकम्यानुयराभ्यामिति सूत्रेदन्त्यर्थः यचपचनखा भक्ष्यादृत्यत्र ॥ ५ पादानेनेयवैवेकारसामोभ्यनियमदृष्टिसामान्यतः ह्रस्वो

नोवबहाराद्विषयनायाः सन्नेनेषार्थसिद्धिः स्युतेतिभावः तान्त्रिकव्यवहारस्याप्युपनिमाह अन्ययोगेति अवतृताप्रकारात्तरणतस्यायुक्तत्वमेवेति ध्वनितम् शुद्धौलु
 क्षीमिसूत्र स्वव्याख्यानादाह शुद्धद्विति तत्रहिअनुपराभ्यामिति सूत्रस्यप्रयोजनकथनावसरत्वेति तन्नित्यनेनपरस्मैपदस्यप्रतिषेधोक्त्यादिव्यनेनपरस्मैपदद्वि
 धीयते इत्युक्तापदानपरस्मैपदविधीयतेनहि आत्मनेपदस्यप्रतिषेधोक्तव्यद्विपूर्वपक्षेनवाक्यतादिस्योवाचनानात् यदयद्वत्तादिस्योवाचनद्वत्करोति तज्जायथया
 चर्येनपरस्मैपदविषये आत्मनेपदसम्बन्धीसुक्तायद्वायथाकर्त्रेभिप्रयेक्रियाफलेआत्मनेपदेनपरस्मैपदवाच्यते सर्वस्यस्मैपदेनान्यात्मनेपदस्माधिष्यतइतिकृत्वा
 दिभ्य आत्मनेपदस्यप्रतिषेधो नवाचादस्युक्तम् यदिनियमशाल्मस्यनिषेधमुखेन प्रवृत्तिः स्यात्तदानीषेधस्यशाल्मवाद्यानइत्युक्तिरसद्वत्तास्यात् नियमस्यत्वेप्रतिषेध

पुंवद्भावसदितोपवाधकत्वभिप्रायेणाह इदमिति ननु प्रकृते कुमारी शब्दश्चोषधिजातिवाची गृह्यत इति भाषितं पुंस्त्वत्वाभावात् पुंवद्भावस्य प्राप्तिसिद्धिर्नाह निचश्चेति ए
 व चोपलक्षणत्वावश्यकत्वेन वशोविशेषविशिष्टत्वाच्च क्त्वेपितस्य प्रकृते नानुपपत्तिः परिभाषया चोपकस्य कुमारः अमणादिभिरिति निर्देशस्य विशेषविषयत्वादिशो
 यग्रहणस्यैव भिन्नमवधारणयाह सामान्येति मूलद्वयैव सिद्धे इति यत्तदसङ्गत्तमित्यभिप्रायिका माशङ्क्यन्ति गच्छे न चेत्त्यादिना तदसुद्धावग्रहणमस्तु न त्वल्लुद्धमा
 लेति समुदायास्तु लक्षणहलङ्कारितोपेन सिद्धमत आह एवञ्चेति समुदायास्तु बुध्याय कपदेत्वेत्यर्थः सकृन्नात्तापतिः आसक्तान्नरमिति सूत्रेण कपदान्तरितत्वं
 प्रयुक्तस्य निघातनिषेधस्यापत्तिः यत्तद्व्यतिरिक्त्यावग्रहणस्योक्तं नियमाश्रयत्वं प्रतिपादनपरमाख्येत्यर्थः दृष्टमिति यथाश्रयत्वापेकोविभक्तौ नवयवोपस्य समुदाया
 दितोपपदमि इदमुपलक्षणं पुंवत्वस्य निचश्च सामान्यग्रहणेऽपि प्रवृत्तेरेवाऽनग्रापरिभाषया द्यावग्रहणवैयर्थ्याभावे शक्तिरिति न च दृष्टमात्राह
 द्यगौरी इति समुदायस्याऽनुपसर्जनस्वीप्रत्ययेन दादिनियमाभावात् द्यावन्नेत्वेन ततः सुबुध्याय न्नदक्त लिङ्गविशिष्टपरिभाषया तु नात्र सिद्धिः
 द्याव्रह्मिण्यहं मालाद्व्याहः समुदायस्यापि पदिकत्वाभावेन तदतिदेशाप्रवृत्तेः स्ववज्ज्वासुद्धमालादेव देवदेव्यो देवकपदान्तरितत्वेन संकातर
 जायमिति वाच्यम् एतद्वाच्यप्रमाण्येन प्रतिपदिकसादृश्येण यथाश्रयत्वापेकोविभक्तौ नवयवकल्यावतस्यैव ग्रहणेनादोषात् प्रत्येकम
 पि पदत्वमन्वेनैकान्तरत्वाभावाच्च उतरसंख्यायाः पूर्वसंख्याबाधकत्वात् नियमाश्रयत्वं न ह्युदने दोषापत्तेः ॥ ५ ॥ स्यतस्य ग्रहणमित्यर्थः समासवदकस्य चि
 त्तगवीत्यादि समुदायस्य व्यावृत्तयेत्याह दृष्टमिति अजेत्यादि मङ्गहाय विभक्त्यन्तेति पूर्वोक्तं पदामृत्यस्य प्रवृत्तिरूपम् लक्ष्मिद्विधयति प्रत्येकमपीति बाधकत्वादि
 त्तैकोपि संख्यावाउतरसङ्ख्यापूर्वसंख्याया बाधिके मङ्गलसङ्गसङ्ख्येयभाष्यसिद्धान्तादिभिः न चैव सामतिस्तदपुंस्त्वैव त्रस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिरस्येति वाच्यम् एकांक्षरमिति प
 देत्समि तत्त्वमन्वेनाधिककार्यमिति स्वर्गितेनाधिकार इति सूत्रार्था अर्कतैकपदेन समासमैककपदस्यापि ग्रहणमित्यर्थेनादोषात् ननु प्रकृतं सूत्रस्य द्यावग्रहणस्य
 प्रत्ययान्ताच्च न द्यावन्नादेवेति नियमाश्रयसंख्येयशङ्काद्विरुद्धेति नियमाश्रयत्वेनैव न इति तिप्रत्ययान्ते रुडन्तेत्यर्थः युवतिः अश्रुरित्यादि मङ्गहाय निया
 मार्थेनातस्य नोक्ता न चैतयोः सुबुध्या नौ किं स्मानमिति चैतन् युवतीः पश्य युवति कायवृत्तिरिति भाष्यप्रयोगस्य दृष्टान्तः अश्चेति सौत्रनिर्देशस्य च मानत्वात् एवम्

समासस्यैव समासार्थवाक्यस्यैव स्वकारणोत्तरपदावयवत्वमतनिरसो ध्येयनिः। नचास्योत्तरपदानवयवत्वेद्विपरीत्यत्र समुदायस्य कथं स्त्रीत्वमिति वाच्यम्। लिङ्गस्य लोका
अयत्नेन खट्वादिशब्दवत्समुदायस्य स्त्रीवाचकत्वसीकारात् इति ह्यनवदति स्वरविधायक इति शेषः। अत्र पुरस्तादिति पक्षे स्तुत्रस्य भाव्येति तादर्थ्यता च्छब्दमिदमुक्तं भा
व्येत्यर्थः न हि सुपः पुरस्तादिति पदासीकारे भाव्यकारीयवाक्याप्यर्थे विशेषमात्रमेव दोषः किन्तु लक्ष्मिदिद्विपीत्याह किंचेति ततः पूर्वम् सुपः पूर्वम् ननु सुबलुकः पू
र्वमेव कवन्ताश्रयिकते लुक्ः प्रवृत्त्या नटापः सुपः परत्वमत आह तत्रेति तदनेकवन्ते अस्त्येति तन्मते कवन्ते स्त्रीबोधकत्वस्य वक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः आरोपित

समासस्यैवायमन्तावयव इत्यत इति सूत्रे भाव्ये स्पष्टम् इत्येवमिति अत्राह चिद्विजेतु समासार्थवाक्यास्यामदिति स्त्रियोरिति सूत्रस्य भाव्यस्य वा
च्यार्थविशेषः न हि सुपूदिने समासार्थे किन्तु तद्विशिष्टमेव किञ्च ततः पूर्वकपिततः समाससंज्ञायां सुबलुकि दापिवदुचमि केन्यासवापः सुयः प
रत्वादित्वा नापतिः तत्र विभक्त्यन्तेः न्ययसार्थबोधकत्वा रोपेण स्त्रीत्वबोधकत्वस्य तदंते सत्त्वात् सुबलुकः पूर्वकवंमादुविति वक्तुमशक्यमिति प
रत्वादिति पक्षे त्विति न च विशिष्टस्य सुवन्तत्वाभावेन सुवन्तात्तद्वित इति सिद्धान्तविशेषः तेषामिति रिक्तायां भावेन परिपूर्णं पदमिति न्यायाविषयता।
यातस्य सिद्धान्तस्य समासात् विषयेः भावात् सुवन्तसमासात्तेषु ज्ञापू प्रतिपदिकादित्यस्यासंवेध एव तस्यासवस्थायं वाक्यस्य प्रतिपदिकत्वाभावा
दिति भावः तद्विज्ञानत्वादिति प्रतिपदिकत्वेनेति शेषः पुनः सुपि चाकृत इति प्रत्ययत्वक्षणेन सुवन्तत्वात् समाससंज्ञाकपक्षज्ञाक्यवयवत्वेन तद्वि
हणेन तदं तस्य ग्रहणम् सुपि च कृत इति कावित्कः पाठः ग्रामादिकः तदुत्पत्तिप्रयत्नेन समाससंज्ञाया अथ प्रवृत्तौ मानाभावात् ननु सुवन्तत्वाभावः अह
स्यान्यत्रोपेयमानाभावादिति भावः परस्तादिति पक्षे त्विति तु नानपूर्वेकता भाव्या च्यार्थोपयतिरेव फलदः किन्तु विशेषान्तरमपीत्या

दपुनः सुपि त्वकृत इति न शान्नवदुचमि केन्यस्य सिद्धिः स्पष्टैव विशिष्टस्य वाक्यस्य समाधत्ते तेषामिति समासात्ता नाम यद्यपि प्रत्ययेति महासंज्ञाकरणेन प्रकृत्यर्थे
नाश्वत्वं मसि तत्तापित इति कोः श्रीतात्पर्यप्रवायन्तत्वादि कत्वद्यवहारलोभम् एव च्छु उक्तन्यायस्य समासात्तविषये अभावे च तद्विज्ञानत्वस्य सुबलुगप्रयोजन
कत्वादाह प्रतिपदिकत्व इति ननु यदि पुनर्न सुपदासमाससंज्ञैव कथमत आह तत्रेति ननु यदि प्रत्ययत्वक्षणेन समाससंज्ञाक्येति विवेकद्वयमासात्तस्यार्य

यन्मले आग्रहणस्यैव सशर्धस्वस्तनत्रवीजमाह डीवृग्रहणं विप्रिच्छाये विषये व्यवस्थायाः समन्तादाह चूलकाग्रे वस्तुन हस्तादि क्रमेण बोधे वीजमाह स्वार्थ इत्यादिना
ज्ञायादीनि आदिना गुणक्रिययोः परिग्रहः स्वमात्रेति सङ्ख्याकारकयोस्तन्मिन्नपदार्थोपेक्षात्वमिति तयो रूपस्थितेरादौ न समम् इति भावः तज्ज्ञानमिति पूर्वमाकाङ्क्षि
तत्वेनेत्यादिः आकाङ्क्षेति इतस्तत्त्वगणयमिति विशेषः लिङ्गादौङ्घ्रिवादीति उभयवादिनाङ्घ्रावन्तात्वादिये परिग्रहः अतएव परिपूर्णस्यैवान्वयान्न यादेव फलितार्थमाह
यत्वाङ्घ्रिप्रति डीवृग्रहणतु लोहितिकेत्यर्थे मिति मद्भावः अनेनेति आर्यकेत्यस्यासाधनेनेत्यर्थः सवन्नातद्विज्ञानेनौ प्रागेवङ्घ्राणोः प्रवृत्तौ सावीजमाह
स्वार्थोदीति स्वार्थद्रव्यलिंगसंख्याकारकेत्यर्थः स्वार्थः प्रवृत्तिनिमित्तं विशिष्टवृद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात् पूर्वजात्यादिज्ञानततोऽर्थमिन्नेन
प्रधानत्वात् लिङ्गादिभिरप्याकीर्तितत्वात्तदाश्रयज्ञानम् ततः स्वमात्रापेक्षात्वाल्लिंगस्य ज्ञानम् ततो विजातीयक्रियापेक्षकारकापेक्षया सजा
तीयपदार्थोपेक्षसंख्यायाः प्रथममुपस्थित्या तज्ज्ञानततः कारकरूपविभक्त्यर्थोऽज्ञाननिवृत्तौ हि विभूतकुत्सादियोगादिति कुत्सित इति सूत्रे
भाष्ये स्पष्टम् सर्ववत्तानक्रमावृत्तेनैव ततस्तत्तुक्तकार्यप्रवृत्तेरौचित्येन क्रमिकत्वस्य एवमेव यद्यपि लौकानावाधानक्रमणतया पिशस्त
प्रक्रियायां शास्त्रप्रकल्पितोपक्रमः अथवदुद्देशेन प्रातिपदिकत्वविधानात्प्रातिपदिकोद्देशेन लिङ्गादौङ्घ्रिवादि विधानादित्यादिवोच्यम् अत
एव बहुकालतने स्थितिचरितान्त्र्यम् स्पष्टवदमवः परस्मिन्निबन्धभाष्ये कैयटयोः सर्ववत्तन्यायमिदं शानुवादसवङ्घ्रावृग्रहणम् अस्य त्त
स्वार्थिकानारभ्य तस्य निवृत्तेन तत्तन्यायविषयाभावात्समासात्तेषु न दोषः अत्यन्तस्वार्थिकैकानि आर्यकेत्येव यद्यभिधानमस्मिलोहितिकेत्येतानि
ङ्घ्राण्यं च लोहितान्निगवाधनेनैवातिर्ककार्यमेवेति भावः ॥ ॥ एवञ्चेति उक्तम्यायेनेष्टमिदं चेत्तथः अनुवाद एवेति सतेन सूत्रभाष्येण विरोध इत्ये
तदभिहितम् यत्तुङ्घ्रावृग्रहणसा मर्थ्यलब्धनिगमाकारेयतद्विज्ञानपदत्वेन सति सामान्यपरत्वं भित्तुषु ध्यौलप्रत्योपपद्येव त्वाहि बहुगोमतीकेति स्यादिति दूषणमि
थानतन्नुक्ततन्मतिद्विज्ञानपदस्य मर्थ्यकृतद्विज्ञानपदत्वादि स्येतदुध्वनयन्नाह अत्यन्तेति तस्यङ्घ्रावृग्रहणस्य निवृत्तौ हेतुमाह उक्तम्यायेति तेषामर्थो भवेनोक्तव्य
यविषयताया अभवादित्यर्थः दुस्तेवेति सतेनार्यकेत्यस्य मर्थ्यार्थनत्रापिङ्घ्रावृग्रहणस्य स्वस्य दिति निरस्तम् कार्यमेवेति अतस्त्वभाष्ये सामान्यतोऽनियममभिप्रायेण

समासश्चैष दोषः बहुगोमतीकैति स्यादिति परेण दोषोद्भावेन ह्यनेन दोषः नैषिस्त्वार्थिकाः ततः परत्वात्समासात्तादस्युक्तम् तत्तत्कथं हरिणि कौति प्रकृत्यन्तः कथं लोदिनि
कौति कस्यमेतन् लोदिनाल्लिङ्गवानेति प्रतिपादितम् ॥ ॥ ॥ एवं चैव निकाः कार्यका इत्यनेन शोभावयेत्यशयवानाह स्पष्टञ्चेदमिति अत्यन्तस्वार्थिकतरवारद
विड्यावन्तान्निधानं सेवहतीयेति एतेन तदनुवृत्तिरवश्यदूर्तयेति सूचितम् तत्र ताडः सीति सूत्रे द्रष्टेति सोमत्वादिक शेषस्याभावेनोपादि यद्विस्तवधिसु
त्रस्य कर्ममादाय प्रवृत्तिरित्युच्यते तदाडः सिद्धोः स्मिन्नाविति सूत्रे द्रष्टेति सिद्ध्यन्त्या शेषवचनस्य ग्रहणापत्तिर्दोषोप्यः सूत्रे विभागाद्यो विवृति उभयोरनुच्चारणे दा
ष्टस्य विषयविभागास्यान्तः स्यात् नन्वकस्योच्चारणमनुवावतापि तादृशविषय विभागे भविष्यतीत्याशयेनाह अन्वतरयेति सम्भावेनेति यदि तु नाज्जालो वि
निस्तुतिर्न हि शब्दवकारान्तत्वं तदा प्रतिपत्तिर्गौरवमिति भावः ततः द्वित्वसम्भावनायाम् दिलोप इति द्वित्वसामर्थ्योदभवेपि दिलोपोल्लिङ्गावित्याहैत्यादित्यर्थः आभ
स्यं चेदं सूत्रशेषे भाष्ये इत्यन्यत्र विस्तरः पंचम्या इत्यनुवृत्तेरिति तृतीया व्याख्यतय इति भावः ताडः सीति तत्रेकारानुच्चारणे इष्टस्य यथासं
ख्यस्यानापत्तिरिति भावः तुल्यमिति तत्तच्छ्रुदिलोपः स्यादिति भावः विशेषणार्थ इति तत्फलतुमुपसुलुगिति सूत्रेणाकारदेशे दृष्टाभावः
चेद्वितीति न च दोः सुपिगुणद्वयेवासु नमिचेति नियमानुद्वितीति प्रवृत्तिरिति वाच्यम् पतय इत्यस्य जमिचेत्यावश्यकत्वात् तान्येकैति तत्रानुवृ
त्तमानीत्यस्य लब्धव्याकरणान्नोक्तप्रथमादिसंज्ञानीत्यर्थः वीस्यायाद्विवेचने इति ॥ ॥ कारदेश इति येनुरशाश्वीतमाह्वादिमन्त्रे कोसुराश्विति
प्राप्ते सुपमिति सूत्रेण प्रश्नेषेणाकारदेशोपि धीयत इति भावः इत्येवास्त्विति धीरित्येवास्त्वित्यत्र तान्यर्थम् इतरेषां स्यात्तु दृष्ट्या लाभात् नियमादिति सुपिचेज्ज
स्येवेति नियमादित्यर्थः इत्यर्थमिति अत्र हि पतिः समामवेति नियमादुचित्वाभावेन धीरित्यस्याप्रसोभितभावाः न च ह्रस्वसगुणद्वित्वस्य नियमार्थत्वकल्पने नान्यत्र
गुणोन्मभविष्यतीति वाच्यम् हे सखे इत्यर्थे न्नस्यावश्यकत्वात् आणनशादिति सूत्रे द्वेदितीत्यस्य सत्त्वार्थ इति तौत्या वश्यकमिति दकार आ वश्यक इति भावः सूत्रे प्रा
चद्विती प्रकियाकृत इत्यर्थः व्याख्यानेयमिति तद्वीकाकारकत इति शेषः तत्र सुप इति सूत्रे सवन्त्वच्चाकरणान्नोक्तार्थे कोदोकारग्रवतनोत्पयादानस्य फलमिति धीनि
तम् एतेनानातिपदघटितसंस्पर्शसूत्रानुवृत्तिप्रदर्शनमवाप्तुं तन्नातीत्यस्य प्रकृतेः नुपयोगादिति यतदेवास्यदिति सूचितम् न च तसोस्त्वानामप्रकान्तत्वात्कथन

इदम् सहविवक्षायां मे प्रवर्तन इत्येतत् सहविवक्षापदार्थस्तु विशेषविशेषणभावात् न पदानेकस्य युग
मये कशेषः स्यात् न दातृवद्वा प्रसक्तः न वकाशत्वप्रदर्शनमसद्गत्यादिति भावः इतरेतरेति यत्सूत्रेऽभिहितं तत्समाहारस्य व्यावृत्तये न त्रयाधिकमाह सकवेद
त्यादिना समाहारेऽवृत्तिबोधनादिति यदि समाहारेण कशेषः स्यात् दातृदिदं वृत्तमित्यस्य समाहारविवक्षायां नानाभावि विवक्षायां सि
द्धौ विकल्पेनैकवदावस्य विधाने व्यर्थस्यादिति भावः एतेन समाहारद्वन्द्वविषये कशेषो भवति अन्यथा घटघटमित्यादि समाहारविवक्षया स्यात् अनभिधाने
न समाहारणन्तु न च मल्लिकारि अन्यथा घटघटावित्यस्याप्यनभिधानेनोपपत्तौ कशेषरम्भो न शेषः स्यात् न च घटघटमित्यन्यथा समाहारस्य प्रतीतिस्तथा
घटमित्यस्यान्तेति कथन्नैककशेषइति वाच्यम् प्रकरणादिना तत्रातीति सम्भवात् अतएव यत्किं पक्षेऽपि न ब्राह्मणद्वन्द्वमित्यस्य वाक्यस्य सर्वत्राज्ञा विषयका
धनिर्न चंद्रशूकसर्वेषां विभक्तिपराणामेकशेषइति पक्षे विभक्त्या नामेकशेषइति पक्षे च द्वन्द्वप्रतिषेधोक्तं व्यदस्य शक्या न वकाश
कशेषो ह्रस्ववृत्तमिदं त्रिशेन भाष्ये इतरेतरेति सकवेच्चास्यान्यतरस्यामित्यनेनैकशेषविषयपदानां समाहारेऽवृत्तिबोधनादिति भावः इतरा
न्वयइति एकरूपेणैकस्यावच्छिन्ने इतरान्वयइत्यर्थः इदमिदं इति अत्र सूत्रमेतेन परस्परान्वयाद्घटितमाहित्यनिमित्तैकशेषाप्रत्य
निरिति भावः एकरूपेणैवेति पुण्यवत्तपदइवेति भावः इदं प्रसक्तं इति ॥ तस्मिन्निमित्तिपराणाम् यत्किं पक्षे यङ्कञ्चिद्ब्राह्मणमहत्वाऽन्यत्र कृतीत्यादि
यनेन दोषमभिधाय जातिपक्षमवलम्ब्य समाधानपरभाष्यविरोधापेक्षे घटघटमित्यस्य वारणान्वनभिधानेनैवेदिसु समाहारो नास्त्यनभिधानादिति यथा सूत्रे
नैकाशेषस्य मिलिमस्येतरान्वयो यत्र मद्द्वन्द्वस्य विषयइत्युक्तं तदा शाश्वतत्वायुक्तम् राजपुरुषमित्यत्रातिप्रसङ्गादत्रो मिलितस्येत्यस्य परस्परविशेषणभावा
त्तापन्नत्वमितिकिन्त्रिन्निषु विषयानि रूपातिरूपितविषयताश्रयानेकस्येत्यर्थः अतएव बहव इति यथा धनवदितो छिन्धीत्यादौ धनवदितयोः समूहान्वि
तयोः कर्मेत्वेन छेदनान्वयः चैत्रमैत्रयजुदत्तगृहैर्मण्डितमिदं नगरमित्यवद्वन्द्वशेषस्य गृहपदार्थः न्ययोति तत्र न तेषामेकद्वन्द्वमित्युपपत्तिरस्यैकरूपवच्छि
न्नेति यदुक्तं त्विशेषणविशेषणभावात्पत्तेति तत्र मानमाह सूत्रे इति मेदघटिति यत्रातेकपदार्थस्यान्वयितावेच्छेदकविभिनस्वरूपेण धनवत्त्वम

मूले पञ्चमी समोऽस्त्विति वेभिर्द्वितामाश्रितिकोऽपीपचन्त्रियेतद्दाह्रणानामन्यथासिद्धेऽग्रद्वर्शान्तास्त्वित्यर्थः वस्त्रतस्मात्प्रत्येविवन्त्रित्यादेरुक्तरीत्या तद्दाह्रणत्वं
सम्भवेन तस्यावश्यकत्वेपि निष्ठायां देहीति सूत्रे मेहुग्रहणेन तस्यानित्यत्वापि तमिति समावेनिकोनेति माभित्यस्य इहेत्यादिः पूरणेयद्वयाशयेनाह्रणं मार्गेनिकद्वीति तस्य
दोषद्वीति वचनस्याह्रणस्याभावेपि तदीय प्रयोजनान्यथासिद्धिसुपपादयति भाष्येत्यादिना इदम् वक्षिरेद्देनयस्येति चेत्तिलोपस्याभित्यत्वप्रदर्शनम् अन्यथासि
द्धेति उक्तरीत्याऽन्यथासिद्धेत्यर्थः अभिमानद्वीति एतद्वाजलत्रिपाद्यासर्वथावहिरङ्गपरिभाषानप्रवर्तते इत्यसमृद्धावेदितमिति न्याय्यत्वे साधकमाह्रणं तस्यैति रत्नांशोक्तं त
एवमिति नचेति संनिपातपरिभाषया धत्वस्य नकारसंनिपातजन्यतयेति भावः तद्वाशिः कुमतिचयस्याप्राप्तिः सर्वेति अद्वाहुनुमुग्रहणस्य सर्वं न संवत्सादिति भावः

पंचमीसमाप्तस्त्विति सार्वत्रिकोक्तमस्त्वित्यल्लादित्यर्थः तद्वर्तिनस्त्वेन स्थानिवत्त्वाभावेऽप्याह्लाभावादेवैकाजुर्नरेति णत्वव्यावृत्तिः सिद्धेति भावः ।
णत्वग्रहणमिति भाषयतीति तद्विमतप्रयोजनम् तच्च बहिरद्गतयाप्येत्यल्लोपासिद्धत्वेनपि सिद्धमिति तन्मात्स्विति भावः इदं विषयायां तत्परिभाषाप्रवृ
त्त्यभिमानेन भाषेद्धन्तिमिति अत्राप्यसिद्धमावपनौत्येतस्य तदुत्तरणत्वेनैव्यभिमानः न्यायमिति तस्यप्राप्तिपदिकानेत्यपवादत्वादिति भा
वः नचसन्निपातपरिभाषणतदुद्वाधिः स्वर्णत्वेषु कवगोव्यावाश्रयणेन तद्विषयेतस्याश्रयित्यन्तवश्यकत्वात् सौदेश्यमिति सौदेश्यकवगव्य
वायेदस्यर्थः आर्षलाहार्तिके समासः वार्तिके सौदेश्यत्वेऽप्युक्तदुष्पणइत्यादौ पूर्ववादिनिगल्लेभ्यश्चि तत्राह हंतरेप्रत्ययेनोदेशश्च अतएवा
सौदेश्यदेशादिति सूत्रेऽप्रघणप्रघाणयोः कृतणत्वयोरुच्चारणम् तत्रापि हन्तेर्धनधानादेशविधानात् न्याय्यत्वादिति ॥ ४० ॥ ४१ ॥

दृष्येणत्वविषये अनित्यत्ववशकत्वादिमिदितस्या अनित्यत्वादप्रवृत्तिर्नेत्सीक्रियतइति तदणत्वमत्रस्य कवर्गनिमित्तकत्वेनमन्त्रियातपरिभाषाप्रवृत्तेदुर्बोलादस्यवैश
दृणस्यहादेशेतिवार्तिकस्यचवेय्यपनिर्दिष्टभावः हादेशेक्षितिर्नु व्यवायनिमित्तकेणैहस्थानिकेषु आदेशेप्रत्यासथाकवर्गस्येषुमस्तुप्रतिषेधोक्तत्वादितिवाति
कार्थः फलितार्थमाह हादेशेत्यादिना हादेशेक्षित्युक्तेशिनि हकारविशिष्टदेशपदेनेतिरत्यर्थः नवत्त्वविशेषणभिधानफलप्रदर्शनमेवमन्दिनित्यमर्थनदेशेति
करणोयोविदुर्बित्यनेनसाक्षितइतिशेषः अतएवेति तत्रमाहशोभेतिरत्यर्थः ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

ददृश्वत्सूपरत्नपुंसकम् ननुहविधाथकसूत्रयोश्चन्द्रसीयस्यानुनेच्छान्दसमित्यसङ्गतमनञ्चाह सामान्यतइति अतएवतुज्वत्सूत्रेभाष्यकृतोक्तम् अविशेषवि-
हिताअपिशब्दानियतविषयादृश्यन्तेइतिनानाचमनुपसामान्यतोविधानेपिअवेतमधवच्छेदयोश्चन्द्रस्येवप्रयोगोभविष्यतीतिभावः॥३॥ एवंहीति उक्तसूत्रद्वयवद्वि-
विजन्तादिति आधत्तोर्येविविचूतदन्तादित्यर्थः नित्यद्विभिकल्यबोधकस्यापदस्यतत्रानुनेनैतदित्यर्थः तदभावेपीति उक्तरीत्येतिभावःउक्तरीत्याप्राग्व्यानेफलानरस्या
पिमिद्विमाद सतदितिदीर्घःअलसन्तेतिविहितःउदात्तत्वमिति ह्रस्वनुद्भ्यामिति प्राप्तस्यमतुपउदात्तत्वस्यनगोश्चानितिप्रतिषेधतस्यापिचादनुदानेनेकिदत्तस्येवाव

केषंचित्प्राधानादिवलियतविवयत्नादित्यर्थः एवंच कंदमिदृशानुविधिरितिनतदर्थः शास्त्रारंभइतिनात्यर्थम् एवंहिच्छादसलक्ष्यसाधकसर्व
सूत्रप्रत्याख्यानस्यादतः प्रकारंतरणापिमिद्विमाह मतुबल्योरिति कथंतीतिविजानाधशब्दाच्चमतुबनिभ्यारूपद्वयमिद्विगितिभावः ननुसूत्रा
रंभेनित्यस्तुआदेशोऽवर्णः प्रत्याख्यानेतुपक्षेत्तदभावोपीत्यतआह कंदसुभयेति आदेशतदभावित्यर्थः तदुदाहरणमिमान्यवर्णः पदान्तीति एत
त्प्रत्याख्यानेदीर्घाघकारेदात्तत्वंचलभ्यते एतेनास्यच्छादसत्वाच्छेदमिदंदेशपक्षेमघवनिसेवस्त्वपतच्चसत्त्वन्त्यस्यच्छादसत्वाद्दोषाभावेना
साध्यमिति प्रत्याख्यानाशयः लोकेतुमत्वंतदीर्घोभवत्येवेतिपरास्तम् वागिकोक्षरस्वारस्येतनशाप्रतीतेः मघवानृजियोत्पादेवेदपिदीर्घस्यपू
मानत्वाच्च तदेतत्कैयटेनोक्तंभाषायामसाधुतेति केशाहइति सूत्रस्यउक्तकैयसरक्त एतत्सूत्रस्यवातिकविरोधात्त्वप्रशविरोधाच्चेहयमेवेतिथी
यम् यमुच्छादसाध्यपिकचिद्वाघायमित्याश्रित्यभाषायाप्रयोगइति तन्न तज्ज्ञापकस्यवयस्यासमूहोमतुविति सूत्रप्रयोगस्यच्छेदोवस्तूत्रा
णेतिभाष्यकारेष्ट्यान्यथासिद्धत्वादितितदशयः तद्वनिवन्तेति इदंचिन्यम् (१)स्थानादितिभावः एतेनउक्तचारव्यानेनअस्य मघवेति सूत्रस्य इत्येवेति

संयोगान्नलोप्यासिद्धत्वात्तददीर्घोप्राप्तेरित्येवत्यर्थं तथाःप्रतीतेरितिमघवेति सूत्रस्यसूत्रत्वमत्राप्रतीतेः किन्तुतत्साध्यप्रयोगस्यैवप्रतीतेः नन्वेवमूक्तकैयटविरोध
इत्यतआह केशाहइतीति अन्येत्पादः कैयटसङ्ग्रहिइ खण्डयति यत्त्विति इत्याश्रित्येति इतिपरिभाषामाश्रित्येत्यर्थः वयस्यास्त्विति अत्रतद्वाजासामिति मतुयेतुक्
यत्त्वस्ययश्च तस्यसूत्रस्यकृत्स्येवप्रवृत्त्या कन्दोभिलेहेतेतेशोच्चारणेनसाक्षात्पतइतिमद्भावेः इदंचिन्नित्यमिति विशेषोपादानंचिन्नित्यमित्यर्थः॥ ३ ॥ ७

सङ्कोचे- वनिवृत्तविषयकत्वकालने बहुशङ्कति बहुतामित्यर्थः तस्यानया अक्षममात्रेत्यादीनां यथा- अविवचनेति वार्तिककारीपवचनेत्यर्थः दिग्धनुये ऋक्षान् सलत्ते-
 वाभाषायां सवशाः प्रयोगादय कविना कविभिर्नेन प्रयोगोतुतस्या प्रयोगस्यासाधुत्वमेव यदि मघवन शब्दे वनिवृत्तत्वादमेवो न इत्यस्यैति चेति लापयामि धिन कृत-
 सत्वात् अतस्त्वमघोनामिति सूत्रनिर्देशस्याप्युपपत्तिः यस्येति लोपे आभीयामिह वतु न व्याश्रयत्वात् न च तत्र लोपे कर्तव्येति चेद्विहङ्गस्य सम्यक्सागस्यासिद्धत्वं अमिह-
 भित्तिपरिभाषावाह ऊटिति सूत्रेणोद्ग्रहणेन ज्ञापिनायान्त्या व्यप्यभेयतया तन्मध्यनिकलित्वाभीयस्याः ज्ञादुस्यासिद्धत्वेन तस्याः परिभाषाया अप्रवृत्तेः सनाना-
 यत्त्वत्तद्ग्रस्य शब्दस्य अत्राप्यः स एव परिभाषाया व्यप्यप्रपदति कनिप्रत्ययस्योचित इति व्यस्यति पक्षे वस्तुतस्तूणादीनामव्युत्पत्तत्वेन सिद्धाति सत्यतया
 तत्र प्रत्ययकल्पनोचिता अत्र भाष्यमपि साधकमित्याह तथा चेति प्रामोतेति औद्वादेशश्चेत्यादिः अत्र कविप्रयोगविवक्षये एतेन कविप्रयोगदर्शनेनार्थविशेषक-
 नशिष्यं छांदसांहतिदितिसामान्यप्रवृत्तवार्तिकस्य संकोचे मानाभावात् कविप्रयोगाणो बहुशः प्रामादिकानां दर्शनेन तेषामप्यवचनसंकोचेन मान-
 त्वमिति दिक् उचित इति भाव इति तथा च नो रचेति सूत्रे भाष्यम् मघोनीत्यत्र प्राप्नोति मघवन शब्दोऽव्युत्पत्तप्राप्तिरिति वदिकमिति प्रायुक्तेति अत्र-
 षट्कृतव्यतिरेकम् इति पक्ष इति अस्मिदधीत्यत्रोदात्तपाठेन सिद्धे उदात्तपाठेन शास्त्रे विनायत्तत्वरूपेणोच्चारितगुणस्याविवक्षया भेदकत्व-
 त्यकाः प्राप्नुज्जाः ननु गुणा अभेदक इत्यस्योदात्तत्वादेयोगा उच्चार्यमाणान् अपि न विवक्षित इत्यर्थः एवञ्च प्रवृत्तेति ननु नासिक्तस्यैवोच्चारणं ज्ञापयामि इति भावः
 द्विशेषस्यानुयादानाक्तयमिविषयत्वत आह अस्मिदधीत्यादि उदात्तपाठेन उदात्तत्वगुणयुक्तस्याकारस्य पाठेन तथा च गुणकृतमेव भावस्य ज्ञाप्येतेन तु भवदुक्तो-
 षट् इति भावः यतः उदात्तादिशब्दोच्चारणेनैवोभनरूपः अविवक्षयाः भेदकत्वमित्यत्र प्रतीत्याः भेदप्रकृत्यादित्वात् तथा निगुणस्योच्चारणमशक्यमिति भिन्ननासिकत्व-
 स्य भेदकत्वेन स्यादिति नकारस्य स्थाने नुनासिकः प्राप्नोतीति भावः यदा तत्स्वरूपेण नात्रोपपन्नतया उच्चारितस्यापि गुणस्याविवक्षया चार्त्तमेकत्वा विवक्षया अभेदकत्वमे-
 सवयमित्याकाराया प्रत्यभिज्ञात्तद्विषयत्वज्ञापन इत्यर्थः एवञ्चाविवक्षयैत्यत्र प्रवृत्तेश्च हेतौ न चास्यादीनामन्यतानुदात्तत्वात् ननु रूपेऽनुदात्तस्योच्चारणमित्यु-
 क्तोच्चारणविवक्षयस्मा विध्यतेति कश्चमुदात्त इति शब्दोच्चारणस्य ज्ञापकत्वमिति वाच्यम् परमास्यादि शब्दाद्व्यस्योदात्ततया उदात्तत्वगुणकोच्चारणमपि स्यात्पुन- १४५

ननु यदोदात्तादिशब्देच्चारणान्नैव भेदप्रतीतिर्यत्र ते शब्दाणां ननु च्चारणान्नत्र यत्ताभावादिविवक्षेति चेदुक्तं नानि यत्र उदात्तादिशब्देच्चारणाभावादनुनासिकोच्चारणे
विनिर्मुनासिकः स्यादत आह पुन ऊमिति सतेन उदात्तादिशब्देच्चारणमेव नयतः किन्तु प्रयत्नाधिक्यमेव विवक्षितमिति यत्र प्रयत्नाधिक्याभावस्तत्र विवक्षाऽप्यत्र
विवक्षेत्येव चाप्यपरिमित्यनुनासिकस्य ऊमिस्योच्चारणविवक्षाधेयतीति भावः अतस्त्वन्तस्य र्योदात्तमि पानदुः करिष्यत इत्यादीनामुपपत्तिः सर्वेषाम् सर्वव्याख्या
दृणम् ननु यदि निपातनस्य लेविशेषोच्चारणमिव विवक्षाहेतुस्तदाप्यस्यादीनामन्यस्यानुनासिकानां नदुरुयेऽनुनासिकस्योच्चारयितव्यमिति ननुनासिकोच्चारणमेव विव
क्षायाहेतुमविवक्षतीति प्रस्तेषावर्थ इत्यत आह भेदकत्वेतीति दोष इति स्यादिति शेषः ननु तत्परसूत्रेऽप्रत्ययग्रहणानुवृत्तिरस्तस्य च भाव्यमानमित्येवोक्तत्वात् स्त्विति ननु
उक्तं ऊं इत्यत्र नसिक्काव्यापारेण लेशाधिक्येनोच्चारणादा ननुनासिको विवक्षितमिति सर्वेषां समासभेदकत्वेऽपि तत्परसूत्रस्यानपि विषयत्वाद्दोषः
तन्नाप्रत्ययग्रहणानुवृत्तौ मानाभावादित्यपि बोध्यम् अननुवर्तित्वाच्चेति सर्ववत्तत्परसूत्रे तत्संवेधानाभावः एव च भेदकत्वेऽपि तत्परसूत्रस्यान
पि विषयत्वाद्दोष इति भावः नान्यथेति सर्वचरणानामभेदकत्वेऽप्युपक्रम्य तादृशुक्तिरसंरोतेति भावः मूलेशैशित्यादिति स्वर्णग्रहणाप्राप्तेर
तिभावः तद्विशिष्टस्येति यदिति स्थानि अत्राणां तदन्तर्विध्याद्यभावाच्चेति भावः अयं इदं स्त्रियामित्येषः एव च कृपूरित्येष तेन निषेधेनापि चारयि
तु शक्य इति भावः योन्यश्चेति योन्य इति सूत्रमित्यर्थः चट्टिलोपः प्रा प्रमिति तदन्तग्रहणादिति भावः न भवतीति न चट्टिलोपो न विभक्तिनिमित्तको
ऽव्यञ्जापि तत्प्रवृत्तिरिति वाच्यम् प्रज्ञातोदाहरणे विभक्तिनिमित्तत्वमात्रेण तत्प्रवृत्तेः ॥ ५ ॥ नासिकस्य प्राप्तिरत आह तत्रेति तत्र प्रत्ययसूत्रे तत्रातपरसूत्रमन
णेव विधेयमाने विविधवर्धमस्त्विति भावः एव च तस्य तत्रानुसृत्य भावस्य भाष्यकारसम्मतत्वे च तत्संवेधे अप्रत्ययग्रहणसमन्वेधे भेदकत्वेऽपि सुदृक्कथ्ये तच्चारण
स्य भेदकत्वेऽप्यर्थः आतादृशुक्तिः सर्वेषां सङ्ग्रहप्रतिपादका शब्दानुच्चारणरूपा उक्तिः निषेधादाकारेणानुनासिकस्य सङ्गतम् निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वेन प्रज्ञातोदात्ते
रेवाभावेन तत्राभिधानमसङ्गतादिस्याद सर्वेणेति मूलेशैशित्यस्येति घटकत्वसमन्वेदनकारविशिष्टसमुदायस्येयर्थः अनयोसदंतविधानासमुदायस्य प्राप्तिग्राह
तदन्तेति विभक्त्या विनिर्भाषायायसिन्कायैविभक्तिरेव निमित्तत्वेन प्रवृत्तिरित्याशङ्कान्निचरे नचेति अत्यन्तविभक्तिभिर्प्रातिपदिकप्रकृतिकृणोचि विभक्ति

आतएव तवैतैपरिभाषायाः प्रवृत्तिसत्त्वादेव श्रुयुवेत्यादेशिनि श्रुयुवेत्यादि शब्दनिमित्तस्य न गोश्रुत्तिनिमित्तनिषेधस्य सम्यक्कारणस्य चेत्तदर्थः श्रुत्यादौ तदिप्रशस्यो
दादण्युपवीतः पश्येत्यादि हि तयोदाहरणम् द्वितीयविधायकं सूत्रेति प्रसङ्गः परिहाराया ल्लोपो न इति हत्वा द न इत्यस्याप्यक्षेपानाश्रयणीयः श्रुत्येव्यादेशिनिषे
धस्य निवृत्तयसापरिभाषाः वक्ष्यमाश्रयणीया जयवनिवाह्यादिनिभावाः अत्रोभयोरपि सूत्रयोर्विभक्तौ परतः प्रवृत्तिमोक्षेण परिभाषायाः प्रवृत्तिः सूत्रेणः पश्याद्
ति मवायास्वीकारो युवोर्नाकाविनि सूत्रभाष्ये विभक्त्या विनिपरिभाषायाः प्रयोजनकथनावसरे यथोपश्रुत्यत्रात्वेत्युदाहरणत्वेनोपपत्त्युक्तम् यथेतेन के
वलः यथिशब्दः स्त्रिया मस्तीपुक्तत्वे तस्य पथीशब्दस्य स्त्रिया सत्त्वमद्वाहिरुच्यत इति चेन्न सप्तदजानां सकृदेषिना तं शोक्तवान् ततो भगवता कृत्यथी
त्युदाहृतम् केवलस्त्रियादृशभाष्येपि तदन्तस्य सम्भाविततत्र प्रयोगादित्याशयः नवैतद्वच्च स्त्रियापि सम्भवतीति वाच्यम् हलक्षेभ्य आचारक्षिपेन भिधानात् यद्वा न केवले

अतएव युवोरनाकाविनि सूत्रे भाष्ये श्रुयुवेत्यादेशः परिभाषाफलत्वेनोपपत्त्यसः सङ्गच्छते परस्वादित्यस्युच्यते नच भिद्यता पदार्था इति त्यायेन क
थमत्रात्वादीनां प्रवृत्तिः तस्य न्यायस्य पदकार्यविषयत्वेन तत्परकारणादभिलेन चेत्तत्प्रवृत्तेः नच न केवलः यथिशब्दः स्त्रिया मस्तीति युवोरनाका
विनि सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यदेभ्यः कथजैवेभ्यः क्षिपेन भिधानमिति वाच्यम् स्त्रीप्रत्यया प्रवृत्त्या तदंगोकारेण ह्यतेः विभक्तौ निगविशिष्टा ग्रहणमि
त्वेन तत्र योजनकथनावसरे हि भाष्ये तदुक्तम् नयणिमि ननु तदभावेपीयदुदलभः ॥

यमागतदर्थो विरोधादेतदसङ्गमिति अस्याप्यभिधानेन हट्टमानमिति बोध्यम् ननु समवलस्य लेख्यवस्थापकत्वात् तस्य निमित्तनियेयत्वं तत्रात्वे विरहात् तत्र
प्राप्तस्य नियमकावमत आह अस्याच्य इति अथवा दवाकावत्कर्षभात्रात् तस्यैकसावादेतत्तत्साधनार्थक इति भावः अत्र भिद्यतेति न्यायस्य सामान्यतः प्रवृत्त्य
भिमानः शङ्कान्तिरस्यति नचोति स्त्रीपसिद्धान्ताभिप्रायेणाह तस्येति प्राचीनरीत्या ॥ हतत्परकारणादिति पूर्वोक्तार्थे द्रढयितुं शङ्का समाधानं करोति नचेत्यादिना स्त्रीप्रत्यय
या प्रवृत्तेति स्मेल्योपपत्त्यस्य मङ्गलिको नासीत्यर्थः सूचितस्तथा च तदशस्त्रीप्रत्ययान्नो नालीति फलितम् मूलपत्न्यापि विसृज्य न न्यादिशकुल्येनेषे न्येव निवेदितो ह राम
दचनमशुस्मिन्तर्था मिति पूर्वग्रन्थविरोध इति नवाच्यक्रमश्चिन्नार्थमित्यस्यैत दुपलक्षणात् तत्परमिति तत्राविविधमाश्रयिका माशङ्कान्तिरस्यति न ॥ १४६

अतएव नलोपः सविपि सूत्रेऽस्त्वतद्वाप्यधर्मावच्छिन्नविधौ वैग्रहणादेव षत्वद्वि कर्त्तव्यद्विनिर्गोषः अस्मिद्वल्वन्नेति स्मद्विधावभिहृतस्यापूर्वविधित्वन्यथा
र्थः यत्तन्नपत्त्वविधिः परोनलोपशस्त्वपूर्वमिति कथयत्वेकतन्त्रेनलोपाभिद्वल्वस्यमाद्विपिपरस्मै अयग्रन्थस्यस्वरदिविधौ यथाभिपन्ननशास्त्वविधाद
पि तदेकवाक्यात्तानिपमत्वमेवैत्याशयात् तच्चानियमत्वमुद्विधिशब्दस्यसुत्वतद्वाप्यधर्मावच्छिन्ननिमित्तकविधिविन्धकत्वएव सङ्गच्छतइतितास्यय
म् नस्याः अद्भुतपरिभाषायाः अत्तदुवागमिति एतदवयवस्यद्रवत्कारस्य सन्निपातपरिभाषयेति इयडादेशेदृत्वावच्छिन्नस्यसलन्तिमित्तत्त्वज्ञेयइदेशेऽप्य
पुर्वतत्तवयवयकारस्यात्वस्यातदातद्वातः स्पष्टएवेतिभावः मतान्नद्रवत्त्वयुति नवेतिप्रकृतीत्याहेः पथ्यादिप्रकृतिस्त्वेनामस्यानरूपप्रत्ययविशेषाये
क्षेयर्थः यणविधौ चैवणान्तधात्वादिरूपसामान्यस्याजादिप्रत्ययरूपसामान्यस्याचोपेक्षेति यणन्तरङ्गइतिभावः यत्रविशेषोपेक्षणास्त्रनिमित्तत्वसामान्यापेक्ष

स्फुटिधानवर्तनिविभक्त्याश्रयनलोपस्यासिद्धत्वेनद्रवणान्तांगाभावादितिवाच्यम् सुप्ततद्व्याप्यधर्ममितिक्तकस्तद्विधोवग्रहणात् अत एवदडिविग्यादौनवत्वेनलोपस्यासिद्धत्वम् नचन्यादेशेयंगवृत्तपरिभाषयानेयदृ- तस्याश्रित्यत्वात् नचयद्वि- द्भूतेत्वन्वर्त्तमानि यातपरिभाषयास्त्वामिथित्ततद्विशुत्तकबाधेनादोषादितिभावः नचप्रकृतिप्रत्ययविशेषोपेक्षयापेक्षान्नरगात्वाद्यवस्थादितिवाच्यम् प्रातिपदिकस्याप्यत्रप्रकृतिवन्नृणप्रकृतिनित्तिमित्तव्याप्यत्वाभावात् ॥

[illegible]

हलादेयपितृनिमित्तत्वेन+मु० ६

स्वार्थानुक्तव्योक्ति वस्तुतस्तत्र नित्यत्वाद्यमुद्धिरेव ॥३॥ नल्लङ्घनत्वात् विशेषस्य व्याप्यत्वेन तद्वापकस्य लुभानेनोपस्थितावपि तस्य निमित्तत्वे मानभावात्
 वादतस्य भाष्यकृतत्वाद्वाङ्महिरद्रुभावस्यासिद्धपरिभाषाप्रवृत्तेरुक्तानेनात्मा नभाष्यानुक्तत्वात्तद्वाङ्महिरद्रुभावस्यानाश्रयेण वोजडिद्वन्द्वभाष्यात्
 रसपितृवजीजम्याह तदोः सः सावितीति तत्रहि विभक्तिरूपसामान्यधर्मवच्छिन्ननिमित्तकमन्वमदोशितितुसाविति विशेषपदमिति यथाश्रुतार्थकयातयापरि
 भाषयाः तस्यान्तरद्रुतयापूर्वमवृत्तात्तत्त्वस्यैव भविष्यतीत्यनन्वयोरिति व्यर्थं स्यात् एवयोरपि भागे न गुरु भूतेन तत्रास्याख्यानेमपि दृष्टा स्यादुक्तरीत्या न न्यासैव सिद्धे
 भितिभावः सर्वत्रेति सर्वसृष्टिमुक्तैर्येदमातुदातद्विज्ञेति सूत्रेलादेशानामूर्वमप्रवृत्तये शोभतेति भाष्येण यतु आत्मात्मके सुखिधौ नलोपस्यासिद्धत्वेन स्यात्वेप न्या
 दृष्टिस्वरूपमिति तन्न सुषियोविधिर्नकारेण सममया प्रतिवध्यते तस्यैव तत्र ग्रहणात्स्वरमाह च येण तादृशस्य पूर्वमुपस्थितत्वात् शोन्यद्वयस्य प्रवृत्तिप्रतिवत्त्वकाले
 तदोः सः सावितीसूत्रे नन्वयोरित्युक्त्या तत्रास्याख्यानाय भाष्यकृतत्वं दमद्वितीयो गविभागकरणेन च तादृशान्तरंगत्वस्य सर्वत्रानाश्रयणञ्चे
 त्रिवोधनात् सावात्म्येति न्यादेशस्याप्युपलक्षणमयद्वैतान्यात्मात्राति देशद्विभक्तिवदेन न्यायाद् यस्याद्विती न्यादेशेति आत्वस्याप्युपलक्ष
 णम् तात्वादीति तत्र पदान्ते निबोधः अनान्ततयानः केद्वितीनियमेन सद्वाविधौ नलोपसिद्धत्वेन चैकारान्ते पदत्वाभावादन्तेन पदान्तत्वा
 द्दिकोः सवर्णेद्विद्वदे ऽत्रादुवोरभित्यपास्तमिति भावः आश्रितत्वादिति ॥ ५ पलस्येनात्मनाभिधानेनूनमेत्यत आह न्यादेशस्येति वेया
 न्यादिति धाह्यदित्यर्थः नात्रातिदेशद्विती अल्लिधौवकदेशविष्कृतत्वाय प्रवृत्तिरप्यनिष्ठेति तद्वाः वस्तुतस्तदप्युक्तम् नात्र प्रकृत्यनुकरणेपिनान्त्वानोपस्थादीना
 मित्यर्थेमानाभावेन विष्कृतावयवनिवन्धनकार्यभावेन तेन न्यायेन यथिन् शब्दत्वातिदेशस्य दुर्बोत्तात् नूनानापरिहारायाह आत्वस्येति निषेधद्विती पदस्यात्वः पा
 दान्तरस्योभिप्रायेण यमाशाङ्कान्नान्ततयेति मस्मन्तीत्यादिः पदत्वाभावादिति कार्यकालपक्षमभिप्रायेणैतदम् नचाकदाधिकारस्य भयपदमज्ञाविषये यथोद्देश
 पदस्यैव स्वसिद्धत्वेनैतदममङ्गत्वं मिति वाच्यम् यत्र तदधिकारीयसंज्ञादयप्रसक्तिस्तत्र यथोद्देशस्यैवाश्रयणमिह न तथस्याशयात् अत्र उक्तत्वेपु वस्तुतस्त
 सुपदेः तः पदान्तद्विती भाष्यकारेणोक्त्या परपदस्याजादेशस्यैव स्यान्नित्यत्वस्येन सूत्रेण निषेधद्विती तत्सर्वस्याचीनरीयेति न कापि कतिरिह तद्वाश्रयणस्य सद्रूपमना ॥ १७९

सवीयेतेः सख्युरिति भाष्यकारोक्त्यभिप्रायेणाह तत्र कृत्तिकेति यण् एरनेकाजितियण् अकारलोपस्य स्थानिवद्भावादाह क्वजेति अधुना यण् तु इको यण चोतिवो
 धः नचास्मिन्कर्तव्ये कृत्तिकेति मित्तकयलोपस्य वहिरुदासिद्धत्वादिनिवाच्यम् वहिरुदपरिभाषया अतियत्वात् लोपापत्तिः लोपो व्यो रि तिलोपापत्तिः नच स्थानिवद्भाव
 यलोपे तन्निषेधादपूर्वविधित्वाच्च निमित्तकस्य त्विति यण इति शेषः इदं दूः कावुपसदुः स्थानमिति वार्तिकेनाभिप्रायेण अन्यथाह त्वि मित्तकस्य वल्यत्वं नान्तीति लोपा
 स्य प्रपञ्चेरवाभवेनेदमनुपपन्नस्य वा त्तिकप्रत्याख्यानैतुवरुत्तस्येति सूत्रे वेति शो गविभज्यतत्र चारित्यनुवर्तयेति प्रत्याख्यानैतुवरुत्तस्येति व्याख्यानैतुवरुत्तस्येति लोपा
 स्थानिवत्वेनेति क्वजल्लोपस्येत्यादिः अवधानादिति तैनेव व्यावधानादियर्थः तन्निमित्तकः डः त्वि मित्तक इत्यर्थः तस्माद्वाच्यप्रमाणत्वात् त्रजाल्लोपे स्थानिवद्भाव

तत्र कृत्तिकसख्युरितिरूपेडः सूनिमित्तो यण क्वजकारनिमित्तकत्वे द्विकृत्तिकेति मित्तकलोपापत्तिः डः सूनिमित्तकस्य तु वहिरुगलेनासिद्धत्वात्
 लोपः स्थानिवत्त्वादि अवधानात् तन्निमित्तकोपिनस्यात् अनुकूलत्वाच्चैति आत्वादित्प्रवृत्तिप्रतिबंधकन्यायानामनित्यत्वेनैतद्विषयः
 प्रवृत्तिबोधकतयेति भावः विशेष्यमाकांक्षात्वात्संस्थेति भावः तस्मान्मध्यमैति स्म त्रैत्यनेन विशेषणसामर्थ्यादित्यर्थः स =
 ख्याशब्दे तदन्तत्वात्संभवादिति भावः इहेति अनुवृत्तमिति शेषः सन्निपरमिति यदापि सन्निषु वहिरुगणवतुडतिष्यपि तदसंभवस्य यिलेके संभू
 ख्याप्रकारकबोधजनकाः यचादय इदं तत्वेन विवक्षितानि बोध्यम् किमसिद्धत्वेनेति नलोपकृते पीत्यादिग्रन्थप्रतिपादितेन तिभावः बोधेदू

वप्रवृत्तिरावश्यकीति भावः आत्वादिति आदिनाः तन्त्यादेशयोः सङ्ग्रहः न्यायानामिति अभिव्यक्तेति न्यायस्येत्यर्थः न्यायानामिति बहुवचनं स्थानिवद्भावसङ्गहाय सवडः
 कौलुप्तमिति नसावत्रिकम् किलौकौविधिम्प्रीत्येव तस्येयपि बोध्यम् मूले स्त्रीलिङ्गनिर्देश इति बहुव्रीहौ तत्परस्त्रीलिङ्गः निर्देश इत्यर्थः आगत्य वाह विशेष्येति सं
 क्षिप्यरमित्यत्र यः सत्ताशब्दः स गतं च्छास्त्रीयसंज्ञापरो भविष्यति क्षन्तिमाक्षत्रिमन्यायात् तत्रावनतं दोषार्थस्य स्मृत्तान्तमित्याशङ्कते यद्यपीति तत्वेन संक्षिप्तं न विव
 क्षितानादतीति उभयगतिरिह भवेतीति परिभाषयेति शेषः प्रतिपादितेनेति स्त्रीप्रत्ययप्रकरणस्थेनेति शेषः मूले वाधेदू इति अत्र वाधेदू इति कुदः तत्र नन्त्यान्तः
 शेषप्रसिद्धिविषयवाधस्यानुपयोगादाह दूषण इति ॥

ननुविशेषणस्यविशेषासन्निधित्वात्सर्वत्रसमान्वत्त्विकत्वमतआह नित्यमिति नित्यमापेक्षस्यलेसमासस्यप्रवृत्तौविज्ञानदर्शयति सापेक्षस्येति नतःवाक्यात् पूर्वोद्देशोऽस्ति
ऽप्येसाधकमाह तदेवाहेति व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यास्यवाक्यवसम्भवादाह आकाङ्क्षेति तथाचैतादृशस्थलेबोधोभवासेवेतिनवमिप्रतिबन्धः शुर्वादिति उक्तकुले
तिसुसुदायावयवत्वइयोरसुसुदायन्यशाब्दबोधिविशेषात्तानिरूपितेविषयताप्रयत्नात् एवञ्चैतादृशस्थलेचेनादिप्रदर्शस्यधर्मियारतव्येणकुलेनान्वयस्विका
रेणयद्यपिनिर्वाहः सस्यशेषाक्षरस्वास्थ्यञ्चोपपद्यतेतथापिस्यप्रतिपत्तयेआह तद्वारकेत्यादि गुरुहार्कसम्बन्धस्त्वयगुरुत्वाद्यत्वरूपेबोधः वस्तुतस्तुनित्यसा
काद्यत्वमेवनेतादृशरीत्यान्वयेपिबृहतिप्रयोजकाङ्क्षुनुगमकत्वमेवत्यत्रनिरूपितम् इहोपसर्जनस्यान्पदस्यतथात्वादाह णापदमिति भित्त्यसाकाङ्क्षत्वमेव

अवयवेनेति स्नातपदावयवेनषकारणकारेणेत्यर्थः समुदायेनस्नातपदेन समबंधकः नित्यंसंबंध्यतरसापेक्षायथाशुर्वादः सापेक्षोपी
ति सापेक्षस्यासामेदि ततोबोधाभावोबीजम् नचनित्यसमासपक्षेतद्दीजसक्तीतिभावःतदेवाह वाक्त्ववदिति व्यपेक्षायाकाक्षा अवयवान्तर
बोदीन्सस्यशुभ्युज्यतेइत्यस्यतद्गारकसंबंधेनयुज्यतेइत्यर्थः उपसर्जनम् स्नापदनसमबंधिकम् नसंबंध्येनित्यसाकाक्षम् साकाक्षानि
त्यसाकाक्षः इतिप्रत्ययम् प्रजाभूत्यादि समप्रकृतेपीति अतश्चत्वस्यउपदेशकालप्रतिननित्यसाकाक्षतेभिभावः सन्निपत्तेत्यादि सख्यापदा
स्येत्यादिः अतप्रदणसमाससंपादनद्वारात्यपदाद्यैबोधकत्वेनतत्सपादकमितिभावः किंचान्प्रदणस्यतदर्थत्वेतस्यविशेषणतयासप्तम्यन्
नादृशस्यलेसमासप्रयोजकमित्येतिनदर्शितम् नित्यसाकाङ्क्षत्वञ्चसम्बन्ध विषयकोत्थिताकाङ्क्षाप्रयोजकत्वम् एतेनयादृशस्यलेनचपूर्वेनपात्रपतिः॥

लेनोत्थिताकाङ्क्षाकिन्तूत्याप्राप्तवनसमासइतिदर्शितम्भवेति गङ्गाः युतषस्यधनमित्यादियशसुलेसङ्ख्येत्येति अतपदाभावे स्नाइत्येवयद्युचेतततपदाने
रसंनिधानाभावेनवहुबोध्यस्थालाभः स्यात् स्यादोपादानसामर्थ्यादिदभ्युदयकारनकारनस्त्रीशब्दबोधकमिति यदिवृषेतिहितादृशशब्दमानस्यश्रद्धापतिः स
वञ्चानिषडादिशब्देतिप्रसङ्गइत्यनपदसुहेतिमाथकम् सतदेवाह अन्तर्ग्रहणमित्यादिना तत्सम्पादकम् आकृष्टस्यसंख्यापदस्यतदन्तत्वासमेवेनतस्यतन्निप
रत्वसम्पादकम् ननुत्तरितत्वेसख्यापदस्यकल्प्यताम् शब्दाधिकारश्चकल्प्यइतिप्रकृतसहेतिप्रकृतसहेतिः तपदाभावेपितत्सम्भादनीयथैलाभेऽन्तपदमुक्तान्थगमकम्बिष्यती १४८

नदर्थत्वे उपदेशकालेद्वयर्थकत्वे पूर्वनिपातप्रकरणस्थानियत्वेऽपि नन्वेवंसमुपदेशग्रहणः कर्तव्यमिति वातिकसङ्घटितत आह उपेति स्वप्र-
 क्षतिकेति प्रकारनकारान्तप्रतीकैर्यथः ननु मयाण्येवंसवचनत आह त्वयत्विमिह लोपस्यापकथं प्रमाणमिह ह लोप्युभयोरिति नुदित्कथं कथं सन्निपातपरि-
 भाषाप्रवृत्तिरत आह नान्वचेत्यादि ननु सन्निपातपरिभाषयाऽनियत्वादाच्चमिति स्वीकारोऽर्थः दृष्टस्याद्यानामित्यस्य प्रकारान्तरेण मिद्वेति याशङ्कान्तिराच-
 छे नचेति वाच्यमिति परेण त्वयः सन्निपातपरिभाषयाऽप्राप्तिरिति नाच्च सन्निपातेन पदसङ्गान्या नुदिति भवेत्तदप्रातिवत्येन पदसङ्गप्रवृत्तिस्मृतेन लोपस्य प्रा-

नचात वाच्याभापपरणात्त्वयः सापनभापपरणात्त्वयः सापनभापपरणात्त्वयः सापनभापपरणात्त्वयः
उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षे प्रत्ययानां मुदा धानांचोपदेशाभावेन न्वदुक्ता धासंगतेश्च यपि बोध्यम् उपदेशग्रहणकर्तव्यमिति वार्तिकस्य तु स्वप्र
कृतिकप्रत्ययोपदेशकाले स्थातेत्यर्थस्त्वयातु समासान्तपदार्थभूतस्योपदेशकालस्य तथात्वयोगवत्तु मशक्य इति सधमेवेति तदिक हलौ स्यपक्ष
व्यतद्वति हलौ सुभयोः शेष इति भाष्योक्तेरिति भावः सन्निपातेति नातत्त्वप्रयुक्तं षट्सूक्तं सन्निपातेन नानात्वं ननु दत्तद्विघातं कत्वमिति त
स्याः प्राप्तिः अनित्यत्वादिति न च ननु ति नोपधा इति धेनुलोपेनाद्यानामित्यस्य सिद्धिः किमनित्यत्वेन न च नलोपस्यापिसन्निपातपरि
भाषयाः प्राप्तिः नलोपस्यासिद्धत्वेन न हि षयेतदप्राप्तेरिति वाच्यम् कर्मजंतसूत्रभाष्ये सन्निपातपरिभाषादेष निरूपणावसरे हे गौरी
त्यादौ संवृद्धिलोपेपि स्थानिवत्त्वेन ननु सन्निमित्तसन्निपातविघाताभावात् तन्निष्ठाप्रिभाषाप्रियरभाष्यामंगतेः सन्निपातस्याशास्त्रीयत्वाच्चान्नस्थानिव
त्त्वादेः संवृद्धिलोपेपि स्थानिवत्त्वेन ननु सन्निमित्तसन्निपातविघाताभावात् तन्निष्ठाप्रिभाषाप्रियरभाष्यामंगतेः सन्निपातस्याशास्त्रीयत्वाच्चान्नस्थानिव
त्त्वादेः संवृद्धिलोपेपि स्थानिवत्त्वेन ननु सन्निमित्तसन्निपातविघाताभावात् तन्निष्ठाप्रिभाषाप्रियरभाष्यामंगतेः सन्निपातस्याशास्त्रीयत्वाच्चान्नस्थानिव

त्यादोसबुद्धलोपायस्यानवापनद्रूपानामतस्तानपातय्याः ॥ ५ ॥ प्रभितिपरम्यथाजडिषयेस
त्वमितिचेनत्रासिद्धत्वमपिकथमिति विभावयकिञ्चपूर्ववन्नकतेत्येतदसिद्धत्वेपितत्रकतेतस्यासिद्धत्वेमाताभावः ॥ ५ ॥ प्रभितिपरम्यथाजडिषयेस
नियानपरिभाषायापि रिति भावः असिद्धत्वेनेति सन्निपातपरिभाषयाः क्वान्नेजनसूत्रभाषयाः सपादसमाध्यास्यत्वादिति तद्रूपसन्निपातविधातक शारदा
सिद्धत्वेनेत्यर्थः अत्रासिद्धत्वद्विम्यविभावदृष्ट्या उतसन्निपातनिमित्तकनुद्धिदृष्ट्यातिवितर्कादुपणमप्रथमपक्षे दोषमाह कृदिति प्रत्ययत्वक्षणसूत्रस्य नियमार्थत्वपा
स्तुभिप्रायेणाह स्यातीति अभावादित्यन्तस्यासङ्गतौ हेतुत्वम् तत्र गौरित्यदोभाष्यति नहीद्रूपत्वसम्बुद्धिलोपस्येति भाष्येत्यर्थः यद्विदोषनिरूपणपरभाष्यसङ्गमनपातत्राह
शास्त्रीयत्वस्यानिवज्ञावरूपानि देशस्याप्रवृत्तौ हेतुत्वहीनापिनलोपस्यासिद्धत्वनिर्देशः कथमिति परिभाषादृष्ट्याः सिद्धत्वमप्रयोजकमिति भावः द्वितीये आह किञ्चेति त

श. २.
टी. मे.
१४८

पूर्वमिदं स्मृतं सर्वस्वमुदप्रष्टुं नृपतरकालिकप्राप्तिकर्तुं न लोपशास्त्रस्य नृपस्य सिद्धत्वं स्यादधिरेवेति सन्निपातपरिभाषया नित्यत्वेनेव न लोयोवाच्चादिति चेन्न लो-
पस्य सिद्धत्वेन परिभाषया नित्यत्वं दातुमिति युक्तमिति भावः न चैव षट्संज्ञाया अपि कृता कृतप्रसङ्गे नित्यतया नित्यत्वादि स्य सङ्गतमन आह कायकालप-
क्षमिति तथा षट्संज्ञाया नुदुकाक्वापन्नत्वेन तत्कालप्रवृत्तिकारणया चिह्नतेन षट्संज्ञैकवाक्यापन्नं नु प्राप्तिरिति कृतोक्तं तत्प्रसङ्गित्वमधुना न्यात्वस्यैवेति त-
स्यैव नियत्यं न च नित्यत्वात् षट्संज्ञस्यैव लवत्वमिदं नित्यत्वेन षट्संज्ञात्तरङ्गः आत्मा आत्मविषयिणी वाच्यम् कायकालपक्षे षट्संज्ञाया नुदुकाक्वापन्नत्वात् तस्य
च षट्संज्ञिप्रत्यये भयसंप्रसातया आत्मसमलक्षितया षट्संज्ञाया त्वमपि वहिरङ्गमिदं नित्यत्वात् ननु कायकालपक्षे लक्ष्यसिद्धिश्चेति हि यो देशे षट्संज्ञाया शङ्कुनि राचष्टु-
सूतेन चेति मुलमेति तथा च नुदुग विषयिणी विशेषः नुदुविषयकशास्त्रस्य नालिधिलमिति चेन्न न आह षट्संज्ञाया इति अलिधिलमिति तथा चैतत्तद्विधिहलीति प्रक-

अस्य शाहलीयस्यात्रासंबंधे परत्वादित्यभ्युच्चयः नित्यत्वाच्चेति कार्यकालपक्षे संज्ञाया तत्तद्विध्यैकवाक्यतया षट्संज्ञाया नुदुकाक्वापन्नत्वं समान-
मिति भावः अलिधिलमिति अत्र षट्संज्ञाया अलिधिलेन तत्तुल्यककार्योणमप्यलिधिलमिति भावः यदितुना तत्संख्यावाचकत्वसमा-
नाधिकरणधर्मे विशेषरूपस्य षट्संज्ञाया न्यलधर्मेत्वाभावेन तत्प्रयुक्तकार्यस्य नुदुगरेपि नालिधिलमिति स्थानिवत्वेन कदेशविद्वत्तया
येन च नुदुगलभत्वादिमुख्ये कायकालपक्षे तस्मिद्धिहलीत्यनुवर्तेः फलमिति बोध्यम् श्रुतहलादौ अनुमितं जज्ञासाः ॥ ७ ॥ ७ ॥

तत्तद्विषयकश्रव्यमिति भावः अभिमानपदसूचितामतिविश्रुतकदयति यदिति अत्र रूपस्यैव न्यलधर्मेत्वाभावेन तत्तद्विषयणत्वेन स्थानिवत्त्वस्य षट्संज्ञाया नुदुकाक्वापन्नत्वं बुद्धि-
संसाधनाभायेक्षाननुतादृशविशेषणविशिष्टषट्संज्ञाया दमयति विशेषणतयाः लाक्षण्यमस्यैवेति न शाङ्क्यम् स्थानिवत्वेनेति सर्वे सर्वे पदादेशादिति न्यायेना
देशकत्वनया स्थानिवत्त्वेनेत्यर्थः तदभावेत्याह एकदेशेति एतेन षट्संज्ञाया तस्मिन्निपातमिति तत्तद्विदुः स च न संनिपातपरिभाषया नुदुगप्रवृत्तिमस्याह कः आवन-
लोपयोः च द्वाविधातकादिति मूलोक्तस्य सन्निपातपरिभाषया न्यलधर्मेत्वाभावेन तत्तद्विदुः अष्टानामित्यस्य सिद्धिरित्यर्थः हलीत्युभयोः शेषवृत्तिभाष्य-
मपि कार्यकालपक्षाभिप्रायकम् असुतेति अत्र नुपश्चाद्विज्ञेः मत्वन्त्यस्येत्यर्थः जज्ञासोति तथा चेद्विज्ञापकसामान्यापेक्षसामान्यप्रमाणानाम्यक्षयात्तादिति भावः ॥

रामः
१४८

पर्वधर्मिनाभिप्रायेणाह इत्येवोदातेति सावकाशस्येति कार्यकालपक्षो नान्वितेषदसंज्ञाय अत्रात्रास्याषट्क्रीयादेरप्रास्यासावकाशस्येत्यर्थः षट्संस्तरास्तपञ्चभिः
 रित्वादीचरितार्थः अप्रवृत्तेरिति अष्टनद्वितिसंख्याप्रवृत्तेरित्यर्थः कार्यकालपक्षमभिप्रेत्येवमाधत्ते द्योतेति न्यायानिन्यत्वस्यापीति एवञ्च तस्यानित्यतया तदप्रवृत्तौ पु
 नः प्रसङ्गविज्ञानन्यायस्य प्रवृत्तेरिति भावः ननु पूर्वोपपादितरीत्याऽष्टभिरित्यस्य दीर्घग्रहणव्यावर्त्यतामिहेति तद्वैकल्यकवेज्ञापकावडः कथमिति चेत्तया वतावि
 नात्तुपपत्तिस्तस्यासर्वस्य ज्ञाप्यत्वमिति न्यायेनोभयनदीर्घग्रहणस्य ज्ञापकत्वात् अतएवाह अपीति अत्रेदस्मिन्मयम् यदुभयोपपात्तासीन्नियतेन दालाघवाभावाद्वा
 मानस्य षट्संज्ञासावकाशस्यैकल्यकत्वे च तज्ज्ञापकमसुर्यतावतापोष्टाशसिद्धिर्भवतीति पूर्वोक्तरीत्या दीर्घग्रहणे वैकल्यकत्वे ज्ञापकज्ञापकालपक्षे यदि लिहय
 शोदृशपक्षो एव बोध्यते तदाह न्नीत्यस्यात्वविधायकसूत्रेऽपकर्षेन कार्यस्य च त्वलाघवमवतीत्याशयेनाह यद्वेति अत्र षट्संज्ञायामपक्षे एवेत्येव कारणसंज्ञानित्य

दत्तव्यावृत्त्यर्थमिति इत्येवोदात्तव्यावृत्त्यर्थमित्यर्थः व्यर्थस्यादिति ननु ज्ञापितेपि व्यर्थमेतत् अष्टाभिरित्यत्र सावकाशस्याष्टनद्वितिसंस्तरस्यास्य
 भिरित्यत्र परत्वाज्जल्युपोत्तममित्यनेन बाधमस्तद्वद्वितिन्यायेन पुनरप्रवृत्तेरिति चेन्न दीर्घग्रहणेनैव संज्ञान्नित्यन्यायानित्यत्वस्यापि ज्ञापनात्
 यद्वा अत्र यथोद्देशपक्षग्रहणात् तत्रात्वस्यैव हि रगतया प्राक्पक्षे ज्ञातेनान्न सत्त्वावाचकत्वसमानाधिकरणधर्मस्य षट्संज्ञास्य लघुत्वमन्वाभावो
 न सत्त्वादेरित्यधिष्ठाभावान्थानिवद्भावेन एकदेशविक्षातन्यायेन वाकारान्तस्यापि षट्तेन तत्रापि कल्युपोत्तममित्यस्य प्राक्काष्ठन्वरस्य तदप

यानित्यत्वस्य ज्ञातव्यस्य षट्संज्ञाभवतीति कल्पनस्य च निरासः अस्मिन्पक्षेऽष्टनोद्देशीयद्विदिर्घग्रहणस्यात्वैकल्यकत्वमात्रोद्देशापकाकल्याव
 हिरङ्गः तथैव भिन्नस्य पुनरकालिकतया प्राप्तिरिति विभक्त्युत्पत्तिरिति शेषः ज्ञातद्विति ततो विभक्तिस्तुत आत्वमिति प्रक्रियान्न एवञ्चाष्टाभिरित्यत्राणि षट्क्रीतिसंस्तरस्या
 म्नाऽष्टनद्वितिसंस्तरस्याचारितार्थेनापवादत्वेनाष्टाभिरित्येव वाष्टभिरित्यत्रापि स्यादिति दीर्घग्रहणमिति भावः स्यादेति षट्क्रीतिः कल्युपोत्तममिति वा विहितत्वा
 र्थेदित्यर्थः आदिनाऽष्टानमित्यत्र तुटः परिग्रहः स्थानिवद्भावेनेति सर्वसर्वेयदादेशाद्वेति न्यायेन समुदायस्यादेशत्वकल्पनया स्थानिवद्भावेनेत्यर्थः एकदेशवि
 कृतन्यायेन वेति नक्षोदानीन्नात्तत्वापेक्षा किन्तु षट्संस्तरमात्रस्य इत्यञ्च विकृतावयवत्वस्य नान्यतया नमित्येकदेशविक्षातन्यायप्रवृत्तिर्भविष्यतीति भावः ॥ ७ ॥

ब्रह्मविभक्त्युत्पत्तेः प्राक् षड्भूतफलमत आह तत्रपक्षे ननु कृतत्वेपि वेदब्रह्मत्वाच्छा विषयप्रतिलुप्यदात्त आह औशविधिसामर्थ्यादिति स्वविति औशविधिसामर्थ्याद
 षाविषयकलगायद्वयर्थः अशुचित्यत्र हि तीयावहुवर्गवैषम्यपवर्गाभाव इति अन्तरद्वन्द्वत्वादेकादेशेषदसन्न कायत्वाभाव इत्यर्थः अप्रवृत्तेरिति अस्यर्थ इति तत्त्वादिस
 नान्यः एहीत्यत्रेति तत्राभ्येगाद्वा वैहीति प्रयोगे गद्वावसहीति स्थिते आडः परत्वेमिहीत्यस्येति दुर्गतिः इति प्राप्तस्य निधानस्य लोहगमयथ लोहायुक्त इति च निवेद्यमा
 शङ्क्यत्वात् सत्त्वेन समाहितम् कैयटश्च तत्रानित्यत्वादेकादेशे निशाताप्रतिमाशङ्क्यत्वावविधभाष्यविचारपूर्वसंस्थिकार्याप्रवृत्तिरनुमीयत इत्याह नेहस्यपरस्ये
 तिसामान्याये सज्ञापकमिति तदाशयः सत्तद्वाच्येति दीर्घग्रहणस्य ज्ञापकतापरभाष्येत्यर्थः परादलोदात्तत्वमिति अत्यशान्नः संदुल्यादत्यादुदात्तत्वस्यात्तत्र अष्टा
 तत्रपक्षे भविष्यति किंचिदनेन प्रयोजनमित्यभिर्संधिमात्रेणैव संज्ञाप्रवृत्तेः प्रगुरुसंज्ञाप्रकारणे कैयटेनोक्तत्वात् स्पष्टचंदं पदसंज्ञासूत्रेऽष्टनो
 दोषादिति सूत्रे च भाष्यकैयटयोः आकारात्तस्य पदत्वेपि औशविधिसामर्थ्यादशचित्यत्र लुप्त नत्वेवमष्टावित्यत्राष्टम् स्वरस्य चारितार्थ्यमह
 लादित्वाभावेन षट्स्वरस्य तत्राप्रतिः नचैकादेशे व्यपवर्गाभावः स्वरात्पूर्वसंधिकार्यो प्रवृत्तेः सहीत्यत्राडः निमित्तनिघातमिदं यदित्युपर
 मिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वादिति चेन्न सत्तद्वाच्यप्रमाण्यदेवाष्टम् शब्दस्य दृतादिपाठादन्तादात्तत्वेनैकादेशोदात्तेनोदात्तत्वेव तत्रान्तादात्त
 भिद्वेः ननु प्रियाष्टाभ्यामित्यादावष्टन्स्वरः सावकाशः षट्स्वरविधायकैर्विहितविशेषणाश्रयणनसमासे गणतदप्राप्तेः अतएव चतुरः शसीति
 सूत्रे स्थिर्या प्रतिषेधो वाच्यः चतस्रः पश्य चतस्र्यार्थदृष्टानि निपातनात् त्विदम् तन्निपातनेपि चतसृणां निमित्तमिति स्वरः सिद्धः षट्त्रयति ॥
 विषयत्र नन्विति स्वमयीति शेषः षट्स्वरविधायके षट्संज्ञकात्परत्वमाश्रित्य प्राप्तस्वरविधायकसूत्रद्वये अतएव विहितविशेषणाश्रयणादेव वाच्य इति अत्रा
 याशसिक्तान्तोदात्तत्वकचतुरशब्दस्य स्थाने चतस्रादेशोप्यन्ते दान्नः स्यात्तथाचोदात्तयोगो हलपूर्व इति स्वरः स्यात् यदित्युक्तत्वात्तराप्रस्योभयोरनित्यत्वेन स्वरावि
 धायकशब्दात्परत्वात्त्रिचतुरीत्यस्याधिर् अत इत्यस्य च प्राक् प्रवृत्तिसंस्थानि वेत्तेन चतुरशब्दत्वाच्चतुरः शसीत्यस्य प्रवृत्तौ तकाराकारस्योदात्तत्वस्यात् आबुदात्त
 तन्निपातनादिति समासत्वात्सूत्रेऽन्तादात्तपर्योक्तत्वे चतस्रशब्दवयवचकारस्योदात्तत्वस्यागादित्यर्थः ननु वार्तिकारभ्ये चतुरः शसीत्यस्येवाप्रवृत्तिः निपातनेन तु तस्य सर्व १५०

नन्विपातनेपीति अपि चोक्तिं कारम्भसमुच्चायकः विभक्तिस्वरः विभक्तौ रूपातन्त्रम् निपातनेहीति निपातनस्य सर्ववाधकत्वेहीत्यर्थः चतसृशब्दादिति एतस्मिन्मन्त्रादि वि
भक्तिवृत्तकथैव तस्य चरितार्थसंज्ञादि निपातनस्य सर्ववाधकत्वं दातव्यमेव स्यादिति अयस्मावः षट्त्रिचतुर्भ्यश्च कवचनद्विवचनेन भवत एव षट्त्रयो जश
शस्त्रेणैव अन्त्याः सर्वोहत्वादि विभक्तय एव त्रिचतुर्गोत्रमिति न प्रयोजनम् अज्ज्वेच्छुद्धसीति सूत्राद सर्वनामस्थानग्रहणस्य षट्त्रौति सूत्रेऽनुवर्तनात् त्रीनित्य
नशसितु शब्कादेश उदात्तेनेति सिद्धम् तिस्रः यस्यान्तग्रहणद्वयेव सिद्धम् चतुरः यस्यापि नव्यावर्त्यञ्चतुरः शसीत्यास्मात् तस्माच्चतस्रः यस्यापि व्याचर्य
मिति यदिति पातनस्य सर्ववाधकत्वं दातव्यमिति निपातनस्य विभक्तिस्वरवाधकत्वेनापि चतस्रुणामित्यत्र विभक्तिस्वरः सिद्ध इति अ

षट्त्रौति सूत्रेहत्वादिग्रहणेन निपातनस्य विभक्तिस्वरवाधकत्वापत्तात् आद्युदात्तेन निपातने हि हत्वादिग्रहणनर्थक्यम् न ह्यन्यहत्वादिग्रहणप्रयोगो
अयमिति अन्यदतश्च तस्य शब्दादिति भाष्योक्तं सगच्छते अन्यथा प्रियाद्यानद्वन्द्वेऽसंभवेन तदसूत्रादेः संभवेन तदसूत्रादेः कोदेशस्वरंणसि
द्धेः न च कदृष्टावित्यादि व्यावर्त्यसंख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकवोधजनकतयोत्तरपदाद्यप्रधानसमासे समुदायस्यापि षट्त्वात् स्यष्ट
चेदं सर्वोदीनीत्यत्र भाष्ये ततो विहितत्वाच्चेति वाच्यम् एतद्वाच्यप्रामाण्येन तदनभिधानादिति चेन्न एतज्ज्ञापकपरभाव्यप्रामाण्यदृष्टम्
न इत्यस्यापि विहितविशेषणाश्रयेन समासेऽप्रवृत्तेः प्रियाद्यादीनामनभिधानस्य षट्संज्ञासूत्रे भाष्ये स्यष्टत्वाच्चेति सूत्रेन सन्त्येने
यसमन्तार्थमेक इति भाष्येण तुल्यान्यायात् षट्स्यस्यापि तद्वै प्रवृत्तेरुक्तत्वाच्चे ॥ ७ ॥ न्यायविहितविशेषणानाश्रयेण तदसंज्ञातिः न ह्यन्यदिति प्रत्यासङ्ग
तिः अष्टावित्याश्रयिण्यावर्त्यमित्याह अष्टावित्यादि नचेति वाच्यमिति परेणान्वयः कदृष्टावित्यस्य प्रदर्शनमव्ययपूर्वेयदप्रकृतिस्वरस्याप्रवृत्त्याकादेशस्तरेणा
सिद्धिप्रदर्शनाय ततः षट्संज्ञकात् एतद्वाच्येति चतुरः शसीत्यत्रोक्तभाष्येत्यर्थः तदनभिधानम् कदृष्टावित्याद्यानभिधानम् एतज्ज्ञापकं दीधग्रहणस्य ज्ञापकतापर
भाष्येत्यर्थः वस्तुन एतत्सर्वं समुपायवादनं सिद्धात्तेनानभिधानमेवेत्याह प्रियाद्यादीनामिति तिस्र्यदिति तत्र हि जस्य ग्रहणद्विभक्त्यमिति प्रश्नेति सूत्रेनैकैकिकमन्यान्तप्र
त्युदाहरणमुक्त्वा जस्य ग्रहणमनर्थकमन्यत्वाभावादित्युक्तम् अस्यानित्यत्वं बहुवचनान्तायातदन्त्ययोराभाव एव शसित्वादन्तायणद्वयेव सिद्धम् अन्त्याः सर्वोहत्वादित्यन्त

पद्विचसुभ्येद्वयवभविष्यति तिस्रस्केत्यपिन प्रयोजनम् मध्येऽपवादव्यायेन तिस्रभ्यद्वयस्यानुदोत्तौ सुष्णिताविचित्वाधकातयानिस्वरैण तिस्रभ्यद्वयस्य बाधो भविष्यतीत्युक्त्वा उपसमस्तार्थमेकैजसोग्रहणमिच्छन्ति अमिति श्लो अतिनिष्ठाः इति जसग्रहणस्य व्यावर्त्येन्दुशितम् यद्यपि वातिकेताता तद्विहितं नृणां चायात्नरसवदेन जसग्रहणस्य प्रयोजनमायकारोऽभिहितवान् तच्च प्रयोजनविहितविशेषणसत्त्वेनोपपद्यत इति पालमेव भियमकमिति जसग्रहणभावे विभक्तेरुदात्तत्वस्याजस्रग्रहणसत्त्वेनोत्पन्नसमासस्य बाधकाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरबाधेना तेरक्त्यद्वयमेवोक्तैः परमकुटन्तम्यदृष्ट्या नोदात्तस्यैकेन नौदात्तत्वे कृते उदात्तस्य ककारस्य णदेशे उदात्तस्वरात्तयोपि स्वराश्च भवन्ति तुल्यव्याधिशो यानि सुभ्यो जसस्य प्रकृतिविषये व्यवस्थात इति अपि नञ् अङ्गनस्वरस्य परिग्रहः नन्वेव विहितविशेषणप्रथमो धवो धकोक्तमायस्य कागतिमग्रहचतुरद्वि वातिकम् विभक्तिस्वरभावश्च हलादिग्रहणादित्येतत् दूष्यमिति जसग्रहणस्योपसमकाः

चतुरः शसीति सूत्रस्यानुवार्तिकं जसग्रहणानर्थक्यमन्यत्राभावादिति तिस्रभ्यद्वितिसूत्रस्य वार्तिकं च देवदूष्य सकृद्वृत्तिचसुव्यर्थकमिति दिक् प्रतिपदोक्तमिति मन्त्रादिलोपसोहचया ल्लत्वस्यैवेति भावः प्रत्याख्यातमिति तदेकवाक्यतयाऽत्रानित्यत्वेन णत्वांशे प्रतिपदोक्तपरिभाषासाहचर्यपरिभाषयोरप्रवृत्तिरिति भावः

उर्थत्ववतत्र सूत्रे हलादिग्रहणस्यापि समस्ते प्रियश्चोभिर्यादौ प्रयोजनलाभादृथम् नन्वेवमेकैदृश्या तस्यैव सूत्रात्तद्विषयमग्रह एकेद्वृत्तीति दिगिति दिगर्थक्यचतुरः शसीति सूत्रस्य स्त्रियाश्चानिधेयो बाध्यद्विवातिकसमपिनकार्यम् चतुर्लः पश्येन्नस्वरैः फादोऽर्थोऽप्राप्तापरत्वाद्रफादेशे तस्य स्थानिचनेन व्यवधानात्कारास्यस्वरप्राप्तेः नचरेऽस्यैव स्वरभावत्वितिवाच्यम् हलस्वरप्राप्तेऽप्यङ्गनस्याविशमानवद्भावान्नचस्थानिवद्भावस्य स्वरैः कोत्वेनैवेधो भविष्यतीति वाच्यम् स्वरदीर्घ्यलोपेषु लोपजदेशस्यैव स्थानिवद्भावनिषेधात् एवमाहुदात्तयोस्त्रिचतुरो गततस्यादाहुः सतीमिह आशुदात्मिणानमपि नकार्यम् हलीत्यस्याप्यकर्षस्तप्रतिपत्तिलाघवायेति वृणग्रहणे प्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिवदिति मत्तयाह संयोगादीति तदुक्तवाक्यतया प्रत्याख्यानैकवाक्यतया अत्र सूत्रेण ग्रहणस्य सत्त्वपक्षे यतुग्रहणसद्भापूर्वकविधेरनित्यत्वे बाधनायेति ननु भवानीत्यत्रणत्वन्त एवंपदानस्य

तिसूत्रमपिन च्छादि नमनित्यमिच्छेत्तद्विधानद्वारासाशयकम् ॥

तेन हे प्राणिन्यस्याभिदिरियादुक्तं न्युक्तमिदं न तत्राह प्रत्याख्यानेन चेति फलान्तरैरिति भिन्नमित्यर्थः णत्वग्रहणप्रत्याख्यानेन सभाष्या नारूढत्वादाह णग्रहणेति कैशटः
 ध्वनिनेति प्रागुक्तरीत्या कैशट ध्वनितं प्रत्याख्यानेत्यर्थः अत्र कैशटेत्युपादानमस्तच्च बोधनायातं गवाह वक्तुं इति प्रागिति युक्त इत्येतन्निरूपणावसरे इत्यर्थः
 प्रत्याख्यानेति पञ्चमी समासस्येत्यादिः तत्सम्भवतीति अतिद्वसम्भवतीति विकल्पिते हत्वेन तन्निपत्तीति विकल्पिते हत्वेन ननु वादन्ति हत्वेन विकल्पेनेति दुः

प्रत्याख्यानेन च स्पष्टार्थमेव तयोक्तपादानं ननु फलान्तराभिनिवेशः कार्य इति सूच्यते प्रत्याख्यानां भवेनेति उक्तरीत्या भाष्यध्वनितं णत्वग्रह
 णेत्यादिः णग्रहणेति वा पञ्चमी समासेति अपरविधाविति वाक्यमियचः परस्मिन्निति सूत्रस्य वार्तिकव्याख्यानावसरे कैशटेनेन ध्वनिनेत्यर्थः ।
 वक्तुं तत्तदयुक्तमिति प्राहुः निरूपितम् तदुपश्रयाख्यानमभ्युपेत्यापिसमाधत्ते फलैकाग्र्येति प्रत्याख्यानां स्याद्युक्तत्वध्वनयनपञ्चमी समास
 पक्षे लस्य सिद्धिशक्तेरिति निहायामिति सेहग्रहणादिति तत्र हि सेहग्रहणान्निद्व्यावृत्त्यर्थम् णिजज्ञातं तदसंभवात् न च त्रयः संनैवतेति इद्विक
 स्यात्संज्ञापित इत्यादौ यस्य विभाषेति दृष्टिर्नैव धेनतत्संभवतीति वाच्यम् यस्य विभाषेत्येकाचद्वयनुरुतेः अन्यथा हरिद्रातेरपि सन्निविकल्पिते
 द्वेन दर्भेति तदुक्तं न स्यात् वादान्तसूत्रे द्वाद्वा इति निपातनेनेह भावस्येव णिलोपस्यापि निपातनाच्च तस्मान्नद्योगविभोगेन कालावधारणार्थम् इ
 दिक्तातेरव णिलोपेन नुततः प्रागिति अन्यथा कारितमित्यादौ परमपीदं वाधित्वानि यत्तान् णिलोपे सकाच इतीति वेधः स्यादिति पूर्ववत्साद्वि
 धोऽस्यानिवर्त्तनप्राप्तप्राप्तवनिषेधो णिचाव्यवधानादिति भावः यदि तेकाच उपदेश इत्यत्र विहितं विशेषणपक्षे सेदीति चिन्त्यप्रयोजनमित्यु
 च्यते तदा प्रविगणयति भाष्ये दाहरणादेव तदतिरिक्तम् अन्यथा लोपस्य स्थानिवत्वात् ल्यपिलघुपूर्वादिनिर्णयदेशेन स्यात् ल्यपीति सूत्र
 प्रशमयेत्यादौ च रितार्थमिति दिक् ॥ ७ धातान्तदर्भे णिजज्ञातसंभवातीति तद्वाच्यार्थं सेहग्रहणमक्तं तत्तत्कार्यं सूत्रेण णिनि लोप इत्यत्रा

दुवादान्तेति सिद्धान्तमाह यदिति विहितं विशेषणपक्ष इति मतञ्च प्राद्विरूपितम् भाष्योदाहरणादिति प्रगद्वयप्रसूनयेत्यस्यायुपलक्षणम् अल्लोपस्य स्था
 निवद्भावेन व्यपदेशिवद्भावेन तस्यैव लघुपूर्वत्वमाश्रित्य ण्येयदेश इति नुततः पूर्वत्वस्य सावधिकत्वेनाकारस्य समस्य अत्र वणतादृश व्यवहारा समभवात् नापि

व्यर्थो लोपः कार्यद्वयमीत्यनुबन्ध आसज्यते कार्यद्वयत्वाभूदिति लोप इत्युक्तम् एतेन यस्योच्चारणार्थ उपदेशास्योच्चारणे साहाय्यकत्वात्संयोगोद्देशसायाः सत्वे
न निष्क्रियत्वात् अत्र वणमवतीति स्मृतिरिति न कुलस्यासिद्धत्वादिति सम्यगिति कुलदुःस्मिन् प्रत्ययेति सूत्रेण न भ्रात्रेण न भ्रात्रीत्याशयेनाह चोः कुरिति न च न प्रथमतः शोः
कुरित्यस्य प्रवृत्तिर्भवतु ततः कुलोपप्रत्ययलक्षणयोर्न मिलोपकुलार्थाद्युद्धिति निर्वाधमत आह ददमिति परत्वादित्यवधिसाकडः सत्त्वादाह हलिति ननु ऊलो
कुरीति प्रकाशं न निहितमेवेति मूलेऽस्मिन्निहितत्वादित्यनुपपन्नमत आह सधोऽग्रहणेति ननु मण्डकपुत्रासम्बन्धोऽस्ति न्यत आह निष्ठादेशेति तत्रावप्रकरण
व्यवधानेनानुरतिः कापिनदृष्टासादृशकथम्बविषयतीति शवः एतेन वक्ष्यमाणविशेषेण अत्रैव किन्नाययस्यैव तत्रैव चोः कुरित्यैव कुग्रहणमिति एके
कुलस्यासिद्धत्वादिति चोः कुरितिकुलत्वस्यैवार्थः इदं सर्वं न्यायमिदं न्यायकथनमानम् परत्वादिति हल्ल्यादिलोपादित्यादि असंनिहितत्वादि
ति स्म्योऽग्रहणसामर्थ्येनैकावशद्वयतस्तानि वृत्तेर्निष्ठादेशप्रकरणेन विच्छेदाच्च एतेन तत्रैव चोरिति वक्तव्यं तत्रैव वा किन्नाययस्येति व
क्तव्यमेव च कुग्रहणव्यर्थमित्यासम् चोरित्यत्र तत्सर्वथादत्र तदसर्वथाच्च निष्कलत्वाच्चेति सिद्धान्तं समाप्तं फलाभावादित्यस्य सद्धनय
त्वाह अतिव्यादृशितिलुप्तवधीकमिति एतेनोपसंज्ञनस्य सर्वविशेषणत्वात् समासात्तुपपत्तिरित्यप्यसम् पदान्ते कलित्वयोः स्वीसंयोगादीतयो
लोप इति न सूत्रान्यः स योगादित्वस्य पदान्ते च त्वस्यैवैकस्मिन्नसंभवात् तदपवादस्येति सूत्रद्वयविहितत्वेन पवादस्यैवार्थः तत्र संवेद इति
सूत्रे उपपदानाधादनां च एष कपाठकते व्योः ॥ ७ ॥ नैव कुग्रहणेन निर्वाहे द्वितीयवर्षे भिर्यर्थः तत्संस्त्यात्त क्लीयस्य सम्बन्धात् अतएव पक्षेयार्थः सि
द्धिः अत्र किन्नाययस्येति तदसंस्त्यादिति अत्र तदसंस्त्ये हेतुः आगुक्तः न च निष्फलसम्यादनार्थमेव तस्य सम्बन्धोऽस्ति न्यत आह सिद्धान्तिसंमतोति प्रयुज्यत
त्सम्बन्धोऽनिष्फलसम्यादकद्वयाह मूलेस्यष्ट इत्यादिविति स्पष्टाः नुदके किन्नायस्य किन्नेविधानादस्यात्राप्रतिः एतेन एष कपदत्वसीकारेण उपसंज्ञनस्य
योगस्य ननु नोपसंज्ञनविशेषणत्वमिति सति द्विः कुविशेष्यस्यादिपदार्थस्यैवेत्यत आह पदान्ते इत्यादि मूले प्रचो विपरीतोक्तिरिति तस्य दत्तं च त्वमिति प्रसा
दोक्तिरित्यर्थः यतु नमुन इति योगविभागान्न भवति सिद्धत्वमिति तन्न योगविभागस्यादर्शनात् इमो नैव यज इति सूत्रविहितत्वेन न्याययमात्रा पवादत्वमत आह १५३

सुखद्वयेति प्रसङ्गादाह तत्रेति तत्राह स विधायकवचनबाध्यस्तत्रयोर्मध्ये पृथगिति कोटिद्वयेनेत्यर्थः ॥३॥ समुदायोगोच्चारणमिति धातूपपदममुदायोगोच्चारणमि
त्यर्थः तत्र प्रथमसूत्रे प्रतिपादिता नान्त्रयाणां मध्ये सूत्रे श्वेतवहशब्देऽकारोच्चारणार्थः कर्मणि प्रात्ययइति श्रुतेरुक्तद्वयार्थः उक्त्यदिति सामविशेषबोधकद्व
यार्थः शंसेऽप्रत्ययइति कर्तृभेदिति शेषः अस्य शंसेः तस्योः सतेनात्येषान्निपातनमिति द्यनितम् विशेषविधिविषयः शेषविषयाभ्यनुज्ञाफलकत्वमित्या
यात् दाशृदानइति पुरोदास्यतदुतिविग्रहः उक्तभाष्यादिति उक्त्यशमशब्दस्यैवादिभाष्यादित्यर्थः परस्य शङ्कानिगच्छे नचेति सूत्रइति हादीनामिति शेषः खट्विः

समुदायोगोच्चारणमन्त्राक्षणि कानानिपातनात्यंतत्र श्वेतवहशब्दे कर्तृवाचित्युपपदेवहेः कर्मणि प्रात्ययः उक्त्येकमेषाकारोचोपपदेशंसेऽप्रत्ययो
नलोपश्च अस्य नलोपेति नृद्विः उक्त्यशमशब्दस्य सामान्यनरुः सिद्धान्तस्य निपातनं क्रियते इति भाष्येण तत्र तदभावस्यापि निपातनात्
दाशृदानइत्यस्यासुरः पूर्वकाश्चत्ययः कर्मणि दाशृदंशे नृद्वेति नृद्विरित्येति शंसेरप्युपलक्षणमिदम् किञ्चोक्तभाष्यादुक्त्यशा
सित्युच्चारणमपि प्राचामसरातम् नच इत्तविधेयः अथवा श्रुतवाः पुरोडाश्चेति पदानां विषये स्वरूपसिद्धेरिति वाच्यम् खट्वोच्चारतः पर
त्वाभावेनोत्पत्त्यापत्तेश्चेतवोभ्यामिच्छासिद्धापत्तेः अप्रवृत्तेरिति ननु पदानां विषये वा स्वरूपस्यैव नित्यनिपातनं चेदमुभ
योरतएव प्रकरणेऽव्यादृति सूत्रस्य पाठः अन्यथाह सन्ते ससृजोरिति स्वरूपे सिद्धे दोषमात्रस्य निपातनात् प्रकरणस्य कृतं स्यादिति चे
न्न इत्तत्त्वः किंप्रयोजनं वै किंयते वै निपातनमवयाः श्रुतवाइति तत्त्ववक्तव्यं अवश्यं तद्वक्तव्यं इदमिति सवृद्धादीनां शेषम् त
दिदं तत्त्ववक्तव्यः दुस्यपि वक्तव्यः श्रुतवोभ्यामित्यर्थमिति भाष्यविशेषात् ॥ ५ ॥ कृत्वि च प्रत्ययनिमित्तमिति कासिद्धेवैति भावः पदान्तरावनिपातनेनाप
दान्ते श्वेतवहशब्दोपाभावादाह वृद्धादिति प्रकाशकारोक्ति समर्थनायाह नत्विति उभयोः खिनन्तदुसमर्थोः अतएव खिमः सत्वादुभयोर्निपातनं दिव
अन्यथा खिनोसन्ते तत्र प्रकरणे दीर्घप्रकरणे वै श्रुतिप्रकरणे हादीनामेव स्वरूपविधानार्थमित्यर्थः तन्नेति इमे स्वरूपस्य सिद्धत्वादव्यादृति निपातनत्वेक
नैव्यभिचयः तद्वक्तव्यम् निपातनं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ अन्वयापदान्ते वा स्वरूपव्यायेन खिनोपि सन्ते तस्य निपातनस्य अत्र उक्तविषये नन्वेवमिति स्वरूपस्यै

आदीर्घप्रकरण एव तत्तद्व्यवस्थान्तरं मत्त आह रूपप्रकरण इति मात्रपदेन दीर्घनिवासः तदिष्टत्वात् सूत्रह्यदिष्टत्वात् नन्वेवमुक्तरीत्याश्चेतदोभ्यामित्येतन्नस्यादत्त आह
श्रुतसोभ्यामिति उक्तं भाष्यानुसारि सिद्धान्तिमत आह केचित्तिष्ठति श्रुतवद्वादीनामियन्नतरपदधातोरणतन्निरूपयितुं न न्यायिकोपक्षी अतस्त्वाह सतस्सन्वन्धि
नन्वेति ननु हस्तुत्यतिवेलायास्यदत्तङ्कशमत आह तदन्त इति अतस्त्वदसौ णिनादे शलादेव एव चेति तस्य सूत्रस्यापवादविषय एव प्रवृत्तेरिति भावः सूत्रे हेतुद

अन्यथा णिव्यस्येक्षत्वात् मपितस्यावश्यकत्वेन संवृद्धौ दीर्घात्यमिति भाष्यस्य निदं लतापतिः तस्मादनुवर्तितकनये वासरूपा प्रवृत्तिः तादिसिद्धि
व्यवस्थितविभाषा योर्गोकारा रूपकरणे सूत्रतु सूत्रकृतादसौः करणत्वात्तम् णिवन्नेरुत्त्वमात्रेयवृत्तदिष्टत्वात् श्रुतसोभ्यामिति प्रयोगोक्त
सूत्रकृता जानायेति स्पष्टभाष्यविदाम् केचित्तु णिवन आदेशो ह स् श्रुतवद्वादीनाडस्येति वातिकादे तस्संवेधिनो णिवनः प्रत्ययस्य डस
तदन्ते पदत्वस्य भावित्वेदिति तदर्थः अतस्त्वद्विद्वत्तत्वात् णिवनं प्रक्रम्य श्रुतवाद्सुदा हतमेव च वासरूपस्यात्र विषयस्य वेत्त्याहः परत्वादिति
नियन्तु नात्वस्य शब्दान्तरस्य प्राप्तेः सत्वस्यादिति उभयोरपीति भावः असौलाक्ष्णिकत्वेनात्वसन्त्येयस्य न प्रवृत्तिः न च प्रत्ययविशेषोपक्षस
त्वापेक्षया त्तरगतया त्वरूपमिच्छाद्वयतादृशान्तरगतस्य शास्त्रेनाश्रयणज्ञापनाश्रितत्वात् तदएव भाष्ये इह श मन्तरात्वनक्षायाश्चितम् ।
पुनः प्रसंगेति कृताकृतप्रसंगित्वमात्रेण निवृत्तायां सापि सत्वचशब्दान्तरप्राप्त्याः नित्यत्वमभ्युपेयप्रवृत्तं भाष्योक्तं समाधिमाह सकृदिति
अनन्वयोरित्येते देवसकृदिति न्यायज्ञापकमिति तदशयः न्यायत्वादिति तस्यैव मर्थः ॥ ७ ॥ इति नवाप्तसुद्धेः पुरः सूतिकात्वात्तदुपेक्षाने चितेति वा

व्यसः सस्यन्यस्यसन्निहल्ल्यादितोपसृत्वविस्मर्गे रिष्टस्य रूपस्य भिद्वेः न चात्वमन्नस्येति दीर्घापत्तिरिति वाच्यम् प्रतिपद्येत्तस्य सत्त्वस्यात्साहचर्येण ग्रहणान्न
ननु निगन्तापरस्य वलवत्वमत आह नित्यत्वमिति एकस्यैव सत्त्वमित्यत्र नियामकाभावाद्वाह उभयोरपीति सामान्योपेक्षया त्तरङ्गत्वाभिमानेन वः शङ्कान्विरावद्धे
न चेति तादृशान्तरङ्गत्वस्य सामान्योपेक्षान्तरङ्गत्वस्य न्यूनतास्य रिद्वयमाह ह्यभावेनेति पूर्वोक्तरीत्या अनित्यत्वेप्याह शब्दान्तेरेति अश्रुपेस्येत्यनेनात्तस्य कृताह्य
तत्प्रसङ्गित्वस्याश्रयणत्वात्तद्विद्वत्तत्वात् तदशयः भाष्याश्रयः ॥

केयदेकद्वितीयव्याख्यानुसारेणाह वक्तव्यमिति अत्र पृथक्पदत्वे गौरवमिति दाडे शब्दादुत्पन्नपक्षालुक्फलान्न सक्तप्रथमा शब्दसाहितोपायान्तक्षणद्वया
 शब्दशेषस्य कल्पना तन्निर्देशस्य कल्पनेति गौरवमिति सत्यः सति एतेन प्रथमपक्ष एव भाव्यसम्मत इति चिन्तितम् तत्र द्विप्रथमयोस्तु चेतकयोः प्रथमयोः विभक्तयोः
 वचनयोः सुनप्रकरणम् द्वितीयायाञ्चेति लिङ्गवित्ति कथितम् ननु तस्यापीत्यसूत्रम् सकस्मिन्नालेपक्षह यादौकारस्यानुचितत्वादत आह अन्वलोपेति श्रुतिरे
 वार्थद्वितीयायाः मनुष्येण ग्रहणेन बोधितत्वाद्दिलोपक्षोपि सूत्रकारसम्मत एवेत्यत आह किञ्चेति ननु त्वमित्यादौ दावभाव एव फलमत आह अन्वलोप इति ।
 अस्य अन्वलोपस्य बुद्धाविवेकेति इदञ्च कर्मनेजने सूत्रभाष्ये स्पष्टम् तत्र द्विसन्निपातपरिभाषायाः प्रयोजनकथनावसरे शक्यं यद्वैतौ अन्वलोपेति अत इति वा

वस्तुतः प्रथममभिधानमेव सतदांशकायशालक्षणमप्रयुक्ते इति भाष्येति अथार्थश्चाष्टुन् शब्दे उक्तः द्विवचनोपपत्तये आह पृथक्पदमिति
 अत्र गौरवेन च प्रकाशनात्माह प्रथमा शब्द इति एव च तस्यैकत्वान् दे शब्देन समासे द्विवचनमिति भावः तस्यापीति अन्यलोपस्यैवत्य
 शः अनेनायमेव पक्षः सूत्रमसम इति सूचितं किञ्च शेषस्य लोप इत्यर्थे फलभावः अन्वलोपेयस्य विभक्ति सन्निपातनिमित्तकत्वात्सन्नि
 पातपरिभाषया बुद्धाविवेकवैवरापो निवृत्तेः शेषग्रहणच भाष्ये प्रत्याख्यातमेव समुद्दिष्टं प्रत्याख्यानापेक्षया स्यात् स्थानमेव ज्यायः
 त्वदादीनामद्विस्तृभार्योक्तोप्ययं समस्तैवाहुरित्युक्त्या बोधिता स विकल्पन्यत्र निरूपितः अन्यस्य अग्रवृत्तशास्त्रस्य दीर्घो भविष्यतीति
 जानतोऽप्यदौ मूलोक्तस्य दीर्घनिर्देशसामर्थ्यान्निर्देश इत्यस्य द्रव्यत्वाद् वृत्तपरिभाषाज्ञापनद्वारा न द्रव्य इत्यर्थे इति तद्विरोधः ॥ ७ ॥ प्राप्नोति सन्निपातल

क्षणो विधिरिति भिन्नविधात्तस्येति नदी बोधवती युक्तम् एतेन तस्य यो रिति लिङ्गाद्वा विषये सन्निपातपरिभाषान् प्रवर्तते इति प्राक्तम् तेन निर्देशो नानित्यत्र मयं
 ज्ञायमानस्यः सर्वेषाः प्रवृत्तिकथनमयुक्तमेव नन्वेकस्य प्रत्याख्याने समुद्दिष्टं निर्देश एव प्रत्याख्यायतामत आह आपद इति सकृद्विर्देशस्य कारणेन लाघवात्स्य
 ज्ञायस्त्वम् ननु सदादीनामद्विस्तृभार्योक्तोप्ययं समस्तैवाहुरित्युक्त्या बोधिता स विकल्पन्यत्र निरूपितः अन्यस्य अग्रवृत्तशास्त्रस्य दीर्घो भविष्यतीति
 यं स्पष्टवभावस्थमिदं तस्य शेष इत्यस्य फलमाहुरित्यर्थः यद्विदिलोपो नैव स्वीक्रियते तदेतद्विरोध इत्यत आह त्वदादीनामद्वितीति बोधिता स विकल्प इति एतद्वैतानुग

सत्वेनेति दीर्घग्रहणस्योतिशेषः वक्तुं तत्त्वत्रायन्दीर्घग्रहणस्य ज्ञापकत्वप्रदर्शनपरस्मूलभाष्यस्य ज्ञापनपरैकादेशिमतानुसारेण अतस्तस्य भाष्येऽपि वतेरुणाप्रति
 षेधउक्तः सनवक्तव्योऽवतीत्येवमस्य प्रयोजनमुक्तत्वेसाधारणतस्य सिद्धिरूपमिति दिगित्यनेन दर्शितम् ॥ १॥ वाचनिकत्वमिति परिनिश्चितस्यस्योति
 शेषाज्ञापकोऽदिप्रविष्टत्वेऽप्यहं ज्ञापकत्वमिति अस्यमिति हेतुदस्यैवमुखाताम्यनयितुमाह स्पष्टञ्चेदमिति अतस्तव अभ्यमिति हेतुदस्यैवमुखाताम्यनयितुमाह नन्वह
 दन्तपरिभाषयाऽप्यस्य निवृत्तिः सिद्धेत्यकारोच्चारणसामर्थ्योदीर्घः स्यादत आह अङ्गवृत्तपरिभाषेति द्वयोरिति निर्देशवदितमपितदनित्यत्वे ज्ञापकमिति भावः

वाचनिकत्वेऽपि गोर्वं ज्ञापकत्वमप्यहं शैथिल्यं चापरिहृतमित्यत आह अनित्यत्वमिति अनुवृत्तमर्थमिति स्यस्येतज्ज्ञाप्येऽत्रैव अभ्यमिति चेदहं
 स्यैवमुखात्त्वध्वनयन् शक्यते न चेति अन्यथाऽभ्यमप्यहं तिलोपस्यैवागीकारेण शक्यमिति नित्यत्वमप्यहमेव अतस्तव युष्मदस्मदोरिति सू
 त्रेन चान्वेषोऽहं लदिरस्तीति भाष्यसंगच्छते सत्त्वनिवृत्त्येति अंगवृत्तपरिभाषाऽनित्यत्वबोधनहोति भावः सवचपररूपेण वाधान्तसव
 णे दीर्घद्वितीयायम् न चैयर्थमिति अकारस्याकारविधिर्वैयर्थ्येनान्यस्यैवाकारेऽतोगुणे च सिद्धतवादीति व्यर्थमेव शिल्लमित्यर्थः न च पर
 रूपवाधनार्थमेवादन्तरत्वविधानस्यादिति वाच्यम् विधिवाधापेक्षयादेः परस्येति परिभाषावाधस्यन्याय्यात्वात् आदेशेति आदेशविधयेनोपादेश
 त्वसंपादनेनयाचनित्यत्वापेक्षेऽप्येवमकारविधानचरितार्थमिति आदेः परस्यस्यस्यवाधेमानाभावेनमसौ देशांशशित्वमिति भावः न च या
 अङ्गीसीसुक्तेवत्यनिरासपेक्षेऽप्येवमिति सिद्धाविति वाच्यम् पर्युदाससकवचनत्वादितानासादृश्यग्रहणार्थैः युष्मदस्मदोरित्यात्वस्य प्राप्तेऽपि ह
 लदाविति परिशेषसिद्धाः शर्मत्रेति भावः ॥ ५॥ एवञ्च परिभाषाया अनित्यत्वबोधनद्वाराऽकारोच्चारणस्य च रिताथेत्वे च वैयर्थ्येनेति सवञ्चादेः परस्यस्यस्य

नुपस्थितिरित्यत्रात्म्यस्य लक्षणैकचक्षुष्कशङ्खुवापर्ययितनचेति न्यायत्वादिति गुणेतन्याय्यकल्पनेति परिभाषावाधेन्यायानुद्गीतवैतितात्ययेन त्वित्यस्य यथा च
 रिताथैतन्मकारमाह आदेशेति यादिना उक्तप्रयोजनान्यायसिद्धिर्वादिनः शङ्कान्तिरस्यमिति न च यो चेति एकवचनत्वादिनेति आदेशादित्यपरिग्रहः सवञ्चयुक्तेति
 त्याद्यसिद्धिरिति भावः प्रसज्यप्रतिषेधपक्षेऽप्यहं युष्मदस्मदोरिति नित्यत्वहलादिहेतुकमिति कथञ्चनस्य प्राप्तिरत आह हलादाविति यो चीत्यन्ग्रहणपरिशेषसिद्धि

एव च दृढं स्वोपि परिशुद्धेन तत्राप्यात्मापतेरिति भावः यदितु युष्मदस्मदोरित्यत्र हलीत्यनुवृत्तिरिति स्वीकृत्य तेन तदा योचितं तद्वैज्याप्रहणाभावेन तदाह शस्यस्यास
 स्यकारणं सभाव इति बोध्यम् ॥ ननु तत्तरीत्या आदेशस्य सत्त्वात् यमनोदेशतादृशस्य तत्राह अनादेशादिति तस्युक्तवः कर्मघटनोदेशादृशस्य तत्राह तत्तद्वैज्याप्रहणाभावेन तदाह शस्यस्यास
 तत्तद्वैज्याप्रहणाभावेन तदाह शस्यस्यास तत्तद्वैज्याप्रहणाभावेन तदाह शस्यस्यास तत्तद्वैज्याप्रहणाभावेन तदाह शस्यस्यास तत्तद्वैज्याप्रहणाभावेन तदाह शस्यस्यास तत्तद्वैज्याप्रहणाभावेन तदाह शस्यस्यास

अनादेशात्वेवेति अनादेशोद्दिष्टतत्पुरुषोलाघवात् एवं च त्वमहं मित्यादौ संपूर्णविभक्त्यादिशेषयत्वाभावेन यादकमनादेशोक्तिप्रकृतये
 त्वस्यादेव न त्वेवमादिरकारस्य विधानं च योमिति सामर्थ्यादित्यस्य तत्तत्राचोतोगुणहृत्तिपररूपे आदेशरूपविभक्तिव्यभिचयि यत्वाप्राप्तिः न
 च वृणादागमिति यरिमाघ यापररूप्यासूययत्वाप्राप्तिरिति वाच्यम् वाणीगयोरैकस्थानिकत्वे सवधमिग्राहकमानेन तत्राप्रतिचित्तं युष्मद
 समदारनादेशात् तत्र प्रत्यासत्त्या युष्मदादिग्रहणेन विहितादेशरूपविभक्तेरेव ग्रहणेनान्त्यादेशपररूपेयि तादृशविभक्तेरभावेन यत्वाप तद्वै
 रत्वात् परस्परदेशरूपजनयेति भावः सर्वमेवेति स्मरन्नेदं भाष्यं सवचकारविधानेन यत्नव्याख्यातस्य चारिनाथोवादेः परस्यैवेतहाथ
 मानाभावेन सवोदेशायां शिखंसाधकमिति भावः अत्र पदशब्देनार्थवद्गृह्यते इत्याह अर्थवचनेति अर्थवत्त्वचकल्यतमेव गृह्यते ॥ ७ ॥

विक्तावे अहं सत्स्वित्यादौ अत्रैकस्थानिकत्वं सवैयुपादानमेकनिमित्तकत्वादिति तन्निगमाय धर्मिग्राहकेति धर्मैवाणोदाहृतं न लोय इति परिभाषा बोध्यायः तद्वाह
 केति तत्त्वापदेत्यर्थः यदि समाननिमित्तकत्वस्मरिभाषाप्रवृत्तौ नित्यमकं स्यात्तादृशयेत्यादावुभये स्यान्निमित्तकत्वाभावेन परिभाषाया अप्रवृत्तौ समुपहतस्य च
 धितार्थस्य तत्पदादिति भावः तन्नात्रैः परिभाषायाः प्राप्तेः युष्मदस्मादिग्रहणेन युष्मदोदेशात् तद्वैज्याप्रहणाभावेन तदाह शस्यस्यास तत्तद्वैज्याप्रहणाभावेन तदाह शस्यस्यास

तत्तद्वैज्याप्रहणाभावेन तदाह शस्यस्यास तत्तद्वैज्याप्रहणाभावेन तदाह शस्यस्यास तत्तद्वैज्याप्रहणाभावेन तदाह शस्यस्यास तत्तद्वैज्याप्रहणाभावेन तदाह शस्यस्यास

रा. र.
 दी. भै.
 १५६

राम.
 १५६

॥ वृषगीपत आह ॥

यतेनेति कस्त्वित्यर्थवत्त्वस्य ग्रहणेन त्वाप्रत्ययस्यापि भावाभिप्रायकतया तस्य यदेशे स्थानिवद्भावेन क्त्वात्तु कः सिद्धिर्भिभावः ननु तत्पदशब्दार्थो भिन्नश्च न सोऽभिज्ञात्स्यसिजादयेन सुखित्यत आह सिजादीनामिति सोऽपि च्छिरपि यवञ्चसूत्रं च्छिरमिति — भावः इत्यस्य इत्याकारविधानस्य भाव्यविशेषादिति ज्ञायानित्यत्र यस्माद्देवलोपपन्नतेर्दीर्घसित्यर्थे यत्कारविधानात्तस्य स्वविषये चागतांशत्वात्तस्य ल्लोपदीर्घयो रङ्गसम्बन्धित्वाभावेन परिभाषायास्तत्र प्रवृत्तिर्न स्यादिति परिभाषा ज्ञापकत्वपरभाषाविरोधः स्पष्ट एवेति भावः ननु तस्मात्तदस्य स्थानित्वेन निर्देशतामर्थ्यादित्यनुपपत्तवश्यमाणीत्यागोप्यत्वात् निर्देशस्य चारितार्थादत आह अयमावदिति इति सूत्रार्थ इति भाष्यकारीयमिति ज्ञानीत्यादिति सूत्रार्थः तेन प्रसज्यमाना तद्देशसमुदायस्य स्थानित्वकल्पनेन न केवलं तत्रैवेयं गतिः ।

एतेन कृत्वा तु स्य कृत्या देशे प्रकृतिप्रत्ययसम्बोद्धस्तस्येति जुहुनस्यादिप्रयासम् सिद्धादीनां कल्पितोपार्थो नास्तीत्यत आह सिद्धादर
यकृति द्योत्यर्थेन सोऽप्यर्थवानित्येत्येदं गृह्यते ज्यादीनां यस्य स्यज्ञापकत्वं परमावृतिरेधादस्य दुर्गप्रहृतम् अकारात्तत्वात्प्रसन्नमिति मसुद्ध
निदेशाभावेति शेषः निदेशासामर्थ्यादिति अयं भावः सामः प्रसंगे आकस्मिहन्त्रार्थः तेनास्माकारयोरत्र विषयेऽन्यत्तमप्रयोगो बोध्यते स्या
न्यादेशाभावेति विषये सर्वत्रैवमेव यथा द्वैधातुका विषयेऽसौ प्रयोगोऽसुखः प्रयोगश्चास्तेरित्यनेन प्रतिपाद्यते न तु सतो निवृत्तिः शब्दानि यत्र प्रसंगा
त् किन्तु प्रसक्तबुद्धेरेव निवृत्तिः तत्र समाकारबुद्धेः प्रकृते सा प्रतिक्काञ्चसंभवाद्वा विन्याग्रहणं समाकारेण सामर्थ्यादिनिभाष्य स्पष्टम् तन्निवृ
त्तिश्चासामभावान्न अत्र सामः स्थानि चोक्त्याऽऽकस्मिन्निवृत्तेन सामान्यमेव न त्वाम् त्वमतस्य वा तित्वाकं भिन्यादौ प्रत्ययेतरपरदयोरिति सूत्रभा
क्तिरुत्थान्यादेशाभावविषये सर्वत्रैवाशयः अकृत्यादिना अन्वेकोऽप्यणवीत्यस्यैव दृष्टान्तेनोपादाने कर्तव्ये ॥ अथादाहते आकस्मदुभयौ सिद्धे
आद्वैधातुकाधिकारोपादेशस्य प्रदर्शनं समुदायादेशत्वेनाद्याधीयाठेन च पुरः स्फूर्तिकर्तयेति बोध्यम् न तु सतो निवृत्तिरिति आदेशेन विद्यमानस्य स्थानि निवृ
त्तिर्नैतर्थाः प्रसङ्गादिति निवृत्तिर्ध्वंसरूपतया विद्यमानस्य ध्वंसकल्पने घटादिपदार्थवदन्ति यत्वापत्तेरिति भावः प्रसक्तबुद्धेः स्थानित्वेनाभिप्रेतस्येत्यादिः एवा
ञ्च बुद्धिनिष्ठानिवार्य निवर्तकभावस्य बुद्धिनिष्ठविषये आरोपः सर्वत्र कस्य द्वाभिभावः प्रकृताशमाह तत्रेति बुद्धिद्वयमध्ये नन्वेवमपि कथम्यद्वातेतद् बुद्धिनिवृत्तिरत आ

वंशोपज्ञासुपादयति आमुत्तमभिहारइति युष्मदस्मद्भ्यामिति परस्येतिशेषः साहित्ययदिसहितधर्मसदासाहितपदार्थोप्रमिच्छातद्धर्मप्रसिद्धिरत आह समु
 दिति प्रसादसरोक्तं हृदयसमाहारहृदयपक्षप्रक्रातदोषखण्डयिनामूलतात्पर्यमाह सख्येति उक्तरीत्यासमाहारहृदयपक्षकारेव तत इति स्थानिवद्भावेने
 ति शेषः ननुपुनराकामोदशः संकारमात्रस्येवस्यान्तुतद्विशिष्टस्यसाधकाभावादत आह संकारग्रहणमिति सबमिति उक्तरीत्येवार्थः तदीयेः समाहारहृदयपक्षे
 तुसुखविभिः मूलतन्त्रेणिति ननुसामदतिहृदः तथासति स्थानिभेदादादेशहृदयापत्तेः यथापूर्वपरयोरीतिद्विवचनमिदं शाब्दादेशहृदयवारणार्थकः पूर्वपरयोरी
 त्वत्रैकग्रहणइतिमिति सन्नियोगादिष्टन्यायनगौणे आकमभावापत्तेश्चयदितुसमहित आमुत्तममितिमध्यमपदलोपिसमासाङ्गीकारस्तदासूत्रस्यैवस्थान्य।

आमुत्तमभिवाहारेयुष्मदस्मद्भ्यामिति सौवर्गभावः साहित्याभ्युपगमादिति समुहाभ्युपगमादिसर्गः क्वास्तििति नेभ्योलिटइल्लि
 वेधादितिभावः उभयत्रतुल्येवेति एवञ्चपूर्वमामआकमिततः स्फुटितद्विशिष्टस्यपुनराकमसुखेगौणत्वेत्वा मसवसूत्रेसंकारग्रहणलु
 क्कद्विशिष्टपरमितिभावः सवपरोक्तसमाहारहृदयेगौणे आकमसुपाद्यस्यसुद्विशिष्टलक्षणामसदमानैकदीयेत्येतत्तत्प्रका
 रातरमयिस्वरूपव्याक्रियेन्यायेनदुष्टमिति बोधयन्नुवदति वक्तुतद्व्यादिना फलेकमिति तस्यैवविषयमप्रवृत्त्येवपय
 वसानादितिभावः सिध्यतीत्यस्यैवत्वदीयेनक्तमिति शेषः एतेनसास्यदस्यास्यदेनततत्रमसारूप्यात् सारूप्यस्यैवतद्दीजनयाहृदयोदिभि

लाभाद्वैयर्थ्यापत्तौलक्ष्यासिद्धिरेवस्यादितिभावः दुष्टमिति अयम्भावः सर्वविधहृदयपक्षरातादृशतन्त्रस्यशास्त्रेप्रसिद्धिसन्नेउपपादयितुंशकः ॥ रुक्ते॥
 ससवतुनासि तन्त्रसोकादेहियनोपातशब्दस्यतदर्थोभिधायकतातत्रसम्भवति नदिसाम् शब्दस्याम् शब्दोपिवाच्यः तथासमिनाम् शब्दोपिकेवलामोवे
 धकः स्यादिति चमणमिचत्रनोपधायद्वितीयापत्तिः स्यादितिमूलेऽतएव तन्त्रनिर्देशाङ्गीकारादेव सिध्यतीति अन्यथादिलोपपक्षेऽस्तः सर्वथाः सम्भवि।
 नेनाकमनाप्तौफलभेदः स्पष्टमवेतिभावः एवञ्चदिलोपपक्षेयशानफलभेदस्तथाह तस्यैवपेति सिध्यतीत्येवमभिधानेनतस्यव्याख्यानस्यास्वाभिमतत्वं
 भवेतिभ्रमनिवृत्तयेआह सिध्यतीत्यस्येति त्वदीयेरित्यनेनस्थानिभमतत्वद्विगितम् एतेन त्वदीयेरितिकथनेन॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

पूर्वत्र कृत्वा आस्य पदमात्रे तत्र कृत्वा ततः समासे रूपे देन समासे तत्सम्बन्ध इति समस्य न्यद्वयार्थः आपतिरिति तथा च सूत्रासङ्गः निरेव स्यात् तृथ्यातु
 ज्ञानायेन केनैव तत्सम्बन्धाभ्युपगमेण्याह किञ्चेवमिति एवमपि सकत्रैव तत्सम्बन्धाभ्युपगमेपि गौणे अतिवक्तव्यमित्यादौ अशक्य इति केवलस्यामः स्या
 मित्वा कमादेशोपि स्थानिवन्मात्वा न्युदः मात्रे विरिति भावः गौणसु द्वारणाप्यपरो द्वितकेत्यनातिरसितुमाह न चैवादिना आमासो द्वितो वक्तव्य इति साम दृष्टिर्न स
 देति तुल्ययोग इति वक्तव्योक्तिः एव न्युदसु संसहितस्यामः युनरादेशः असङ्गः स्यापेति तत्राभ्युपवाक्यार्थविषयता वारहयमादेशकल्पनादिति भावः अ
 राकात्वादिति सामपदेन त्रस्वीकारेणैकत्रमादिस्य प्रतिपत्तिरित्यत्र नैत्यस्य निरूपयितुमशक्यत्वादिति भावः अदो वादिति प्रागुक्तमिदं नैव दोषाभावादित्यर्थः
 पूर्वतंत्र कृत्वा ततः सपदेन समासे उभयोरपितत्र संबंधो धापतिः किञ्चैवमपि गौणे तु द्वारणयितुमशक्यः न चासासहितस्यामश्चाकमित्यर्थः
 गौणेतुदितत्सहितस्याप्याकमिति वाच्यम् प्रथमप्रवृत्तैवेत्यादौ रसंगत्यापत्तेः तत्रैवमस्यस्य निरूपयितुमशक्यत्वाच्चेति वक्तुमशक्यत्वाच्च
 रसंगतोत्पत्तसम् अस्यपि ग्रन्थस्य परमतानुवादत्वेन ह्युत्पद्यते तदनुवादफलत्वेनेषापरस्य विरोधप्रदर्शनं तदेतत्सकलधनया
 न्यरमतदूषणसुपसंहरीति सर्वेयेति अत्र नुदो निवृत्तिरूपे सुपणादिनेति दिक् ननु पदस्येत्यधिकारेऽपि युष्मादस्मादिरूपपदस्य विभक्त्य
 विशिष्टस्यापि भ्यामादौ संभवादिशिष्टयोरित्यशलाभः वक्ष्यो द्वितो ययोरसंभवेन पदावयवयोरित्यशलाभेऽपि त्वदुक्ताथेनमानम् न च पदाव
 यवत्वं स्याद्यभिचरितत्वेन तदनुवृत्तिरसामर्थ्यात् तदर्थशलाभः तदनुवृत्तेरुत्तरत्रावश्यकत्वेन सामर्थ्यायोगादत आह सर्वस्येति ॥ ५ ॥ ननु वदुनानु
 वादकरणफलमत आह तदनुवादेति तेषामिति प्रसादकृता नदीयानाञ्च परमतदूषणम् प्रसादकारमतदूषणमित्यर्थः अत्र गौणे सर्वस्य पदस्येत्यधिकार
 दिशि स्तलप्रत्ययसर्वस्य पदस्येत्युभयाधिकारादित्यर्थ इति धननायशङ्कते नन्वेति ननु चतुर्थो विभक्त्यविशिष्टस्य पदत्वलाभेऽपि वक्ष्यो द्वितो ययोरित्येत्यधिकारविशि
 ष्टयोरवयवदत्त लाभेन तत्सादृश्याच्चतुर्थ्यामपि विभक्तिविशिष्टस्यैव ग्रहणम् विषयतो न्यत आह वक्ष्योति अवयवयोरिति युष्मादस्मादेषां गितिशेषः त्वदुक्ताथे विभ
 क्तिविशिष्टयोर्मित्यर्थे नमानमिति तथा च प्रकृतं मानस्यादेशापतिः परोक्तनिरस्यति नचेति तदनुवृत्तिरसामर्थ्यात् पदस्येत्यनुवृत्तिरसामर्थ्यात् तदर्थशलाभः

२३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

तात्पर्यार्थोऽयं उभयधिकारसामर्थ्यात् अत्र सर्वस्यैव स्यानुपादानात्कथञ्चादृशेभयाधिकारलाभइति न शङ्कनीयम् अनुदात्तसर्वमित्यतः सर्वमित्यनुवर्तने विभक्तिः
 विपरिणामश्चेत्यशयात् अतएव उक्तार्थकारणदेव प्रकृतिभागस्य प्रकृतिभागस्य ननु युवाभ्यामित्यदौ प्रकृतिभागस्यैव यवकाचं व्यपदेशिवद्वावेना
 कोमिदोषस्तदस्यैवेति शङ्कावारयति असाहाय्येवेति अस्यैव सवदिनाह एकाजिति ननु युवादाद्यवयवकस्य सर्वस्य पदस्यैव श्रुतिनवेत्यादाविति विविशिष्टस्य
 आलोचनीति शङ्कावारयति अतीतिदिना प्रकृतिकस्येति वृत्त्यादेरित्यर्थः भक्तत्वे हेतुकथनमिति सर्वनाम्ना अत्रान्वयप्रकाशनात् किञ्चादिनिर्भावः अज्ञानज्ञापना
 रूपः ययुक्तयोवोधयितुमिष्टस्तेनाज्ञातस्यज्ञापनरूपः मूले प्रकृत्या चैव्यादिः अतएव सप्तमो ल्लासेकाव्यप्रकाशकता प्रकृतप्रमिद्वानुभूतार्थकतच्छब्दो

तत्सामर्थ्योद्युषदाद्यवयवकस्य सर्वस्य पदस्यैव स्यादिति निर्भावः अतएव युवाभ्यामित्यदौ प्रकृतिभागस्य नानुपपत्त्येव व्यपदेशिवद्वावप्रवृत्त
 त्यायुषदाद्यवयवकत्वाभावाच्च एकाचद्विवचनेत्यायेन समुदाये एव तत्र प्रवृत्तेऽश्रु अतिनवेत्यादीनां न तैर्द्वयाद्यादेशः पृथ्यादेः प्रकृत्या काक्षा
 याप्रत्यासत्याश्रयमाणसुषुप्तादिप्रकृतिस्त्वैव प्रवृत्तेनादौ वात् नैवेकारणेनेति श्लोकस्य नैनेति भक्तत्वे हेतुकथनमिति निर्भावः विधिरिति
 सचाज्ञातज्ञापनरूपोऽत्र ननु प्रवर्तनारूपः दिगिति तदस्यैव भक्तत्वे हेत्वाकाक्षायाश्च निर्भावः त्रणे आकांक्षितहेतुशकस्याध्याहारसोपपक्ष
 त्वेन वापि दुर्निवारं च शब्दमर्यादयति नैत्यस्य त्रणे सचात्वयप्रतीतिः शब्दमर्यादायागच्छति न चेति आयततदस्य सह रित्त्वमित्यनेन शब्दो

ऽ न्वयः समामित्यत्राध्याहारः वैपरीत्यज्जुन अध्याहारस्यानुपपत्तिमूकत्वेनोत्तरवैवयुक्तत्वात् ॥ ५ पादनेन च च्छब्दापेक्षयुक्तम् हेत्वाका

दुःस्वायत्तत्वाभावदतिशयचेतनकारणेन भक्तद्वयधोसम्बन्धनिर्भावः हेत्वर्थकस्येति शब्दस्येति शेषः तेन भक्तत्वेनेति शब्दाध्याहारपक्षइति निर्भावः अध्याहियमाणश
 र्वाद्यैनेत्यस्यान्वयेकारकाण्डः क्रिययैव सत्त्वस्य प्रमिद्वत्त्वात्कृत्तु प्रतियममङ्गइति बोध्य निर्याशयेनाह शब्दमर्यादयति भक्तत्वं मर्यादनेनेति पद्येव सममित्य
 सत्रायतदस्यैव प्रवृत्तेनानुपपत्तिमूकत्वेनोत्तरवैवयुक्तत्वात् ॥ ५ पादनेन च च्छब्दापेक्षयुक्तम् हेत्वाका
 द्वाइति एवं चोच्चारितस्मिन् न वाक्यस्य मितावयवस्य युक्तत्वादिनि यत्रानुपपत्तिप्रतिमस्यानन्तवाध्याहारस्यैव तत्रैवाध्याहारइति निर्भावः ॥ ७

ननु ब्रह्मादोरेतत्सम्बोस्तेवेत्यत आह किन्द्वेति ससिद्धान्वसिद्धान्वाहारापदार्थमाह सनाभिम्यस्येति नशापरसम्माध्याहारपक्षे समानायायनदिति वाकारवचना
स्याद्द्वितीयपक्षे तु समाभिविव तदर्थक भित्तिविद्यमानपूर्वकत्वाभावः स्पष्टः ननु त्रायतद्व्यत्यमेव पूर्वविद्यमानमिति नानुपपत्तिरिति तत्र आह श्रुयमाणमिति एतेन समा
नवाका स्थानविद्यमानपूर्वकत्वमुपपदनीयत्वञ्च त्रायतद्व्यत्येन नसम्बन्धोति भावः शङ्काया निगर्कणाभिप्रायमाह सहागिरित्यादिना मूले नन्वेष्टानेन कारयेति
यतेन त्रायतद्व्यत्यकर्मभेदेन वक्तव्येति नो योऽयुक्तान्वातिपादकत्वे कालानवाकाद्वरस्यत्वमिति नात्र येन एतेन प्रकृतप्रयोगान्वाशुपपत्त्यनिवृत्तिश्चिथापकवा
को समानवाको इत्यस्यासम्बन्धदितिकल्पयन्तः पूर्ववाकास्थत्रायनद्वितीयपदमादायैव विद्यमानपूर्वकत्वसमाभिव्यत्रासीतिकथयन्तो निरस्ताः स्वाभिमनप्रकारेण।
समानवाकास्थत्वमुपपादयरोहित गौर्यासमानवाकास्थत्वेतिपादनन्वयुक्तमिति ध्वनयन्स्वरूपव्याकैवैव पराक्रियेतिन्यायेन तदुक्तमनुवदति मूलकारे

किंचाभ्याहृतस्यांगमूलमन्त्रेनिवेशद्वितिन्यायेनांतएवनिवेशेनसमाभित्यस्य विद्यमानपूर्वेकत्वाभावः श्रुयमाणंतुनसमानवाक्यस्यमितिभा-
वः श्रुतुष्यमिति श्रुतुष्यगोहितस्तज्जातीयशब्दान्तरकल्पनाउपात्तस्यैवतदर्थकत्वात्तत्रोपात्तस्यान्वयभावैरनसमानवाक्यस्यानुपपत्तिरप्यु-
क्तं

भितिभावः एकतिङि। मि सकं शब्दे हितव्रसमानवाचीति भावः॥५॥ नुद्धे त्यादिना अस्य युक्तत्वाच्च। पिशब्दे पादनेन धुनितिम् मदेतद्विषयति अनु
 बद्धे दीत्यादिना नत्र प्रथमपक्षे उपातस्य श्रृयमाणस्य त्रायतइत्यस्य अन्वयाभावेन नैककल्पितस्य शब्दान्तरस्यैव तत्रालयइयेतस्मृत्तितिम् द्वितीये पक्षे त्रायत
 इति शब्दस्य नन्वाक्यघटकता नास्तीति। मुमुक्षुर्मेवेति भावः सकपिङ्। वाक्य भिन्नैकशब्दस्य स्वसमाजीयद्वितीयादिमित्यत्र पलेब्रूहिब्रूहिदेवदुनेत्यस्यैकवाक्यत्व
 न स्यादत आह एकशब्देहीति तत्राचममानानुपूर्वीकतिङ्। न घटितमिति फलितम् एतच्च स्वशास्त्रीयकायौपयोगीतिन पत्तिभयतोऽप्यत्र लौकिकवाक्यान्व
 तिनान्वादिः लौकिकवाक्यान्वमुमिदुः न च योवाक्यं क्रियावाकारका त्वित्यनेन दर्शितम् एतादृशमेकवाक्यान्वमप्यन्वहो ह गतेनेत्यत्र नास्तीति हेत्यस्य
 न निश्चाना पतिरिति भावः सुस्तेमिह नूनीमिह त्वादिभिः श्रयम्भावः यत्र संवोधनं विभक्त्यन्तस्य विशेष्यपूरत्वं मन्नेतेजस्वि त्विवादीनां विद्यमानवद्वाच्यनामन्त्रि
 ने समानाधिकरणइत्यनेन निषेधाद्भवत्येव निघातः संवेदयलोतः यादौ त्यत्र न सादेश्च सर्वसंवोधनेन तत्पूर्वस्य तैदम् मगं इत्यमुनेतरस्वतीत्यादी समो

धनेतरपूर्वत्वाद्भवत्येव देवाः शरण्यविभजन्त्यन्नविभाषितस्तत्रस्य प्राप्ताः विद्यमानवद्वाभावपक्षे आदेशो भवति यन्ननुक्तः प्रकारो देवमाया होत्यादौ तन्नानि
 चेथाप्राप्त्या देवेभ्यः विग्रमानवद्भावेन न माभिरासादेशोनेति परममूलोक्तोऽदसोद्रेः पृथङ्मु त्वमिति वाक्येन त्ववक्तो विदिच्छनीत्यत्र केचिदिदं स्यात्तन्व्यविकार इति
 परिभाषायाः प्रवृत्तिमविचारयत्तद्व्यञ्जः केचिदन्त्यस्येति न तस्याः परिभाषायाः प्रवृत्तिवादिसन्नेत नेत्येक इति स्मरमेव पूर्वस्यैव सत्त्वमिति हेतु रहितम् तादृशव
 त्ति का सम्यक्तमिति ननु बाध्यः त्ववक्तो केचित्त्वं सदेवमिति न तस्याः परिभाषायाः प्रवृत्तिवादिसन्नेत नेत्येक इति स्मरमेव पूर्वस्यैव सत्त्वमिति हेतु रहितम् तादृशव
 ति पूर्वोक्तरीत्येव तद्वाद्याशलाभादिति भावः तथा वादिचेभिप्रायस्तत्प्रसोपस्थितत्वात्प्रथमोच्चारितस्य सत्त्वमसौ दौ भवति ततो लक्षणस्य प्रवृत्तत्वात्पुनर्न भवतीति
 परन्त्वित्दस्य प्रमाणस्थितत्वात्तन्निर्णयमकान्तिजाल्यणा मिति सूत्रे त्रयाणां ग्रहणात् उद्देश्यस्य भेदेन पुनः प्रवृत्तौ बाधकाभावाच्चेति आत्मवाहुः अदसोद्रेः पृथङ्मु
 केचित्तु पूर्वस्यैवेति अदसोद्रेः पृथङ्मुत्त्वमिति पृथग्वाक्यं तेन कदाचित्पूर्वस्येति तदाशयः उपेक्षितमिति केचिदन्त्यस्येति तदाशयः उपेक्षितमिति केचिदन्त्यस्येति तदाशयः
 श्यापतेत्यपि बोध्यम् विभज्यत इति तत्र चासत्त्वस्येत्येकदेशोऽस्ति तत्त्वप्रतिज्ञा नातावत सवतत्र सवध इति भावः अतु इति बालुप्रपञ्ची
 कसृशकपदम् कैयदेति उगिदत्वा मिति सूत्रे हितेन दसुक्तम् देहस्य नुवत्येवेति अनुरुतच पूर्वोभ्याम् दस्यादा विवानुवाद्यमिति भावः स
 मुदायेति गंगाः शातद्वयतामिन्नत्रैवेति भावः ॥ ५ ॥ त्वमिति तत्र विभक्तेऽधा तोरिति सूत्रे मूलाशयं वर्णयित्वा भाष्यमिदं चत्तरीत्याह अस्तिति सौवश्रशा
 दत्त्वशेद्वद्व्यः अतु इत्यप्यपृथक् पदत्वादेव गोमयनेत्रप्रत्यये गोमिति भाष्यकरीयप्रयोगः सङ्गच्छते इदम् अधा तोरिति योगविभागेनोक्ता सनद्यदितवाक्य ए
 वाधात रित्यस्य सन्वद्वयेतत्त यद्यपि हेतुचैतदेकाच इति सूत्रे विधेयवैधक्यत्वापि पूर्वोभ्याम् सत्त्ववद्देहस्य विधेयवैधक्यतायादृशनादिरुत द्यात्त्वमवि
 द्याति किन्त्यनुवाद्यात्त्वमिच्छाशयेनाह अनुरुतमिति पूर्वोऽभ्यास इति सूत्रात्पूर्वदेहेत्यनुन सन्वयतेः स्मरितत्वात्सज्ञानकरणसामर्थ्याच्च यत्त्वत्रोभेग्रहणाभा
 वेपि हेतुत्वनुवत्येव सिद्धे पुनरुभेग्रहणं सहाभावापमर्जनमिदं च विशिष्टाशेकमिति तत् तादृशाशयं शास्त्रात् अलाभात् अतएव भाष्ये ससुदायप्रतिपत्त्यर्थमि
 तेन तात्पर्यकस्य उभेऽभ्यासं सहेति वक्तव्यमिति वार्तिकस्थसहग्रहणस्य प्राप्त्याख्यानाय गार्गदहनस्य येदृशितत्वेन देवाह गगा इति ॥ ७ ॥ ७

शः नः अन्यथा गतन्यायानङ्गीकारं यतेनोक्तवार्तिकस्थसहप्रहणवदुभेग्रहणमपि न न्यायेन प्रत्याख्यमिति ध्वनिति स्मृतेः न्यथेत्यस्य शतभोजनन्यायस्य प्रह
 णोभेः सङ्गीकारे इत्यर्थे इत्येतानां यथैणाहः प्रत्येकमिति यद्यपि जस्रद्विष्टशक्यं पदत्तथापि द्विष्टशक्यं स्योपस्थितपरमशक्तया जस्रद्वयस्यैव परमशैतदुणसो विज्ञानव
 १६० हुबो तदङ्गीकारेण व्याप्तेवलाभः स्यादतोऽत्रातदुणसं विज्ञानवदुब्रीहिरवसीकार्यः सचादिशब्दस्यावयववाचकत्वेऽनुपपन्नइत्याशयेनाह आदिशब्दमिति
 जस्रस्य स्य पृथक् पदेन समवायसम्बन्धेनाल्पपदार्थद्वयतदुणत्वं सत्तन्मभं भाष्येकमपि जितदधिकारवाच्यकुसुमत्वं तद्विशितं तन्त्रातमिवैव
 तत्पृथगेन व्याख्यातुं शक्यमिच्छाशयेन व्याचष्टे तमिवेत्यादिना पश्यन्तोऽत्र दृशांश्चातुस्तुषज्ञानविवक्षयानुक्त्वव्यापारशकः तत्र भाष्योक्तौ अथारोपितप्र

अन्यथा ब्रह्मणभोजनन्यायेन प्रत्येकं संज्ञा स्यादिति भावः अन्यथा प्रत्येकं संज्ञायाम् अभ्युज्जानामिति श्रुतिरिदं अज्ञादौ सार्वथागु
 केऽभ्युज्जानासादिसत्ताद्वितितर्कः इति आदिरेति आदिशब्दः पूर्ववति वाच्ये भूतकर्मकर्तृरित्युत्पत्तिरिति तमिवे सपश्यति ज
 नाः सोयसद्वदृश्यमानत्तमिवात्मानं पश्यतीति भाष्ये उक्तम् तत्राध्यारोपितप्रवणपक्षे कर्मकर्तृत्वं प्रशयतीत्यस्य च दर्शयतीत्यर्थ इति
 स्य पृथक् सत्राधिकार्यत्वाद्दृष्टानां शैत्वोच्यम् निवृत्तप्रवणकर्मकर्तृत्वं यद्यपि सौकर्यं यद्युत्पत्तिर्दर्शयति तमिवे सपश्यति अत्र पक्षसम
 णोऽप्यधिकारवाधः सामर्थ्यादिति बोध्यम् पूर्वस्य विमर्गस्थानिकस्य अस्मिन्संयोगात्तलोपे पूर्वपूर्वमन्तर्गमिस्यादिति भावः पद
 संज्ञासापेक्षत्वेनेति विदुर्भूतसुखनिमित्तकत्वादिति ॥ ७ ॥ प्रवणपक्षे दृशांश्चातुस्तुषकर्मनिक्षेपो विलक्षणो व्यापारस्तस्य पूर्वोक्तव्यापारानुशूलत्वविवा

द्याचाकृत्यज्ञानविषयत्वानुशूलव्यापारानुक्त्वव्यापारार्थकत्वविवक्षापक्षे तत्रकमणः कर्तृत्वे अधिकेति विषयीकरणे यक्षया तदनुक्त्वव्यापार
 यधिकार्येकत्वादित्यर्थः अज्ञानार्थत्वं प्रथानीभूतचक्रपुद्गलानविषयत्वानुशूलव्यापारमित्यर्थकत्वम् न केवलमध्यारोपितप्रवणपक्षस्यैव भाष्यसंग
 मनङ्किलपक्षान्नरपीत्याशयेनाह निवृत्तप्रवणेति सामर्थ्यादिति सूत्रसामर्थ्यादित्यर्थः अत्र पक्षे पूर्वकाले स्थितप्रधानीभूतव्यापारस्य आगेनाज्ञानार्थत्वस्य
 पृथगेव पूर्वस्यैव मितस्य पूर्वपूर्ववशात्त्वमित्यर्थमवधारणयाह पूर्वपूर्वमिति पूर्वपूर्वमिति तत्राकृतवद्विदुः तस्य मिति सत्त्वत्वादाह १६०

राम

नदपेक्षया पूर्वपूर्वे स्थानिकमन्तरदुर्मिते तदपेक्षया अन्नसुवनानासिचोभावेनातिदेशेन लभ्यसेराधिक्यमातस्तत्संयोग्यति विभक्त्याश्रयेति अन्नभिधाने हेतुमाह
पूर्वपूर्वे भिमियस्येति चोक्ष्ये इत्येवेति भाष्यसम्मतत्वादिति शेषः अन्यत्र शेषगदौ स्थानिवद्भावेनापि शब्दसमुच्चये यायेत्यस्य प्रतिपत्तये आह डित्ववदिति अ
नुवच्यकार्ये नत्विद्यविति निषेधस्याप्रवृत्तेरिति भावः तदिति उचितमिच्छाः तस्मिन्नेति तस्य रिभाषायाः प्रवृत्तेर्यथा लक्ष्यसिद्धिरित्यर्थः वस्तुतस्तु वस्तुसादेशा
नास्थापिदानुवच्यत्वमिति भाष्यस्यम् तेन मासच्छन्दसीति वार्तिकस्य छन्दोग्रहणेन कल्पनयेति तृतीयात्पददत्तकाल्यनाशब्दार्थे इत्यहेतुः क्वचित्तु एतेन
तदपेक्षया बहुपेक्षत्वरूपं वहिरात्वं प्रवलेमिति भावः आगुक्तमिति पूर्वपूर्वमन्तरंगमित्याश्रयाल्लोपासिद्धत्वेनेत्यादिः अतिदेशेनेति विभा
क्त्याश्रयेकादेशविज्ञातन्यायेन लभ्यसेत्यर्थः लक्ष्यपूर्वभागादिति काव्यादिशब्दरूपलक्ष्यस्य पूर्वभागपादोत्पत्त्यर्थः वहिर्भूतेति वहिर्भू
तनिमित्तापेक्षात्वरूपवहिरात्वं स्यात्तत्त्वस्यार्थः वस्तुतस्तैषागन्नभिधानमेव पूर्वपूर्वेभिमियस्य च पूर्वपूर्वेभिमित्तकमित्येवाव्युत्पत्त्यन्यत्र प्रपञ्चितम्
दुर्लभमिति यत्नादभक्त्येति भावः स्थानिवद्भावेनापि सिद्धेरिति डित्ववदिति भावः न च तदनुवच्यकार्यपरिभाषाप्रवृत्त्यर्थमेव तत्त निरनुवचका
त्वेनापित्तमिच्छेः कश्चिदिति तेन पदद्वयसिद्धेरिति सिद्धेति डित्ववदिति भावः न च तदनुवच्यकार्यपरिभाषाप्रवृत्त्यर्थमेव तत्त निरनुवचका
नेवेति अत्र रात्वादिति भावः भिवत्तेऽपि घातदिति अहन्तव्यदूहपरिभाषया पूर्वपूर्वेभिवत्तत्वेन प्रवर्तयेत्यतस्तदस्य ज्ञापकत्वात्सम्भवदतिस्त्वचित्तमूत्रा
भाषातुनात्वेनेति भावः तदेवाह केयदेत्यादिः भाष्यस्य पदेषु निवद्भाववचनकर्तव्यमित्युक्तम् ॥ ५ ॥ तिष्ठः तत्रैतेनेत्यस्य कश्चिद्व्यपदेशो ल्लेखनेत्यर्थः
तस्य मासच्छन्दसीति वार्तिकस्य छन्दोग्रहणस्य कश्चिन्वियदस्मारायेनायमेव पाठेयुक्तः सवञ्चकविप्रयोगानुपपत्तिस्तनिरदुःखादिति न्ययेन कायमूलेनेति विव
क्षितदृश्यार्थे कण्ठेन परत्वादिति समामोक्षादात्तादिरादिः वक्ष्यमाणमूलोक्तप्रकारस्यायुक्तत्वं धननायाह अन्तरङ्गत्वादिति कृतमपीति परिभाषायाः अनुवचन
नादाह अकृतव्युत्पत्तिपरिभाषायाः अत्राप्रकृतस्य पूर्वपूर्वस्य तद्वाच्यमिच्छपरिभाषयानिराकरणेन ल्लेखनेन कृतमित्युक्तमिति भौतित्वनिवारणाय मूलकारस्य भावव्यावृ
त्त्युक्तयेत्यादि तदेवाह उक्ताश्रयस्य सिद्धान्तत्वेमेवाह विवक्षितव्याख्यानस्य निरालम्बनत्वं शङ्कानिवारणाय ह भक्ष्येषु येषां कृतमित्यमिति अस्यास्वरसिद्ध्यर्थम् बहि
अहन्ते व्युद्दिता ॥ २ ॥

अत्रैव अदस आविमि सुत्रसर्वतनेति वक्ष्यमाणदोषेणोपपत्तिः यद्वि विभक्ताविति विषयसप्तमीतदुःस्तरदुःस्तराद्वेशयि विभक्तावेकादेशे आकाररूपस्योऽभा
 वेननेत्वस्य प्राप्तिरिति भावः तद्वेषमेवाह सर्वद्वीत्यादिना सिद्धत्वेनोत्पादिः अन्यस्य आकारस्य वस्तुतस्तदुद्देश्याख्यानमेवामदूतमित्याह निदिष्टेति प्रमाण
 सद्भाववतस्य विभाषाया अप्रवृत्तिः प्रमाणाभावेन सर्वत्र प्रवर्तनस्येति भावः एतेनाद सोडोरिति सूत्रस्योक्तम् विभक्ताविति विषयसप्तमी एवं च विभक्त्युपपत्तेः
 प्राग्वेयि सोडो अदेशे दिलोपि च रूपस्य सिद्धिरिति परास्तम् विषयसप्तमी च प्रमाणानुपलम्भात् दिगिति दिग्गर्थ स्तवाणां दादुः वलीय इति परिभाषा माश्रित्या
 सकावित्यत्रेत्वापादनमसदुःस्तरतस्याः परभाषायाः समानकारित्व एव प्रवृत्तिरिति सिद्धत्वात् असौ ब्राह्मणि इत्यत्र सर्वद्वे चेति सूत्रेणैवस्य प्राप्तिरेव स्यादिति तु
 वक्तुमशक्यम् तत्र बहुवचने जल्यदिति सूत्राज्जलीयस्य सम्भवात् हे अस्मावित्यत्र एदुःस्तरादिति लोपापरिणामेन हलग्रहणस्य तत्र सम्भवात् असकौ ब्राह्म
 तस्मात्प्रश्लिष्टनिर्देशो नान्यत्रैव भाष्ये स्पष्टम् एतेन विभक्तावित्यस्य तददीनामदत्यत्र विषयसप्तमी त्वमपास्तम् सर्वविभक्त्युत्पत्तेः पूर्वैव
 दाद्वेदपिसावदसद्व्यस्यैत्येव स्थानिवेचनात्वादित्वापत्तेः निर्दिष्टपरिभाषायां सत्त्वा विषयसप्तम्या वक्तुमशक्यत्वाच्चेति दिक् न्याय
 त्वादिति क्वचित्सातत्वेनमुत्पाप्राप्तेः क्वचित्सात्त्वेनवाधदिति भावः न स्यादिति इनादेशगुणोचस्यतामित्यपि बोध्यम् दशित्यस्येति न
 वेश्यमित्यादावतोरोरित्यस्य व्यावृत्तेशमित्यपि बोध्यम् ॥ ७ ॥ गीत्यत्र प्राप्यः स्यादिति कारोदेशवारणाय तत्राकारस्य प्रश्लेषः कल्प्यते चेत्कारिके इत्याद्या
 सिद्धिरिति तन्मसुकदत्यत्र सत्त्वेनमुत्त्वस्यानुवाधः तथाप्यदकः शर्मैत्यत्र न सत्त्वस्य प्राप्तिरित्येवमिति शब्दस्य प्रयोगासदुःस्तरित्याह क्वचिदिति अदक इत्यत्र सा
 तत्त्वेनमुत्त्वप्राप्तिः असुकीत्यत्र तु सत्त्वेनमुत्त्वस्य बाधद्वैवशाब्द उभयत्रमुत्त्वाप्राप्तिस्तत्त्वक इति भावः यत्र तत्र प्राणिनाः मुकशब्दस्य प्रयोगो दृश्यते तत्र तस्या
 व्युत्पत्त्यन्वमिति वाच्यम् मूलेऽन्यथेति विषयसप्तमी तद्वीकार इत्यर्थः नाभावे कर्तव्यदत्यर्थे स्वीकारेनाभावस्य निश्चावपि सुत्वस्यासिद्धत्वेनेनादेशगुणे
 स्यातामिति रूपसिद्धिरेव दोष इति सूत्रासदुःस्तरित्येवेति विषयसप्तमी त्वमावश्यकत्वावश्यमुत्त्वन्नासिद्धमित्यर्थः सर्वज्जेनादेशगुणदृष्ट्या
 यदिसिद्धत्वेन निफलितम् तन्मूलमित्यत्र ह शिचेत्यस्य व्यावृत्तिर्यथानुनासिकनिर्देशस्य फलं तथातर्क्ये मित्यत्रातोरोरिति सूत्रस्य प्रवृत्तिवारणमपि फलमि

इति हलन्तः स्त्रीलिङ्गः विवरणम् अस्य वेति ति यद्येवादेशः क्रियते तदाः सोमिभिरुत्तेरनमिति स्यादतस्तद्विधिरिति भावः औशसादिष्वित्यत्रादिना ओसोऽनुहणम्
 यत्तेनैव सिद्धिरिति विशेषविहितत्वात् नचेति वाच्यमिति परेणान्वयः अपवादत्वेनेति अत्रेकतेऽर्हते वा एतददेशे विशेषाभावादिति भावः उपसर्जनेऽसर्वनामत्वे
 नाङ्गगणकार्ये प्रवृत्तेरपि स्वीकारे ह्यपवादत्वमेतददेशस्य न स सम्भवतीति शङ्कावारयित्तनचोपेति भाष्यसङ्ख्यापत्तेरिति एतदस्त्वतसोऽतिपूर्वसूत्रस्य न स तसोऽति
 येतदनुवादं न सर्वनामत्वं प्रवृत्तिस्वीकारेणैतच्छब्दस्यानुपसर्जनार्थप्रतिपादकस्यैव तत्र ग्रहणादर्थधिकारागुशादनुपसर्जनस्यैव ह्यपि ग्रहणमिति भावः उप

इति हलन्तः स्त्रीलिङ्गः अस्य वेति औशसादिष्वनेव सिद्धिरिति भावः त्यदाद्यत्वेनेति नच येन न प्राप्तव्यायेन न तु स्याददाद्यत्वापवादत्वेन तत्र
 कृते कथं त्यदाद्यात्वम् नचोपसर्जनत्वेन च रितायः त्यदाद्यत्वेन सिद्धमिति भाष्यासंगत्यापत्तेः एतदोष्युपसर्जनस्य न स तसोऽतिपूर्वसूत्रस्य न स तसोऽति
 चर्येणाप्रवृत्तेः स्वीकारात् नच नपुंसकत्वादिताय्यद्वितीयोऽदिग्रहणस्यैव मय्यचारिताय्यदिति वाच्यम् आदधातुके इत्येतत्साहचर्येणास्या
 पि द्वितीयादिविषये पूर्वमेव प्रवृत्तेरित्याशयात् एतत्सर्वे भाष्ये यद्येन तत् क्रियते इत्याद्येकदेशु क्त्वा ध्वनितम् स्वमालुकीति तद्विषयेन लुमेने
 तिनिवैधवाधेन चारिताय्येन व हिरगलुगिविषयेन द्वायेन मानमिति भावः वक्तुं एतत्सर्वे तत्रैव कैयलनुगोधेन तत्कारोच्चारणसामर्थ्येन न
 पुंसकालुकीचात्रापि सामर्थ्यादेवेन तत्र वृत्तेः नच व हिरगत्वम् लुगिविषये व हिरगपरिभाषाप्रवृत्तेरतएवेन ददेशरातच्छ्वितकदितिनमित्थ
 ति एतच्छ्वितकदिति प्राप्नोतीति भाष्यसंगच्छते एतद्विधानेनैतत्सूत्रविषयेन लुमेनेत्यस्याप्रवृत्तिरिति तदशयः ॥

चारिताय्येति तत्र लुग्विधेः प्रवृत्त्याः तस्याप्राप्तेरिति भावः द्वितीयादिग्रहणस्य तत्सूत्रपठित्वमिति द्वितीयादिग्रहणस्य पूर्वमेव प्रवृत्तेरिति आदेषातु कदिति वद्वितीया
 लोऽस्त्विति विषयसप्तमीति भावः उक्तायेत्याग्रे निराकारिण्याणतयाः नभिमतत्वं सूचयन्नाह एतत्सर्वमिति तद्विषयेति स्वमनेन पुंसकादिति सूत्रविषये यथः वदि
 रङ्ग लुग्विवयेति वदि रङ्गोऽद्वितीयाभिनेति समाससंज्ञयुक्तसंयोगाच्चिति लुग्विषयनलुमेनेति सूत्रवाध इत्यर्थः अत्रापि सामानिकलुक्चपि सामर्थ्यादिति सहा
 यमुनरुपादानम् परिभाषाः प्रवृत्तेः परिभाषायाः प्रवृत्त्यभावात् अन्तरङ्गानपीति त्यागदिति भावः अतएव तत्र तदप्रवृत्तेरेव एतददेश इति सूत्रेण क्रियमाण इति श

षः यत्किञ्चित्कदुःखिणः यत्तत्तुल्येति प्रकृतं द्वितीयं चेत्स्वेन दिति सूत्रेणार्थः तदाशयः भाषाशयः सर्वमेकदेशुक्तामूलदूषयिष्यामिद्वान्नानाह यद्यपि अन्त्यादे
शविषये द्दमेतदौ द्वितीयाश्रितेति समाससंज्ञकसमुदायानामित्यर्थः अस्याम् यद्येनादित्यादिना सूचितानाम् यदार्थं धातुकद्वेत्नादिना प्रागुक्तं तद्दूषयति विषयेति आ
र्द्धातुकद्वयत्रयविषयसप्तम्याभाष्यसमासत्वे यीदृशतदाश्रयणेनानाभावादिति भावः प्रथमिति अन्यजोक्तं रूपानामितिद्विः स्यात् अतएव भाष्येन पुंसकवचनेन ह्यक्त
व्याः कुण्डमानपप्रसात्पत्येन दित्युक्तम् अत्रनपुंसकवचनद्वयुक्ताः न्यवैनादेशोवाच्यदिति स्पष्टमेवोक्तं वान्तिकं कृत्वा सिद्धान्तिना इत्याहुमिति भाष्यतत्त्वविदद्वय

वस्तुतत्त्वेषामनभिधानमेव अस्यांशं कार्ययायालक्षणमप्रयुक्तं इति भाष्योक्तिः विषयसप्तम्यामानाभावेनैतौ प्रयुक्तौ चोक्त्याहुः अत्रः प
द्विती नपुंसकस्येति सूत्रेऽजप्रवृणसामर्थ्येनानुव्याचद्वयस्य कलविशेषणत्वं मन्वशे गतानामिकोचीत्येवमिध्याशजन्तेषु नपुंसकद्वस्त्वेन च
कारग्रहणमेव कुर्यात् आद्येनौमानं च दानायेनेति सूत्रे हि रण्यपानीति निर्देशस्य काष्ठतं क्षीप्यदौ कल्वजानैरवः परत्वाद्द्वयैव ननु
ऊर्ध्वशब्दादौ नूतनेति भावस्तद्वैवमिति एतेन युज्यमानं नपुंसकस्यैति युजेरिति च ननु ह्यमित्यपामम् युजेरित्यस्य नित्यत्वात्
वैप्रवृत्तौ अत्रः परकलोभावेन नपुंसकस्येत्यस्याप्राप्तिः वस्तुत ऊर्ध्वदेः क्षिपिनपुंसकेन तुल्यव्ययेऽनभिधानमेव वान्तिकानुगोधादन्यथाभाष्यवा
र्तिके शोः फलभेदापत्तेरित्याहुः आकारेदिति दीर्घादेव वा मिति सूत्रेन पदान्तसूत्रे च भाष्यकैयट्योरित्यर्थः ॥ ७७ ॥ नपुंसकस्येति सूत्रेऽचद्वयस्य स

दृच्छते तत्त्वत्कथमर्थद्वयलभद्वयतयाह नपुंसकस्येतीति अन्यथाशुभयविशेषणत्वाच्च नदीकारे कल्विशेषणत्वे प्रमाणान्तप्रथमवापि कप्रत्याख्यानपरभाष्यमेव अ
द्विशेषणत्वे प्रमाणकाङ्क्षायासाह आदृताविति अचद्वयस्य सन्त्विशेषणत्वेऽव्याप्तिशङ्कावारयति काष्ठेत्नादिना दिव्यौदितिसूत्रेण भाष्यस्योपग्रयोगः ऊर्ध्वश
ब्दादौ विति रेफे कल्वजानैरभावात् एतेन वक्ष्यमाणदोषेण तद्दूषणसुपपादयति युजेरित्यस्येति स्वीयसिद्धान्तमाह वस्तुतद्विति नुमविषयद्विति यदंशे फलभेद
सत्त्वैवानभिधानमिति भावः अन्यथा अत्रनभिधानात्कल्पने फलभेदेति वान्तिकमैतव हर्जिशब्दस्य नुम्यतिषेधेनोदात्ताभाष्यमन्तेतु मत्रापि नुमोऽप्राप्तिरिति

निष्फलमिदापत्तिरित्यर्थः आकारद्विति एतेन भाष्यकैयट्यदिग्रन्थस्य प्रामाण्यलाभः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

तच्छाव्यमिति सङ्कलनाच्छाव्यमियर्थः मूलेहत्वकथनादाह दुजेति विसर्गस्याकारोपरिगठेनाणत्वादनुनासिकापतिवारयति विसर्गोत्विति भाष्यव्यतिरिक्तमित्यनेन
 भाष्यासम्भ तत्त्वमुक्तदुपपादयति भाष्यमतद्वयादिना मूलेनिसप्रत्ययधिकमिति परममूलोक्तानिनवाधिकशतरूपानिनेचेद्वयत्वायाधिक्यमिति शङ्काया
 त्यरीत्याषट् अष्टपञ्चाशदधिकानिप्रक्रियाप्रकाशोक्तानि सर्वसकलनयाः षट्पञ्चाशत्तूर्याणां द्वैविप्रत्ययधिकशतरूपानि सम्यक्षुक्तद्वयमि प्रायत्वा
 वतामेवरूपाणां द्वैविप्रक्रियाप्रमाणभावेन भवदुक्ता सङ्ख्याः नुपपन्नेत्याशयेन दूषयति अष्टपञ्चाशतइति ननु तत्तरीत्योपपत्तिः सम्भवत्येवेत्यत आह निषम

संवलनयेति तच्छाव्यमन्तवोधनम् चतुर्दशेति पूजाशीनां त्रयाणां न द्वित्वात्सप्तानामनुनासिकविकल्पाच्च चतुर्विंशतिरिति भगवत्तर्विण
 विसर्गद्वित्वात् विसर्गानुनासिकः अप्रगृह्यस्येति पयुदासेनाक्षरसमाप्तापिकेखेवतत्रद्वेतिः डः षयोमिति प्रकारद्वित्यशरः स्वयद्वयने
 न भाष्यव्यतिरिक्तमिति भाष्यमतेः चः परगोक्तलद्वयशेन प्रकृतेः चः परकत्वात्तत्र भावानुसोः प्राप्तेरेव च तान्यसाधुत्येवेति भावः
 उपपत्त्यभावादिति नियममानाभावादिति भावः प्रमादिकमिति शास्त्रेणैव सिद्धेति भावः इति ह लज्जानपुसकलिंगः इत्यादिभिरिति आदि
 नातत्राप्तयेव तदहम् इत्येकदति अत्रानुचिर्वीजतुकिमेतिह इति विहितस्य तद्वित प्रत्ययेन सिद्धिः कास्यायादिति विहितत्वात् तस्यामद्वय
 नेन तु कसिद्धात्स तत्वे फलाभावइति अनुपपत्तौ नादिति अवदन्तचेति भाष्ये तत्काराकरणेन गुणभूतापसर्गत्वबाधे बोध्यतइति भावः यद
 पेति स्वर्गदीनुपक्रस्यात्तोदाताः पठ्यन्तइति काशिकायाम् प्रामादिकमिति ॥ ७ ॥ इति अष्टपञ्चाशतसर्ववृद्धिरिति नियमे मानाभावइति भावः प्रमा

दिकत्वे हेतुनैवेत्यनेन अह शास्त्रेणैवेति इति नपुंसकालिङ्गः विवरणम् तदहमिति अस्य अन्तयेग्रहणमिति शेषः विहितस्येति आमद्विशेषः आमद्विति लेखिति
 तत्रानुवर्तते इति भावः तस्य तद्विहितस्यामः तत्वे अत्रयत्वे चण अयच्चेदर्थेण दिमित्सूत्रेण उक्तम् निपातैर्यथदीति सूत्रेः स्यग्रहणम् अत्रेयस्य ग्राहि यतितावत्
 समानानुपूर्वीकत्वेऽप्युपसर्गत्वाभावे मानाह अवदन्तमिमादिगुणभूतेति अत्र उपसर्गत्वं इति सूत्रस्य प्रकृतिनिमित्तांशविशेषणीभूतेत्यर्थः क्रियायोगसत्त्वेनोपसर्ग
 विधिपतत्त्वस्य भाष्यकारेण प्रयोगादप्रकृतिरिति यदि वृषेन दातव्यविधयेन माध्यान्तात्स्यवाधोऽनुचितइति गुणवाधसर्वोचितइति भावः स्वर्गदीनि अत्रात्सर्गादि

यदुक्तं लक्ष्यविंशत्वादि तत्तस्य लक्ष्यविंशत्वात्सर्वो धनयाहूः स्वर्गविनि रतेन स्वर्गशब्दस्य स्वर्गित्तत्त्वविधानेनात्तो दाता इत्युक्तमिति भावः इह समुपलक्षणमन्तरि
स्वमणोस्वर्गित् स्वर्गितस्य प्रयोगोपबोधः अन्ये लक्ष्यविंशत्वात्सर्वो धनयाहूः स्वर्गित्तत्त्वविधानेनात्तो दाता इत्युक्तमिति भावः इह समुपलक्षणमन्तरि
ननु यदि शब्दोऽर्थप्रयोगो भवेत्तु तदा सर्वधातुकेऽर्थस्य स्यादिति तत्तत्त्वात्तत्त्वविधानेनात्तो दाता इत्युक्तमिति भावः इह समुपलक्षणमन्तरि
त्ययसत्त्वेन शयः प्राप्तेरेवाभावात् नन्वत्र ग्रहणस्य वैयर्थ्यसंज्ञापकतावाच्यासैव कुत इत्यत आह मेभ्यामिति तस्मात्प्रतिपक्षोक्तिपरिभाषया वर्णग्रहणोपि ग्रहणे
भाष्यमस्मात्तत्त्वान्तर्युक्तमेवेत्याह क्वचिदिति वर्णग्रहणेन स्याः यरिभाषया अग्रहणमभ्युपेय्याह मन्त्रिणां तेन भूतमियमियमत्र भुक्तशब्दः स्त्रियाहुः क्रीवेवा आद्याः

[illegible]

नीत्यत आह भूतशब्द इति यौतस्य मूलनायाभावः पृतनादृत्य साधारणो धर्मः सामान्येन पुंसकर्म धर्मधर्मिणोश्च भेदेन ब्राह्मणीयेन सामानाधिकार्यम् अन्तरद्वय-
द्विति दावयेक्ष्येयादिः लब्ध इति विकारस्यानुपूर्व्येकोनलक्ष्यभेदाभावादिभिः अव- आदिना ब्राह्मणीभिर्द्वैरित्यस्य सङ्गः इत्यव्ययान्विवरणम् तस्य हि अनुपपन्ने
नाधिकारस्य हि शब्दस्यार्थः यतेनपि शल्लिनाप्रोक्तमधीनेऽपि शल्लिमिति न व्यावर्त्यम् प्रोक्तानः स्त्रिया मवर्तमानात् अर्धेऽत्रणतुलुप्तः अर्धेऽत्रग्रगत स्त्रीत्वमा-
दायश्च यमाणाणां प्रत्ययसक्तन स्त्रियाभियस्य गृह्यमाणविशेषणत्वात्कृतं त्विनाप्रोक्तमधीने साक्षाद्गृहीतामधीने काशङ्कत्वा ब्राह्मणी अत्राधेयशक-
स्याणोऽनुकापहरेऽनुक्त द्वेति स्त्री प्रत्ययस्यापिलुक्त्वस्येन लक्षणमिति न्ययेन पुनर्न डीधिति न्यव्यावर्तकेन तदधिकारचारितार्थोक्तिरिति व्यनितम् ॥ ७० ॥

[illegible]

रविशिक्षाभिधायकत्वम् नैतदिति नामहन्तृवग्रहणमित्यर्थः समासात्प्रागन्तरङ्गत्वात्प्रत्ययापेयवारणसम्भवात् ॥३॥ भाष्यवार्तिककारविति ह्यस्मिन्नेतेन
 दूयत्रान्वयः श्रुद्रजानिहतिमत्तेनैति श्रुद्रशब्दः श्रुद्रत्वान्नकधर्मप्रसक्तौथकस्यजानिपदेनसप्तम्यख्यन्त्यस्यरुतिपदेनषष्ठीमित्युक्तं
 मासान्यतुपित्वः प्रत्ययः रुतिशब्दश्चजीवनोपायपरः श्रुद्राणोयोजनोपायः ससर्वेषामित्यत्रमानन्तुश्रुद्राणानुसंधमाणदमित्पूर्वोक्तास्मृतिरेवतथाचन्द्रः
 द्रुसमानधर्मवत्सूलकश्रुद्रत्वजात्यागोपविषयत्वेनतत्रश्रुद्रशब्दस्यप्रयोगादितिभावः तापः प्राप्तिरितिमाहाश्रुद्रीशब्दइतिशेषः अयस्मावः यद्यपिब्राह्मणा
 दुग्रकन्यायासभोरोगाभ्यामजायतइत्यनेनसंज्ञान्तरमेषामितिबोधितंनयाप्याभोरुमहाश्रुद्रीजानिपुणयोग्याः समतिकोषेणमहाश्रुद्रशब्दस्यतत्रवृत्तिर्बोध्य
 ते सवच्चमहाश्रुद्रशब्दः पंडुजशब्दवद्योगरूढस्मृत्तत्रननुकेवलरूढः प्रवोणादिशब्दइवेतिश्रुद्रशब्दादप्यर्थवानेव अजहत्त्वाथैववृत्तिरत्रैवमितिप्रसङ्गः

भाष्यवार्तिककारेणुश्रुद्रजानिहतिमत्तेनोक्तंजानितत्रारोप्यश्रुद्रशब्दप्रयोगादितिश्रुद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वस्यसत्त्वादस्येवतापःप्राप्ति
 रिति अमहन्तृवेतिश्रुद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वविषयिपिश्रुद्रशब्देवतापस्यान्ततुतदन्तादितिदंतंनविधिज्ञापकतापिमाव्योक्तानासंगता अतएव
 शब्देनसातृजात्यागोपेणैवब्राह्मणस्त्रियवैश्यैः स्त्रियावैश्याश्रुद्रास्तुत्यन्ताः स्त्रियवैश्यश्रुद्रासवैत्युक्तम् नत्रजानिहिरस्यभावविपूर्वेजा
 निमात्रविवक्षयाकुक्कुटाडवत् श्रुद्रशब्देनसमासेततः स्त्रीत्वविवक्षायामसहसृर्धैतिनियथेदन्तितापनस्यादितिमन्येनेदयत्रवित्तरः ॥ ४ ॥

वारणायमहन्तृवैश्यावश्यकमितिभावः नत्वेवसत्यमहन्तृवग्रहणस्यचारितार्थातदन्तविधिज्ञापकतामाव्योक्तार्थसङ्गतामनआह श्रुद्रशब्दाथैति अतएव
 अत्रुलोमसद्वाराणास्मान्जानिहतिवदेव शब्दः खेनेत्यस्यस्युक्तमित्यत्रान्वयः सातृजात्यागोपेति सातरिवनेमानयाजानिहतिस्तस्याआरोपेणेत्यर्थः प्राक्तनश्रुद्रस्य
 शोणदतिस्मृतिगरोपितश्रुद्रत्ववचनं ननुवास्तवश्रुद्रत्ववत्त्वमितिबोध्यितुम्यद्वेतिभावः श्रुद्राचामहन्तृवोक्तानिहिरस्यत्रश्रुद्राजानिहिरित्येवंवाक्यम् अमहन्तृवेतिहि
 तीयम् जानिभितिद्वितीयस्यापिशेषः तत्रहितीयवाक्येकुक्कुटाण्डवदिति यथाकुक्कुट्यादीनामण्डादिद्विचनेनपुवव्रवैवसंधनीयप्रयोगाण्डः कुक्कुटलजोयव
 च्छिन्नस्याण्डमित्यर्थविवक्षायामासेनसाधयित्वातद्वचनस्याख्यातत्वेत्यर्थः श्रुद्रशब्देनेति श्रुद्रत्वजानिमात्रविवक्षयेत्यादिः ततः समासेतस्मृपूर्वश्रुद्रश

वस्यप्रवृत्तिस्तज्जात्यनरनिवृत्तितापयोभिप्रायेणात्रापि स्त्रीच विवक्षायां नुमहती श्रद्धादयथोऽभिप्रेतः तन्मस्यादिनि महाश्रद्धाद्वयेव तत्रेयते यादिसहती श्रद्धासह
 मृद्वेयेव साभवतीति भाष्यात् हितीयवाक्ये जातिरित्यसम्बन्धे नूनमिदं विधिः विशिष्टस्य जातिवाचकत्वाभावादिनिभावः अन्यत्र उद्योतादौ मूलेऽदन्ताश्रयीति अपि नाह
 लक्षणासङ्ग्रहः भाष्येऽप्यष्टत्रभाष्ये सवच्छरणे तत्रेण भेदेऽहं मन्त्रादन्ताहं हणतु स्त्रीच विवक्षायां जातिरित्यसङ्गोपपत्तिरिति भावः भाष्ये भवतो
 अतिभवतो महती अतिसहतीति प्रयोग उचितश्चेति सूत्रे हृष्यते यद्यव्युत्पत्त्यन्तवतः शैलस्य प्रत्यय मात्रसम्बन्धित्वेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषयाऽतिमहतीत्यत्र
 अतिभवतो महती अतिसहतीति प्रयोग उचितश्चेति सूत्रे हृष्यते यद्यव्युत्पत्त्यन्तवतः शैलस्य प्रत्यय मात्रसम्बन्धित्वेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषयाऽतिमहतीत्यत्र
 डीमस्यादिनि भवच्छब्दस्याव्युत्पत्त्यलो गिल्लीकायै निमित्त्यादि तद्वत् सङ्गनमत आह न्यासकतेति भाष्यामङ्गतेरिति उक्तरीत्या भाष्यविरोधादिस्पष्टेऽन्तर्निविर्ति
 व्यापदितश्चेति न्यासकतेति शेषः इदं व्युत्पादनमप्रामाणिकम् अत्रय भाष्यां समतेः दधानेऽन्तर्निविर्ति बुमास्येतीत्यम पावानद्वयस्य नि
 यमिद्विमाश्रित्यद्वचमवकारादवित्यस्य तत्रैव भाष्ये प्रत्याख्यानात् स्थः कचेति सूत्रस्य भाष्ये शस्यादयत्र अवोति सूत्रभाष्यस्य मव्येष्टादयत्र
 चस्यमित्यतो वाग्रहणमङ्क जुक्त्यनुवयवस्थितविभाषाश्रयणात्तदभावः तत्र विजिज्ञेयस्ये अतस्त्वधीर्ध्यायते दधानेवेति ध्यायते
 संप्रसारणमिति वातिकस्य भाष्यसंगच्छते बुमास्येत्यत्र हलीत्यस्यानजाद्वित्य श्रुत्या यलक्षण सूत्रस्य नियमाद्येति प्रत्ययलक्षणकाय
 सुलभमिति दिक् निषेधेनेति वनोनदशङ्कति वातिके विहितविशेषणस्यैव फलमिति भावः ॥ ५ अन्येभ्योपि दृश्यत इत्यनेन भाषायामपि दानि
 प्रत्ययः इत्तमवकारादविति वातिकस्यावानद्विते प्रयोगसाधनायार्थ्यन्तर्हि रोधात्कथं बुमास्येतीत्यमिथाशङ्क्यामाह पावानद्वयस्येति उपायस्येपायान्तराद
 यकत्वादाह स्थः कचेतीत्यादिना नदभावद्विति दुल्लभाबद्ध्यर्थः व्यवस्थितविभाषापरिगणितस्य लक्षणेनाह तत्रेष्टादि तत्र शो स्यात्तत्रेष्टाशब्दयोः इत्तमव
 कारादविति वातिकप्रत्याख्यानस्य सिद्धान्तनन्दुषितुमाह अतस्त्विति तत्रस्याख्यानादेव अत्र दधानेवेत्युक्तिर्वातिकासत्त्ववसङ्गच्छते ननु धीरित्यत्र किं यो लो
 येहलादि कुत्तरत्याभावात्कथमीलम् नच स्याति वद्वेन विशेषणतयाऽलाभप्रयणात् प्रत्ययलक्षणसूत्रतुल्यमाश्रयमत आह बुमास्येत्यत्रेति अनजादावित्य
 स्याजोनेत्यर्थः लक्षणया स्मानन्तूत्ताभाष्यमेव वक्तुमिदं लीति सूत्रे नपाठ्यम् देडियुदचीत्यतोऽचौ स्यनुवर्तनीयम् नल्यपीत्यतो मङ्कलुन्यानेन स्यापि म

१०. तेन प्रसज्यप्रतिषेधलाभ इति बोध्यम् नित्यमर्थत्वेपीयिषिना विध्यर्थत्वं प्रसज्यः कार्यमिति धीरित्यत्रैक रूपदुः कार्यभित्तयेः नन्वेवमपि किंचित् नाल्पि धाविनि
 ये धात्वात् प्रसज्यप्रतिषेधलाभ इति चेन्न नित्यपीति निषेधे नालुवन्त्यकार्येऽनल्लि धाविनिषेधप्रवृत्तेः सवच्च धाव्योः सम्यक्साधनञ्चेति वातिकं मपि न कार्यम् अतएव हि
 निषेधः ॥३॥ ननु भाष्यकारादियोऽधिकदशित्वेन स्यान्नित्यत आह अत इति अप्रमाणम् भाष्यसम्यक्तस्यार्थस्याप्रमाणत्वमवैयर्थ्यमिति भावः स्यान्नित्येति सूत्रेऽन्तर्ग
 द्योपादानेनोपदेशकाल इत्यत्राभा इत्येतद्विषयमिति व्याख्यानमिष्यम् इतन्मत्त आह उपदेश इति सूत्रेऽन्तर्गद्विषयमिति भावः लाभ्यकोविधिविषयः
 नान्नत्वसामानाधिकार्यविशिष्टसंख्यावाचकत्वसामानाधिकार्यविशिष्टद्वयस्य स्थानिद्वयेनानयननसम्बन्धिनकारस्यालभ्यप्रयणदिति भावः नाल्पधा

नन्वेति इति अतो प्रमाणमेतदिति भावः व्याख्यानमिति उपदेश इति वक्तव्यमिति वदतो वार्तिककारस्येति भावः अनुमानिकोपीति स्मरित्यनेन
 तत्ते सो रतुमानादिति भावः एतच्चाकरे इति अत्रासुचिबीजनुषटत्वेनाल्लभमिति तदा प्रयविधौ नाल्लि धित्वमिति सिद्ध इति सवच्चाल्यता
 रस्याग्रहणं किमर्थमिति भावः डीपीति ऋत्वेभ्य इति चिह्नितेन अनेनोसौ विकल्प इति अन्यतरस्यामिति विभक्तसूत्रेण प्राप्त इत्यर्थः अना
 इति सूत्रेणैव अन्यतरस्यामित्यस्य सत्त्वादि कल्पनियमलाभोऽन्यथा सति यद्यो विधिरवस्था इति भावः स उपपत्तिः स उपपत्तौ पिनोनुपस

जनेन स्य बहुव्रीहौ रेवैयर्थीः ॥ १॥ मर्दति नान्न सङ्ख्यावाचकत्वं वदिति संज्ञा प्रवृत्तावुपयोगि आदेशे आनयनानुषट्मात्रस्य तत्प्रसज्यदुः कार्यभित्तयेऽनल्लि धित्व
 भित्ति भावः मूलवचनसामर्थ्यादिति सूत्रत्रयकारणसामर्थ्यादित्यर्थः यदि द्वापे नित्यत्वं तदा मनीडाप अतो बहुव्रीहौ रेवैयर्थ्यवदेति भावः एवञ्च उक्तरीत्या तस्य
 सिद्धते चेयर्थः मूलमेतदिति निवृत्तम् यो गविमागस्येष्टमिथ्यात्वादिति शेषः तेन दास्तीति न प्रयोग इति भावः अत उपपत्त्यस्य प्रश्रयान्नत्वेनोसौ विकल्पेन च्छेन्नन
 स्य बोधनमिति भ्रमकारण आह अन्यतरस्यामिति ननु विभक्तसूत्रेण विकल्पसिद्धत्वेन उपपत्त्यस्य अत आह अनन्तरं सूत्र इति विकल्प
 नियमलाभ इति विकल्पस्य विभक्तसूत्रेण प्राप्तस्य नियमलाभ इत्यर्थः अन्यथा तत्र सूत्रेऽन्यतरस्यामिभावो न स्य सूत्रस्यानुपसर्जननाधिकार पाठादाह अनु
 पसर्जनेन स्य बहुव्रीहौ रेवैयर्थी अत्रानुपसर्जनग्रहणस्य बहुव्रीहौ विधिविषयत्वाद्दूतिदास्तीति येषु नानि बहुदा सानि बहुदा सानि नित्यत्वात् नान्यत्वात् नान्यत्वात् नान्यत्वात्

नडीन्मनचेश्वरेऽनुपसर्जनोदित्यनुवृत्तमयत्रनसम्बध्यते तस्यगृहमाणविशेषणतयागृहमाणस्यचान्नवहुव्रीहानुपसर्जनस्यासम्बादित्युक्तमेवं
 वसतिविरुध्यतेतिवाच्यम् तस्यग्रन्थस्यभाष्यकारमिथानसंवादितात् अतएवतत्रशश्वरसंस्वास्त्युपलभ्यायध्वनितश्चैवमोचतिस्त्रभाष्ये तत्रह्य
 नोवहुव्रीहेरित्यनन्तरमुपधालोपिनोवेतिन्यासोदशितइत्युक्तम् अत्रत्यमनुपसर्जनस्यस्यसम्बन्धेनव्याख्याननुसृलकारमायवर्णनपरमतेनविशे
 धइति विशेषार्थमित्यत्रप्रतिपक्ष्याकाङ्क्षायामाह योगविभागोनेति निषेधार्थकमित्यस्यनिषेधतात्पर्यकमित्यर्थः यथाश्लाभिप्रार्थेणाह नियमशास्त्राणमिति
 अनउपधेयस्यविध्यशब्देवहुधोवरीत्यत्रयोगविभागोनेत्येवद्विषयज्ञानसिध्दीत्यतआह अनउपधेत्यस्येति अयमभिसिद्धिःविभक्तान्य

निषेधार्थमिति योगविभागेनपक्षप्राप्तस्यऋत्नेभ्यइतिङिपदस्यर्थः इत्येवङीविति नियमशास्त्राणांनिषेधमुखेनप्रवृत्तिरित्यभिमानेनेदम् मे
 नेति अनउपधेत्यस्यनियमत्वेनत्यर्थः ऋत्नेभ्यइति अस्यान्त्येयादि अनउपधेत्यस्यविधायकत्वंमितिदशः प्रकरणान्तरस्येनेति तेनेनेन
 तत्त्वबोधितम् गौरवादिति ममतुऋत्नेभ्यइतिप्राप्तङिप्रमनूद्यतस्त्वनियोगेनरभावमानविधायकतदितिभावः ननुवनोरचेत्यस्यउभयविधा
 यकत्वेनोवहुव्रीहेरित्यनन्तरत्वादस्यनिषेधकसुतयेनेतिव्यायेनऋत्नेभ्यइत्यसनाद्यद्वाह किंचेति अनउपधेत्यनेनङीप्यपिरोदले
 मएवेतिभावः किंचैववहुश्चेत्यत्रऋत्नेभ्यइतिङीवापतिः॥ ७ तस्यामित्यनेनऋत्नेभ्यइत्यस्यैवपक्षेप्रवृत्तिरभ्यनुज्ञायते अनउपधेतिनुतस्यानुवादः य

वच्चऋत्नेभ्यइतिस्मृतविहितङीवनुवादेनविहितोरेफादेशः सित्यति वहुव्रीहौवेतिनुतवक्तव्यमिति शेषभूतागर्थस्यार्थमाह अनउपधेति तेन प्रकृत्यान्तरस्याव
 कयनेन अननन्तरत्वमिति अनउपधेत्यस्यतिशेषः ममतु अत्रान्तरस्यामित्यस्यऋत्नेभ्यइतिस्मृत्याप्तङीपउपजीवकत्ववादिनोममतु नकेवलमस्मिन्त्यस्येलावर्गमेवफ
 लकितुफलान्तरमपीत्याह वनोरचेत्यादिना अनन्तरत्वात् अन्तलोद्देश्यकप्राप्तिर्यायविधिस्मृत्यवहितमित्वात् मूलोनिषिद्धेरोपिति अपिशब्देनिषिद्धइत्यन
 न्तरमोक्षः वनोरचेतिस्मृतविहितस्यङीपोनिषेधतस्त्वनियोगाशिष्टस्यरफादेशस्याप्रवृत्तेप्रकरणान्तरस्थेनानउपधेत्यनेनङीप्यपिरोदलेभइतिव्याजना ननुव
 हुधोवरीत्यत्रवहुव्रीहौवेत्यस्यप्रवृत्तिः स्यादेव तस्यापि अनउपधेतिस्मृतविधायकत्वादतआह किञ्चेति एवम् अतोवहुव्रीहेरित्यस्यवनोरचेतिस्मृत्यान्तनिषे

धकत्वे बहुदृष्टान्शब्देन वत्तन्तद्विनिधेयाविषयतया । न नन्तराण कृत्स्नेभ्य इत्यनेन डीप्यादिभिर्भाक् न त्वेव मनो बहुव्रीहेरिति वाध्यसामान्यचिन्तयोभयानिधेयकमिति सीकुर्मद्वयत आह किञ्चेति अपि नावगोचरस्य समुच्चयः अपूर्वेत्यस्य डीप्रयोगिर्यादिः तस्य वार्तिकस्य मनोचेति सूत्रस्य तादुभयविधायकत्वमिति श्रव्याप्रिय रिहा रेण्यातिव्याधिः स्यादिति भावः सिद्धन्ति वनोरचेत्यस्य कृत्स्नेभ्य इत्येतस्यापि तडीवनुवादेन रभावमात्रविधायकत्वमिद्वाने तेन बहुव्रीहौ वार्तिकेन अल्पशः अने बहुव्रीहेरिति कृत्स्नेभ्य इत्यस्यैव धाकमिति पक्षः एतेनेत्यस्यार्थमाह बहुव्रीहौ वेत्यनेनेति द्विगिति द्विगर्थस्य अधपक्षः नो बहुव्रीहेरित्यस्य बहुव्रीहे ॥ ३ ॥

हैवेति वार्तिकसत्त्वेनैव यथोक्तम् किञ्च बहुदृष्टान्शब्देन डीप्यादौ कृत्स्नेभ्य इत्यनेन डीपः सिध्याः न उपधेयस्यैव धाकमिति तस्मादुत्तरस्यामि र्भियेत द्विधायकम् मनोचेति तु मनोभयविधायकमन उपधेति नियामकमेव बहुव्रीहौ वैतितु नापूर्वमिति ननु मूलोक्तरीत्या भाष्यसम्मतः सूत्रभङ्गेन पाठश्चेत्तदाः न उपधेयस्यानुपपत्तेनाधिकारो प्रागुक्तम्यत्तस्य निर्वोहः कथमत आह अनद्वयादि अभित्यस्योः त्वात्स्याद्गुणमनावश्यकमतस्तस्यानुपादानम् उपधालोपि नो वेत्यत्राने बहुव्रीहेरित्यनुवर्तते

किंच बहुव्रीहौ वैति वार्तिकस्याप्यपूर्वे विधायकतापत्त्यास्तपर्वन् शब्दे डीप्रयोगपत्तिः सिद्धं ते तु अत्र न उपधेयेत आपि तडीवनुवादेन रभावस्ये न विधानेन दोषः एतेनोत्पपक्षो वाध्यसामान्यचित्तयोभयवाधकमिति पक्षश्च परास्तः बहुव्रीहौ वेत्यनेन सुपर्वन् शब्दे डीप्रयोगपत्तेरिति दिक् इत्यस्यानन्तरमिति अने बहुव्रीहेर्देडं वुभाभ्या अनुपपत्तेनात्र अन उपधालोपि नो वैति पाठ्यमिति भावः यथाश्रुतेः नुपपत्तेनादि च स्य संवेधो दुधरः अतएव बहुदृष्टान्ति ॥ ५ तत्रात्रानु बहुव्रीहेरुपधालोपिनोः नुपपत्तेन डुप्यादित्यर्थः अत्र वा प्रहणसत्त्वे भङ्गिडिपासहविकल्पलाभार्थमेव चानुपधालोपि नुपपत्तेनैव नित्यस्य डीपः प्रतिषेधे मडापो भावः सिद्धः यद्यपि पधालोपी बहुगजस शब्दस्तस्योक्तरीत्या रूपत्रयम् संवेदुधीवरीत्या दौडाम् सुचितस्य क्रो नो भङ्गिडिपीः प्रवृत्त्या तस्मान्निगोशिशोरेकादेशः सिद्धः आसिन्पदोऽपीयः प्रकरणान्तरत्वस्य शङ्कैव न यथाश्रुतेः सुलोक्तपाठस्यैवाश्रयणे अतएव अनुपपत्तेनादि नित्यस्य करणान्देव तस्य मूल्ये त्वनुपपत्तेन उपधालोपी बहुव्रीहिस्तदनाम्नापि पदिकादित्यर्थः वक्तुमत्त्वे तस्मात्प्राशयवर्णनमात्रन्तु भाष्यकारिणोऽपि सिद्धा न्नीत्या तत्र ननु बहुव्रीहेरित्यननरमुपधालोपिनो वैति न्यासोदधीतः तदोपधालोपि ननु निवाकोऽनुपपत्तेन पदमस्य मम वरवनेति नङ्गवैक्यवक्तव्यतया नुपपत्तेनाधिकारोऽन उपधालोपि ननु द्विमुत्रस्य स्थितिपक्षे नुपपत्तेन स्येन स्य गृह्यमाण विशेषणत्वे वक्तव्यदुःगुल्यमाणश्चान्न ननु बहुव्रीहोऽनुपपत्तेनेनेति वाधायाव्यातत्रा

पसर्जनस्येव स्यात्सर्वस्यैव सर्वं च्छ्वेदुं ह मानि पुराण्यति क्रान्तान गरीयर्थे प्रयोगे सम्यग्भिधाने डी भवत्येव नोचेतदर्थकवाक्यप्रयोगस्येति बोध्यम् ॥३॥ यदा
 औपमाध्यकारीय प्रयासस्तदनुक्तं न्यूनतापि रिति तस्य शिदारायाह चेनेति ननु मूलैः न्यूनतया मित्यस्य पृथक्करणेन पृथग्व्यवस्थामुक्ता भाष्ये त्वियादिना भाष्यसम्पत्तौ
 भाष्येति तस्मै न पूर्वोक्तो न भाष्यसम्पत्तौ इति प्रतिपाद्यते सचापुक्तः वनो चेति सूत्रभाष्ये बहुव्रीहेऽश्रितिवचनस्य प्रत्याख्यानाय भगवता तस्य प्रदर्शनादत आह पूर्वोक्तेति गुरु
 भाष्ये दर्शितेन पूर्वोक्तो न भाष्यसम्पत्तौ इति प्रतिपाद्यते सचापुक्तः वनो चेति सूत्रभाष्ये बहुव्रीहेऽश्रितिवचनस्य प्रत्याख्यानाय भगवता तस्य प्रदर्शनादत आह पूर्वोक्तेति गुरु
 भूत इति एतेन तस्यापि सिद्धात्तत्त्वनात्र तदीयत्वेनोक्त इति भाष्याशय इत्यनेनाभिहितम् वक्तुं तु मूलभाष्ये विनवतु शब्दोपादानेन तस्य पक्षस्यासति प्रस्तावव्यतिरेक
 म् सच सूत्राक्षरमर्थोदया समीक्षिताश्लाभे सम्भवति स्मिन् सूत्रभङ्गकल्पनमन्यायमिति सर्वञ्च सत्साहितमित्यस्य वार्तिककृतेति विशेषः अतएव भगवता सूत्रभङ्ग
 स्योपपन्न इह कालातर्हीत्यादिना पूर्वोक्तः प्रकारो दर्शितः तत्राच पूर्वोक्तप्रकार एव भगवतो निभर इति पर्यवसितम् एतेन सूत्रभङ्गजन समाधानं वार्तिककाराभिमत
 पुराण्यति क्रान्तान गरीयन्त्र डीन् प्रहणञ्चेति चेन्न बहुव्रीहौ वैत्यस्यापि संग्रहः पूर्वोक्तयोगविभागप्रकारस्तु गुरुभूत इति भाष्याशयः इत्युक्तं
 भूमि डिपुस्तुत्रे न्यतरस्यामिति योगविभागकरणपक्षे इदमुक्तमित्यर्थः पूर्वोक्तेति उक्तयोगविभागेनेत्यर्थः अकचिनस्य इति तदकारो हप
 चत कीत्यादिमिद्वयन प्रयोग समवायीति भावः यत्तसाध्य इति एतत्प्रयोगरूपज्ञापकसाध्य इत्यर्थः एतच्चाकारस्येति सन्निहितत्वात् सा
 द्वादिभ्यश्च इत्येतेन प्राधान्याच्चेति भावः ॥ ५ ॥ नन्तु भाष्यकारस्येति भाष्ये त्वियाद्यभिधानमयुक्तमितिकस्य चित्तपित्तमपाक्तमपरममूलैः न उपधेयस्यति
 यमाधेयत्वेनोक्तमितीत्युक्तमित्यसद्वृत्तमत आह डापुस्तुत्र इति नन्वकाचिककारादुत्तरत्राकारस्योपलभादकचिनस्य दित्युक्तमत आह तदकार इति यत्त कीत्यादि
 ति मिहः श्रेयतिः प्रागाक्षं न प्रयोग समवायीति नलौकिकप्रयोगघटकाच्चाप्यावयवकोत्तरकालिकश्रुतिविषय इत्यर्थः किन्तु च्छाणार्थत्वादि विवक्षितः अत
 रावययस्योरोति सूत्रसार्थकम् ननु वर्णत्वपण्यास्य धिकरणस्य बोधने वर्णोत्कार इत्यनेन विधीयमानकारप्रत्ययः समुदायान्न स्यादतः मूलोक्तं यत्तसाध्य इ
 ति तावता सोत्रप्रयोगोपपत्तावपि चकार इत्यादि प्रयोगाणाङ्गा गतिरत आह एतत्प्रयोगेति तच्छावयवद्वार इति निदेशः समुदायादपि चकार प्रत्ययः क्वचिद्
 वतीत्यर्थे ज्ञापका इति कल्पयते अतिप्रसङ्गपरिहारस्तु ज्ञापकमिदं स्यात्सर्वेभिरिकत्वात्कार्येद्वितीभावः आद्यः प्रत्ययतया तस्याह विशेषणत्वन्यायनस्य नागते किन्वा

मूलेतत्रसामर्थ्यादिति तत्र आधीयस्याकारविविशेषणत्वे सामर्थ्यात् सूत्रारम्भसामर्थ्यात् अतएवकारकारमात्रव्यवधाने प्रवृत्तिस्वीकारदेव आधाकारस्य
सकारकारस्य नचकासूत्रेणैतेनकादव्यवहितपूर्वे स्येवस्यादितिकथमाधाकारस्यप्राप्तिमितिवाच्यम् तत्राव्यवधानशालोभेमानाभावात् एतच्चप्राणिन्यु
च्चारितानुपूर्वीकसूत्राभिप्रायेणोपपादनम् प्रायेयैकीतिस्वप्निसामान्नमतेनविरोधः तत्रसूत्रारम्भसामर्थ्यात्कारव्यवधानेनेपिप्रवृत्तिः आकारविविधेयैतुका
हेलक्षणमित्याशयेनाह अवकारयोमिति आकारशब्देन कारकाकाराभ्यामित्येतद्वक्तृघटकारशब्देन एतच्चयथाश्रुतसूत्रसूत्रादिसुत्रोक्तव्यवधानम्
कारंशेषहृतेतदाज्ञानिग्रहणस्यप्रयोजनम् एवमुपपादनवार्त्तापरिभाषयाश्रानित्यत्वादप्रवृत्तिसम्युक्तस्य यदितुतस्याः प्रवृत्तिस्तदाः कारव्यवधानेप्रवृत्तिरपिसामर्थ्या
तत्रसामर्थ्यादिति कासूत्रेस्येतिशस्त्रसामर्थ्यात्कारेणव्यवधानंसह्यते आवकारयोस्तस्मादेवोक्तैःचपरस्मिन्निति स्थानिवद्भावेनकारा-
व्यवधानेपिओक्तमव्यवधानंरुहीत्वाप्रवृत्तिः अकारशब्देनाज्ञानिग्रहणेतैनेतिकेत्पादावकारद्वयसत्त्वेपिनस्मिन्नितिभावः अतएवनयामयोरि
तिचरितार्थम् त्रिचतुरादी नि औतत्रिचतुरादीत्यर्थः आधाकारस्येति इदंचकासूत्रेस्यैवंशेषपिअनूदमानविशेषणत्वान्नावधानाशप्रवृत्ति
रितिवादिनामनेवोध्यमवचनसामर्थ्यादिति औताव्यवधानमाश्रित्यर्थः अनूदमानस्येति साक्षादनूदमानविशेषणतयाचानूदमानस्यस्य
र्थःविशेषणेषु आधीयानिषु ॥ ५ देवेतिबोध्यम् अतएव अकारांशेजानिग्रहणदेव ननुमूलोक्तरीत्यास्येतिकेत्यत्रविव्यवधानेप्रवृत्तिर्दृश्यते एवेत्यतआह
औतनीति ननूतस्येवंशविकलायास्तस्मादिति परिभाषयाउपस्थितावाद्याकारस्यकथस्याप्रितरआह इदञ्चेति अवमततदस्यपादानातस्याः परिभाषया असत्त्वसू
चितम् वक्तुःपूर्वस्यकार्यविधानादुत्तरस्येयस्यानुपस्थितावव्यवधानाशस्यानुयस्यतिः कस्येतितावयर्थम् मूलेआधीयस्यकारविशेषणत्वयमेवशक्यते
एतदोषोपपादनमनूदमानविशेषणनियामिकात्रतस्मिन्नितिपरिभाषानभवतीतिमतेन सावयपरिभाषासाक्षादनूदमानविशेषणेइकोयपचीत्यादौदृष्टेवेत्यतः
आह अनुदमानविशेषणतयेति सचअनूदमानविशेषणविशेषणनियामिकापरिभाषानभवतीति तदर्थः अस्मिंच प्राचीनसमस्तग्रन्थानेआधीयस्यानूदमाना
कारविशेषणकारविशेषणत्वमितिभावः मूलेशालोयादिसिद्धिरिति यदमनूदमानविशेषणविशेषणनियामिकापिपरिभाषास्यानूदगुणोद्विद्विरितिज्ञेच्यते न

[illegible]

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

प्रचान्नादशोषस्य तस्य काग्निरत आह यदेति तत्र बुद्धसांख्याम् न स्याः दक्षयिभाषया विधेयपरिभाषयति धृत इत्युक्तत्वं ह्यविषयकमेवेत्यत्र साधकाद् भव
स्वेति तस्यानिर्मूलत्वात् न भव्यविषयकत्वादवेत्यर्थः विभाव्यतइति तथा चापीर्यस्य कारविशेषणत्वमिति निर्दिष्टपरिभाषयार्थकत्वादावदोष एवेति भावः ननु य
श्च नुवदोपि निर्दिष्टपरिभाषा प्रच्छित्तता आपीर्यस्य कारविशेषणावलीकारिकी न्वैजमत आह मन्तीति आदिपदेन माक्षाद्विद्युदेश्यत्वप्रयुक्तप्राधान्यस्य परिग्रहः अंशमू
लेस्य वीर्यवैकान्तमुत्र हेतु रभ्यात इति तत्र हेतुमाह विधेयस्येति श्रुतेनेति श्रुतानुमितयोः श्रुतमन्वदौबलीयानिति परिभाषया तथा प्रतिपादनमिति भावः ननु क
कार मानस्य प्रपञ्चत्वभावात् प्रपञ्चस्य विशेष्यत्वमेवास्मात्कादिति निर्विशेषणत्वं च न परमस्त्वित्यत्राप्यस्य मन्त्रादिति नान्यथा

यद्वाङ्कपरिभाषाचपरिभाषयोर्विधीयते इत्यध्याहारात्तत्र तस्या अप्रवृत्तिरनुवाद इति च तद्विषयमेव अतएवात्तोपोन इत्यत्र यजदित्वादि
परइत्यस्यान्विशेषणत्वेऽपि क्वव्यवधानलाभ इति षड् इति ह्युक्तं भाष्ये अतिसंज्ञा चकृत इति विभाव्यते तस्यासन्निहितत्वादिभेदापेक्षया कारविशेष
णतेति बोध्यम् तदन्तिस्थवीय इति विधेयस्यासिद्धत्वेन तद्विशेषणसंभवादिति भावः व्युत्पत्तिरिति भावः श्रुतेनात्ययो ग
दिति भावः तस्य विसंवादमप्याहुरथेत्यादि तात्पर्यलाभादिति कान्तात्यययादिति नार्थः क्षिपकादीनां निषेधस्यैव व्यापत्तेः अपवाद इति
येन नान्प्राप्तिन्यायेन बाधकविषये नैव न्यायेन बाध्यवाधसिद्धेति भावः प्रत्ययस्यैव केदिति प्रत्यये कीत्येव युक्तम् न्यायस्यो रिति ज्ञापका
न्नादौ प्रत्यये दत्तानां दत्तविधेयमभवात्तस्याप्यपवादस्यैव व्यापत्तेः अपवाद इति भावः

विधिर्न वस्तुतः प्रत्ययस्य विशेषणत्वमेवाभिमतम् द्विपकादीनाञ्चेति सूत्रारम्भसामर्थ्यादित्याह द्विपकादीनामिति तेषामिकारदेशनिषेधकस्य द्विपकादीनाञ्चेति सूत्रस्येत्यर्थः तैर्नैव न्यायेन नानाप्राप्तं न्यायेन वक्तुं तद्वदानीमित्यन्ति वक्यशब्देनैकादेशस्य बाधकमन्येन नानाप्राप्तं न्यायस्य तु तत्र कौण्डिन्यन्यायमुलूकतया तस्य यत्रोत्सर्गप्रवृत्तमपि प्रवृत्तिसात्रवृत्तेः स्वीकारादिति तद्विषयतायाद्वाभावद्वितिवेध्यम् बाधकत्वमुपयेति साध्यादेवमुक्तम् मूले प्रत्यये केदाति कविष्याठः सत्ययुगः केति मसुदायस्य प्रत्ययस्य यत्नाज्ञाताखर्गकस्य त्रसमेति पितृवैकाकारिकेन्यादावप्राप्तेः किं तु बहुषु प्रत्ययस्य केदयेव यथाः ततोपि लिखवादादप्रत्यये कीति अधिकरणे सप्तम्यो ननु समानाधिकरणे अतस्तदादि विधिषु देवतास्ति आत्रयनयास्यो रिति च त्रितार्थम् तथा च प्राययद्वितिककारस्य विशेषणमेव

सामर्थ्यात् कीदृशसामर्थ्यात् तत्र कपरत्वमव्यवहितत्वसामानाधिकरण्याद्विशिष्टधृत्वत्वकम् अकारव्यवधानांशोतुगतिस्तैवदिस्वादि कथापीति अपिना आजन्तपरिग्र
 हः मूलैपयिविति प्रक्रियेतिरियम् साहचर्यानाश्रये विनिगमनादिरदादुभयोर्प्रेषणमितिभावः सङ्गोक्षोत्तरमिति तस्याचनोभयोर्प्रेषणशङ्केतिभावः वर्णयतीति चोदिकादृण
 धातोप्यन्ताण्युत्स मूलैः अत्राहुरिति प्रकाशक मद्गतिशेषः स्थानेशब्दे जागरूक इति स्थानेशब्दे विधाविति परिभाषाज्ञापकत्वेन स्थानिदस्यभिप्रायेण्यसुक्तिः वल्लत
 सुपूर्वोक्तरीत्या तस्यानावश्यकत्वादह स्थानेपदेति स्थाने इति पदद्वयार्थः शब्दव्ययकपूर्वस्थानिकाकारस्येति वाकार्यः यकपूर्वत्वं शब्दव्यवहितमेव गृह्यते यकोपूर्वोपस्था
 इति विग्रहे उन्नगराद्विकलायास्तस्मादिति परिभाषया अनुवादोप्युदानस्वीरित्योपरि स्यादविषयप्रयत्नात्मानार्थकद्वेतेरपि तदर्थे कत्वात् तेन काश राशब्दादलेकुल्यार्थबा
 तत्र सामर्थ्यादाप्युपपत्तांशे ककारव्यवधानं सोढव्यमेवेतिभावः विग्रह इति दक्षिणापश्चादित्यक् अन्यथा दिग्वाचकस्यापि ग्रहणे चेन्न साहचर्येया
 नेमानाभावः संगृहीतः इहाभावादिति अकचः सत्वादितिभावः शब्दरविशेष इति वर्णयति आच्छादयतीति व्यर्थतेः जागरूक इति स्थानेपदभावा
 यत्तत्परात्वात् स्थानसंबंधस्यैव त्वाभद्वयपिवोच्यम् प्रतिपदोक्तस्येति स्त्रियाभिस्यधिक्षत्यविहितस्येत्यर्थः विशिष्टतदनुयादानात्कथं तल्लभ
 इति चिंत्यम् इच्छंसेति तद्वाच्यादावदशनादयुक्तम् शुभयाः विद्वत्ततः क इति नदीसत्तासुत्रस्य भाष्यप्रामाण्य दाहनेभ्यः क्षियेनभिधानाद्विजुतः
 तत्र स्वभावाविधि पदे आदत्तलक्षणविजुतो ननु क्षिपदस्याहः कैयट क्षुभयति क्षिपु शुभमिति निपातः अज्ञातादौ कः केण इति स्वदस्याह
 मूलैपि च भिन्नमिति स्वशब्दस्यातो विशेषणमित्यादिना भवत्यनेन ग्रन्थेनेतिभावः स्विकापामिति स्वशब्दादयं तत्स्थितिर्नैके इति चेत्साधु ॥ ७० ॥
 केदन्त्यविकल्पो न विहितस्यादादेशिशेषः लक्षणप्रतिपदोपरि भाषाघटकस्य प्रतिपदोक्तस्य स्यात्साहचरितस्य तत्तच्छब्दोत्पादेन बाविहितस्येत्यर्थे दयाश
 येनाह विशिष्येति ननु क्षिप्रमययवयाथातोर्वक्तुं सुचित इत्याशङ्क कान्तिरस्यति नदीसंज्ञेति तत्र हि ताम्ब्रभाष्योदि तृथाच पृथानत्रच्छात्संवादिजुक्ततथा अपि का
 न्दसत्त्वाद्देजेवोचितः लोकैर्निहशानामभिधानम् कैयट इति उक्तभाष्यविरोधरूपाः सचिरेनेन ध्वनिता ध्वने कत्रोकादुक्त्यामाह स्वशब्दस्येति ननु स्वशब्दस्यामी
 यवचिनः सर्वनामत्वादकाक्षिपदपः सत्वे सर्वनामः स्यादुस्त्वश्चेति स्यादिति स्विकायमित्यनुपपन्नमन आह स्वाशब्दादि ति तथाच कान्तस्यासर्वनामत्वेनेहस्य

अत्राचः स्तार्थिककापवादत्वदत्यन्तस्वार्थिककापवादत्वमसौ निशङ्काकार्यमिति नह्यकाजिति अत्राचोः पवादत्वदत्तकौहिद्वयव्यायेन वाच्यत्वं न संसम्भवेति कुत्साद्यर्थो
विवक्षयाभवाच्चः त्रिप्रसक्तुनायत्तस्वार्थिकस्य विवक्षयिनिभावः नन्वेव स्विकाशमिति प्रयोगवद्वा स्वाहृदग्रन्थस्याप्युपपत्तिर्भवति व्याचक्षाणा उपेक्षादृति स्मृतासदृति
रतआह अत्राचमिति स्त्रीत्वाभवेसाधकाह स्वाज्ञात्वाभवेनोपादि ननु सद्वास्तस्य कथमेतत् तत्रोदाहरणत्वग्न्याभाषितपुरुषवादतआह संज्ञाया अपीति पुंवत्वा
निवेधेति पुंवत्वस्यापि पूर्वकस्यापि अत्राचिभूषितपुंस्कात्वेनिभावः ननु तन्निवेधेन संज्ञाभूतस्याभाषितपुंस्कात्वेव बोध्यते सिद्धमनुवादत्वेसाधवात् किञ्च
किञ्च नोचेति संज्ञाया विहितस्याग्राप्यस्य देवदत्तादिशब्दसंज्ञेन क्रियाप्रवृत्ति निमित्तकत्वस्य संज्ञेन च तस्याभाषितपुंस्कात्वं तस्य तु तथालेन प्रमाणम् यद्वास्याह
नह्यकाच अ संतस्वार्थिकस्याप्यपवादः व्याचक्षाणादिति अत्राचसुक्तावैकल्यकलित्वं व्याचक्षाणाद्व्यर्थः स्त्रीत्वं मेव नास्तीति स्त्रीज्ञातावात्मनि
संविद्यात्मीयेस्त्रीस्त्रियां धनेदृति कौशादिति भावः संज्ञाविवक्षयमिति संज्ञाया अपिसंज्ञापुरगोच्छेति पुंवत्वनिवेधेन भाषितपुंस्कात्वं चोधानादभा
षितपुंस्कात्वेयमेतत् सिद्धिरिति भावः अत्यंतस्वार्थिककालविषयचैयपे बोध्यम् उपलक्षणमिति भस्वाशब्दसाहचर्येण व्याख्यानेन च श्रुतानु
पूर्वकस्यैवैवाशब्दस्य ग्रहणम् अतस्य वसधाह न न्युपलक्षणमिति बोध्येयव मे योक्तम् अन्यथा शब्दोत्पत्त्येव देहिनिभावः शुभ्राजिकति
बहुव्रीह्यपि ततः स्वार्थिकः कइति भावः स तेनातः स्थानिकत्वाभावादत्राप्रतिनिधिपरात्मम् परविशेषणत्वेति संज्ञाया यस्य भाषितपुंस्कात्वे
पितदवयववद्वाशब्दस्य नथाल्लेन मतः परत्वात्परविशेषणे दोषः स्यदेवेति भावः ॥ ७ ॥ तीयत्वमहमिति निमित्तीकृत्य संज्ञालेन विनियोग इति वृत्तेऽपवादसर्वना
मत्वादकजगिण्यादित्यातः स्थानिकाकारस्यालाभ इत्यत आह अस्य तत्त्वार्थिकेति अत्रेदं बोध्यम् अत्यंतस्वार्थिककालमपि तस्योदाहरणकालसमवति तस्य सद्वावृत्त्ये
प्रागप्यनेनातः स्थानिकत्वस्येहालाभः सवच्चतुर्गतिरयमेवेत्यम् व्याख्यातृग्रन्थस्योपेक्षणेपत्तव्यपूर्वोक्तरीत्या काशिकोक्तिसुंज्ञाविषयिणेवेति विवक्षतनिर्देशस्य विव
क्षितविकल्पान्वेगाननाह भस्वाशब्देति सवच्च भस्वाशब्दस्य भिणोपकृत्याप्यर्हितत्वेन पूर्वनिपातः सद्वाच्छेते साहचर्यस्य सवेत्यवस्थापकत्वे सानाभावादह व्याख्या
नेन चेति शिष्टकृत व्याख्यानेन वेषः तेषां व्याख्यानेन सप्रमाणमित्याशयेनाह अतस्वेति आह शब्दस्य ग्रहणादेवेत्यर्थः अन्यथा उपलक्षणत्वे सतेन उक्तरीत्या साधुत्वस्य

इसलयेद्विकल्पस्योपपत्तिमाह बह्विति भूले अतएवेति युक्तं किं गिति युक्तं किं गिति सूत्रमभिव्याप्यानुपसर्जनादियधिकारस्य सत्त्वादेव गृह्यमाणेति श्रुतानुमितयोरिति न्यायादिति भावः नात्र दोषद्वयवद्विगुणवाशालेन्यत्राति व्याप्तिरुत्तरे दोषेनेत्यर्थः नत्वेवमनुपसर्जनाधिकारवेद्यर्थो नत आह अनुपसर्जनेति सहिवद्विगुणचर इत्यादौ द्विगुणः प्रवृत्तिवारणायारब्धः यदि स्त्रियामिति गृह्यमाणस्यैव विशेषणस्यानन्वयः स्त्रियासमवर्तनाद्विगुणः प्रसिक्तोतीति तदधिकारोऽर्थः स्यादिति यावत्ता विनेति न्यायेनोभयोरपि ज्ञाप्यत्वमिति भावः अदोषादिति नचेत्याद्युक्तदोषाभावादित्यर्थः अतएव स्त्रियमित्यस्य स्त्री प्राप्य प्रकृतिस्त्वभिमतविशेषणत्वादेव यदि श्रुतविशेषणत्वं मेव स्यात्तदा नवमव श्रुतत्वात् तद्विशेषणत्वं स्त्रियामित्यस्यादित्यत्र वक्तव्यं स्त्रियामवर्तनादुक्तो रच्येत्यस्य प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः न के वले न स्यात्तु रो धर्गव स्त्रियमित्यस्य स्त्री प्रत्यय प्रकृतिस्त्वा

इत्थपक्षेदिति बहुजसुखद्वजसूदत्यव स्यायाकपि सुखोलुकि प्रत्यय लक्षण न भागद्वयस्य सुवृत्तत्वात् समास संज्ञायां समासां तादृति शास्त्रवत्तात् कवतस्यैव समासत्वेनोपसर्जनस्त्री प्रत्यया न समासरूप प्रातिपदिको भावात् गोस्त्रियोरिति द्विषत्वाभावेकेण इति द्वस्वत्वे च न कपीति निषिद्धे अपित्यतरस्यामिति इत्सेकपः प्राग्वर्तिनः स्वद्वशब्दाय रस्यापोऽभाषितपुक्तादिहितत्वेन तत्स्थानिकाकारस्यायं विकल्पः इत्स्वाभावे तु बहुख द्वाकेतीति भावः अत्र आहुतिर्न च स्त्रियमित्यस्य गृह्यमाणविशेषणत्वात् न दोषः अनुपसर्जनाधिकारेण तदन्तर्विधेः स्त्रीयमित्यस्य स्त्री प्रत्यय प्रकृतिविशेषणतायाश्च ज्ञापने न दोषात् अतएव धीवानमनिकाता अतिधीवरीति मिथ्येति प्राधान्येन तद्विशेषणतायाः न्याय्यत्वाच्च । अनुपसर्जनादिति तु गृह्यमाणस्यैव विशेषणम् अतएव कौमकारेण सिद्धिः अन्यथा कुमकारेणोपपद्येत

उ भिमतविशेषणतात्तात्पर्ये प्रा र्कः किन्तु प्रधानाधनयोः प्रधानानुरोध एव प्रवल इति न्यायेति स्त्रियामित्यस्य तत्वेनियाम क इत्याशयेनाह प्राधान्येनेति साक्षाद्द्विगुणस्यैवेति नोपपत्तिप्रकारतानि रूपितविशेष्यत्वरूपमस्य प्राधान्यन्वष्टव्यम् नत्वेवमनुपसर्जनादित्यपि प्रधानस्यैव विशेषणस्यादिति बहुगुणचरस्य सत्त्वावर्त्येनानुपपत्तिरिति तदधिकारस्य तदन्तर्विधिज्ञापकत्वा नुपपत्तिरत आह अस्य सर्जनादिति त्विति विशेषणमिति अनुपसर्जनादित्यस्य तदन्तर्विधिज्ञापकता परमाद्यप्रामाण्यादिति शेषः अतएव आहुतनुपसर्जनाधिकारेण तदन्तर्विधिज्ञापनोदेयमिति सिद्धिरित्यर्थः यमिरेकप्रदर्शनसुवेनोक्तार्थत्वं नूटयति अन्यथेति अन्यथा न ज्ञापितं तदन्तर्विध्यमा

अपिशब्देनेष्टमिदिसमुच्चायकः साचतदन्तविश्रामावेकैवलात्कारशब्दाह्ण्यनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेतदादिनियमाभावेनसमुदायस्यस्त्रीप्रत्ययान्तप्रयत्नो
दुकिवोऽथा नचसमुदायस्यस्त्रीप्रत्ययान्तत्वेपिनप्रातिपदिकृत्वमितिवाच्यम् तत्रप्रातिपदिकादित्यस्यासम्बन्धात् अन्यथाह्ण्यनुपसर्जनस्येतदर्थमावश्यक
तथाऽन्यार्थवर्णनेपण्ड्यासूत्रस्य भाष्यविशेषः स्यादितिआपाद्यरूपव्यादायति कुम्भेनेत्यादिना समोस्येति अपिशब्दोऽहःकारस्येत्यनेनाह्ण्यः नैवकारशब्द
स्यसमासात्मकसमुदायस्यचप्रातिपदिकत्वेलाभः तदर्थस्यापीति अपिशब्दःसमुदायपरामर्शकः एकार्थीभूतस्यापीति अस्यतस्येत्यत्रान्वयः विशिष्टस्यैपि विशिष्टस्य
स्य कारिशब्दस्य अयोग्यसत्तदर्थेनायोग्यस्य अपत्यार्थेनसहस्यदिः वक्तुमशक्यत्वादिति अजहत्साधर्म्यमितिस्मद्वावात् अहत्साधर्म्यमितिस्मद्वावात् अहत्साधर्म्यमितिस्मद्वावात्
त तेनापियेति तदर्थेनापत्यार्थेनयोग्यस्यैवलात्कारशब्दस्याशयेनाह कदाचिदिति विशिष्टस्यसमासात्मकसमुदायस्य ननुकुम्भेनेकार्थीभूतस्यतस्य
कुम्भेनसमासेपिकेवलस्यकारस्यप्रातिपदिकत्वेनतदर्थस्यापिस्त्रीत्वेनयोगात् ततोऽपिकुम्भेनेकार्थीभूतस्यापिशिष्टस्यपत्येनयोगेनस्यायोग्यस्यव
क्तुमशक्यत्वात्तन्नापियोगेकदाचित्ततोऽपिकिशिष्टस्यतन्तिरूपिणागत्वाभावेनकुम्भशब्दोकारवृद्धानापतेः निष्कृत्यस्यकार्थीभावस्यैवप्रत्यययोग्यमि
तिमितिचेनमानम् समुच्चायेनैकार्थीभावेवयवेनापितस्यैवसत्त्वात् नचसमुदायाह्ण्यपिअनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेतदादिनियमाभावेनकदा
चित्कारीशब्दादायतिस्वर्वापितिवाच्यम् सतदधिकारसामर्थ्ये नैवेतदादिनियमाभावेनाधिकस्यैवकार्थ्येवाधते ननुन्यूनस्यैवदोषादिति ॥
कथमपत्येनयोगोऽत आह निष्कृत्येकेति नमानमिति अतएवतद्विधाशेषेनैवनेतरपदपरेसमासविधानंसङ्गच्छते अतएवचयेनविधिरितिस्त्रेप्रत्ययग्रहणपरिभाषा
याः प्रयोजनद्वाराण्यथः परमागार्थीयणद्वयुपाप्तम् छद्ग्रहणपरिभाषात्वनप्रवर्तते चेन्मात्रग्रहणाभावात् कस्यचिच्छङ्कान्निरस्यति नचैति सतदधिकारसामर्थ्येन अ
नुपसर्जनमाधिकारसामर्थ्येन ननुन्यूनस्येति तदाशयः चातिशयोक्त्यानुपसर्जनान्दियेतप्रयोजननिरूपणपरप्रधानेनतदन्तविधियथास्येदियेतद्विधाशेषाशयः नचतदन्त
विधावपिवापदेतिवद्वेनकारीशब्दस्यालान्तान्तात्तुमाकारेयोर्द्वारद्विवाच्यम् सतदधिकारसामर्थ्यादसहायस्यवयपदेशिवद्वावप्रवर्तते ततएवस्वस्यचेत्यपि
नप्रत्ययग्रहणपरिभाषयाः धिकस्यैवव्याख्यातिननुन्यूनस्येतिननुन्यूनमेव अतएवअस्यशोत्रागत्यमित्यर्थेद्विप्रत्येनिलोपेपि यूनेफइमिदिः ननुकुम्भेनसमासेपिकेव

लस्यकारस्यप्रातिपदिकत्वेनेत्यमङ्गुलम् शेषोरोत्तरीत्यकेवलस्यसूत्रप्रमाणपरिभाषिकार्थवत्त्वाभावात् प्रमथान्त्वेनपूर्वसूत्रस्याप्राप्तेश्च नचसूत्रतत्वादुत्तरसूत्रे
 णप्रातिपदिकत्वम् राकाशीभावेनलौकिकेप्रयोगेप्रसिद्धत्वरूपप्रशस्तार्थवत्त्वाभावेनोत्तरसूत्रप्राप्तेरितिचेन्न व्याघ्रीन्द्रश्रुतीनोक्तकृषीयत्रगणिकारकोपदानमित्यस्यप्र
 योजननिरूपणावसरंस्त्रीप्रायोग्यतेः प्राकृत्यथाग्रशब्दादीनांप्रातिपदिकलक्षणान्कारशब्दस्यापिभविष्यति कृतान्तेतिमूत्रस्यैवचप्रचुरित्वाभिप्रता विभिनत
 तिह्यस्यात्रमतेनतन्मात्रल्यैकार्थीभावस्यात्रसम्भति पञ्चगवधनइत्यत्रुसमाप्तद्वयस्यसजातीयानुरित्येकार्थीभावस्यसंवेद्याशयात् ननुमर्वादीनीति
 सूत्रेभाष्येऽनुपमर्जनादितियोगः प्रत्याख्यायतइत्युक्तमिदमुक्तप्रधानेनतदन्तविधियेश्यादिसनुपमर्जनादिस्यस्यप्रयोजनसुतामित्येतद्व्यपिचिद्विनिवेत् अत्राहुः
 कैयटादयः प्रत्याख्यायतइत्युक्तिः सिद्धान्तिनः प्रकृतसूत्रस्यापनपरचतुर्थाध्यायस्यानुसर्वादेशिनः तदन्तविध्यभावेपिस्त्रीप्रत्ययेतदन्तविध्यभावेनकुम्भकारीति
 समुदायादवयवास्त्रीप्रायोग्यस्यावितृक्षभविष्यति एकाल्द्विर्वचनन्यागात् नचकेवलकारीशब्दादपिकदाधित्यादितिवाच्यम् कुम्भेनैनमभूतयनिष्कृष्याप

तदाशयोविस्तरस्त्वन्यत्रवोधयः ॥

येनानन्वयात् अन्वयातदन्तविधिविषयकेवल कारशब्दादपिकदाचित्स्त्रीप्रत्ययेसतिप्रतीकितकुम्भमशियादुत्तरवस्यात् नचपुण्यस्याकारीत्यस्यनयोगसंज्ञाकारस्य
 सस्त्रीत्वेनकारशेयोगद्विवाच्यम् अमदस्यैवग्रहणेनतदन्तग्रहणज्ञापनात् नचास्यसूत्रस्यानारम्भेस्यपतशब्दोदीवापतिरितिवाच्यम् दिङ्गुणत्रियादवुपातस्यस्त्रीत्वो
 नविशेषणान् पूर्ववत्पानमन्तदन्तच्यनथा व्याख्यानात् व्याख्यानञ्चप्रामाणिकस्त्रीप्रत्यययोग्यतावश्यकमेव अतएवपञ्चाजीयत्रदोभेयाहुः वलुतसुप्रयाख्यायतइ
 त्युक्तेर्वैदिकरीत्या चतुर्षेतुमाख्यकारीयसिद्धान्तः निष्कृष्टेकार्थीभावशब्दवृत्तिप्रयोजकइतिनभाष्यकारस्यसम्मतम् अनुपमर्जनस्त्रीप्रत्ययेनदादितिभियमाभवेपिक
 दाचिदवयवादिपठकस्यादेव यदपिसमुदायादेवप्रत्ययोग्यतावेकाज्द्विर्वचनन्यायोग्यपत्त्यमनन्त्युक्तम् यत्रयुगपदिद्विवक्षासमुदायकोपेणावयवानुग्रहश्चतत्रतन्व्या
 यप्रवृत्तेः दृढग्रहणपरिभाषयाकुम्भकारशब्दादेवस्त्रीप्रत्ययेभविष्यतीतिनुवृत्तमशक्यम् तस्याः परिभाषयाः कुम्भानुग्रहणेप्रवृत्तेः सिद्धान्तात् यदितुमदन्तविधिरम
 हस्यैवग्रहणेनज्ञायतिनदावदुक्तुचरे त्यत्रदीर्घोऽभावायानुपमर्जनादिषावश्यकम् स्त्रियामित्यस्त्रीप्रत्ययप्रकृतिस्त्वभिमतविशेषणान्यानायानुययदेज्ञापकत्व

मूलेऽप्येति डीनविधायकं जातेरित्यस्याः ननुसुताविमर्शः पुंयोगेनेति डीषम्यध्वापरत्वादिनिशेषः नखेवसति फलादिनिशेषः अजनाल्होनिममुदायस्याद्युदात्तत्वमेव
भविष्यति डीषितुमिति शिशुप्रत्ययस्येणान्नोदात्तत्वमिति विशेषस्यसुखात् तत्रेष्टापत्तिर्नाशये इष्यतइति इत्यर्थः इतितात्पर्यार्थः ननुटिडुमिति सूत्रस्यानग्रहणे
नाजनाल्होष्यौलीयादेः भिद्वैशङ्करेवेति सूतेः अग्रहणस्यवैयर्थ्यमतआह अनेनैवेति आपत्यत्वाति गोत्रापत्यत्वाति गोत्रापत्यस्त्रीत्यर्थः एतेनगोत्रञ्चचरणैः सहेतिजातिवत्
समीतिस्तुचिन्तम् मूलेद्वहनेकमिति नचक्रन्तेत्यइत्यादावितलस्यभेदेनानेकवाक्याः स्येवेतिवाच्यम् तत्रमद्राहकवाक्यस्यैकत्वमिदमुदात्तस्यनानात्वमित्याशया
त् अस्यवपच्चाश्चयत्रनडीयु नचैवमिति सवम् अपिशलमर्थेनेआपिशलेत्यस्यव्यावर्त्यसत्ताभे आख्यानेनेति मूलोत्तरेत्यानुपमअमादित्यस्यप्रयोजन
मुक्ताशतदपितान्तिप्रयोजनम् स्त्रियाभिमितिर्वर्तनेनाणंविशेषविध्यामः स्त्रियायोगविहितः सवमपिकाशहन्तिनाप्रोक्तमोमासाकाशहन्तीनामर्थेनेकाः

पुंयोगोपियादिनिष्पद्यतेतुङोपिषर्षः प्रत्युक्तइति अननैवसिद्धेनानुग्रहणेतुउत्सर्षापयंस्त्रीयत्रजातिलक्षणङोषवाधनार्थमितिबोधम्
अत्रहीति नचैवमनुपसर्जनोपिकारस्यचारितार्थमूलोक्तमदन्तविधिज्ञापकज्ञानुपपत्तिमितिवाच्यम् तस्यानुसारिव्याख्यानेनस्त्रियमित्यस्य
गृह्यमाणविशेषणतयापित्रहारेणसम्भवात्तस्माद्दुर्गुरुचरेत्यवृत्तह्या वयसुच्चतदन्तविधिंविनानोपपद्यतइतिज्ञापकत्वंस्त्रियामित्यस्यप्र
सूतिविशेषणत्वज्ञापकत्वेतिवैथ्यतत्कारणतद्वाविरगि अननैवोपसर्जनपदे नीभयोगिप्रहणमित्याशयात् ॥ ७ शकृत्लाब्राह्मणीअत्रप्र

प्रोति नैषदीषः अथेव्यामग्नेधेयायामण्डेकारेण भवितव्यम् पश्चाद्येव्यामग्नेधेयायामण्डुप्रसः यश्चश्रूयते उत्पन्नरुसादीकारद्विपुनर्न भविष्यतीति भाष्यकदु-
 क्तप्रश्नमूलकव्याख्यानैः सः तस्यात् उक्तरीत्यातहारणत् समञ्चेति तस्यतद्वावस्यत्वञ्चेत्यर्थः नन्वेवमुक्तरीत्यातस्यतदन्तविधिज्ञापनेपिस्वविषयेचरित्ता-
 व्युत्तरूपपादमिति कश्चापकत्वमन आह त्रिव्यामित्येति तत्करणे तद्वावस्यमनुपसर्जनोदितस्यकरणे एतद्वावमितीति आपिशलाकसकृत्वाग्नयोः
 लयः अनेनेवेति प्रकालेनानुपसर्जनाधिकारेणेत्यर्थः ननुश्रुतिगिसमर्पकमुपसर्जनपदशस्त्रीयोपसर्जनवोधकमिति कथं व्याश्रित्यत आह उपसर्जनेति द्विविमा-
 र्कानिमन्योवा नुपसर्जनाधिकारप्रयोजनप्रदर्शनपरभाष्यप्रामाण्येन बाध्यत इति भावः इत्याशयादिनि मूलस्येति शेषः ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

अणकार्यमित्यत्राणरूपकार्यमित्यर्थस्याभमवारणायह डोवित्यर्थ इति दत्तमुपलक्षणम् अणोद्वाचइति फिअसिद्धिरपि प्रयोजनम् एतेन यदि डिपि सिद्धिरेव प्रयोजनम्
 नदास्त्रात्रोण्डिपविधानेन सिद्धे जापनस्योपयोग इति परास्मम् न च कुत्रादिभ्यो लाघवादेव कार्यः किमनया कुसुहेति वाच्यम् ज्ञापकमिदं स्यात् सावेविकालेन
 कात्रत्यस्यमिधर्ममेव मभिधानात् दाडेत्येवेति खल्लोक्तिक इत्युक्तौ तत्पदोपादानेन यत्र यमात्ताच्छोलाशरणसवैवाणकार्यमित्यपि विधितमतस्त्वशोसि
 कासीतिवर्तितस्यमासशीलासासकाम्यादेर्वादाहृतम् मूलोत्तरेवेति आप्यशब्दस्यापस्यधिकारविहितपरत्वादेव अयमिति अयमकारोऽनुनासिकस्य संज्ञा
 यानिष्ठतिरिति बोध्यम् अकारप्रक्षेपस्य फलमाह तद्वर्तितेति खल्लोक्तिकप्रमाणानपरभाष्यमेव पत्यशब्दस्यापस्यधिकारविहितपरत्वे मानमिति दर्शितम् ननु
 स्थलत्रयस्यैव यकारस्य प्रक्षेपस्तदाभिजिदिति सूत्रविहितमयत्र न्नान्दीबनापत्तिरत आह अभिजिदिति अस्त्रियानित्यनुवर्तेरिति व्रतचक्र इति सूत्रादित्यादिः साचमः
 अणकार्यमिति डोवित्यर्थः नाच्छोलिक इत्युक्ते सत्स्यां प्रहरणमिति रोदाडेत्येव अकारः प्रश्निष्ठ इति तद्वर्तितकप्रणव्यानायेति शेषः अभिजि
 द्विदभृदित्यादिसूत्रेऽस्त्रियमित्यनुवर्ते सत्स्योगाद्यर्थकत्वेपितत्रोडीयं सिद्धान्तेपीठः सघांकेति सूत्रे सत्तद्वाच्यप्रमाणो देकानुबंधकपरिभाषा
 यात्रप्रष्टव्यागोदित्यत्र एव प्रहरणमिति भावः खल्लोक्तिक इत्युक्त्याः प्रातिपदिकसंज्ञार्थमिति तत्र फलचङ्गेष्विति भावः न च लिंगविशि
 ष्टपरिभाषया तस्मिद्धिः सत्तत्सूत्रस्यैतत्समाधानार्थकभाष्यप्रामाण्यनासाः स्त्रीप्रत्ययप्रकरणेऽनुपस्थितेः सामर्थ्यादेवेति अप्राप्तिर्यत्तत्कल्पयति भावः
 एव कलुषाकार्यो गोत्रार्थकत्वपीति किमत्र मानमिति चेत् तत्सूत्रभाष्यप्रष्टुकमेव तद्वर्तित तत्र हि गोत्रमिति वक्तव्यम् आस्योगोत्रत्वप्रथममुक्तं कार्यम्
 वतीति तदर्थः किमप्रयोजनम् अभिजित्तकः अभिजित्तस्यायमिदं गोत्रचरणमिति वृत्तयथास्यात्त मच्चाकर्तुं शक्यम् गोत्रादयस्याधिको गोत्रसम्भवति अत्र भाष्ये बुद्ध
 सवफलत्वेनोक्तो ननु डिपः एतेन गगोदिभ्योऽयत्रित्यत्रेव अभिजिदिमि सूत्रेप्यकारप्रक्षेप इति वदन्तः परास्ताः पीठ इति सवच्चस्त्रिययाप्येव मत्तास्तीति न तत्रोडीषः सम्भा
 वना किन्तु गोत्रार्थबोधकत्वात्तिदेशाज्जातिलक्षणोडीषरेवेति न तत्राकारस्य प्रक्षेपः स्त्रियमित्यस्यासत्त्वेपि ननु गगोदिभ्योऽस्त्रियः कारस्य प्रक्षेपे
 सद्यदनुवर्त्यकलाह्रणनस्यादत आह सङ्घोडुनीति सत्तद्वायेति सङ्घोडुः तिहृत्त्रे गोत्रोडीषः गगोः डु इत्युदाहरणपरभाष्ये लघुः अभिजित्तस्यस्यापस्यधिकारपठितमि

उच्चारणार्थ इति

विभः प्रतिपदिकप्रकार्यम् नैतदस्तिप्रयोजनम् वित्करणसामर्थ्यादेवात्रोक्तविधौति भाव्येत्यर्थः अस्याः लिङ्गविशिष्टपरिभाषायादित्यर्थः ॥३॥ तेन अकारस्योच्चारणश्रवणेन तदकारस्य विवक्षितार्थत्वेरेफ फस्यकारणान्ताभावनादेशेन स्यादिति भावः उच्चारणार्थेति माननुग्रहस्वरूपे घातिमिति निर्देशस्य वग्रहक इति फिनेनोपपन्नस्य म् मूले फिनेनोत्कर्षादिति यद्यायनादेशावयवस्येति स्यात्तदा नैव किञ्चिदस्ति यद्यदि शिष्यस्य प्रवृत्तिमिदं द्विक्रानिबन्धस्य इति भावः ननु आग्रहो निष्करणसामर्थ्यादि नोनस्य नैव सिद्धिर्वाप्यमेव कुतो नैव तत्र आह असंज्ञातेति असंज्ञातविरोधास्तज्ज्ञातविरोधस्तस्य च सर्वोचित इति स्यादेत्यर्थः नसंज्ञातविरोधोऽप्यविरोधो यस्य तस्येत्यर्थः अत्र कालिकप्रतीतिविषयेयदीत्संज्ञातदा प्राथमिकप्रतीतिविषयकिमिति भावः नकारोच्चारणव्यर्थमिति शङ्काभवतीति तत्रोत्सङ्गाप्यकशस्त्वमेकोऽप्येवोचि तदिति भावः सर्वव्याप्यत्वात् सप्तसहस्रतं यन्निष्करणेनास्माभ्यां दिति फलितम् अत्यवयवसि प्रथमवयवसि अपि नाऽनृदासमुच्चयः सर्वव्याप्यत्वात् सप्तसहस्रतं स्यात्तद्व्याप्यप्रयोगदेशेनोक्तप्रथमवयवसः प्रवृत्तिनिमित्तकत्वमावश्यकम् नन्वेवमस्ति उक्तकुमारोऽप्येवमप्रयोगेनोक्तमिति भाव्यहश्यते तस्य कथमुपपत्तिरित्यत आह ॥

तेन इक आदेशासिद्धिः निष्करणेति असंज्ञातविरोधन्यायसहस्रतेत्यर्थः नन्विति अत्यवयवस्य द्वाभ्यामपि प्रयोगादिति भावः गोण इति युसाऽसं प्रयोगस्तुपसादृश्यादिति भावः दुर्गतत्वादिति द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीता द्विशतेत्यादौ निषेधश्चरितार्थः अत्र हि कचो लुक् कंचल्यमिति ॥ ७ ॥

मूले उक्तकुमारिणि गोणः लाक्षणिकः लक्षणप्रयोजकसत्त्वमाह पुसाः सम्प्रयोग इति कुमारोऽप्येव नृद्वत्तात्मा कानि त्रीणि वयंसि यथाहुः पिता रसूति कुमारो भर्ता रसूति श्रवणे पुत्रस्तस्य विरोधावेन श्रीत्वात् व्यमर्हतीति केचित्तु ताल्पमध्यमचतुर्द्वत्वाच्चीणि अपोहाडशब्दे द्वालोयावत्सीरान्नवर्तकः मध्यमः सप्ततियावत्पुत्रोऽनृद्वत्तु तद्वत्त्वमाह आग्रहश्चतुर्भोगश्चत्वारित्यन्ये यथाहुः अवयवसिनाधेति त्रुतीयेनाजितभ्यनम् तृतीयेन तपस्तप्तञ्चतुर्थेऽपि कतिपयति विषयचरमद्विवातिकसर्वशाः रव्यभ्यमे वेति बोध्यम् ननु पञ्चाश्रियग्रयदिठगन्ताच्चीयः प्राप्तिस्तदनिषेधवैयर्थ्यमन आह द्वाभ्यां शताभ्यामिति आदिना पञ्चाभ्यामजानानि मितं धनयति संयोग इत्येव गोहा च इति यतोऽधदैतिलुकि पञ्चजित्यस्य सङ्ग्रहः अपरिमाणेति सूत्रेपरिमाणशब्दः परिभाषिकस्यार्थस्य बोधकः यथाहुः ऊर्द्धमान इति लोत्तानस्य परिमाणत्वं सर्वतः आयामस्तप्रमाणस्यात्सङ्ख्यावाद्यानुसर्तवत इति अतएव द्वेवैभूता द्वाभ्यां शताभाङ्क्रीता द्विषोद्विशतेत्यादौ तिपिङ्गुमाने द्विहस्तमिति रिप्यादौ च निषेधस्य सिद्धिः ॥ ७ ॥

नन्वेवं सत्युत्थानवाचकौ विलकास्त्वल्थ शब्देनोपदेयावपरिमाणत्वादेव सिद्धिरत आह अपरिमाणेति ननु अतस्तस्य शब्दस्य तदनपरतया श्रुतत्वादित्येतन्मात्रोपादानेन कथं
 भिद्यमिद्धिरत आह अत्रान्वयेति तत्काले अत्रान्वयवाक्यार्थो धर्माकाले अयमभावः येन विधिरित्यस्य प्रवृत्तिविशेषणज्ञानार्थीना तज्ज्ञानत्वात्त्वत्वावधार्यवैधोत्रमेव
 ति मानाभाव इति प्रत्युत निराकारत्वमनप्रतिबन्धकमस्तीति बोध्यम् अपिशब्दोपादानेन हतुनस्यादित्युक्तवाक्यामङ्गीरत आह इहैवेति तथाचापिशब्दस्यार्थ इति
 भावः तिर्यगेति प्रकृतत्वादिः आयासपरिच्छेदकत्वेन प्रमाणवाचिचित्वादिभिः भूतैः आयासपरतया आयासपरिच्छेदकपरतया अपरिहतः उच्छ्रयात् यमिणाहनः वि

अपरिमाणत्वेनेत्येव गोरुहणं नियमार्थम् उन्मानस्य चेद्विस्तृप्तकं वल्ययेरेवेति तेनान्यत्र उन्मानेद्विपत्तीति स्मिद्धिः श्रुतत्वादिति अ
 वांतरवाक्यार्थवैधोत्रयेन विधिरित्यस्य प्रवृत्तेस्तत्काले श्रुतत्वात्तेनैवं संश्रजेति चेन्न तदतविधाषुपि पुनर्याप्योमानाभाव इति भावः इ
 क्षीयमिति इहैवेत्यर्थः सिद्धात्तादिति षोडशहस्तप्रमाणदृष्टांशकाडशब्दस्तीति यद्मानमिति न तस्योद्मानत्वं मिति भावः प्रमाणवत्तेन सवो
 ति परिच्छेदे केव तत्सवेत्यर्थः तत्सत्त्वावादि वृत्तिस्त्वभावोदित्यर्थः इत्यसंचो लुपिति तस्य यभावः आयासोदेव्यतच्च द्विविधम् तिर्यग्दे चोत्त्वा
 नंच नुलादावाप्येन मीयते तदिदं च विनिगमना विरुद्धादिति प्रमाणवाचित्वाभावेनेति तिर्यग्ज्ञानस्यैव प्रमाणत्वात् तिर्यग्ज्ञानस्यैव प्रमाणत्वात् तिर्यग्ज्ञानस्यैव
 यामयदेन प्रमाणलक्षणग्रहणनतूद्मानस्य उद्मानं किलोन्मानमित्युक्ते — रिति भावः द्विगोलुगित्यर्थेऽपि प्रमाणेदस्य नुवृत्तेति शब्देति
 तात्पर्यम् प्रमाणत्वेन प्रसिद्धादिति तिर्यग्ज्ञानत्वेन प्रसिद्धा इत्यर्थः शमादीनामृद्धो धरदिगवस्थितवस्तुपरिच्छेदकत्वेऽपि तिर्यगवस्थितव
 स्तुनोपि परिच्छेदकत्वात्तेन प्रसिद्धिरसता ॥

५॥ स्मृतात् अतएव आयासपरिच्छेदकस्यापरीमाणार्थत्वादेव येन कथोदिना इदञ्च उद्मानमपरिच्छेदकञ्च
 खञ्जस्य द्विरूपत्वमिति फलितम् ननु पुरुषशब्दस्य प्रमाणवाचित्वाभावेनेत्यसद्वृत्तमवग्रथ्य विरोधादत आह तिर्यग्ज्ञानस्यैवेति इत्युक्तेः इति एतद्युक्तेः ननु श्लोक
 वातिके प्रमाणेन इत्यस्य भिन्नवाक्यत्वेन तत्र कर्तव्येति वैधर्म्यतया तदुक्तिरदुष्टेवैत्यत आह द्विगोति शमादीनामृद्धो धरदिगवस्थितवस्तुपरिच्छेदकत्वेऽपि तिर्यगवस्थितव
 वाच्येऽपि शमः शयोदस्त इत्यमरोक्तेः यच्च शब्दः शमः यागिरिति यादृच्छेत्त आदिनाऽऽख्यादीनाङ्ग्रहणम् वस्तुनोपेति अतएव द्विशमीद्विशमीति तत्र रूपद्वयमवति

अनुक्तं चेदुमाह अन्तरिति ननु न तन्नु धातुसंयोगाभावादन्त आह विभाषेति अतएव यद्वा संयोगादस्य तत्रासत्त्वादेव तद्वैयर्थ्यम् उदात्तशब्दोपादानवैयर्थ्यम् न
तत्र मनुशब्दस्यानुदात्तत्वेनान्त्यस्यानुदात्तत्वाच्च सतच्चे समासित्वाकसमुदायस्यानुपसर्जनत्वं स्पष्टदर्शनेच्छं गृह्यत्यनुसारेणेति तत्र हि नाग्येण न वदुर्वादिङ्
कृत्वा जेनङी विरुक्तम् भाष्यसंस्तम इति तत्र हि शब्दीश्यामादृत्य नृश्याशब्दः शब्दाभिवर्तने उपमेयत्वं समासवाच्यमिति प्रसङ्गश्चोक्त्यभेदे वदत इत्यत्र स्वतः
नसिध्यति यद्युपसर्जन इत्यत्र कुम्भकपाललोहिनीयत्रानुपसर्जनलक्षणद्वैकारो न प्राप्नोतीत्युक्तम् त्रिषु एनोत्पन्नसु सुपेति समासः सुपुपेति समासकल्पनस्याग

तदयुक्तमिति अंतर्वर्तीत्यत्र मतुपो प्राप्तेरिति भावः तन्मुधेति विभाषा पूर्वस्य त्रयज्ञसंयोगादस्य संप्रधानात् अतएव शायाः पतिराशापत्नी।
तितत्रादाहृतं भाष्ये आशापूरकत्वेन कस्याश्चित्त्वमिति भावः इत्युक्तेरिति प्रत्ययत्वे हि आद्युदात्तश्चेत्यवसिद्धे तद्वैयर्थ्यस्य समवेति भावः
न तौ कारणेति ततश्च स आन्तरतम्यादनुदात्त एवेति भावः इतरत्तद्वय मनावीमनुगियेति त समस्तस्येति सतच्चे गृह्यत्यनुसारेणेति तम्
दिदृष्टुं त्रित्यादा विवात्राणि गृह्यमाणविशेषणत्वमेवेत्युपमानानीति सूत्रभाष्यसमतपक्षे त्रिषु स्थानेषु नोन्त्येणीति बोध्यम् कादसत्वाद्वा
डीप् तदुध्य वयनसंज्ञात्वा नगीकार आह कादसत्वाद्देति डीप् एतच्चेति शेषः प्रांच इति केयतादय इत्यर्थः कादसेषु सूत्रेषु वाग्रहणव
दिदमेक इत्यपीति तेषां भावः न प्रत्यये इति दशापाद्यनुसारेण दम् तत्र हि न प्रत्यय प्रकरणेन विप्रुषिगमिदायश्च किदिति इलच् प्रकरणे
कपेश्चेति प्रति तम् कपिः सौत्र इति चेत्तम् पचयाद्यानुदात्त एवेति न कृत्रययः कमेः पश्चेति न जित्युक्तम् पठत इति इदं च सिद्धवत्सु।
त्रेभाष्यस्य सृम् ॥ ७ उक्तिकागतिच्चादाह कादसत्वादिति आर्यत्वादित्यर्थः असंज्ञात्वादाहणत्वेति यदित्यसंज्ञारूपत्वनदाकादसत्वात् स्त्रीवंशसंबन्धे

वस्तुमिति च कुरीत्या केयतमेक इत्यस्य वैयर्थ्यमप्राप्तौ त्वत्तः केयतश्चाशयमाह कादसेष्विति तेषाम् कैयतदीनाम् तत्र हि दशपद्यादि विज्ञेयादिभ्यश्च
अस्मिन्नागवयदीनामपि पाठ इति कस्यचित्त्वमत न त्वयुक्तः ज्ञातेरश्वीति सूत्रे योपध प्रतिषेधे गवयहयसुकयमनुयमस्यानाम प्रतिषेध इति वातिक विरा
धादिति केयतः एवञ्चात्र सूत्रेति स्थितिः सूत्रस्य लेखो गारादिषु मतस्य शब्दस्य पाठभ्रमादिति बोध्यम् ॥

भिष्टे मेयस्स आद्वैतसिद्धिविशेषण किञ्चनः यद्यविशेषण स्वीरवीशौ वमधुना अत्रापि प्राप्नोति तद्वित्तसामान्ये प्रकृति भावविधाता इति न विनिस्त्वशब्दयोरितौ प्रकृति भावे सति यत्सौ तिलोपप्रसङ्गः शौ वभिन्नं न शुनो विभावयवयोः प्राण्यत्रि कृते न लङ्घित इति लोपेन प्राप्नोति अधुनेत्यत्र दूदमः दृशादेशः धुना प्रत्ययश्चेति यत्स प्रक्रियानदाय स्येति लोपप्रसङ्ग इति पूर्वपक्षे सकाद्वाराक्तो जातेः संख्याया अवनतौ स्मृता विषयेन सति शिमेरान्निधानमप्रतिपाद्यशौ वमित्यस्य श्वनशब्दाद्विद्वारादित्वादेज्जगत्संख्या दिलोपस्य च प्राप्नोपत्त्यादेज्जगमे प्रकृति भावस्याप्राप्तौ पुनः प्रसङ्ग विज्ञानादिलोपस्य प्रवृत्त्या सिद्धिमुक्त्वाऽधुनेत्यत्र संप्रत्ययकस्य स्थाने निपातनं द्विभ्यतद्व्युक्ता न स्यसिद्धिरुक्ता तत्रान्यथा सिद्धिप्रदर्शनेन सूत्रस्य प्राप्त्याख्यानेप्यारम्भपक्षे प्रकृति भावस्य न लङ्घित इति दिलोपबाधकत्वशौ वमित्युदाहरणप्रदर्शनेन ध्वनितमित्यर्थः न स्यना न रूपस्य तदुक्तमिति तदेतदभिप्रेत्योक्तमित्यर्थः सकादेशविहङ्गतन्यायेनेति स्थानिवद्भावेनेत्यर्थः अनेन कथञ्चिदित्युपादानेन संशयम् किंवन्ता किंवन्तानाम् भव्येनेति

तदुक्तं संप्रसारणदिलोपयोरेति अल्पत्र किंवन्तात्त्वौ अनुनासिकस्येति दीर्घेऽपि सकादेशविहङ्गतन्यायेनात्त्वमिति संप्रसारणं भवतीति भावः कथञ्चिदिति अनेनारुचिः सूचिता तद्दीर्घमेषामनभिधानम् अन्यथानुपसर्जनादिति सूत्रस्य तदतविधिज्ञापकताभाष्योक्ता भव्येत किंचा ॥ चक्षणाकर्त्रोदिरूपार्थस्यापि शब्दार्थत्वेन तस्यानुपसर्जनत्वादस्येव दीर्घः प्राप्तिः अभिव्यक्तेति न्यायस्तु पदकोर्ये विषय एव दिति भावः इत्याहुर् यद्यस्याभिधानं स्यात् तैतद्वारकतया तदधिकारस्य प्रकृतसूत्रे च रितार्थतया वै यथ्या भवेन ज्ञापकताभावेनेत्यर्थः अभिधानमभ्युपगच्छ किञ्चेति आचक्ष्णकत्रोदिरूपार्थस्य आचक्ष्णारूपयोयः कर्त्रोदिरूपऽर्थस्य स्वशब्दार्थत्वेनेति यः शिष्यते स तुल्यमानार्थमिथारीति न्यायेन श्वन शब्देनैव श्वकर्मकात्वा न कर्तुः प्रतिपादनद्वारा भिभावः स्ववच्चक्षुष्येन दार्शनिकयोर्वैषम्येनोपसर्जनत्वा लोपभाव इत्युपादानं विरुद्धमिति तात्पर्यम् न च भिव्यक्तेति न्यायेनेतादृशस्य श्वनशब्दस्य गणप्रतिपत्ति शब्देन बोधनेपि तादृशवृत्तन भविष्यतीत्यत आह अभिव्यक्तेति इत्स्वनदापद्धति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येन लनेभ्य आचारे किंवभावोच्चेदृशानामनभिधानं मिथयिवैषम्यम् मूले उत गार्थमिति नित्यञ्चन्दसीति सूत्रार्थमित्यर्थः ॥

अत्रेति आहुरितिकथने अतिरिक्तप्रातिपदिकमात्रस्येति तत्राहिकानिपुनरस्ययोगस्य प्रयोजनानीत्युपक्रम्यवाच्याः वधिकाश्च संज्ञादर्शिताः तन्मध्ययायाः परा अनवा
काशाश्च मांसाः द्रव्यैः सौवकाशाश्च बाधने देस्युक्ता अथवात्यतिपदिकम् गुणवचनं च गुणवचनसंज्ञाकच्च भवत्यर्थवदित्युक्तम् अत्र चकारोपादानेन प्रातिपदि
कारुणवचनसंज्ञयोः समविशोदशितः ततः ससा संज्ञातद्वितावयवसर्वनामसर्वलिङ्गाजतिरिति क्रमेण दर्शिताः ततः सत्तत्रवक्तव्यमित्युक्ता सङ्गा सङ्ख्या सङ् सं
ज्ञावक्तव्या हुचद्रु संज्ञाका वक्तव्या कारुणद्रु संज्ञा पृष्ठसंज्ञा सकृद्रूपोपनिवेशीनी संज्ञा सकृद्रूपोपनिवेशीनी संज्ञा इत्येतच्च वक्तव्यम् किमर्थमिदमुच्यते यथास्यास
यव भूयिष्ठाः संज्ञाः क्रियन्ते मल्लिचैवान्नकोश्चिद्रूपोः संज्ञाः अपिच एते नानुपूर्व्येण सन्निविष्टानाम्वाधनयथा स्यात् गुणवचनसंज्ञायाश्चैताभिः संज्ञाभिर्वाधनयथा
स्यादित्युक्तम् एवङ् क्रमेण वाध्यवाधकभावियणिनरपि सम्यग्निमाह अत्राशङ्कति न चैवस्मिन् राजपौरोहिद्यादी समानसंज्ञाया गुणवचनसंज्ञाया वा धात्वर्थव्यञ्जिनि
वाच्यम् ब्राह्मणादिवात् ननु बहुशब्दस्य बोधो गुणवचनोदिति सूत्रभाष्येण गुणलक्षणक्रान्तात्वाद्गुणवचनत्वमस्यैवेत्यत आह सत्तद्वति सत्त्वे निविशति यैवेति दृष्ट्या

अत्रासत्त्विवीजं तु आकडारसूत्रस्य भाष्यविरोधः तत्राहिसमस्तद्वदंत तद्वितसर्वनामजाति संख्या संज्ञा शब्दातिरिक्त प्रातिपदिकमात्रस्य गु
णवचनसंज्ञाका तावहुशब्दश्च संख्या अत्राश्वेव बहुग्रहणमपि मानम् सत्त्वे निविशत इत्यादि गुणलक्षणमपि तदेकवाक्यतापत्तमित्यन्या
जातिषु दृश्यते आर्थश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणद्विगुणलक्षणमप्याकडारसूत्रस्य गुणवचनलक्षणे कवाक्यतापत्तमिति संख्या न प्रपयितम् ॥
एव यस्यास्य गुणवचनसंज्ञाया बाधः स्यादेवेति भावः सत्त्वे निविशते द्रव्ये निविशते प्रवर्तते अथैति द्रव्यस्य सत्त्वपि नाशो भवति सत्ताभ्यां विशेषणभ्यां संज्ञाया जा
ते अत्र निरासः न हि संज्ञाजोतिश्चाप्रथमस्य द्रव्यस्य सत्त्वावधि रक्तादिशब्दवाच्यत्वादौ चित्रवर्तते कदाचित्तेति दृष्ट्य रजति वृद्धयते आत्माप्रथमेषु दृष्ट्यभिन्नाऽभि
न्यश्च शब्दोद्देश्येने एतेन सर्वनाम्नो निवृत्तिः यथा प्रकृतिर्गुणतौ त्वेपि गोत्राश्रयैश्च शुक्लद्रव्ये वा श्वेतुर्क इति वा वद्वियते न च सर्वनामशब्दाः स्वजातिरूप्य
द्रव्यावत्त्वात् चकस्य द्रव्यशब्दस्य घटयटादिषु विभिन्नजातीयेषु प्रवृत्तिर्दशनेपि कदाचिदप्येतेभिर्गन्तान्ति तेन तस्यापि निरासः अधुना यत्तेन निगद्यः यथा रक्ता
दिगुण आश्रयसद्भावविषयत्वेन निष्याद्या भवन्ति एतेन संख्या निरासः अत्र क्रियाजश्च एतेन दृढतन् निरासः क्रियावोधक धात्वर्थवाच्यप्रवृत्तिरिति मिमं कत्वस्यास्कादिश

तेषां द्विजाजं प्रमिदुमेव सोऽसत्प्रकृतिरित्यनेन सत्त्ववाचकप्रकृतिभिस्तदुत्पत्त्यर्थे केन सत्प्रकृतिस्तदुत्पत्त्यर्थे केन सत्प्रकृतिस्तदुत्पत्त्यर्थे यथा द्रव्यासमावा
 धिकारणानुसंगेन योगनिवृत्तेनोपस्थानेन भवति स इति अन्यत्र भाष्यप्रदीपे योऽपि प्रपञ्चितमिति यथा सम्यक् विवेचनानामर्थक्यमुपपाद्यतस्तत्क्षणस्यैकदेशु कितवदु
 तमित्यर्थः तथाहि आधेयश्चाक्रियजनश्चेत्येव तत्क्षणकार्यमधेयद्वयनेनानित्यत्वस्याक्रियजनश्चेत्यनेन नित्यत्वस्य लभेति नित्यातिरिक्तमिति मन्त्रमित्येव वक्तव्यम् ।
 न चैव त्वादृशसत्ताजानि त्वद्विजायास्यपि तेन तद्व्यतिरिक्तमिति वाच्यम् । द्रव्यावृत्तिविशेषणान् एतेनैव सर्वेषु तत्क्षणान् एतेनैव सर्वेषु तत्क्षणान् एतेनैव सर्वेषु तत्क्षणान् एतेनैव सर्वेषु तत्क्षणान्
 द्वायमेकदेशु कितवदुत्पत्त्यर्थे तत्क्षणकार्यमधेयद्वयनेनानित्यत्वस्याक्रियजनश्चेत्यनेन नित्यत्वस्य लभेति नित्यातिरिक्तमिति मन्त्रमित्येव वक्तव्यम् ।
 ति भाष्यास्वरस्य विदुः अपरे तु तद्वाच्यमुपलक्षणमित्याशयेन जलजनकभावात्करोपि पुरोगाह्यद्विमेतिरेतन्मत्तदुत्पत्त्यर्थे वस्तुतस्तित्यादिना देवकी व्याख्यानेति
 व्यर्थमेवेति उत्तरार्थमिति वदतां मतेन विशेषः शौणीवृत्तिरिति तत्क्षणेत्यर्थः न च तेषां शौणी सादृश्यसंबन्धमूलं तत्क्षणायामव शौणीत्वात् इति स्पष्टम् ।
 मेव इदं श्रेयसि सुवदति अपादानेन स्त्रिया घञ उपसर्गान्नतदन्ताच्च बाङीषिति तत्रोक्तम् उपेयाधीयते स्यादिति विग्रहः दीर्घोच्चारणेति न च द्रष्टव्यम् ।
 ब्रूदाचक्षणणिचिदित्योपेदन्तूणीति मिच्छार्थतम् अदन्तत्वाभावेन तत्राप्रतिपदविभज्यते इति तत्र नकारोच्चारणसामर्थ्याच्छ्रुतं क्रमानुरोधेन च
 पूर्वमाकारत्वेन अनुगतिवोध्यम् ॥ ५ ॥ जतपदशब्दादियत्र तत्तु नायदेव कस्यजनपदवाचकत्वाभावात् न्यूनतापि न ह्यत्राह उत्तरार्थमिति तौ सादृश्यसम्बन्ध
 मूलेति बहुश्रीः तत्क्षणहि शक्यतावच्छेदकारोपात्मिका तत्र सादृश्यसम्बन्धो यत्र मूलं तत्रैव लोके शौणीति व्यवहार इति भावः प्रसादेति स्मृतेस्वरदुयति यमिच्छादिना तत्र
 अजादिति लुप्तपञ्चम्यन्तम् दीर्घोच्चारणस्य परोक्षोत्पत्त्यर्थक्यद्वा खलु इयति न चेति तत् दीर्घोच्चारणम् अदन्तात्वाभावेनेति न च ब्रह्मज्ञीयति तस्मिन् द्विजात्यर्थक्यो
 च्चारणसामर्थ्यादन्तत्वरूपिकारोपि वा यथा मिति वाच्यम् प्रति तत्क्षणं तत्क्षणभेदेन नान्यप्रकृतिर्न ब्रह्मज्ञीयस्य साधक्यकोऽन्तर्द्व्यधिकारवाधेय्यन्यत्र तद्वाधेमानाभावद
 त्याशयात् ननु पदविभागोपि पूर्वमनुगागमस्तोऽन्यस्याकारदेशत्वेन प्रक्रियया कुतो नैव तत्त्वत्वादि तत्र अनुक्रियशक्तौ नरमाकारदेशः स्यात्तद्वानकारस्यैव देशः ॥ ६ ॥
 स्यादिति नकारोच्चारणवैयर्थ्यापत्तिरिति भावः नन्विन्द्रादिशब्दे फलाभावादाकारदेशाभावेन तेष्वेव नकारोच्चारणव्यतिरिक्ता शेषमित्यत आह श्रुतक्रमेति यथा धिनि विज्ञा एवो

[illegible]

ततस्वगतिकारकेत्यादेरनिर्वाचनमवृत्तिनिर्भावः सुखादिभ्य इति सुखादयश्च सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायमित्यत्र परिताः सुखदुःखद्वयः सहदाख्यातनिर्गोहोऽप्यतद्वितीयलक्षणतत्राख्यातमुपदेशइत्याशयेनाह सकस्यामित्यादि ब्राह्मणत्वमप्येव तत्पितृपितामहौदासप्रहमिति वौथ्यम् इयं च नाहतिग्रहणाब्राह्मणश्च त्रियाद्याकारस्य सम त्वादिति वोधम् बाधते इति गोत्राणीति शेषः प्रतीकमादायेति औपगवीत्यस्य गोत्रानंतरापनसाधारणत्वेन विशेषित्यतदुक्तिकरयेद्व्ययर्थः यत्नेन जातिलक्षणैकगोत्रे इति सूत्रस्य बाध्यप्रामाण्येन परिभाषिकगोत्रस्यैव ग्रहणम् ॥ ७ अं उपदेश इति कथनमित्यर्थः परममूलैर्जातेरस्त्रीति सूत्रे द्वितीयलक्षणलक्ष्यप्रदर्शनावसरे वृषलीति प्रदर्शितत्वेन

रिभाषिकेनैवप्रहणम् ॥ ५ अं उपदेशद्विति कचनमित्यर्थः परमसूत्रे जाते रस्त्रीति सूत्रे हितीयलक्षणत्वप्रदर्शनावसरं दृष्यतीति प्रदर्शितत्वेन ब्राह्मणत्वज्ञातिरिति भ्रमः स्यादत आह ब्राह्मणत्वमेव विविधमिति अपिसर्वत्रियत्ववैयत्ययोऽग्रहणम् वक्ष्यमाणदोषस्य प्रकृतेः भावायाद् गोत्रेति गोत्रार्थके ऽपीत्यर्थः संको गोत्रद्वितिसूत्रस्याभाषविरोधापयप्रत्ययात् इत्येतन्मात्राभिधानं यत्परमसूत्रे कृतं तत्तद्युक्तमिति यत्किंचित्तत्तद्युक्तमित्याह एतेनेति परमसूत्रस्य अपि भाष्यसम्मतरस्याव्याख्यानेनेत्यर्थः अतिलक्षणे जाते रस्त्रीति जामिलक्षणे भाष्यप्रामाण्येनेति नत्रहि गोत्राद्यानि प्रत्ययभावमिति स्त्रियास्तुलुगिति न्यासे औपगवी माणादि केत्यत्राप्यौनुपसर्जनमित्यनुपसर्जन लक्षणदेकार्गेन प्राप्नोति भाभूदेव मणत्वादनुपसर्जनादित्येकदेशिनोक्तेतदभ्युपेयदहनर्हि औपगवीभाष्यः जामिलक्षणः पुंवत्वस्य प्रतिषेधेन प्राप्नोति भाभूदेवम् छट्टिमिति स्येत्यवमम विष्णिति सर्वत्रहि शुबुककायनी भाष्यइत्यत्र दोष इत्यनेन युबापत्यप्रत्ययान्ते ऽजमित्वादीनां धानङुतमं तत्र औपगवी माणविकेत्यत्र छिट्टितिसूत्राज्जातेरिति सूत्रस्य परत्वात् सैव प्रवृत्त्यभिधाने कर्त्तव्येति हेतुयेतदभिधानं ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

मपत्यमानस्यज्ञातिसूणे ग्रहणेविस्थितं सवज्जातिलक्षणं पुंवत्वस्य प्रतिषेधेन प्रज्ञातीत्यपि विरुध्यते न चैवमवतीत्यत्रानन्तरापयप्रत्ययान्ते ह्रस्वलोमलो
तमेन च्छित्तस्य स्त्रियामवन्ती तमेन तु किञ्चिन्मनुष्यजातेरिति स्त्रीविस्तृत्यसंज्ञादिति सूत्रभाष्ये उक्तं हि स्रुधेनेत्यत आह अवन्तीत्यादेरिति गोत्रत्वो
येणेति यथास्यत्यान्निर्देशेण यन्निर्देशोपस्तुतं युनितु न गोत्रत्वस्योपः तत्र युवैव न गोत्रमिति नियमस्य प्रदर्शनात् प्राचीनोक्तं प्रकाशं क्लृप्तं अदुष्ट
मिति यको गोत्रत्वं वपरिभाषिकस्य ग्रहणेऽपि प्रकृतं यपरिभाषिकस्यैव गोत्रत्वमानाभाव इति तदाशयः किञ्चात्रैतैः साधारणेनोक्तं तत्र तु विशेष्यति तेषाम्यु
परिविशेषोपि दोषः खण्डनं कृता लिङ्गविशिष्टपरिभाषयति मूलोक्तं मथलो व्याख्याय खण्डितं च न्यक्तुमिति तद्विधायितुं तुक्तं मनुष्य इव यति यत्विद्यादिना वै
परीत्येना न्ययोत्र बोध्यः अयमभावः यत्र प्रकृतौ प्रातिपदिकत्वस्य लिङ्गबोधक प्रत्ययान्तत्वस्य च सत्ता न तदादृश समुदायस्य तयापरे भाष्यग्रहणस्योध्यते

अवन्तीत्यादेर्गोत्रत्वोपेण जातिव्यभिचिन्नेन मनुष्यमिच्छया सत्त्वं लिङ्गविशिष्टेति यत्तु लिङ्गबोधक प्रत्ययान्तत्वरूपं लिङ्गवैशिष्ट्यस्य प्राति
पदिकत्वस्य च लाभाग्रपूर्वात् तत्परादित्ययोरावश्यकत्वेन नोभयत आश्रयेणोत्तादिवत्त्वाभावात् त्रयमिति तद्वृत्तान्तात्सिद्ध्यापत्तेः तस्या
स्यातिपदिकत्वेपयोगेन कश्चिन्नापि लिङ्गविशिष्टप्रातिपदिकस्येति ॥ ५ ॥ यथापक्वो दहिनी त्यादेः सद्भाव उभयोरुत्तादित्यस्य समुदायस्य प्रातिपदिकग्रहणे

न ग्रहणभवतीति नात्रेति कुरुपित्यत्र तथा नास्तीत्यर्थः अत्र हि पूर्वोक्तवद्भावविना प्रातिपदिकत्वस्य परादिवद्भावविना लिङ्गबोधक प्रत्ययान्तत्वस्य च सत्ता न स्त्रीत्युभयोरा
वश्यकात्ता उभयत आश्रयेणोत्तादिवदिति निषेधः प्रवर्तत इति यत्र पूर्वोक्तत्वपरादिवत्त्वोपयोगस्तस्य ग्रहणस्य परिभाषया भवतीति भवदुक्तं भिन्नान्तादेना
स्ति अत्र स्त्रीप्रत्ययान्तसमुदाये प्रातिपदिकत्वन्तास्ति यत्र च प्रकृतिभागे प्रातिपदिकत्वमस्ति तत्र तादृश प्रत्ययान्तत्वन्तास्ति अन्तःशब्दस्य च समावयवाचकत्वात् इन्द्रणी
सेतदेक देशभावाद्वाहरणेपलक्षणं नैतदुत्तरीत्यादेरपि भवदुक्तरीत्या ग्रहणान्नस्यादिति प्रातिपदिकग्रहण इति परिभाषा निष्फला स्यादिति भावः तस्मात्परिभाषया
यस्य समुदायस्य ग्रहणमवतारो धनीयन्तस्यैव ग्रहणभावापत्तिरसद्भावात् उपयोग इति परिभाषायाः प्रवृत्तिरुत्तादिवत्त्वादिः नन्वन्तःशब्देन संबन्धवत्मानयवस्यैव
बोधकोऽस्ति अतोऽन्तात्स्यमादौ व्यभिचारत्वं किन्तु समीपवाच्यपि तथा च परिभाषा घटकं यद्विशिष्टपदं न स्यात्तत्परलेपितदर्थः समीपवैयर्थ्यं स्वबन्धग्रहणेत्येन

तद्ग्रहणमपि पदिकस्य ग्रहणमपि पदिकस्य ग्रहणमिति समासाश्रयेण प्राप्तियदिकवाचकः शब्दो बोध्यते तस्मिन् लिङ्गबोधकप्रत्ययः समीपे यस्य तद्भावात्परिभाषया बोध्यत इति नेन्द्राणीत्याद्यसङ्गः ह इत्यत आह सापीति इदमवदुक्तं तादृशपाठसर्वैः क्लेशक्यवस्तुतो यपरिभाषयाः कृत्यनदाह तयेति दिगिति दिग्गर्थस्तु प्रातिपदिकग्रहणमिति सप्तमीकर्त्रेण ययेन प्रातिपदिकपदश्च प्रातिपदिकत्वतद्वाप्यान्यतरधर्मविशिष्टपरस्मै नशाच प्रातिपदिकत्वतद्वाप्यान्यतरधर्मविशिष्टस्य ग्रहणयत्र शास्त्रे तेन लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्य ग्रहणत्वो धनस्मवतीत्येव परिभाषार्थ इति न कुर्वीत्यत्रादिवत्वापयोग इति कुर्वीत्यस्माधुत्वन्तलिङ्गविशिष्टपरिभाषया भवतीतिष्ठुमः किन्त्वन्तादिपदं चैति सूत्रेणेति वदामोत आदिवद्वावादिति पदं दृष्टकलदाह मूलैरनुग्याचरन्त्युत्थादिना तदपि तादृशव्याख्यानमपि क्लिष्टम् आदिशदस्याद्यावयवत्वावच्छिन्नबोधकत्वासाधनौटकितावित्यत्र क्लृप्तस्य ग्रन्थेति स्वस्याख्यातुर्यः परग्रन्थनाहिरोधइत्यर्थः काण्डिकुञ्जेदत्यत्र यथा

परिभाषयां पठ्यते तया प्रातिपदिकत्वतद्वाप्यधर्मोणां लिङ्गप्रत्ययविशिष्टेति देशश्चेति दिक् ननु सप्तम्यधिकरणे चेति निर्देशेन विभक्त्यकादेशस्यानवत्वाभावज्ञापनादुत्तरास्या सावैत्रिकत्वाच्च स्वस्य सत्वप्रधानेन सब प्रवृत्ते श्च काण्डे इत्यादौ न दोषोत आह श्च श्रुतित्यत्रैति वचनमिति वृत्यादिपठितमित्यर्थः उपमानो भावादिति ॥ ७ ॥ प्रसज्य प्रतिषेधाश्रयेण भवता सुबुद्धस्यापि स्तुत्यो दोषो वार्यते तथा कुरुरित्यादावपि सुबु भावापत्तिः स्यादित्य

ह उक्तरीत्येति प्रक्रियाव्याख्यानपरप्रकाशग्रन्थे यथानसुपरग्रन्थविरोधात्मकौ दोषापत्तिरिति शाश्वतः तेन नन्विति ज्ञापनादित्येन मूलोक्तमकारमुद्गावसिद्धन्तरीत्याह उत्तरास्यादि असावैत्रिकत्वादिति गमकसद्भाववत्तत्प्रवृत्तेः स्वीकारादिति भावः सत्वप्रधानाविति इत्स्वित्यनुसंकेयतयेति न्यासेन सिद्धे प्रातिपदिकग्रहणसत्त्व प्रधानप्रातिपदिकलाभाश्रमिति भावः मूले आग्रह्यकत्वाच्चेति तथाच लिङ्गविशिष्टपरिभाषासन्धारस्यावश्यकं तथातये यकुर्वीत्यस्यपि सिद्धत्वादिवद्वावादितिकथनस्य नोपयोग इति भावः परे ता श्च श्रुतिरित्येतन्नाधकीरिति मन्तृदूषयति यत्किमिति भाव्येतादृशवचनानुपलब्धनादाह इत्यादीति मूले अनेनेति आतः श्च श्रुतः श्च श्रुतिनिर्देशात् अधिना ऊहः सन्निहितस्य समुच्चयकः ज्ञापकत्वात् तस्य भाष्यस्वरस्यानुश्रुत्तृशब्दादुक्तिः श्च श्रुतस्य सिद्धिरिति न किन्त्वस्य नोपयोगमिति तत्रादिङ्गावग्रहणद्विः मर्थम् न प्रातिपदिकादिवेव सिद्धम् न समित्यति अप्रत्यय इति प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधः आनेति यद्येष द्वावग्रहणे हेतुः सूडग्रहणमपि कर्तव्यम् तावदिति प्रत्य

श. रा. यौ निग्रहणे तावद्वर्तनम् न द्धितः प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञाभिव्यक्ति ऊढः ग्रहणे वापि वर्तनम् उवर्णनादुद्बुधधीयते तत्रैकादेशः एकादेशकते पूर्वस्यान्तवद्भावात्
श. भे. तिपदिकसंज्ञाभिव्यक्तिः सर्वमुद्गः ग्रहणस्याकर्तव्यतोक्ता यदि मूलोक्तरीत्याः स्वैमिदिसदा तत्रैकादेशाभावेनैतदर्थमुद्गः ग्रहणस्यावश्यकत्वेन पूर्वोक्तवद्भावेन
१५५ खावश्यकत्वाप्रतिपादनविरुध्येति ॥ ५५ ॥ ननु वस्तुतः उपमानसत्त्वादुपमानाभावादियमद्वैतम् किञ्चित्तरपदेति सूत्रे उपमानेति शब्देनोपात्तस्युपमानाभावादित्यः
सङ्गतमने आह उपमा उपमानमिति उपमानशब्दे भावे ल्युङिति ध्वननाये उपमा उपमानमित्युक्तम् अतश्चाह सादृश्यमिति तनुकारभोरित्यत्रोद्गारेणैवीवशब्दस्यो

पमावाचकस्याभावादुपमायाः कथमस्तीतिः तस्यैवादिशब्दस्यैव प्रतितिरन आह तस्येति सादृश्यस्येत्यर्थः सर्वव्यक्तभोरित्यत्र सादृश्यमिति तनुकारभोरित्यत्रोद्गारेणैवीवशब्दस्यो
पमायाः प्रतीतिरित्यत्र भोपमोरित्यत्र सादृश्यस्य समासवाच्यत्वात् प्रतीतिभावः मूलस्योपमानशब्दः कारणल्युङ्गत्वात् वास्तव्याशयेनाह यदेति प्रतीत्यभावादिनि

उपमा उपमानं सादृश्यं तदभावात् तस्य समासावाच्यत्वादित्यर्थः यद्वोपमानत्वेन प्रतीत्यभावादित्यर्थः शफोरित्यत्रापि सादृश्यमूलकः शफवा
रोपेन तु तत्र प्रतीतिरिति भावः सर्वव्यक्तभोरुद्गारेणैवीवशब्दस्य न भवत्येवमनेन कारभोरिति व्याख्यातम् सके इति तस्य भाष्यानु
क्तत्वात्ताधुत्वेन नियामकतेत्यस्त्विरत्र डीविषि अतएव न प्रचेति सूत्रे यौधेयादिग्रहणचरितार्थे तद्विप्राश्चर्ये यौधेयादिभ्यामणत्राविधि
स्वार्थिका आनश्चेति प्राप्त्युक्तो निषेधाशङ्कतलचाज्जाना लीन्यास्यात् उगतत्वाद्धीपमाभूदिति नरशब्दादिति ॥ ५५ ॥ पूर्वपदार्थस्येति नरशब्दः सर्वज्जे

पमीयते नयसा उपमानत्वम् सादृश्यमित्यर्थः तद्विधेयकम् उक्तपदमिति पदिकमत्र नालि यादृशस्य ले समाससादृश्यात् न भवेण शक्तिस्तथैव सूत्रस्य
प्रवृत्तिः उर्वेत्तादित्येव वक्तव्ये उगतपदग्रहणेन पूर्वपदस्योपमावाचकत्वेन तत्रास्य सूत्रस्य प्रवृत्तेरिति भावः यत्तु लुङ्गत्वात् न चान्न शफोखुराति ए
वं संज्ञिषुत्वादुपचारादिति चिन्त्यम् उपचारेण पूर्वपदस्योपमानवाचिना व्याघातात् पूर्वसुवैगैवमिदो ह शफग्रहणवैयर्थ्यमतः सोहितवाचकः शफशब्द इति तन्ने
त्याशयेनाह शफोरित्यत्रेति सर्वव्यक्तशक्तावच्छेदकस्यारो यो न तनुसादृश्यान्तभावेण हतिरिति न पूर्वसूत्रस्य प्राप्तिः सर्वव्यक्त पूर्वव्याप्यमित्येव चरुभिरिति न
व्याख्यातमिति विवकरेव करेण करोरुभिरिति माघस्य पश्यति आदिः तस्य संज्ञा पूर्वक इति वचनस्य न नियामकतेति यदि वचनस्य व्याकारसमासतत्त्वस्येवमाधुनाति १५५

अनपवेति स्वरसंज्ञेयमिति व्याप्तिवारकतया तादृशव्याख्यानस्यावश्यकत्वादेव तद्विशेषेधेयादिग्रहणं हि अणत्राविनिति इति सूत्रेण विहितेत्यर्थः तस्मिन् लसन्निवेशस्य फलम्
 ढगन्तत्वादिति युधाशुक्लशब्दाभ्याम्यद्यच्चद्विस्मृतलिहितठक्कः सत्वात् यदित्यत्रोलुक्स्यात्तादवर्णप्राधान्ये प्रत्ययलक्षणाभावेनङोप्प्र स्यादिति भावः ॥३॥ ननु नरोरित्यत्र न
 रशब्देपादानाभावेपि नारीति रूपन्तुशब्देपादानसात्रैणमिहम् नरीतिरूपव्यतिक्तद्वयदानस्य फलमित्यपि नपुंशोत्तस्यैदुर्वोरत्वादित्यादिप्रत्ययसमाधेति यधर्वात्मादिना पुंशो
 रनरीति प्रथीतोपि दृश्यते किन्तु नरीणां नरीणां मर्दुति जातिमिविति अत्र मात्रपदेन नपुंशो गस्य व्यवच्छेदः नृशब्दावयवभ्रूकारस्य यथाऽलौक्यपरिभाषया छद्भिर्भवति तथा
 नरशब्देपि प्राप्नोतीत्यासुषो मूलेन विति तत्र स्थाने चरतमर्दुति सप्तम्यनपाठमभिप्रायेण समाधानवादिमतमनुवदति यत्तत्राहु रित्यादिना अत्याकारस्य वृद्धेयद्वयस्येति
 चैरननस्य लोपस्यैव वृद्धिविधानं व्यर्थमिति तस्मात्सार्थोल्लोपस्य बाधोऽस्त्वित्यादियति नन्विमि यद्यलौक्यपरिभाषेकवाक्यतयाऽन्यस्य वृद्धौ तस्मात्सार्थोल्लोपस्य बाधः

यद्यपि नृशब्देन नारीसिद्धान्तरोचं पुंशो दुर्वो गतथापि नरत्वजिति मात्र प्रतिपादनेच्छायां नरीत्यस्य वारणार्थे नरप्रहृणं बोध्यम् ननु वृद्धिविधानं
 सामर्थ्यादल्लोपबाधोत्त आह गुणेति अलौक्यपरिभाषा बाधस्य न्याय्य इति भावः अत्र गत्वनेति सामर्थ्याद्वाधोऽनुचितः न्यायप्राप्तवा
 धस्तु चित्तं सर्वेति भावः कथंचिदिति ॥ ५ ॥ धक्तदासास्त्राद्विधिशस्त्रस्य बाधस्तदपेक्षया लोपस्य दौ प्रवृत्तावपि योऽन्तरतमोऽवशिष्टवयवस्तस्य स्थाने वृद्धिर्मे

विष्यतीत्याशयेनाह गुणत्वन्यायेति गुणेशुणेभूतशस्त्रिपरिभाषा रूपैः व्याख्यास्याप्रवर्तनस्य कल्पना उचितेति शेषः तथाप्यदौ वृद्धेरेव प्रवृत्तिः स्यात्तस्याश्रयसामर्थ्योऽन्वि
 त्तिर्न स्यादिति भावेन समाधेन तन्नेति अन्तरद्वयैः सन्नियोगादिषु त्वमन्वेतुः श्वच्चादौ वृद्धेरन्तरद्वया अन्तरतमपरिभाषाऽलौक्यपरिभाषाभ्यामेकवाक्यतया प्रवृत्ति
 रसौ लोपस्य यदि प्रवृत्तिः स्यात्तादृशद्विविधानेनैव यथोमिति सामर्थ्यात् न स्यापि लोपस्य बाधेन वृद्धः प्रवृणस्यान्तरद्वये केवलान्तरद्वयपरिभाषाया एव प्रवृत्तिः किन्तु तयो
 रधी न्याय मात्र सर्वलोपस्य बाधः सामर्थ्यादिति तात्पर्यम् कथञ्चिद्विदित्युक्ते सात्पर्यमाह सन्नियोगादिषु त्वेपि यदित्यस्यानङ्गः कार
 सदाङ्गः स्य सर्वतथावपरलोपोत्तरस्युवात्तरतमपरिभाषापेक्षया परत्वेन वलवतीयाऽलौक्यपरिभाषासमेव वृद्धेरप्यस्य निमित्तकत्वेनियमिका स्यादित्यनिष्ठापतिः नन्वा
 नृगुणत्वन्यायेति पूर्वोक्तन्यायेनालौक्यपरिभाषाया अप्रवृत्तिः कल्प्यतेऽन्तरतमपरिभाषा तु प्रवर्तते ननु तदेकवाक्यतया नकारकारस्य वृद्धिः स्यादिति श्रुतिदिह रत
 सन्नियोगादिषु त्वानर्थकोर्येत्यर्थः ॥ ५ ॥

आह मूलैः अपि चेति ननु स्थानितमिति कुमारेयत्रेयादौ दीर्घस्य स्थाने यणादेशः स्थाने नरत्तमे हृत्तिरुत्तरस्य लघौ न स्यात् नारुशपाठे स्थानितः सङ्कोचादिति सपाठे नोचितः
किन्तु स्थानेऽन्तरत्तमद्विप्रथमान् लघाव तथ्याचानन्तरत्तमादेशस्य निष्ठिरित्यादेशसङ्कोचस्येति भावः यत्नावतापशेत्तरीत्याऽलोत्पपरिभाषायावधमभ्युयोः
त्यान्तरत्तमपरिभाषयापि नेष्टमिद्विरित्यभिहितम् वक्तुमस्य परोक्ता गुणत्वस्याप्येति गतिरेव प्रवृत्तेः युक्ता परिभाषयोः समत्वात् किन्तु परत्वे मलोत्पपरिभाषाया इति सेव
प्रवर्तते त्याशयेनाह किञ्चेति ननु परिभाषयोरुपगुणभावो न्न केनाप्युक्त इति कथमेव वदसीत्यत आह तद्व्याख्याति प्रकाशव्याख्यातुः प्रत्यानुसारेणेत्यर्थः यद्वा त
च्छब्दोऽत्र बुद्धिस्थायाः प्रक्रियायावधकः सन् च प्रक्रियाया व्याख्यातृणां ये ग्रन्थाः प्रकाशप्रदीपादयस्तदनुसारेणेत्यर्थः यतोक्तस्य कारसत्त्वयुक्तसमाधानमाह अत्रै
तत्कथमिति स्थाने नरत्तमेद्विप्रसस्युत्तपाठस्य भाष्ये कुमारेयत्रेयादीयणानयत्यादृक्षितत्वादिति भावः परिभाषयोरिति तद्व्याख्यातुं ग्रन्थानु
सारेणैदं नैहि अलोत्पस्येत्यस्यैव बाधो न त्वन्तरत्तमपरिभाषाया इति व्याख्यातम् व्याख्ययमिति नृत्तरयोरित्यावर्तते एकत्रापेक्षस्यैषधीना
भ्याङीत् ननु नेरोः कारस्य वृद्धिरित्यर्थ इति भावः अतस्त्वान्नरशब्देनातिप्रसङ्गः यतो नरशब्दाद्विन्न तदोयरे फातमेव व्याकारस्यैव वृद्धिविधा
नात् वान्नरस्यानर्थक्यानोनङीति विधौ तदाहाधिकमिति अमरोक्तिरिति तत्र स्त्रीत्वबोधेदेकारसमभिव्याहारस्तत्रैकेवलाकारात्तपुत्र
शब्दस्य पुंस्त्वविशिष्टस्यैव बोधकः अतस्त्वपुत्रद्वयस्यो न संदेहः पुंसां सपुत्रमाधेदीत्यादौ पुंस्त्वेन विशेषणत्वं ति शयितं पुंस्त्वबोधनायेति भावः ।
दमिवादिना लुप्तेति यस्येति चेति हरेण लुप्तेत्यर्थः एवं व्याख्याने यस्मात्पुत्रस्य विधानं न स्यात् त्वित्तेर्निर्देशो न जात इति वान्नरशब्देति प्रसङ्ग इ
त्यनुदेह इति मूलोक्ताभ्यां स्मकाराभ्या वृद्धिरुपादेशस्य स्थानितो निश्चयेति प्रत्ययविधानादेषो लोभ इत्यत आह नृत्तरयोरित्यावर्तते इति अतस्त्व इति यत्पक्षात्
यणेनारुत्याचार्यविशेषस्य स्त्रीकारदेव तदेव स्फुटयति यत्तद्विप्रसङ्गः वान्नरशब्दावयवत्तरात्तत्त्वत्तद्विप्रसङ्गः इति अतस्त्व इति यत्पक्षात्
स्त्रायामयकारान्नपुत्रशब्दस्य प्रयोगापरित आह तत्रेति पुत्रशब्द इत्यर्थः पुत्रशब्दनिष्ठदेकारसमभिव्याहारदेकारव्यवहितपूर्वोच्चारितत्वं पुत्रशब्देन स्त्रीत्वविधा
नत्त्रन्वियामकमित्यर्थः पुत्रशब्देनेति स्त्रीत्वबोध इत्यस्यादिः अतस्त्वैकेवलाकारान्नस्य पुंस्त्वविशिष्टप्रतिपादकत्वादेव ननु भवदुक्ता प्रतीकारेण मास्युनमाधेदी
गाम- १८०

ति शुभौ पुमांसमिति विशेषणोपादानमनर्थकमापद्येत्यत आह पुमांसमित्यादि अतिशयितपुल्लम् युगात् कर्माति शयः यवञ्च स्त्रियामपि ह निरकारान्तपुनराख्येवा
परंतु स्त्रीत्वैव धर्मायेच्छी प्रत्ययसमभिव्याहारोद्योतक इति हेतुम् अतएवाह मूलैयत्वेनेत्यादिना इदं तु चित्यमिति इदं वक्ष्यमाणम् खण्डनकारोक्तं चिन्तावी। इ
जमाह चिन्तावीजमिति पुंशब्देभ्यः युवाचकशब्देभ्यः डीनलोत्पत्तये डीनलोत्पत्तये कृतं तस्मात्पुत्रीत्यादाविशिष्टैः ननु पुत्रीशब्दः पुत्रशब्दमित्य
वेयमत्राह लिङ्गेति उदात्तत्वमिति भवतीति शेषः उदात्तमिदं निस्वरेण टित्वाङीपि हतैः नुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपइत्यनेनेत्यादिः यत्तु कश्चित् पुत्रादौ शेषसम्
नपुन्यादिनीचमसिपाद्येऽपि प्रयोगे सात्त्वत्यकत्वात् पुनस्य नादित्याक्रोशइति सूत्रेन गृहणमित्येव चिन्तावीजमिति तदप्येव शलमित्याह नादित्येति आदिनीश। इ

चिंता वीजंत सुतादिपुंशब्देभ्यः योऽङीननेतस्युरुषेपुत्रः पुंभ्य इत्यनेनपुंशब्दायपुत्रशब्दात्तत्पुरुषेपुत्रस्यारिसदा तद्रत्यर्थेकेनलिंगविशिष्टपरिभाषयापुशब्दोकोरोदात्तत्वेपुत्रडादेशेनतत्प्रवृत्तिः सानुबंधकत्वादतत्तन्नोदात्तमितिहृत्तिस्वरणनोदात्तत्वमिति नादिन्यक्तोशः पुत्रस्येयस्यपुत्रादिप्रवृत्तिस्तत्फलगतस्त्वध्यचः परस्यपरस्यादिनोशब्दपरत्वासम्वासुत्रटः स्थानिवद्भावेनदुहितृशब्दत्वेपिपण्डितिनिर्वेधेन तस्यकृत्येयद्वितीयेपमात्रबाधकत्वात्तदित्वसामर्थ्याच्च इदंचवार्तिके तत्पुरुषेगवप्रवर्तनेकारसंस्थेति सूत्रेउपसंख्यानत् तच्चात्यासंभवात्पूवोत्तरसाहचर्येणचतस्युरुषस्येतनेनवदुश्रीहोडीवर्षमिदमित्यपास्तम् ॥ अथप्राप्तसंभवादिनिर्दिष्टपत्रगतशब्देनेत्येवमवगतं

१॥ आत्मासम्बाधितिः प्रकृत्यासम्बाधितिः डीपा नव्यवधनेन येन तावत्
धान्यायेन रेष्वाकारमात्रव्यवधानेन तस्य प्रवृत्तेरिति भावः ननु पुत्रदूददेशपक्षे सुतपुत्रीयात्रस्थानिवद्भावेन दुहितृशब्दान्बद्धिनिषेधः स्यादत आह पुत्रदूदिति
ऋक्तेत्यद्वितीयेन तावत्तन्मये नेत्यादिः ननु दायोपि निषेधस्यासिद्धयर्थे नान्नपदं मुक्तकथः स्वस्वादित्यश्रयत्नात्तमिति प्राग्व्याख्यातमिति दिट्टेयस्यापि निषेधः स्यादेव
त्यत आह द्विवसामर्थ्यादिति कोरस्येति सूत्रस्य तत्पुरुषप्रवृत्तौ साधकमाह तच्चेति कोरस्येति सूत्रे न्वेयर्थः पूर्वोत्तरेति चाचंयमेति श्येनतिलेति सूत्रयोश्चिन्त्यः ए
तेनो प्रज्जनीयाकन्येयस्य सम्भवादित्यसम्भवादित्यसङ्गतमिति तस्य शास्त्रम् साहचर्यस्य बलवत्प्रयोजनकायादशनात् एतेन उक्तरीत्या सूत्रोत्प्रेष्यवति कस्य
तत्पुरुषस्य सम्भवात्प्रवृत्तेरेव बहुव्रीहौ डीवर्थमिति सूत्रादुहितायस्यादिति बहुव्रीहौ डीवर्थमिति यथेति नान्यथा ननु तापुत्रीयस्यैवैव विप्रदेसमा सोवा

डीवर्षमिष्ययसङ्गतमियाह उपसर्जनत्वेनेति मुलेडि. क्करणसामर्थ्यादिति षड्डीडि. क्करणसामर्थ्यादित्यर्थः. यत्तद्वावमाह यदश्चेत्यत्रेति प्रकारान्तरेणाशुताथो
नामितिन्ययस्यात्राप्रवृत्तिमाह द्योतकत्वादिति स्त्रीप्रत्ययस्य द्योतकत्वादित्यर्थः. द्योतकविषयेहो ब्राह्मणविरादौ पञ्चकस्यातिपदिकार्थे यदोहितसंख्यायाः प्रस्तायाः
भिधानेपितत्रसमुच्चयस्य दशनादिति भावः. तेन अनुक्तानामिति व्याख्यानेन ग्रामदिकेति अल्यग्रामाग्रामदिकेत्यत्र ग्रामशब्दादिकप्रत्ययस्य प्रयोगः. इदम् बहुवच
नोपादानेनानुक्तानामसङ्गद इत्येतत् ननु तापः आगधिकारकरणेऽङ्गीवाद्यवयवड. कारस्यातद्विततिनिषेधादिस्त्वानस्यादेत आह डीवादिस्ति ननु द्वाद्वितीस्त्वे
ड. कारे च्चरणगौरवमत आह टीवादय इति ड. कारस्य स्थानेन कारस्यैवोच्चारणमस्ति त्वमिति प्रायः. दाबादिनाहितमज्ञानादन्तप्रातिपदिकत्वापत्त्यापि धातुत्वात्
इत्यन्तोदात्तत्वापत्तिरित्याशङ्क्यवारयति तद्वितान्तेति तत्वेन सति सर्वनामधातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य तोकेमिति शकटायनमते सर्वत्रैव प्रवृत्तिप्रत्ययविभाग

दित उपसर्जनत्वेन तत्र डीपो प्राप्तेऽपि दिक् डि. क्करणसामर्थ्यादिति यड्. श्वेत्यत्र सामान्यग्रहणाविद्यानाग्रैडि. कारणसामर्थ्यादित्यर्थः. चोक्त
त्वाच्चेत्यपि बोध्यम् अनुक्तानामिति तेनात्यर्थे ग्रामदिकारयः साधवः. इदं भाष्ये न दृश्यते. दापः प्रागिति डीवादिषु ड. स्यस्त्वान्तुचुड. इति सू
त्रकरणेन सेतस्यति टीवादयस्ववर्ते संतु तद्वितान्तात्वात्प्रातिपदिकत्वेपि फिटस्वरनेन प्रवृत्तिप्रत्ययविभागान्नृन्येयवत्तद्वृत्तिप्रकारभिर
नानुवधवैयर्थ्यापत्तेश्च अतएव सिद्धान्ते लिङ्. विशिष्टपरिभाषणान्न फिटस्वरः. दापप्रत्ययो विजातीय इकारानुवधश्च नकारेण द्युत्पत्त्या
धवम् टिलोपस्यनस्तद्वित्तुत्यनेनैव सिद्धेः यस्येति लोपेद्विति औडः. श्यामिति वार्तिकस्याप्युपलक्षणम् ओगुणेति नचेत् ग्रहणहीनवादिषु
नद्वितकार्यो भाव ज्ञापनार्थेन पङ्क्त्या दौर्बगुणेन निवाच्यम्. कुरुरित्यादिमिथ्यार्थस्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तभावज्ञापने आसुरायणीत्यादौ ॥

सम्भवात्तादृशसमुदायस्याप्रसिद्धिरत आह प्रकारेति प्रकारषकाररूपैकैभिन्नानुबन्धोत्तराणामर्थ्यादित्यर्थः. यदि सर्वत्र फिटस्वरः स्यात्तदानीन्तनत्वेन वस्यति
तिस्रो वैयर्थ्येभ्यः एव अतश्च तादृशेषु फिटस्वरस्य प्रवृत्ति स्त्रीकारादेव सिद्धान्ते युनक्तिरिति सूत्राग्रागेव पाठरूपमिद्वान्तेनैव. प्राकृतदिताधिकारकरणे लाघवात्
मया द्वादप्यप्रत्ययदिति यस्येति चेति सूत्रे नृदकारग्रहणाभावे औडः. श्यामिति वार्तिकमपिनकार्येभ्योऽह औड इति इदं ग्रहणमिति यस्येति चेति सूत्रे नृद्वहणमित्य
र्थः. ईद्वहणेन ईकारोऽस्त्रीप्रत्ययेयवसाज्यातद्वितकार्यो भावकल्प्यने कुरुरित्यादौ तद्वितकार्योपनिर्गतः स्त्रीप्रत्ययेनैव साजायमादाय ज्ञाप्यवचनेन स्त्रीकार्यस्य

तथा च व्याप्तिरित्याह कुलरित्यादीति अतएव साधः प्राक्तनदधिकाराकरणादेव दिगिति दिगर्थस्तु ईदृहेन ज्ञपूख्यो प्रत्ययेन दित्तकार्यो भावो ज्ञाप्यतानावैवा
सुगयीत्यादिसिद्धिर्यद्यपि विषयि तथापि ज्ञापकसिद्धवचनान्तरकल्पनापेक्षया यथाश्रुतमेव सिद्धिर्नि योगार्थमात्रवृत्त्यागमति प्रसक्तमन्त आह आत्मानमि
तीति मूलोभयथेति शत्रुत्तस्य कतिप्रत्ययान्तस्य च सत्वपि यौवनमिति भस्मादृतिपुवद्भावः अनयोरय विशेषः शत्रुत्तादु दित्तश्चेति ज्ञाप कतिप्रत्ययान्तानुकारि
कारादिति ज्ञाप आद्यशत्रुत्तमदत्यस्य प्रवृत्त्यानयाऽदान्तमिति उत्पुक्तवृत्त्यति भिस्मादीति अतस्त्वपूर्वोक्तरीत्या पुवतीत्याकारकस्य शब्दद्वयस्य स्वीकारादेव
ननु यूनस्ति शित्सुताया क्तद्वितादत्यस्या होनकार्यः लिङ्गविशिष्टपरिभाष येव सिद्धे रत आह युवतिशब्द इति दिगिति दिगर्थस्तु क्रुत्तस्य द्वादिगिपि युनीशब्दोपि
साधुगिति कश्चित् मन्त्रेन नाप्राप्तिर्येन यूनस्तिरित्यस्य क्रुत्तमेव इति सूत्रापवादलाह कृते पिङ्गिमिलिङ्ग विशिष्टपरिभाषयाऽस्य प्राप्तेरिति इति स्त्रीप्रत्ययविव
क्षेपिपस्येति लोपानपत्तेरतएव दंष्ट्रिनीत्यादौ टिलोपोनेति दिक् भिष्मीकरोतीति आत्मानमिति शेषः दिगिति दिगर्थस्तु पाठस्य विकाराभावमा
त्रज्ञात्यये कत्वेव ज्ञादीनामप्यभावापत्तिः अतएव युवती करनिर्मथितं दधीत्यादिप्रयोगसिद्धिः युवतिशब्दे लिंगविशिष्टपरिभाषयेव प्रातिप
दिककार्ये सिद्धे तद्विना दत्यधिकारो लिंगविशिष्टपरिभाषाऽनित्यत्वज्ञापनार्थेदूति दिक् ॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥ नीलरूपवदिति प्रत्ययस्या
दिति सूत्रस्येनासुवत इति भाष्यप्रयोगेण क्त्वित्वाघवानादरस्यापि सूचनान्क मेधारयान्तत्वर्थी योपि क्वचिदिति ज्ञापनान्नैतत्प्रयोगानुपा
रणमाश्रयणोपशयनमः अथ स्त्रीजसमौडित्यादिना विहितानामप्राप्त्यानामर्थविशेषेव स्याच्छयति प्रातिपदिकार्थेति मूले मानत्रशब्द ॥ पतिगिति बोध्यम्
स्येति अत्र शब्दशब्दोपादानेन नायमात्र च प्रत्ययद्वयस्य स्यति अस्वपदविग्रह इति मधुरांस्वमादि समासस्य विभाषाधिकारोपत्तेरिति मानत्रशब्दस्य शब्दशक्ति
सुभावाहुनिविषयत्वमेवेत्येवमुक्तम् अतएव काल्पान्तरिकमात्रशब्देन घटमान्तररूपवदित्यादौ सर्वे घटादिति वृत्तानां विग्रहः इदमपि सूत्राद्विज्ञायोगस्य प्रवर्तने
तिङ्गस्मानाधिकरणे प्रथमैति वार्तिकोक्तिः चतुर्न कर्मधारयान्तत्वर्थी यो बहुव्रीहिसंज्ञक इति वचनवृत्तिरित्याकल्पनमूलकमपि यथा नीलघट मूलमिति
त्येव प्रयोगेन तु नीलघटवदिति मत्वर्थे बहुव्रीहौ द्विणेव विवक्षितार्थेनाभात् बहुव्रीहौ द्विष्टेति युपादानात्तस्मात्प्रवर्तनित्यादि भवत्येव अत्र क्त्वान्तस्य शब्दस्य कर्म

आयसंज्ञकस्य जातिविशेषवच्छिन्नेऽस्ति बहुव्रीहिः स न तादृश जातिविशेषवच्छिन्नप्रतिपादकः स च त्वत्तद्वचनविशेषान्तरूपवदित्यनुपपन्नमत्र आह नील-
रूपवदिति भाष्यप्रयोगेणेति तत्र हि अस्युपदिष्टि किम्वदुब्रीहिः न विद्यते सुप्रवर्तयस्मिन्नेह न दसु विति आहोस्मिन् सुप्र असु विति तत्सु त्ववदिति वित्तकरो यदि विद्वा-
यते असु ब्रूतोऽस्येति बहुवचनमिदं यत्र त्वन्त प्राप्नोतीत्युक्तम् आपि परे पदद्वयस्य विद्यमानसु वनकनदवयवाकारस्य प्रत्ययस्य कावृत्त्येव त्वमिति सूत्रार्थस्य मतदा-
जीनिष्यते न च लाघवानादुरणस्य प्रतिपत्त्यर्थस्य बहुव्रीहेर्मनुपि असु ब्रूत इति दर्शितमिति लाघवानादुरागोप्यसम्मतमिति भावः नामार्थयोगित्यस्य नान्मभ्यो-
विषि समासकृत्वा भेदः संसर्गः प्रतिपाद्यत इति वाच्यमनदनुपपन्नम् पुष्यवन्तपदार्थयोः सूत्राच्च त्वमो भेदाप्रतीतिरत आह नामार्थश्चेत्यादि न च नान्मो रथो-
नामा र्थो न योरिति यस्तीतस्य सवोत्त्विति वाच्यम् वृत्तावभेदे कत्वसङ्ख्यायापत्तं विना भानस्यात्यत्र सिद्धान्तित्वेन तद्वचनान्तेन समासासम्भवात् तत्सम्बन्धसंब-
धितो यत्र भेदस्तत्रैव विशिष्टव्युत्पत्तयेऽङ्गीकार इति सिद्धान्ताल्लघमभेदः संसर्ग इत्याशङ्कते यद्यप्यभेद इति औपधिकभेदेनेति दिवसा दवच्छिन्नो राहुशब्दार्थो

नामार्थयोगेति नामार्थश्च नामार्थश्चेत्येकशेषः अभेदः संसर्ग इति यद्यप्यभेदो न संसर्गः गङ्गोः शिर इत्यादौ वैपुधिकभेदेन वषट्पुपपादना-
स्य भाष्ये कृतोच्चात्तथापीतरसवधानवच्छिन्नविशेषविशेषणभावसंसर्गस्य तेन शब्देनाभिधाना न्न दोष इति बोध्यम् व्युत्पत्तेरिति ॥ ७ ॥

घट्या दवच्छिन्नः शिरः शब्दार्थ इति कल्पनयाऽवयवावयवविभावरूपसम्बन्धोपपादनेनेत्यर्थः किञ्चाभेदो यदि संसर्गोऽस्य नीलो घट इत्यत्र नील शब्दान्तरिमो-
नवष्टीत्यादिति तादृशवाक्योच्छेदादिति तत्रैव सति समानाधिकरण्यधिकारसमासविधानानुपपत्तिरिति वाच्यम् विशेषणवाचकप्रतिपादकात्पक्षे संस्तेपि विरुद्धविम-
मथशानवरुद्धत्वे सन्नेकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वरूपसामानाधिकरण्योपपादनसम्भवेन तत्समाश्रयकात् अतएव तस्मात्स्य सपर्ययादौ सामानाधिकरणेन वधी-
समासनिषेधस्याप्युपपत्तिः किञ्चाभेदस्य संसर्गविकृतद्धितसमासेभ्यः संबन्धाभिधानस्यावप्रत्ययेनेति सिद्धान्तान्न जायैरुक्त्यादौ भावप्रत्ययेन सम्बन्धस्येवने-
लोप्यलमिति त्यादावपि सम्बन्धाभिधानादिति न च भेदः संसर्गः प्रथमावाच्यगवेति श्रमिति व्यम् धात्वेन धनवान्नील इह घटस्य शेषे त्यादावपि तदभिधानदर्शनात् सं-
वधानवच्छिन्नेति यत्राभेदः संसर्ग इति यावद्धारस्तत्र विशेषणतायाः सम्बन्धवच्छिन्नायाः सम्बन्धघटकतया भानेन सम्बन्धानवच्छिन्नविशेषविशेषणभाव एव

पदार्थयोः संसर्गत्वेन बद्धिपत इति भावः अयमपि विशेषणतावच्छेदक विशेषणतावच्छेदक धर्मभेद मूलकारोपित आश्रययोर्भेदो यत्र तत्र वैवर्त्तमानतया भासते तेन घटो घट इत्यादिन प्रयोगः ॥ ३ ॥ तादृशसत्त्वस्य भावेन दृष्टान्तबाहू नोलुप्त्यलमिति प्राप्तौ तदुक्तो ग्राम इत्यादौ तादृश नियमे व्यभिचारः शङ्कानिरस्यति मूलनेचेति प्रकृत्यर्थेन दुर्बोदश्चित्रगुणिर्यादौ तज्जन्यबोधश्चित्राभिल गोसत्त्वत्वात् तादाकारकत्वेन पूर्वपदार्थे स्यात्तरपदार्थेनादृशसत्त्वस्य विशेषणता नियामकत्वादौ शोनादप्युक्त्यर्थेन त्ति अत्र उक्तं नियमे अत्राभिव्यक्तिरादितिवारूपस्य पूर्वपदार्थेनादृशसत्त्वत्वेन विशेषणतया भावेन स्पष्टत्वादिमिति भावः आदौ तादृशतावच्छेदकत्वमिति वाक्यादौ तन्मकभाषिकोऽतदुक्तमिति बोधः समासात् तदुक्तकतुक् प्राप्तिर्येति रीत्या बोधस्तत्रादौ तदुक्तस्य प्राप्ती कहेतुता न्वयदर्शनं व्यभिचार इत्यर्थः व्यपेक्षा रूपस्य सामर्थ्यस्य सत्त्वसमास इति मतमाश्रित्य कृता माशङ्कान्तिराचष्टे नचेति कृतव्यागस्येति वक्ष्यमाणेन भावप्रधानभाष्यतामिति वचनेन प्रत्ययार्थकतुः प्रस्ताप्यार्थे क्रियाविशेषो

नोलुप्त्यलमित्यादौ तत्राकृतत्वादिति भावः अप्युक्त्यर्थे वदुब्रीह्याविति अत्र प्रष्टीपदं सप्तम्या अयुपपलक्षणम् वीराः पुरुषाय स्मिन्नित्यत्राप्य व्यभिचारात् सर्वत्र प्राप्तौ तादृशतावच्छेदकत्वमिति न च व्यपेक्षावादोऽपि प्राप्तपदादिविवक्षये पक्षीमादौ कृतस्य गस्य प्रत्ययार्थे प्राधान्यस्य दृष्टौ त्यागेन विशेषण विशेषणभाववैपरीत्यसिद्धतया प्रकाराप्रकारी भूतकत्वादकस्याभेदेनैवान्वयात्ताव्यभिचार इति वाच्यम् नाम जन्यप्रतीतिविशेषोऽप्यर्थोऽप्येवैवान्वयः

पणतया भावस्यानुभवसिद्धतादिति यद्यपि कृतत्वात् तद्विज्ञानजन्यबोधे प्रकृत्यर्थे निष्ठप्रकारतामिरूपिता प्रत्ययार्थे निष्ठाविशेषता तयापि ॥ सचाभेदेनैवेति ॥ तद्विज्ञानजन्यबोधे प्रत्ययार्थे विशेषणतयैव भासते उक्तपक्षेन वलात् तद्विज्ञानजन्यबोधे विशेषणविशेषाभावस्य वैपरीत्यकल्प्यते विशेषणविशेषाभाववैपरीत्यं च भवतामपि कृतसमेव चित्रगुणिर्यादौ विग्रहवाक्यजन्यबोधस्य गोपदाशुसुख्यविशेषकस्य समासजन्यस्य तौ गोविशेषणकाल्प्यदार्थे सुख्यविशेषादर्थस्य कर्मस्य दर्शनात् प्रकाराभूतत्वेति गत्यर्थो कर्मकेत्यनेन कर्तरित्वात् प्रत्ययस्य विधानात् उक्तदृष्टान्तेन प्रकृत्यर्थस्य विशेषणतया भावन्ती कोरप्रत्ययार्थस्य तत्र विशेषणत्वनिष्पन्नत्वेन उदकशब्दार्थो विशेषणमिति न व्यभिचार इति भावः नासाथ्येति निवृत्त्युक्तौ तामपदं सप्तमपरमे वेति सुफटाभविष्यति सवच्च तज्जन्यबोधविशेषात्ताः पुनः कर्तुं विशिष्टप्राप्तिरिति याया सम्यक्तेनि तादृश्याङ्कियायामेवान्वयो वाच्यः सच भवता परिहृत इति व्यभिचारोऽतदुद्धरः विशेष्यस्यैव ग्रहणे साधिकाच गो नित्याय रसुपसुरिति वाक्य

श. र.
श्री. भे.
१८३

स्यप्राप्त्याप्यतिवारणाय स्वीकृतायापदार्थः पदार्थोनात्वेति ननु पदार्थैकदेशेनेति व्युत्पत्तिः सैवैवाशयेन दूषयति नामजन्येयादिना ॥३॥ इत्येतस्मिद्धदिति सतेनेयं
व्युत्पत्तिर्यद्यपि लौकिकी तथापि सद्धकावितेनाश्रयतेनामजन्यप्रतीतिविशेषयोर्भेदसम्बन्धेनापि यद्वाः पुरुषइत्यादावन्वयोभवति यद्यपि तशापियत्र सामानाधिकर
ण्यत्वात् भेदेनैव भेदसम्बन्धेनाप्यतादृशस्य लेतत्वीकारो जापुरुषइति वाक्यादपि सत्वसम्बन्धावच्छिन्नजवावच्छिन्नप्रकारताकथोपापतिमिति भावः परोक्त
रीत्या तत्र प्रत्ययार्थकतुविशेषणत्वमभ्युगम्याप्युक्तरीत्या न्वयवोधस्तपयति दर्शितवस्तुतः प्रत्ययार्थस्य विशेषणत्वमवनेकिञ्चिदत्र साधकमित्याशयेनाह पदतीत्या
दौमिडा मिति अयम्भावः श्रूयमाणानामनेकानिवादिनाङ्कत्रोद्देशात् शक्तिरूपकत्वापेक्षायास्त्रययानुपूर्व्यानावाच्छक्ततावच्छेदकत्वानाधर्मकल्यणीयेति गौरवन्त
मष्टानिभूतैकानुपूर्व्यवच्छिन्नधातोर्वशक्तिः पञ्चसुक्तस्यमेवेत्साधवमवति मिडा ननु द्वातकतैवेति कालइव शास्त्रः कर्ता तत्र विशेषणमित्यसु अतस्त्वाधोक्
अनेह इत्यादौ धातुमात्रादपि कर्तुविशेषणकथात्वार्थे क्रियाविशेष्यकवोधोपपत्तिः द्योत्याथस्य विशेषणतावहेतुमिति चेति सूत्रभाष्ये स्पष्टा अतस्त्वस्त्रियामिति ।

पदार्थः पदार्थेनेयेतस्मिद्धो नियमइति नामजन्यप्रतीतिविशेष्ययोस्तथान्वय नियमस्य व्यभिचारइत्याशयात् पदतीत्यादौ मिडा न्व्योक्ततया प्रत्या
यार्थप्राधान्यन्यागोपि अत्र तत्तयागेमानाभावइत्यन्ये त्रातावुदकस्य कर्तृतायात्वर्थः तस्य कर्मणि लक्षणैति ननु ताम् अन्यपदार्थस्य दुरुपपादत्वा
सूत्रभाष्ये स्वीतलस्पदादिवाच्यत्वपक्षे तस्य प्राधान्यापत्तौ द्विवचनाद्यनुपपत्तिरुक्तान्तस्त्रीत्वस्य प्रत्ययदोषत्वपक्षे यत्र तु प्रत्ययार्थप्राधात् तत्र सकार्थीभावोति
त्येसाधकमस्ति तत्र तस्य विशेष्यत्वमेव सवच्च तयोरेवेति कर्तोरिह दिति गत्यर्थो कर्मकेनापि दशास्त्रवलात्तात्त्राप्यसमभिवाहारे तस्य कर्तुविशेष्यत्वमेवोचित
मिति ननु नानाप्रत्ययार्थप्राधान्यस्य यागः प्रत्ययस्य कर्मणि लक्षणया अस्युद्यगमाद्विशेषणीभूतं क्रियाइत्युद्देशेनासु त्वेनेदकस्यान्वयइति नानुभवसिद्धशाब्दवो
धानुपपत्तिरिति पक्षेन चिदुक्तत्तद्वृषयति प्राप्तवुदकस्येति दुरुपपादत्वादिति भवदुक्तरीत्या कर्मणेन्यपदार्थत्वेनाभिप्रेतस्य प्राप्तपदेनैव लक्षादिति भावः यव
स्वदुर्ग्रीसुपजीव्यस्यैकधर्मविशेष्यकवोधजनकत्वस्य भवदुक्तरीत्या त्यागेन वदुक्त्राहितमास्तुतपयति त्रिष्वङ्गाराण्यकार्थीभावोति वाक्यप्रत्ययवोधकत्वेन
दृष्टानाम्यदानमैकशक्ताविशिष्टविषयैको पस्थितिजनकत्वमेवैकार्थीभावः स एवात्र समर्थः पदविधिविशिष्टादाश्रीयते ॥ ७ ॥ ७

गमः
१८३

व्युत्पत्त्यः ताभ्यर्थो रित्यादयः भिन्नोपस्थिति विषयाः विभिन्नशब्दाभ्याञ्जनितानि भिन्नशब्दोपस्थितिस्तद्विषयास्तैत्तत्कार्थोभावः श्रुतगमेन व्यभिचार इति तत्पुरुष
 सर्वव्यभिचारदर्शनाद्ब्रूद्विषयत्वात्तु धावनं व्यभिचरति भावः अत्रैतदस्वोपस्थितिः अपेक्षाकारेण यथा यथा वदन्ति वाक्ययोः समानार्थो वैधकत्वमिति
 नियमस्य त्यागेन वस्तुतस्तु तादृश नियमानुरोधेन प्राप्तोदकेत्यादि समुदायाहात्वाच्च प्राप्तिकर्त्रे भिन्नोदककर्मैवेव बोधः अतएव पूर्वोत्तरपदयोः सामानाधिकरण्यात्
 न विहितवद्ब्रूद्विषयमास्योपपत्तिः अतएव प्राप्तभावे इत्यादौ प्राप्तिकर्म भिन्नभावात् नैति बोधात्तादृशपदभायोपदयोः सामानाधिकरण्यात्सुवद्भावः स्यसिद्धिः उदका
 दैकादृशानिरूपकत्वबोधेपि विशेषणीभूतक्रियायां तस्यैव सांख्योपस्थितिः शिखोपस्थितिः शब्दबोधस्तु विविधे आभेयेणोपपाद्य इति शब्देन्दुशब्दरेत्युच्यते म
 लेनापि निपातार्थ इति व्यभिचार इति शेषः यथा घटः पटश्चेत्यवयवशब्दार्थसमुच्चये पटस्य निरूपितत्वसमर्थेनान्वयदर्शनात् तेषाम् निपातानाम् सर्ववन्द्यपटस

सर्ववन्द्यैवैवोपस्थित्युत्पत्त्यश्च भिन्नोपस्थिति विषया इति न दोष इति भावः स तेन राजपुरुष इत्यादौ व्यभिचारः राजपदार्थेन पुरुषपदार्थयोः स्वस्वा
 मिभावैर्नैवात्त्वयः संवेधितसंज्ञायात्तु नमानमिष्ययास्तम् नार्थीति घटश्चेत्यादौ समुच्चये स्य घटे भेदसम्बन्धेनान्वयादिनिभावः द्योतकतेति घट
 पदेनैव विशेषस्योपस्थिति रिति तत्राप्यन्वयस्याभाव इति भावः अतएवानुभूयते इत्यादौ सकर्मकत्वम् ॥ ७ ॥ अत्रिभिः पटशब्दार्थस्य घटे भेदे

नान्वयान्न व्यभिचार इति भावः एवञ्च घटः पटश्चेत्यादौ पटशब्देन संमर्गो यत्र तत्रान्वयबोध इति व्यवहारोपनानुपपत्तिरिति भाव इति असम्यक् निपातानान्व्योतका
 ताभ्युपगमादेव सकर्मकत्वमिति प्रकृते भूयतु त्विष्युपसर्गसमभिव्याहारादनुभवानुक्तलव्यापारबोध इति स्वाध्यायफलव्यधिकरणव्यापारबोधकत्वात्सकर्मकत्व
 मित्यर्थः केचित्तु निपातानां वाचकत्वेपि नानुभूयते मुखमिष्यादौ धातोः सकर्मकत्वस्य सुखदैकर्मत्वस्य चानुपपत्तिः त्वस्युत्तमनिपातान्यतरार्थफलव्यधिकरणव्या
 पारवाचकत्वस्य सकर्मकत्वरूपत्वात्तमेव स्यात्तु न्यतरार्थफलसम्बन्धित्वेनोद्देश्यत्वरूपत्वात् सर्ववन्द्यसुखदैर्धानुत्पत्तिरिति पातार्थे फलसम्बन्धित्वाल्लमे
 णिलकारमिदं शिरोचिन्न वैकुण्ठमधिगते ते हरिश्चामिनाभूमय इत्यादिमिदं प्रसङ्गात् वैकुण्ठैर्भवदुक्तमेतस्या समभवात् तस्मादेतच्छास्त्रीयकर्मसंज्ञा
 कार्थोन्वय्यर्थकत्वं सकर्मकत्वमेतच्छास्त्रबोधितकर्मसंज्ञकत्वदुःसंत्वमित्येव युक्तम् आत्थान्वयिविवक्षाया न्योतकत्वमेव तदिति रिति निपातानां वाचकत्व

三 四 五

[illegible]

[illegible]

शब्दस्यापि प्रयोग उपपद्यते इदमत्र बोध्यम् आन्यपरिच्छेदकपरिमाणानुसर्वत इति तलक्षणलक्षिते परिमाणविशेषसंबन्धेनादिशब्दानामयोगः तदुक्तम् अहमुष्टि
भवेत्किञ्चित्किञ्चिददृष्टोत्पुच्छत्तः पुच्छलानि तु त्वारिआदकः परिकीर्तितः चतुर्गुहको भवेद्वेण इत्येतन्मानुलक्षणमिति धान्यपरिच्छेदकसवैषम्यवृत्तौ मानंतु प
लञ्चकुडवः प्रस्थआदौ द्रोणसवचधान्यमाने बुविज्ञेयाः क्रमशो मोचमुरोणादिति आदुकाद्रोणशब्दाद्वैचैदी तदुक्तमममसिद्धे न अस्त्रियामाठसद्रोणखारी
वाहोत्किञ्चित्कः कुडवः प्रस्थद्वयाद्याः परिमाणार्थकाः प्रथमादिति पलान्ति कुञ्चित्कमुष्टिः कुडवस्तच्चमुष्टयम् चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुः प्रस्थमथादुकम् अष्टा
दुको भवेद्द्रोणो द्विद्रोणः सूपे उच्यते सार्धः सूपो भवेत्तवरी द्विद्रोणो गुणयुदाहता तामेव भारज्जानीयाद्वाहोभारचतुष्टयम् शुक्रमेवेच्छिदस्मान्निद्रुगणत्तद्वेषुत्विति
सूत्रे परिमाणग्रहणमन्मानप्रमाणयोः सुपलक्षणम् आतस्वतुलादिशब्दभ्यः प्रथमासिद्धिः मनुलक्षणया सोधित्यनुपपन्नलक्षणाशेनामनियततया प्रतिपदिकज
न्यनियतोपस्थितिकलस्य त्रासत्वादत आह लक्षणोच्येति तथाच यस्य पदस्य लक्षणयावाक्यार्थबोधजनकता तत्पदशकतावच्छेदकस्यारोपे लक्ष्ये आदौ भव

द्रोणत्वादित्येयता विशेषवच्छिन्नयत्नादियरिच्छित्तत्त्वान्यादि परिच्छेदकत्वसमानाधिकरणो धर्मो द्रोणः खारी आदुकमित्येव तदुदाहरणं भाष्य
क्तमाधुद्रोणो व्रीहिरिति तु सिद्धो माणवक इति वल्लक्षणया साधुलक्षणान्नशक्यतावच्छेदको रापयव ॥ ५ नीतिकल्पनीयम् सचारेणे सुख्यार्थवाधश्चा
नानन्तरमिति सुख्यार्थवाधज्ञानमस्याः कारणमुख्यार्थसम्बन्धग्रहश्च तथा लक्षणान्नसूरूपमगिहेतुर्न शक्तिवज्ज्ञाताशादवोधहेतु यदपदार्थे समन्वित्वस्य वृत्तित्वा
त् गङ्गाया इवोपदतिवाक्याद्वा वृत्तिर्दोष इत्यवबोधः तदुक्तद्वयप्रकाशे सुख्यार्थवाधे तद्योगरूढितोऽर्थप्रयोजनान् अग्न्याः शीलस्य नित्यसालक्षणरोपितान् क्रिये
ति अत्र सुख्यार्थवाधादि नित्यहेतुः आरोपितान् क्रिया आरोपितो व्यापार इति तद्वारख्यातारः सवच्छसुख्यार्थवाधज्ञानञ्च सुख्यार्थोपस्थितिमाधमिति सुख्यार्थ
स्य प्रथममुपस्थितिः पदार्थैव भवति तच्च पदं स्वार्थयव — प्रथमतः संस्कारमस्मिन्नेति पदमवलक्षणमिहो माणवक इत्यत्र सुख्यार्थस्य सिद्धस्य कोपादयोऽयं
यास्तस्मात्तरीयगुणानाम् माणवके दर्शनेन सिद्धत्वेन त्रारोपो भवति सिद्ध इति पदञ्च स्वप्रवृत्तिमिति रूपप्रतिपदिकार्थवत्संस्तुतम् भवति यथा तथा द्रोणा
व्रीहिरित्यादावपि व्रीहौ द्रोणत्वरोपानन्तरं द्रोणाभिन्नाव्रीहिरित्याकारवोऽयः एव सतेभ्य आरोपिते त्रैणल चार्त्वाहि रित्याकारकसवबोध इति केचित् ॥

तत्तु कचनस्त्रस्यतिवदन्मियादिभ्यश्चमन्तारभावापत्तेः रातेनद्राणान्नपरिमाणपरिच्छेदोब्रीहिरितिबोधोपपन्नयेद्वतार्थकतद्विज्ञादिदृष्टान्तोपादानम
युक्तमित्थानितम् एवंचप्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयशेखेव प्रातिपदिकार्थेपदेनग्रहणस्यसिद्धौच अलिङ्गः अव्ययानिलिङ्गः प्रवृत्तिनिमित्तकाः लिङ्गमेवप्रवृत्ति
निमित्तंयेषान्ते स्त्रीयुक्तान् नपुंसकमिति यथा अन्येसर्वैकलः श्रीः ज्ञानमियादयः उपलक्षणमिति तेनयोजितवद्वुयस्याभित्यादिसद्वहः तदुच्यतयन् दोगा
भेन्नपरिमाणपरिच्छेदोब्रीहिरितिगीत्याशब्दबोधकतैवलक्षणानादुत्थनयन् तद्वच्चैति तज्जन्यनियतोपस्थितिकत्ववैयर्थ्यः प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयस्य
लिङ्गस्यापुपलक्षणम् तेनयत्रदशानिलादौलिङ्गस्यापिनियमेनप्रातिपदिकजन्यनियतोपस्थितिकत्वन्नप्रातिपदिकार्थेप्रथमेत्यनेनैवप्रथमासिद्धिः परिमा

एवंचप्रातिपदिकार्थेदृत्यस्यालिङ्गालिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकाश्चोदाहरणम् अन्येसर्वैलिङ्गाद्याधिक्यस्वपरिमाणग्रहणपरिच्छेदकमात्रोपलक्ष
णम् तद्वन्नयन्नाह सतावदेवसुवचमिति नियतोपस्थितिकत्वमिति तद्वच्च प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयस्यपुं परिमाणचप्रातिपदिकार्थेालिङ्गप्र
त्ययविशिष्टाशेनलिङ्गस्यहत्वादिकचमनोनियतोपस्थितिकमिति तत्सर्वेतेदर्थेनैवगृह्यते लिङ्गोदाहरणतटस्यैतद्विमितिवोध्यम् अकारान्त
प्रातिपदिकान्कस्यापिनियमेनानुपस्थितेस्तस्यतदर्थत्वाभावात् सानस्यादिति नचलिङ्गविशिष्टपरिभाषयामिद्धिः यथान्यसेप्रातिपदिका
शेषेदेनप्रवृत्तिनिमित्तप्रययोरवग्रहणेन लिङ्गग्रहणेनतत्त्वाधिक्यस्यैवग्रहणेनहिमानस्यादौमहत्त्वस्याधिक्यसंत्वेनतदसिद्धिरित्या
ययान् द्रोणादिशब्देभ्यः परिमाणस्यापिनियतोपस्थित्यात्तदपितदर्थस्येतिभ्यः प्रथमासिद्धिः ॥

ति प्रातिपदिकार्थेदृत्यनियतोपस्थितिकमित्यत्रान्वयः यदिकस्मादिशब्दजन्योपस्थितौलिङ्गस्यापिनियमेनमानन्तदोतेयोदिप्रातिपदिकार्थेद्वयवसिद्धिमियाशयेना
ह लिङ्गप्रत्ययेति यत्रलिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टाद्रमगोरित्यादेर्लिङ्गमात्रमधिकंबुध्यते तत्रतावत्तान्नस्ययत्रतुयुगोपमदत्तादिकमपियस्माच्छ्रमाविद्येयमेतज्जन्य
नियमोपस्थितिकमिति तत्रापि तावन्नात्रेणैवप्रथमायाः सिद्धिरितिभाष्यः नन्तुलिङ्गग्रहणत्वादिबोधमिवस्यातत्राह लिङ्गात्तद्वरणमिति अत्रकिमपिलिङ्गञ्जप्रातिपदिकान्
न्यनियतोपस्थितिकमिति लिङ्गग्रहणेनैवमादृशेभ्यः प्रथमासिद्धिः ॥

श. २. मूल्यथा न्यास इति प्रातिपदिक पदं घटित न्यास इत्यर्थः लिङ्ग्रहणेनेति भावपदसहितेनेति शेषः अर्थे लिङ्गत्वेत्येतावन्मात्रोपादानेन पियथा न्यासेयमिति भागग्रहणोपादा
 श. ३. नस्य कलत्तद्व्यशां सिद्धमित्याशयेनाह द्रोणादिशब्देभ्य इति प्रथमासिद्धिरिति रावन्त्यपरिमाणग्रहणमनर्थकमिति शेषः तथा बोधार्थम् द्रोणाभिनयपरिमाणपरिच्छेदो
 १८६ व्रीहिभिरेतादशबोधार्थम् स्पष्टेवेति सर्वञ्चमूल्यथाश्रुतसूत्राशयवर्णनपरिमिति भावः मूल्येदित्वित्यादिना लिङ्ग्रहणमपि न कार्यमिति प्रातिपदिकशब्दप्रतिपक्षो
 यक्षेयकार्थस्याशयपदेन ग्रहणनियमाद्य स्यप्रवेशोद्वेकच्यप्रातिपदिकार्थ इति पक्षस्तद्वलिङ्ग्रहणद्वयम् अदिनियमाशस्य न्यासस्विक्रम्यातिपदि कश्चिदप्येता
 अशब्दश्चलनिविषयसामान्यपर इति पक्षस्तद्वलिङ्ग्रहणलकार्यमिति प्रतीयते इति यत्केन चिदुक्तं तदाशयाच्चातेनेति ध्वनयन्नाह इदमिति इदम् लक्षणयावृत्तिश्च

यथा न्यासे प्रातिपदिकार्थशब्देन प्रवृत्तिरिति निमित्ताश्रययोरेव ग्रहणेन लिङ्ग्रहणेन तत्त्वान्नाधिक्यस्यैव ग्रहणेन हि मानो न्यासो महत्त्वस्याधिक्यसत्वेन तत्
 दसिद्धिरित्याशयात् द्रोणादिशब्देभ्यः परिमाणस्यापिनियतोपस्थित्या तदपितदर्थ एवेति तेभ्यः प्रथमासिद्धिः परिमाणग्रहणस्य मूलाकार्यत्वे तु तथा
 बोधार्थस्यावश्यकत्वेनादेवं सुवचमित्युक्तेरसंगतिः स्पष्टेवलक्षण इति इदमस्वरूपकथनं तु प्रकृतोपयोगिपदस्य स्वार्थे सवाच्या तस्य प
 दान्तरसमभिव्याहारे लक्षणेति सिद्धान्तात् लक्षणात् भूतेति सादृश्यसंबंधमूलकलक्षणया सवर्गोणीत्वमिति भावः पृथगेति सोमासकमतरीत्ये
 दम् त्रिकम् ॥ ७७ इदमिति पृथक् प्रदर्शनम् प्रकृतोपयोगिताभावदर्शयति यदस्येत्यादिना स्वार्थे प्रवृत्तिरिति मित तदाश्रयस्यै पदान्तरसमभिव्याहारे लब्ध्या

त्वयित्वेनाभिप्रेतो योऽक्षज्ञाचक्रसमभिव्याहारे मुख्याश्वार्धप्रहसत्वेति शेषः इति सिद्धान्तादिति तथाप्यदसंस्कारवेलायां लक्षणया अवसूरयवनासीति ल
 क्षणयोग्योऽप्यश्रुतिशब्दवाच्यत्ववस्थापनं प्रकृतानुपयुक्तमिति भावः मूलकेति लक्षणानशक्तासंस्वरूप्यकिन्तु शक्ताश्च मन्थज्ञानोत्तरज्ञायमानोय
 शक्यतावच्छेदकारोपस्तद्रूपा तत्र पूर्वकालिकसंबन्धग्रहविषयः सन्ध्यादिमादृश्यरूपतदोत्तरकालिकारोपयव गोणीत्वेन व्यवहियति यथा त्वव्यस्तदाल
 क्षणे विषयव्यवहार इति भावः सोमासकरीयेति अभिधायाः पदार्थान्तरत्ववत्तदनुपपत्तिज्ञानोत्तरजायमानज्ञानविषयस्यापि पदार्थान्तरत्वमिति तेषामपि मते लक्ष
 णायां मुख्याश्वार्धादिकान्त्रियमकमस्ति तत्र यदि सादृश्यात्मकसंस्वरज्ञानं स्पृक्मम वेति तदा गोणीयवहारीऽव्यदृशुदेति ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥

राम
 १८६

स्वार्थः प्रवृत्तिनिमित्तम् अथ त्रिकपक्षस्य सत्तेन सूत्रारम्भे द्विकपक्षमाश्रित्यैव लिङ्गग्रहणस्य स्वात्तादाप्रतिपदिकाथेयदेन प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रययोगग्रहणमिति य
 तन्मूलकारमभिप्रेतमेवेति ध्वनितम् एवं च अथ शब्दमात्रस्योपादाने च शास्त्रवलेनेति तत्पुंसकशब्दस्य न पुंसकमिधायकशब्दपरतया लिङ्गस्य स्यात्त्वादयो
 विधीयन्ते तदर्थे त्वेन सूत्रलिङ्गपदाभावेऽपि न ह्यतिरिक्तिभावः क्वचित् कृत्स्नः श्रीः ज्ञानम् गौरी मुद्रानो दारइत्यादौ क्वचित् तत्तत्तत्तदस्मिन्नादौ तदाह तदभिप्रायेण ह
 तदर्थत्वं तत्त्वज्ञान्यबोधविषयत्वमात्रत्वं सर्वसाधारणम् ननु प्रकृतसूत्रमाध्यकस्यापि पदस्याप्रत्याख्यानं तत्तदुक्त्या यद्यपि प्रतिपदिकादिपदानामनावश्यकत्वस्य
 लाभलयापितेनाप्रत्याख्यानमाध्यविरुद्धमत आह प्रतिपदिकग्रहणस्येति सूत्रोपक्रमे सूत्रार्थकथनप्रारम्भे एतदप्रतिपदिकग्रहणस्य स्य विधानार्थमित्य
 स्वार्थद्वयलिङ्गानि इत्याश्रीयत इत्यनेन सूत्रारंभेऽस्याताश्रयणं ध्वनितम् एवं च लिङ्गस्यापि स्वमोर्न पुंसकादित्यादिशास्त्रवलेन प्रतिपदिका
 येतातत्रापि प्रथमासिद्धिरिति भावः विचित्रत्वेपीति क्वचिद्विङ्गस्यानियमेन भानक्वचित् नियमेनैव विचित्रत्वेपीत्यर्थः तदाह नियमाशेति नियतो
 यस्थितिक इत्यत्र नियमाशेत्यर्थः इत्येव सारमिति प्रतिपदिकग्रहणस्य सूत्रोपक्रमे सत्त्वाविधौ कवाक्यतयाऽव्ययेभ्योऽप्राप्त्यानेभ्यो विधानाश्रयत्वं
 दत्तासिद्धितश्चासर्वविभक्तिर्वदुषित्यादिसूत्रेषु अव्ययेभ्यः प्रकाशान्तरणविभक्तिसाधयता प्रतिपदिकग्रहणप्रत्याख्यातभाष्यकृतास्वादो नाश्रानि
 यदि कादेव विधानेन कस्याथ इत्याकाशाय स्यात्त्वादिविधिसादृश्यस्य लाभ इति भावः उपचारान् द्रष्टव्यत्वेनापि दत्तिवदिति अत्र यथावा
 होके गोचरापराहत् वचनग्रहणप्रत्याख्यानोपायमाह सूक इत्यादि एतदनुमितिस्तद्वैभाष्ये स्पष्टम् न्यायत्वादिति ॥ पुत्रालयः श्वेकोर्द्वे
 च नैकपचन इति सूत्रैकवाक्यतया अर्थप्रथमेत्यस्य सूकत्वेदित्वेव हेतुवैक्यचनोदीत्यर्थे प्रथमनियमपक्षेऽनेत्यः प्रातावप्यव्ययेभ्यो लोकाग्रप्राप्तेभ्यः प्रथमासिद्धि
 आतिपदिकग्रहणविध्यमिति यथः प्रकाशान्तरणं सुकलादौ वैक्यचनमेवेत्यादिरीत्याऽर्थनियमेन प्रत्याख्यातम् तन्मूलस्यान्यथासिद्ध्या प्रत्याख्यातप्रथम् अशेषादि
 नि एवं च प्रत्यारोपविषयता तद्धर्मप्रकारिकाप्रतीतिः शाब्दवाचकत्वाभावेति प्रत्याख्यातमाध्यसम्मतमेवेति भावः भाष्ये स्पष्टमिति तत्र हि सूकोद्भावित्यादौ प्रतिपदिकेनो
 कत्वादिभक्तिनास्मादिताशब्दक्यव्यर्थतः समयाद्विषयतीरुक्त्वाभावात्तत्र न ग्रहणमपि प्रत्याख्यातप्रथमेव अर्थेन इत्यस्यानुवादकविभक्त्या न्यायत्वमित्यर्थ इति कैय

नस्तत्वे प्रातिपदिकार्थस्त्वचे इ. भावइति सन्वाधनेचेत्यस्य ज्ञापकत्वं वर्णयतो भाव इत्यर्थः तत्समानाधिकरणेति प्रातिपदिकार्थत्वसमानाधिकरणोपपत्तिः अपिरेवार्थः
अर्थान्तरः सन्वादिप्रात्ययनियमपक्षेतादृश नियमसामर्थ्यादुच्यते न कर्मत्वाद्याधिक्यद्वयसन्वाधनाधिक्योपमानस्यादिति सन्वाधनेचेति सूत्रं विध्यर्थेन
र्थमिति भावः सजातीयोपशोभनियमः स्यादित्याशयेनाह प्रातिपदिकार्थत्वेति न च निरर्थका प्रसिद्धिः च वैतुह्यत्वादिपददृशानामनर्थकानिपानानाञ्च सत्त्वान्
न चैवमिति धात्मिकसिद्धेस्तु स्वस्वामोतीयादौ सपूर्वायाः प्रथमायाभिर्भावयेत्तन्नातिरेकफलत्वात् तत्सत्त्वे तु ज्ञापकसत्त्वे तु न दोष इति अनर्थकस्यः प्रथमाया अप्रा
प्तिरूपोदयोनेत्यर्थः ननु पूर्वोक्तनियमस्वीकारपक्षकस्यापि पदिकार्थद्वयपक्षे सङ्ख्याधिक्यप्रथमानस्यादत्ताह सङ्ख्याधिक्य इति एकवाक्यत्वादिति एकत्वा
दिविशिष्टप्रातिपदिकार्थकमन्वादिनोपगम्यार्थकप्रातिपदिकाच्चेदित्येव निरयमादिति भावः अर्थनियममिति प्रातिपदिकार्थे प्रथमेव न द्वितीयादौत्येव रूपोऽर्थनियममित्य

तत्सत्त्वेत्यवकर्मत्वादेरिति भावः न च प्रातिपदिकार्थो भावसमानाधिकरणार्थोत्तरस्याप्रसिद्धिरिति नियमसामर्थ्यात् तत्समाना
धिकरणार्थान्तरस्यापि तेन व्यावृत्तिरिति वाच्यम् प्रातिपदिकार्थस्य प्रथमानन्तर्निर्गच्छेति तद्व्यावृत्तेरवफलत्वात् तत्सत्त्वे तु कर्मोदियोगार्थकप्रा
तिपदिका चेत्तद्वद्विस्मयार्थ इत्यर्थो न दोषः सङ्ख्याधिक्ये तु भवत्येव द्वेकयोरित्यादिभिरस्यैकवाक्यत्वात् वार्तिककृतामुपशोभनियममाश्रित्य मात्र
हणं संबोधने चेति सूत्रं लिङादिग्रहणं च प्रस्यारव्याप्तमिति दिक् आत्मादिरूप इति आत्मादिना रूप्यत इति व्युत्पत्त्या जात्यादि धर्मविशिष्ट इत्यर्थः ॥

र्थः तदानीं विभक्त्यन्तरस्य व्यावृत्तिर्नैवार्थान्तरसमन्वयेति सन्वाधने लिङ्गाधिक्ये च प्रथमा भविष्यति कर्मत्वाद्याधिक्ये तु कर्मोद्वितीयादौत्येवैक्यरूपनियमार्थेन कर्म
णि द्वितीयादि सूत्रमिति द्वितीयादौ वभवति द्वितीयादिगर्थे तु यद्यपि प्रत्ययनियमः सूत्रकारसंमततथाप्यर्थे नियमपक्षे लाघवमित्ययमेव युक्त इति सूत्रे सन्वित्ये
वैक्ये वस्तुमिति सनवतमानाद्वयकाराया प्राप्तीति साद्विवयो भवति केवलपदार्थमाह न जात्यादिरूप इति अत्रैव पक्षादिपददृशोऽप्यार्थमाह न लिङ्गसङ्ख्याकारकेति
मन्त्रन जात्यादिरूप इत्यस्य न जात्यादिस्वरूप इत्यर्थोपि सम्भाव्यतमचेदप्यभिः सन्वित्येव केवलमित्यनेन विरोधात् तादृशप्रतीतिविषयस्य जातिस्वरूपत्वानप्या
दत्ताह जात्यादिनेति तत्राचवर्तमानत्वमाधेयत्वमिति सत्तातया यद्वास्ते इत्येव विवक्षितमन्यमनुन धर्मिणि मात्र याभास्ते इति तद्वादासङ्गतिभावः ॥ ७ ॥

श. २. ननुजात्यादीत्यत्रादिनाः स्वर्गोपाधेरपिग्रहणस्यातयाचमयेवजात्यादिविशिष्टधर्मिरूपतयास्वस्याप्रसिद्धिरित्याशयेनाह ननुचैवदीनामिति नह्याचष्टदति सन्निमित्तम्य
 दी. ३. दव्याचष्टव्यर्थः सवच्चजात्यादिपदंस्निगादेरुपलक्षणम् लिङ्गादिविशिष्टोऽर्थोयोनभवेतीत्यत्रातायर्थमितिभावः नजात्यादिरूप इत्यस्यनलिङ्गादिविशिष्टद्वयेवापेक्षेत
 १८८ दूषणमिति मूलैःव्यायर्थोहोत्यादिना अमुकान्तिङ्गादिरित्यत्रादिनास्मरव्यायाःपरिग्रहः अव्ययार्थः खोलिङ्गः पुल्लिङ्गोऽयमसकलिङ्गः एकत्वादित्युताद्वयेववक्तुमशक्यते

इत्यर्थ इति इतिताम्यर्थः सन्नित्येवकेवलमामासते इत्यस्यप्रतिपदिकजन्ययाम्स्मन्नित्याकारिकाप्रतीतिरुद्विष्यति अस्मिन्सामानाधिकरण्येनयोभासतेत्यर्थोवातत्र
 नाद्यइत्याह मूलैःउच्चैर्नैवैरित्यादीति नद्वितीयइत्याह अस्यादेति दुर्लेभत्वादिति यदिअस्मिन्सामानाधिकरण्येनत्दाकारकत्वमस्यनमित्यसत्तायकावस्येवद्विभिः स्यादि
 तिभावः ननुनास्मिन्सामानाधिकरण्यमात्रेणसत्त्वार्थकत्वस्यहानिः स्वर्गादिषुखोलिमिस्वः परित्यादिदर्शनेषामप्यस्मिन्सामानाधिकरण्यस्यसुलभत्वादतआह नलिङ्गसा

ननुचैरदीनामाधानावविशिष्टाधारताशक्तिर्वोच्येति तदप्रसिद्धिरित्यतस्तद्वाचच्छेन्नलिगेति इदृशस्मादृशइति असुकलिङ्गादिरित्यर्थः ननुस
 न्नित्याकारकप्रतीत्यभावेपिअस्मिन्सामानाधिकरण्यस्यादतआह अस्यादेति विरोधाच्चेति सन्नित्येनेनसामानाधिकरण्येनकारकत्वस्यदुर्ब
 त्वादितिभावः वाक्यशेषविरोधाच्चेति तस्मिन्चैवलिगादेरपिसंभवेनतेहिरोधइतिभावः अस्यासेच्छेति नतः सन्नित्याकारकप्रतीतेरभावादितिभावः

इ. खेति यद्यस्मिन्सामानाधिकरण्यन्नदानदर्थस्यकारकत्वमिति नलिङ्गस्यादिति विरोधः स्पष्ट एव सवप्रकारेणस्वर्गदीनामस्मिन्सामानाधिकरण्यस्यवक्तुंशक्येलेपि
 चवाशब्दयोरुच्चैर्गादिशब्दानामधिकरण शक्तिप्रधानानामस्मिन्सामानाधिकरण्यत्वरूपपदमित्यपिविवाधम् ननुनैः प्रतिपदितायेऽशोकेयदसमुच्चयविकल्पाधिक
 रणाद्विपदैः प्रतिपादिताभवन्ति तदाऽस्मिन्सामानाधिकरण्यमन्त्येवैरित्यस्मिन्सामानाधिकरण्यश्रुतिपादकत्वमवसुलभमतआह पदान्तरोयेति तस्यपदान्तरोपस्थितिमा
 दाशक्तिस्मिन्सामानाधिकरण्यस्य अव्यवर्तकत्वादेति सर्वत्रैवतस्यसंचनव्यावर्तकत्वाभावात् तस्मिन्नेवपदान्तरोपस्थापितस्यप्रतीतिस्मिन्सामानाधिकरण्यसुखे लिङ्गादेरपी
 ति गृह्येच्चैः यत्ताकाः सौम्यास्यार्थस्यविवरणेऽर्ध्वदेशः सौम्यादौऽर्ध्वदेशेऽपिनिष्ठधिकरणतायाः प्रतिपदक उच्चैः शब्दद्वयाद्येनपदान्तरोपस्थितोधिकरणतायालिङ्गः ताम्
 सइत्यर्थोः सम्भवेनेत्यर्थः ननुयदिप्रतिपदिकार्थइत्यस्याव्यावर्त्येवादाहरणानि तदस्तुल्लाङ्घनादीनिकस्योदाहरणानि प्रातिपदिकार्थइत्यस्य लिङ्गइत्यस्यवा तत्रनादा

सेत्याह मूलेच्छादति अवाप्तिमुपादयति तत इति शेषः सन्निधेयवैक्यलमा सतत्प्रत्ययतः सन्निध्याकारप्रतीतिर्भवति तस्य प्रातिपदिकाल्पयमेत्यत्रातिपदिकपदे
 नग्रहणादिति भावः नद्वितीयस्याह मूलेन चलिङ्गग्रहणादिति छासत्वादेरिति भवदुता व्याख्यानेन प्रातिपदिकार्थपदस्य सत्तावोधकतया लिङ्ग इत्यस्य सत्तापेक्षया लिङ्ग
 मात्रयत्राधिक्यमासत इत्येव च तन्निध्यातिर्भवदुत्तराया सत्तावोधकस्य तज्ज्ञान्यवोधभानेन तेष्वव्याप्तिरिति भावः ननु प्रातिपदिकार्थः सत्तेत्यत्र सत्तापद
 अत्रुतिनिमित्तमित्येव बोधकत्वननुमिन्नसत्तावोधकमिति न भवदुत्ता दोष इत्यर्थमदृष्टयति मूलेत्यदपि प्राचेति ज्ञायादीति आदिनोपाधिपरिग्रहः तथा चेच्चैरादी
 नमूच्छेदशनिष्ठाधारताव्याधारत्वात्तात्त्विकप्रवृत्तिनिमित्तप्रतिपादकतया नाव्याप्तिरित्याशयः इत्यन्वयइत्यनेन जायादीति निरपेक्षमिति च भिन्ने पदे इति ध्वनिनम् प्र
 वृत्तिनिमित्तमात्रयज्जन्यवोधविषयो भवतीत्यर्थः स्यात्तथा चासम्भवइत्याशयेन दूषयति मूले प्रवृत्तिनिमित्तहीति तस्मात्र बोधासम्भवमुपादयति प्रकारतायादिति ॥

अधिकव्यवच्छेदादिति छासत्वादिः सत्तालिगाभ्यामधिकारस्य भानादिति भावः अलिङ्गे इति अलिङ्गसंख्यावैक्येवलमसमाश्रितं निरपेक्षं लिङ्गादि
 निरपेक्षं स्वार्थं जायाद्याह मुरित्यन्वयः असम्भवाप्रकारताया विशेष्यनिरूपितत्वात् कारकादीयादिना लिङ्गम् सिद्धात्तादिति ओत्सुखे कैयटे सु
 दमेतत् इदमेव युक्तम् ॥ ७ नच प्रातिपदिकजन्यनिर्विकल्पके प्रवृत्तिनिमित्तमात्रस्य भानस्यादिति वाच्यम् प्रातिपदिकजन्यज्ञानस्य स्मृतिरूपताशाब्दबोधरूपता

बोभयथापि विशेष्यविशेषणोभयविषयकाचस्यानपयादिति भावः कैयटे सुदमिति तत्र भाष्यकृता ध्वनिनङ्कुरे न प्रकटीकृतमित्यर्थः तत्र भाष्ये अत्र नदः अदः समभवत्
 अदोभवदित्यत्र प्रवृत्तत्वात्वारणाय वार्तिककृता ओत्तश्चिप्रतिषेधइत्युक्तत्वात् लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया सिद्धमित्यनेन प्रणाल्यानेन सम्यगौर्धः स्मभवन्नोभवदित्य
 त्रप्राप्तीति शङ्काया गौणमुख्यन्यायेन समाधाने कर्तव्येति चेद्व्याप्तिर्भवत इति परेण शङ्किते अत्राश्रये सतदेव सम्भवति शब्दाश्रये च लङ्गात्त्वद्वितिसमाहित
 म् एतेन यत्रार्थविशेषपुरस्कारेण कार्यविधीयते तत्र मुख्यार्थः प्रथमतस्तु ध्यातुं भवति गौणार्थप्रतीतिरिति युदान्तरसम्बन्धवेलायामिति पदकार्यविषयकत्वस्य स्या
 यमेति ध्वनितम् कैयटेन तु सुदमेवोक्तम् अत्राश्रयइत्यस्य लौकिकिकार्थवत्त्वाय पदाश्रयइत्यर्थः मूले सिद्धनादित्यनेन यत्र तस्य न्यायस्य प्रवृत्तिरप्यागता तत्रानेन
 न्यायेन कार्यमिष्यति चोच्चावगुणतस्तु प्रकृते तेष्वतिरिक्तोपपत्तयेव नैति ध्वनितं तदन्तर्गत्यष्टयति इदमेवेति इदमेव गौणमुख्यन्यायाविषयत्वमेव ॥ ७ ॥ ७३ ॥

शः १८५
टी. ३

युक्तत्वे हेतुमाह विशिष्टेति अथैवोपधातावच्छेदकानुपूर्वोक्तिविशिष्टस्यैः यौगामुल्लेखिन्यायोऽथ वृद्धरणपरिभाषामूलकः सापरिभाषायत्रविशिष्टरूपेणादानं तत्रैव प्रवृत्तेर्न तत्रैवार्थोपस्थितस्यार्थस्यैव प्रयोगः सतेनापदस्य प्रयोगः न हत्वेनपदस्यैवपदान्तरार्थसम्बन्धवैलक्षण्येणादानं तत्रैव प्रवृत्तिरिति।
 १८५ द्रोणादिपदानां स्वरार्थवसाधुत्वात्वात्मानङ्गुयम् नदानोक्तुमूलभूतायाऽथैवार्थपरिभाषातिद्वययतेनान्ति उपरतविशिष्टाथैवस्थापकस्ययत्र तत्रैवतस्याः प्रवृत्तेः प्रवृत्तसहचरेणुनानादशरूपोपादानमितिपरिमाणग्रहणमनर्थकमितिध्वनितम् वस्तुतस्तु परस्मैनाम्युपलब्धत्वात्पयप्रवृत्तिमभ्युपेत्यप्रादिकसंस्कारवैलक्ष्यानन्त्याः प्रकृतेप्रवृत्त्याभावकथनमिति। शयिनाह द्रोणादिशब्दानामिति गौणत्वाभावादिति सहस्रलाक्षणिकस्यैवगौणत्वादितिशेषः यदुक्तसम्बोधनपदस्यक्रियाविशेषणत्वन्नवसा
 : विशिष्टरूपोपादानाभावादस्याअत्रप्रवृत्तिः द्रोणादिशब्दानांलाक्षणिकत्वेपिगौणत्वाभावाच्चेत्यपिबोधयम् संबोधनपदमिति अत्रपुनराजंआख्यातसर्वविशेषणवाक्यमितिवाक्यत्वक्षणम् तत्रास्यक्रियाविशेषणत्वाभावेवाक्यत्वन्नस्यादितिमानवाक्यद्वेतिप्रकृत्यविहितोनिशान्नस्यादितिभावः वस्तुतस्तु सर्वमतिनघायकूलतन्त्रमिष्टुतोत्पाद्यकेनयातिष्ठतिकूलदस्यादौषक्यतस्यक्रियाविशेषणत्वाभावात्तद्वदितस्यवाक्यत्वानापनोसमथसूत्रभाष्यसम्मतनिशान्नस्यत्रानापत्तिः तस्यान्तविशेषणमित्यस्यसाक्षादन्यद्वागवायद्विशेषणतत्सहितमित्यर्थोऽवश्यवाच्यः सतेनयतःपदान्तरस्यपदस्यानिवादादयः क्रियतेतयोः परस्यरान्वयनियमसद्व्यपान्तम् वस्तुतोत्रजानिदेवदनेयादौजानीयेतिशेषः ॥ ५५॥
 शेषणम् साक्षात्परम्परयचयद्यद्विशेषणत्वदोषकस्तद्विहितम् तेनगभीरयान्नयामीनिस्तीर्णस्यैकवाक्यत्वम् तत्रसम्बोधनेचितिसूत्रविहितप्रथमान्नपदद्वदितसमुदायमर्थेअस्यदेवदनेत्यादिपदस्य निधातौनस्यादिति आहृमिकेनामन्वितस्यचेयनेनसमानवाक्यस्यस्यामन्वितस्यपदात्परस्येवनिधानविधानादितिभावः प्रजानिदेवदनेत्यस्मात्पुञ्जराजसम्मतोदेवदन्तमस्त्वन्धिसम्बोधनविषयोमन्त्रमर्कङ्कमगमितिशाब्दबोधः तत्रसाक्षादक्रियाप्रतिविशेषणत्वसहितस्यैकवाक्यत्वमिति काश्चित्तन्त्रशुक्तमित्याशयेनाह वस्तुमन्त्रित्वेति सतेन उपरत मथेसूत्रम्
 १८५ यत्तुसम्बोधनविभक्त्यन्त्याविधेयभूतक्रियायासेवात्वर्यः ससर्वनिधानस्यप्रयोगकावश्यमाणहरिग्रन्थस्यारस्यादेवद्वजानिदेवदनेत्यत्रप्रजनस्यविधेयत्वा॥

रामः १८५

भावेन कथमत्र निघातमिदं फलत्वेन कथनमिति केचित्तत्त्वोपनिघातमिदं यथेष्टं आह वक्तव्यं ब्रजानीयादि ॥ ३० ॥ न दोष इति व्रजनस्य विधेयताया देवदत्तेत्यनेनाल्लया
भावा निघाताप्रतिरूपदोषोनेत्यर्थः अथ बोधनरूपया क्रियाविधेयत्वेन विवक्षितातस्यासुभयोरत्यन्तसमानावाक्यत्वस्य सत्वात् न च जानीहीत्यप्यशेषत्वमिदं न्त
द्वयघटितवाक्यस्यैकमिदं वाक्यमिति परिभाषितं यन्निघातोपयोऽयं कवाक्यत्वन्तदभावेन दोषोऽप्येवेति वाच्यम् जानीहीति शेष इत्यत्र जानीहेतुवदन्ति समुदायस्य
व्रजमिति देवदत्तजानीहीत्यस्य योऽंशः अत्र नृनिर्वाक्यो कदे शब्दा येनेति श्रुयमाणे केति दुःपटितत्वेन निघातस्य प्राप्तिरित्याशयात् अभिसुखी भवेद्वेदवदन्ति द्विष्य के मन्त्र
हेतुः प्राप्तकालाधिकारणकामनकमन्त्रेण विषयो ज्ञानमियाकारकोऽयं च्छाब्दवोधः प्राप्तकाल इति गमनयोग्यस्य कालस्य प्राप्तिविवक्षाया मित्यर्थः लोष्ट्रैषानि
सर्गे प्राप्तकालेषु ज्ञानाश्चोपनलोऽदिगिति दिग्गयस्तुत्रविधेयभूतक्रियावाचकस्य दन्तासि केवलसम्बोधनविभक्तजनस्यैव प्रयोगस्तत्राह शक्रियावाचक कथं
दाध्याहारणशब्दवोधः यथासूत्रैस्त्वादौ अत्र सम्यगाचरेति पदाध्याहारसमिपूर्वोद्दिश्यकसम्यगाचरणस्यैव विषय इति बोधो भवति सम्बोधनन्तन्वभिमुखीकर

तत्र व्रजनस्य कर्मेत्वेन देवदत्तस्योद्देश्यत्वेनान्वयान्न दोषः प्राप्तकालेऽत्र लोडिति दिक् ॥

णम् तच्च प्रयोक्तव्यं च नार्थग्रहणे सादरत्वस्योद्देशनम् तत्फलमप्यदुति निवृत्तीमुखपरलुप्यादिकालुतस्याभिव्यञ्जकम् सादरत्वस्य मयनुवृत्तोलो व्यापारश्च सम्बो
धनविभाजनं शब्दप्रयोगस्य उद्देश्यतावच्छेदक रूपेण सिद्धश्च यदा ज्ञातो भवति तदा तद्गोर्भावच्छिन्नाद्देशनक्रियाविधीयत इति सम्बोध्यतावच्छेदकरूपेण
सिद्धत्वस्य बोधनविभक्त्या शब्दप्रयोगैर्नियामकमसौ व्यवस्था यैव गजानुश्रवणजामवयुध्यस्त्वनयोः प्रयोगाः तदुक्तद्वारेण सिद्धस्य अभिसुखीभावनाप्रसिद्धस्य
दुः प्राप्तमभिसुख्याख्याक्रियासु विनियुज्यत इति सिद्धस्य सम्बोध्यतावच्छेदकरूपेण सिद्धस्य अभिसुखीभावनाप्रमियनेन फलनिर्देशः मुखपरलुप्यादिना सम्बो
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नो यदा फलवत्तेनानुमितो भवति तदा क्रियाविधीयते तदाह प्राप्तमभिसुख इति अभिसुखसादरत्वम् प्राप्तमभिसुख्येन समस्य वार्थः अर्थपूर्णः
आत्मा सम्बोध्यः उद्देश्यत्ववत्समासः प्रयोक्तव्यज्ञानवान् क्रियासु बोधनीयक्रियासु विनियुज्यते प्रवर्त्यते शब्दसम्बोधनमभिसुखीकृत्या ज्ञातार्थज्ञानानुवृत्तौ
व्यापारानुवृत्तव्यापार इति फलितम् यत्र सम्बोध्योऽस्मिन् कष्टोऽचेतनो वा तत्र स्मिन् कष्टत्वा रोपेण चेतनत्वा रोपेण चोपेणः सम्बोधनविभक्त्यन्तशब्दस्य प्रयोग इति ॥

किञ्चिदं समानाधिकारप्रथमेतिवार्तिकस्त्वारस्याप्रथमपि क्रियाजनकरूपकार्थिकाविभक्तिः अतएव सहयुतो प्रधानइति सूत्रेऽप्रधानग्रहणस्याकार्थे व्युत्पन्नप्रधानग्रहणशक्यमकर्तुम् नचैवम्यत्रेणसहारातः पितेत्यत्र पितृपितृतीयापत्तिः उपपदविभक्तिः कारकाविभक्तिर्वैलोक्यतीति प्रथमाभिव्यक्तिरभिव्यक्तिरभिव्यक्तिः उपपदविभक्तिरिति विभाषावचनिकीति स्पष्टमन्यत्रेति हि द्विः इति प्रथमादिवरणम् अनेनेति व्युत्पत्तिप्रदर्शनेत्यर्थः अस्य सूत्रयतीत्यत्र व्याख्यानादित्यस्य स्वरूढित्यत्रात्वयः कूटइति नचाभीष्टमस्मिन्तु ह्यदयितं वल्लभमप्रियमिति कोशपाठादुद्धरेवाभिप्रेतनिवाच्यम् योगशब्देः स्वीकारात् अत्रमाननुवाणशोनामिसिता इति सूत्रस्थभाष्यमेव तथाहि किमुदाहरणम् मावभोगावारयति भवेद्यस्य मावानावतस्य मावाइमिताः सुः इति शब्दस्य अभिप्रेतं स्वरूढाभिप्रायण यस्य स्वामिनः युः कवसासाक्षात्सत्यवद्विभक्तिः पूर्वोक्तमेवार्थप्रदर्शयितुमाह यस्य सुतु वल्लभो न मावाः कथं तस्य मावाइमिताः सुः तस्यापि मावावेषिताः सुः इति सशब्दः क्रियाशब्दोऽत्रो

इति प्रथमा आनेनेति स्यादि अनेन व्याख्यानात् क्रियाशब्दश्चात्रेस्मितशब्देन च अभिप्रेतपरोरूढइति सूत्रयति आहुमिति संवदुमियर्थः केनेति करणाकांक्षाप्रदर्शनम् विशेषणीभूतेनेति कर्तृपदार्थविशेषणीभूतेनेत्यर्थः उपस्थितपरित्यज्यानुपस्थितकल्पनेमानाभावादिति भावः लभ्यते इति

यतेन तत्र वारणक्रियापरकीया अपि मावावारयितुं ग्राह्यमिष्टाभवन्ति मान रन्नेनेत्येभ्योऽसौ गावारयतीति कैयटः मावासेवत्यत्र स्वकारोभिल्लक्रमः मावाइमिताएवेत्यर्थः अतएव भाष्यकारमाह आतश्चेति सताः यदेभ्यो गावारयति पूर्वोपेक्षया किञ्चिद्वैलक्षण्यमभिप्रायेण पुनमाह इह कृपादन्धवारयतीति कृपादानसदानप्राप्तेति नहि तस्य कृपण्डमितः कर्तृत्वान्धः न प्राप्नोतीति अन्तःसम्बन्धे सति कृपस्य न विनाशो नापि शानभयमिति प्रश्नः कर्तृत्वान्धइति तस्मात्पुनः कथायाः सद्भावात्तस्य सितत्वात् सम्यगेते तस्यापि कृपस्य वद्विभक्तिः यशस्यपमन्धः कृपस्माप्रापदिति तस्यापेक्षितं वारणक्रियायाः आहुमिष्टइत्यर्थः शतेन इति शब्दस्य क्रियाशब्दतया कृपण्यपि तस्येव भावरूपफलप्रयत्नतया कृपस्यमितत्वं मत्वेवेति प्रचट्टके नद्विभक्तिशब्दो योगिक इति सूचितम् एकदेशमाह इहारेभ्यो भगवत्कारोभिल्लक्रमः मावाइमिता इत्याह कर्तृत्वान्धवारयतीति इति सितमात्रमावकाशात्प्रापदानसंज्ञापत्त्योमितं तस्य कर्तृत्वमित्यर्थः करणाकांक्षासंश्लेषेनेति केऽप्रधानसंज्ञाप्रधानेति सिः रणाकांक्षा मानाभावादिति यथा सोमेन यजेतेत्यत्र भावनयाः करणाकांक्षायाः सुपस्थितत्वात्फलोपशम्यकरणत्वेनान्यथोभवति तथा प्रकृतेपि कारकाधिकारालाकृष्टग्रह

णस्यसूत्रेनैवात्रकार्हेकारकवृत्तिव्यापारस्यैवतथात्वमुद्दिष्टप्रकृतधात्वर्थेप्रधानीभूतव्यापारत्वाभाज्जतिभावः इयमित्यपदेनेति ननुसूत्रस्थकार्हेपदेनेतिपूव्वोक्तरीत्यावता
व्येद्वृत्तितपदेनेति पूर्वविरुद्धमितिचेन्न यथावारणायानमीमित्तइतिहूत्रेकार्हेपदाभावेपिकर्मणिक्तप्रत्ययस्यमित्तद्वयत्रसत्वात्तर्मणः कार्हेव्यापारजन्यफलाश्रयत्वात्
ज्ञानसत्त्वसत्त्वतदुपपत्तिरित्यध्याहारणकुचुलोभस्तथाप्रकृतसूत्रेपौमिपदेनैवविबुद्धिनाशेस्पलाभेकार्हेग्रहणं स्पष्टार्थमितिध्वनयत्येवमभिधानात् ननुवारणेति
सूत्रेवारणस्यविशेषतउपादानात्तदर्थभूतयः प्रधानीभूतो व्यापारत्वात्त्रयोज्यफलाश्रयस्यैकत्वाभाद्यवानामेवमित्तपदेनग्रहणमिति तेषामेवापादानमज्ञानत्वाक्षिप्त
कार्हेपदार्थसामान्यस्यो व्यापारत्वात्त्रयोज्यफलस्य अन्यथात्तरदृशनिष्ठमंयोगानुकूलव्यापारवर्तोनावादेश्यायवेभ्योनावारयतीत्यादौकार्हेत्वमेवान्नित्यव्यापारज
न्यफलाश्रयप्रवादीनामपादानत्वे प्रसक्तिमाधावारणकर्तुंश्रित्तकार्हेपदार्थतयात्तद्वृत्तिव्यापारजन्यफलाश्रयवादीनामपपादानात्तस्यैव त भक्षणदिफलानुकू
लव्यापारवत्त्वेनयथावादीनांकार्हेत्वत्तथाप्राप्तव्यादिफलानुकूलत्वव्यापारवत्त्वाद्धारयितुंरपिपरावर्तयेतीत्यत्रकार्हेत्वत्तदर्शनात् तथाप्रकृतसूत्रेनधात्वर्थविशेषोपा
सर्वेचेमित्तपदेन कार्हेव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयउच्यते ॥

दानमिति माषेयश्च ध्वतीयादौ गलाधः संयोगानुकूलव्यापारत्तोऽभ्युत्थानि श्रद्धासितकहेतुप्रदार्थतायां निष्ठव्यापारजन्यफलाश्रयभाषणामपिकर्मत्वापत्तेर्वर्णा
यात्यानर्थी न स्य कर्तृदेवकर्मेतदनुग्रहणार्थं केतुप्रदमातिवेन्न प्रकृतमुद्देशे प्रकथयेत् कतमप्यउपादानात् प्रकृतं धालथ प्रधानीभूत व्यापारवत एवास्मिन कहेतुदे
नलाभसम्भवात् एवञ्च माषेयस्वध्वतीत्यत्र प्रकृतधातुवस्थधातुसदृशी देवान्नरसंचारीधिइक्ष्वादि संयोगानुकूलव्यापारस्तदाश्रयै च त्रादोऽस्मिन् कहेतुपद
र्थत्वमिति कहेतुव्यापारप्रयोज्यफलश्रय इति श्रत्रप्रयोज्य त्वनिवेशस्य फलानुगमसाक्षादधानीभूतव्यापारजन्यफलस्यैव ग्रहणहिः तु मज्जेन्यजन्यस्यापि ग्रहणमिति सू
चनाय तेन यत्र भाषभूणेन पुष्टिजायतामिच्छया भाषेत्तसूवाच्च स्ववन्दननाश्रयिमाषेयत्वध्वनीति प्रयोगद्वयैत अवप्रकृतं धातुवंशधातुजनदृश्यव्याप
रप्रयोज्यफलङ्गलाधः संयोगीयिताश्रयत्वाभाषणामपिकर्मत्वापत्तिरतः फलेपि प्रकृतं धालथ त्वनिवेशानीयमिति धननमेव एवञ्च प्रकृतं धालथ व्यापार
प्रयो ज्ञप्रकृतं धालथ फलाश्रयस्यैव स्मितमतपदेन अनुग्रहणमिति तदाश्रयस्यैव कर्मसम्झाभवति न चोक्तरीत्या फले प्रकृतत्वनिवेशनस्य प्रयो ज्ञनिवेश एव चेत्मा

यस्यैवदित्तवाप्रकृतधालयत्रयत्वमेवमिदंशेषात्तम् फलप्रकृतत्वंयज्यतामितिवाच्यम् भाष्ययिदंननुहादिभिन्नावादिक्तमर्त्तत्वात्तुपपत्तेः व्यापारहृत्वाश्रयकत्वेनैवनेत्या
नामसोपपादनीयात्तत्तत्तद्विषयव्योत्पन्नसकर्मकयोगितिसिद्धयुज्योः शैथिल्यस्योपपत्तिरिति तत्रहृद्यन्तमाह यथातदुल्लस्यचर्त्तमिति अत्रप्रकृतोधातुः यच्चित्त
दर्थः पूर्वकालस्थितरूपादिनिवृत्तिपूर्वकस्त्वाद्यन्तगत्यतिरूपफलानुवृत्तव्यापार इति प्रधानव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधालयताहृत्वाश्रयत्वात्तदुल्लानाङ्कमनात
एडुलपदुद्धतएडुलावयवलाक्षाणिकम् घटस्यचर्त्तत्वादेमिपिठरपाकावादिमतेघटपददुः घटपरमेव पीलुपाकावादिमतेतुघटावयववेलाक्षाणिकम् भूतानिकास्तः य
चर्त्तत्वादेवेत्यस्यनियत्यनुवृत्तव्यापारः यच्चधालयइतिनियथायथसूत्रीयम् नन्वेवतदुल्लपदार्थकमलमिद्वपिस्मोकमपचर्त्तत्वादेरितोकादेनतादृशफलाश्रयत्व
मितिकथन्तेषाङ्कमेत्वसिद्धिः नचस्मोक्तपदार्थः भेदेनफलवत्त्वत्वात्स्यादेवकमलमितिवाच्यम् फलतावच्छेदकसम्बन्धेनफलश्रयस्यैवकमलान् अन्यथापर्वता
स्यपि कालिकसम्बन्धेनविद्विह्याश्रयत्वात्त्वमेवचर्त्तत्वाद्यापत्तेः फलतावच्छेदकसम्बन्धश्चप्रकृतेरसमवायसवात् आह फलस्यार्थेति स्वज्ञानस्यक्रियोल्यतिप्रयो

यथानादुल्लपचर्त्तमिति फलस्यापिद्वयपदेशिवद्भावेनफलश्रयत्वात्कमेत्वम् अतएव तत्समानाधिकारेण शोभनंपचर्त्तत्वाद्यौकममेत्वसिद्धिः वा
क्वभित्वेति योगविभागेनेत्यर्थः संचाविधीयतइति ॥ ७ ॥ जकलाभलस्यकारकत्वमोध्यम् व्यपदेशिवद्भावेनेति अत्रमानतुओजः सहेम्भाभावतत्तदुल्लो
वर्ततइतिप्रकृतेतत्राग्न्यनुपूर्वमीपलेमकुलमित्यनेनद्वितीयात्तेभ्यः प्रत्ययविधानमेव अतएवप्रतीपवर्ततेप्रतीपिकमितिव्याभ्यानेनसङ्गच्छते अतएव फलस्यपिद्व्य
पदेशिवद्भावेनफलश्रयत्वात्कमेत्वस्यस्मोकारदेव सतेनक्रियाविशेषणानाकमलमितिचनुमुक्तयुतिमूलकमेवमलपूर्वमितिवाध्यम् एतच्चनसर्वदाकिन्तुविवक्षाधो
नमन्यथाज्यातिशेभेनस्वर्गकासीयजेतस्यनज्योतिक्षोमपदाहृतीथानाप्रतिः स्यात् ममगुधालयफलस्यव्यपदेशिवद्भावेनफलश्रयत्वविवक्षायज्ञानाकमेत्वयद्यनुभाव
नाम्यतिभावनानाभावाच्चिर्वैतकत्वरूपयगिभाधिककरणत्वविवक्षानादाकरणत्वस्यमत्वेनाभेदेन तदन्वयार्थवाचकानुगीयाभवति अतएवभाष्यद्वताक्रियाविशेषणाना
ङ्कमेत्वमितिचनन्वयमितिम् अपूर्ववचनसत्वेतुनेनवाधस्यप्राप्तेस्तृतीयाया अनुपपत्तिः स्यात् तनुवाक्काभेदेनमंज्ञाहृयविधानेपिर्मंज्ञाहृयसमावेशः कथमसमाह योगवि
भागेनेति सतेनयदियोगविभागेनस्यातद्वितीयवाक्यकारकस्योद्दिश्यत्वालाभः स्थानचैकयोगः नुवृत्तिभवेत्तमितिन्यायादितिध्वनितम् कारकइतिसमस्तुप्रथमापदस्याश्रयः १८९

ननुक्तम् कारक इत्यस्य कारकसंज्ञाविधायकत्वमुक्तम् सर्वमपि योगविभागेन संज्ञाद्वयविधानेपि प्रथमवाक्ये ध्रुवमिष्योपादानं सद्भिर्निर्देशार्थम् पर्यायापत्तिरिति कारकसंज्ञायादिः परीक्तसंज्ञाद्वयसमावेशप्रकारद्वयपत्तिं न चेत्यादिना अयं हि तेषामावः व्यत्ययेन कारक इति सप्तमीप्रथमार्थेभ्यः तथाचकारकमित्येवैकवाक्यं स तत्र संज्ञाभत्वाक्षेपादिति इयञ्च संज्ञात्वार्थभेदीति कारकम् निर्वर्तयतीत्यर्थः निर्वर्तते न च साध्यत्वेन प्रतीयमानक्रियायासवैति क्रियावाचकपदक्षेपो भविष्यति द्रव्यगुणयोः यदान्तरसमभिव्याहारेणैवार्थिकसाध्यत्वस्य प्रतीतिर्न संज्ञा भवति क्रियायास्तु शब्दतः साध्यत्वस्य प्रतीतिरिति शेषः तथाच क्रियायाजनकमित्यस्य च क्षेपात्ता भवति योगविभागेनैति ध्रुवमप्यापत्तिरिति योगविभागेनेत्यर्थः अनुवृत्त्या कारक इत्यस्य अनुवृत्त्या आक्षेपे नटश्रुतमित्यादाविति अत्र नटशब्दाकारकवाचकादपि संभव्य सामान्यविवक्षायां यथैव कृत्वा यथैव समासः कर्तारिष्योक्तु नटशब्दात् नलोके किमिष्येधत् श्रुतशब्दादिनटिन आबितमित्यर्थे विवक्षयाः तन्मादित

ननुक्तभावे किमिदं कारक इति संज्ञा निर्दिष्ट इति वाक्यभेदं दर्शयति अपायेत्यादिना नन्वेव मध्येकसंज्ञाधिका रात्यर्थोऽपत्तिः न च क्रियाजनकानां संज्ञानामाक्षेपेण तेषां योगविभागा नुवृत्तिभ्यो विनापि कारकसंज्ञाविधानेन पर्यायेभिर्दिष्टे योगविभागे नानुवृत्त्या प्रतिवाक्यसंज्ञाविधानं समावेशार्थमिति वाच्यम् आक्षेपे क्रियाजनकमात्रस्य संज्ञापत्तौ नटश्रुतमित्यादौ स्वरवारणाय कारकादुत्पत्त्यादौ स्वरितपाठादाश्रयणेऽधिकगौरवादित्यत आह पुनः

ण्यर्थश्रुतान्तोः किंच तौ च संज्ञायामित्यनेन गीतत्वे एकमेकविधक्षितेकमेकान्तौ नित्येनैव चक्षमादित्यनेन निश्चान्नस्य च आकारभित्त्वादि संज्ञात् इत्यर्थे केनाश्रुतान्तः स्वरवारणार्थेति समासस्येयन्नोत्पत्तित्वात्वाधकारे किमु नरपदप्रक्षेपेणोत्पत्तादश्रुते प्रतिमत्वाधित्वाकारकादन्त श्रुतयोरेवाविधीयतेन आक्षेपसंज्ञाया न्नटश्रुतयो रन्त उदात्त इत्यर्थे केनानोदात्तत्वस्य अंमहो रणायेत्यर्थः स्वरितपाठेति कारकशब्दस्य स्वरितस्य पाठ आश्रयणीय इत्यर्थः न च कारकशब्दे लिङ्गिनि सूत्रेणाकारस्य स्थाने उदात्तमेव केवात्तापत्तयश्च निश्चिन्नरकारस्यानुदात्तत्वे उदात्तादनुदात्तस्येयनेन स्वमित्तलनस्य भवेवेति कथमेतदोपावसर इति वाच्यम् स्वरितेनाधिकार इति सूत्रे श्रुतकस्वरितपदत्वं समाहारः स्वरितसूत्रेणैवोध्यपरम् किन्तु दोषविशेषपरम् तादृशदोषविशिष्टरकाराद्यदित्यास्यकारकशब्दस्य पाठः काय इत्याशयात् आदिपदेन अत्राधिकाः कारोऽधिकारः संचकारकाधिका रीतिपादानादिसंज्ञाप्रवृत्तिरूपयत्रास्ति तस्य ग्रहण्डुः कार्यमित्येवं

॥ कारक इति ॥

पक्षस्य त्वत्प्रतिपक्षपरिग्रहः कारकत्वनुनतशब्दार्थः सत्यं आत्मानोपयोगादिति सूत्रेऽप्ययोगग्रहणप्रत्युदाहरणफलत्वेनास्योपन्यासस्योदृशस्य लेकारणात् तत्र हि उपयोगिकम् नटस्य शृणोतीत्युक्तम् ननु कारकशब्दानुवृत्तिरुद्देशसद्धारदागतइत्यत्र गृहस्थापदानत्ववर्णाशयचरितार्थो किञ्च पुनः कारकेति सूत्रात् तत्रैव पुनरनुवर्तमानस्यानुवृत्तिरर्थः प्रतीयते सचायुक्तः आरुमेवार्थत्वादत आह विभक्तेषु पादानेति एतेन न स्यात्तस्य विभक्तिषु पश्चादुच्चारितत्वे विषय इति सूचितम् तदनुवादेनेति पूर्वसूत्रवदस्यापि कारकसंज्ञानिष्ठविधेयत्वात् शान्तिशब्दबोधस्य जनकत्वेनेत्यर्थः अप्येधुवङ्कारकसदृशदानस्यादित्येव वचनकालनेयेति चात्मयम् तत्र कारकसंज्ञाया विहितताया एव पुनर्विधानेन तस्या अनुवादः सम्यग्वाते वनोर्चेति सूत्रेण डैव यो विधानेपि डिबन्नुवादेनेति व्यवहारया केचित्तु पूर्वसूत्रविहितसंज्ञाविशिष्टस्योद्देश्यत्वकल्पनेन तदनुवादेनेत्युक्तमिति तन्न रक्तसंज्ञाधिकारवाधप्रत्यापयत्युत्पत्तेः रावच्चप्रकृत्यापवादविषयमिति न्यायेनोद्देश्यतावच्छेदकारकसंज्ञावैविध्यमपवादतत्तत्संज्ञाविधानकाले प्रसिद्धमिति शङ्काया अवकाशोपि क्तचैवं सति योगविभागो न कार्यः प्रथमाद्यसप्तम्यन्तरस्य कारकद्वयस्यान्तरसूत्रेषु ननु

॥ विभक्तेषु पादानमिषादिषु नतदनुवृत्त्यामस्तनुवादेन विशेषसंज्ञाविधानादित्यर्थः

तिङ्ङुल्वाऽप्येधुवङ्कारकसदृशानमिति व्याख्यानद्वयमिति समावेशो भविष्यतीति वाच्यम् विधेयभेदे सति वाक्यभेदस्य सर्वतन्त्रप्रसिद्धत्वेन फलतो योगविभागस्य पर्यवसानमिति तदयोगविभागस्य कथनमित्याशयात् उत्तरसूत्रे कारकशब्दानुवृत्तिरसामर्थ्यात् समावेशादिति ननु भूतमश्रूणाण्यपुनस्य न्यायस्य च्छतीत्यदौ क्रियानन्वयिना म्नाश्रूणादीनामकाशितञ्चैत्येन कर्मसंज्ञावारकत्वेन कारक इति शब्दानुवृत्तेः सफलत्वात् अतएव सर्वथापादानत्वादीनायत्राप्रसक्तिस्तत्र कारकसंज्ञाया आस्थानोपयोग इति सूत्रेऽप्ययोगपदपादानेन सत्त्वादकथितञ्चैत्येन कर्मसंज्ञाया शङ्का दुष्पादिपरिगणनेन भाष्यसमाहितस्य उपयोगभावादपादानत्वमपिन तादृशमुदाहरणन्तस्य शृणोतीति यस्तु कैयटेन कारकसंज्ञाया विभक्तसूत्रेण सत्यस्य प्रयोजननटश्रुतमित्युक्तन्तटश्रुतिनटश्रवणमित्यनयो रूपलक्षणमन्त्रादिकारकसंज्ञाया अस्त्वैव समासस्य सन्तोदात्तत्वमिति तु स्मिन्नाति कारकोपपदात्कादित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोत्तरपदाद्युदात्तत्वमिति विशेषस्य स्पष्टत्वात् उभयोरपि नित्यत्वात् नित्यत्वाभावाद्युदात्तत्वात् नटश्रुतमित्येव नुनयुक्तं कारकसंज्ञायाः संलक्षणात् तत्र विशेषाभावात् तादृशकथायादिदस्ये रणाना

दानत्वसत्त्वानस्यावसत्वेतुसमासेत्यन्वोदात्तत्ववाधकयोः कदुतरपदप्रकृतिस्वरथायादिसरयोरप्राभावेनोदात्तत्वस्यैवप्राप्तेः केयदेनतुष्टुतेतिसमुदायसंसञ्चाल-
माशेषविषयत्वव्युपेत्यकारकादन्तश्रान्तयोरैवाशिषीत्यन्वोदात्तत्वमपदानादिसञ्ज्ञायाविषयत्वजायतइतिचस्तिष्ठत्योक्तम् तत्रप्रसङ्गायानान्वितेतिस्वरवासञ्ज्ञायामित्यनु-
वृत्तेः वक्तव्यं तुमाहृशंसञ्ज्ञायाअप्रसिद्धतयाप्रसिद्धतयातस्योदाहरणस्योपलक्षणत्वमेवयुक्तमितिध्ययम् ॥३॥ ग्रामेवासदिति शयवासितिमसम्याअलुक्कदुतरपदप्रकृतिस्वरश्चेति
अस्यसमासस्यत्यन्वोदात्तत्ववाधकमेतदुक्तमेतत्पदप्रकृतिस्वरवाधकस्यगतिकारकोपपदाच्छादितिवृत्तिविहितकदुतरपदप्रकृतिस्वरस्यप्राप्त्यावासशब्दस्यघ-
ञ्जनेनमध्योदानत्वमितिनाथः गतिकारकेत्यतश्चधकस्यशयितिवृत्तस्यप्राप्तेः किल कदुतरपदप्रकृतिस्वरप्रवृत्तेर्निदानस्यकारकत्वस्यसत्त्वेनशयेश्चानेनानोदात्तत्वमि-
त्यर्थः तत्राधिकारकादित्यनुवृत्तेः नचभीत्राथानान्वयहेतुरित्यादावुक्तरीत्यायोगविभागसम्भवेनकथं सञ्ज्ञाहृतमवेषादितिवाच्यम् तेषुकारकाशब्दस्यावृत्यार्थोधिकारा

समावेशफलंशुग्रमेवासदृत्यादावधिकरणत्वासममीकारकत्वाकदुतरपदप्रकृतिस्वरश्चेतिवोध्यम् कुरोतीति क्रियाञ्जनयनीत्यर्थः तज्जनकत्वञ्चप्र-
त्यासत्यानवैवात्वेतिक्रियानन्वयिनन्दति तदन्वयप्रयोजकतज्जनकत्वाभाववतइत्यर्थः ब्राह्मणस्यपुत्रमिति अत्राकथितञ्चेत्यनेनपृच्छिककर्मपुत्र
निमित्तस्यकर्मत्वापत्तिः क्रियाजनकत्वन्तुनतस्य पुत्रणान्यथासिद्धेः ॥ ५ ॥ हाक्यभेदेनसंज्ञाद्वयमवेषादृत्याशयात् क्रियामिति सभावतःसाध्यतेनप्रतीयमा

नाप्रवधानीभूतव्यापारत्वकक्रियामित्यर्थः एवञ्चकारकास्यप्रभासयान्तवैवाव्ययइत्याह तज्जनकञ्चेति नेनुक्रियानन्वयिमदितिमुलग्रथानक्रियान्वयित्वङ्कारकत्वमिति प्र-
तीयतेइतिमूलविशेषइत्यतआह तदन्वयेति यदिक्रियान्वयित्वङ्कारकत्वस्यातदाकारकाणाङ्क्रियान्वयित्वमितिवाक्यस्योद्देशमावच्छेदकविध्ययोरैकत्वेननदोषदइति
वाक्यस्यैवोपपत्तिमिति क्रियाजनकत्वङ्कारकत्वमित्येवयुक्तमितिभावः ब्राह्मणस्यपुत्रमित्यादिवाक्यैः तत्रप्रसङ्गः सुपयादयति अत्रेत्यादिना निमित्तस्येति अनेननदुहादिप-
रिणाननत्वस्यसोपयोगनिमित्तमित्यस्यसम्बन्धनिमित्तम् अन्यथासिद्धेरिति अन्यथासिद्धस्यनकारणत्वम् अतथासिद्धिद्वयस्यनियतापूर्ववर्तिताकारणत्वमवेदित्यभियुक्तोक्तैः
अत्रान्यथासिद्धिरन्यस्याङ्गिदुर्भावइतिनपुत्रजनकत्वदिदतधर्मेणपूर्ववर्तितास्यकारणत्वात् किलुजनककर्ममिति तुरीया अवश्यङ्कतेतिपञ्चमीवा ब्राह्मणस्यपुत्रमन्यथाना-
मृच्छतीत्यत्रप्रश्नपदार्थः स्ववृत्तिनिज्ञासाज्ञानातुक्कालशब्दोच्चारणरूपव्यापारमित्येवाक्रिया तद्विशेषणज्ञानाप्रयत्नकारकत्वमुक्तस्यपश्यतुजिज्ञासाविषयत्वात्पृच्छिककर्म

शान्-
दी. ३.
१९३

त्वत्तदाश्रेयणस्त्वविषयकज्ञानाश्रयत्वब्राह्मणस्येतिस्वसमवेतज्ञानविषयत्वसम्बन्धेनकर्मयुक्तम् एतेनप्रश्नक्रियाजनकत्वेनब्राह्मणकर्तृत्वस्यात्रोक्तिविशङ्कानिमित्ता ॥
॥ ३ ॥ नन्वकथितञ्चेति सूत्रेऽकथितशब्दोपादानेनयत्रापादानत्वेनाप्रसक्तोत्तरद्विवक्षावत्रतत्प्रवृत्तिरितिकथयन्त्यसूत्रस्यप्रसिद्धतत्तत्तद्विषयत्वमिदं त
दत्रोत्तरो अपादानत्वादीनामप्राप्तौ अतएवकथित शब्दस्यासद्वृत्तिरितपरतावश्यमाणाधुःसहृच्छते सर्वथातद्विवक्षायामपितशब्दस्यप्रवृत्तौ प्रमाणानु मत्तस्यश्रुणोती
त्यादौसर्वथातद्विवक्षाविषयेऽसहृत्तस्यत्रात्रिभाषाङ्कदुहादिपरिगणनेनसमाधानपरम्भाध्यम् अतएव ब्राह्मणस्योक्तकारकात्वाभावादेव अस्यब्राह्मणस्यप्रत्यक्ष
त्वज्ञानासाविषयार्थज्ञानानुक्तत्व्यापारस्यपृच्छार्थेताततद्वृत्तज्ञानजनकत्वेनकारकत्वमस्येव शब्दच्युत्तपदार्थस्याश्रयताज्ञानेऽन्यः स्वजनकत्वेन क्रियाजनक
त्वेन यतान् कर्त्रादिस्वरान् द्वितीयव्याख्यायाश्चाध्यसम्पत्तिमाहर्तुक्तमिति सप्तम्यन्तार्थो न्यय्याकाङ्क्षाशान्तये आह विषयइति अत्रविषयतामन्तानादिसमन्वयभूयःक्रिया
अकथितञ्चेत्येतत् प्राप्तापादानत्वाद्यविवक्षायां सर्वथातदप्रसक्तौचप्रवर्तते अतएववाच्यनक्रियात्वयद्व्याह नन्विति करोतीति स्वजनकत्वेनान्य
यदेशान् करोतीत्यर्थः तदुक्तमाशेषेणयवत् ब्रूयात्क्रियायामिति तावत्कारकेद्विति क्रियायांविषयइत्यर्थः विषयत्वंचजनक नेतिबोध्यम् क्रियान्वयि
नामिति क्रियात्वययोग्यता वच्छेदकक्रियाजनकत्ववतामित्यर्थः गृह्यतेइति अतएवतदसंश्रुतमित्यादौनदोषः क्रियान्वयीत्यर्थइति तदन्वययोः
यथावच्छेदकक्रियाजनकत्ववदित्यर्थः यथाश्रुतमुक्तम् कारकाणामावनान्वयइतिवाक्यस्यघट त्वचताघटत्ववत्वेत्येतत्तुल्यतापत्तेः अतः
सर्वभाष्ये क्रियाजनकत्वमेवकारकत्वमुक्तम् तज्जनकत्वचैषातन्त्रिययोगेति क्रियाश्रयत्वेनेतिवोक्तम् ॥ ७ ॥ यत्तादृशविषयत्वाप्रसिद्धेः किमुजनकतात्वे
व क्रियायामितिसप्तम्यर्थेनिरूपितत्वम् त एजनकपदार्थैकेदेशजनकतायामन्वयः ध्रुवमिच्छादिमुद्राणामपणयेयदुध्रुवद्विगुणजनकमितिरोयाथः कार्यः पूर्वकत्ववदत्रपक्षे
नवाक्यभेदादिकल्पनैविलाघवमन्यपक्षे पूर्वोक्तमिश्रापेणव्याचक्षे क्रियात्वययोग्यतेत्यादि अतएव स्वतन्त्रमिच्छायांकारोदितकस्यग्रहणादेव नदश्रुतमित्यादिविति
गीतद्वयानन्दस्य क्रियाजनकत्वेपि उक्तपक्षे भिन्नत्वेनिति प्रसङ्गेनेतिभावः क्रियात्वयैतियथाश्रुतमूलदृष्टयमिति तदन्वयेत्यादिना तुल्यतापत्तेरिति उद्देश्यतावच्छेदकविधेः सम-
ययोरैक्येनावीधकत्वापत्तेरित्यर्थः अतएव नस्यवाक्यस्यानर्थक्यापत्तेरेव तज्जनकत्वञ्च क्रियाजनकत्वञ्च अतएवकारकइतिस्मृत्तभाष्येकरोति क्रियान्वित्वेनेत्यतीति ॥ १९३

व्युत्पत्तिप्रदर्शनं दुःकृतम् तन्नि यो यो गीति धात्वर्थे क्रिये यो गीति शर्त्तु पयो गीति क्रियायां स्वस्वात्कार क्रिया बोधा अतएव क्रियाजनकत्वरूपस्य कारकत्वस्य ग्रहणादेव
 क्रियान्वयः क्रियायामेवाव्ययः तत्र प्रमाणम् यस्मात्काङ्क्षा रूपं दर्शयति क्रियाजनक मित्यादिना ननु सन्निहिते न समप्रदाने न महत्वे हीति शब्दाच्चारणदिरूपव्यापारे
 ण दातुः प्रवृत्तिर्जन्यतद्गतिन स्यात्कृतं कृञ्जनकत्वमसन्निहितं स्युतु तत्त्वय मत आह अविद्यमानस्येति स्वज्ञानद्वारा दातृसमवेतयत्क्रियाहेतुभूत प्रवृत्तिपूर्वकालिकमा
 दीयमिदं नूनं न त्वत्त्ववद्भवित्यादीच्छाजनकज्ञानत्वाद्वारा सवमेव क्रियाविशेषणानाशोभनादीनामपि बोध्यम् न च घटङ्करीतीत्यादौ घटङ्करीतीत्यादौ घटङ्करीतीत्यादौ घटङ्करीतीत्यादौ
 पद्यते ते वाङ्मयीनर कालिकादिनिवाच्यम् तद्विषयकस्मृतेः क्रियापूर्वकालिकत्वेन विषयेति तन्नि यो यो गीति शर्त्तु पयो गीति क्रियायां स्वस्वात्कार क्रिया बोधा अतएव क्रियाजनकत्व
 सर्वेषाङ्गारकाणां स्वस्व क्रियाजनने स्वातंत्र्यात्कर्मणः कर्तृसंज्ञापि प्राप्नोतीति वाच्यम् स्व तन्त्र्यः कर्तेति सूत्रेकारक इत्यस्य समन्वयेन स्वातंत्र्योक्तत्वात् कालिक
 पुनः स्वतन्त्र्यपदोपादानं यस्य स्वातंत्र्यमेव ननु पारतन्त्र्यमपि तद्वाह्यत्वं तस्यैव क्रियायां स्वस्वात्कार क्रिया बोधा अतएव क्रियाजनकत्वमिति
 अतएवैषां क्रियान्वयः क्रियाजनक मिति ज्ञाते कासा क्रियेया कांक्षोदयेन क्रियायां जनकांक्षया च तत्रैवान्वयस्यैव चित्यात् अविद्यमा

नस्य समप्रदानस्यापि स्वज्ञानद्वारा क्रियाजनकत्वमित्यलम् ॥ १॥ निब्रह्मणस्पुत्रमन्यनमृच्छतीत्यनुपुनज्ञानवेत्कादिविद्वाद्यणज्ञानस्यापि क्रिया

पूर्वकालिकत्वसम्भवादतिव्याप्तेः किन्तु क्रियान्वयित्वविवक्षापि प्रयोजिका क्रियाच धात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारत्वेव कर्मणस्तत्क्रियाजनकत्वमलद्वारा अधि
 करणस्य कर्तृकर्मद्वारा यदिसाक्षाच्चनफलमात्रविवक्षितं स्यात्तदग्रमङ्गच्छति गमिगच्छतीति प्रयोगे द्विविध्या समाप्तिः स्यात् फलस्य क्रियान्वयस्वीकारस्तत्राचानु
 रोधेन धात्वर्थप्रधानव्यापारव्यतिच्यनविशेषणतयैव किन्तु क्वचिद्विशेष्यतयापि अलसवयाचकस्य स्थितिरित्यादौ स्थिति क्रिया मृत्ति विशेषणत्वेयि याचकस्य ए
 सवस्य ग्राममित्यादौ कर्तृकारकैर्बहुवृत्त्ययोनोपपत्तिः एव च कारकाधिकारपठितं तन्नावचयस्य तस्य प्रधानीभूतव्यापारान्वयित्वात्कारकपदेन ग्रहणम् ननु यथा क
 थञ्चिद्वि क्रियात्वंपि नास्ति यत्तदधिकारपठितं तापादानादि संज्ञकत्वमेव कारकत्वम् अथवा समीधनात्तद्वत्त्वेषाः कारकाग्रस्योक्तिरित्यत्र समीधनात्तस्य ए
 वगुणादानं वैयर्थ्यापत्तिः कावसुजथेकप्रत्ययानाङ्गारकत्वापत्तिश्च एवमप्यसमवयवत्वेपि न चेत्यापत्तिः द्विध्यानकारो र इत्यर्थे ध्यायतेः क्षिपिद्विविधेति

श. र. यद्व्यादौ ब्राह्मणवर्द्धीरित्यादौ चकार कपूर्वलेनै रनेकाचद्वितीयप्राप्तिरिति केचित् तन्न कारकाशब्दस्फुरीतीति कारकागिति व्युत्पत्तिर्भाष्ये कृतैव दर्शनात् अथमानस्य कारकाये
 लमिदमेव ब्राह्मणवर्द्धिमिष्यत्येवमस्माधनानस्य दृष्टान्तात् काले शान्तिनाद्विषयाभ्याद्विनिगणनार्थं त्वन्नात्रियाजनकालमेवमेव वक्तव्यस्य प्रीतिनयणापत्तिरित्याशयनाह
 अलमिति ननु पञ्चकमग्नियद्विकार्यदुतिपक्षे प्रातिपदिकेन कर्मादादुतिरपि यथाद्वितीयमिति श्रियते कटत्वादावपि स्यात् द्विवहसुबुद्धमवतीति न्ययनेहो
 ब्राह्मणवित्यादेः सभावशब्दस्य दृष्टान्त विभक्तिस्मभिग्राह्यभावेकारकप्रतीत्यभावेन तत्र द्विभक्ति नान्ततदर्थोक्तत्वम क्वाचित् सत्यपि सभावद्वित्यायनद्योतकविषयेपि वा
 धवधकभावः यथाश्रमशसुड्भाषीपुटः शपथश्च बाधद्वयत आह तैरेवेति तिङ्गद्विभिरैवेत्यर्थः तस्याः शक्तेः कर्मोदशक्तेः उक्तेवाचकत्वेन द्योतकत्वेन बोद्धुं तत्तयावो
 धने उद्भूते कर्मणि वर्तमानाग्राणिपद्विकाद्वितीयैरीत्या कर्मणि द्वितीयेत्यादिदृष्टान्ताणामर्थोदिति भावः नन्वेवमनभिहितं नदति सूत्रं न हि व्यर्थमेव स्यादत आह अनाभिहितसू

त्रिङ्गद्विभिरिति तैरेवमस्याशक्तौ कदादिप्रातिपदिकस्योद्भूतं तच्छक्तावृत्तेः कर्मणि वर्तमानाग्राणिपदिकादित्यर्थेपितदनायमिति भिन्नभावः अनाभिहितसूत्रमपि अभिधानविषये प्रातिपदिकस्योद्भूतं तच्छक्तौ द्वयभावद्वयत्रयत्वात्प्राह कर्मिनिबोधम्यम् सावकाशेति मात्रग्रहणेन कस्माधिक्ये
 प्रथमायाश्च प्रवृत्तेरिति भावः प्रतीयमानाग्राणि अतएव त्रिङ्गः समानाधिकरणप्रथममिति वाचिकत्वात् ससराच्छते अनावश्यकत्वादिति तदभिमानादि
 ; त्वर्थः संवेति द्वौ कयोः कर्मणि स्वो जसि स्यादेरेकवाक्यतयाऽन्वये कर्मणीति ससस्याद्वौ कयोरेति ॥ ७ ॥ त्रमर्थेति श्रुभिधानविषये तिङ्गद्विभिर्यत्र बोधनन्ता

द्विषये ननु कटङ्कः प्रतीत्यादावप्रातिपदिकार्थे सद्भावप्रथमाग्राणीति कथं सावकाशत्वमत आह मात्रग्रहणेनेति संबोधने चेत्त्येव्योपलक्षणमेतत् अतएव प्रतीयमान
 क्रियासत्त्वादेव श्रुतिर्भवन्नोपरोऽप्रयुज्यमानोपस्तीति ग्राथस्याभियुक्तानुवसिद्धादिति भावः नन्वनावश्यकत्वं कथं न सद्गतं सुतत्वात्प्राथम्यजागृत्वात्वादत आह तदभि
 मानेति सङ्ख्यायाविभाज्यत्वं सुपपद्यति द्वौ कयोरेत्यादिना न च संख्यायानिरूपतन्त्राज्यासकत्वं विशिष्टकर्मणीत्येवमपरतयैवाथ उचित इति वाच्यम् कारकस्य प्रा
 तिपदिकार्थत्वेन तत्र विभक्तिविधानानुपयोगात्सङ्ख्यायाविशेषणत्वकल्पनया तत्र विधानयुक्तमित्याश्रयात् यत्तु द्वौ कयोरेति पक्षेति मन्त बहुष्वित्यादिभिर्वैकल्याय १९४

कषक्यादिसिद्धिः कर्तव्यः कलशैवेति शेषपूणेनोभयत्रास्तुद्धानमेतत् ॥६॥ ननु कर्मण उक्तत्वात् कर्मणिषष्ठीप्राप्तिरिति चेच्छृणु अनभिहिताधिकाराभावेक
 त्तैरि कर्मणि यदुक्तं ननु स इति गीत्यात्स्यापि सूत्रस्याथात् सर्वत्रैवेति न च सकर्मकधातुप्रकृति कक्षाप्रयोगे भवदुर्गरीत्याद्यभयप्रसिप्तत्वात् यत्कर्मो
 कप्रकृति कक्षाप्रयोगे चैत्रस्य शयिकां मेत्रस्यासिद्धेः सादुभयोः सत्यस्यैवाभावेन सर्वत्रैवेत्यसद्भूतमिति वाच्यम् वक्ष्यमाणरीत्यादेशकालादिकर्मसत्त्वस्य तत्रापि
 सम्भवात् न च यत्र स्वार्थव्यापारकरणकैः शोधोत्तरे दृष्टिस्तत्रैवाकर्मकधातुप्रयोगेनोभयप्राप्तिरिति वाच्यम् देशः कालो भावो न व्योऽध्याचेति वा तिस्रवत्राशक
 ल्यनात् वैयर्थ्यापेक्षेति भवदुर्गरीत्याऽवच्छेदकावच्छेदेनोभयप्राप्तिरस्यैवेन कर्तृरिषष्ठे निषेधस्य प्राप्ताकृतग्रहणस्याव्यावर्त्यकृतयोऽभयप्राप्तौ कर्मणी निरुत्तरस्यैव
 यथार्थपत्तिरित्यर्थः भाष्यप्रासादोनेति दृष्टान्तत्रभाष्यम् आत्ममानइति किमर्थम् परमानेनाभूत् हते पितृप्राप्तिरिति कुतस्तत् आत्मनइति कर्तारिषष्ठे सान् इत्यका
 रोभावे स्वकर्मकानवापरकर्मकानोपि स्वकर्तृकैः नैव दोषः आत्मनइति कर्मणिषष्ठी कर्तृकर्मणीरिति ननु च कर्तृपैरितैव विधीयते तत्र कुत सततक

अधिकाराभावे सर्वत्रैवाभयप्राप्तिविषयस्य त्वात्कर्मण्येव पक्ष्यापत्तौ कर्तृकर्मणोरिति सूत्रस्य कर्तृग्रहणस्योभयप्राप्ताविति सूत्रस्य च वैयर्थ्यापत्त्याऽ

ने स्वश्चेति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येन ॥ ७ ॥ मेणि भविष्यति न पुनः कर्तेरि सवन्तर्हि आत्मग्रहणसमर्थोत्वमिति विज्ञास्यते अत्र कैयटः आत्मशब्दः प्रत्यगात्मनः य
 रस्य व्यावृत्तिद्वारेति तत्र पदिकर्तारिषष्ठीस्यादात्मग्रहणमनर्थकं स्यात् कर्तृसत्त्वस्याव्यभिचारात्मनो न क्रियाइति अत्र भाष्ये आत्मग्रहणसमर्थोत्वमिति षष्ठीप्राप्तिपादि
 तानन्तृभयप्राप्ताविति कर्तारिषेधेन तस्माद्यत्रोभयोः प्रयोगस्तत्रोभयोः अक्षिरिति सामर्थ्यपर्यन्तकथनेन कल्प्यते स्यादेतत् सङ्ख्याविभाज्येति चेति न च कर्मणि
 द्वितीयादि सूत्रेषु कर्मणीत्यादि समस्याः श्रुवानुमितयो रिति न्यायेन श्रुतद्वितीयादिभिरेव समन्वस्य युक्तत्वात् सकलादिकुलशास्त्रान्तरे कवाकतयात्मभ्यते किञ्च सू
 इत्यायाः सङ्ख्यापरतन्त्रतया विषोषणत्वस्यैव धटोस्ति पदो स्तीत्यादि दृष्टत्वेनैकत्वविशिष्टकर्मणीत्येवार्थ उच्यते किञ्च स्वो जस्यो इति सूत्रेण द्वितीयायाः कर्म
 णि सिद्धतया कर्मणि द्वितीयेति सूत्रनिरयमर्थोक्तिरभाषिहानः अतस्तानुपादुः सोदयो यथोः सङ्ख्याचैव तस्यातिशयम् प्रसिद्धे निरयमन्त्रेति भाष्ये उक्तम् सच नियमोऽर्थः ॥ ५ ॥ राम
 श्वाप्राप्तपयस्यैव स्यदेतत् यन्मन्त्रकालादिकर्मणः सर्वत्रैवाकर्म धातुप्रयोगैः कर्मकधातुप्रयोगैः कालो भावो न व्योऽध्याचकर्मसत्त्वकइति विवर्तिकात्सम्भव

प्रागभिहितम् तन्न तादृशवार्तिकानुपलम्भान् भावकालाध्यगन्तव्याः कर्मसंज्ञास्तु कर्मणा मू देशश्चेति भाष्यउक्तम् तत्रादिशब्दोपादानेन यदा धात्वर्थकरणकव्या
पनेऽर्थे धातोर्लुप्तिकान्तेषाङ्गमेतस्य प्रसिद्धत्वं नितम् यदा तु जननादिरूपार्थमात्रस्य धात्वर्थविवक्षा तदा तेनैषाङ्गमेतत् अत्रावसमांसमां विजायत इति सू
त्रव्याख्यानावसरे समायां विजायत इति विग्रहप्रदर्शनमाधेयं संगच्छते तादृशवार्तिकस्मृतेन द्वितीयायास्तत्राधुत्वस्य विधेयनिर्णयसङ्गतिः स्पष्टैव नच
केचित्कालादिभिरकर्मका इति भाष्यस्य तत्सङ्गतिरिति वाच्यम् धातुमात्रस्य स्वार्थकरणक आपनेन ह्यस्य केचित्पणिकालादिकर्मसम्बन्धभाववन्नो निति तदर्थे तत् स वा
न्यत्र कालादिकर्मणा श्रूयते सामानाधिकरण्येन सत्वमित्यत्र तात्पर्यम् सत्वञ्च सङ्ख्याविभात्यर्थ इति तदोक्त इति अतएव वक्ष्यति कारकविभात्यर्थ इति पक्ष
इत्यादि ननु यत्रोभयोः प्रयोगसमवेतवचनं भयप्राप्तिस्तदा कृत्यानामिति विभक्त्यर्थं यदुदाहरणभाष्यात्तद्भ्रममाकृष्टव्याशास्वेति तस्य कथमुपपत्तिरत आह आत्र
स्येति आश्रयपदार्थाद्वारस्य प्रयोजनं ननु यत्राश्रयस्य प्रियाद्यन्तर्गतोऽसमर्थ आकषणं क्रियायादुराकार्यवशात्परास्तुमानादृशेन कारकाद्युत्पत्त्यर्थे

चोभयोः प्रयोगसंबोभयप्राप्तेर्वाच्यताया प्रकृतेनोभयप्राप्तिरित्याशयात् आत्रस्य व्याघ्रासं शास्त्रे तत्र कृत्यानामिति विभक्त्यर्थं तत्रस्य भाष्योदाहरणे आश्र
यपदकतृपदे अथ्याहृत्योभयप्राप्तिरित्यस्या इत्यादाविति आदिना भवतोलाभोऽश्वः कइत्यतत् कारकमिति सर्वत्र विशेषणतया भानादेकत्वे ॥

प्रतिपत्तिरसौ देवतप्राप्तिरिति इत्याश्रयकारमेतेनोदाहरणसंयोज्यमुनिव यमेतेनाह आदिनेति अकतेरिति कारकसंज्ञायामिति सूत्रसंज्ञायामित्यस्य प्रायिकत्वात्
महत्त्वप्रकर्मणि घञ् भवन्निष्ठव्यापारजन्यलाभाप्रयोजित्वासावि घञोऽश्वः कइति ततः शाब्दबोधः आश्रयपदादनभिहितो धिकाशभावपक्षी स्वात्संख्यायाः कर्मनिष्ठया
अनभिधाना दतः सूत्रभावस्य कमिति सुपाङ्गमादौ येषोः संख्याचैवान्तरातिनामिति भाष्यात्तराया कर्मोदीनाविभक्तिं चाच्येयशावाका निधत्तिनाथाह सङ्ख्यायादिति
विभक्तिं द्योत्यसङ्ख्यायादत्यर्थः विशेषणतया भानादिति नच घटपटादिशब्दप्रकृतिकविभक्त्यन्तशब्दजन्यशब्दबोधोदाहरणमिहोदाहरणमिति तत्रापि सङ्
ख्यावाचके स्यो यत्र विभक्तिस्तत्र सर्वत्र न विभक्त्यर्थे सङ्ख्यायाः प्रकारान्तर्भवद्विवाच्यम् आदेशतः सङ्ख्याः सङ्ख्येये इति सिद्धाज्जाने स्यो विभक्तौ संख्यायाः प्र
कारता स्पष्टवयवतु वाद्यगानां विंशतिरिति सङ्ख्यानार्थकशब्दोक्तवचनत्रापि विभक्तिं द्योत्यमेकत्वप्रद्वान्तरादिशब्दजन्यप्रकारतया भासतस्त्वेषां शयात्

ननु सङ्ख्येयार्थकश्चाद्वाव प्रत्यये सति तज्ज्ञानाद्बोधेन सङ्ख्यायाः प्रकारत्वम् न च तस्माद्विशिष्टावेकत्वप्रत्यये सादृश्याभावात् तत्रैव विनिवृत्तम्
तत्रापि प्रत्ययार्थसङ्ख्यायाः प्रकाशार्थसङ्ख्यातोः नतिरेकात् सर्वद्वेयकार्योपपत्तिरपि न सङ्ख्यायाः प्रकारत्वं न चादृशतः सङ्ख्याः सङ्ख्येय इति सङ्ख्याव्ययेति स्वस्वम्
सिद्धान्तविरोध इति वाच्यम् तेषां सर्वेयार्थकत्वं सङ्ख्यायाः कालत्वदुष्टप्रसिद्धसङ्ख्यायकत्वमुक्त्वा विदेव्या शयात् सर्वत्रैव प्रयोगविषयो
न न त्वेकालस्याधेयतया एकत्ववद्वक्तृत्वमेवेय व्याख्यानमुचितमित्यत आह वक्ष्येति तत्र यथाशाखा यारुद्राद्यवलेन समवायिकारणतया शाखेव वृक्षाद
रस्यपि तस्मिन्निष्ठाधारतानि स्विपताधेयता समन्वयेन सावृद्धानिष्ठानि मोदशमस्ववच्छिन्ना धातुवृत्तस्य विवक्षितमिति वृद्धतिरसमीतथात्रापीति भावः रचमन्य
त्रापि वैधर्म्यं सर्वविवक्षया प्रसिद्धस्य लौकिकप्रयोगस्योपपत्तिः कारणानुसंगेन प्रयोगः किन्तु घटस्य शुक्ल इति घटे शुक्ल इति वा भवति सर्वत्र
अधिकरणसमस्य द्वौ कारौ च प्रत्याख्यातमित्यत्र हेत्वा काङ्क्षायासाह न्यायेनैवेति उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायेनैवार्थः न च दोनकवाचकयोद्योतकयोः समुच्चयौ दु
यत्नमैवार्थः वक्ष्येति न च काले समसमी आधेयस्याधातुविवक्षया सर्ववैकत्वविषय इति भावः प्रत्याख्यातमिति न्यायेनैव सि
ष्टः द्वौ ब्राह्मणौ व्यतिरुक्ता इत्यादौ यथा उक्तार्थानामिति तत्र न प्रवर्तते द्विवेदं सुबद्धमिति न्यायात् ॥ ७ ॥
नशाकृतः कटः क्षियते कट इत्यादावपि स्यादिति अतर्हित इति सूत्रद्वयेन व्यभिक्ताच्यम् यद्यपि क्वचित्समुच्चयोदृश्यवापि तथा स्यादिति दृष्टमशक्यमन्यथा र्थाना
मिति न्यायस्य निर्विषयत्वा यतिरिति लस्यानुसंगेन प्रवृत्तेन सत्याय स्यात्प्रथममुक्तमित्याशयात् अतस्त्वप्रवृत्तेरुक्तो ग्राम इत्यादौ समासेन कमादेरुक्तत्वात् समाविभक्ति
ने भवति अत्र द्वौ धर्मौ कर्मणिनाद्योत्पत्तेरवयुक्तम् यथैकत्वादिसङ्ख्यायाः प्रकारतया मानस्यानुभवसिद्धतया ते धान्द्योत्पन्नतथादृशित्यजतीत्यादिभ्यः समीपतद्
रिक्तमैकमजनमिति सेवरीत्या शाब्दबोधस्यानुभवसिद्धत्वात् सुपाकमादौ यथा इत्यादि भाष्यैः येषं दन्त्यासातयति धात्वन्निर्वाणम् अतस्त्वकर्मणि द्वितीयेयादिशा
ख्याणियमायनवर्णनसङ्च्छेदे उक्तार्थेनामिति न्यायसञ्चारानुगतिर्यदि कार्यसिद्धेति सूत्रव्याख्यावाचकविभक्तिरुक्तार्थेत्वादप्यसौ वचनमिदमेतत्परममूलमवका
त इति ननु मूलसङ्ख्याविभाक्त्यर्थ इति पक्षे सञ्चारस्य दिव्येनेन सङ्ख्यातिरिक्तश्चातुष्काम्यातिरिक्तो धर्मे इति पक्षे सूत्रागम्यावश्यकानालम्भेति तत्र द्ववदनेनोक्तमना श्रूय

यत्नमैतर्थाः तद्वशास्वेतिवदेकालेसप्तमीआधियस्याधारत्वविवक्षया सर्वचैकत्वविशिष्टिकर्मणिइत्यर्थेद्विभावः प्रत्याख्यातमितित्यायेनैवसिद्धिकरणसप्तम्यङ्गाकारचप्रत्याख्यातमित्यत्रहत्वाकाङ्क्षाभावात् न्यायपक्षमात्राभावात् ॐ ॥

ए. द्वौ त्रौ त्रौणौ व्यतिस्तुनीत इत्यादौ यथा उक्ता योनामातिप्रतिप्रन प्रवत्ता । ह्रस्वश्च सुषुद्धात्मा न्यायात् ।
 नञ्छातः कटः क्रियते कट इत्यादावपि स्यादिति अतर्भिहित इति सूत्रद्वयेन व्यतिवाच्यम् यद्यपि क्वचिन्मसु द्वयोश्च ह्रस्वव्यापित्तया स्यादिति वृत्तमशक्यमव्यक्तार्थोना
 मितिन्यायस्य निर्विषयत्वापत्तिरिति लक्ष्यानुयेन प्रकृतेन सान्यायस्याश्रयण युक्तमित्याश्रयात् अतस्त्वप्राप्तौ कोशाम इत्यादौ सममेकमादेरुक्तत्वात्सासाविभक्ति
 नेभवति अत्रेद्वौ धाम् । कर्मार्थेनाद्योत्यत्वेन वयुक्तम् यथेकत्वादिसूत्राख्याः प्रकारतयामनस्यानुभवासिद्धतया तेषां न्यायान्तथाह्रस्वजतीत्यादिभ्यः कर्मीभूतह
 रिकर्मेकस्मज्जनमिमेव लोपाशाब्दबोधस्यानुभवसिद्धत्वात् सुपाकमादृश्यादृश्यादिभ्योऽश्रपद न्यायात्तथा तेषां न्यायत्वेन निबोध्यम् अतस्त्वकृत्तणिदितोयेत्यादिशा
 खाणां नियमार्थवर्णनं सङ्गच्छते उक्तार्थोनामिति न्यायसञ्चारानुप्राप्तिपदिकाश्चिद्वैति ह्रस्वव्याख्यानावसरे विभक्तिरुक्ता र्थेत्वादयामौ वचनमित्यनेन परममूलसर्वक
 त इति ननु भूले सङ्ख्याविभात्यर्थ इति पक्षसुत्रारम्भादित्यनेन सङ्ख्यातिरिक्तश्चतुष्काभ्यामिति पदिकाश्चिद्वैति ह्रस्वव्याख्यानावसरे विभक्तिरुक्ता र्थेत्वादयामौ वचनमित्यनेन परममूलसर्वक

लस्यते तथाऽत्रापि कारकस्य विभक्त्यर्थेनापक्षे सुखारम्भस्थानावश्यकता लभ्यत एवेति कारकविभक्त्यर्थे इति पक्षे इति विशेषाभिधानमनर्थकमत आह अनेनेति आरम्भे
 भावार्थ इति प्रत्ययेनेत्यर्थः पञ्चकेति अयमपक्षः कुस्मित इति सूत्रभाष्यवोक्तः तत्र हि स्वार्थसमिधायशब्दाद्व्यामाह समवेतम् समवेतस्यैव नैलिङ्गः सङ्ख्याविभक्तिश्च
 अस्मि धायनात्विशेषानपेक्षमाणश्रद्धात्त्वमात्मानम् प्रियकृतानादियुगतः प्रवर्ततेः सौविभक्त्यन्त इति कर्मणि द्वितीयेत्यादि सूत्राणान्ति यथार्थत्ववर्णनमपि पञ्चका
 स्मृतिपदिकार्ये इति पक्षे साधुसङ्गच्छत सामान्यसूत्रेणानिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति न्यायेन विभक्तेर्विशेषाभिधायकताया लभ्यत अत एव यत्र न विभक्तिः श्रव
 णान्दधिराजोपादौ तत्रापि पञ्चकप्रतीतिः लोपमजानेनैपिवोधा त्वसुविभक्तिस्मरणेन सर्वेषां स्वैध इति तु न युक्तम् अत एव क्रीतात्करणपूर्वादिति सूत्रभाष्ये गवा
 कीनेत्यादाविति प्रसङ्गः नाशङ्क्यविभक्त्या व्यवधानेनेति समाहितम् यदि कारणस्य विभक्त्यर्थे तस्यान्तद्विभक्त्यन्तस्य कारणार्थे तस्यमाधानासङ्गतिः स्पष्टैव अ
 पि शब्दे मूलोक्तसङ्ख्याविभक्त्यर्थे इति पक्षसमुच्चायकः तत्रेति पञ्चकपक्षेच यः उक्तेरपि स्यादिति समुच्चयस्यान्यत्र दृष्टत्वात् पूर्वोपात्तापिशब्दसमुच्चयार्थे स्पष्ट
 पक्षे व्यावश्यकता सूचिता तत्र यथा प्रातिपदिके नोक्ते कर्मत्वादौ भवति तच्चातिङादिभिर्भूतेषु स्यादन्तस्तद्वारणार्थमिदम् एवं संख्यातिरिक्तं च तु
 व्याप्रातिपदिकार्थः संख्यामात्रविभक्त्यर्थ इति पक्षः व्यावश्यकतात् एवं च कारकस्य विभक्त्यर्थे यत्र यत्र प्रसृतं तत्रानावश्यकमिति सूचितम्
 प्रातिपत्तये पुनराह सर्वमिति पञ्चकपक्षवदित्यर्थः पञ्चकपक्षस्य मुख्यत्वसूचनानात्र सादृश्यप्रदर्शनम् तत्र अन्यमिहित इति सूत्रम् एवं च मूले सङ्ख्याविभ
 क्त्यर्थे दत्तस्य तन्मात्रविभक्त्यर्थ इत्यर्थः मनुतद्वत्कारकविभक्त्यर्थ इति ग्रन्थस्यापि कारकमात्रविभक्त्यर्थ इति पक्ष इत्यर्थो लभ्यते स च न युक्तः स्वार्थादित्रयस्य प्रातिपदि
 कार्थत्वपक्षेणानावश्यकत्वलाभादन्त आह एवं चेति यत्र यत्र प्रसृतं इति त्रिकम्प्रातिपदिकार्थे इति पक्षे सङ्ख्याकारकविभक्त्यन्तं च तु क्प्रातिपदिकार्थः कार
 कविभक्त्यर्थ इति पक्षे चेत्यर्थः अनावश्यकमिति उक्तार्थानामिति न्यायेनैव सिद्धेति भावः यद्यपि पञ्चकद्वयोः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यत्वमप्यत्र तच्छब्दव्यवहारश्च स्यादप्य
 देयत्वस्य मित्यभिप्रेत्युक्तोऽर्थ इति सूक्तस्य तदेनानालम्बोनामुपस्थितिसूत्रतावन्निष्ठोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वविधेयसंयोगमते एतद्व्यासनार्थमेव वीक्ष्यान्तु
 वेचनमेव चैकेन तत्पदेनानवच्छातिपरागमशेन निरुक्ते व्यापकत्वलाभान्ततय देवीप्सा अत एव कारकञ्चेद्विजानीयायां समस्येतस्य भवे

दित्यत्र वीक्षाया विवक्षितं विपत्तिर्यदेहिर्वचनं कृत्वा तत् अतएव च यो यो धूमवान् सोऽपि नानि नित्यैः यथिकृद्गुप्रयोगस्तद्धतिः सर्वव्यतित्रातत्रेयानुपपन्नम् तथा।
पिपयन्ते शंसन्तुद्रयजगामसमहाकपिः समस्तस्याङ्कपालेन सोऽप्यद्वल इत्यत इति रामायणीयप्रयोगायाः क्रियः यथ्यति कातरा लीसासिद्धियानमसुखीवभूवे
निमहकविप्रयोगाच्च तयदेहिद्विवर्चनप्रवृत्तिः स्पष्टप्रतिफलमेव भवतीति न दोषः ॥ ६३ ॥ तन्मीतिरेवेति हरिप्रतिरेवेत्यर्थः सर्वकारेण तदनुकूलव्यापारगिरासः न
नु क्रिया व्याप्यते नित्यमसमृद्धतम् क्रियानिष्ठव्यापकानि रूपाय व्याप्यतायाः कर्मण्यस्त्वात्त आह क्रियासंबन्धित्वेन इति तथाचा न व्याप्तिसमन्वयविवक्षि
तः ननु क्रियाशब्द कर्ते निष्ठव्यापारवोधकस्तस्मिन् स्थिते च्छनकमेण इत्यत आह तज्जयेति तत्वम् सबन्धित्वम् सर्वमेवेति मौलप्रयोगाच्चापारविशेषकः
शाब्दबोधः कर्मस्त्वोत्पत्तिं प्रतीयतेत्यदपि प्रणयेव नानापर्येणनमूलकता तथोक्तमित्याशयेनाह धात्वर्थेति कर्ते प्रत्ययसमभिव्याहनाच्चापारविशेषकफा।

प्रतिरेति तन्मीतिरेव शुभफलजननेति भावः क्रियाव्याप्यत्वेनेति क्रियासंबन्धित्वेनेत्यर्थः तज्जन्यफलाप्रयत्नं हि तात्वम् सर्वमेवेति था।
त्वर्थसवविशेष्यद्वयर्थः इयास्तुविशेषः तत्र फलाशोविशेष्यः कर्तृरिति व्यापारशब्द इति आतएव रूपव्याप्तन इति सूत्रभाष्यम् इयतेतुत्र इ
त्यर्थपुत्रीयतीति न प्रयोगो भिन्नाशब्दादिति ॥ ५॥ तत्प्रकारकः कर्मप्रत्ययसमभिव्याहाराच्च व्यापारप्रकारकफलविशेषकः शाब्दबोधः उभयथापि धात्व
र्थविशेष्यकावयनमिति रिति भावः यत्कृता एतद्व्यादिभ्यः फलेविशेष्यकत्वोऽर्थः सर्वानुभवमिदं सव आतएव प्रत्ययानाम् द्वात्यशविश्यान्वय्यप्रतिपादका
त्वमिति नित्यमसंनयागः स्वभिमतैरे साधकमप्याह आतएवेति भिन्नाशब्दादिति अस्य स्थितिर्वोधार्थवोधकवाक्यादित्यादिः समस्तविशेष्यबोधजनकत्वे हि
समानाशयेन चान्नानाशैत्यविविग्रहेन स्यात् किन्तु पुत्रमिच्छतीति विग्रहस्य वेति तात्वम् न च कर्मणि यत्र कृत्राण्यतत्र फलस्यास्तु व्यापारविशेष्यता कर्मास्ताने
तु तात्वमेवानभाव इति वाच्यम् इष्टः पुत्र इत्यत्र यशोभयोः पदयोः सामानाधिकरण्यात् नानाशब्दोक्तं कल्पस्युत्र इत्यत्रापि सामानाधिकरण्यामिति फलस्य विशेष्यत्व
स्वीकारस्यावश्यकत्वात् आतएव भाष्यकृता अर्थे हकस्मान्भवति इष्टः पुत्रः इत्येतत्पुत्र इति इष्टाशब्दोक्तिर्भाष्यकमेव समाधानं कृतम् ॥ ७३ ॥

साध्यत्वे प्रतीयमानार्थपक्षतया चोपपत्तेः श्रुतत्वादेः कर्तृत्वापत्तिरुक्तं कर्मणि लकारविधानानुपपत्तेरिति प्रागेवावेदितम् अस्मादेव ज्ञापकात्कार्त्तप्रत्ययसमभिव्या
हारे प्रधानीभूतधात्वर्थप्रत्ययैकवचनमिति स्वीकारात् किञ्च दृष्टान्तिः कालजातद्वयस्यैव न कर्तुः प्रवेशो ग्रथान्तापुत्रश्रमदूषदिति समुदाया ध्येयितानस्य प्रवेशः स्वमि
थ्यते पुनर्दृष्ट्यर्थेयितानस्य प्रवेश इति कर्तारद्वयत्वात् ननु यत्तमेव विद्विस्तनुमूलक्रियास्य शेषेऽर्थेऽप्येतत् प्रत्ययस्य साधुत्वे मानाभावाच्च यत्तु तस्मात्क्रिया
त्यर्थस्य विदेशोऽस्ति ह्रस्वकारेण प्रथमान्तार्थस्यापि निरासे ध्वनिते प्रथमान्तार्थविशेष्यक शाल्वोऽवसोकारे दोषोऽप्येतत् प्रतिपादयितुं शङ्कते नन्विद्यादिना नव्यप
दोषादानेनाच्चिरत्ननमतेः स्यादभिमनरीत्येव धर्माध्वनिनतम् ॥६॥ इदञ्चेति भिदात्तार्थमुक्तवाक्येऽर्थः रूपम्भूतभाष्य इति तत्रादिपचतिरूपस्य चेतो रूपमि
थ्यदरेऽसिद्धि साधक्य क्रियाप्रधानमाख्यातद्रव्यप्रधानन्तामयतः क्रियास्य ह्रस्वकारेण किञ्चैत्रः करोति पचतीति द्रव्यामृष्टः कृताचष्टे कर्तारश्चैत्रोऽयः पाचक इत्युक्तम्
अत्र कृतोऽप्यस्य कृतप्रकाशिकसर्वनेनेत्यर्थः कृतपदद्वयत्वादेः तद्विहादेः पुनर्लक्षणम् इत्वेन पुनस्तद्विति सूत्रभाष्येऽपि प्रातिपदिकग्रहणान्नो बन्तव्याद्यर्थे भित्युक्ता न

ददृच रूपम्भूतभाष्ये क्रियेति धात्वर्थोऽहयस्यापि क्रियात्वेन व्यवहारीद्रष्टव्यः ॥ ० ॥

ह्यावर्तस्मर्त्तकाले इत्यभिधायरमतेनूतक्रियाप्रधानम् काण्डद्वयविभक्त्यर्थप्रधाननचैतयोर्थेऽस्ति ह्रस्वः स्वाभांयोगे लौस्युक्तम् ननु पूर्वोक्तभाष्यद्वयेपि क्रि
यापदस्यैव सत्त्वेन व्यापारविशेष्यकवैधसवायातीत्यत आह अशब्दयस्यापीति क्रियायाः प्राधान्यं नुप्रत्ययार्थे निष्ठप्रकारानि रूपानि विशेष्यत्वम् नामार्थनिष्ठप्रकारानि
रूपानि विशेष्यत्वञ्च आशयस्यापचति देवदत्तद्वयादीश्रुतत्वात् समुपेतघटेनेत्यादौ अत्रेदद्वैध्याम् धातोः फलव्यापारयोः पृथक्शक्तिः कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे व्यापार
स्य कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारे नु फलस्य प्राधान्यमिति सूत्राद्यः परे नु फलवच्छिन्नव्यापारे व्यापारवच्छिन्नफलवच्छिन्नशक्तिः तत्राप्रत्ययसमभिव्याहारे अत्रातोऽर्थेयक
धनियामकः आगणिकज्ञैरवत्तदोषायेत्याहुः द्रष्टव्य इति क्रियायाः परित्यज्यति यद्वापारादननरमित्यत्र कर्तृकर्मव्यवहितानमसाक्षाद्वात्यक्रियामित्यत्र च हारग्रन्थद्वय
शः श्रवत्रिक्त्यान्वसाध्यत्वेन प्रतीयमानत्वरूपत्वेन हिरुगादिषु नातिव्याप्तिः तेषु क्रियाप्रधानत्वव्यवहारस्मात्क्रियायात्र विशेषणत्वेनोपपद्यः सिद्धत्वेनाप्रतीयमानत्वेन वेति
उक्तद्विधेः क्रियायाद्धारत्वात्पयः यत्तु क्रियान्नरकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकवैजात्यावच्छिन्ने कारकात्त्वपद्विति तन्न आदिनभुक्ताग्रामद्वच्छ्रुतीत्यादौ क्ताप्रत्ययार्थे

चिन्तिष्ठन्त्यवृद्धिहीनस्य वद्विवचनत्रयप्रत्ययान्तरत्वेऽनन्त्यस्यापि प्रत्याख्यानयोगिन्येनयत्र ह्युक्तमतिविषयञ्चैमिनिनातु अर्थे क्वादक वाक्ये साकाङ्क्षश्चेद्भिभोगो
स्यादित्युक्तम् विभोगपृथक् प्रयोगेयदि साकाङ्क्षस्यानन्तरात् साकाङ्क्षपदसमुदायस्यार्थे क्वादक विशेष्यकविशिष्टार्थविषयकप्रतीति जनकालेदेकावकाव्यव
हारइति तदर्थः अत्रकारकात्विक्क्रियाविधकसंनिदिः नचयस्यदवदतः पचमीत्यस्यैकवाक्यत्वमवगतमिदं नचप्रथमज्ञाश्रमुख्यविशेष्यकवोधस्त्विकहेतुमतेनोपप
द्यतइति नेषान्नाहशब्दाद्योनादने अइतिवोधम् यादित्येवास्मिन्निदमेवैकवाक्यत्वात्त्राक्यार्थप्रवृत्तिमस्यादकस्यातदावक्वादरुग्मिन्त्येत्यतिद्विवचनस्य देवदत्तेशि
शेष्येयत्वादीचरितार्थस्य कोटिरकमेणिवायत्रलकारस्तत्रप्रवृत्तिर्नस्यात् यत्तुक्रियावोपनेनाश्रयैकवाक्यत्वमुक्तं लक्षणान्नरङ्गुतमिति तन्न वचोऽशब्दसंज्ञायामि
तिकुलनिवेधेन तत्रवाच्यत्वव्यवहारस्यैवमुनिस्सम्मतत्वादनप्योक्तमाधुनिके शेषइति तस्यातत्त्वमिति एकवाक्यत्वमियथः चैवइत्यस्याध्याहारेण पाकानुक्तलक्षितमा

प्रथमांतविशेष्यकवोधेन तत्स्य तत्त्वदुर्वारमिति भावः एवं च अस्य साधुत्वापत्तेश्च भावप्रधानमिति भावकालकारकसंस्थाश्चावरोऽर्थो आख्यात
स्य तत्रभावः प्रधानमिति तदर्थतद्भाष्यकार आह नामानीति ॥ ७ ॥ अत्रोन्नताननुक्तलक्षितमानित्यन्वयवोधस्य समवेनेकवाक्यत्वमुक्तवैरमिति भावः नच

प्रथमानप्यदाध्याहारभावेनैकवाक्यत्वाभावस्योपपत्तिर्भवमेवेति वाच्यम् कर्तृशब्दात्तार्थत्वेन तत्स्य विशेष्यत्वप्रत्ययार्थत्वेन स्यादिति याकको नोन्नतान
नत्रेभिन्नइति विधेयैकविशेष्यकस्य सम्भवात् कर्तिशब्दात्तार्थइति तन्मश्रुतम् आख्यातवाच्यमङ्गुत्वायाः स्त्वन्यथेयस्य शब्दानुपस्थितत्वेनानन्वितत्वापत्तेः
संख्यापिनाख्यातवाच्येति चेत्तस्य च तीत्यादिजन्यवोधो धाननरङ्गुतो रक्यत्रनेकोवेति संशयापत्तिः पचति पचतइत्यादीनामप्ययथापत्तिश्च स्यात् क्रियाप्राधान्येवो
धकहस्त्वानुसंगकइत्यादि सूत्रस्य भाष्यविशेषार्थमिति चेति दिक् मूलैर्नैयमित्येकोद्वौषडिति कर्तुर्वेचित्वेऽवाच्यत्वेति विशेषः ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

[illegible]

नामशब्देन सुवन्तमिति च तद्वाच्येऽस्य ह्यस्य तच्चाव्ययानि रूपाणि तन्मन्त्राख्यानां प्रतीतिविशेषणी भव
नतीति नामानां निरुद्धा यानि निरुक्तभाष्ये दर्शिता किंच नन्मन्त्रां त्रयश्रोभेभावप्रधाने भवत इति निरुक्तम् ॥ ७९ ॥

समुपलपत्वे साधकमाह नमन्त्याख्यातेति ननुयच्चकस्यातिरिक्तार्थे इति पक्षे यथाद्रव्यस्य स्वार्थो निर्दिष्टः स्यात्तत्र क्रियात्वक्रियाकारकाकारकसङ्ख्येति पक्षश्च कस्य धात्वर्थे त्वमिति क्रियाप्रधानमाख्यातसत्त्वप्रधाननिनामनीत्यस्यास्मान्तेपि नामङ्गतिरुक्त आह किञ्चेति ते निरुक्तौ तस्माद्भावप्रधानमाख्यातसत्त्वप्रधाननिनामनीति निरुक्तौ तस्मै व्युत्पन्नयेन तस्मै भवतो वा केन तस्मै भावप्रधाने आख्यातार्थे प्रधानवाक्यहास्यात् तस्मादननदर्थत्वाद्गणभूतत्वात् तदर्थस्य भावनियता बद्धत्वादित्येता बद्धा आख्यातस्थानमिति यन्निस्तत्तन्मन्येत्यर्थः शेषपक्षेण न व्याख्यातस्तदृश्यमिति ॥

ननु शब्दोदधस्य रूपादौ राजनशब्दादपि पूर्वोक्तरीत्या द्वितीया प्राप्नोति भजसन्त्यविशिष्टरुद्धधराधित्तस्य पुरुषस्य दर्शनकर्मत्वेन राज्ञोपनिहि
 षयत्वसम्भवादिति चेन्न अभेदसमन्वयेन विशेषणान्वयिष्यद्विशेषणत्वं — ह्यनकादपि विशेषवाचकपदप्रकृतिकविभक्तिस्त्रातीयविभक्त्ययतिस्वीका
 रात् कटम्भीकङ्कः विषादोपया विशेषस्य तु कारकाधिकारीयसंज्ञाविशिष्टत्वत्तद्दोषिकाविभक्तिर्भवत्येवेति भवन्मते मृगास्य विशेष्यतया कर्मत्वेन तद्वाचका
 द्वितीया प्राप्नोतीति भावः श्रुत्वाममैतन्नाहाम्यन्तया चोत्पत्तयः शुभादृतिनार्षम् क्रियायाः दक्षिणतये माननुकर्मणायमभिधेयमिति सूत्रस्य हि याविक्रियया हि
 स्थिता भवति कपा क्रियासन्दर्शनादिक्रिययेति भाष्यमेव मन्मते धावनस्य प्राधान्यात्तस्य कर्मत्वेपि तद्वाचकस्याप्राप्तिपदिकत्वान्नततो द्वितीया सुवक्तृनिर्दि
 तशब्देनामः पवतीत्यादिशब्दपरैर्मयोश्च न विशेषणविशेष्यभावः प्रसिद्धइत्यत आह तिङन्तेत्यादि स्तोक्तार्थे प्राणायमदर्शयितुमाह स्पष्टम्वादि सूत्रम्

तिङन्तसुवन्तशब्देन तदर्थे क्रियादिः पचिक्रियाभवतोत्यर्थ इति स्पष्टं भूवादि सूत्रे भाष्ये ॥ ७ ॥

भाष्य इति तत्र क्रियावचनो धातुरिति न्यासे कथस्य न चोपेतं क्रियावचनाः पचादय इति प्रश्ने यदेतेषां द्वौ रोगिना समासाधिकारणम् किङ्करोति पचति किङ्क
 रित्यतिपस्यति किमकार्षीत् अपासीदित्युक्तम् ततः शाङ्कितम् अस्ति भवति विद्यतीत्यान्त्यानुसंज्ञानप्राप्तेति यथा हि भवता करोतिना पचादीनां सामानाधि
 कारणन्दर्शितत्वात् स्थादीनां निदर्शयति नहि भवति किङ्करोति अस्तीति इत्याद्यान्ता यदपुनर्भाववचनो धातुर्गित्येतल्लक्षणं क्रियेत्येत्युक्तम् कथमु
 न ज्ञायते भाववचनाः पचादयः यदेतेषां भवतिना समासाधिकारणम् भवति पचति भवति पश्यति भवति अपासीदिति कथितम् आह शल्यात्पचादीनां
 न्यानुसंज्ञानप्राप्तेति यथा हि भवता क्रियावचने धातौ करोतिना समासाधिकारण्यन्निर्दिशति ततश्चाभाववचने धातौ निदर्शयते क रोतिः पचादीनां सर्वान्ता
 लान्स्वोन्सुखास्त्वोणि वचनान्युवतेति भवति पुनर्वर्ते भातणालज्जैकत्वञ्च तत्रैकैकः भवति पुनरिति नहि भवति भविष्यति पश्यति अस्मदप्याश्रित

ततोभाष्यद्वतोक्तम् कान्तद्वैयवाचोयुक्तिः भवतिपचति भवतिपश्यति भवत्यपक्षोदिति प्रश्नोपेक्षावाचोयुक्तिः पचादयः क्रियाः भवतिक्रियायाः कार्योभव
ति यद्यपितावदत्रैकच्छक्यतेवक्तुम् यत्रान्याचान्याचक्रिया यत्रतुल्यमेवक्रियातत्रकथम् भवेदपिभवेत् स्यादपिभवेत् अत्रैकैवक्रियातस्याः साध्य
साधनभावोविरुद्धनिर्भावः अत्राप्यन्यत्वमीक्षकतः कालेभेदात्साधनभेदाच्च एकस्यानभवेतमेवतिः साधनम् सर्वकालश्चप्रत्ययः अपरस्यबालसाधन
मवर्तमानकालश्चप्रत्ययः यावतात्राप्यन्यत्वमस्तिपचादयश्चक्रियाः भवतिक्रियायाः कार्योभवतीत्युक्तम् तत्रुद्योश्चमेधेनयजतेसब्रह्महत्यान्तर्गततिवा
कादश्चमेधयागकर्तोयः सब्रह्महत्यातरणकर्तेतिवोधेजायतइतिक्रियाविशेष्यकस्य शाब्दबोधइति सिद्धांतोव्यभिचरितइत्यतआह याश्चमेधेनेति इ
त्येवबोधइति एवञ्च नसिद्धान्तभङ्गइतिभावः यत्तद्द्वैतेनित्यसम्बन्धादुभयक्रियाकर्तृत्वमेकस्यमनसोनिश्चीयतएव नन्वेवम्यचतिभवतीत्यादिस्योपिय।

ओःश्वमेधेनयजतेसब्रह्महत्यान्तर्गतीत्यादौयत्कर्तृकायागक्रियातत्कर्तृकानतरणक्रियेत्येवबोधइत्यन्यत्रविस्तरः अपचाय

त्वादिति तन्नयेपदजन्योपस्थितिविषयस्यैवप्रकारत्वविशेषान्वस्वीकारात् पदाध्याहारस्यात्र ॥ ७ ॥ ७ ॥

त्कर्तृकायचिक्रियातत्कर्तृकाभवन्तुक्रियेतिवोधः कस्यान्तभवतीतिचेन्न तत्रात्राहशशाब्दबोधजननगमकयतयदस्यसत्त्वादत्रगमस्माभावात् किञ्च
पचतीत्यने नैवपचिक्रियाकर्तृवेतमानसत्त्वमवगतमितिभवतीत्यस्यैयथायमितिश्च अतस्तत्त्वमविष्यतिपश्यति अभूदप्राक्षोदितिभवति नैशपि
कर्मतेतु तस्यापिसत्त्वमाध्यविरोधश्चेतिदिग् अन्वत्र उच्यतेतदौ ननुपदायैत्वम्पदजन्यप्रतीति विशेष्यत्वान्नदभावश्चनप्रकारत्वाभावसाधकः घटादिश
ब्दन्यशाब्दबोधेघटत्वदिः प्रकारत्वमस्तिपदजन्यप्रतीति विशेष्यतातुमेवान्वलीयतथाह तन्नयइति शब्दज्ञानादेवार्थबोधइतिनयदस्यर्थः एवञ्च
पदार्थत्वादित्यस्यपदजन्यप्रतीतिविषयत्वमावादित्येवार्थः ननुतन्नयेपिधेहीत्यादिभ्योहारमित्यादिशब्दाध्याहारयथाशब्दबोधस्तथात्रापितीमित्यादि
शब्दाध्याहारेण शाब्दबोधोभवन्नित्यतआह पदाध्याहारस्येति अत्र धावतिपश्य पचति भवतीत्यादौ ॥ ९ ॥ ७ ॥ ९ ॥

असंभवादिति यद्यत्रानिच्चादिपदमध्याह्रियतेतदावाक्यभेदः स्थानत्वेवावाक्यतेतिपदार्थाहारणेकावाक्यायाअसम्भवादितिभावः सर्वपक्षशब्दाध्या
हागार्थोधाहारोभयपक्षे संसर्गत्वम् संसर्गत्वमेव समर्थमुन्नेत्यादि ग्राहः पुरुषइत्यादिवाक्येनयोगिभिसम्बन्धस्यषष्ठावाचिका काष्ठश्चित्तद्वयत्रक्रियाका
रकाद्योरभिसम्बन्धस्यद्वितीयावाचिकाभवतीति भाष्याद्वारस्वारेपेनसर्वत्रविभक्त्यर्थस्यसंसर्गत्वमेवस्वीक्रियतइतिभावः ननुविभक्तिजन्यापस्थितिविष
यस्यपदार्थत्वाद्यकारत्वेमेव न्याय्यमत आह शब्दोपस्थितस्यापीति तत्राचपदादनुपस्थितस्यप्रकारत्वेत्येव नियमइतिभावः मुलेफलस्यापीत्यमेव
मतभेदेनव्यवस्थेति शब्दाध्याहारवादोफलस्यकमेतामसम्बन्धेनव्यापारविशेषणत्वमर्थार्थाहारवादो कमेतस्यप्रकारत्वमपिसम्भवतिविक्षिप्यादि

असंभवादिति भावः प्रकारत्वेपीति अपि ना सर्वपक्षे विभक्त्यर्थस्य संसर्गत्वमिति ।
ज्ञानः सूचितः शब्दोपस्थितस्यापि संसर्गत्वं वक्ष्याम सर्वैरीदृशकृतमेव ब्रह्मैः फलस्यापीति अपि नापक्षद्वयौ व्यापारस्य संग्रहः ॥

कर्मिकाभावेनेति शाब्दबोधस्य सम्भवादिमिहावः न च फलस्य कर्मत्वात् नङ्गोकारेऽपि शोभनादिपदार्थस्य धात्वर्थफलसुमानाधिकरणस्य कारकत्वाभावात् नत औत्सर्गिकमेकवचनस्य शमायाश्रक्तनपुंसकत्वञ्चात्स्विति बाधम् नियुगलत्वम्यचसि मृदुत्वागजादिविणेन येन जयति इत्यत्र त्वमौ द्वितोयायाइत्यस्यैव प्रवृत्तिर्भवति प्रथमान्तत्वेन सपूर्वोयाः प्रथमाया विभागे यस्य भवन्मते प्रवृत्तिः स्यात् त्वेत्यपि स्यादिति शोभनादिपदाद् द्वितौ येन भवति तपि स्वीकारेत्याशयात् सङ्ग्रह इति कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारे फलव्यापारयोर्विशेष्यविशेषणभावव्यस्यसंस्थातु भवसिद्धत्वेन फलनिस्तपित्वा प्रकारता व्यापारे स्मृतस्य तस्मिन्निर्वाहत्वेन सन्तु भावना कर्तृका विह्वलितिरित्यादि प्रकारेण शाब्दबोधोत्पत्तिरिति कर्तृत्वविह्वलितिरिति भावः ॥ ७ ॥

स्यादेतत् शोभनस्य च तोलादौ कर्मणि फलेः भेदेनान्वितशोभनार्थवाचकाद्विनीयावज्जोतिशोभेन यजेतेत्यादौ कर्मणा फलान्वयिवाचकानृतीयावज्जशोभनेन
 पक्षान्त्यादौ शोभनादिपदार्थस्य कर्तृव्यापारेऽभेदेनान्वितस्य कर्तृत्वमिति मद्वाचकाहमीत्याया अपि साधुत्वे स्यात् न च छापतिः कर्तृकर्मणोः कृतीति सुत्रव्याख्या
 नान्वसंशब्देन शोभनोक्तव्याक इत्यादौ सौक्यपदाथक्षीयाणाया धात्वर्थभेदसम्बन्धेनान्वयित्वमिति मद्वाचकावस्थोभ वनि कर्तृसाहचर्यादित्युक्तं तद्विरुधा
 यमैः सच सत्तु कर्तु रप्यभेदेनान्वयस्य दर्शनादि निचेत् सत्यम् परे वित्यादिनोप दर्शितं यन्मनस्य सावच्छिन्नव्यापारे व्यापारावच्छिन्नफलं धातोः प्रयुक्ता
 शक्तिः कर्तृकर्मवाचकप्रत्ययसमभिधोद्धारश्च तत्तदर्थोपस्थितौ नात्यग्राहक इति तद्वीत्यापक्षान्नत्र व्यापारस्य विशेषणनयाभास मानस्य पदार्थैकदेश

कातुक्रमवचकप्रलयसममआहारद्वितादयापस्वितागविषत्राहवाङ्मनाश्रुतापिद

[illegible]

भाबः वक्तव्यत्वापि समागतं वैद्यद्वयं तद्वैद्यः समवायस्यैव प्रत्याह्वयः ॥ ७ तया तत्राभेदेन शोभनाद्यन्वयासां
संभवादि विध्यम् आस्यफलस्य कर्मत्वादेव प्रतीयते तत्र तत्स्य कारणत्वेनान्वय इति भावः ॥

स्मृता न च शोभनस्य च तोलत्र फलावच्छिन्न व्यापारस्योपस्थितिर्गतीति तत्रापि फलस्य पदार्थैकदेशतया तत्र कायशोभनादिपदशाल्पयद्वा तत्र वाच्यम्
 तत्र तत्त्वत्पुर्वमित्युक्तं त्रापकात्थानयस्योक्तोपि प्रकृतपदार्थैकदेशाद्यापारं तथात्वपक्षीकारेभानाभावइत्याशयात् ननु पक्षेति भवतीत्यादौ शक्यं
 दाभ्यामुपस्थितयोक्त्यात्वयोऽनुत्तमं पक्षद्वयादौ त्वैकैव पदेनोपस्थितयोक्त्या नयस्यादृष्टनयाः आहाराण्या सम्भवदुक्ति कतया चेत्थमेवेत्यनु
 ययन्नमित्यत आह सर्वसम्मतं इति प्रकृतेपीति पश्यमृगो धावतीत्यादावपि भाष्यसम्मतरीत्याह वस्तुतदिति तत्रापि एव तीत्यादिस्थलेपि सम्मत
 नैवेति कर्मत्वमिति शेषः पदा आहाराण्यसम्भवे कदाचिद्विशेषणत्वसम्भवात्स्यात्स्यात्सम्भववेत्याह उपस्थितिपूर्वकमिति तत्राभावनायाम् त

वादिप्रतिवाद्युभयसम्मतसदृष्टान्तत्वमित्याशयेन शोभनस्य च तौ त्र्यादेर्दृष्टान्तत्वमित्याह तत्र न बोध्यादिना धावतीत्येतद्वटकात्तान्जन्योपस्थिति विषयक्रियायाः
सर्वदानविशेषणत्वमत आह अन्वयबोधकाल इति एवं च द्वितीयानुसारेणैकपपादत्वे च तथा प्रयोगविलय एव पश्यमृगोधावतीति प्रयोगविलय
एव यमुवासं रूपन्यायेन निहः भविष्यति मृगपदादन्तरङ्गत्वात्प्रथमस्त्विति न प्रयोगविलय इति तन्त्रादेर्दृष्टुमां सारूपन्यायाभावस्य भाष्यकारमतसि
द्धत्वात् प्रधानकार्यस्यान्तरङ्गद्वयवत्त्वस्य हेतुमिति चेति — सूत्रभाष्यसमाप्तत्वाच्च अध्याहारणेति यन्हेतुनित्यसम्बन्धेन यद्वयस्य तस्मिन्

दृष्टान्तेशोभनं पचतीत्यादौ तत्र न व्यनैययिकवैयाकरणशोभभयोरपि मते फलव्यापारयोः परस्परान्वयस्य सत्वेन तस्य दृष्टा
न्नत्वोचितात् पश्यमृगदृष्ट्यादौ धावनदर्शनयोरन्वयस्य नैयायिकासम्मततया साधत्वेन न दृष्टान्तत्वमिति बोध्यम् दाहानि केय
स्य मृगोधावतिपचति भवतीत्यादौ विशेषणसमर्थकादिति अन्वयबोधकाले इत्यादिः दुर्गपपादत्वादिति सर्वे च तथा प्रयो
गविलय एव स्यादिति भावः गौरवादिति एकवाक्यतया न्वये संभवति अध्याहारणवाक्यभेदे गौरवमिति भावः ॥ ७ ॥

चाध्याहारणेत्यर्थः वाक्यभेद इति योधावति मृगान्तस्य श्येन्येवं रूपवाक्यभेद इत्यर्थः प्रामाणिक्यमप्यशयमृगोधावतीत्यादिवाक्या
स्योपपत्तिप्रयोजकमित्यर्थः शान्तसूत्रस्येनेति शत्रुविधाफक्तसूत्रस्येनेत्यर्थः तत्र हितस्याप्रथमासमानाधिकरणेन योधादेः शान्तपक्षमिति प्रवृत्तिरिति कम् अयम्
वः सः कर्मणीसनेन विधेयमानो लकारः क्रियाप्रधानीभूता अतिगुणभूते कर्तृकर्मणी प्रतिपादयति क्रियाप्रधानमावातमिति सिद्धान्त एव चैकविशेष
णत्वेनोपस्थितस्य कारकस्यान्यवत्तया न्वयाः योगादप्रथमासमानाधिकरण्यनोपपद्यत इति सर्वस्यैव पश्यमृगोधादेः न अथ मतमेतत् ॥ ७

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

यथाक्रमं वार्तिकभाष्यकारवचनेन उभयसङ्ग्रहायमेवात्रमुनिपदोपादानम् नवतैयार्यिका नाममिशस्तार्थनिर्णायकतया तन्मन्त्रित्वदीयेति काश्यायन
मनुचितमित्याह ऋषीणामिति द्वितीयादौ वरति देवदत्तशब्दादितिशेषः नैवाधिकानुयायिनः शूङ्कानिरस्यति न चेत्यादिना विशिष्टस्येति पाकारात्
कृत्वभूतकालिकव्यापारविशिष्टस्य देवदत्तस्य धावनानुक्तत्वं तस्मान्न व्यापारविशिष्टस्यासृगस्य स्थः सर्वत्र यत्रावयवस्य कर्मत्वादिकमस्ति द्वितीयादि
पुनरुद्देश्यते तत्रायमेव प्रकाशे बोध्यः अत्र साधकान्द्रष्टान्तमाह श्रुत्वैत्यादिना द्वितीयानपेक्षेति ॥ ७ ॥

पुनदृश्यते तत्रायमिवप्रकारो बोध्यः अत्रमाधकदृष्टान्तात् श्रुत्वेत्यादिना द्वितीयानर्थनेरिति ॥ ७

तस्माद्विशिष्टस्याप्रातिपदिकत्वेपि वाक्यावयवस्य प्रातिपदिकस्य नमज्जति योपतायां तद्देधिका विभक्तिर्भवत्येवोति कल्पनीयमतएव कटमीक्यसुदारशोभ
नमित्यत्र द्वितीयापपादकभाष्यसङ्ग्रहितः सस्माद्विशिष्टवाचकाद्यत्र द्वितीयादिविभक्तिसाग्रतस्मानाधिकरणविशेषवाचकेभ्योपमाभवति गतः पुरुषस्या
श्वेतवतुराज्ञइति अधिकरणमेव श्रुत्येवोति पयपयिमाह आर्षमिति एवञ्चाप्येताद्यन्येन द्वितीयास्थाने प्रथमा पूर्वमेव णेदीघाप्रकृतिरप्यतएव
वाक्या परत्यलक्षणयस्यायावकः परमर्थमिति कइत्यादावर्पायमेव गतिः सति सम्भवेनोचेदस्माधुत्वमेव न च पश्यसुगोधावतीत्यादौ क्रियायाएव कमेवे
न त्रुलमपणसीद्वैवदत्तोवेहोत्यादौ तत्र इत्यादीनां कर्मणामभिप्रेति सम्प्रदानमिति सूत्रेण सम्प्रदानसंज्ञायाञ्चतुर्थी स्यादिति वाच्यम् एतादृशे स्य
लेस्वाथेयपरिपुणे स्यात्तत्राकाङ्क्षेति न्यायेनान्तरङ्गत्वादेकक्रियासम्बन्धेन कर्मोत्पादिकसम्बन्धेन अतएव घटत्नपस्यामिह लयप्रस्थानत्रयान्वयः

श्रुत्वेत्यादित्वार्थमित्यलं मुनिविद्वद्विचारेण क्रियाप्रधानमित्यत्र क्रियायाः प्राधान्यमाख्यातघटकप्रत्ययापेक्ष
मेव बोध्यते ऽतो ह शब्दादिकप्रतिधावनान्दर्शिशेषणत्वेऽपिनिरूपतिरिति दिक् ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

परीमवक्तव्येदीपुयादिपदेनरद्वितीयाहुः त्वत्तद्विशिष्टाये स्वात्स्थपदार्थान्वयइत्याशयेनाह अलमिति धावनादिक्रियायाः क्रियान्तरम्
तिविशेषणत्वेपिनयास्त्वचनविरोधइत्याशयेनाह क्रियाप्रधानमित्यत्रेति नैयायिकानुयायिनकपश्यसृगोधावतीनैवाधवना नुकूलकृतिविशेषमुगा
देदेशनक्रियाप्यतिक्रमतासम्बन्धेनविशेषणत्वम् नचनानाथेधात्वययोभेदेनान्वयवोधोव्युत्पन्नइतिव्युत्पत्तिविरोधः विशिष्टस्याभावाभावात्
नचशुभ्रसारदुलः यच्चतीत्यर्थेवसमिस्मादितिवाच्यम् प्रमाणिकप्रयोगस्थलरवेनाहशक्यत्वानन्तुसर्वत्रेतिस्वीकारात् दृश्यनियमनसम्बन्धः
स्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्वीकाराद्वाक्यसोधावतिनपश्यत्यादौगानुपपत्तिश्चिह्नाहुः तन्मतादृशकत्वनायामपिभावप्रधानमास्वानमित्यादि
याकस्यभाष्यादिसंभतार्थकस्यविशेषोद्वारगवेत्याशयेनाह इतिमिति ॥

शब्दविधायकस्यमिति तच्च प्रदर्शितमधस्तात् ननु धातुस्थितफलव्यापारयोर्व्युत्पत्त्यान्यतरस्मृतिरूपत्वकारणत्वकहेत्वस्य स्वीकारादिदृष्टान्तस्य
त्वरूपताप्रतिषेधकमतआह क्रियान्तरं तत्राचतयोरन्यतरस्य परस्परस्मृतिरुपपत्तिरिति क्रियान्तरं निरूपितत्वं त्वस्मृतिवत्त्वकस्यादेवेति भावः ननु कारक
शब्दस्य शक्तिमात्रत्वेन पूर्वपक्षविरोधापत्तिरन आह कणादीति भिन्नपदेषानां क्रियान्तरनिरूपितेयादि अतएव व्यवहृतिसंवाचकेत्यादि ननु कि
यन्तरस्मृतिरिति क्रियायाः कारणाच्च हरिन्मेदिन्यादिदृष्टमेवेत्यत आह हरिन्मेदिन्यादिदृष्टानादिति सर्वत्र दृष्ट

भावेति भूवादिरूपस्य भाव्यपचादयः क्रियाभवति क्रियायाः कार्यो भवतीति तत्रोक्तम् वार्तिके शतसूत्रस्थम् तस्य क्रिया
विशिष्टक्रियावोधस्य कर्मत्वस्वीकार इति क्रियान्तरनिरूपितत्वं स्वीकार इत्यर्थः कारकस्य कर्णदि कारकशक्तिः हरिन्मे
द्वेत्सु स्वयापादिम्यदेहेतुहेतुमद्भावेनावयोन क्रियाकारकभावेनेति न दोषः स्ववाचकधाल्ये स्मृतिरुक्तमेवान्वयः करणा
नात्ययश्च नासत्त्वरूपताप्रतिषेधकः शोभनपचति ज्येतिष्टोमेन यमेति त्वादीनां दर्शनात् अन्यत्रेति कर्मत्वस्य सर्वत्र संसर्गनेवेति ।
भाव्यस्य तपस्येवाद्यमेव सारम् अभिहितेति ।

॥ अथ कृपदोषात् क्रियागिरूपितकर्णत्वकारणत्वमसत्त्वं रूपत्वमिति फलितम् सर्वत्र त
द्वाचकविभक्तेः स्त्वेः सत्त्वेः सत्त्वेः आद्यमेवेति इदं च समास्यतेऽभिहितम् वेत्सु तसु लिङ्गसङ्ख्यानन्वयलिङ्गकरणदिशक्तिरूपेण भिन्नपदोपात्ति
याया मनन्त्ययित्वाः सत्त्वरूपत्वमिति लक्षणद्वयमेव बोध्यम् कारकस्य विभक्त्यर्थत्वपक्षोक्तार्थानामिति न्यायेन भिधानस्यैव विभक्तेः प्राप्तव्यपेक्ष
दृष्ट्या विभक्त्यर्थ इति पक्षोक्तस्यावश्यकता नैवेत्यत आह तिङादिभिर्िति भाव्यकृतपरिगणनस्य मितम् ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

श.र. गयथेकमेणीति द्वितीयाचतुर्थ्याप्रकृतार्थभाष्यान्तरतोद्गृह्यति नकदापि गलुमित्यत्रागमपदार्थस्यान्वयकाले संतेनार्थान्वयः शाब्दा-
 टी.भै. न्योवोभयथाचतुर्थीद्वितीयोऽप्रकृतिर्ध्वनिता सचशाब्दोऽन्वयः सकृच्छ्रुतस्यनसम्भवतोऽप्यतिगमिच्छति कदापीत्यस्योपादानात् सम्भूतइति
 २०५ मन्विधायकेधनोः कर्मणदतिस्मृत्तइत्यर्थः वस्तुतस्त्वित्यादिनायन्मनोरमायामभिहितत्वात्सामोतिस्मृत्तस्थभाष्यविरुद्धमितिकिंचित्तत्त्वमोऽमाका-
 रस्यतत्रनिर्भरभावादितिस्मृत्तयन्नाह स्वच्छैतद्विरोधादिति अत्रप्रयोगादित्यर्थयत्कैयटेनोक्तद्विरोधात् यद्यपिस्वादुमीतिस्मृत्तस्थभाष्यमादा-

ग्रामोगलुमित्यादौप्रधानेधिक्रियानिरूपितशक्तेरभिधानेगुणनिरूपितायाअप्यभिधानान्नकदापिचतुर्थीद्वितीयेगमेप्रो-
 मः कर्मद्वेषे स्मृतेकमेणीदतिसंस्तरेभाष्यस्पष्टम् एवंचोभयत्रायावृत्त्याशाब्दोऽन्वयइत्येवप्रतीयते अत्रप्रयोगेगामिक्लि-
 यापेक्षेद्वितीयाचतुर्थ्यान्नकदापिभवतदतिर्कैयत्तात् एवंचैतद्विरोधादेदनपक्षेत्यपीष्टमवति यत्केनचिच्चाचोर्मेनवस्तुत-
 सुपक्षेत्यादिनासाधुइत्यन्तेनोक्तत्वादितिमुच्छ्वइतिवोधयन् स्वरूपव्याक्रियैवपराक्रियेति न्यायेनतथैवानुवदति वस्तु-
 नास्त्वित्यादिना अतएव स्वादुमीतिस्मृतेभाष्येतुमुन् त्वाणमुलादयः स्वत्वयिनास्मभिवाहतेनानुप्रयुज्यमानेनसमानाधिक-

वैवक्तुमुचितत्वापिकैयदेतस्मपिसप्रमाणमितिबोधयितुंतद्भाष्यमाह अतएवेत्यादिना उक्तार्थेस्पष्टत्वादेवे-
 त्तर्यः आचतुमुनः समानाधिकरणेप्रत्ययादितिहितव्यार्तिकत्वात्स्वभावानपरस्मात्थमाह तुमुन् क्त्वितिमुनस्तत्रत्यमुदाहरणभक्तुमोदनः पच्यतइतिरु-
 वार्तिकस्ययत्समानाधिकरणपदत्वंप्रतियोग्याकादा शान्त्यर्थेयुग्मणेनप्रज्ञाथक्त्वोक्तत्वाद् स्वत्वयिनेति तुमुनादिप्रक्षाल्यन्त्ययिनसर्थः एतस्यैवगम-
 वविवाणस्मभिवाहतेनेत्यारभ्यानुप्रयुज्यमानेनत्यन्तम् आत्मातेर्नेतिशेषः समानाधिकरणइति समानमेकपदधिकरणद्वयरूपङ्कारकतन्मिति २०५

एवञ्चाख्यातवाच्यकारकमित्यतस्त्वाद्विप्रकृत्यर्थकारकत्वस्मिन्निति फलितम् कारकभेदेन गुणीभूतक्रियाकर्मत्वबोधिकाद्वितीयाभावव्यवस्थो
दनङ्गमोगम्यत इति यथा पूर्वोक्तवचनारम्भफलमाह तेनेति द्वितीयेनेति पञ्चाशत्तन्त्रकर्मत्वबोधिकेति शेषः नवकव्यमिति उक्ताशकनहति किमि
त्यर्थः विधानादिति अव्ययकृतोभावेदतिवचनादित्यर्थः स्वभ्यसेदिति अन्यथा आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदापत्त्या तदसङ्गतिः स्यात् सतदेवा

तेन पक्षोदने भुज्यत इत्यादावौदनन द्वितीया अन्यथा कृत्वा तस्य कर्तव्योपपत्तिरिति क्रियाकर्मत्वस्यानभिधानात्सा स्यादेवेत्यु
क्तानवगत्यम् अव्ययकृतोभावे विधानादित्युक्तम् अनेन हि भाष्येणोभयत्र शाब्दात्वरूपवत्त्वभ्यते तत्रवचनारम्भस्य प्रया
गाणमुपपत्त्यभावात्प्राख्याने पिह्युक्तीरित्यासन्नादिसूत्रस्य भाष्यसमाप्तया भावसंबोधितः स्वचक्रेयदोक्तमुधप्रतिहृत्युक्त
मित्यप्यसाधेवचनारम्भे सिद्धेः तुमुनाद्यन्वयिक्रियानिरूपितशक्तेर्यस्वभावोयस्त्वसमानाधिकरणगुणभूततुमुनादिप्रकृत्य
श्रानिरूपितशक्तेः स्ववदभिहितत्वेनानभिहितत्वेन वा प्रकाश इति सुधिये विभावयानु छिद्यो न्यतरणसहेति इदं प्राशक्तव
स्तुतस्त्वित्यादिरेवोक्तान्तद्वेवमिथो धर्ममेवमिति ग्रामशब्दोक्तोपादे ॥

उपपादयति तत्रेति आरम्भप्रत्याख्यानयोर्मध्ये सवाम् मूलोक्ता
नाम् सन्नदीति आदिना सादृश्यास्य सङ्ग्रहः असाधेवेति अतएव सुत्वातिहनुशक्यमिति भाष्यकारेण प्रयोगस्य सङ्गतिः एवंचोक्तभाष्यद्वयवलाद्य
स्फलिततद्दशयति तुमुनाद्यन्वयोति स्वसमानाधिकरणेति अत्र स्वपदशक्तिपरम् तद्वदेवेति स्वहृदनीयमेवेत्यर्थः मेवमित्युक्ता शाब्दवोधव
लक्षण्यसूचनाय कर्तुं प्रपन्नत गमित्यस्यारम्भ इति नोक्तमिति न्यूनतापरिहाणयस्वयमाह ग्राममिति ॥ ६ ॥ ६ ॥

इक्षिततमलोपलक्षितमिति इच्छार्थकसम्प्रत्ययसम्बन्धतः तेनोद्देश्यत्वं लक्ष्यते अतएव उद्देश्यत्वस्य भानादेवगमिति अस्याविप्रयोगेत्यादिः गोपनीय
पिनाविप्रसरमुच्चयः तत्रैव गवेषः अयम्भावः काकेन पुराणैकादिकयथापरिचाय्यते तेनगृहविशेषस्याप्रतीतिस्तथादृष्टिजननमशब्दस्येच्छार्थकसम्प्र
त्ययघटितमन्वतेनोद्देश्यत्वमुपलक्ष्यते अतएव प्रकृतधाल्व्यप्रधानाभूतव्यापारजन्यप्रकृतधाल्व्यफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वमोक्षिततमत्वमितिकथं
यन्निगताचविप्रायगान्देदीत्यत्र स्वस्वत्वध्वमविशिष्टपरस्वत्वोक्तमन्वुक्तलव्यापारस्य धाल्व्यतया दृच्छासूयतादृशव्यापारस्य विप्रविकल्पकत्वेन विप्र
त्यसम्प्रदानसंज्ञाजायेतकर्मणस्य सत्त्वेतदभावेन यमभिप्रेतियं फलाश्रयत्वेनाभिसम्बन्धमिच्छतीत्यर्थः स्यात्तथाच गोः सम्प्रदानत्वस्याप्राप्तिरिति।

दूषिततमलोपलक्षितमुद्देश्यत्वं भासते एतत्तत्सूत्रबोधकमेतत् शक्तेरुद्देश्यता समानाधिकारणत्वात् अनस्यवकमेणायम
भिप्रेतीति सूत्रे कर्मणस्य स्याभावेगाददीत्यत्र गोरप्युद्देश्यतया तत्रैव पर्ययेण सम्प्रदानसंज्ञा स्यादिति भाष्यकैयटोक्तं संग
च्छते चतुर्थ्या उद्देश्यत्ववाच्यम् तत्समानाधिकारणशक्तिर्वैति ॥ ५

साधातुप्रयोगस्य सम्प्रदानसंज्ञाभवतीत्यस्यानाश्रयणाह्वानत्वात्
योगेपितस्याप्राप्तिरित्याशयेनाह पर्ययेणेति तदनाश्रयणीमानलुप्रकृतगाव्यमेव यमभिप्रेतीत्यत्र कर्तव्येोधकमिहः सत्त्वात्केनाभिप्रेतीत्याकाङ्क्षाया
स्त्वनिष्ठक्रियेति प्रतीतस्यानयाक्रियया प्रथमतोगोरभिप्रेयते पश्चाद्गवविप्रदृष्टिगोरन्तरद्वत्वात्प्रदानसंज्ञा प्राप्तिः सतेन विप्रसम्प्रदानसंज्ञोचरिता
यथा लन्तगर्शयोगे कर्मत्वञ्चरितार्थमिति परत्वाद्गोः कर्मसंज्ञैव स्यादिति कर्मणस्य स्यादिति भाष्यस्य तात्पर्यमिति ध्वनितम् उद्देश्यत्वञ्च फलालम्बकधा
त्वर्थे प्राहम् क्रियायाः फलेच्छापूर्वकेच्छाविषयत्वात् तदाश्रयत्वाद्गामादेरप्युद्देश्यत्वव्यवहारः चतुर्थ्या उद्देश्यत्ववाच्यत्वोक्तं भाष्यसूत्रेति रित्याशयेनाह
चतुर्थ्यादिति शक्तिः सम्प्रदानत्वशक्तिः ॥

उद्देश्यत्वन्तु उद्देश्यपदशक्यतावच्छेदकम्यदाथान्तरम् यत्तु इच्छाविषयात्वमेवोद्देश्यत्वमिति तत्तद्यदाद्रव्यमित्यदोऽहंशविधेयभावेनान्वयइति
 व्यवहारस्येच्छाविषयत्वस्याप्रतीतावपिदर्शनात् उद्देश्यत्वमेवचतुर्थावाच्यमिति प्राचीनमतन्तत्समानाधिकारणसम्प्रदानं त्वमिति प्राचीनमनीभय
 सम्प्रतमिसाराशयेनाह सर्वसम्प्रतमिति रतेन प्रघट्टकेनेद्देश्यत्वस्य भानार्थद्वुत्तरेष्वस्मिततममिति सूत्रमनुद्देश्यत्वभावाद्यन्तथायुक्तमिति सूत्रमिति सू
 त्रकारशयोवर्णितः विप्रायगान्द्वतीति शब्दादिप्राप्तिरसम्प्रदाननिष्ठोद्देश्यता निरूपकत्वादनमिति सम्प्रदानविप्रीयं विप्रसम्प्रदानकमिति वा बोधः फ
 लान्तरम् पृथक् सूत्रहयोपादानस्य फलान्तरम् यदुक्तमूलमाणकस्यापादानं त्वमिति तदशयमाह इस्मिततमपदाभावइत्यादिना तदपवादला

सर्वसम्प्रतमिति भावः फलान्तरमप्याह अग्नेनेति इस्मिततमपदाभावे वारणार्थानमित्यस्येतदपवादत्वापत्तेः न चानौतच्चरिता
 येन तस्यापितदुपस्थाप्यसंयोगरूपफलाश्रयत्वात् वास्यतेऽश्रुसंयोगाद्यनुकूलव्यापारभावा अनुकूलव्यापारोऽर्थः तत्रापी
 यितेशब्दः क्रियाशब्दसर्वैस्मिततममित्युक्तोऽस्मितमात्रे सावकाशस्य परत्वादीस्मिततमे नवाधः ॥ ६ ॥ ६ ॥

यत्तेः वारणार्थकथातुयोगेऽस्मितस्यापि कर्माचं प्राप्तमिति निरुपकाशतया कर्मसंज्ञापवादत्वापत्तेरित्यर्थः तत्रापि वारणार्थानामिति सूत्रेऽपि अतस्त्वपवादस्य
 वारयतीत्यादौ कुपयदिरपादानं त्वस्य सिद्धिः यदीस्मितशब्द इच्छाविषयपरः स्यात्तदा तत्र कृपस्येच्छाविषयत्वाभावात् न स्यात् इस्मिततममित्युक्तमिति वारण
 ये कथातुयोगेनाणवकाहेः कर्मणोऽपवादत्वात्प्राप्तायादानं त्ववारणायेस्मिततममित्येतत्पदद्वितिसूत्रकरणेऽप्यर्थः सावकाशस्येति अयम्भावः सुकृत
 मः पदद्वयादौ यथा प्रवृत्तिनिमित्तं शोक्नरात प्रकर्षेन मप्यप्रत्ययो भवति तथात्रापीस्मितशब्दस्य अप्रवृत्तिनिमित्तमातीच्छातस्याः प्रकर्षेन मप्यभिविन्या
 मिच्छायाः प्रकर्षेऽनुयद्यपि स्तुतः सम्भवति तथापि व्याख्यानात्तद्विशेषास्मिगतः प्रकर्षेऽहंशविषयः आसिश्च धात्वर्थफलानुकूलव्यापारत्वकः ॥ ७ ॥

नत्वयं संयोगानतत्कतं व्यापारजन्यः तत्र कतं पदस्याभावात् + दृष्टं शुः

सम्बन्धस्तत्र कार्यप्रकृतेर्जाहृयासम्बन्धघटकफले धात्वर्थप्रधानी भूतव्यापारप्रयोज्यत्वरूपः खवच्चवार्यतेस्तत्देशसंशयोऽनुकूलव्यापारभावा-
नुकूल-
व्यपारार्थकतायां तद्वृत्तादृशव्यापारभावात्मकफले प्रधानव्यापारप्रयोज्यत्वसामानादप्रयणवकसंज्ञाप्रवर्तते-
यवयोगावरपतीत्यादौ तु भक्षणानुसृतव्यापारभावावुकूलव्यापारत्वकप्रवृत्तिविधायकतद्वृत्तकप्रधानव्यापारप्रशेजभावाऽनुकूलव्यापारभावात्मकफलाश्रयत्वा-
द्वाः कर्मत्वम्भवति ईप्सिततमशब्दघटके न समानाहृच्छायेनेनोद्देश्यत्वमुपलक्षितमिति प्रकृतधात्वर्थप्रधानी भूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफला-
श्रयत्वेनोद्देश्यत्वङ्कर्मसंज्ञाप्रयोजकत्वज्ञानकूपादिति तेषां पादानमज्ञाचक्षिणीसाहृदशप्रकारवपुक्तफलाश्रयकर्मसंज्ञायावार्थानुवारणानामि-
ति सूत्रघटकैः पितृशब्दार्थानुवारणार्थकधातूपस्यायफलाश्रयत्वरूपः सत्तद्वृत्ताभावप्रतियोगि व्यापारप्रयोज्यफलानुसरदेशसंयोगादितदश्र-

ईप्सिततमत्वचप्रकृतधात्वर्थप्रधानी भूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वेनेनोद्देश्यत्वम् अतएवार्थेनेनोद्देश्यत्वप्रतीक्षित-
त्रेति भावः नन्वावश्यकमिति हेय्यसंग्रहोऽपि ॥

॥ यत्वादनिकुपादावपादानसंज्ञाभवतीति यातः सन्प्रत्ययेनोद्देश्यत्वमुपलक्षितमतसंवाह-
अतरेवेति यतर्हप्सिततमत्वमुक्तरूपात्मकं विवक्षितमतसंवेत्यर्थः तत्र अभिमानवकवार्यतीत्यत्र उक्तत्वात्मकैः पितृतमशब्दार्थघटकफल व्याप-
रयोः प्रकृतत्वस्तु प्रत्ययसंख्यालब्धम् ताम्फलानुपदानभावात्संज्ञेनाश्रययुद्धिजायतामिति च्छयाभावश्च नृवाश्रयवधनङ्नापि पुरुषणकृतानुक्रमणवेष-
श्चत्वध्नातीति प्रयोगो भवति तादृशस्य लेकात् समवेतोयः प्रधानी भूतो व्यापारस्तत्र प्रयोज्यफलङ्कः लाधः संयोगोऽपि तादाश्रयत्वाभावाणाङ्कमसंज्ञास्या-
द्वितितत्कारणम् भक्षणरूपफलस्यैव न्यधात्वर्थत्वाभावात् उक्तरीत्या ईप्सिततमपदघटितसूत्रकृतेनोद्देश्ये दासी भवत्येव कर्मसंज्ञासिध्यर्थनयायुक्तिमि-
ति सूत्रमपि कार्यन्तरे पितृतमभिन्नसङ्कलार्थे मिति हेय्ये दासीनयोः सङ्गह इत्याशयेनाह हेय्यसंग्रहोऽपि ॥

नन्वर्णितपदभाषेणाशुक्तमित्यस्येति न तस्य वक्रियाशुक्तं क्रियजन्यफलाश्रयकर्मत्वर्थः स्यादेव च कूपद्वयं स्वस्वयतीत्यदौ कृपादेर्निमित्तोचिततमा
भिनत्वात्युनरपि वारणशान्तिमिच्छान्तिवकाशमिति वाच्यमह्योदासीनयोरेव कर्मसंज्ञापयास्यादित्येवमश्रमार्तोचितपदमपि फलवत्तदश्रयमिततमभि
नमित्येव न किन्तु नञोऽसुराधर्मोदपदघटकानञ्च वदोचिततमविरोधोत्वर्थः तद्विरोधश्च हेयोदासीनयोः तत्रोदासीनत्वमिच्छाहेतुयोर्यत्राभावस्ता
त्वमेव च कृपादेर्निमित्तोदासीनत्ववैधियप्रधानीभूतधाल्यव्यापारजन्यफलाश्रयत्वरूपतया युक्तत्वमिह विवक्षितमिति तया युक्तत्वाभाववत्त्वेन न तस्यायु
क्तमित्यस्य प्राप्तिरित्याश्रयात् न चैव न तस्याश्रयतामित्येवास्तित्तिवाच्यम् यस्य सः कारणत्वविवक्षयापयसाओदनभुक्त इति यत्र प्रयोगस्तत्र यस्य सः कर्मत्ववार
णाय तस्याशुक्तत्वाभावेऽपि तमित्यस्याप्यावश्यकत्वात् न चैव न तत्वावश्यकमितिसमूलविरोध इति वाच्यम् मूलस्य यथाश्रुतमिति प्रायकत्वात् अतएव हेतुता
भाव इति मूलकारणत्वभावोक्तुतस्तु न चावश्यकमित्यत्र तात्पर्यम् यस्य सायदाकर्णत्वमात्रविवक्षा तदा प्रकृतधाल्यप्रधानीभूत व्यापारप्रयोज्यप्र

व्याख्यानेदेव भविष्यतीति भावः तस्यापीमिततमभिन्नत्वात् सकल्पे समवेति इच्छाविषयत्वा निच्छाविषयत्वभावनकृतवैकल्पग्रहित इत्य
कृतधाल्यफलप्राप्तये नोद्देश्यतापय संनेति तस्य न कर्मसंज्ञा हेयोदाहरणञ्चोराव्यर्थमिति अत्र चोराणामिन्द्रियसंयोगादृश्यमानत्वेपि न ऽर्थः॥
तेदर्शने देशादूतिनपूवसूत्रस्य प्राप्तिरिति वाच्यम् व्याख्यानादेवेति तथा शब्देपादानमूलकादित्यर्थः केचित्तु प्रकृतधाल्यफलवत्कर्मस्यैव सूत्रज्ञापन
शायुक्तमितिनवाच्यमिति लाघवम् न चैव न त्मूलोक्तरीत्या वारणशान्तिमिच्छा इति सूत्रमनवकाशतापयकमेतज्ज्ञाया वारणार्थकधातुप्रयोगो वाधकस्यादिति
वाच्यम् प्रवृत्तिविघातोद्दिवा रणम् प्रवृत्तिविघातश्च प्रवृत्तिध्वसानुपूर्वकलव्यापारस्य समवयवमवयववारयेने रणः सवच्च कृपापान्यादेर्नितादृशधाल्यश्रफ
त्वाश्रयत्वमिति कृपादेर्न कर्मत्वप्राप्तिरिति वारणार्थनामित्यस्य च रिसाश्रयात् हेयोदासीनयोस्तु धाल्यफलप्राप्त्याश्रयत्वात् इति विषयमिति कर्मत्वमित्याहुः तदप्यश
सम् उक्तरीत्या शब्दवोधकतमवैतलक्षण्यसंस्थादनायस्तत्रावश्यकत्वस्योक्तत्वात् ॥

किञ्चयदानगविप्रवृत्तिः किन्तु ममावितप्रवृत्तिप्रगभावस्यात्यन्ताभावस्याविवक्षातादृशस्यलेध्यसस्यप्रतिगोपिपूर्वकत्वेनप्रवृत्तिर्धर्मसस्यसम्भवाद्येभ्यो
गोवारयतीतिप्रयोगानुपपत्तिरितिप्रवृत्तिर्ध्वसातुक्लव्यापारावाप्त्यवारयत्यथेतन्मयुक्तमेव हेष्वादाहरणञ्चोरात्यश्रयतिव्याप्राप्त्यश्रयतीत्यादेव ननुवि
षम्बुद्वेति मच्चभयादिभ्योदुःखस्यसमावितस्यनिवृत्त्यर्थेयदविषमस्मरति तदभक्षणक्रियाजन्यफलाश्रयत्वादुद्देश्यत्वाच्चतस्यकोशित्वेयकर्मत्वस्या
भिद्वत्वात् अतएवययमनुष्णोदुःखौभवतिमोःन्यानिदुःखान्यनुविशमभक्षणमेवजगोमन्यतेअतश्चेप्सितयजद्रक्षयतीतिमाद्यकारेणोक्तमनु

तदाह देवानोपादेरिति इच्छाविषयत्वादिच्छाविषयत्वयोरितिनाईस्मागतप्रकर्षेस्यत्यर्थः उपयोगेयमिति स्वरूपतः स्तयेतिभावःतत्
दुपलक्षितमुद्देश्यत्वादिकमुक्तमभस्तत्तत्तदाह अनन्यत्वमभ्यसेवेति भासमानोद्देश्यत्वमदभावभ्यामर्थतद्दृष्टाविषयत्वादिलाभादिति
भावः आधारेवचिकेति इदमुपलक्षणंदिवोयोगकरणवाचकत्वात् कर्तुरीप्सिततममिति लक्षणोविशिष्टस्य प्रवेशात्प्रामाणिकं गुणवश
कमस्त्वित्यत आह क्रियायादिति फलस्य व्यापारस्यचेत्यर्थः देवदत्तादिशब्देरिति आदिनामिदं नन्वेवमाधारस्यधर्मिणोपिप्रकृत्याला
भः आधारेत्वेनालाभइत्यस्याधारत्वेनलक्ष्यमित्यत्रैवपृथक्संज्ञानस्यैववाच्यत्वयुक्तम् तस्यधर्मिसाक्षादालादिशेषणत्वचयुक्तमिति
॥ चिन्त्यम् अभेदइति

दसीनेदहणञ्चणंस्मृतिरित्याद्येव युधपिदेव्यादासीनयोः प्रवर्तनीभूतव्यापारजन्यफलाश्रयत्वन्तथापि तेषाननुस्यूद्देश्यत्वमिति
कर्तुरित्यस्यत्वाप्राप्तिरितिवोच्यम् वेत्त्युपलक्षणं न कृतवैरूप्यस्यसत्त्वेपिनक्षतिरितिभावः भासतएवेति सतच्चकर्मणायमभिप्रेतीतिस्तु
नस्तुभाषास्त्रयतइतिप्रयोगेवाभिहितम् ईप्सारातेति इच्छाविशेषणीभूतव्यापिगतेत्यर्थः ननुसर्वेवाधारवाचकात्मनूपयन्नदिवः कर्मचेतिसूत्रविषये
आधारप्रतीत्यभावादत आह इदमुपलक्षणमिति नन्वेवमिति एवम् अनन्यत्वस्यैवगद्यार्थत्वेतस्यैव आधारत्वस्यैवशक्तिविशेषरूपस्य अवलोकणा
धिरूपस्यनित्यमिति चिन्तावीजन्तुअवलोक्याधिरूपधर्मस्यवाच्यत्वेतस्यावशेषणतयाशब्दवोधविषयत्वकल्पनेचप्रकृतिप्रत्ययावितिन्यायविरोधः॥

शक्तिविशेषरूपस्य=इ

कर्मणि द्वितीयेति सूत्रस्य सुपाङ्कः कर्मादयोऽप्यर्थोदतिभाष्यस्य च विरोधापत्तिरिति किञ्च धर्मस्याखण्डोपाधिरूपस्य वाच्यत्वेन निवृत्तधर्मस्य वाच्यतावच्छेदकत्वेन तस्य च कर्मस्य तत्त्वविविधस्य सकलकर्मवृत्तित्वरूपत्वे महौ गौरवत्वेन स्यात्पणखण्डोपाधिरूपत्वे तदा श्रयाखण्डोपाधिरूपधर्मस्य वाच्यतावच्छेदकत्वेन युक्तिरिति वक्तुमशक्यम् आनिपदिकार्थ इति पक्षस्य सुखात्तथा कर्मादेनाद्योत्वेन प्रकृत्यर्थविशेषणत्वेनैव युक्तम् ॥ ३ ॥ विशेष्यविशेषणभाव इति इतरसम्बन्धनवच्छिन्नेत्यादिः पदजन्योपस्थित्यावविशेषोपि फलव्यापारयोर्धातुजन्योपस्थिति विषयत्वं स्यात्समानत्वेऽपि इदमप्यन्तराणमिति प्र

विशेषणविशेष्यभावद्वयार्थः वाकार्येदति हरिभजनीत्यनेतिशेषः फलमिति कर्तुरित्यादिविहितकर्मसंज्ञकविवयेफः
लमित्यर्थः व्यापारइति कर्तृविषयेसाश्रयेति स्थाल्यापचरिति तदुलमित्यत्रकर्मद्वाराधिकरणं भूतत्वेदेवदत्तः यच्चोत्प
दौकर्तृद्वाराधिकरणम् फलीभूतेदति पदजायस्थित्यत्रविशेषणं ताफलभूतेशाब्दबोधेद्वयार्थः इदमुपलक्षणम् संज्ञवार्थ
स्यनिमित्तत्वेतन्मज्ञाप्रकारिकैर्वाप्यस्थितिर्मितिकमन्वादिनेवाप्यस्थितेस्तत्रापिबैलक्षण्यमन्वोल्लान्यत्रविसारः तन्निष्ठधर्मस्य
ति आधारैरनराऽनृतिर्त्वेस्मिति सकलाधारवृत्तित्वरूपस्येत्यर्थः आधारतामुशक्तिविशेषरूपाः प्रवृत्तैवेयाशय
नन्वाधारैवनिर्गुणकाश्रयसमवधभेदेनभित्ताश्रयतात्वमन्वादिमितिमन्वानमन्वाभाट् ॥

प्रतिपादनमुपलक्षणमित्यर्थः संज्ञाकर्मोदिसंज्ञया अर्थोत्पत्तिः निमित्तत्वद्वितीयाद्वेबोधजनकोपस्थितिनिमित्तत्व इत्यर्थः तत्रापि यदर्थोपस्थिता वीय इत्याशय इति आधारादिरूपधर्मिण्यववाच्यत्वमिति प्रतिपादकमुल्लेखशय इत्यर्थः निरूपकाश्रयसम्बन्धेन क्वचिदाश्रयतानिरूपकविक्रान्तिरूपमफलइह क्वचित्संयोगः क्वचिद्विभागादिति यथापश्यमूहनीयमित्यर्थः आश्रयः तदुल्लेखः संबन्धभेदेनति पच्यते गच्छतीत्यादौ फलाधारता समवाया सम्बन्धावच्छिन्ना यवेभ्यो गवायणीत्यादावभाव रूपफलधारता स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नेति भेदेनेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

ननु नटस्य शृणोतीत्यत्रात्याऽविवक्षास्तीकृतासातसदुच्छते श्रुधांनोर्निःसर्गाविशिष्टप्रवर्णार्थकत्वेन प्रथमाया अपितस्याः सम्भावादिति कस्यचिच्छङ्का-
 निरस्यति नचेत्यादिना अनिस्तुतेति यदिनिःसर्गावधिक्त्विवक्षायान्नस्येति षष्ठीतदानीं स्वरणावधिक्त्विवक्षायान्नस्येति चोक्त्या तत्राप्यापत्या आख्या-
 सोपयोगेद्विनिस्तुतेति -- सूत्रस्थोपयोगग्रहणवैयर्थ्यापत्तिरिति श्रुधातोर्लक्षणा यातादृशार्थबोधकत्वेनेति कल्पनीयमिति भावः अकथितञ्चेति सूत्रस्य षष्ठी-
 बाधार्थमारम्भेणैतन्मूत्रसाध्यकर्मसंज्ञायाद्विहीयतासम्बन्धाधिक्येति प्राञ्चस्त्वानयुक्तमर्थकारकविषयेयवमपवादत्वं स्पष्टमवनेन सम्बन्धापेक्ष-

नच तस्य कर्मयुक्तत्वभावः तदंशस्यापि परिगणनलभ्यत्वात् नच नटाभिः सन्तंशवद्गृह्णामीत्यर्थ्यासापादानत्वाविवक्षे-
 वात्रेति वाच्यम् आख्यातोपयोगेद्विनिस्तुतेति सूत्रे उपयोगग्रहणनानुपयोगे आख्यातरीदृशलक्षणे याथादानत्वस्यानिस्तुत्वबोधना-
 दिति भावः गोसवधीति गोकर्मकपयः कर्मकचैत्यर्थः सत्रपयससवधेस्मितनमत्वे आह यथायुक्तमिति त्यजनीयसर्जनमि-
 ति गौः पयस्त्यजतिगवापयस्त्यजयतीति प्रतीतेरिति भावः न्यायसिद्धयर्थे व्यापारग्रहणार्थत्वेनोक्तसूत्रद्वयसिद्धतयेत्य-
 र्थः प्राचाहेतुमपि चेति सूत्रे भाष्यकृताम् ॥

॥ त्वपनेरित्याशयेन व्याचक्षुः गोकर्मकमिति स्यादिति दित्यादिनां काकारणसमयेऽकथिता-
 ज्वेति सूत्रस्योपन्यासः कृतास्तम्येयजनन्ददर्शयति तत्रपयससवधेति ईप्सिततमत्वे तदुपलक्षितोद्देश्यत्वे अत्रयत्रययोर्देश्यत्वन्तकत्वेनिरित्यप्यत्र
 तदभावस्तत्राकथितञ्चेत्यस्य प्राप्तिरिति विवेकः इति प्रतीतेरिति सन्तेन व्यापारग्रहणार्थकत्वेन तन्म विभागानुक्तलव्यापयोगादिदुर्दे-
 यद्विनिभावः यदुक्तन्यायसिद्धतयेति तत्रान्यन्यापयसम्भवादान्न सूत्रद्वयेति गतिबुद्धेति सूत्रस्य नियमार्थत्वभाष्यकारमतसिद्धमिति प्राचाभित्यसङ्ग-
 नमत आह हेतुमपि चेति सन्तच्च भाष्यम् अपादाननुसरणीति भाष्यम् ॥ ७ ॥ ६ ॥ ७ ॥

अस्य अकाशितं ज्वेति सूत्रस्य असदुत्तेरिति पूर्वस्य परस्य च यत्र प्राप्तिस्तत्रैव विप्रतिषेधसूत्रस्य प्राप्तिरिति कर्तुमित्यादिमहद्वयविवेकमेव तथा च कश्चि
 तमिति सूत्रककार्यमित्येतदभिप्रायकमिति भावः पञ्चकमिलादिति एतेन पञ्चम्या अवधिवन्ति तेषां फलाग्रयत्नस्य तिपाद्यमित्युभयविवक्षावत्तुमा
 शक्तेति शङ्क्यानावकाशद्वितिसूचितम् गोशब्दस्यैव शक्तिद्वयप्रतिपादकत्वसम्भवात् पञ्चम्या अपादानत्वशक्तिविशिष्टायां मिथ्याय कत्वमिति सिद्धा
 त्वाभिप्रायेणाह अपादानत्वेति ननु यदि शक्तिद्वयविवक्षा तदा शक्तिद्वयप्रतिपादकत्वविमर्तस्य पादनीयत्वञ्चनसम्भवात्तिपरत्वाज्ज्ञातकर्मसंज्ञायादु
 र्भवमानस्य द्वितोयप्रतिपादनसम्भवादत्त आह ईदृशे चेति उभयोः शक्तयोः प्राप्तिरपि द्विकेन प्रतिपादनविषया ज्ञातव्येति कैवविभक्तिस्तदृशविविधयदस्यः

परत्वादिति ग्रामादायाजीत्यादौ संज्ञान्तराभावावपादानत्वं सावकाशकर्मसंज्ञा तु ग्रामगच्छतीत्यादौ भाव्यमिति सतञ्च भाष्य
 नाकथिते चेत्ते तद्विषयम् अस्यापादानत्वाविवक्षायां प्राप्त्या परत्वादित्युक्त्यसंगते तत्तद्ध्यनयन्नाह पंचकमित्यादि अवधि
 चेत्यादि अपादानत्वकर्मत्वशक्त्योरित्यर्थः ईदृशे च विषये आकाशसूत्रतद्वाच्यत्वात्तदुभयो रपि द्वितोयेव बोधिकेति भावः इ
 ति स्थितमिति प्राचाग्रशेदनिर्णयः अत्रासुचिर्वाजतु यदापयोनिष्ठविभागानुकूले व्यापारस्य धात्वर्थस्तदापादानत्वाविवक्षा
 यां अन्येनासिद्धेः कर्मत्वाद्यमिदमावश्यकम् एवमन्येषापि ॥ ५ ॥ इति स्थितमित्यस्याहोप्ये स्थितमित्यर्थः प्रतीयेत परत्वेनैव वक्तुमशक्यम्

वक्ष्यमाणानुपपत्तेरत आह प्राचाङ्गन्यदिति अत्र प्राचमित्यनेन प्रतिपादने अपादानत्वविवक्षायागोः यथोद्देशीत्येव भवतीत्याशयेनाह अपादाना
 त्वाविवक्षा यमिति अन्येन शास्त्रान्तरेण अस्मिद्धेरिति कर्मसंज्ञाया इति शेषः सकव्यापारयकत्वयदाप चादिधातूनां तदा तत्कारकस्य कर्मसंज्ञाया
 मकथितं ज्वेति सूत्रम् यदुक्तं स्यात्कृषक्षेचाधनाग्रिमिदमहद्वयमित्येतत्साध्याविभक्तेः सम्बन्धशेषकत्वमिति तदुदूषयति ॥ ७ ॥ ७

किञ्चेति क्रियाजनकतासमानाधिकारणेति एतेनकारकत्वमपिशक्तिविशेषणवत् तेनैव रूपेण शब्दबोधविषयतासंज्ञिनइति च्यनितम् अथादानमस्य द्वा-
नाधिकरणानामादानत्वादिना विवक्षाया मनेनकर्मसत्तायाः कर्मैव शक्तिमत्त्वेन वशब्दबोधविषयतेति बोध्यम् मूलं ह खण्डयितुमुपक्रमते व्यापारह-
येति अपि सशायुक्तमिति सूत्रमनुच्चार्यकः यथाप्रयोगमित्यनेनानिप्रसङ्गोवावितिः बहुनामिति मूलपरिगणितभिन्नानामपि ग्रहणमित्यनेनोक्तम् उत्तरीया-
धातुना द्विकर्मत्वबोधितेन कारुण्यनिविषये व्यवस्थाभाह तत्रेत्यादिना बहुदादयः पचादयश्च इत्युक्तेरिति इति भाष्यकारोक्तोरित्यश्रः इष्टव्यवस्थासि-
द्ध्ये प्रधानकर्मत्वत्वात् प्रधानेति कर्तृप्रत्ययसमभिध्याहृतधातुजन्यशब्दबोधेयः प्रधानभूतो व्यापारस्तस्मिन्नाह्विशेषणयफलनदाप्रत्यवभ्र-
ह्ये प्रधानकर्मत्वत्वात् प्रधानेति कर्तृप्रत्ययसमभिध्याहृतधातुजन्यशब्दबोधेयः प्रधानभूतो व्यापारस्तस्मिन्नाह्विशेषणयफलनदाप्रत्यवभ्र-

किञ्च कर्तुर्हित्यपि पक्षय पचादयवतदभावेतद्विषयपक्ष्याप्तवप्राप्तेरतः पक्षपचादत्वभात्रेणनसंबंधत्वेन बोधकतोचितानुस्मादत्रा-
पिभ्रियाजनकतासमानाधिकारणकर्मत्वशक्तिमत्त्वेनैव बोधत्वेवोचितम् व्यापारह्वयत्वे कर्तुर्गमिततममित्यनेनापि द्विकर्मकत्वम-
स्यैव यथाप्रयोगवहनाधातुना मन्त्रये व्यापारह्वयत्वेन द्विकर्मकासेवाप्रधानकर्मणि लादयः प्रधानकर्मण्याख्येत्वादीनाह द्वि-
कर्मणामित्युक्तेः प्रधानकर्मत्वे च कर्तृप्रत्ययसमभिध्याह्वयत्वेन द्विकर्मकासेवाप्रधानकर्मणि लादयः उद्देश्यत्वरूपमाश्रयान्यतुश-
दशप्राधात्यस्यैव ग्राह्यत्वात् गगोः शतदण्डयतामित्यदौ गगणा मेव तत्त्वमितितत्रैव कर्मणि लादयः उद्देश्यत्वरूपमाश्रयान्यतुश-
तस्यैव नुदण्डस्यैव गगोः शतदण्डयतामित्यदौ गगणा मेव तत्त्वमितितत्रैव कर्मणि लादयः ॥ १ ॥ धानकर्मत्वम् व्यापारेति कर्तृनिष्ठेति च स्वरूपकीर्तन-
मूमात्रपदेन पर्यायविशेषणत्ववच्छेदः गगोः शतदण्डयतामित्यदौ गगणा मेव तत्त्वमितितत्रैव कर्मणि लादयः ॥ १ ॥ धानकर्मत्वम् व्यापारेति कर्तृनिष्ठेति च स्वरूपकीर्तन-
मूमात्रपदेन पर्यायविशेषणत्ववच्छेदः गगोः शतदण्डयतामित्यदौ गगणा मेव तत्त्वमितितत्रैव कर्मणि लादयः ॥ १ ॥ धानकर्मत्वम् व्यापारेति कर्तृनिष्ठेति च स्वरूपकीर्तन-
मूमात्रपदेन पर्यायविशेषणत्ववच्छेदः गगोः शतदण्डयतामित्यदौ गगणा मेव तत्त्वमितितत्रैव कर्मणि लादयः ॥ १ ॥ धानकर्मत्वम् व्यापारेति कर्तृनिष्ठेति च स्वरूपकीर्तन-

शः प्रधानकर्माद्योऽपि न प्रधानस्य शतस्य वृत्तिरिति प्रतिपादितस्तद्विरोध इत्यत आह उद्देश्येति ॥ ३॥ ॥ दुहदादीनामेकव्यापारार्थकत्वेऽपि न
 त्वेति सूत्रेण तद्योगवादीनामिति प्रागभिहितस्तदपि गवादिकर्मणि लकारादिव्यवस्था माह एकव्यापारेति तदाहि विभागानुसृतव्यापारवदुद्देशा
 लर्थः विभागारूपफलं प्रधानव्यापारविशेषणान्तदाश्रयात्प्रायसः प्रधानकर्मेवल्लङ्घितत्वाद्वादीनामिति तेषामप्रधानकर्मेत्वम् एवञ्चेति उ
 क्तमित्येष्टव्यवस्थामिदौ च भाष्यानुक्तानाम्यचादीनामभाष्योक्तानुद्देशकव्यापारार्थकत्वेति तेषामप्रधानकर्मेत्यस्यापि कथितञ्चेति सूत्रेण कर्मसा
 ज्ञानदेव एषान्तद्वात्वर्थप्रधानीभूतोर्यस्यादृशव्यापारस्तद्विशेषणफलाश्रयभिनलमस्येव इत्यहि तत्रत्यभाष्यम् केनाकथितम् अपादानादिति
 विशेषकथाभिः इयं कारणेनतीया भूतकालोऽत्राविबक्षितः तेन सर्वथा यत्रापादानादीनामप्रसक्तिर्येषामप्यमर्द्धावितितत्वात् कथितत्वव्यवहारः किमु

॥ सकव्यापाशकदुह्नादियोगेत्त्वप्रधानकर्मेण अग्रधानत्वेत्तत्प्रधानकर्मेभित्तत्त्वम् तच्च
तत्रार्थे गवादीनेमेव फलाश्रयत्वाभावात् एवञ्च भाष्यानुक्तानापरिमाणेपक्षोऽयुक्तः ॥

दाहरणम् इहियाचित्प्रक्रिभिस्त्रिचिन्नामुपयोगनिमित्तमयूवविधौ ब्रुविशामिगुणेनचयत्सचोततदकीर्तिमाचरितङ्कुर्विना उपयोगनिमित्तमिति उ
पयुज्यतेइत्युपयोगः ययः फलदितस्थनिमित्तङ्गबादि पयआदीनामुपयोगपदव्यवहारायत्वप्रदर्शनेन तेषांस्मिन्तमत्ववर्धितम् गवादीनाञ्चत
निमित्तत्वेनधाल्थर्थव्यापारात्कृ पयआदिकर्मसु कृतत्विनदर्शितम् गवादीनान्शायुत्तत्वाभावादकथितञ्चेत्यनेनापिकर्मसंज्ञानभवति अप्रवृ
विधावि त्यत्रपूर्वत्वमुपलक्षणत्वेनपयविधावययंसंज्ञानभवति ब्रुविशामिगुणेनेति ब्रुविशाम्योगुणः साधनस्यधानङ्गुर्मेधमोदिकेननयत्सचते
सम्बध्यतेइत्यर्थः क्रियायाः साधत्वात्साधन्यङ्कारकानान्तु तदर्थत्वादगुणत्वम् एवम्यागिगणनेननतस्यशृणोतीत्यादाविति ॥ ७ ॥ ७ ॥

प्रसङ्गवारकेण कथितं चेति सूत्रोदाहरणत्वमेवाभ्युह्यन्मिति प्रदर्शयदुहि गंदो गिपयः नैतदस्ति कथितात्रापादानसंज्ञा गोः यय आदत्ते इत्यर्थो व
 रमादु पादानत्वद्वादीनाम् अनेन यदा गवादीनामापादानत्वविवक्षा तदा न भवति यदा तु न तथा तो व्यापारहृयार्थका च तदा कर्तुं विलेखकमेतन्मिति
 प्रदर्शितम् यत्रि ह दत्तं हि योरवङ्गाया च ते नैतदस्ति कथितात्रपूर्वापादानसंज्ञा गौरवा ज्ञास्ति दृष्टत इत्यर्थस्य प्रतीतिः एतेनास्यायनुदाहरणत्वन्दशयि
 त्वात्तमज्जनया च न देवापायो भवति यचित्तोसौ यदित्ददाति तदापायनेन युज्यते एतेन सर्वथा विवक्षायामनेनासंकीर्तिते योरवस्यकमेतम् रुधि अन्व
 वरुणहि गोव्रजं नैतदस्ति कथितात्रपूर्वाधिकरणसंज्ञा गाव्रजे स्थापयतीति सम्प्रत्ययात् एतेन यदा गौर्व्रजस्मिन् विंशतिगवाव्रजस्मिन् वे शययतीत्यर्थो
 विवक्षा तदा व्यापारहृयार्थकत्वेन पूर्वसूत्रस्य प्रवृत्तिरित्यर्थोक्तम् भवति प्रच्छि माणवकस्य न्यायनमृच्छति नैतदस्ति कथितात्रपूर्वापादानसंज्ञा माण
 वकाभ्यामौपदेशं जिघृक्षत इत्यर्थं विवक्षा दर्शिता तच्चानुदाहरणत्वयदा तु प्रश्नमात्रमनङ्गीहता पायन्यात्वर्थे तदभिप्रायेण न प्रश्ना देवापायो भव
 ति पृष्ठे सौ यचा चक्षुस्तदापायेन युज्यत इत्युक्तमेतत्सर्वथा विवक्षायामनुदाहरणत्वस्युच्छेदं दर्शितम् भिक्षि पोरवगाभिस्त न नैतदस्ति कथितात्रपूर्वा
 पादानसंज्ञा न भिक्षुणा देवापायो भवति भिक्षितोसौ यदित्ददाति तदापायनेन युज्यते अनेन भिक्षुधातुविषयविधावदुदाहरणमनुदाहरणत्वञ्च का
 ल्पनीयमिति कथितम् चित्र दृक्षामवचिनोति फलानि दृक्षस्यापादानत्वा विवक्षायामनेन कमेतम् नैतदस्ति कथितात्रपूर्वापादानसंज्ञा वृक्षाभ्युत्थान्या
 दत्त इत्यर्थो वगमात् एतेनात्रापादानत्वा विवक्षेवनासीति निर्दर्शितम् ब्रविशासि पुत्रस्य मेमृते पुत्रस्य मर्ममनुशास्ति पुत्रो धर्मस्यति पद्यते पुत्रस्य मम
 ति पादयतीत्यर्थः अनेन सम्प्रदानत्वा विवक्षायामनुदाहरणत्वमित्युक्तम् नैतदस्ति कथितात्रपूर्वा सम्प्रदानसंज्ञा वचनानुशासनकर्मणा धर्मेण पुत्रस्या
 भिप्रेयमाणत्वात् सम्प्रदानत्वम् तस्य विवक्षा चात्र नासीति प्रदर्शितम् तस्मात्प्रायेवोदाहरणानि पोरवगाया च ते माणवकाभ्यन्यानमृच्छति योरवगाभिस्त

इतिचायुक्तमिति भावोक्तपरिगणन परवाक्येयाच्च धातुसमानार्थकभिदोऽन्यदात्तादिति शेषः भवन्त्यार्थेन दुह्यादिवद्वाच्येन अतिप्रसङ्ग इति यमा
दिधातूनां संयोगानुसूलव्यापारानुसूलव्यापारशक्यतामाश्रित्य भूयद्-आमद्-च्छसीति प्रयोगापाति स्तोत्रातिप्रसङ्ग इत्यर्थः विसर्गत्वव्यग्रद्वयद्
व्यापारोपनद्विगिति ननु क्रियायामन्वयेषिकदाचित्त्वसिद्धिः सम्भवास्तीरविशेषणत्वमात्रेण वक्ष्यमाणप्रतिपादनमयुक्तमित्याशयेनाशङ्क्यत्वात्तात्त्रिकचरे नचेति।
पक्षन्तार्थस्येति शेषेति। स्वान्वययोग्यनामसमभिध्याहारइतिकथनेन यत्र तत्समभिध्याहारभावः क्रियायामन्वयविवक्षा च शेषत्वविवक्षा च तत्र यथा
भवत्येवमातुः स्मरति नटस्य प्रणेतोतीत्यादौ यथा इति व्युत्पत्तेरिति एतेन पयः पदसमभिध्याहारधालथानत्वपदइति दर्शितम् अतएवेति उक्तव्युत्पत्तिमत्वा

अर्थनिवंधनेयसंज्ञेति चायुक्तम् एवं ह्यर्थत्वेन द्विकर्मकत्वातिप्रसंगः स्वर्गभिधानेन वारणीयइति दिक् अपादानत्वमात्रेति विभागात्
कूलव्यापारमात्रार्थकत्वविवक्षा यामिति भावः योः स्त्रीरिति नचक्रियान्वयेषि शेषत्वविवक्षा योः सेनिवाच्यम् यद्युताशेषस्वान्व
ययोग्यार्थे कृत्नामसमभिध्याहारतत्रैवान्वयव्युत्पत्तेः अतएव तदुलानामोदनपचनीत्यादौ ह्यर्थश्चैन्यचि विकारयोग्यार्थतागुल
विकारमोदनपाकेन निर्वर्तयतीत्युक्तम् भाष्येन ॥ ७ ॥ देवआदिना तदुलानोदनममचनीत्यस्य सङ्ग्रहः अत्र निर्वर्तने विज्ञादनं च पचयेत्यर्थः तदुलानं

विक्षेप्यन्तोदननिर्वर्तयतीति वाक्यार्थः इत्युक्तमाख्यइति क्लृप्तेरिति तत्समिति सूत्रमाधेय उक्तमित्यर्थः तत्र हि अर्थे देवकथमावित्यमत्तदुलानोदनस्य
चतीति आहोस्वित्तदुलानामोदनस्य चतीति उभयथा भवितव्यम् कथम् इह तदुलानोदनस्य चतीति द्वयोः यविः तदुलानचत्तोद
ननिर्वर्तयतीति इहेदानीन्तदुलानामोदनस्य चतीति द्वार्थश्चैव पविः विकारयोग्यार्थतागुलानिर्वर्तयतीत्युक्तम् यद्यपि फलव्यापारा
वादाय सर्वेषां मेव धातुसाम्यार्थत्वमिति ह्यर्थत्वाभिधानमनुयुक्तमिति शङ्क्यः भवति तथापि विज्ञादनं विशिष्टनिर्वर्तनस्य चेत्येदस्यार्थोऽभिप्रायेण द्वयोः
त्वाभिधानं विज्ञादनवैशिष्ट्यव्यक्तावित्तागनाधिकारणेन यथा आद्ये तत्राविक्षेपिरूपफलाश्रयत्वानुलानानि हेति रूपफलाश्रयत्वात् ओदनस्य

विक्लृप्तवैशिष्ट्यञ्चैव स्मानाधिकरणेन यथा आद्ये तत्र विक्रितिरूपफलाप्रत्यक्षात्तदुल्लानाच्चित्तेति रूपफलाप्रत्यक्षात्तु ओदनस्य कर्मता द्वितीयाप्र-
योगेनोक्तत्वेन विवक्षितिविशिष्टनिर्वर्तनस्य चेत्यर्थः तत्र तद्गुलानां धात्वर्थप्रधानव्यापारविशेषणफलाप्रत्यक्षात्तु ओदनस्य कर्मत्वमुक्तं तद्विचारयोगा-
विवक्षयशेषेष्वतीवोध्यम् विवक्षितेऽसम्बन्ध्याकाङ्क्षायां सम्बन्धिनेनेति विज्ञायते अत्र भाव्ये यथा मातुः स्मरतीत्यत्र कर्मणः ।
शेषत्वविवक्षया षष्ठी भवति तत्रैव तद्गुलपदपरिमाणसिद्धेति विविधविकारयोगेष्वस्तीत्यभिधानेन षष्ठी नार्थस्य स्थानव्ययोग्यनामसमभिव्याहारेण

मुपाकान्वये षष्ठी युक्तमिति दिक् निर्मूल इति अपादानत्वाच्च विवक्षया तत्संबन्धिनः कर्मत्वे मूलं नास्तीति भावः द्विकर्मकत्वेन यदीष्टु नार्हिव्यापार-
रद्वयार्थतया बोध्यम् उदाहरणमप्ययुक्तमिति शक्ताद्युक्तञ्जग्राहेत्येव प्रतीतेः पराक्रममिति शयद्योतनाय जहादयुत रुमित्यस्यैवोचितत्वा-
दिति भावः द्विकर्मकत्वमिति अकथितसूत्रविषयत्वेनैतर्थाः केयदसाध्यादि संमतत्वादिति भावः अतस्तद्दीप्तैव दूषणमाह एवं च
सादिना प्रधानमिति उद्देश्यत्वादिति भावः तस्योद्देश्यत्वे मानमाह अर्थिनश्चेति ननु निग्रहाद्यर्थ इत्यर्थः ॥

तस्मादेव वाक्यशेषादिति भावः ॥

त्रैवान्वयइत्युत्तरागते बुस्यतिः सूचिताः ॥ सुलनास्तीतीति भाष्यानुक्तत्वादिति हेतुः पुरणीयः अतएवाह ।
द्विकर्मकत्वमिति ननु तूरीत्याद्विकर्मकत्वसाधितं भवेति कथमस्त्रियास्तु दुक्तोदहरणायुक्तत्वाभिधानमित्याकाङ्क्षायासाह शक्तादिति एतेनातद्विशप्रयो-
गाभाव एवेति ध्वनितम् इतोऽष्टाद्विकर्मकत्वव्यापारद्वयार्थत्वेनाभिहितमित्याशयेनाह अकथितेति ननु भाष्यानुक्तत्वेन तेषां द्विकर्मकत्वस्य प्रामाणिक-
त्वाभिधानमयुक्तमत आह केपटेति तद्दीप्तैवेति केयदशुक्तरीत्येत्यर्थः ननु ग्रहणार्थत्वेपि निग्रहाद्यर्थत्वे सिद्धमेवेत्यत आह शरीरेति तस्मादेवेति अर्थिन-
श्चेत्येतस्मादित्यर्थः एवञ्च मूले अर्थिनश्चेत्यादिवाक्यशेषादिस्मन्तद्देहलोदीपकन्यायेनाभयान्वेति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मूलादिस्वादिपितृमुद्यक्रामते एतत्सर्वमिति सर्वम् मूलस्य मम मूलं श्रौकस्य पदम्माचीनस्वर्गनस्वागुक्तं वस्यमाणञ्च सर्वम् प्रागुक्तमिति कर्तृप्रत्ययसप्तमि
व्याहारे प्रथमीभूतधात्वर्थव्यापारविशेषणस्यादिना प्रागुक्तमित्यर्थः ननु कर्तुरेव श्रिततममिति सूत्रस्य प्रागुक्तं भाष्यमस्मात्तमेव चेदिकर्मैकत्वमितिकथं
मप्राप्तामपि कालाभिधानमतञ्चाह अकथितसूत्रेति अत्रैतिकैयटे सादिकथने व्यापारद्वयार्थत्वे फलप्राप्तौ कृतव्यापारानुक्तलव्यापारार्थत्वेदस्यर्थः तदाह
दुस्वस्फलम्यचर्ततीति प्रयोगः एकव्यापारेति फलप्राप्तौ कृतव्यापारएवयचेरर्थः तदाह दुस्वः फलम्यचर्ततीति प्रयोगः कालनिष्ठस्य द्वितीयस्य व्यापारस्य

एतत्सर्वस्माधर्वादिरीत्यालुप्यतिनियामकं यदि प्रागुक्तं प्रधानकर्मत्वे तदेतत्सर्वं असंगतमित्युक्तदिशो ह्यस्मद् द्विकर्मैकैध्विति अत्र
थितसूत्रविषयेष्वित्यर्थः पूर्वप्रप्राप्तामपि कालं दूषणं कैयटाद्यनुगोधेनेति ध्वनयन्नाह कैयटेति अत्राकचिर्वीजतुल्यव्यापारद्वयार्थः
स्वैकर्तुरेव श्रिततममिति कर्मणो वृक्षस्यैकव्यापारपरित्यागे कालं कृतविवक्षया पिभाष्ये सस्य पादत्वेनैतन्मन्त्रविषयत्वेन मानमिति तन्म
तान्नरेति पूर्वोपपादितभाष्यमस्मात्तमान्नरे इत्यर्थः भाष्यानुक्तानां सर्वेषां ग्रहणमप्राप्तमिदमेतन्मन्त्रं यति उदाहृतस्वपरं ग्रंथाञ्च
यथाश्रुतकैयटानुसारेणैति च ध्वनितमित्यन्यत्र विस्तरः कैयटइति अत्राकचिर्वीजमुक्तम् ॥ ॥ ॥ ॥

धुनापरित्यागः भाष्यस्य दुहिपचोर्वेहलंसकर्मैक्येति भाष्यस्य एतच्च भाष्यकर्मैक्येति प्राप्ताकर्मैक्यवस्य स कर्मकाणाम्नातिषेध इत्यनेन प्रतिषेधे प्राप्ते
कर्मैक्यवविधायकम् एतत्सूत्रेति अकथितञ्चेति सूत्रस्यर्थः यदुक्तं मूलमतान्तरेति तदुक्तं म्नागुक्तं यद्वा ष्यमस्मात्तमान्नरेत्यातस्य युक्तत्वमेव सा
शयेनाह पूर्वोपपादितेति एवञ्च हर्दत्तोक्तमसङ्गतमिति भावः ध्वनितमिति मतान्तरेण भिद्यते न ध्वनितमित्यर्थः उक्तमिति अकथितञ्चेति सूत्रेति
ययत्स्यदिजयस्यादीनामाष्यकाराभिमतत्वाचकारेण तेषां सङ्ग्रह उचितस्त्वैव नुनमानमित्युक्तप्रायमित्यर्थः ॥ ॥ ॥

ननु यदि प्रकृतसूत्रस्यार्थनिवन्धनार्थं स्वाभावैनाप्राप्तिसिद्धादिकर्मकत्वङ्कथमनुमानामिसाकांक्षायामाह द्विकर्मकत्वन्विति यथाप्रयोगव्यापारद्वयार्थकत्वं कल्पनीयमिति भावः कुरुपञ्चालोदरेवं देशयदेन ग्रहणे किम्मानमत आह व्याख्यानादिति आधिशीः स्यात्सामिस्यादिसूत्रारम्भमूलकाद्याख्यानादित्यर्थः नये व कुरुपञ्चालादिशब्दानामेवं देशवाचकत्वेनोदाहरणात् मूलेमिस्योदरीस्यत्रादिपदेन समानोदरेण्यित्यभेदात्तद्विनिर्देशस्य सङ्ग्रहः अकर्मकधातुभिर्भोगदिति चार्तिकमेव त्वान्न्येन कर्मसंज्ञाविधायकङ्कानुस्वार्थकारणक्यापदेनाह नोदृति कल्पनेन सिद्धकर्मत्वात्वादकमित्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्तदभिप्रायेणाह शीङादरेण्येति शयनपूर्वकं शयनादिकरणकं नन्वेवनादृशग्रहणेपित्तस्यसूत्रस्यैव यथ्यमेवातस्तत्फलमित्येवैतदित्याह एवञ्चेति तादृशदेशग्रह

इति भाव इति अर्थनिवन्धनेयं संज्ञोति वदतां कैयटादीनामित्यादिः द्विकर्मकत्वं तु व्यापारद्वयत्वेन सिद्धमिति तत्त्वम् कुरुयाञ्चालादिरिति व्याख्यानात्तथैव भाष्योदाहरणाच्चेति भावः नवैयर्थ्यमिति शीङादरेपि शयनपूर्वके व्यापारेदस्य कर्तुरित्येव कर्मत्वं स्यादित्योगद्वयमिदृत्वादिति भावः एवं चैवं कल्पनयोक्तदेशादीनामेव कर्मत्वं नान्येषामनभिधानादिति सूचयति प्रसिद्धयेति क्रियायाः कालोपाधित्वात्मेव प्रसिद्धमिति भावः तेनेति देशादीनाग्रहणेनेत्यर्थः यत्तु मासोदरेव ग्रहणेनेत्यर्थ इति तन्न अन्यमात्रस्य कालोपाधित्वेपि कालत्वाभावात् यदि तु अन्यमात्रस्य कालत्वमिति मतमस्ति तदघटत्वादित्येनानतस्य कालातिजुमासत्वादिनैवेति भावः एतच्च नानुपूर्ववचनमित्याकारेण

नेचेत्यर्थः एवं कल्पनया स्वकरणक्यापदेन वृत्तिकल्पनया उक्तदेशादीनाम कुरुपञ्चाला दीनाम एव कारणवैकुण्ठा
 दीनोन्वयवच्छेदः मूलादुक्तार्थस्य न गतिप्रतीतिरित्य आह सूचयतीति ननु क्रियापि काल एव प्रसिद्धपरिमाणस्य क्रियाक्रियान्तरपरिच्छेदहेतुत्वात्ता
 लस्यैवैतुक्तेरत आह क्रियाया इति अन्यमात्रङ्कालोपाधिरित्यस्य अन्यमानननस्य दार्थं निष्ठाधेयतातिरूपिनाया कालनिष्ठा कालिकसमव्यावच्छिन्ना
 धिकतात्तदवच्छेदकमित्यर्थः क्रियाया इव जग्यघटादरेपि मासादिपदव्यवहारयत्त्वङ्कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगादिति सूत्रोदाहरणसिद्धयेस्वीकार्यमेवेत्याशये

ननु स्वधातोर्गदास्वापकारणकवापनेवृत्तिसूत्राः ध्वान्स्वापितीतीष्टमेवत्यत आह स्वापमात्रेति एतेनाकर्मेकधातुभिर्योग इति मौलवचनस्यापूर्वत्वशङ्का
वारयति अकथितच्चेति सूत्रेऽर्कमेकप्रकृतिकण्यनानां कथान्दिकर्मकत्वमिति प्रश्नेकालभावाच्च गन्तव्याः कर्तृसंज्ञाद्वकर्मणामिसत्रप्रसिद्धत्वं सूत्रकाहि
शब्दोपादानेन सर्वत्र स्वार्थकारणकवापनेनृसात्वादिकर्मकत्वसम्भवस्य सूचनान् अकर्मेणामिषुपलक्षणम् सकर्मकाणामप्येवङ्कुल्यनया कालादि
कर्मकत्वस्य सम्भवात् कृत्रिमाः कृत्रिमयोरिति परिभाषया कृत्रिमाधिकारणककार्यजनमुक्तत्वं तु तत्र हेतुः कृत्रिमस्य सहेतुपालमेवेत्याशयेनाह कार्य
सम्प्रत्ययस्येति एवञ्चौचित्येन हेतुनोक्तार्थः साधनीय इति भावः कृत्रिमकर्मत्वात्तेरिति तच्च गतुमिच्छतीत्यप्राप्त्येव एवं स कर्तृसन्दर्शनप्रायेनाध्यव

स्वापमात्रार्थकोत्रस्वपितिः कार्यसंप्रत्ययादिति कार्यसंप्रत्ययस्योचित्यादित्यर्थः ननु कर्तारिकर्मोति सूत्रे क्रियाया अपिकृत्रिमकर्मत्वे
तेरिदमसंगतमत आह कर्मोति प्राञ्च इति हेतुमतिचेति सूत्रे भाष्यकृत इत्यर्थः गुणक्रियायां णिचप्रकृत्यर्थक्रियायाम् स्वातंत्र्या
दित्यस्य स्वधर्मेणाभिधाने हेतुत्वं कर्मसंज्ञानिपमस्य च प्रेषणेष्वर्थे तदीयेति स्वधर्मेणेत्यस्य स्वकार्येणेत्यर्थः विशिष्टक्रियायाः संव
धे हेतुमाह हेतुमतीति अन्तरगत्वादिति ॥

१९ सायारस्मनिर्दत्तेः सत्वेन तन्निर्दिष्टपितुः मत्वमस्तेवेति कृतिर्मत्वोक्तोरित्यर्थः एवञ्च कृत्रिमा
कृत्रिमन्योनकर्मकारकत्वेव ग्रहणमिति नियमासिद्धिरित्याह इदमसङ्गतमिति प्राञ्च इत्यभिधानमूलकारस्य यद्यनविबोधनाय तदा तस्यार्थस्य भा
ष्यकारसमस्तत्वादेवङ्कुल्यनमसङ्गतमेवेत्यत आह हेतुमतीति हीर्कारिकायां स्वातंत्र्यादित्यनेन कर्मत्वप्राप्तिहेतुत्वमिधानङ्कुलमिति भ्रमनिवारणायह
स्वानन्त्यादित्यस्येति स्वधर्मेणेत्यस्य कर्तृवृत्तिधर्मेण कर्तृत्वेनेत्यर्थे तदीया इत्यस्य नत्ताभेदस्यत आह स्वकार्येणेत्यर्थे इति एवञ्च तदीयेति फलितार्थो
कथनमिति भावः मूलोऽन्तरङ्गत्वमुपादयति स्वकारकेति हेतुमतिणि निधानादित्यनेन यद्युपजीव्य त्वमेवोपपादितमिति ज्ञायते तदाऽत एवेत्यनेन पु
नरुपजीव्येति भाषानेन रूपमन्तरमाह विशिष्टाया इति स्वकारकविशिष्टायाणि जर्धेन सत्त्वभेद इत्यर्थः मूलोऽत एवेत्यस्योक्तहेतोरित्यर्थः ॥ ६ ॥

एवञ्च अन्तःस्वसत्वेच गतिबुद्धीति सूत्रस्यनियमार्थेभाष्यकाराभिमतमिति विधित्वपक्षस्यनिर्मुक्तस्य कथनमसङ्गतमतञ्चाह अस्म्येति अस्य गतिबुद्धीति ।
सूत्रस्य तदेवाह तत्रहीति आकडारदिति सूत्रइत्यर्थः कर्मेति प्रथमानन्तरं यत्तदिति मूलकदिति शेषः अरुचिराभिमान इति मय्यतदस्याभासं चिन्तासाधनं य
दमेव गती भविष्यति मूलेशब्दस्याधाम्यसुरस्येति प्राप्तायादिति शेषः न प्राप्तवत्यस्य योजयत इति लौकिको दृष्टान्तोऽत्र साधकः यथाऽनरङ्गमास्यादि
कार्यस्य धानराजावाध्यात इति इह शास्त्रेशब्दस्य प्राधान्यात्तदनुगोधिकर्मेत्वं स राजवत्यावस्यमिति ननु यथा शाब्दस्याधाम्यस्य योजकव्यापारे तथो

एवञ्च परत्वादिसमुच्चयः लक्ष्यस्य निबोधत्वादिति अनेन अर्थनिवेदनं यत्तत्संस्पृश्या न भिमतत्त्वं सूचयति एतच्चानुपदं स्फटीभविष्यति ॥

अस्य विधित्वमित्यप्यपक्ष आकडारसूत्रे भाष्ये ध्यनित इत्यभिमानः तत्र हि परकार्यमिति पाठे गत्यादीनां पणना
नो कर्मेकार्त्तं सूत्रमपि प्राप्नोति आरम्भसामर्थ्यात् कर्मसंज्ञा परकार्यत्वाच्च कर्त्तृसंज्ञा प्राप्नोतीत्युक्तं तत्रारंभसामर्थ्यादित्यस्य गत्यादिसू
त्रारम्भसामर्थ्यादित्यर्थमन्यते पुरस्कारेति नुनारुचिः सूचिता प्रयोजकव्यापारेऽन्यानधीनत्वं लक्षणार्थं

शाब्दप्राधान्यस्य च सत्वेनोद्देश्यत्वं लक्षणार्थं प्राधान्यस्य प्रयोज्यव्यापारनिष्ठस्य पुरस्कारेन युक्त इति किंच कर्त्तृग्रहणं चात्वर्थप्रधानी
भूतव्यापाराश्रयरूपस्वतंत्रोपलक्षणम् ननु तत्संज्ञकपरं अत उपजीव्यत्वं दुरुपपादम् आकडारसूत्रस्यारम्भसामर्थ्यात् इत्यस्येति ।
नियमारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः किंच परकार्यमिति पाठे विरोधाभावात् सर्वत्र सदाह्यप्राप्तावस्य नियमार्थेनैवोचिता एव कर्मसंज्ञेवेति

देश्यत्वं लक्षणमर्थप्राधान्यस्य प्रयोज्यव्यापारादिति द्वयोः समत्वेमेवेति द्वयादित्याशयेनाह अन्यानधीनत्वेति एवञ्च द्विविधस्याधो नियमस्तु ॥

न्यूनत्रासीति प्रयोजकव्यापार एव प्रवल इति भावः परोक्तमुपजीव्यत्वं मपि वराडयति किञ्चेत्सादिना भाष्यस्य परोक्तस्य तर्हि का गतिरत आह आकड
रेति तस्य सूत्रस्य पाठभेदेऽप्यस्य नियमार्थत्वेमेवेत्याह किञ्चेति विपरीत नियमशङ्कावारयति एवमिति योगे कर्त्तुरिति शेषः तदा हि गत्यादयर्थानाम

श. र.
दी. भ.
२१५

शस्त्रवाधपरोक्षेति तादृशानियमेनकर्तृसंज्ञायाव्याख्यापरकार्यविधानाभावादिति भावः किञ्च भवदुक्तो निष्पत्ताकारश्चेत्याचयस्यादियोगेपि कर्मसंज्ञाप्रयोज
कव्यापारस्योक्तद्विविधप्राधान्यं यस्य सत्त्वात्प्रोति न चेष्यतिः आकडारदिति न्यासानुरूपेणैकस्यापत्तेः नचोपपत्तेः कर्तोसहवर्गो कर्म भवति न तु तद्विन्न इति वि
परीतनियमः कस्यान्न भवतीति वाच्यम् लक्ष्यविसंवादापत्तेः एतेन कर्मोन्नतस्य भवनात् भावेन एतेनैकमुश्रकर्मण इति विशेषाभिधानानुपपत्तेश्च कर्मोन्नत
समावेनाया अभवेन सौत्रा कर्मकप्रवृत्तये यथापत्तेश्च अनीक्षितत्वाभावादिति प्रकृतिजशब्दबोधप्रधानी भूतो योवापारस्य प्रयोज्यफलाश्रयत्वेनो
द्देश्यत्वस्य सत्त्वेनोद्देश्यत्वाभावात्कर्मोक्षितत्वाभावादित्यर्थः ननु प्रयोज्यवापारोद्देशेन प्रयोजकव्यापारस्य प्रवृत्तेर्लौकिकमनीक्षितत्वे स्वर्गोदीनामस्ते
वेत्यत आह तत्रापीति कर्तुः क्रियया तथा युक्तमित्येवं सार्थस्य सत्त्वात् मूलस्वतन्त्रोपलक्षणमिति स्वतन्त्रे लक्षणिकमित्यर्थः कर्तृपदस्य शक्तिवि

प्राक्कडारदिति शास्त्रवाधपत्तेः स्पष्टं चेदंतत्रैव कैपटे नन्विहेति तथा युक्तमित्यनेनापिन तस्यानीक्षितत्वाभावात् तत्रापि कर्तुरित्यनु
वृत्तेश्च लक्षणविनेति कर्तृपदस्य स्वतंत्रे लक्षणां विनेत्यर्थः अतएव सार्थोद्देश्यत्वत्र कर्तुरपादानत्वेपि कर्मत्वप्रयुक्तलेकार
सिद्धिरिति संप्रदानसंज्ञासूत्रे कैपटे स्पष्टम् तत्र प्रयोजकोद्देशः ॥

सत्त्वादेव वाधातोर्विभागानुक्तुलव्यापारोऽर्थः तादृशविभागावधिस्य प्रकृतं धात्वर्थप्रधानव्यापारश्रयत्वेन कर्तृत्वस्य च प्राप्तौ परत्वात्कर्तृसंज्ञेन
सार्थस्य सत्त्वात्त्वयादानत्वमिति कथमत्र प्रचक्षमीति न शङ्काम् अपादानेन चाहीयस्ते होरिति ज्ञापकादिति गृहाण अपादानेनाप्यत्र मी भवति तदनाद्वत
सिः स्यात् तच्चेदपादानहीयस्ते हसन्वच्चिन्नेदिति तदर्थः ग्रामाद्ग्रामतो वागच्छतीति तदुदाहरणम् अत्र हीयेति कर्मप्रत्यये सूति हीयेते इति यद्वति तदे
कदेशानुकरणमतस्तेन पदुदासत्प्रज्ञापकेन कर्मप्रत्ययान्नाधानुयोगे विप्रतिषेध इति शास्त्राप्रवृत्त्याः पादानत्वमभवति सार्थेन न जहाति अयसार्थोद्देशी
यते इति सप्रस्रययात् हीयत इति कर्मकर्तो रित्वाः हीयतेऽपगच्छतीत्यर्थः न केवलम् नित्युद्देशीति सूत्रमवकाहेऽग्रहणं स्वतंत्रोपलक्षणं द्विः त्वन्यत्रापि स्यात् तत्र

राम.
२१५

एवमेव तत्सदमपि स्वतन्त्रपरागमैव कर्तुरीप्सितमिति सूत्रे कर्तृपदस्य लक्षणं विनापि निर्वाह इत्याशये नाह किञ्च प्रयोजकोति एतत्सर्वदुर्मसंज्ञाया प्रागप्रवृत्तिमभ्युपेत्य वस्तुतस्तु गतिबुद्धीति सूत्रस्यापि चिद्वृत्ते प्रवृत्तिः कर्तुरीप्सिततममित्यस्य तु प्रागेव प्रवृत्तिरित्यनुपपत्तिगन्धोपि न स्याह किञ्च णिजुत्यनेति ननु कृतमपिकार्ये न्विवर्तयन्तीत्यर्थका कृतंति न्यायेन प्राक् प्रवृत्तयाः संज्ञाया अप्रगमे पुनस्तस्याः प्रवृत्तिरभिप्रेता अथवा प्रयोज्यस्य कर्तृत्वं ननु इत्यतीति स्वर्गादीनाङ्कर्मसंज्ञा प्राङ्भविष्यतीत्यत आह अकृतंति अनित्यमिति कूर्परितिसूत्रे समुक्तग्रहणात् एतत्कैयटानुरोधेन स्वसंज्ञेनाह नास्त्येवेति गतिरुत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारमात्रस्यापणनुतादृशव्यापारानुकूलव्यापार इत्याह उत्तरदेशेति अतएव प्रतिषेधादिति नीवद्योरित्यस्यादेव प्रतिषेधादित्यर्थः।

रितिसूत्रेप्येवमेव अतएव णिचसिद्धिः अवधेहीति किञ्च प्रयोजककर्तृव्यापारप्रयोज्यसंयोगरूपफलाश्रयत्वेनाज्ञातं कर्मत्वमिति किञ्च णिजुत्यनेः प्रागेव स्वर्गादीनां कर्मत्वप्रवृत्तिः तस्यामवस्थायां कर्तृत्वमत्वात् अकृततद्व्यूहादिति त्वनित्यं नास्त्येव वा प्रापणमिति उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारेहितं तथापीति अतएव प्रतिषेधादथा कथंचिद्वृत्त्यर्थो नाम ण्यत्र ग्रहणमिति भावः प्राप्तिमत्त्वेति नवेति सूत्रे भाष्ये द्रव्योपयोगस्यो भयत्र विभाषा त्वमुक्ता प्राप्तेऽभ्यवहरति मुदा हस्याप्राप्तेरतिभारे देवदत्तो हारयति भारमिति

॥ तुदाहरणात् ॥

यथा कथञ्चित् विशेषणतया जातिविशिष्टस्य शब्दार्थत्वेऽपि जातिशब्दत्वव्यवहारत अपि नाविशेष्यतेत्यस्य सङ्ग्रहः अत्र गतीति सूत्रे अतएव णिजनस्य गत्यर्थकत्वमुपजीव्यगत्याद्यर्थानामपौकर्तार्यः सणाविति व्याख्यानमपि सुसुसङ्गच्छते एतावता प्रवचनेन मूलसंयोगसिद्धान्तरीत्यामूलं स्वरादयि नुमुपक्रमते नवेति सूत्र इत्यादिना अभ्यवहरति न अभ्यवपूर्वक ह्यनुमं प्रत्यवसानार्थत्वादि प्राप्तित्र अप्राप्ति इति संयोगानुकूलव्यापारमुख्यविशेष्यकोपस्थितिजनकस्य गत्यर्थत्वमिति तदशयः उदाहरणादिति प्रापणार्थस्य गत्यर्थस्य प्रापणमिधानमसंगतं स्यादिति भावः ॥ ६ ॥

विपूर्वेइति विहरतिदेशानुराद्विशब्दात्साम्यगच्छतीत्यर्थवगात् केवलस्य गत्यर्थत्वे विपूर्वइति नवदेति भावः आभयपूर्वेइति हरतिरित्यमनुषङ्गः अप्रतिषेधइति नरातीतिप्रतिषेधोनेत्यर्थः प्रापणं यदि गतिः स्यात्तदाप्रतिषेधाभावाभिधानमसङ्गं तस्यादिमिभावः नन्वेतावताहतेरनुगता वहतेरनुगतस्येत्यभावोक्तिरित्यनमतआह तत्रैवेति नरातीति सूत्र एवैत्यर्थः इति भाष्येणेति वार्तिकस्य वहिग्रहणप्रसाध्यानपरेणेति शेषः वहधातोर्गत्यर्थत्वाभावेननुमाह प्राप्तिश्चेति एवञ्च संयोगत्वेन संयोगस्य तन्मध्योऽप्रवेशात्कस्यार्थत्वमिति भावः सुखमाप्नुइति अत्र समवायत्वेन संवन्धस्योक्तान्त्रसम्बन्धमिति भावत्वेन सम्बन्धस्य प्रवेश इति विवेकः गत्यर्थत्वाभावे कार्त्तिकप्रत्ययवकथयत आह आदिकर्मणेति च स्वर्थे नन्वेव नर्त्तनीवद्योरिति वार्तिकस्य कागतिरत

विपूर्वोहरतिगत्यर्थोऽथ पूर्वः प्रत्यवसानार्थेदतिगतस्यकैयदाच्च नगतीति सूत्रेहवद्व्याप्रतिषेधः संप्रहरंतेराजानदतिहिंसार्थेयवभा
 ओउदाहरणाच्च तत्रैवचिन्नात्यर्थः देशांतरप्रापणोद्विह्वल्येदतिभाष्येप्रापणस्यागतिस्त्वाभावबोधनाच्च नगत्यर्थेनतेषाग्रहणम् ॥
 प्राप्तिश्चसंबन्धमात्रनसंयोगएव सुखप्राप्तौधनप्राप्तुः प्राप्तेत्यादिव्यवहारात् आदिकर्मणिचकतंरितः देशान्प्राप्तेः पंरागतिवि
 नानुपपत्त्याच्चिन्नान्तर्यकतयागतिप्रतीतिरस्येव तादृशमपिगत्यर्थकत्वमभिप्रेत्यवार्तिकारम्भः वस्तुतोप्राप्तिरेवत्यनेनद्व
 चितम् हिमेति हिंसाद्भक्षणैच भक्षणैतेर्द्विर्वाधा भाष्यप्रयोगादेवेति ॥

॥ चतुर्मासं ॥ हस्तात् ॥ हरेणैव मदनञ्च मल्लप्रतप्तमवाप्या व्याभाष्यप्रयोगादवापि ॥ ८ ॥
 आह देशाक्षरप्राप्तेरिति पर्यवेवले मुखस्मात्तदस्य त्रयथावग
 स्यभावादह कश्चिदिति ग्रामस्मात्तदस्यादौ नारीयकतया तस्य प्रतीतिः इत्यभिप्राय एव मङ्गीकृत्य उक्तभाष्यविशेषो लभ्यमानत्वेनोद्देशेन तः एव च न्यायसिद्ध
 र्णानुवाद एव वार्तिककृताकृत इति तत्त्वम ननु संज्ञस्थानां यवानां मक्षणयोगेन यथापि प्राणवियोगसत्त्वादिं सा भवति तथापि धातोस्तदर्थत्वाभावात्तन्निषेधा
 स्य प्राप्तिरत आह हि सादेति हिताय अङ्गं विशेषणमिति वाच्यार्थः भक्षणकरणकहितेन धातोर्वैतिरिति भावः भक्षयते स्वार्थेण जलप्रकृति कहेतुमा
 क्षिजन्तस्य भक्षयतेः अस्मादेव निषेधादिति वृद्धीति सूत्रेऽणीत्यत्र हेतुमण्णिव एव ग्रहणम् मूलसम्पत्तीति चिन्तनार्थो यन्मिति ॥ ९ ॥

ननु यदि भाष्यप्रयोगात्कर्मत्वेन दास्मायतिदेवदत्तेनेत्यत्रातिप्रसङ्ग इत्यत आह आध्यानेति उक्ता णापूर्वकस्मरणे स्वर्थः स्मरणेः चिन्तनार्थस्य स्मरणेः वक्ष्यमाण
रीत्याऽपुन स्मृत्येव जयति इदमिति शब्दायतेरिति वचनमित्यर्थः कैयटपदसूचितामरुचिमाह वस्तुत इत्यादिना एवञ्च तत्रपक्षेप्रतिषेधानुक्तौ च तत्रपक्षे श
ब्दकर्मकाणामिति पक्षे ननु धात्वर्थसङ्गृहीतकर्मकत्वेन वमानमविष्मतीत्यत आह शब्दस्य सादृक्त्वहेतुः अन्तर्भूतशब्दात्मककमेण इत्यादिः तेन एव ।
व्याख्यानं न बोधनार्थस्य बुद्ध्यर्थकत्वेन गतिबुद्धेति सूत्रस्य प्राप्तिरन्यार्थकत्वेनेति भावः अन्यथा अत्रार्थस्यापि द्विकर्मकत्वं प्रामाणिकत्वे एव चेति ।

आध्यानार्थकघटादिभिन्नस्मरणेऽवयोगे तद्भाष्यप्रामाण्यात् कर्मत्वाभावो घटादेस्तु भवस्येव कर्मत्वमिति भावः पराक्त इति इदंच कैयटा
नुरोधेनोक्तम् वस्तुतः शब्दक्रियाणामिति पक्षे भाष्ये द्वाययति शब्दाययति क्रियतीनां निषेधो ननु शब्दकर्मकाणामिति पक्षे एवं च
तत्पक्षे शब्दायतौ प्रतिषेधानुक्ताः कर्मकशब्दाययति सत्त्वेन मानम् शब्दस्य धात्वर्थेन संगृहीतत्वेऽपि बहिर्भूतं पुत्रादिकर्मभावेन मान
मिति बोध्यम् व्याच ह्युरिति तेन बोधनानि रित्यर्थः स्यन द्विकर्मकत्वं अन्यथा प्रसिद्धार्थं परिग्रहावयर्थे एव स्यादिति भावः ग्राह्ये बो
धनानि रित्यर्थः ग्राह्येः ततश्चेति एवञ्च व्यधिकरणत्वादप्यपदायाभावाच्च बहुव्रीहिर्न स्यादिति भावः प्रतिग्राहिनेति अस्य जाययेत्या
दिः तत्र जायाप्रतिग्राहितशब्दयोस्तृतीयातस्तु रुषकत्वावबुद्धिः काय इति भावः बहुव्रीहिणा तृतीयातस्तु रुषसु ॥ ६ ॥

धेनोऽभिधाने च अन्यपदार्थत्वाभावादिति धेनोः केनाभिधानादिति भावः तत्र जाययेत्यस्यादित्वे तृतीयानस्य व्यधिकरणत्वाद्बहुव्रीहिघटकत्वेन सम्भ
वतीत्यत आह तृतीयातस्तु रुषमिति बहुव्रीहिरिति जायाप्रतिग्राहितशब्दस्य दसंज्ञकगन्धमात्यशब्देन बहुव्रीहिसमास इत्यर्थः ननु प्रतिग्राहिते ग
न्धमात्येयस्येव बहुव्रीहिः दुः स्यात्तेन जाययति तृतीयानस्य तस्तु रुषोऽस्त्वित्यत आह बहुव्रीहिर्गोति ॥
॥ श्रीरामचन्द्राय नमः ॥

विशेषकाभावादिति समुदायार्थसह तोयानार्थकतत्त्वाभावेनततोयातत्कृतोतिसूत्रस्याप्राप्तेरितिभावः ननु अवयवद्वाराकसामर्थ्यमादायसुखुयेतिसमासोत्प्लव
स्यत आह अवयवेनेति द्विकर्मकत्वेपीति बोधनातिरिक्तार्थस्याप्राहेदिकर्मकत्वेपीत्यर्थः कर्मत्वाविवक्षायांमिसर्थः इष्टमि
क्षिरिति जाययाप्रतिग्राहितैरत्यर्थे ततोयातत्तुरुपकृत्वाजायाप्रतिग्राहितेनान्यमास्यस्याइत्यर्थे बहुव्रीहिसमासेनेष्टमिद्विरितिभावः हेतुत्वार्थमिति।
हेतुसंज्ञार्थमिसर्थः कर्तृत्वार्थमिति कर्तृसंज्ञासिध्यर्थमिसर्थः ईदृशार्थस्य तादृशव्यापाररूपार्थस्य एतत्कर्मसंज्ञेति धेनोः कर्मसंज्ञानिमित्तकोटौप्रवे

दुर्लभोविधायकाभावात् अवयवेनसामर्थ्येपिसमुदायेनततोयानस्यासामर्थ्याच्च तदाह जायानिष्ठेति ननुद्विकर्मकत्वेपि धेनुरूप
प्रयोज्यकर्मणः कर्मत्वाविवक्षायांगंधमात्परूपकर्मण्येवकते इष्टमिद्विरितिचेन्न णिजुस्यस्यर्थप्रयोजकजाया याहेतुत्वावश्यकत्वे
नहेतोश्चकर्तृप्रयोजकत्वरूपत्वेनप्रयोज्यायाः धेनोःकर्तृत्वार्थजायानिष्ठेप्रणविषयीभूतव्यापाराश्रयत्वविवक्षायाआवश्यकत्वे।
नईदृशार्थेयैवेतत्कर्मसंज्ञानिमित्तकोटौप्रवेशेनईदृशविषयेकर्मत्वाविवक्षायाउपपादयितुमशक्यत्वात् कर्मत्वशक्तेरपिनास
मनियतत्वेनाविवक्षायाअसम्भवइत्यभिमानात् नचनिवृत्तप्रेषणप्रतिग्रहधर्तोर्णिचिगंधमात्कर्मण्येवकते इष्टमिद्विः जायापदेन

शेनेत्यर्थः ईदृशविषये कर्तुः कर्मत्वविषये ननुकर्तृत्वकर्मत्वशक्तोरन्यतरस्यसत्वमस्तु अन्यतरस्यविषया ॥ ७ ॥

स्त्वित्यत आह कर्मत्वशक्तेरपीति तत्समनियतत्वेन कर्तृत्वसमनियतत्वेन अभिमानादित्यभिधानमरुचिसूचनाय तद्दीजनुशक्त्योर्भेदेतथाविवक्षा।
सम्भवत्येवेति निवृत्तप्रेषणग्रहधर्तोः स्वीकारमात्रार्थकग्रहधर्तोः णिचि तादृशस्वीकारानुकूलव्यापाररूपार्थेणचि उच्छुद्धत्वस्यशङ्कावा
रयितुमुपक्रमते नवित्यादिना अस्यानर्भवेणेति वृत्तौविग्रहघटकप्रदायितिरिक्तार्थस्यान्यपदार्थेभिन्नस्वबोधकः शब्दइत्यर्थेमानाभावइतिभावः

व्याख्यानादिति वक्ष्यमाणभाष्यप्रयोगमूलकव्याख्यानादित्यर्थः बीजाभासमिति पूर्वनिपातप्रकरणस्यानियतत्वात्पूर्वनिपातसंघातविवक्षासाधकत्वाभावाद्बीजाभासत्वमित्यर्थः अतएव संघातस्यविवक्षायाः सत्त्वादेव भाष्यप्रयोगः वीतो गुणवचनादिति सूत्रस्य भाष्यप्रयोगः ननु नित्यमिति सूत्रेण यच्चोच्यते विषये विधानादुभयशब्दोद्देश्यकत्वं षष्ठ्यर्थ इति वक्तुमशक्यं मित्यत आह उभांश इति ननु मौलवचनेन तर्हि कुतो नायजित्यत आह उभ

प्रकृतौ सवतर्कत्वाभेणिजुपादानस्यापुष्टतापत्तेः ननु गवादिपदानां विग्रहे स्वार्थमात्रपर्याणां समासेत्यपदार्थपरत्वमिव प्रतिग्राहितशब्दस्य धेनुपरत्वेऽपि वृत्तौ गंधमास्यपरत्वं भविष्यतीत्यत आह अन्यपदार्थेति तदंतर्भावोक्तार्थो भावस्य सूत्रव्युत्पत्त्यादिवृत्तेनाङ्गीकारेण्यत भविष्यतीत्येवमाभावादिति भावः व्याख्यानात्संघातग्रहणे स्थिते व्याख्याने बीजाभासं दर्शयति पूर्वनिपात इति निविशते इति अतएव सत्त्वे निविशते नैतीति भाष्यप्रयोगः संगच्छते भाष्यप्रयोग इति समर्थसूत्रस्य इति शेषः उभयसर्वयोस्तसाविति उभांशो उभयशब्दघटितसमुदायोद्देश्यकत्वं षष्ठ्यर्थ इति बोध्यम् उभयशब्दस्य शब्दपरत्वाद्द्विनिविषयेऽपि नापचवार्तिके उदाहरणे तु अंतरङ्गत्वात्पूर्वमेवायचित्तत उभयशब्दानस्य पितृघटितसमुदायोद्देश्यकत्वमस्त्वैव तिन दोषः वृत्तिविषय इति वृत्तौ कृत्यामित्यर्थः प्राचीनैर्हि उभौ साभ्यां संसृतिर्नैरेतेन वृत्तिघटके परत एवायजिति व्याख्यातम् तदाह उभयशब्दादित्यादिः एव च तेषां लक्षणाश्रयणं व्यर्थमिति भावः अविभक्तिके इति अनुस्यन्वविभक्तिके इति तदर्थ इति तद्व्याख्यातारः ॥ ॥ ॥

शब्दस्येति यत्र संख्येयपरतास्ति तत्रोभादुदात्त इत्यस्य प्रवृत्त्यापितत्रैव प्रवृत्तिरिति भावः प्राचीनसम्मतव्याख्यानानुरोधेनाह वृत्तौ ।
कृतेति धिगीसत्रविभक्त्यश्रवणेनाविभक्तिकत्वं स्पष्टमेवेत्यत आह अनुस्यन्तेति ॥

सूत्रेणैव तसि सप्रत्ययस्योपपत्तावाद्यादित्त्वकल्पनमनुचितमित्यभिप्रायेणाह कस्मसंभवतीति ननु सामानाधिकरण्यमेकाधिकरणवृत्तिरन्तस्यस्वस्य
त्वन्तुनीलो घटइत्यादौ वाधितद्वयोरभेदादत आह विनापीति स्वस्य च स्वस्य विशेषम् प्रकृषाः शब्दरूपतया स्वस्य त्वत्त्वस्य भवतीत्यत आह भेदस्य
स्वस्येति भेदप्रयोज्यस्वस्येत्यर्थः स्वस्य स्वस्वमिमांसादिरूपः ननु नास्तीरेव द्विधाभिसम्बन्धाभिधानमसद्गतम् क्रियोरपि द्विधासम्बन्धस्य दर्शनात्
एधाश्चक्रइत्यादौ गुरीमवस्त्वन्देसादौ च भेदस्य कस्मन्मेवैव सुखयादि सादौ भेदस्य स्वावच्छिन्नविशेषविशेषणभावस्य प्रतीतेरत आह नास्ती
रित्यनेनेति एवञ्च नास्तीरेव द्विधासम्बन्धप्रतिपादने नास्त्येवैव क्रियाकारकयोर्विशेषसम्बन्धाभिधाने तास्येति भावः ननु वृद्धांतौ वैयधिकार

दृष्टान्तवलेन तथैव लाभात् तदभिप्रेत्याह जश्चस्येति अतिदेशादिति अतिदेशेनाव्ययत्वादित्यर्थः आद्यादित्वादिति कस्मसंबंधिपा
ज्ज्यद्वयाभ्यामागतादस्यैव पंचम्यास्तसिलित्यन्ये सामानाधिकरण्येन विनापि संबंधं विशेष्यविशेषणभावेन पक्षेति भेदसंबंधपूर्वकवि
शेष्यविशेषणभावेनेत्यर्थः नास्तीरित्यनेन क्रियाकारकयोः क्रियाकारकभवरूपकारकविभक्त्यर्थसम्बन्धेनाव्ययइतिसूचितम् वैय
धिकारण्येति प्रकृषावेत्येतद्वैयधिकारण्योपलक्षणमिति भावः क्रियान्वयइति बोधनीयक्रियान्वयइत्यर्थः धिक्शब्दयोगाभावादिति॥

प्यपदानुक्तैः कथमेवमभिधानमत आह प्रकृषावेत्येतदिति बोधनीयेति विधेयभूतेत्यर्थः एवञ्च धिक्पूर्वस्य ब्रजीवसीसादिविधेयक्रियायास्तद्वैय
स्यान्वयस्योमेव धिक्शब्दार्थेनित्यत्वात्त्वान्वयइतिक्रियापानित्यत्वात्त्वप्रतीतिर्ननु सर्वत्वस्येति भावः तथा च यस्मिन्त्वत्वे स्यादनेन विभक्त्यन्त
यावाचकस्य च तदृशस्य प्रयोगस्तत्र तस्याः क्रियायामन्वययोगस्तत्र विधेयक्रियावाचकमदमध्याहृत्यमि
सत्र तास्यैव यत्र धिक्पूर्वजीवसीति प्रयुज्यते तत्र जीवनरूपाक्रियानविधेया तस्याः सिद्धत्वात् किन्तु जानीहीत्यस्य शेषता कल्पनीया अभिमुखीभवन्तू
र्लोहैश्च कंजीवनसम्बन्धिनिन्दाकर्मकं यज्जाननाननुकुलप्रकर्तनाविषयो व्यापारइति शाब्दबोधः ॥

नयोगइति किन्तुजानीहीत्येतदर्थेतातेत्यस्त्वांहामांवाहाइतिवाक्यद्वयमेवात्रवोध्यम् हापरस्योति खेदार्षकस्येतिशेषः ननुसम्बोधनपदार्थस्यक्रियायामा-
न्यस्यप्राक्प्रतिपादितत्वेनतिङ्समानाधिकरणेप्रथमैतिवार्तिकेवाक्यतयाप्रथमायाः कारकविभक्तित्वस्यसत्त्वाच्चतन्मन्दिमिसादिनाप्रतिपादितम
सङ्गतमतआह कर्तृकारकेति ननुयदिकारकत्वन्नाहितस्यकर्तृत्वमप्यस्त्वित्य त आह सम्बोधनपदार्थस्येति देवत्वमस्येतिवाक्यइत्यादिः त्वमित्यनेन
एतदर्थेनअभेदेपीति फलिताभेदेपीत्यर्थः शब्दतइति सम्बोधनपदार्थेइत्यादिः उद्देश्यतायैवतस्यतत्रान्वयस्यस्वीकारादितिभावः ननुतस्मिन्वाक्येत्वमित्यो-
तदर्थेनसहदेवेत्यस्याभेदस्यसत्त्वाद्गुणस्याश्रयत्वमप्यस्तीत्यत आह वास्तवेति बहुपञ्चवइति वचनत्वरुपाद्यव्यवर्णारूपइत्यर्थः वस्तुतस्तुवाक्येकदेश

संबोधनस्यक्रियान्वयान्तत्क्रिययैवधिकोयोगोनेतेनापीतिभावः आख्यातंइति तातेत्यादेर्हेशब्देननयोगइतिभावः हापदस्यचोऽप्याह
तत्त्वमित्यनेनमामित्यनेनवान्वय इतितात्पर्यम् कारकविभक्ति त्वमिति कर्तृकारकविभक्ति त्वमित्यर्थः संबोधनपदार्थस्यदेवस्यत्वमि
त्यनेनसद्भाभेदपिशब्दतः क्रियाश्रयत्वादित्प्रतीतेरुपपादनस्याशक्यतयाकर्तृत्वदुर्लभवास्तवक्रियाश्रयत्वमादायकर्तृत्वेतुबहुपञ्चवइ
तिभावः नास्यप्रवृत्तिरिति अतएवमवैषामधमम्भाननुपपुपरिवर्ततइत्यादौनद्वितीया ॥

॥ त्वायेनब्रजानिदेवदत्तेत्यस्यब्रजानिदेवदत्तजाने
हीत्येतदर्थकतास्ति एकतिङ्वाकमित्यस्यश्रूयमाणैकतिङ्वाक्यमित्यर्थइतिनिघातस्यसिद्धिरप्यस्ति अतएवसम्बोधनस्यकर्तृकारकवाचिलव्यवहारोपि
प्राचाम् देवदत्तेत्यस्योक्तत्वायैतदेवदत्तत्वज्जानीहीत्येतदर्थेकत्वेनविधेयक्रियाकर्तृकारकवाचिल्लात अतएवतिङ्समानाधिकरणेप्रथमैतिवार्तिकस्य
पुपपयतिः यत्रक्रियावाचकस्यदलनश्रूयतेतत्राप्यस्तिर्भवन्तीपरइति त्वायेनगम्यमानक्रियान्वयोत्सेव भवन्तीपरइत्यस्यलट्परइत्यर्थः अत्रभवन्तीपुपलस
णम लकारानस्यापिक्वचित्सम्भवादत आह इतिभावइति स्वच्चमूलोक्तञ्चित्वमित्यत्रतात्पर्यम् ननुप्रथमसमाधानेन उपपुपरिवर्ततइतीतिमिस्यसत्पपाद-
त्वेनयदेत्यादिनेक्तद्वितीयासमाधानस्यनोपयोगः किञ्चबुद्धीनामिनाश्रयबुद्धीनामुपपुपरिवर्ततइतीतिपिबहुशक्येत्यत आह अतएवेतिद्वितीयासमाधा

एतदेवाहन्तेति उक्तवाक्ये इत्यर्थः अतिशयइति यथा उपपत्तिरिति लोकोक्तं निरस्त्या दोषद्विरुक्तस्योपपत्तिरस्य समीपोर्ध्वदेशवृत्तित्वमर्थः प्रतियोगित्वरूपः समं
न्योलोकापेक्षारहितोऽर्थः लोकप्रतियोगिकसमीपवृद्धदेशवृत्तिर्हरित्यर्थः प्रतीयतेतत्राप्रकृते किल बुद्धेर्नालोकापेक्षपुत्रबुद्धेर्नामुपपत्तिरित्येव
वधिकानि शय विप्रशुश्रान्तीत्यर्थइति न द्वितीयाप्रसक्तिरिति भावः द्विर्वचनञ्चोत्रेति चत्वरथे ननु बुभुक्षितत्वाप्रतिभातीत्यत्र कामप्रवचनीयुक्तस्यैव
द्वितीयासिद्धाप्रतिशब्दस्यैव स्मृताख्यानेतस्याः संज्ञायाः प्राप्तेन आह बुभुक्षतेति बुभुक्षितत्वाभावोऽर्थः प्रसक्त्यर्थः प्रतीत्योक्तसिद्धयोः समन्वयस्तस्य क्रियाग
तत्त्वमित्यर्थः सच प्रतिभात्वरूपएव एतच्च न द्वितीयास्मृतिरिति कल्पमेव एतस्य समन्वयस्य प्रतिधोस्तावाच्यसुसधातोरेवेति सूचनाय बुभुक्षितस्य नभातीत्यस्य प्र

अत्र उपपत्त्युपरीत्यस्यातिशयोक्त्येन साभीषणम् वोक्षायां द्विर्वचनञ्चोत्रेति वाच्यम् उपसर्गइति बुभुक्षितान्वितप्रत्ययसंबन्धस्य क्रियाग
तत्वात् बुभुक्षितस्य नभातीत्यन्वयइति भावः मध्येइति अन्तरादिति मध्येइत्यर्थकम् लक्ष्यलक्षणोति वृक्षप्रकाशेन विद्युद्विद्योतन
ज्ञानादुल्लोलक्षणां विद्युत् विद्योतनं लक्ष्यम् कर्मणीति वृक्षपदार्थस्येवं च तत्प्रतिकर्मत्वात् अतएव वृक्षस्य लक्ष्यस्य प्रतिसेचनं
मित्यदोषघ्नीति भावः विषयतयेति अन्मद्योत्पाया अपि बोधायाः संज्ञाप्रतिनिमित्तत्वादिति भावः इतरेल्लक्षणादयस्तु द्योत्याएवेति वा
॥ धम् ॥

तिशब्दाघटितस्यैवः

कर्मप्रवचनीयत्वेतत्स्याप्युपादानङ्गं तस्मात् एवञ्च बुभुक्षितसत्त्वधीयस्ति द्विदिष्यकप्रतिभाभाषइति बोधः
अन्तराशब्दस्याधिकाराणशक्तिप्रधानत्वादाह अन्तरादिति द्वितीया मध्यस्त्वान्वयवधित्वरूपः समन्वयो द्वितीयाः अन्तरान्तरेणेति सूत्रेपरस्परसाहचर्यात्
व्ययोरिव प्रहणत्वनुदावत्तत्तृतीयान्तयोः अतएवेति कर्मणि द्वितीयाङ्गाकारदेवस्यर्थः षष्ठोति कर्तृकर्मणोरिति सूत्रविहिता षष्ठीस्यर्थः एतेनास्य कर्म
प्रवचनीयसंज्ञयाषत्वभावोऽर्थः भवति तथा कर्मप्रवचनीयुक्तइति द्वितीयापिसिद्धेवेति कर्मणि द्वितीयेत्युक्तमिति यस्मात् शेषषष्ठीनुक्तु मशक्या

कर्मप्रवचनीययोगाविहितद्वितीयायास्तद्विधकत्वात् ॥

ननु लक्षणादीनां विषयत्वस्यैव सत्त्वेन वाच्यत्वेन वाचकत्वान्न चान्यतरद्वयत्र न वीक्षायाऽन्निर्वचनस्यापि द्विवचनघोसाया इत्यर्थः विषयत्वेन तु दृष्टित्वा कजन्यशाब्धबोधविषयत्वादध्यम् वीक्षाया विषयत्वबोधना यस्यैवीप्तापदमस्त्यादि साम्प्रतिकेनोपात्तम् इतो वीक्षातः ननु परिशब्दस्य क्रियासामर्थ्या ननु दृष्टेर्गोति कायं च मा पत्तिः कर्मप्रवचना यद्यो न्यसम्बन्धप्रतीये गित्वस्यैव कर्म प्रवचनीय युक्तत्वादत आह विशिष्टक्रियासम्बन्धे इति परीक्षोत्सर्वतो भावविशिष्टक्रियासम्बन्धे इत्यर्थः यदि क्रियया सम्बन्धोन स्यात्तदा कर्मत्वाभावाद् द्वितीयापिन स्यात् एवञ्च कर्मप्रवचनीयघोसमास्वभ्यामत्राग्नितत्वरूपमिदं कर्मप्रवचनीयपुनरुक्तमस्तीति भावः अभ्युपेत्य बाधाय मिति ध्वनयन् नाह एतत्सर्वमिति एतत्सर्वम् इह बोधे स्यादिनेोक्तम् इह द

इतिमुनभवतीति विशिष्टक्रियासम्बन्धेविशेषणानापिसम्बन्धाप्राप्तिमिभावः एतत्सर्वेदहृदतानुगुं धेन कर्मत्वाविवक्षायामपि हि तीयार्थेसंज्ञाया आवश्यकत्वात् किंचपरैः क्रियाविशेषकत्वेअन्यथेत्येनकर्मप्रवचनीयत्वस्यैवातापतिरित्यन्यत्रविस्तरः नन्वात्रार्थेभागाप्रतीत्याकर्थाभिषेधोऽनेनआह अत्रैवैतिअर्थतोभागेपर्यवसानमादायनिषेधप्रवृत्तिमिभिभावः कालेध्वेति येनकालेनाध्वान्

॥ ५ ॥
 नातुरोधेनेति उपपविभतेरिति न्यायेनात्रकर्मण्येवद्वितीया पर्यादयमुक्तक्रियाविशेषकास्वेतिहितेनोक्तम् कर्मत्वाविबद्धानामिति तादृशशक्तिमत्त्वेनविब
 द्धानाङ्गमणिद्वितीयेत्यस्यप्रवृत्तिरिति स्पष्टमेव अनापत्तिरिति कर्मप्रवचनीयइत्यत्रबाहुलकात्कर्तेरिभूतेऽनीयर कर्मशब्दोत्रक्रियागतविशेषस्यबोधा
 तः येकर्मप्राक्तवन्तः सप्रतिपुनतथाकिंचत्प्रयुज्यमानक्रियाकृतसम्बन्धविशेषस्यद्योतकादितिलब्धम् एवञ्चयदिप्रयुज्यमानसेचनक्रियागतविशेषा
 द्योतकास्तेतदाऽप्रयुज्यमानक्रियाकृतविशेषाद्योतकत्वात्कर्मप्रवचनीयमज्ञेवनस्या न्महासंज्ञाकारणादितिभावः ननु भवन्मतेकथमत्रकर्मप्रवचनीयमज्ञे
 तिचेदित्यम् वृक्षमप्रतिबिद्योततेविद्युदित्यत्रप्राप्तिरूपायाऽविद्यमानक्रियातत्कृतोयविलक्षणोद्वसविद्योतनयोलेक्ष्यलक्षणभावाख्यःसम्बन्धस्तद्योत

इत्यभूताख्याने उदाहरणमस्मिन्देशे प्रतिपुरुषमौन्दर्यमस्तीत्यादौ प्राप्तिप्रक्रियाजनिताधाराधेयभावव्यत्यपुरुषमौन्दर्ययोः सम्बन्धस्य द्योतकतास्ति भागोऽऽ-
क्षमस्तिफलानिति युज्यते अत्राप्रयुज्यमानप्राप्तिप्रक्रियाजनितायोऽवयवावयविभावोजन्यजनकभावो वा समन्वयस्य सत्यसिद्धेदकतास्ति वीक्षायां दृश्यदृष्ट-
प्रतिपक्षिच्योतीत्यत्र वृक्षस्य जलसंयोगाख्यसेचनस्य चोपाप्यव्यापकभावव्यः सम्बन्धः सोऽप्रयुज्यमानतद्वृक्षावच्छिन्नोत्पत्तिरिति कर्मप्रवचनीयत्व-
मकिञ्च यद्यत्र वृक्षस्य क्रियाकर्मत्वमाश्रित्य कर्मणि द्वितीयाप्रातेः सेचनगतसर्वतोभाव रूपस्य द्योतकताचकल्प्यतादाः सामर्थ्यात्प्रतिपक्षमिरात्र समा-
सानापत्तिः अतएव प्रत्यर्थशब्दनिवेशनैकेनानेकार्थस्याभिधानमिति सक्तं यत्तत्र स्थभाष्यप्रयोगस्योपपत्तिः अन्यथा प्रातेर्भवदुक्तरीत्या निवेशनान्व-
यित्वेनासामर्थ्यात्समासो न स्यात् अतएवैतत्सूत्रभाष्ये कस्यलक्षणदयोऽर्थानिर्दिश्यन्ते वृक्षादीनां कर्मार्थेऽप्युनरिदमुच्यते कर्मप्रवचनीयसंज्ञायथा-
स्यात् गत्युपसर्गसंज्ञेमाभूतामिति नेतदस्तिप्रयोजनम् यत्क्रियायुक्तः प्रादयत्तस्मात्प्रतिगत्युपसर्गसंज्ञे भवतः न च वृक्षादीनां प्रक्रियायोगः इदन्नादिप्रयो-
जनम् द्वितीयायथा स्यात् कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति वृक्षस्य प्रतिविद्योतते वृक्षमनुविद्योतते इति प्रघट्टकेन च वृक्षादीनां प्रक्रियायोग इत्यनेन वृक्षप्रा-
तिपक्षद्वयोः सम्बन्धो दर्शितः कर्मप्रवचनीययोगनिर्दिष्टोदाहरणे द्युते कर्मकत्वात्कर्मणि द्वितीयावकुमण्यशक्तेरिवोध्यम् मूल-
प्राञ्चइत्यस्य प्रक्रियाकृतद्वयार्थः तस्योपपत्तिरपि तत्रेत्यनेन दर्शिता तत्र तस्मिन्त्युदाहरणे अत्रार्थे माम्प्राप्यादिस्यत्रार्थे यन्माम्प्राप्यतदीयतांमि-
त्युक्ते भागवत्कृतात्पर्यो वगमः यदियुच्छब्दस्य बुद्धिस्थवाचकत्वेन भागवाचकत्वमवप्रकृतेत्वात् तस्मिन्क्रियतेतदा तु न कापिशङ्कतिविध्यम् काला-
ध्वनो योऽत्यन्तसंयोगः सम्बन्धो व्याप्यव्यापकभावत्वात्स्मिन्वर्धे प्रातिपदिका द्वितीयेत्यर्थे केनान्नसंयोग इत्याकाङ्क्षायाङ्गुणेन क्रियया अभवनेन वा स-
म्भवतीति तेषां लाभे प्रत्यासत्या कालाध्वद्वृत्तिरभ्यान्दितीया इति यद्यपि लभ्यते तथाप्यन्यकालेनायत्नसम्बन्धोऽन्यकालप्रातिपदकाचुसेति कुतो नेत्यतः।

आह येन कालेनेति ॥

संयोगइति गुणादीनामिति अभावोदाहरणम्मासमोजनाभावइति ननुयत्कृतेसमासनिहनेरेवफलत्वादित्युक्तातस्मादित्युपसंहृतनदयुक्तमग्राथेइ
तस्यकुल्यादेर्योपकारकत्वस्यदृष्टतायातिङ् नोनयोगोक्तत्वेथप्रयोगसूत्रप्रवृत्तेर्देवत्वादत आह अन्तरङ्गत्वाच्चेति अल्यापेक्षत्वरूपञ्चान्तराङ्गत्वम्
नचविशेषविहितत्वेनान्तरङ्गदपितत्सूत्रम्वलवद्दविष्यतीतिवाच्यम् अचारितार्थविषयतायास्तस्योतीरितिभावः एतेन अन्तरङ्गत्वेन अननुवृत्ताविति
कालौर्थेइतिसूत्रइत्यादिः एवञ्चवक्ष्यमाणरीत्यासप्रसूत्यामेवशेषग्रहणानुवृत्तिः तेनैव कालौथेइत्यनेनैव प्राप्तामिति अल्यापेक्षस्यान्तरङ्गत्वनत्वा
स्मृतमितिनित्तौत्यैवतदुक्तमपान्तामित्यर्थः यदितुतादृशान्तरङ्गवहिरङ्गभावानसिद्धान्तिसम्मतइत्युच्येततदातुनैवद्वितीयेतिनत्वम् इतिद्वितीयात्रिवर
णम् ननुप्राधान्यमुख्यविशेष्यत्वरूपञ्चेन्नयोज्यव्यापारेतदभावात्प्रयोज्यत्वंतत्त्वैरेणप्रत्ययस्तत्रैवेतरेणपङ्कइत्यादौच

नावात्यनसंयोगस्तद्वृत्तिभ्यामित्यर्थः तस्मादिति अंतरंगत्वाच्चेत्यपिबोध्यम् एतेनशेषग्रहणाननुदत्तौतेनेवेतिपरास्तम् इतिदिक्षी
याकारकम् प्रधानीभूतेति प्राधान्यचकर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारेधात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकाराननाश्रयधाल्वर्थस्त्वम् धातु

फलव्यापार्योर्व्यत्यासात्तत्र कर्तृत्वं कस्यापि न स्यादत आह प्राधान्यञ्चेति देवदेवेन पच्यते तद्गुलदसादौ देवदत्तस्य ॥ नोक्तक्रियेकारके ॥
कर्तृत्वं सिद्धये कर्तृप्रसपसमभिव्याहार इति धात्वर्थे निष्ठप्रकारानिरूपित विशेष्यत्वमिदं तावन्मात्रोक्तौ विभागावच्छिन्नस्वरणानुकूलव्यापारस्य गोः
पर्योक्तौ स्थिचैत्र इत्यब्रह्मधात्वर्थं त्वात्तत्र स्वरणोऽतिव्याप्तिरिति धात्वर्थे निष्ठविशेष्यत्वात् निरूपितप्रकारानामप्यत्वं निवेष्ट
नोपमयथाणिज त्तज न्यशाब्दबोधप्रयोज्यव्यापारस्य प्रयोजनं कथापारविशेषणत्वात्तत्र णिच प्रकृतिधात्वर्थस्य प्राधान्यव्यवहारेण स्यात् न चेषाप्य
तिः चैत्रेण पच्यते तद्गुलदत्त इत्यत्र चैत्रेऽप्यप्येः णिचतु प्रयोजकव्यापारवाचक एव एवं च णिजनतत्तत्प्रकृतिधात्वर्थो भिन्नतया तदुभयार्थव्याप
रयोः स्वस्वार्थमिति प्राधान्यस्य त्वेन प्रयोज्यस्य कर्तृत्वसिद्धिः कारके इति सूत्रस्थभाष्यात्तत्तद्वात्वर्थकारकच अप्रवर्तकत्वं कर्तृत्वमिति लभ्यते तच्चार

२२९ स्थानीपचनीयादावाद्यम् चैत्रः पचनीसादावन्यभयपद्मापरस्यान्यव्यापारप्रवर्तकत्वविवक्षातद्वापारएवधात्वर्थः मूलोक्तार्थेऽनुनयुक्तस्तस्मि
 त्वर्थेभाष्यकृतास्वतन्त्रपदस्याग्रीभाषणान्न कर्तृसंज्ञावोधितकर्तृत्वशक्तिसत्त्वं नु कर्तृत्वम् सचोक्तस्त्वं न्नेतिष्ठति तस्याविभक्तिद्योत्यत्वात्प्रकृत्यर्थेवि
 शेषणान्न कर्तृक्रियाभावसम्बन्धमुक्तगीयार्थः प्रकृत्यर्थेऽस्यतद्द्वयकर्तृत्वमेतदविशेषणता एवञ्च चैत्रः पचनीसादिभ्यः कर्तृचैत्राभिन्नकर्तृकः याकाइ

निर्यंकर्तृत्वत्वेऽस्यन्वयः यद्यापारगदिति अनन्यशब्दयोगेदूतान्निकार्थैरिति त्वनेणपचनी यत्रयेयंकारकाणामभेदस्यन्वयः वस्तुतश्च
 वस्तुनीत्यर्थः सार्वविभक्तिकृतसिः तत् कर्तृत्वादिकं अनिर्देश्यम् इदं वस्तु कर्त्रैवेत्यादिकमेणनर्देश्यमित्यर्थः द्वियतोवस्तुनतत्तद्वयो
 गव्यवस्थितम् तामेवव्यवस्थादर्शयतिस्यात्यसादिकार कत्वमिति विशेषणत्वादियथास्वञ्ज कुञ्जादावव्यवस्थितमेवकारकत्वम् तद्भा
 ष्यमधिकारणत्वादिकंचेत्यर्थः तद्गुलानोदनपचनीसत्रकरणकारकस्यापितद्गुलस्य तद्गुलानामोदनपचनीसादोऽनोदनपदार्थोन्वा
 येनषष्ठ्यन्तादर्शनात्कारकत्वस्यव्यभिचारेद्रुष्यः प्रकृतव्यवस्थेति प्रकृतधामनुयन्तीत्यर्थः अनेकधात्वमेवदर्शयति एवञ्चपचेरिति
 तद्गुलधारणादियत्वेति आदिना आपाकसमाप्तिधारणम् अवयवविभागादीति आदिनारोदिकादाववयवमेतलनम् तद्गुलानाः क
 र्तारइति कर्मकर्तारीत्यर्थः संप्रदाना ॥ ॥ ॥

॥ ॥ ॥

॥ तिरीसावोधः धातुमानिहेतुक्रियइति भ्रमबाणायह धातुनोक्तेति अत्र
 क्रियापदप्रधानव्यापारपानदाश्रयस्यकर्तृसंज्ञैवतनुकर्मसंज्ञेनस्यार्थेऽस्यस्यप्रतिपत्तयेतिस्यपदम् अनन्यशब्दार्थेन्योगेष्वग्रीप्राज्ञान्वाधित्वाप
 च्चमीत्याशयेनाह अनन्यशब्देति मूलपठितवचनेनपदेऽन्तादयेत्ययान्नैस्यधिकमन्त्राह यत्रेति अधिकारणादीनामित्यर्थः अवयवस्यान्वदर्शयति तद्गु
 लानोदनमित्यादिना कर्मणः कर्तृत्वस्यलमाह कर्मकर्तरीति कारकसमान्यस्यनकर्तृत्वविवक्षेयाशयेनाह सम्प्रदानेति ॥ ६

उपादानं ह्येव न चार्थकमेकत्र समभवतीत्यत आह उक्त इति मूले आदि स्वादिभ्यामित्यादिना केवलैरुपाते अधिकरणमित्यनेन ग्रन्थेनैकस्यैव शब्दभेदेन संज्ञा-
भेदः प्रदर्शितः गत्याधः संयोगादुक्तलब्धापारो यद्यपि चक्रस्य दधातुना स्वादधातुना चार्थभिधीयते स एव च भस्धातुनापि तथापि आदिखाद्योनेति निषेधज्ञा-
भाणि चिसति प्रकृत्यर्था व्यापाराश्रयस्य कर्तृसंज्ञैव सवति न तु कर्मसंज्ञा यदा तु भस्धातौ णि चिसति स एवार्थो भस्मयति ताभिधीयते तदानीं षेधवचनाभावात्
योज्य व्यापाराश्रयस्य गतिबुद्धीति सूत्रेण कर्मसंज्ञा भवतीति प्रकाराशब्दविशेषनिमित्तकत्वसंज्ञायाः एतेनेति वक्ष्यमाणपरीक्षारणेत्यर्थः ज्ञानस्य स्वप्रकाश-
त्व इति एतादृशो व्यवहारो वेदान्तिनामसि तस्योपपत्तिर्न संभवतीति केषाञ्चिदुक्तिरियम् स्वप्रकाशशब्दस्य स्वमात्मानं स्मकाशयति विषयीकरोतीत्यर्थः का-
र्यः एव चैकस्य कर्मत्वद्वन्द्वत्वं चार्थविधित्वाधः कर्मसंज्ञा वाधकत्वादिति तेषां भावः न च ते जस्यो यथाहास्यन्वत्येन प्राह कत्वन् इतान् अभूत-
रूपवत्तजस्वेनोपाधिना भवति उपाधिभेदस्यैवोभयव्यवहारनिमित्तकत्वात्तज्ज्ञानस्यापि भविष्यतीति वाच्यम् नित्यं विज्ञानमानन्दस्य स्तिति श्रुत्या ज्ञान-

पादानयोस्तु न कर्तृत्वविवक्षाशब्दशक्तिस्वाभाव्यात् तद्व्यापारो धातोरदन्तेति बोध्यम् उपाते इति उक्ते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

पदवाच्यमत्रैव तच्च नानासिक्चिन्नेति श्रुत्या धर्मरहितत्वेन प्रतिपादितमित्युपाधिभेदस्यैव भावात् अन्यथाऽहेतानापत्तिः न च लौकिकोपाध्यभाव-
स्य तत्र भवन्ते सत्त्वात्कथान्तिर्धर्मिकत्वमिति वाच्यम् अर्भा वस्याधिकारणात्तकतया स्वभिन्नधर्मैश्च न्यत्वसत्त्वादिसाह ज्ञानविषयत्व इति आ-
धाराधेयभावस्येत्यनेन कर्तृत्वस्वरूपद्वन्द्वम् विषयविषयिभावस्येति कर्मत्वत्वरूपद्वन्द्वम् एव च ज्ञानस्य ब्रह्मात्मकस्य स्वप्रकाशत्वमिति व्यवहारस्तद्वन्तिः उक्तवि-
शेषस्य परीक्षारमाह मूलेन शब्दविशेषोपाधिकस्येति अत्रोपाधि शब्दो निमित्तपरदसाशयेनाह शब्दविशेषनिमित्तकस्येति यच्च स्वार्थक्रियाया यस्य स्वातन्त्र्यवि-
वक्षा स तद्वाच्ये कर्ता यद्वा त्वय्यप्रधानव्यापारविशेषणफला श्रयस्त्वविषया यस्य तत् तत्कर्मैति रीत्या धातुस्वरूपोयः शब्दस्तन्निमित्तकत्वनयोरित्यर्थः
प्रत्यक्षाविति मूलेन ब्रह्मणाः प्रत्यक्षरूपत्वन्दर्शितम् तस्यायमात्रः यथा घटादिविषयाणां स्वभिन्नापरोक्षज्ञानविषयत्वेन प्रत्यक्षत्वव्यवहारस्तथान् ॥

प्रहणः किल स्वात्मकं स्वप्रकाशस्वरूपप्रत्यक्षपदेन बहिर्यते इति यस्माद्वादयोगोक्षादिति श्रुतेः अपरोक्षादित्यस्यापरोक्षमित्यर्थः ननु ब्रह्मयदिनजनयदानविषयस्तदात्मस्वित्त्वं प्रकाशत्वं व्यवहारोपि कथमिति चेच्छ्रुतिस्मृत्ययवेद्यं स्यात्तदादृशव्यावहारविषयोनस्यादितितर्केण तादृशव्यवहारस्य उक्तत्वं प्रकाशत्वं व्यवहारोत्साकं सिते तादृशव्यवहारविषयत्वेन हेतुना अवैद्यत्वाभावात् ननु गोपिनाथः आपाद्यापादकयोर्द्वयोपि ब्रह्मणि मूल्यबोधकनद्वितीयः हेत्वसिद्ध्या स्वरूपासिद्धेः ब्रह्मणः शब्दवैदल्यत्वात् यतो वाचो निवर्तते अप्राप्य मनसा सह इति श्रुतेः ॥ ३॥ ननु भवन्मते ब्रह्म स्वप्रकाशमिति वाक्यघटकः स्वप्रकाशशब्दोपयोगिको रूढो वा आपोस्वप्रकाशपतीति युक्त्यस्यासुपदार्थस्य कर्मत्वप्रकाशशब्दार्थस्य प्रकाशकर्तृत्ववाच्यन्तच्च विषयत्वात् प्रयत्नसुभयथा

स्वप्रकाशत्वेनानविषयत्वे कर्तृकर्मविरोध इति अभेदे आधाराधेयभावस्य विषयविषयिभावस्य चाभावादिति भावः शब्दविशेषोपधिकस्य शब्दविशेषनिमित्तकस्य कर्तृकर्मेशब्दयोगात् प्रत्यविषयत्वं सत्त्वं स्वप्रकाशत्वं इत्यस्य स्वप्रकाशपदव्यवहारव्यवहारस्यैवालक्षणैव दाव्य इति बोध्यम् परंतु कर्मत्वाभिमतोपेक्षया परेत्यर्थः गम्यादिकर्तृत्वं ति व्याप्तिवारणायैदम् अपा।

॥ दाने इति ॥

यानुपपत्तिः निर्धर्मिकत्वं बोधकश्रुतिविरोधात् द्वितीये स्वप्रकाशशब्दः स्वप्रकाशशब्दव्यवहार्ये इत्यर्थे को वाच्यः तत्रापि तच्छ्रुतिविरोध इत्यत आह कर्तृकर्मेशब्दयोगेति ननु भवन्मते तस्य वाक्यस्य कागतिरिति चेदित्यमः स्वत्वावैरोपकाशशब्दश्चेति कर्मधार्यः प्रकाशशब्दो भावधननाः स्वाभिन्नः प्रकाशः तस्य भावः स्वप्रकाशत्वं कृतवृत्तिसमासेभ्यः सेवधाभिधानस्मात् प्रत्ययेनेति सिद्धान्तोऽल्प्रत्ययाद्यौ त्रस्योभेदस्य वसुचनानिरीकृत इति यत्किञ्चिदपेक्षया परस्वभावावर्तकमत आह कर्मलाभिमेति फलाश्रयत्वेनास्योपास्थितत्वादित्यर्थः कर्मोपेक्षयेति नुनोक्तम् यत्तावत्पर्यन्त इमं स्वस्यासिद्धेः अतिव्याप्तीति ग्रामद्वच्छ्रुतिचैत्रदस्यैव त्रेगमनक्रियाजन्यसंयोगाश्रयत्वं सत्त्वादिति व्याप्तिरित्यर्थः अत्र फलेतदस्यैव स्वमपि विवेक

काशीङ्कृतीति अत्र विभागजन्यसंयोगानुकूलव्यापारस्य गमधात्वर्थत्वमिति भावः एतद्व्यतिरेकः आधेयत्वञ्च द्वितीयाश्रयः भेदे प्रका-
त्यर्थे स्यात्तद्व्यतिरेकत्वमिति तत्त्वप्रतिपत्तिरिति तावत्त्वसम्बन्धेनान्वयः तस्य च भेदस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन व्यापारः न्वयः ग्रामपदार्थस्याधेयत्वान्वयः ग्रामपद-
र्थस्य च द्वेधा भवति ग्रामवृत्तिसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलकृतिमानित्यन्वयवोधः परमते स्वमतनुकर्तृविशिष्टतादृशव्यापारइत्याकारकः
संयोगस्यैव तत्त्वमिति गमधातोः संयोगवच्छिन्नव्यापारएव शक्तिरिति भावः धात्वर्थतावच्छेदकस्त्रधातुपदङ्कणपठितं धातुप्रसृतं तद्विन्नस्यापि बोधकम् ॥
नादइत्याह ग्रामङ्कृतिप्रतीतिरिति नैयायिकमते गमनस्य संयोगवच्छिन्नव्यापारस्य न द्वितीयइत्याह तत्त्वैवेति सूत्रः पादानेति तर्हीति एवञ्च तद्व्यावृत्तये धात्व-
र्थतावच्छेदकत्वविशेषणतिवेशयर्थं तानुधावर्तनं विफलमिति भावः एवं सति पर्याकर्तृमज्ञया बोधेन चैव त्रैलोक्यं च्छतीत्यादि प्रयोगा पतिवारणेन तद्वेदेषि

प्रयोगात्काशीगच्छतीत्यादौ तस्यापि क्रियाजन्यविभागोऽप्यस्यादिति भावः धात्वर्थतावच्छेदकेति संयोगस्यैव तत्त्वान्वयमुच्यते विभागस्येति भावः
भावः तत्त्वैवेति एतत्तत्त्वार्थतावच्छेदकत्वेत्यर्थः वचनवलात् गत्यादिति यमबलात् ननु विभागस्य तत्त्वैककर्तुरिति तथा युक्तम्
मिति च प्राप्नोति अपादानप्रकरणोऽवध्यन्वयिनो विभागस्य धात्वर्थतायावत्प्रमाणत्वात् इत्यत आह एकसंज्ञेति सावकाशायादिति
विषयभुंक्ते इत्यादौ सावकाशायादित्यर्थः कर्तुरिति कर्मसंज्ञात्वात् पादानत्वस्य परत्वाद्वाधिका अतएव ग्राम ॥ ५५ द्वितीयायाः शक्तिरिति प्रागुक्तम् ॥

नन्वेतच्चिति च वचनवलादित्यनेन सूचितम् ननु स्वमते यदि सूत्रेणैव संज्ञाप्रतिनिर्णयसूत्रः पादानस्य कर्मसंज्ञा प्राप्नोतीत्याशयेन शङ्कतेन न्विति तत्त्वेन तथा
त्वर्थे कुक्षिप्रवेशेन विभागजन्यसंयोगानुकूलव्यापारो धात्वर्थइत्याशयः उद्देश्यत्वात्तु द्वैतसूत्रेणैव संज्ञाप्रतिनिर्णयसूत्रः पादानस्य कर्मसंज्ञा प्राप्नोतीत्याशयेन शङ्कतेन न्विति तत्त्वेन तथा
ह विषयभुंक्ते इत्यादिति आदिनादीनामनृणादि सङ्ग्रहः आद्यसूत्रस्य यत्र फलाश्रयत्वेनोद्देश्यता तत्र प्रवृत्त्या विभागजन्यसंयोगानुकूलव्यापारस्य धात्वर्थत्वमिति
कर्तृवृत्तिव्यापारजन्यसंयोगाश्रयत्वेन प्रयोगात्काशीङ्कृतीत्यत्र काश्या एवोद्देश्यता ननु प्रयोगस्येति तत्र प्रयोगो सावकाशाः पादानसंज्ञा ग्रामजन्यजतीत्यत्र कर्म-
संज्ञायावध्यते अतएव प्रथमसूत्रविहितकर्मसंज्ञाया अपादानसंज्ञा वाधकत्वादेव ॥ ५६ ॥

प्रकारान्तराणां प्रतिप्रसङ्गं चारयति अयादाननिष्ठेति नामाद्ग्रहमायातीत्यत्र यद्यपि विभागावच्छिन्नसंयोगानुक्कलव्यापारो धात्वर्थस्तथापि संयोगीययो दुयोगितारूप-
यः स्वबन्धः स एव फलतावच्छेदको ननु विभागीयः फलतावच्छेदकसंस्मरणेन फलाश्रयत्वमेव कर्मसंज्ञाप्रयोजकमन्यथा कालिकसम्बन्धेन संयोगाश्रयत्वस्य प-
र्वतादावपि सत्त्वेन प्राप्तमर्थेनाहच्छेतीति यत्र तत्र पर्वतगच्छतीति स्यात् यत्र विभागावच्छिन्नव्यापारो धात्वर्थस्तत्राप्यनुयोगितासम्बन्ध एव फलतावच्छेद-
को ननु प्रतियोगितालक्षणः अतस्त्वष्टस्माद्भिजतइत्यदौ वृत्तादिशब्दभ्यः पञ्चमीसिद्धिः न च आत्मानमात्मनाहनीतिवच्चैव श्रेयद्रुच्छतीति प्रयोगा-
पत्तिः तत्रापि शरीराद्युपाधिभेदेन कर्तृकर्मणोर्भेदस्य कल्पना सम्वादिनिवाच्यम् प्राप्ताणिकप्रयोगस्योपपत्तये एव दुःस्वनायाः सत्त्वात् स्वसिद्धौ नैव पञ्चक-
स्मातिपदिकार्थसंज्ञाविभक्तिद्योत्यकाराणां स्मृतिपदिकार्थविशेषणतैव ननु क्रियाविशेषणत्वमिति प्रसक्तामूलासङ्गतिरिति विभक्त्यर्थस्यैवादिता एव च्छवि

यजतीत्यादौ द्वितीयासिद्धिरिति तात्पर्यम् अयादाननिष्ठविभागीयसंबन्धस्य फलतानवच्छेदकत्वात् तदोष इत्यपि बोध्यम् अतएव कसंज्ञा-
धिकारे संज्ञयोर्बोध्यवाधकभावो देवग्रहं कारोति आदिनाशरीरमविभक्त्युपस्थितानामिति विभक्त्यर्थस्य समर्गोत्वमिति तदनापस्थिता-
नामिस्त्वर्थः च यत्तासदिति तद्व्याप्तेनैव धातुतत्तदुपस्थितिरित्यर्थः तत्र व्यापारजस्य फलमेव धात्वर्थ इति भावः तदिदं पत्तीति ॥ ६ ॥

भक्तानेनोपस्थितानानां तद्विभक्त्यर्थसम्बन्धेन क्रियाविशेषणत्वं स्पष्टमेव तद्व्याप्तेन फलव्यापारयोर्विशेष्यविशेषणभावव्यत्ययेन फलवच्छिन्नव्यापाराव-
च्छिन्नफले च धातोः शक्तिः कर्तृकर्मवोधकप्रत्ययसमभिव्याहारस्तत्र द्वेधा तात्पर्यग्राहक इति त्वसिद्धान्ताभिप्रायेणोदम् तत्र कर्मवोधकप्रत्ययसमभिव्याहारो-
मूलेन मनसि यो व्यापारस्तद्विषयत्वमालभूतधात्वर्थोक्तत्वे स्यादकप्रवृत्तेश्चैत्यत्वरूपत्वोध्यम् रावस्याणवियोगात्मिकफले वाणव्यापारासाध्यत्वाभि-
धानदूतनेन कारणकारकस्य सर्वव्यव्यापारद्वारा फलस्यैव जनकत्वात् तत्रैवान्वय इति ध्वनितम् मीमांसकैर्युक्तं दुःखैः याक इत्यपि स्यादिति तत्प्राक्क्रि-
यायाः सिद्धावस्थापनाया एव पाकपदेनाभिधानात्कारकाव्ययोरपतावच्छेदकसाध्यत्वेनानभिधानेनैव प्रकीर्तान्वय इत्यभिमानेन वस्तुतस्तु पाकादि-
शब्दघटकधातुना अत्रापि साध्यत्वेनैव क्रियाया अभिधानेन तस्माद्धारकाव्ययेवाधकाभाव इत्याशयः नाह तदिदं पत्तीति ॥

तत्रैव प्रकृत्यन्तेन रूपेणाभिधाने भवतिक्रियायामिति काष्ठैः याक इत्यादौ यद्यपि भवतिक्रियावोधकस्य दक्षात्तात्तथाप्यास्ते भवनीयोऽप्रयुज्यमानौष्यन्तीति भाष्यकारोक्तेरत्रापि साप्रतीत्यत्वेत्याशयेनैवम् कर्तृकृतात्वादिति प्रधानेतरयोरिति न्यायेन प्रधानभवनभवतिक्रियाकर्तृत्वस्याभिधानेन गुणभूतयचिक्रियाकर्तृत्वमप्यभिहितमिति भावः ननु न प्रधानक्रियायाङ्कर्तृत्वेनान्वयः किनु करणत्वेनेति तदनुयायिनः शङ्कावारयति कारणत्वेनेति षाष्टिकस्याप्येति दृढम् ननु इत्यत्र सामानाधिकरण्येनान्वयि तद्विषयकवोधस्य श्राद्धतात्तद्विषयेयि षाष्टिकत्वव्यपदेशः नन्वेतदृशे स्थले हरिकर्तृकत्राणवोधाभावेदृष्टापत्तिरेवेत्यतः।

कृत्स्नकृत्यर्थक्रियायामपि काराणामन्वयादिति भावः तत्रैव मानमाह कर्त्तृत्वादि यत्तु भवतिक्रियायां प्राथमिकान्वयेन तत्तद्विभक्तौ कृत्स्ने न षाष्टिं कान्वयतेषां चार्तिताश्रयमिति तन्न भवतिक्रियायां कर्तृत्वेनान्वयेकर्तृकत्वात्तृतीयातापत्याहरिणात्रातइत्यसिद्ध्यापत्तेः कारणत्वेनान्वयेषाष्टिं कस्यापि हरिकर्तृकत्राणकर्मणोवोधानापत्तेः कर्तृतृतीयांतेन समासविधायकासंगतेषु यत्कर्तृककृत्तितिकर्मविश्वमिति विग्रहवाक्यजवोधाद्विजवोधास्वीकारेन मानमनन्नाह अपक्षयर्थेति आकृत्येति इदंच यथा योगसर्वविभक्त्यपवादः नाम्नेति नामासंबन्धितीक्ष्णत्ववानित्यस्यः कारणशब्दानुवृत्त्येति एकसंज्ञाधिकारेण चैतिवोध्यम् ननु मनसादेव इत्यसंगतम् कथोगलक्षणषष्ठीः।

आह कर्तृतृतीयान्तेनेति असङ्गतैरिति तद्वृत्तककर्तृपदं शस्यसङ्गः सापत्तेरित्यर्थः विग्रहवाक्यजेति लौकिकवियग्रहवा ॥ प्राप्तेः नच कर्तृसाहचर्यान्तः काजेत्यर्थः इदञ्चेति प्रकृत्यादिभ्य इति वार्तिकञ्चेत्यर्थः आदिशब्देन प्रकारेण न बलित्वेन घटाभावः दाडलेन कारणेत्यादि प्रयोगाणां सुपर्यन्तिः नामसंबन्धोति नामज्ञाप्यमित्यर्थः वदित्वेनेत्यादौ स्ववच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वन्तृतीयाथः ननु दिव इति सूत्रेकारणशब्दानुवृत्त्यासङ्गोः समावेशो भविष्यतीत्यत आह स्वकीं मूलेपत्तनसादेव इत्येतत्तिष्ठिरूपसंज्ञाद्वयसमावेशफलमुक्तदसङ्गः तमिति हरदत्तानुयायिन उक्तिः इत्थं लभ्यति नन्वित्यादिना षष्ठाः प्राप्तेरिति यथा अज्ञाणां विना इत्यत्रापवादत्वात्तृतीयावाध्यते तद्वदिति शेषः ॥

श.र. तत्र कर्तृकर्मणोः कृतीति सूत्रे कर्तृसाहचर्यमिति यथा धातुप्रतिपाद्यमानव्यापारश्रयस्वकर्तृपदेन प्रहणनशसुख्यतया तदर्थे फलाश्रयस्य तत्र प्रहणमित्यत्रा
 टी.भे. साहचर्यहेतुत्वेनाभिहितम् सुख्यत्वाभिधानं व्यपदेशिवद्भवेन यस्य कर्मस्वल्पाद्युदासाय अतएव तादृशकर्मणोऽप्रहणादेव अत्र सोऽपदाश्रयस्य व्यपदेशिवद्भा
 २२४ वनयत्कर्मस्त्ववतत्रोभेदेनान्वयात्कर्मस्त्वन्तुमुख्यङ्कर्मत्वमतीति न पक्षीति भावः कर्मणि द्वितीयेति सूत्रे तु मुख्यकर्मणः प्रहणमित्यत्र साधकाभावाद्वाप्यदे
 शिवद्भाववत्त्वर्थकर्मत्ववतोऽपि प्रहणमिति द्वितीया भवति धात्वर्थे फले भेदेन क्रियाकारकभावसम्बन्धेन तदुपपत्तौ सोऽप्याकर्तृस्वत्रयषष्ठाभावोपपत्तौ तत्र
 सोऽपदाश्रयस्य फले भेदेनान्वयादिति भावः अत्र मनसा देवदस्यत्र अप्रवृत्ताविति कर्तृकर्मणोरित्यस्या प्रवृत्तौ अत्र प्रमाणमाह ध्वनितित्वेदमिति तत्र हि अस्मा

तत्र मुख्यव्यवहारेण धात्वर्थश्रयैव कर्मणोऽप्रहणम् अतएव सोऽप्याकर्तृसाधोषधीनेति वाच्यम् धात्वर्थे भेदेनान्वयिकर्मप्रहणे
 नैव तदुपपत्तौ अत्राप्रवृत्तौ मानाभावात् ध्वनितित्वेदमाकर्तृत्वैकैयटे तादृशसंज्ञासत्त्वे दृढतरसानाभावश्चेत्युक्तेरह किंचेति ॥
 कर्मस्त्वेनेति न च वैकल्पिकत्वेऽपि अन्यता विद्यमानकर्मकत्वाभावात्कर्मस्त्वाभावः सिद्ध इति वाच्यम् ॥ ५५ ॥ णन्देवितेत्यत्रापवादत्वाद्विती

यायाः पक्षीवाधिका तृतीयायास्तु प्रत्यादिति प्रतिपादितम् अत्र पक्ष्याः कर्तृकर्मणोरिति विहितायाद्वितीया तृतीया धात्वर्थकत्वाभिधानेन मनसा देवदस्यत्रापि तस्य
 सूत्रस्य प्रवृत्तिरन्येति ध्वनितमिति स्वार्थः ननु कर्तृकर्मणोः कृतीति सूत्रे धात्वर्थफलश्रयकर्मण एव प्रहणमिति कल्पनयानपक्षीप्राप्तिरत आह तादृशसंज्ञा
 सत्त्वे इति समाविष्टकर्मकरणं शाद्वयसत्त्वे इत्यर्थः न चैवं सति मनसा देवदतिप्रयोगस्यैव तदुच्छेदः स्यादिति वाच्यम् हेतुविति सूत्रविहितानुतीयानस्यप
 चाद्यजनोदवशब्देन समासात्त्रययोगोपपत्तेः दिवः कर्मचेति सूत्रे संज्ञाद्वयसमावे शफलकचकाराभावेऽपि चैव्यादेनौत फलमन्यथा सिद्धमित्याशयकश
 ड्काकारिसिनुमाह न चेति वैकल्पिकत्वेऽप्येति चकाराभावे कर्मकरणसंज्ञयोः पर्ययेण प्रवृत्त्यादेकाल्यकत्वेऽपि सूत्रार्थः अपि नास्मात्वे शसमुच्चयः येषां देशः
 कालादिभिन्नद्वयैः मनसाम्भवति तएव कर्मकपदेन गृह्यन् इति तैत्तु कर्म कर्मत्वाभाव इति गतिरिति सूत्रविहितेऽपि सादिः ॥

॥ २५ ॥

अने भाषातन्त्रविदः इदमुपलक्षणं यदाऽस्मिन्पुलाअयत्नसमानाधिकारणकमेतत्त्वविक्षातदापिनादशप्रयोगसिद्धिरितिबोध्यम् एकैवशक्तिः संज्ञाद्वयोप
योगिनीतिमूलेऽभिहितंनञ्चयथाश्रुतेः सङ्गतमसप्तमीपञ्चम्यौकारकमध्यइतिह्रस्वेकारकशब्दस्यकर्मत्वादिशक्तिपत्तत्वेसमुपसिद्धतयाकर्मत्व्यचता
दशस्यैकरणत्वापेक्षयाभिनत्वेनैकशक्तिः संज्ञाद्वयौपयोगित्वंयुक्तमशक्यमतन्नाह दिवधात्वर्थेति एवंञ्चैकैवशक्तिरित्यत्रशक्तिपदस्यसंपरद्वष्टव्यम्
तथाचकर्मोदियदनाकर्मत्वादिततच्छक्तिरूपेणबोधकतयाद्वयोः शक्त्योर्भेदएवोच्यते सर्वसाधारणकर्मव्यवहारस्तु कर्मत्वशक्तिमत्त्वेनोपपादनीयः ए
वंसकर्मकत्वमपिनादशशक्तिमदर्थान्वयित्वमेव अतएवाध्यासिताभूयइत्यत्रकर्मणित्तः सिध्यति सूत्रस्थवकारेणशक्तिद्वययोगोबोध्यतेननुतयोः
शक्त्योर्भेदः नचैवंसतिनित्यस्यादिनामूलेनप्रतिपादिताशङ्कातदवस्थैवेतिवाच्यम् अपादानमुत्तराणिकाराणिबाधेनाद्योधिपयइत्यत्रपरत्वात्
मेसंज्ञेयुक्तनत्रपञ्चमीवाराण्यद्वयगतानेकशक्तिमध्येएकस्याअभिहितत्वेपरस्याप्यितद्वयकाशङ्कीकारेणाश्रुतेः मूलानुप्राबामनुरोधेन सहयुक्त

अशानिति न भवतीत्यने एकैव स्यत्र शक्तिरिति दिवधान्वयनिरूपितसाधकतमत्वशक्तिरित्यर्थः सहयुक्ते अत्राप्रधान्यनाम
शाब्दगुणाद्यन्वयित्वाभावइत्याह पिमुरत्रेति ॥

सहसेनागच्छतीत्यत्रज्ञोलौकिकप्राधान्यवत्वात्तीयानापतेरित्यत्रस्याप्राधान्यमपारिभाषिकमित्याशयेनाह अत्राप्रधान्यमिति गुणाद्यन्वयित्वा
मित्यत्रादिनाद्वयक्रिययोः सङ्ग्रहः नचैवंसतिद्वयाद्यन्वयित्वाभावइत्येवद्वयपदार्थेस्यप्रथमत आनेप्रतिपादनादुचितमितिवाच्यम् गुणसमुदायोद्व
यमितिपतञ्जल्यनुसारेणैवमभिधानात् गुणोदाहरणभ्युत्रेणस्यूतइति द्वयोदाहरणभ्युत्रेणसहपितुर्धनमिति क्रियोदाहरणभ्युत्रेणसहागतः पितो
त्पादिसिद्धमेवएषुशाब्दगुणान्वयित्वंयित्वेवेतिपुनस्तस्याप्राधान्यम् आर्थिकगुणान्वयित्वलुत्तत्रापि अतएवपुत्रेणसहागमनमितिपुनस्तत्रापितरि
शब्दस्यैकश्रुत्यर्थक्रियाकर्तृत्वस्यसत्त्वेनकर्तृकर्मणोरितिषष्टीभवति शाब्दत्वनुदत्तसम्बन्धविनापिवाक्यजन्यशाब्दबोधेभासमानत्वमेव सहार्थः ॥
साहित्यनचस्वमभिव्याहृतशब्दजगोपस्थितिविषयगुणादिसमानाधिकारागुणाद्यन्वयित्वमेव सामानाधिकरण्यमत्रकालिकप्रत्यक्षासत्त्वाच्चित्तयत्रज्ञे

॥ २५ ॥ राम २२५

एतन्मृतीयार्थं लुक्क्रियावाचकशब्दसत्वे प्रतीयमानतादृशक्रियान्वयित्वमेव यत्र तु गुणद्वयोरुपस्थितिस्तत्र सहशब्दस्य प्रयोगवलाज्जतीयमानतत्तत्प्रदाये ॥
 सम्वन्धित्वमेव एवञ्च पुत्रेण सह पिनुर्धनमिति शब्दालुत्रस्वामित्वसमानकालिकपितृत्वमित्ववदनमिति बोधः पुत्रेण सह स्थूलइति शब्दालु पुत्रवृत्तिस्यो
 त्यसमानकालिकस्यो ल्यबान्मिति तेति बोधः पुत्रोदः सहाय्ययोगस्तु तत्तद्वारकएवेति विभावनीयम् एतस्मै ह दीनधायिह आर्थइतीत्यादिना ॥३॥ न स्यापि
 पुत्रस्यापि तत्सम्बन्धबोधः गुणादिसम्बन्धबोधः अप्रधानत्वाभिमतयेथा विशिष्टभावस्य सत्तास्ति तत्रोपपादयति शाब्दत्वरूपे स्यादिना विवक्षा निवा
 द्यनत्वकथनेन पित्रा सहागतः पुत्रइत्याद्यभिभवतीति सूचितम् विशेष्याभावकतइति विशेष्याभावकतोपीत्यर्थः अपिनो भयो रभावयोः समुच्चयः अ

आर्थइति पुत्रसाहित्यवन्पिता आगतइति बोधे साहित्यस्य पुत्रेणागमनसंबंधां भवइति पश्चात्तस्यापि मानससत्संबंधबोधइति भा
 वः शाब्दत्वे च विवक्षानिवन्धनम् एवञ्च पुत्रशब्दत्वरूपविशेषणभावकतो विशिष्टाभावः सहैव पुत्रैर्देशभिर्भावहतीत्यदो वि
 द्यमानतावाचिसहशब्दयोगे क्रियाद्यन्वयित्वरूपविशेष्याभावकतो विशिष्टाभावोदशानां पुत्राणां विद्यमानत्वेपीत्यर्थइत्यत्र वि
 सरः अनंगत्वादिति प्राचीनैर्नगरमूलकतयोक्तात् उपपदविभक्तेरिति न्यायादित्यर्थः वस्तुतस्तद्वाचनिकमेवैत्यनंगत्वं तन्वा
 ॥ योपलक्षणबोधम् ॥

न्यत्र शेषरदौ वक्ष्यमाणरीत्या यथाश्रुतमूलमसङ्गतमतश्चाह प्राचीनैरिति सीरेदेवादिभिरित्यर्थः क्रियाकारकयोः साक्षा
 त्सम्बन्धइति तन्निमित्तानां विभक्तिरान्तरङ्ग उपपदप्रदार्थे ननु यत्किञ्चिदाहृत्कः सम्बन्धइति तन्निमित्तानां विभक्तिर्विद्वेति तेषां भावः परन्तु तदमनुक्रमेण
 मस्यतिदेवानित्यत्र नमः शब्दार्थयोगसत्त्वाच्चतुर्थीप्राप्तिमाशङ्कानेन न्यायेन द्वितीयासाधनपरकारविरोधात् प्रकृतेन नमः प्रदार्थस्य क्रियास्त्वमस्तीत्युभयोरपि स
 मत्वात् यथासङ्गतौ साहस्यक्रियात्वनादत् अतएवाह वस्तुतइति तदिति उपपदविभक्तेरिति वाक्यमित्यर्थः अतएव सत्सम्प्रत्यये स्यादधिकरणस्य स्याव
 लवस्त्वनत्रचदीयतइति सूत्रे भाष्यकृतार्थनिर्णयैः परंतु ननु स्य षीकृतान्तसङ्ख्यते एवनाहिंमूलमसङ्गतमेव स्यादतश्चाह अनारङ्गत्वमिति ॥ ४ ॥

ननु प्रथमायाः कारकाधिकारोपाभावेन कारकविभक्तित्वात्प्रथमवचनेन प्रथमासाधनमने आह प्रथमायाश्चेति कारकविभक्तित्वद्विक्रियाजनकार्थक्यविभक्तिरेव प्रथमाया अप्यस्तीति सापि कारकविभक्तिरेव अभिहिते प्रथमेति वार्तिककारोक्तेः अन्यत्र उद्योतादौ नत्वस्य वचनस्यापूर्वत्वकत्वानापेक्षया पूर्वोक्तरीत्याऽन्तरङ्गत्वमूलकत्वमेवास्त्वित्यत आह अन्तरङ्गत्वंत्विति प्रथमापवादत्वस्येति यदि प्रकृतसहदेऽप्रधानग्रहणनक्रियते तदा सहायकशब्दयोग्यत्वादेव प्रथमाया अपि प्राप्ता बाध्यता मान्यचिन्नाया मुभयापवादत्वापत्तिः अन्तरङ्गादप्यपवादस्य लवत्वादिनिर्भावः नत्वत्र बाध्यविशेषचिन्नेनाह स्त्वित्यत आह अनन्तरस्येति यद्यपि विधायकसूत्रापेक्षया प्रथमा विधायकसूत्रस्य पुरः स्फूर्तिकत्वेन तदपवादकत्वात्तदपवादत्वापत्तेरित्यर्थः एवञ्चेष्टव्यव

प्रथमायाश्च कारकविभक्तिस्त्वमनभिहितपादे भाष्ये बहुशः स्पष्टम् अन्यत्र प्रपञ्चितञ्च अनन्तरात्वं न युक्तम् यक्ष्यपवादत्वमिव प्रथमापवादत्वस्याप्युपपदविभक्तौ न मापत्तेः अनन्तरस्येति न्यायेन प्रथमापवादत्वस्यैवापत्तेः उपपदविभक्तिरिति न्यायेन च वाचनिके सर्वतोऽवलवत्त्वाकारकविभक्तौ वैधीनेऽर्थोऽच्चेष्टयक्ष्यपवादत्वमुपपदविभक्तौ नाम वतिष्ठते किञ्च उपपदविभक्तेः यदा नगरनिमित्तकत्ववत्त्वाकारकविभक्तेः क्रियानिमित्तकत्वात् तत्त्वंदुरुपपादम् न च सर्वेऽप्यक्रियाकारकभावमूलकत्वेन तत्प्रयुक्तम् ।

स्थायश्चासिद्ध्याः प्रधानग्रहास्यावश्यकत्वेन तेन न्यायेन तत्त्वगुणसङ्गतिः तस्य वचनस्यापूर्वत्वेतुतेन वचनेनेष्टस्य सिद्ध्या ॥ कार्यवहिरंगम् ॥ तत्त्वगुणमुचितमिति मनसि निधायाह उपपदेत्यादि न्यायेन चेन्न वस्तुतः अर्थादिति परिशेषादित्यर्थः इदं सर्वमन्तरङ्गत्वाभ्युपगमेन वस्तुतस्तुतेन नास्तीत्याह किञ्चेति पदान्तरात् तदर्थेत्यर्थः एवञ्चान्तरङ्गत्वमैमिक्तिकत्वरूपमत्यापेक्षारूपं भावनाच्यन्तदुभयमपि न सप्तवति अस्मादृशजुतदुक्तमशक्यमिति भावः तत्त्वम् अन्तरङ्गत्वम् प्राचीनोक्तरीत्याऽन्तरङ्गत्वदुःखगुणमिति न चेति सम्बन्धस्येति उपपदार्थेन सहेत्यादिः क्रियेत्यस्य यत्किञ्चिदित्यादिः तत्प्रयुक्तमिति उपपदार्थेन सम्बन्धप्रयुक्तमित्यर्थः कार्यम् विभक्तिरूपम् अथवहिरङ्गत्वोपपादनेन क्रियाकारकभावात्तत्कर्मसम्बन्धस्यानारम्भः ॥

एवमभिधानेस्मीहितासिद्धिरित्याह पुत्रेपीति अपिशब्दः पितृसमुच्चयकः तृतीयानापतेरिति सहयुक्तइति सूत्रविहितं तृतीयानापतेरित्यर्थः गतदुपयादयति ए
केति यत्किं याकर्तृत्वमिति सत्क्रियाकर्तृत्वमेव पुत्रस्येभुभयत्रोपपदार्थसंबन्धस्य समतया पुत्रशब्दादप्यनारुह्योऽप्यस्यादितीति भावः न चैवमस्ति सहयुक्त
इति सूत्रवैयर्थ्यमिति शङ्कनीयम् इव्यगुणयोगो चारितार्थोक्तं केचित्तु प्रधानीभूताया क्रिया तस्मिन् स्थितिनिश्चयायार्थः कारकविभक्तेः प्र
धाननिमित्तकत्वेन प्रावल्यादित्याहुस्तन्मातृस्वगुण्यति क्रियाया इत्यादिना यदि प्रधानक्रियाया मेव कारकान्वयनियमः स्यात्तदा भवदुक्तेः समेवः स्यात्स एव
तु नास्तीत्याशयेनाह अप्रधानक्रियायामपीति पुत्रेण सहपितुर्गामनमिस्यदौ भावस्तु इन्न प्रतिपाद्या क्रियायाद्यपि प्रधानीभूता तस्यापि पुत्रेण सहागत इ
त्यत्र कर्तृकृतस्यस्यस्त्वेतदर्थस्यैव प्राधान्येन क्रियाया सत्ता प्राधान्येन भवदुक्तो नियम एव नास्तीति भावः मूले पुत्रेण सहागत इत्यत्रापि तदशब्दादनारुह्य
त्वात्प्रथमापुण्याद्यतद्विन्मरीत्यापितुर्गामनमिस्यत्र कर्तृषष्ठाः कारकत्वमुक्तमिति प्रथमानकारकविभक्तिरिति कश्चिद्रूपेणैतत्तद्विद्वन्निर्गमसाध्यमुक्तं न देव

पुत्रेपितृतीयानापतेरैकक्रियाकर्तृत्वमूलकत्वात्साहित्यस्य क्रियायाः प्राधान्यात्तन्निमित्तमिति काविभक्तिः प्रबलेत्यपिन युक्तम् अप्रधान
क्रियायामपि कारकान्वयदर्शनात् तदेव ध्वनयन्नाह इत्यदौ कारकविभक्तेरिति अत्रादिना पुत्रेण सहागतः पितेत्यस्य सग्रह इत्यलम्

ति उक्तार्थरूपमेवैतत् अतएवाह अत्रादिनेति उक्तवाक्य इत्यर्थः न चैवं सति प्रावल्याच्चेति चकारास्तुः पितृति वाच्यम् चकारस्य हेत्वर्थकत्वात् यतो वच
नेनापूर्वेण कारकविभक्तेः प्रावत्यमुक्तमात्रेण प्रधानग्रहणं शक्यमकर्तुमिति न्यवयः एतेन इव्यगुणयोगो तृतीयासिद्धये मावश्यकं यत्सहयोग इति सूत्रे तद्विशे
षविहितत्वेन परमपि कर्तृकर्मणोरिति सूत्रस्याधि त्वापि पुत्रगमनमिति स्यत्र पितृशब्दान्तृतीयाविधायकं स्यादिति अप्रधानप्रद्वगणमावश्यकमिति परास्तम् वाच
निकेनेतेन न्यायेन कारकविभक्तेरैवादादृशस्थले प्रवलायाः प्रवृत्तिवोधनेन विशेषविहितत्वस्याकिञ्चित्कत्वात् किञ्चन भस्यतिरेवानित्यत्र नमः शब्द
योगेन परत्वात्प्राप्तमपि चतुर्थीन्वाधित्वा द्वितीयाया स्यादित्येतदर्थवचनमावश्यकम् अतएव गाः स्वामीगच्छतीत्यत्र स्वामीष्वरेषि षोषाधित्वा धाल

यथायाजमफलाश्रयत्वेन गावो कर्मत्वाद् द्वितीयाभवतीत्याशयेनाह अलमिति ॥

आख्यानादिति अङ्गग्रहणसामर्थ्यमूलकव्याख्यानादित्यर्थः अतएवाङ्गशब्दोऽयमुदायशब्दइति भाष्ये उक्तम् अन्यथा अजन्तत्वाभावे अङ्गशब्दस्यावयवेऽमु
प्रसिद्धतया गुणवाचकत्वे च प्रत्यासत्त्योपस्थितिः स्यादिति येन गुणेनावयवस्य विकारो लक्ष्यते तद्वाचकादौ योतिस्तु त्र्यर्थः स्यादित्याशयेनाह येन गुणेनेति ल
क्ष्यतइति तद्वाचकादौ योतिशेषः अक्षणाकाण्डस्यादाविति आदिनापादेन स्वञ्जइत्यस्य सङ्ग्रहः यदितुस्तु सङ्ग्रहः शब्दस्य रित्यज्यगुणिशब्दवैषादीयतेतदा तु न
दोषइत्यवधेयम् प्रकृतिस्त्वस्याव्यवर्तकतया संदर्हनिष्ठतयेत्याह अशेषाद्याजिति यद्यप्यस्य वयवधर्मस्य समुदाये आरोपाद्यशरीरे प्रयो
गस्तथाशरीरावच्छिन्नात्ममपि व्यववहारात्सदर्शनादाह शरीरेत्यवयवयुपेति विकारसमावस्यस्तत्राप्रतिपाद्यत्वाद्दिक्कारः सम्भवतीत्युक्तमुपयतिरत आ

अशेषाद्यजन्तइति आख्यानादिति भावः अत्यथायेन गुणेन कारणात्वादिनाऽवयवस्य विकारो लक्ष्यते इत्यर्थो यस्यादिकाणमस्येत्या
दौ प्रथमावाधित्वगुणवचनात्काणशब्दादेरेव स्यात् अक्षणाकाण्डस्यादौ तु षष्ठे वस्यादिति बोध्यम् प्रकृत्यर्थेति अशेषाद्यच्च प्र
कृतेरित्यर्थः शरीरेत्येव वयवयुपलक्षणम् सम्भवतीति लक्ष्यः सम्भवतीत्यर्थः द्रव्यादीति आदिना गुणक्रिये एवं च त्रितया
धारणहेतुत्वम् निष्पत्तिक्रियमिति क्रिययानियतमित्यर्थः क्रियामात्रविषयमिति यावत् हेतुकारणयोर्वैषम्यात्तरमप्याह ॥

हे लक्ष्यतइति त्रितयसाधारणमिति त्रितयनिरूपितमित्यर्थः एवं क्रियामात्र विषयमित्यत्र विषयशब्दो निरूपितार्थकस्तस्य कारणत्वेऽन्यः अथवा वि
षयशब्दोजनकार्यकः वैषम्यानरमिति एतेन यत्क्रियाजनकङ्कुराणन्त्राण्यनेनैव तृतीयाभिवर्धनीति कर्तृकारणयोरिति सूत्रे कारणशब्दो नोपादेयइति प
रम् शाब्दबोधकतवे लक्षणस्य सुष्ठत्वात् एवञ्च व्यापारवेदेव कारणमिति भेदेचेत्यर्थः एवञ्च कारणत्वशक्त्यपेक्षया हेतुत्वशक्तिर्विलक्षणादतीया
र्थइति भावः ननु तृतीयाविकल्प्यतइति मूलमसङ्गतम् समानायेत्येव विकल्प्यवहारात् अतएव तुल्यार्थानुविकल्पेन निमित्तमिति जैमिनिनापुक्तम् य
थाव्रीहिभिर्पैर्वैर्वायजेत उदितेऽनुदिते वा जुहोतीत्यत्र ॥

अनयाहितीयादिभ्योपिविकल्पव्यवहारः स्यादत आह तदर्थेत्वेनेति तादर्थ्येनेत्यर्थः एवञ्चविकल्पतइत्यस्यविवक्षाभेदेनभ वतीत्यर्थः फलमयीदहेतु
 रितिप्रसभूतेऽक्तम् तत्रयदिहेतितस्यइहसूत्रइत्यर्थः केषाचित्मते मतात्तरेमुहहेत्येतस्मिन्त्रोदाहरणेइत्यर्थः आद्यमतेतृतीयार्थः फलत्वेनफले
 नत्रप्रकाशयेस्याभेदेनतस्यतुजनकतासम्बन्धेनवासादावन्वयइत्ययनाभिन्नफलजनकोवासइतिवोधः अन्यमतेतुफलस्यस्वज्ञानद्वारावासादि
 हेतुत्वविवक्षायत्रतत्राध्ययनायवसतीतिप्रयोगादध्ययनस्यहेतुरुक्तृतीयार्थः भेदेनान्वयः तृतीयार्थस्यतुजन्यतासम्बन्धेनवासेऽन्वयइत्यध्ययना
 भिन्नेहेतुजन्योवासइतिवोधः तदेतदुपपादयति तच्चफलमिसादिना हेतुत्वेनैवेत्येवकारणस्यमार्तस्यमुख्यत्वदर्शितम् यदातुतादर्थ्यचतुर्थीतदा

अभाषितेति एवंचकारणत्वहेतुत्वविषयकशब्दबोधाद्यसूत्रद्वयमित्यर्थः विकल्प्यातइति तदर्थत्वेनविवक्षायांचतुर्थ्याहेतुत्वेनवि
 वक्षायतृतीयायश्चप्राप्तेर्विवक्षाभेदेनविभक्तिद्वयमित्येतावतातयोर्विकल्पव्यवहारइतिवोध्यम् फलेनसहेति तच्चफलफलत्वेनत
 तीयार्थेइत्येके हेतुत्वेनैवेत्यन्ये अध्ययनहेतुकोवासइतिबोधस्तृतीयायाम् चतुर्थ्यामध्ययनापकारकोवासइतिवोधइतिमतेइ
 दम् अध्ययनापकार्यकोवासइतिबोधश्चतुर्थ्यामितिमतेतत्राप्यभेदभानमेवेतिबोध्यम् गम्यमानेति॥ ६॥ यिमतेभेदेनशब्दबोधे

वैलक्षण्यमिसाह चतुर्थ्यामिति आद्यमतेऽपकारकत्वचतुर्थ्यर्थः तत्रप्रकृत्यर्थस्यस्विष्टोपकार्यतानिरूपकत्वमन्वयेनान्वयः प्रत्ययार्थस्य
 त्वाश्रयतयावासेऽन्वयः द्वितीयमतेऽपकार्यश्चतुर्थ्यर्थः तत्रप्रकृत्यर्थस्याभेदेनतस्यतुस्वनिष्ठोपकार्यतानिरूपितोपकारकत्वेनवासेऽन्वयइतिमतेमे
 दइतिबोध्यम् नन्वलश्रमेणेत्यत्रक्रियावाचकपदाप्रयोगात्प्रत्ययकारकविभक्तिः यद्विमुनेद्विनापिकारकविभक्तिस्तदर्थस्ययत्रकुत्रचिदन्यस्तदाका
 रकाणांक्रियामात्रान्वपित्वनियमभङ्गइत्यत आह गम्यमानेतीति अत्रप्राञ्चः अलशब्दोनिषेधार्थः अलमोजनेनेत्यादौतद्यादौनातनिषेधस्यप्रति
 योगीसाङ्गः सत्त्वास्मतिर्योगिवाचकस्यदस्मयतेतच्चयोग्यत्वाद्विहमाध्यमिति तदर्थोन्वयित्वेनश्रमेणेतिहेतुतया नचाध्याह्रियमाणयास्माध्यमिति तस्य

नामत्वात्सर्वो न क्रियेति कथन्तत्र तृतीया नार्थो न्यय इति वाच्याम् ॥ ३॥ ॥ विशिष्टार्थस्याक्रियात्वेऽपि तद्वदकक्षात्प्रत्ययस्य साध्यत्वेन प्रतीयमानस्य क्रियात्वा
नत्साङ्करणकारको न्येवाधकाभावात् गम्यमानेन्यस्य स्मरणपदजन्यबोधविषयेत्यर्थे इति वलुतद्वदन्त्युक्तम् साध्यमिति पदं स्मृतिविषयो मानसज्ञान
विषयोभावत्वं भयथापितस्यानुच्चारितत्वात्प्रत्ययकतावाधिता उच्चारितः शब्दः प्रत्ययको नानुच्चारित इति भाष्यकारोक्तेः तस्माद्यथापदार्थोपदेशातिग्रह
कालेपदैकदेशस्यापिशक्तिग्रह इति पदैकदेशादपि तस्यार्थस्योपस्थितिः सत्या भाभाभाभिर्दिभ्यो यथा तथा वाक्यार्थो वैकदेशदस्यापिशक्तिग्रह इति त
स्माद्वाक्यार्थस्योपस्थितिः खच्च अत्रेण साध्यमिति वाक्यार्थे अत्रेणेत्यस्य शक्तिरिति अत्रेणेत्येतत्पदजन्यबोधविषयत्वमव्याहृतमिति भावः ॥ ३॥
अस्य सिद्धान्तत्वत्वेनायाहस्यष्टच्चेदमिति इत्यणः सम्यसारणमिति सूत्रभाष्येऽपि तत्र वाक्यस्य सम्यसारणसंज्ञायां सम्यसारणाच्चेत्सादावनुवादप्रदेशे वा

अत्रेणेत्यादिपदजन्यबोधविषयेत्यर्थः ॥ स्यष्टच्चेदमत्युक्त इत्यत्र भाष्ये तदाह तनुश्रूयमाणेति श्रूयमाणस्वमात्रवाचकपदजन्यबो
धविषयेत्यर्थः ज्ञाप्यते इति चतुर्थ्यर्थे विहिततृतीयायुक्तादाण आत्मनेपदमिति तदर्थः सर्वदित्येव तत्स्याः क्वचित्कत्वं ज्ञाप्या
ते तेनाशिष्टव्यवहार इत्यंशोऽपि सिद्ध इति भावः इति तृतीया ॥

॥ कात्परत्त्वानुपपत्तिप्रसक्त्या सम्यसारणाज्ज्ञातं सम्यसारणशब्देन गृह्यते इ
त्युक्तम् परममूलस्य तु स्ववाच्यक्रियास्य तत्स्वसारणत्वमित्यर्थः नन्वेवमिति श्रूयमाणपदजन्यबोधविषयत्वमेवागतमिति तनुश्रूयमाणेत्यसङ्गत
मेव सत्यत्र आह श्रूयमाणस्वमात्रवाचकेति स्वमात्रवाचकम्यदस्याध्यानेन क्रियाबोधकमेतेन चतुर्थ्यर्थे ज्ञापिततृतीयायाः क्वचित्कत्वेन अपिशिष्टव्या
वहार इत्यंशोऽपि सिद्ध इति अभिधानस्याभावाद्ययमंशः सिद्ध इति भावः अपिशिष्टानां सङ्कीर्णोच्चारणार्थो व्यवहारः क्रियातद्वोधस्य प्रयोगस्य स्वत्वेन व्यव
हारस्य सङ्कीर्णत्वबिन्द्वन्तदावकाच्चतुर्थ्यर्थे तृतीयाभवतीति वार्तिकार्थः अत्र राणां धात्वर्थोदानपूर्वक उपभोगः कामुकवाहको दासी सम्यदानकदा
नपूर्वक उपभोग इति बोधः दास्येदत्वात्तामुपभुङ्क्ते इति फलितम् इति तृतीयाविवरणम् ॥

ननु स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलव्यापारोपदिदाणधात्वर्थतदाकर्मणि स्वत्वनिवृत्तिः प्रधानव्यापारोपसम्पन्नेति पुनर्ग्रहणप्रसक्त्याऽपुनर्ग्रह-
णयेत्सर्ववैयर्थ्यमत आह इदञ्चेति अपुनर्ग्रहणयेत्सस्योपादानञ्चेत्यर्थः वाच्यता दण्धातुवाच्यता भाक्तत्वात् णत्वन्तञ्च किञ्चिन्निरूपितमेवेति नि-
रूपकाकाङ्क्षाशान्त्यर्थमाह अधीनीकारणरूप इति ननु स्वत्वत्वं सर्वविशिष्टपरस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलव्यापारववेदानदानश्रद्धायमतिन्दद्यादित्यत्रानु-
पपत्तिः मतिशब्दार्थव्यापान्नफलश्रयत्वस्यासम्भवेन द्वितीयाश्रयानुपपत्तेरनन्वाह नश्रद्धापेति तज्जनकम् मतिजनकम् शास्त्रम् वेदादिरूपम् क्रिया-
ग्रहणमिति कर्मणा यमभिप्रेतीति सूत्रे कर्मणेति परित्यज्य क्रियायेति वक्तव्यमित्यर्थः प्रत्याख्यातमिति क्रियापि कान्तिमं कर्म कया क्रियया सन्दर्शनादि-
अपुनर्ग्रहणपेति इदं च स्वत्वनिवृत्तेर्वीच्यताखीकारफलप्रदर्शनं ननु धात्वर्थे निविष्टमिति बोध्यम् भाक्त इति अधीनीकारणरूपेऽर्थे
इत्यर्थः नश्रद्धापमतिदद्यादित्यत्र मतिं तज्जनकं शास्त्रं नोपदिशेदित्यर्थः आग्रह इति अतस्त्वक्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिके-
भाष्ये प्रत्याख्यातम् भाष्यान्तरमप्याह खंडिकोपेत्यादि चपेटादरातीत्यत्र संयोगोऽर्थः शेषित्वमुद्देश्यत्वम् शेषत्वमप्रधानरूप-
क्रिया इत्यादिना प्रत्याख्यातम् पत्येशत इत्यस्मात्पति सम्प्रदानकम्यनीकार्हेकं शयनमिति शाब्दबोधः यदि वृत्ति कारमतार्थ एव भाष्यकारस्याप्य-
भिप्रेतः स्यात्तदा सूत्रस्य कर्मशब्देन क्रियायाग्रहणेऽपि मुख्यपदगतं सम्प्रदानत्वत्वात् तद्वन्न सभावतीति पत्येशत इति प्रयोगोपपत्त्यसम्भवेन क्रिया-
याः कृत्रिमकर्मत्वोपपादनमसङ्गः तमेव स्यादिति भावः भाष्यान्तरव्याचष्टे चपेटामिति चपेटाशब्दार्थः प्रसृतकारतलमसंयोग इति कपोलप्रसृतकार-
तलसंयोगानुकूलव्यापार इत्यर्थः शेषित्वमप्रधानत्वेन चोद्देश्यत्वेन सभावतीति फलितार्थमाह उद्देश्यत्वमिति अतएवाह शेषत्वमप्रधानत्वमिति
एवञ्च कर्मणा कारणभूतेन यस्वस्वामिभावादिनाभिसम्बन्धुमिच्छति तत्त्वम्प्रदानमिति तदर्थोदिति भावः ॥ ॥ ॥ ॥

ग्रामसंस्कारश्चतदौपरीषसम्बन्धेनाधिकसस्यसम्यस्याग्राम्यविलक्षणसुषमा वाधादिति सम्प्रदानसंज्ञायादतिशेषः नदोषः नातिप्रसङ्गः सम्प्रदानस्य
शक्तिमान् क्रियाकारकभावसम्बन्धश्चतुर्थ्यर्थः आद्यस्यातत्त्वार्थकर्मसम्बन्धित्वेन च्छाविषयोयत्तास्मिन्विशेषणता एवञ्चसम्प्रदानविप्रसंबन्धि
गो कर्मकत्वनमितिशब्दबोधः प्रीञ्छातोर्गणद्वयेपाठादहन्त्रादेःश्रुगद्वेति परन्विदम्वोधम्यदाश्रुगद्वेः क्रियतेतदा आधुरीयत्वासिजभावेइद
मकाश्चिदिति अत्राहचिर्वीजलुतस्याकर्मकत्वेनकर्मिणल्लडसम्भवइति ननुहरीस्मीणयतीत्यनुपपन्नस्मीधातोर्पित्त्वर्थत्वेनसम्प्रदानसंज्ञायाः
प्रोन्नतआह प्रीयमाणइतिनिर्देशेनेति अत्रकर्मिणप्रत्ययोदृश्यते यदिहच्यर्थेकत्वान्नतदर्थेयोगेसम्प्रदानसंज्ञास्यातदाकर्मिणानन् प्रशयोनस्या
दित्याशयः इदस्मीधातोर्पित्त्वर्थत्वाभिमानेनज्ञापकप्रदर्शनम् वस्तुतस्तुनात्रज्ञापनोपयोगः प्रीधातोः कर्मोर्थकप्रत्ययप्रकृतिभूतस्यतच्चर्थत्वाभाः

शेषित्वंनसीति यद्यपिग्रामसंस्कारार्थमजानयनेतदपिग्रामस्यास्ति तथाप्यजायाइवपरत्वात्कतुरीतिकर्मसंज्ञयावाधानदोषइति
तत्त्वम् अस्मात्कर्मणीति न्नादेःश्रुगदेवोदस्यर्थः प्रीङ् प्रीतावितिदेवादिकादित्यपिकाश्चित् हरिप्रीणयतीति प्रीयमाणइतिनि
र्देशेनप्रीधात्वर्थकर्मणः सम्प्रदानत्वाभावज्ञापनादत्रनसंप्रदानत्वमितिभावः ॥ वादेवप्रीयमाणइतिनिर्देशस्योपपत्तेः तथाहि हरये
येचतेभक्तिरितिप्रयोगघटकोत्तच्छातुरकर्मकइतिफलतावच्छेदकसम्बन्धेनफलसामानाधिकरण्यस्यव्यापारेऽप्यपतयेविषयतासम्बन्धावच्छि
न्नाप्रीत्यनुकूलव्यापारोधातुवाच्यइतिवक्तव्यम् स्वच्छफलतावच्छेदकविषयतासम्बन्धेनप्रीतेर्भक्तिमात्रनिष्ठत्वेनव्यापारस्यफलसामानाधिकार
ण्यदकर्मकता सचव्यापारः स्वमात्रसाध्यकव्यापारप्रयोज्यतारूपएव हरिस्मीणयतीत्यत्रतुसमवायावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलव्यापारोर्धेइतिफलता
वच्छेदकसमवायसम्बन्धेनप्रीत्याश्रयोद्गरीतिफलत्वेयधिकरण्यस्यव्यापारोसत्वाद्भातोः सकर्मकत्वात्कर्मिणप्रत्ययस्यप्रीधातोः प्रकृतिभूतस्यक
च्यर्थत्वाभावस्यचोपपत्तिरतएवाह इतिभावइति एतदेवपरमसूत्रः न्यकर्तृकोऽभिलाषोक्तचिरित्यनेनाभिहितम् ॥ ॥ ॥

हरी श्रीगणपति भक्तिरिनिशब्दाद्धरिनिष्ठाया प्रीतिस्तदनुकूलो भक्त्याश्रयको व्यापार इति बोधः एव च्छोक्त प्रीधात्वर्थे फलस्य फलतावच्छेदकसमवायसंबन्धे
नाश्रयो हरिरिति तस्य प्रीयमाण पदबोध्यत्वमिति सम्प्रदानसंज्ञाहरेर्भवति एतत्सत्त्वाभावे हरेर्ये च ते भक्तिरित्यदोशेषश्रीहरिशब्दात्प्राप्तिरिति तत्सत्त्वापवा
दत्वमस्य ननु प्रीयमाणपदभावेपथः सम्प्रदानसंज्ञाप्राप्तिर्यो मूलेऽभिहितस्मानसंगच्छते अधिकरणसंज्ञयाऽस्य बाधसम्बादित्याशयः कश्चिदुक्तानि
रस्यति न चैसादिना एतदभावे प्रीयमाणपदभावे शेषत्वविवक्षायां यत्र क्रियाजनकत्वमात्रस्य विवक्षा शब्दनाश्वत्विगविवक्षा तत्र तथेति अधिक
रणसंज्ञेत्यर्थः एव च्छप्रत्युदाहरणसङ्गतिरिति भावः इत्यस्याप्यापत्तेरिति विनिगमनाविरहादथाऽधिकरणत्वविवक्षायां अधिकरणसंज्ञया शेष
त्वविवक्षाया च्छरितार्थीयाः सम्प्रदानसंज्ञाया बाधतया कर्मत्वविवक्षायाङ्कर्मसंज्ञाया बाधाप्राप्तवस्याप्यापत्तेरिति भावः एतेन कारकपदसम्बन्धेन कि

अत्र पश्य इति न च तदभावे सूत्रस्य शेषत्वविवक्षायां चारितार्थ्येन परत्वात्ताया बाधसिद्धिरिति वाच्यम् देवदत्तं रोचते इत्यस्याप्यापत्तेः क

॥ स्वज्ञोतीति सुत्या

याजनकस्यैतत्संज्ञाप्रवृत्त्या शेषत्वविवक्षाया च्छारितार्थ्यप्रदर्शनेन सङ्गतमिति परात्तम् इत्यस्यापीत्यपि नादेवदत्तं रोचते मोद
कः पथीत्यस्य सङ्ग्रहः एव च्छकर्मसंज्ञापवादे त्वमस्याः संज्ञायाः अन्यथोक्तरीत्या कर्मोधिकरणसंज्ञाभावेनाद्विषयस्य व्याप्तावदोषः स्यादिति सूत्राशयः
श्चाद्यनुदः अत्र ज्ञापनवचनाज्ज्ञेयैः सन्ननात्मकमणिशानच् अत्र गणिचप्रकृतिगणिजनौदावपि धाहसकर्मकावितिकस्मिन् कर्मणि शानजित्या काङ्क्षाया
गि च्छकृत्यर्थे कर्मणि सन्ननार्थकर्मणि वा प्रत्यय इति मतभेदः श्लाघुधात्वर्थो विशिष्टगुणवत्त्वप्रतिपत्त्यनुकूलशब्दप्रयोग एव एव च्छयदास्तुतिमात्रस्य
धातुवाच्यत्वविवक्षात्तादाफलतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन तादृशप्रतिपत्तिरूपफलाश्रयत्वात्कस्य कर्मत्वमिति कलस्त्वाघात इति भवत्येव यदनु
तादृशस्तुतिपूर्विको धनात्त्वर्थस्तदा कल्ला यश्चाघात इति प्रयोगस्य सिद्धये सूत्रमित्याशयेनाह तुत्येति अत्रापि तुतिः कलस्त्वेव स्मरदिति प्रच्यमीहेतोः ॥

पासे स्वसखिनाय स्तुतिप्रविकावोधनास्तुतिपूर्वकबोधानुकूलव्यापारः प्रथमोपस्थितत्वाणि अरु सद्यः कर्मण्येव शान्तिप्रथममतेन यद्विषयकज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारस्तस्य शीघ्रमानत्वं मितिप्रकृतं कृत्स्नविषयकसखीजनसमवेतज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारस्तत्त्वेन कृत्स्नसम्पदानमेवाज्ञाभवति ननुपसादितोः कर्मणिप्रत्ययभवेति तद्व्याख्यानरूपितकर्मत्वनत्र चेत्तदा तत्र तेन प्रत्ययेन भवितव्यम् प्रकृतोत्तुभवाणि च प्रकृतस्य कर्मणिप्रत्ययः कृतः स च सन्नादिस्त्वेवं कथमिति सन् आह तस्यापीति नि अकृत्यर्थकर्मणोपस्यर्थः ज्ञापनविषये चेत्ते विषयतासंवेद्येनादृशपदार्थविशिष्टयज्ज्ञानेन दानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारविषयके च्छाविषयत्वादिस्यः विशिष्टस्ये च्छाविषयत्वे विशेषणस्यापितत्त्वमस्मेव प्रयोज्यसखीजननिष्ठज्ञानानुकूलव्यापारमदृशसाधनमिति ज्ञानात्सखीजननिष्ठज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारो जायतामित्याकारे च्छागोप्या अस्तीति तादृशे च्छाविषयव्यापारप्रयोज्यव्या

परसेका संकथयतीत्यर्थः शीघ्रमानपदेन प्रथमोपस्थितत्वात्प्रकृत्यर्थकर्मव्यापारम् तस्यापि ज्ञापनविषये च्छाविषयत्वाच्चा

ननुपपत्तिरिति भावः नुडादेरपि नुत्त्यादिना बोधनमर्थदतिबोध्यम् अन्येत्विति प्राधान्या ॥

मानपदेन — तस्य बोधनसम्भवतीति भावः कृत्स्नस्य कर्मत्वाप्राप्तेन सम्पदानसंज्ञाभवति आद्यधतुयोगो विवर्णवाक्यपरस्मैकथयतीत्यत्र कथयतीति रूपसमवार्थदतिकर्मसंज्ञातिबुद्धीत्यनेन पञ्चद्व्यर्थस्य सखीजनस्य नुभवति तत्र ज्ञानसमान्यस्य बुद्धिपदेन प्रदण्डत्रकथधात्वर्थत्वेन चासुषज्ञानास्य विवक्षितत्वात् किन्तु कर्मणा कृत्स्नेन सखीजनसमिस्मन्त्युमिच्छतीति सम्पदानमेवाज्ञातस्य भवति कृत्स्नेनाभिस्वन्धसु कृत्स्नविषयकचासुषज्ञानास्य यत्त्वमेव अतएव पञ्चद्व्यर्थानुशीलता ननु यदि नि अकृत्यर्थकर्मत्वेन वशीकृत्यमानपदस्य तत्र प्रवृत्तये विवक्षितत्वेन ज्ञातस्य मान इत्येवाच्याता नो वतापि सन्त्ये च्छाविषयज्ञानविषयत्वस्य कृत्स्नेन ज्ञातस्य मानत्वस्य सत्त्वादिसिद्धिर्भविष्यतीत्यत आह सूत्रे अन्येत्विति एतत्संज्ञेका समसंज्ञान कर्मत्वनविवक्षितं किन्तु ज्ञानाश्रयत्वमिति निजानार्थकर्मणि ज्ञानार्थकर्मणि ज्ञानाश्रयत्वस्य प्रकृत्यर्थस्य प्रतिप्राधान्यादित्यर्थः

ज्ञानकर्मोकाङ्क्षा निवृत्तये आह आत्मानम्यं वेति मूले नन्वस्मिन् यस्मै कृत्स्नस्य प्रकृत्यर्थं कर्मणा आत्माना परेण वा भिन्नस्य च्छासत्वात् सप्रदानं संज्ञा प्राप्नो-
मेवेति प्रकृतसूत्रस्य नोपयोग इत्यत आह कारकशेषत्वादिति नन्वेतन्नोपपद्यते सप्रदानत्वं प्राप्तेर्जागरूकत्वादत आह कर्मणेति अत्र यस्मै क्षाधादेर्धीनो-
श्चाध्यत्वगुणविशिष्टविषयकवोधनेद्विर्बोधा न च क्षाध्यत्वं स्तुतिष्ठमन्यनिष्ठं येन न्यदेतत् एवञ्च यदि गोपीकते कस्मात्परात्मनरतिष्ठु क्षाध्यत्वस्य
णविशिष्टविषयकवोधनेन कृत्स्नो व्याप्रियते ते दासप्रदानत्वं कर्मणेति सूत्रेणाल्येव प्राप्तिरिति त्यागविक्षा किन्तु स्वन्वसामान्यस्य विवक्षा तदा षष्ठ्या प्राप्ता
यो सप्रदानत्वं विधीयते अत्रेदं बोध्यम् द्वितीयमते ज्ञाप्यमान इत्येव सिद्धे स न प्रत्ययो पादानमनर्थकमिति निष्कर्षो नारभ्यो स पादाना त्यागिनेर्णि अकृत्यर्थकमेव
गोणिजन्तार्थकर्मणो वा ग्रहणस्य भेदेनेष्टमिति मतद्वयमपि सप्रमाणमेवेति ननु दुःधात्वर्थो ननु निपूर्वकवोधानुक्तलव्यापारानुक्तलव्यापार इति ननु बोनेत्य

ज्जीष्णमानपदेन गण्यर्थं कर्मण एव ग्रहणमिति तदा शयस्तदेवाह कृत्स्नायेति कारकशेषत्वादिति कर्मणयमभिप्रेतीति संप्रदानत्वाविवक्षा

यां शेषत्वादित्यर्थः सप्रतीभ्य इति तत्र नुबाने संतमार्थिकार्थकथनम् स्वाभिप्रायं कृत्स्नं बोधयतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ एकशंलाभ इत्यत आह तत्र
नुबानेत्यनमिति अत्र नुक्तिर्नोकाङ्क्षा शान्तेर्यदुवानेत्युक्तत्वं कर्तुरपि धात्वर्थकुक्षौ निवेश इति भावः मूले तमेवार्थमिति द्रुतिरूपमेवार्थमित्यर्थः कृत्स्नाभि-
त्यस्यान्यसंज्ञनोपेत्यादिः एवञ्च प्रथमपक्षाभिप्रायेण दं व्याख्यातम् द्वितीयमते नानु यस्य कस्येति मूलकाराभिप्रेतार्थस्य एष्टप्रतिपत्तये आह स्वाभिप्रा-
यमिति एवञ्चात्रोभयविषयकवोधनेच्छासनर्थः तत्र प्रथमपक्षे स्वकर्तृकत्वं कर्तृकत्वं द्वितीयपक्षे तु यत्स्ति अस्वकर्तृकानुक्तिरात्मा चेत्यु-
भयज्ञानकर्मत्वेन विवक्षितमिति भावः तिष्ठत इत्यत्र स्या धातुः स्थितिपूर्वकवोधानुक्तलव्यापारानुक्तलव्यापारार्थकः आद्यमते बोधे स्वकर्तृका स्थितिः कृत्स्ना
अकर्मो द्वितीयमते तु स्वकर्तृका स्थितिगत्ता च बोधकर्म प्रथममते बोधे सखीजननिष्ठत्वं यविवक्षितमिति ननु बोधेनादृशे कृत्स्ननिष्ठत्वस्य विवक्षेति बोधा-
म शयते इत्यत्र शपधात्वर्थं लु स्वनिष्ठानुरागाज्ञानसूचकशब्दोच्चारणपूर्वकवोधानुक्तलव्यापारानुक्तलव्यापार एव ॥ ॥ ॥

तन्नाशमतवाधनादृशक्रोशस्यकर्मत्वविवक्षासर्वजननिष्ठत्वस्यचविवक्षा द्वितीयमतेतुचो धेकृन्निष्ठत्वस्यतादृशक्रोशकर्मत्वस्यत्वात्कर्म
कलस्यचविवक्षाविधेयस्याशयेनाह ॥ ३३ ॥ एवमिति धारेरुत्तमर्णः धुङ्भवस्यानर्थकसंसाधिविश्रवस्यानुकूलो व्यापारः प्रतीयते सस्यवधारयते
र्थ उत्तमर्णश्चावस्थित्याश्रयसम्बन्धो देवदत्तापशतभारयतिचैत्रद्वयदेवदत्त उत्तमर्णः यतोद्वयञ्चैत्रेणगृहीतमपिदेवदत्तसम्बन्धित्वेनवावतिष्ठते
नकर्तृकोदेवदत्तसम्प्रदानकः शतकर्मकावस्थित्यनुकूलो व्यापार इति शब्दबोधः अवस्थितिश्चासम्बन्धित्वानुसृतिः षष्ठीप्रकृतसूत्रभावे उत्तमर्ण
स्यान्नाशार्थान्वयित्वेन प्राप्तितिरूपवादेयम् ननु ऋणत्वात्सजातीयद्वयान्नरादानमङ्गीकृत्यपरदत्तद्वयादानन्तज्जन्योऽधमर्णेनिष्ठः परिशोधननाशो
ऽदृष्टविशेषोवा उभयथापिभक्तायधारयतिमोक्षहरिरीसन्नानुययतिः मोक्षस्योक्तं ऋणत्वाभावादितिचेन्न उत्तमर्णया धमर्णेनतदवश्यमेवदेयमिति तत्र ऋ

एवंशपतेदस्यापि व्याख्येयम् सिद्धमिति स्पष्टमिति कर्मण्यनीयारितिभावः यदाल्त्विति कर्मणः शेषत्वविवक्षेयार्थः इति स्थितमिति ॥

णत्वव्यवहारात् यद्यस्यावश्यकदेयत्तत्र ऋणत्वव्यवहारस्यपितृ ऋणापाकरणेपुत्रोऽधिकारीत्यत्रप्रसिद्धिरस्तेव स्पष्टेरीक्षितः अत्र स्पष्टहानुरिच्छायात्
इदनुकूलव्यापास्यचवाचकः ईप्सितत्वं च्वात्पर्यव्यापारजन्यफलश्रयत्वम् तच्च फलमकृतं धातुवाच्यमेव प्राप्तामिति न नियम इति यदा स्पष्टं भाल्थे
च्छजन्यसीकारस्यविवक्षातदाकर्तृरीक्षिततममिति कर्मत्वाप्राप्त्या शेषेष्वीक्ष्यादिस्यसहस्रारम्भः पुष्पेभ्यः स्पष्टयतीति वाक्वातुष्यसम्प्रदानेकादृच्छे
तिबोधः यदातुविषयत्वावच्छिन्नेच्छानुकूलव्यापास्यस्पष्टहानुवाच्यत्वविवक्षातदाफलतावच्छेदकविषयतासम्बन्धेन प्रकृतधात्वर्थप्रधानव्यापारज
न्यफलाश्रयत्वस्यपुष्पेभ्यः सुसत्त्वालुष्याणाङ्कर्मसंज्ञाभवति पुष्पाणि स्पष्टयतीति एतदेवाह मूलैतेनेति किंसिद्धमित्याकाशायामाह स्पष्टणीय इति ।

स्थितमिति हेत्वाजीयग्रन्थदृष्टिशेषः ॥

तत्र हि उभयबाधकत्वोक्ताः । स्पृहत्रस्य निर्वकाशत्वमभिप्रेतम् । तच्च न युक्तम् । यदा इच्छाया एव धातुवाच्यत्वविवक्षा धात्ववाच्यस्यैव फलस्यैव विवक्षितत्वात् । तदा कर्मसंज्ञायां अत्रापि शेषषष्ठीबाधकत्वेनास्य चारितार्थोदित्याह । शेषत्वविवक्षायां मित्यादिना । अभिमान इति यथा मानुशब्दार्थेऽस्य कर्मत्वेऽपि तस्य सम्बन्धि-
त्वेन विवक्षायां मानुः । सारनीत्यत्र षष्ठीभवति तथा स्पृहत्रस्य शेषषष्ठापवादत्वेऽपि सम्प्रदानत्वात् विवक्षायामेव प्रयोगस्य निर्वोद इति विभा-
क्तिविपरिणामकत्वं न मन्यामि स्येति द्वीजम् । शुद्धदुर्देष्टव्यं क्रोधादीनामेतत्सूत्रघटकात् स्वर्थोनामेष्वङ्गः कोपप्रभवानामेव ग्रहणस्याभिप्रेतत्वेऽपि सामग्रीवे-
जास्याद्वैजायमतस्तेषां स्वरूपमाह । मूले क्रोधाः । मर्ष इत्यादिना । प्ररूढ कोपः । आधिक्यस्य प्राप्तौ । यदस्यार्थः । अपकारः । दुःखजनिका क्रिया गुणविषये ॥

शेषत्वविवक्षायाम् चारितार्थ्येन कर्मसंज्ञाबाधकत्वयोगोन्नाह । संप्रदाने इति बाहुल्यकादिति भावः । व्याख्येयमिति षष्ठापवादत्वाच्चे-
षत्वविवक्षाकर्तुर्मशकैस्त्यभिमानः । अमर्ष इति वाक्चक्षुर्गदिविकारानुमेयः । रूढकोप इत्यर्थः । अपकार इति अपकारविषयेच्चे-
त्यर्थः । असूहनम् । उत्कर्षविरोधिधर्मोपायानुक्तलो व्यापारः । गुणेषु गुणविषये दोषारोपः । दोषत्वारोपायानुक्तलो व्यापारः । अकर्मक-
त्वादिति क्रोधाज्जन्यफलस्यैव दत्तौ दोसस्त्वपि तस्य धात्ववाच्यत्वादिति भावः । द्वितीयेति तत्प्रयोजिकावर्मसंज्ञेत्यर्थः । प्राथमिकेति

गुणान्तकविशेषे दोषत्वारोपः । दम्भादिकृतत्वारोपः । फलस्य दुःखस्य तस्य फलस्य धातुवाच्यत्वेऽनुसर्गकर्मकत्वं स्यादिति भावः । मूले सकर्मकत्वादिति । उत्कर्ष-
विरोधिधर्मोपस्य विशेष्यता सम्बन्धेन व्यापारवैयर्थ्यादिकरण्यदाहः । सकर्मकः । द्वितीयस्तु स्वीयविशेष्यता अप्रयुगवत्त्वस्य न्येन तादृशोपात्तकफलव्या-
धिकरणव्यापारवाचकत्वात् सकर्मक इति भावः । द्वितीयाप्राप्नोति मूले उक्तं चायुता । द्वितीया रूपस्य फलस्य संज्ञया विरोधाभावादिति तत्तदन्तर्ये योजकसंज्ञे-
यलक्षणमित्याशयेनाह । तत्प्रयोजिकेति । सर्वेष्वङ्गः कोपप्रभवानामेवैतत्संज्ञानिति तत्त्वमतश्चेत न स्पृहत्रकर्तृत्वेन त्रैतस्य सूत्रस्य प्रवृत्तौ न काचिस्त्विति । यत्र

तत्त्वेनेन कर्तृत्वविवक्षा मित्रापद्रव्यमिप्रायोपीत्यादौ यथा तत्रैवेतन्त्वारोपेण प्रयोगः ॥

यश्चातिशयोक्त्या विरोधोपपन्नो जनस्य समूलो भिदितं भार्यमीर्ष्यतीत्यादितन्नायकं कर्तुं कर्तुं नासहजं न्यतद्वर्गं विरोधिभार्या कर्तुं काष्ठं तदंशस्थिः सादिप्रो
जकज्ञाननुकूलव्यापारमवर्द्धय धात्वर्थ इति तत्र फलतावच्छेदकविषयतां सम्बन्धेन भाष्येयास्तादृशज्ञानाश्रयस्यात्कमेता द्विषधालुसुनकुधोदिसमानार्थकद
तितदर्थयोगेन सम्प्रदानसंज्ञा औषधन्देष्टेत्यादौ यथा अत्र द्विषधात्वर्थोवलबद्धः त्वसाधनताज्ञानजयोगोवलक्षणोऽप्रीतिजनकश्चित्तवृत्तिविशेषः स एवे
तिनकुधादिसमानार्थकता तादृशवृत्तिविशेषवानभितन्दनशब्दार्थः अतएव योऽस्यान्देष्टीत्यादौ तेन तत्त्वत्तस्य प्रवृत्तिः ॥ ३ ॥ राधोऽप्येयस्य विप्रश्नः सन् यो
योग्यत्सवन्धीविधिः प्रश्नस्तस्य सम्प्रदानसंज्ञा भवति मूलैः न्यमताप्यादनावसरे कर्मसंज्ञायाः प्राथमिकप्राप्तिः कथिता तस्या उपपत्तिमाह प्रश्नविषयेति
प्रश्नविषयशुभाशुभः पर्यलोचनमित्यर्थः पर्यलोचनं नु अज्ञानविरोधिज्ञानादनुकूलव्यापार एव प्राचीनोक्तकर्म त्वस्य प्राप्तिमुपपादयति प्रश्नविषयसू
पफलैति तच्च फलशुभाशुभरूपं तस्य शुभाशुभरूपफलस्य कर्मसंज्ञायादृशफलाश्रयत्वस्य क्लृप्तत्वादेव न्यते प्राप्ता तच्च फलनप्राधानीभूतव्यापारजन्य

राधोऽप्योः प्रश्नविषयपर्यलोचनमर्थः तत्र प्रश्नविषयरूपफलाश्रयत्वात् कर्मेत्वप्राप्तिरिति भावः इत्यर्थोऽप्युपगमेनेति तस्य प्राधानीभूतधा
त्वार्थप्रयोज्यत्वेन तदप्राप्तिरिति भावः कर्मत्वे प्राप्तिरिति भावः इत्यर्थोऽप्युपगमेनेति तस्य प्राधानीभूतधा
त्वार्थप्रयोज्यत्वेन तदप्राप्तिरिति भावः ॥ ६ ॥

यच्च फलमर्थो लोचनस्वप्नधातव्यापारप्रयोज्यत्वेन कर्मणोः शुभाशुभयोर्धोत्वर्थेनेपमङ्ग्रहादेतावकर्मकाविति भावः अतएव शब्दशब्दोऽकर्मकादेवेत्यु
क्तेः प्रत्याङ्ग्याश्रयः अत्र सोपसर्गशुधातोः प्रवर्तनजन्योऽस्युपगमोऽर्थः विप्रायगाप्तिरिति भावः आश्रुणोतीत्यादौ विप्रस्य प्रवर्तनान्वयित्वेन षष्ठीप्राप्ता
सम्प्रदानसंज्ञाबाधते विप्रसम्प्रदानकस्याश्रवणमिति बोधः अनुप्राप्तिरिति भावः अत्रानुप्राप्तिपूर्वकमृधातोः शंसनविषयकहर्षानुकूलव्यापारान्तकस्या
त्साहनमर्थः धात्वर्थे शसनाश्रयस्यानेन सम्प्रदानसंज्ञाविधीयते हेतुः कर्मत्वस्य प्राप्तिमुपपादयति शंसितिरिति शंसनसंज्ञादिना इन्द्रादिनिष्ठगुणाभिया
नम् तद्विषयो यो हर्षोऽन्तःकरणस्य वृत्तिविशेषस्तदनुकूलोऽन्वयनिष्ठाव्यापारः स एव प्राप्तीयते स च व्यापारश्चाध्यामोददेव्यादिशब्दप्रयोगरूपः शंसनविषया
कहर्षरूपलोचनकस्यासाहनं शंसितिरिति होतारिवर्तने होतारिभेदशुशंसितारिकर्मसामानाधिकरण्यात् सौतिवाच्यम् ॥

एवं च मुख्यकर्मत्वस्य शसितरिसत्वे च परिक्रयणे सम्यग्दानम् साधकतममियनुवर्तते लोकैधनशब्दस्य रूपकादौ रूढ्या प्रयोगस्य दर्शनादादिपदम्भू
लेऽभिहितं तत्सङ्ग्राह्यमाह आदिनेति शतस्य दानात्मकत्वापारद्वारा क्रयणक्रियाजनकत्वम् यदुक्तम् लो उपकारकत्वञ्चानेकधेति तस्यानेकधात्वन्द्
श्यति साक्षादित्यादिना साक्षादुपकारकत्वस्योदाहरणं यथा यदा विनिपरमसूले दर्शितमेवेति परमसूले दर्शितमेवेति परमसूले दर्शितमेवेति तत्त्वद्वो ब्रह्म
णो बोधकाः एतेन यत्र प्रकृतिविकृतिभावः सवतत्रानेन वार्तिकेन चतुर्थीति वदन्तः परास्ताः ॥ क्लृप्यत्यर्थे ग्रहणम् उच्यते अर्थः क्लृप्यत्यर्थे क्लृप्यते
उच्यते मानेऽर्थे वर्तमानाच्चतुर्थीति वार्तिकार्थः ॥ ॥ उच्यते मानार्थे वाचकमेवेति तद्वाचकाच्चतुर्थी सर्वत्रोदाहृताननुज्ञानात्तदर्थेय

प्रोक्ताहनेककर्मतयाऽन्वयः होतुश्च शसितस्यैवेति दान्वयः एवं च कर्मसामानाधिकरण्यात्कर्मत्वप्राप्तिरिति भावः धनादेति आदिना बुभुक्षि
तेऽन्नम् अनेकधेति साक्षात्परपर्यायेत्यर्थः ब्राह्मणायादौ न्यादौ तद्वैजो नोपकारकत्वेन तदुपकारकत्वं बोध्यम् ज्ञानात्मनेति आत्म
शब्दसहनिधिमपरो ज्ञानत्वेन परिणमत इत्यर्थः एवं च तस्यैव विद्वत्तिवाचकत्वाभावाच्चतुर्थी किंतु प्रकृत्या दिवत्त्वतीया ज्ञाने
त्वं विशिष्टरूपात्प्राप्तिर्भक्तिकर्तृकेति यावत् रूपात्प्राप्तिर्हि परिणाम इति भावः प्रथमेवेति भक्त्युपादानको ज्ञानरूपः परिणाम इति त
दा बोधः समासविधानादिति ॥ ॥ दिज्ञानस्वरूपस्य बोधकसहविव्रियमायावक्ते ज्ञानशब्दाच्चतुर्थीविवरणवाक्ये ज्ञानशब्दत्वेनेति कथमन
आह आत्मशब्द इति न हूनीति ज्ञानहनीत्यर्थः एवं च आत्मन् शब्दस्य धर्मपरत्वे च तस्य आत्मन् शब्दस्य ज्ञानत्वेनेति तीयार्थो वैशिष्ट्यमपरिणामो रूपात्
रप्राप्तिः तथा च यादृशो वाक्यार्थो धीमाह ज्ञानत्वविशिष्टेति सूलेपरत्वादिति चतुर्थ्यपेक्षेत्यादिः भक्तिर्ज्ञानद्वैत्यतत्त्वस्य भक्तिर्ज्ञानरूपः परिण
म इत्यर्थः भक्तिरन्तमनजन्य निदिध्यासनम् एतस्यैवाविद्या निवृत्तिरूपमुक्ति साधनब्रह्मज्ञानसाधनत्वस्य श्रुतिप्रसिद्धत्वात् यादृदेव विशिष्टका
रत्वात् प्रकारकज्ञानरूपा भक्तिसत्त्वाः साक्षान्नतत्त्वज्ञानसाधनत्वादिः लुपस्य रथैव सूलेषु भाषु भेति सुखदुःखेत्यर्थः भूतविकारः भूतानां विकारः ॥ ॥

यदिसमासेविधानाज्ञापकाद्विप्रशब्दयोगएवचतुर्थीतदाएवंमुखयोगीशोत्युनरुप्रभ्यासङ्गः निरगन्नाह चतुर्थीतदर्थेति हितशब्दार्थोत्रैषसाधनम् ब्रह्म
णायहितमध्ययनमित्यत्रचतुर्थ्यर्थः सम्बन्धस्तस्यहितपदार्थोक्तदेशदृष्टेऽन्वयः यतुचतुर्थीचाशिधीनिस्त्रेणविहितायाचतुर्थीतदनस्यसमासविधायकत्वे
नचतुर्थीतदर्थेतिस्त्रन्वयः तार्थमिति नज्ञापकत्वसम्बद्धतिगतेतत्त्वगडयति वृत्ताविति हितयोगादत्यत्रहितशब्दः मुखशब्दस्याप्युपलक्षणम् आशीरर्थो
प्रतीतिमुपपादयति आशीरर्थयोगाद्व्यादिना आशीरर्थकभूयादित्यादिपदयोगादन्वयः विषयस्यधनपुत्रादेः तदाश्रयस्य नत्सम्बन्धिनीदेवतादेः नचे
ति नहीत्यर्थः तथाऽन्वयः उद्देश्यविधेयभावेनान्वयः उद्देश्यविधेयभावेनान्वयभेदेनोपस्थितेः कारणत्वात् हरदत्तइति अत्राफचिबीजवृद्धौसर्वत्रोद्देश्य
विधेयभावेनान्वयद्वयनित्यमः लोहितोद्गीषाऽन्वयः प्रवर्त्तनीत्यस्यसोऽपीषाऽन्वयः इतिवाक्यबोधिनीक्षीयानुवादेनलोहितविधायकतायाः प्रा

चतुर्थीतदर्थेतिहितमुखयोगिसमासविधानाज्ञापकादित्यर्थः तदाह एवमिति वृत्तावाशीरर्थो प्रतीतेर्नचतुर्थीचाशिधीनिचतुर्थ्यो।
हितयोगीनिर्वाहः आशीरर्थयोगीचाशीर्विययस्यविधेयत्वंतदाश्रयस्योद्देश्यत्वंचप्रतीयेतेनच वृत्तौतथान्वयव्युत्पन्नइतिहरदत्तइ
तिदिक् नहिफलार्थेति यद्यपिब्राह्मणायदधीत्यादौब्राह्मणीयभोजनोपकारकमपिदधितद्वाराब्राह्मणोपकारकोतथापिफलेनाह
णहारानकोपियानक्रियोपकारः॥ १॥ हाप्राप्तत्वादप्यर्थोक्तचनेनसमसादयसिद्धत्वात् नचैवंसमितिचतुर्थीतदर्थेतिस्त्रस्यचतुर्थीचाशिधीनिस्त्रवि

हितचतुर्थ्यनस्यसमासविधायकत्वेनचरितार्थज्ञाप कालेक्तिरसंगतेवस्यादितिवाच्यम् चतुर्थीविधायकस्यतस्यस्त्रस्य हि आशीर्विषयत्रियान्वय्यथ
कात्रापिपदिकाक्रियाद्वारकेआयुष्यादियोगेयष्टीचतुर्थ्यावित्यर्थइतिउभयोरपि क्रियायामन्ययइतिदेवदत्तायमुखसूयादिमन्त्रदेवदत्तायेत्यनेनसहसुखमित्या
स्यसामर्थ्याभावेनसमासाप्राप्तेरिति नानेनयत्रचतुर्थीतत्रसामर्थ्यविधायकत्वात्तस्यस्त्रस्येतिचतुर्थीतदर्थेतिस्त्रस्यज्ञापकत्वोक्तियुक्तैवेत्याशयात् मूलैयतु

प्राप्तेतिप्रसादकतेत्यर्थः पृथोक्तास्तप्रत्यविरोधशङ्काभिरहर्तुमाशङ्कतेयद्यपिआदिनाथानक्रियोपकारःथानक्रियाकृतोपकारइत्यर्थः ॥

इत्याशय इति अनेनारुचिर्धनता तद्दीजनुयानक्रियाकृतउपकारः फलेविक्रयमक्षणादिकर्मत्वरूपः सम्यक्त्वेवेति न चैवतादर्थ्यं चतुर्थीन्यनेनैवचतुर्थी
 सिद्धेति प्रकृतसूत्रस्यैवार्थमिति वाच्यम् फलानामाह्वरणकर्मत्वेन द्वितीयाश्रयितेति ह्यधनार्थमस्यास्मान् ननु भाववचनघञादीनामादर्थ्यद्योतकत्वसूत्रान्नल
 भ्यतइत्यत आह भाववचनेति तत्समानार्थत्वात् तुमुन् समानार्थत्वात् अत्रार्थशब्देनाभिधेयवाची उभयोरपि भावाभिधायकत्वसुप्रसिद्धत्वात् कि
 नु प्रयोजनवाची एवञ्च तुमुन्पवादत्वेन तुमुन् समानफलकत्वमस्यैवोभयम् नन्वेवञ्च तुमुन् तत्र तुमुन् नैवतादर्थ्यं न्योति तमिति द्विधा विधातायेति
 चतुर्थ्यनुपपत्तिरत आह द्विधामित्यादित्येतेनैत्यस्यार्थमाह उतरेति विधानेयणयोर्नित्यर्थः तद्वद्योतनेति तस्य द्योतनेपीत्यर्थः तुमुन् नैति शिष्यः पूर्व
 इत्याशयः तुमुन्नेवेति भाववचनघञादीनां तुमुन्पवादतया तत्समानार्थत्वात् एवञ्च प्रथमापवादइदमिति भावः द्विधा विधाता
 यविधातुमिच्छतइत्यत्र विधातायेति तादर्थ्यं चतुर्थी विधातार्थेयद्विधानं तदर्थं च्छावतइत्यर्थः एतेनान्न तुमुना तादर्थ्यं स्योक्तत्वा
 ल्कथं चतुर्थीत्यपास्तम् उत्तरक्रिययोस्तद्योतनेपि पूर्वक्रियोस्तद्योतनात् कर्तुः प्राधान्यादिति एवञ्च तादर्थ्यं चतुर्थ्यास्तत्रा
 प्राप्तेर्नियमासम्भवइति भावः विभक्त्यर्थेति तादर्थ्योयदित्यर्थः इति चतुर्थी प्रकृतेति कर्त्तर्येति व्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् ॥ ५ ॥
 नित्येन विधानेनैव नित्यर्थः एवञ्च कर्तुः प्राधान्येन तत्र पाचकोव्रजतीत्यत्र विशेषणविशिष्टस्य विभक्त्यर्थेनैव विशेषणस्यान्यथास्त्वैवत्याशङ्क्य कारणायोगात्सम्भ
 ले गुणीभूतेति एतेनैकविशेषणत्वेनोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणतया न्वयकाङ्क्षेव नास्तीति सूचितम् इति चतुर्थी विवरणम् कर्त्तर्येति प्रयागात्ता शीङ्च्छतीति य
 त्रप्रयोगस्तत्र गन्तव्येति व्याप्तिरित्यर्थः प्रकृतेति शाल्वर्थस्य विशेषणमन्तश्च शब्दप्रयोगाधिकारकालिका विवक्षाविषयत्वमननुततइतुवाच्यत्वेन प्रसिद्धत्वम
 यनुप्रकृतेति धातोर्विशेषणमिति तत्र अयादानमुन्प्राणिकारकाणि बाधन्तइति भाष्यकारोक्तिविरोधापर्यन्तः तथा हि धनुषा विध्यतीत्यत्र यदनिःस्रणपूर्वकव्यधने
 धातोर्दत्तिसदाधनुषोनिःस्रणवधिवाद्याप्रापादानमंक्षाब्धाधिलब्धधनस्य त्रिकरणत्वेन विवक्षितत्वात् त्रिकरणसंज्ञाभवतीति भाष्योक्तिः सङ्गच्छतेयदिहा

धनुर्विध्यतीत्यत्रयादृशव्यापाराश्रयेन तस्य कर्तृत्वमवतिता दृशव्यापारस्य कर्तृत्वोपपत्तये व्यधृधातुवाच्यत्वमावश्यकं व्यापारद्वारिवकरणवस्य
वाच्यताया तदनाश्रयत्वस्य धनुष्यभावेनापरादानाप्रसक्त्या भाव्या सङ्गतिः स्पष्टैव ॥३॥ नन्वेवङ्करणं संज्ञावत्कर्तृसंज्ञा व्यपदानं संज्ञायावाधिकाभविष्य
तीति सत्यन्तविशेषणव्यर्थमेवेत्यत आह अन्यथेति सत्यत्ताभाव इत्यर्थः इयम् अपादानं संज्ञा अपवाद इति अपायेत्याकाकनद्रूपत्रियाजनकमित्य
र्थापत्त्या विशेषविहितत्वेनेति शेषः ननु कर्तृसंज्ञा तर्हि निरवकाशा स्यादत आह कर्तृसंज्ञात्विति कर्मणीति प्रयागात्वा शीङ्गन्वतीति यत्र प्रयोगस्तत्र का
श्यामतिव्याप्तिरित्यर्थः तदुपपत्तेति धावनाश्रयवैयप्यत्वात् धात्वर्थेनाश्रयत्वस्य तत्सत्त्वादिति भावः तदनाश्रयत्वादिति नि एकस्य मेव स्यादादानत्वेन विव
क्षितस्य कर्तृत्वमिति निष्ठगम्यनाश्रयत्वस्य सत्त्वादित्यर्थः गतोतत्वं विशेषणान्देयमित्यत्र तात्पर्यम् नन्वेवमपि निवृत्तभेदस्यैवापसरणस्य स्रुधनुनाप्र

अन्वयाकर्तृसंज्ञाया इयमपवादस्या त्कर्तृसंज्ञातुपचर्यादियोगेन रिता र्था कर्मणि ग्रामेऽतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यम् अवधित्वं
न विरुध्यत इति तदुपपत्तिरित्यानाश्रयत्वादिति भावः न विरुध्यत इति तदनाश्रयत्वादिति भावः अतदवेषादिति न द्वातूपान ॥ २ ॥

प्रियादनात् धातूपानगत्यनाविष्टत्वमस्मादिति नवैतिङ् नान्येकशेषारम्भं प्रयोजयन्नि क्रियायाश्च कत्वादिति भाव्यकारोक्तेः द्विवचनत्वाश्रयगतभेदगो
पेण भवति एवञ्च प्रकृतैक्यमपादानं संज्ञेति चेन्न आत्मानमात्मन विस्तीर्यादावोपेतभेदेन कर्मत्वकर्तृत्ववयस्य रश्मिद्वेषात्तयो रपादानत्वं ङु कर्तृत्वमेव
शब्दोपानयोरिति शब्दभेदात् क्रियायाश्चापि भेदात् अतएव चैत्रमैत्रावत्योन्यमाश्लिष्यत इत्यत्र योः कर्मत्वस्य सिद्धिरित्यथापत्त्वात्कर्तृसंज्ञैव स्यात् श
ब्दासिद्धिस्तस्यैव हि सर्वत्रार्थस्य आनम् न सोऽस्ति प्रत्ययोलोकेयः शब्दानुगमादहं ति ह्युक्तेः उक्तञ्चैत्रादिना प्रतिपादितं ह्युक्ते रय्यत्रैव तात्पर्यम् अतदवेषादि
ति पाठे विभागस्तच्छब्देन परामर्शः सङ्गतिरत आह तद्वातूपानेति प्रकृतनधातूपानेति यथः गतिशब्दः स्तुतिषु विभागानुक्तात्कर्तृनिष्ठ क्रियायावोधकः द्विवि
त्तुध्रुवमेव तदवेषादिति पाठस्तदा तच्छब्देन यद्विप्रकृतनधातूपानगतिरिव परामृश्यते तदाकर्तृरिति तस्य सत्त्वन्तु वत्वस्य सस्यादङ्गुत्तुध्रुवत्वस्यानिरुद्धत्वात् २३४

यदि विभागस्तच्छब्दार्थस्तदा तस्योभयवृत्तिर्वादीति प्रसङ्गेन वारित्वं न आह तन्मात्रेति तत्र दार्थ्यमाह विभागमात्रेति मात्रपदेन गतेर्निर्गमः अचलस्य गमा
देः त्रिधा नाविश्वानुसृष्टमेव अश्रान्तिरित्यत्राशेष्यद्विभिन्निधाश्रयत्वात्तथापि पतथापनगत्याश्रयत्वात्सीति ध्रुवत्वमस्तमिति भावः अत्रेदं बोध्यम् ॥
एवं व्याख्याने माथ्यसम्भनध्रुवपदार्थस्य कस्य वतथाहि तत्र तस्मादश्रान्तिः धावतोऽश्रान्तिरित्यदावश्वध्रुवत्वाभावमाशङ्क्य प्रौढ्यमविवक्षितमत्रयतः स
तोयविवक्षामवति अलोभिकाण्डका अनुराकनेति असतश्च विवक्षाभवति समुद्रः कुण्डिका विन्योर्वदितकमिति असतश्चेत्यादिनिदर्शनार्थमुक्तान्तरस्य
प्रकृतेरुपयोगः सतोयविवक्षेवतु प्रकृतीपयोगि तत्र कैयदीकस्या ध्रुवत्वस्याविवक्षान्तदा व्यासद्विः तैः हि तस्मादश्रान्तिरित्यदावश्वध्रुवत्वापदानावसरे
अचलन्ध्रुवमेकरूपस्य ध्रुवपरिस्थेध्रुवताना सीत्युक्तम् अनेकार्थत्वादातु नाना सपूर्वकपरिस्थेन्नेत्रमिर्वर्तन इति नाश्वस्य ध्रुवत्वमनवाः प्रौढ्यस्याविवक्षितत्वं
दित्यादिना समाधानावसरे प्रौढ्यमपययविषयमाश्रीयते अपायययदना विषुत्तदपयय ध्रुवमुच्यते देवदत्तकर्तृकेपाति तस्मात्तथाप्यश्वस्यापययविशभावद् ध्रुवत्वम

॥ गन्धनावे शादित्यर्थः तदा वै शादिति पाठे तन्मात्रावे शादित्यर्थः ॥ ॐ ॥

एतन्मैयटप्रदर्शितरीत्या सुलेप्युक्तम् तत्र पतथाचर्थव्यापारानाश्रयत्वस्य तस्मादश्वसत्त्वाद् वत्त्वमिति यदि ब्रूयेत दाऽप्रौढ्यमश्वेनास्तेवेति सतोयविवक्षेत्यसामु
तिः स्पष्टैव किंच सिद्धानेपि ब्रूयते न्युवत्त्वमेव वक्तव्यं न च नोक्तमिति भाव्ये न्यूनतापत्तिः तस्मात्प्रकृतत्वे ध्रुवपदार्थोऽवधिभावोपगमाश्रयत्वे सति तदस्य व्याधि
वोपयोगि व्यापारस्यानाश्रय इति अपायः विभागाजन्यसंयोगानुब्रूलोऽवधिसाकाङ्क्षागति विशेषस्य अतस्त्वगतिर्विना त्ववधिनानापाय इति कथ्यत इति ह
रिणाप्युक्तम् अवधिना विना गतिर्नापाय इति योजना अवध्यन्वययोग्यविभागा नुब्रूलत्वं विना गतिर्नापाय इति तदर्थः एव च तत्रास्य व्याधिचोपयोगि त्वभिप्रा
येण तस्मादश्रान्तिरित्यत्राव्याप्तिराङ्का सदपि तस्मात्सोपयोगि त्वनविवक्षितम् यतः प्रवीणास्त्वत्तादपि न प्रतन्यतोऽपवोपयोग्यमेवावधिचोपयोगि व्यापारपदेन वि
वक्षितम् हरिकारिकायामतदा वै शादित्यस्य तदा वै शादिविवक्षणादित्यर्थः अपादानत्वं शक्तिमानवध्यवधिमहावस्य समन्वयश्च पञ्चमर्थः दयज्वशक्तिः प्रकृत
भावश्च विभागाश्रयत्वसमानाधिकारणा अतोयत्रापादानस्य सतानत्र विभागोपि धात्वर्थः अन्यथा यत्र दृष्टमजहदपि पर्णं स्मृमिस्त्वशक्तिरत्र दृष्टस्य पर्णेभ्यत

अत्र स्याद् वस्तुतदिति ननु दृष्टान्त्यर्णयतीत्यत्राद्यो देशसंयोगानुकूलविभागो धात्वर्थस्तत्र विशेषणीभूतसंयोगस्य दृष्टादृष्टत्वादस्मावद्रूपतया ह संवे
ति एकैकविभागानुकूलस्तत्त्वमानाधिकरणो व्यापरो धात्वर्थः नन्वेवं विभागरूपफलाश्रयत्वं दृष्टस्य कर्मसंज्ञाप्रतीतित्यत्र आह कालिकेति न तदाश्रयस्य कर्मत्व
मिति एवञ्चातुर्यो गित्वावच्छिन्नविभागानुकूलो व्यापरो धात्वर्थ इति भावः वस्तुतस्तु कर्मत्वस्य प्राप्तिरेव नास्तीत्याशयेनाह विभागजन्यसंयोगेति ए
व च पञ्चम्यर्थस्य विभागे न्वयः फलत्वत्वं संयोगस्य नतु विभागेत्येति न कर्मत्वापत्तिरिति भावः ग्रामादायातीरादौ तु विभागजन्यो न देशसंयोगानुकूलो
आपरो धात्वर्थः दृष्टान्त्यर्णयतीत्यत्र तु विभागानुकूलस्तद्विधकरणो व्यापरो धात्वर्थः प्रतीयो गित्वा फलतावच्छेदकसम्बन्धः ननु निवृत्तेर्यत्न विशेषतया
तन्नात्रैलक्षणायामपि नायत्ना भद्रयत आह विश्लेषद्विती दौ द्वौ विभागद्वयर्थः तदुक्तस्माद्ये अयं योगः शब्दोऽवक्तुम् कथं दृक्केभ्यो विभिति चोरेभ्यः ।

विशेषणमिति वस्तुतौऽवध्यवधि मद्भाव रूपविभक्त्यर्थरूपसंवेधेनावधिक्षिपयोरन्वय इत्यन्यत्र निरूपितम् सा च क्रियाविभाग
या कालिका संवेधेन फलताश्रयेति प्रसंगवारणाय फलतावच्छेदकसंवेधस्य कर्मत्वक्षणे निवेशान्न तदाश्रयस्य कर्मत्वम् विभागजन्यसं
योगस्य धात्वर्थत्वाद् द्वैत्यन्यत्र विसरः निवृत्तीति विश्लेषेन्यर्थः इष्टापत्तिरिति शेषत्वविवक्षया कस्येति वक्षीत्यन्ये सस्वन्धिनीति ।

स्वायतदिति दृहतावदृक्केभ्यो विभिति य एवमनुष्ठः प्रेक्षापूर्वकारी भवति सपश्यति यदिमादृक्काः पश्यन्ति ध्रुवो मे मृत्युरिति बुध्या सस्माप्य निवर्तते त
त्र ध्रुवमपाये पादानमित्येव सिद्धम् चोरेभ्यस्त्वायतदिति य एवमनुष्ठः प्रेक्षापूर्वकारी मुहूर्त्तवति सपश्यति यदीमं चोराः पश्यन्ति ध्रुवमस्य वधवन्ध्या
नादिपरिक्षेपादिति स बुध्या सस्माप्य निवर्तयति तत्र ध्रुवमपाये पादानमित्येव सिद्धमिति एव च्चेदृशे विषये विभेत्यादयो भयपूर्वकानि दृष्टि रूपाथेनाह
णि कादित्यर्थो दुक्तमवति कस्य संयुगादित्येव मन्वयेभ्य हेतु विषयकत्वं जिज्ञासायास्य घृतयानलभ्यते इति संयोगे कस्य विभित्येवमेवावयः वक्षीतुं किं

या जनकत्वेना विवक्षयां सस्वन्धित्वेन विवक्षया च्चेत्याशयेनाह शेषत्वेदिति ॥ ६ ॥

इतिवदिति व्यतिरेकविषयेदृष्टान्तायम् ननु यदि प्रकृतिशब्दउपादानकारणमात्रपरत्वाहिनुत्राद्यमोदइमादुदहणानङ्गागतिरितिचेतयुत्रउपादानत्वोपेतिगृहाणकारकाधिकारोऽस्यपाठकरणेनयथानसूत्रजन्यशब्दबोधानुपपत्तिसौख्यैवार्थकल्पनाउचिनेतिभावः व्याख्यानादित्यर्थः ॥ ननु यदि कर्तारिच्छियतदापूर्वसूत्रादेकदेशस्यकर्तृपदस्यानुदृतिर्नस्तीतिचेत्येति लाघवमतआह जनिमाहचर्यादिति भावविवक्षितप्रत्ययान्नजनिशब्दस्योपादानम्पूर्वसूत्रेऽस्तीतिनमुल्यलादित्यर्थः प्रथमप्रकाशइति हिमवतोगङ्गाप्रभवतीतिभाव्योदाहरणान् सूत्रेप्रशब्दोपादानाच्चहितमवदपादानकोगङ्गाकर्तृकाः प्रथमप्रकाशइतिबोधः भाव्यरीत्यातुहिमवतीनिः सरमाणागङ्गाप्रकाशतद्विबोधः स्ववत्तस्यगम्यमानार्थत्वादप्रयोगद्वयुक्तानदुक्तंउच्चारितस्यैवशब्दस्यप्रत्यायकतायाभाव्यकारसंस्मृतत्वात् अतएवपदजन्यपदार्थोपस्थितिः शाब्दबोधमप्रति हेतुरितिनेयायिकानाव्यवहारोऽतआह तदनेनेति ल्य

दृष्टिमतेकारकइत्युपेतिप्रकृतस्यकारणसामान्यवाचिनोनिर्द्धारणसंप्रत्ययस्यान्वयोऽसम्भवीनहिकारणानांमध्येउपादानकारणमिति वक्तारणानामध्येकारणमिति सम्भवति भावेद्विविति व्याख्यानाज्जनिमाहचर्याच्चेतिभावः प्रभवतीति प्रभवनमत्रप्रथमप्रकाशः सूत्रेभवनमर्थेतदेव अप्रयोगइति तदन्तशब्दाज्ञानेपितदर्थज्ञानेइत्यर्थः ॥ ॥ वद्वैत्यर्थः तदर्थज्ञानस्योपायमाह यथेति तथाप्र

कृतेपीति प्रामादयेक्षत इति समुदायस्य प्रासादकर्मकपूर्वकालावच्छिन्नाग्रेहणकर्तृकार्त्तकान्तदुत्तरकालिकस्मैक्षणमित्यर्थे शक्तिः एतच्छब्दमेवान्वशक्तिग्राहकस्य तन्तुल्यवनस्य साक्षात्प्रयोगस्तन्तुनपञ्चमीलोपग्रहणत एतत्तन्मन्वय्यी ल्यवन्तार्थे श्रियायाः कर्म अधिकारणव आसुनायेक्षत इत्येतस्मादासनाधिकारणकपूर्वकालावच्छिन्नापेवेश नकर्तृकर्तृकान्तदुत्तरकालिकवर्तमानस्मैक्षणमिति बोधः यत्र यत्रानेनपञ्चमीतत्रमवनेफलेश्चोपायानीत्यत्रैवबोधप्रक्रियेति सूचयितुमाह एवमिति तस्माद्व्याप्तात्मककर्मकाद्वरणफलकं यानमिति बोधः तादृशार्थे फले श्चोपायानीत्यस्य शक्तिः निर्मीयमाणा ध्ववाचिनः शब्दस्य पञ्चम्यन्नेनार्थद्वारायोगस्तस्य स्वरूपमाह तदर्थेति परिच्छेदपरिच्छेदकाभावएव स्वस्वम्पद्विनिभावः ॥ ५ ॥

कार्तिकाः प्रभृत्याग्रहाणी मासदतिभाष्येण प्रभृतिशब्दाभावेऽपि न दर्शयन्मात्रेण यच्च सीभवतीति वचनस्य बोधनात् अव्यथा तादृशस्थले न स दास्यते
यच्च स्यैव च नारम्भस्यावश्यकत्वेन प्रत्याख्यानासङ्गतिः स्यैव यत्र तु न तदर्थस्य समातित्रुन पञ्चमीत्याशयेनादीत्याद्युक्तमिति भावः प्रकारः सादृश्यम् आर
भ्येन स्य गृहीत्वैति यत्रार्थस्तत्र ग्रहणकर्म वाच्यकालिनीयैव भवति आहुपूर्वकाद्रमधानी सादृशोऽर्थो दायत इति क्रियायां योगसत्त्वात् यत्र तु प्रभृति
शब्दस्यैव प्रयोगस्तत्र न द्वितीया क्रियायोगमावाताः अन्यत्र शंखरादीकुत्र विशेषणं शब्दस्य पेक्षायामाह तेन विनेति तद्वाहित्येन त्वाहित्यस्य विशेषण
णां शब्दस्यैव ॥ प्राचासुक्तिदुःखरडयति यन्विनि आदिना प्रतिदानपरिग्रहः प्रद्युम्नः दक्षाम्नामिति अत्र प्रतिशब्दः प्रतिनिधिर्यथाः तत्र प्रतिनिपूर्वक

प्रमृतिश्चैतरेतुनपञ्चमीमानाभावादित्यन्त्रविस्तरः विशेषाणां शक्तुनेति तेन विनेति मर्यादानसहस्यमिविधि रिति दुइक्ता
विनिभावः अस्मादेव निर्देशादिति यत्त्वेन न सूत्रेणैवेति तत्र एतदुद्धृत्वा भूतप्रत्ययाप्रतिनिध्याद्यर्थकत्वाभावेन कर्मप्रवचनी
यत्वाभावात् उपादीयतइति अस्ययदत्यादिः दत्तस्य तत्तुल्यमुल्यादेः प्रतिनिध्यात्तनपराद्व्यादानम् ततोयेति हेतुहर्तृनीयत्यर्थः॥
हरद्वजग्रन्थेइति भाष्ये तु न दृश्यते इह अगुणेश्चि यांचयत्र मन्निर्हितेवेति उभयोः समुच्चयस्तु व्याख्यानादिति बोध्यम् ॥ ६ ॥

धानोः कर्मणि किप्रत्ययः प्रतिदानशब्दे च भवेत्युद् एव च्चयत्सस्वधिनीयेतेतत्सद्युक्ताय च्चमीति सूत्रार्थः उपादीयते इति साकाङ्क्षमनञ्चाह यदिति यद्दत्तनस्यैव प्रतिदानम् अतस्तस्य विनष्टत्वादतच्चाह ननु स्येति मूल्यादेशित्यादिना तत्सदृशत्वत्तरणमिदं ग्रहः कर्तृकारणयो रिति सूत्रविहितमस्तीत्यापवादत्वं त्रसमावतीयाशयेनाह हेतुवृत्तयेति हरदत्तद्वयनेन सूचितान्तराच्चिप्रकटयति भाष्येति इहेत्यस्य स्त्रियामित्येवार्थ इति त्रसमावराणायाह अगुण इत्यादि ॥ एवञ्च तादृशवार्तिकनिर्देशात्सत्रेयद्विशेषणद्वयद्वयाधिकमिति काल्यनीयमिति भावः ननु सन्निहितत्वाद्ध्वनीयायास्वसमुच्चयः स्यादत आह उभयोरिति व्याख्यानादिति अन्यतरस्याद्द्वहणसामर्थ्याच्चमीभविष्यतीति भाष्योक्तिरुपादित्यर्थः ॥

अधिकरणे विभक्तिचतुष्टयस्य वक्ष्यमाणत्वादाह प्रातिपदिकार्थइति विशेषणत्वमिति अभेदेनेति शेषः एतच्च सत्त्वज्ञाचक्रं यत्रास्ति तत्र सत्त्व
वचनत्वव्यवहारः उदाहरणे इति ग्रामस्य दूरदूरेण वेत्यत्र दूरीनामस्यादिक्रियान्वयित्वेनासत्त्ववचनत्वमस्तीति भावः नन्वेवं सति सप्तम्या
धिकरणे चेति सत्त्वज्ञानस्यानुवृत्तावपि दूरादावस्यार्थित्यत्र दूरशब्दस्य देशविशेषप्रतिपादकतया सत्त्ववचनत्वात् अस्मीनस्यादत आह सप्तम्यधीति
अनुवृत्तेन अनुवृत्तेन दूरान्निकार्थेभ्य इत्यस्मिन् अस्य असत्त्ववचनेभ्यस्य व्याख्यानादिति आकरोक्ता इति दाहणाप्रदर्शनमूलकव्याख्यानादि
त्यर्थः क्रियायाद्रव्यत्वाभावेपि कथं तद्व्यस्योपपन्निरत आह एवमेवेति क्रियाया अद्रव्यत्वे च क्रियायां पदभेदेन विशेषणमल्यत्वावच्छिन्नं तद्वाच

सप्तम्यपीति प्रातिपदिकार्थमात्रे इति शेषः तद्विशेषकत्वमिति सत्त्ववचनप्रातिपदिकार्थविशेषणत्वमित्यर्थः दूरान्निकार्थेभ्यद्
त्यस्योदाहरणे क्रियाविशेषणत्वेनासत्त्ववाचितावोद्ध्या सप्तम्यधिकरणे चेत्यत्रानुवृत्तेन नास्य संबंधो व्याख्यानादिति बोध्यम् क्रि
यानद्रव्यमिति एवं च तत्त्वमानाधिकरणविशेषणत्वात् तत्त्वोक्तशब्दस्याद्रव्यवाचित्वमिति भावः तमनूद्येति प्राचांग्रथमनूद्येय
र्थः तदनुपपत्तिः असत्त्वानुपपत्तिः कदापि न हितभाववदिति वैधर्म्ये ह्येततः यद्वा यत्क्वापक्तु मित्यादि कदापि न हितभाव इत्यर्थः ॥ २ ॥

कस्यस्योक्तादिशब्दस्यासत्त्ववचनत्वमस्तीति भावः तमनूद्येत्यस्य व्याख्यातत्वं विशुभनूद्येत्यर्थइति भ्रमवार्णायाह प्राचा मिति असत्त्वानुपपत्ति
मिति विशेष्यद्रव्यमिति लक्षणस्य करणादिति भावः ननु कदापि न हितो भावः या क इत्यादावस्ति तत्र लिङ्गं सङ्ख्यायोगित्वमेवास्ति अतस्तत्र कथा
मसत्त्ववचनत्वमिति दृष्टान्नासंगतिरत आह वैधर्म्ये दृष्टान् इति एवं च या क इत्यत्र भवो घञ् प्रतिपाद्यो यथा द्रव्यवत्प्रकाशते तथा प्रकृतेनेत्यर्थः
कार्यः साधर्म्येपि दृष्टान्नत्वस्य सम्भवे वैधर्म्यपर्यन्तस्यानुचितत्वं मित्याशयेनाह यदेति अव्ययकृतो भावइति सिद्धान्तात्वादिति शब्दप्रतिपाद्यः।

क्रियाया यथा द्रव्यत्वन्न तथा धातुपस्थाय्यफलस्यापि तथात्वमस्तीति दृष्टान्तत्वं साधर्म्ये द्रव्यम् ॥ ६ ॥ ९ ॥

इत्यादाविनाउप्राप्तिकाआस्यन्नइत्यस्यपरिग्रहः प्रसिद्धस्यलंविहायप्रसिद्धप्रदर्शनमनुचितमिच्छाशयेनाह इदमुपेति मङ्गल्यामिति द्वित्वादित्यमि
 त्यादिः एकाल्पत्वनारोपितमस्यैव एकाक्रियेति भूवादिसूत्रस्य भाष्यात् तत्रैव क्रियाया मेव तदन्वयस्येति प्रत्ययार्थद्विवादीनामन्वयस्येत्यर्थः उपाप्लव इति तत्र हि
 प्रातिपदिकाधिकास्य प्रयोगजनकयनावसरं धातोः स्वाद्युयतिशंकाया अपवादस्तत्त्वदादिभिर्वाधप्रतिपादनेन निवारणे ह्यनेति इन्नानर्हिमाभूवन्निति परेणो
 क्तैकत्वादिकथेयुस्वादयोविधीयन्ते चेन्नानिङोक्तैर्यकावाद्यदिति क्त्वा उक्तार्थत्वाच्च भवित्यन्ति दावादयस्तर्हि निङन्तान्माभूवन्निति स्त्रियादावादयोविधीयन्ते।
 भवतिङन्तस्य स्त्रीत्वनिर्गोसीति भाष्ये उक्तमत्र दावाद्यस्तर्हि निङोक्तयामाधनाश्रयमङ्गल्यामिधायित्वत्वात् तत्रात इतलिङ्गमिधायित्व
 मपिस्यादिति भावः न च निङन्तस्येति क्रियाप्रधानत्वादास्यातस्य क्रियायाश्चात्मभूतत्वात्त्वधर्मण लिङ्गेनायोगः न च द्रव्यधर्म लिङ्गः ग्रहणयोग्यत्ववियतत्वाच्च द्रव्य
 कीनामिति भाव इति अत्र भाष्यकृतानिङन्ताद्वादिशङ्कायाः स्त्रीत्वेन योगभावेन यथा वारणङ्गुः तत्रातिङन्तान्मुदुयतिरपि सङ्गायोगभावेन न वारिना किन्तु निङाङ्गुः

इत्यादावेति इदमुपलक्षणमापचतीत्यादावपिकारकगतसंख्याक्रियायामारोप्यतत्रैव तदन्वयस्य उपाप्लवे भाष्ये उक्तत्वात् पचतीत्यादाविति प
 श्यसुगोधावतीत्यादिशब्दार्थः ॥

त्वादिति रीत्यावारितानेन साधनाश्रयसंख्यासम्बन्धयोग्यता निङन्तवाच्यक्रियाया अस्तीति धनितम् तदुक्तं हरिणा एकत्वेपि क्रि
 याख्याने साधनाश्रयमङ्गल्यामिधेते न तु लिङ्गः स्यात् भेदस्तत्र तदाश्रय इति भाष्यपदीषोदीति युक्तम् अत्रैतत्स्वरसात्साधनगतसंख्यायाः क्रियायामारोपेण निङर्थसंख्या
 याः प्रह्लादर्थ एवाव्ययः आरोपस्तूलाया च कतुर्येकात्त्वप्रीतिः शब्दशक्तिसंभावाच्च स्वप्रकृतिकप्रत्ययबान्ध्यासाधनगतताया एव तस्यास्मात्तारोपः तेन भावेन द्विवचना
 पत्तिः यदा तु तत्र प्रकारान्तरं मङ्गल्यावगमस्तदा भावेपि बहुवचनं भवत्येव हतशायिकाः शय्यन्त इति यथा अत्र हि उपमानवदुत्वाद्वात्वेर्थे बहुलवगानिः ॥ ३८ ॥
 न चैवंपचतः कल्पमित्यत्र द्विवचनापत्तिः संख्यायास्तिङोक्तत्वात् एकवचनमुदाधुत्वात्थमिति न दीधः तदपि प्रथमाया एव नात्यासा मनमिधानात् यदि सं
 ख्यायाः स्वप्रह्लादर्थकर्त्रीदावन्वयस्तदा स्त्रीत्वस्यापि तत्रैव स्यादिति वैषम्यं नुरुपपादम एतच्च भाष्यकृता सङ्गायाश्चाभावादिनिर्गोक्तद्विच्छार्थत्वादित्यभिहितमनतः ॥
 कल्पयते इति। एतेन प्रत्ययार्थसङ्गायाः प्रत्ययार्थकर्त्रीदावन्वयस्वीकारे प्रत्ययः ॥

प्रत्ययार्थः स्वसाभिभावरूपः संसर्गः विशेषः पुरुषः एतद्व्युत्पन्नविषयतासंस्पर्शानुरूपविषयताविशेषत्वाख्याविषयताच एतद्व्युत्पन्नपदार्थनिष्ठप्रकारतायास्वीकारादिति भावः विशेषणतायाः सम्बन्धावच्छिन्नत्वनिमित्तमादाह यस्म्यर्थसम्बन्धेनेति यतीराजपदार्थनिष्ठप्रकारतायामुभयानिरूपितत्वमतः सम्बन्धनिष्ठविषयताविप्रकारतानिरूपितेति गौणतत्त्वप्रकृत्यर्थस्यति प्राधान्यव्यवहारः भाव्यादीति समर्थसूत्रस्य भाव्यादीत्यर्थः यद्येति शेष इति सूत्रेण यद्येति विशेषणत्वेन विवक्षितानि विवक्षितानि मूले प्रधानादिति प्रधानत्वेन विवक्षितवाचका। तुरवशब्दादित्यर्थः उक्तमप्येति प्रकृतिप्रत्ययौ समर्थश्च तत्संयोगः प्रत्ययार्थः प्रधानमित्यायेनेत्यर्थः अयन्मायस्तिङ् नैव्यभिचरितोऽतो भावार्थः। माह प्रकृत्यर्थस्यैवेति अयमभावः यदा राजास्वामित्वेन पुरुषस्तु स्वत्वत्वेन विवक्षितस्तदा राजसम्बन्धी पुरुष इति बोधो भवति यदियच्छेषोपसंख्यस्य

षष्ठ्यर्थसम्बन्धेनेति भावः यत्तत्तदर्थशब्देन प्रत्ययार्थः संवंध इति तन्न तस्य संसर्गविधेयवभानस्य भाव्यादिसंस्पर्शत्वात् उक्तमप्येति प्रकृत्यर्थस्यैव प्रत्ययार्थे प्रतिप्राधान्यापत्तेरित्यर्थः राजसंबन्धी पुरुष इत्येव बोधादिति भावः शेषत्वाभावमुपपादयति पुरुष

क्रियेतत्तदा प्रकृत्यर्थस्य पुरुषशब्दार्थस्य प्रत्ययार्थनिरूपितप्रधान्यापत्तिरिति इदञ्च तूमाधानं षष्ठ्यर्थसम्बन्धस्य प्रकृतिः ॥ ६ ॥

रतया भानमस्युपेत्य यदितु यस्म्यर्थस्य संसर्गनयेव भानमप्यसम्मतमितितथैव स्वीक्रियते अतएव षष्ठी शेषे इति सूत्रमाख्येराज्ञः पुरुष इत्यत्र राजा। विशेषणस्य संसर्गविषय इत्युक्तमन्यथा सम्बन्धविशेष्यतया विशेषणतया बाह्यादित्युच्यते तदा पाह मूलेशेषत्वाभावाच्चेति पुरुषपदार्थस्य शेषत्वाभावादित्यर्थः प्रातिपदिकार्थमात्रवृत्तिरिति स्वार्थस्य प्राधान्यविवक्षायाम्नातिपदिकार्थमात्रवृत्तिः क्रियाविशेषणत्वविवक्षायाम्नात्कार्थकः एवञ्च प्रथमादिभिर्बोधान्न तस्मादनेषष्ठी इति भावः नैवमिति उक्तद्वेविध्यरहितः षष्ठी भवत्येवेति राज्ञः पुरुषस्य धनमित्यादौ यथा विशेषणा इति मुक्तशब्दे इत्यर्थः प्रकृतिनैव विवक्षिते इति शेषः प्राधान्ये चरितार्थत्वादिति एवञ्च प्रधाने घटद्वयत्र चरितार्थायाः प्रथमाया राज्ञः पुरुष इत्यत्र राज्ञ इति भार्गवचरितार्थत्वावच्छाविशेषण

षष्ठीवाच्यः सम्बन्धः स्वस्वामिभावादिः स च स्वस्वामित्वसमूहरूपएव न तु स्वत्वमात्रम् स्वामित्वगात्रं वा तस्यैकव्यक्तिभात्रहतिताया सम्वन्धत्वायोगात् सम्ब
 न्धो हि स्वन्धिया स्मिन्वाः उभयसम्बन्धी भवति न चोक्ता न्यतरस्य षष्ठीवाच्यत्वेऽपि तत्र आश्रयत्वं निरूप्यकत्वा न्यतरसम्बन्धेनोभयसम्बन्धित्वमस्तीति वाच्य
 म निरूप्यकता सम्बन्धस्य दृष्टान्तनियामकतयोभयत्र सम्बन्धवत्त्वप्रतीत्यसम्भवात् उक्तसमूहस्य वाच्यत्वं त्रुतस्य सम्बन्धमिन्नतया राक्षि स्वात्मित्वस्य स्व
 मुरुषे स्वत्वस्य सत्त्वमाश्रयतयेव वर्तत इति सम्बन्धित्वदृष्टान्तनिर्वाहः समूहस्यैव वाच्यत्वे यस्मादधिक्यस्य चैश्वर्यवत्त्वतस्तस्मात्तत्त्वमाश्रयमपि माध
 कनत्र हि अधिप्रसूदने पञ्चाला इत्यत्रानेन सूत्रेण ब्रह्मदत्तशब्दात्तदस्यास्यञ्चालशब्दात्कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति द्वितीयाप्राप्नोति अधिद्योत्यस्य ब्रह्म
 दत्तनिष्ठसम्बन्धस्य सप्तम्योक्तत्वेऽपि तद्द्वयो यस्य यञ्चालनिष्ठसम्बन्धस्यातयाऽसम्यक्तयादिन्युक्तम् उपपदविभक्तैरिति न्यायेन समाहितमिति त्वन्वयतः॥
 अतएव स्वस्वामिभावोऽवयवावयविभाव आधाराधेयभावः प्रतियोग्यनुयोगिभावो विशेष्यविशेषणभावादिः सम्बन्ध इति प्राप्ताणि कानां व्यववहारः सङ्गच्छते।
 हरिकारिकयाप्येतत्स्फुटम् तेन हि द्विषाण्यसौ परार्थत्वाद्गुणव्यतिरिच्यते तत्राभिधीयमानश्च प्रधानेऽप्युपयुज्यत इत्युक्तम् अत्र द्विषत्वकथनेन वृत्तिनित्या
 मकसम्बन्धेन सम्बन्धस्योभयवृत्तित्वमावश्यकमिति स्पष्टमेव असौ सम्बन्धः परं विशेषणत्वमर्थः प्रयोजनं यस्य तत्त्वादिशेषणतानि यामकत्वाद्गुणविशेषो
 षणतया विवक्षितेषु राजप्रभृतिषु व्यतिरिच्यते उद्धृततया प्रतीयते भेदेऽस्मिन्ति विशेषणतया यो विवक्षितस्तस्य सम्बन्धं विना विशेषणत्वा समवेन सम्बन्धा का
 उद्धृष्टाः सत्त्वानत्रैवोद्धृततया प्रतीयते विशेष्ये तु पदान्तरा समभिध्याहारैस्वप्रवृत्तिनिमित्तानि रूपितविशेष्यतया प्रतीयमानस्य न बहिर्भूतसम्बन्धाकाङ्क्षेति न।
 सम्बन्धस्य विशेषणतानि यामकत्वव्यवहार इत्याह तत्राभिधीयमानेन्यादिना प्रधानेऽपकारश्च पदान्तरसमभिध्याहारोऽस्मिन्तत्त्वस्य न्यावच्छिन्नविशेषणतानि रूपि
 तविशेषणतया भासमानत्वरूपएव सम्बन्धस्य द्विषत्वभावत्वादिति भावः एतेन राज्ञः पुरुष इत्यादी राज्ञ इति पदान्तरसमभिध्याहारोऽस्यैव पुरुषैस्त्वस्य प्रतीयते न च
 न्यथा राज्ञ इत्यादी सुपदान्तरसमभिध्याहारं विना न्यायाह तत्त्वस्य न्यासामान्यनिरूपितविशेषणत्वस्य प्रतीतिरिति राजनितादृशसम्बन्धैकादेशः स्वामित्वमवगम्यमा
 नमन्यथानुपपत्त्या पुरुषैस्त्वत्वमवगम्यत्यतस्तस्यातादृशसम्बन्धाश्रयत्वत्वस्वहिरङ्गमिति पुरुषात्राश्रयेव भवतीत्यवधेयम् ॥

पुरुषादिष्वप्येवमेव किन्नादिनिजिज्ञासाभवति सापुरुषद्रूपेणैव निवर्तते इति ॥ परमसूत्रेणैव वेद्युक्तं तत्र त्वयश्वीयदीदनाय गम्यते तदा
इयमपीत्युचितं तत्र विदमपीत्येवाचष्टे इदमपीत्यादिना नापूर्वं वचनमिति तत्र हेतुः स्वयत्तया नोपन्यस्त इति हेतुत्वाकाङ्क्षा नु व्यनयेत्याह शेषेष्वपि
ति ननु परमसूत्रे सार्थिबोजानीति मानुः स्मरति एधादकस्योपलुपकृतद्रव्यदाहरणा नियक्षीशेषद्रव्यस्यैवोक्ता निद्रदमनुपपन्नम् यक्षीशेष इति
सूत्राव्यवधानेन ज्ञोविदर्थस्येत्यादि सप्तसूत्राश्चाष्टाध्याय्यामाठात् तत्र ज्ञात्वा दीनां विशिष्य पाठात् तदाहरणस्यैव युक्तत्वात् किञ्चाव्यवहित
सूत्राण्युपेक्ष्य व्यवहितपूर्वस्य यक्षीहेतुप्रयोगद्रव्यादिसूत्रस्य धारणमप्यनुपपन्नम् यक्षीशेष इति सूत्रस्य व्याख्या नानरंजो विदर्थस्येत्यादिसूत्रव्या

॥ इदमपि कर्मादीनां संबंधसामान्येनान्वयविवक्षणासिद्धिं सत्त्वेण सिद्धत्वादिति भावः अष्टसूत्रीति
कृत्वर्थेति सूत्रं हृतिरीत्याधुनम् वस्तुतस्तत्र शेषग्रहणं नानुवर्तते मध्ये विच्छेदादित्यन्ये तेषां सप्तसूत्रीति बोध्यम् अनुवर्तते
इति अतएवाधीगर्थेति सूत्रे शेष इति वर्तते इति भाष्ये उक्तम् ननु तद्वत्तात्तु गमोक्तुसमासाभावः कुत इत्यत आह ॥

तथा चेति प्रतिपदविधाना यक्षीनसमस्य तद्वति वार्तिकवलात्तथा कल्पनेति भावः ॥ ॥ ॥ ख्यानस्योचितत्वादित्याकाङ्क्षायासाह ॥

मूले ज्ञो विदर्थस्येत्यादि इहेति सार्थियोजानीति द्रव्याद्युदाहरणवसर इत्यर्थः यथाश्रुतमूला संगतिपरिहायार्थमाह कृत्वर्थेतीति मूलासङ्गतिमे
वाह वस्तुत इति तत्र कृत्वोर्थेति सूत्रे मध्ये विवस्तदर्थस्येत्यादिसूत्रेषु अन्ये भाष्यकृताः तेषामिति भूत इति शेषः अतएव ज्ञो विदर्थस्येत्यादिसू
त्रेषु शेषद्रव्यस्यानुवृत्तिमर्वादेव तद्वत्तात् यक्षीशेषसूत्रसिद्धयक्षाः पुनर्विधानबलात् कुत इति यदि समासबाधस्यापि कल्पनात्तदालक्षणा
दयबाधः स्यात् समन्तेनैव कस्येव बाध इति लाघवमिति भावः तथा चेतीति इदं च तथा च वार्तिकमित्यत्र यस्तथा च शब्दस्य प्रतीकथाणमा

[illegible]

ननु मातुः स्मृतमित्यादावधोगर्थेऽद्यादिसूत्राणां स्पष्टनिर्णयसम्भवति स्थधातोः सकर्मकतया भावेऽक्तप्रत्यया सम्भवेन कर्मणि क्तो वाच्यः तेन च कर्मणऽ।
 क्तत्वादनभिहितत्वाभावादतत्राह आदिकर्मणीति आदिभूतव्यापारस्यातीतत्वेऽपि भूतार्थकस्य स्यादध्याहारार्थकस्य स्यादधिकर्मणिक्तः कर्तरीति तेन कर्तरीति
 प्रत्ययद्वयर्थः एव च कर्मणोऽनभिधानादस्येवाधोगर्थेऽतिसूत्रस्य प्राप्तिरिति भावः नन्वादिक्क्रियाया अतीतत्वेद्योतकप्रशब्दाभावात्कथञ्चनस्य प्राप्तिरत आह
 प्रशब्दमिति अनुदत्तादाविति अनुपूर्वादाथोतीरादिकर्मणिक्तः आदिना विदनादिसङ्ग्रहः एषु प्रशब्दाभावेऽपि अत्र दत्तं विदत्तञ्च प्रदत्तञ्चादिकर्मणि सु
 द्तमनुदत्तञ्च निदत्तमिति चेष्ट्यत इति भाष्यकारोक्तेरिति भावः प्रकारान्तरेणाप्यधोगर्थेऽतिसूत्रस्य प्राप्तिमाह कर्मण इति एतेन भाष्यप्रामाण्यादनुदत्तादा

आदिकर्मणिकर्तव्यत्रक्तः प्रशब्दं विनापि अनुदत्तादौ आदिकर्मवोधवदत्रापि प्रकारादिना तद्वैधसम्भवः एतेनानत्रकर्मणिक्ते
 कर्मणउक्तत्वादधीगर्थेऽप्यस्य विषयएवनाभावेतुक्तोदुल्लेभः सकर्मकत्वात् गत्याद्यर्थत्वाभावात्कर्तारिसदुल्लभइत्यप्यस्तु कर्मणः
 शेषत्वेन विवशायामविवक्षितकर्मत्वेनाकर्मकेन भवित्तस्य सुलभत्वाच्च यक्षीचेति चत्त्वर्थे एवं च तत्र समासाभावोऽपि फलमि
 ति भावः दुल्लभमिति अर्थशब्दस्य द्वितीयांतत्वेतु कर्मार्थमित्युचितम् प्रथमांतत्वेऽर्थशब्दस्य पुंस्त्वात् पुंसकत्वं दुल्लभमिति भावः

वत्त्वादिकर्मणिक्तः प्रकृतैतुक्तस्य तथान्वेसानाभावद्वयिरास्तम् उक्तरीत्या भावेऽक्तस्य सत्वेनादोषात् एव च तत्र कर्मवक्षी “कथंचिदिनि”
 निवेदे च ननु किं शब्दस्य त्रिविधत्वेन किमः क्लीबत्वं दुर्लभमित्यसङ्गतमतस्तदशयस्य कटयति अर्थशब्दस्येति अर्थश्चावः प्रकृतोदाहरणोऽर्थशब्दसमा
 नाधिकरणः किं शब्दः एव च्छार्थशब्दस्य द्वितीयांतत्वमप्यथमांतत्वावाच्यमुभयथाऽस्य प्रयोगस्यानुपपत्तिरिहासीति अर्थशब्दस्य द्वितीयांतत्वेन तस्मा
 न्नाधिकरणः किं शब्दोऽपि द्वितीयांतत्वमववाच्यः एव च्छकिमः क इति सूत्रेण कादेशे कर्मार्थमिति स्यादर्थशब्दस्य प्रथमान्तत्वेन तस्य पुंसकत्वात् पुंस्त्वान्ना
 न्नाधिकरण किं शब्दस्यापि पुंसकत्वात्तुपपत्तिः अर्थशब्दस्य द्वितीयांतत्वमेव यदितदार्थमित्यस्योपपत्तावपि किमित्यस्योपपत्तिर्निर्णयनीति ॥६॥

आद्यङ्कुं घुमिति सामान्यं नपुंसकत्वमगतिकगतिकम् किञ्च शब्दप्रयोगस्य स्वायत्तत्वादेव मयोगो न युक्तः कमर्थमित्यस्य वक्तुं शक्यत्वादिति भावः
अन्ये समासपक्षे लक्षणाभाव इति अत्र समासपदस्य बहुव्रीहिसमासपरमुत्तचतुर्थी समासपरम् आद्ये लक्षणाभाव इत्यस्य निमित्तपक्षोऽयं प्रयोग इति ला-
क्षणास्य प्रवृत्तियोग्यत्वाभाव इत्यर्थः समासे पूर्वपदार्थस्य यथगुणस्थित्यभवेन तत्र सङ्ख्याभावाभावादि निभावः नान्यः तस्य प्रवृत्तिरिति विज्ञेति ।
भाव एव प्रवृत्तेरित्युक्तत्वात् न ह्यसिद्धत्वात् लक्षणाभाव इत्यर्थः बहुव्रीहिसमासपक्ष एव दूषणान्तरमाह अर्थसङ्गतिरिति हरीशब्दायमाने हरिस्तत्र
गतस्तद्वद्गृहहरिहरीगतस्तदनन्तरं हरिरुदासीनः सम्पन्न इत्यत्र कस्य हरिशब्दस्य कोऽर्थ इत्यत्र नानार्थगतं तच्छब्दबोधयिष्यामि प्रायेणायमर्थोः ।

आद्यङ्कुं घुमं अने लक्षणाभावोऽर्थसंगतिश्च कोऽर्थः किमर्थमिति समासे सामान्ये नपुंसकत्वाश्रयणं चेति भावः तेनेति यत्तु सर्वं
नाम सूत्रशेषे भाष्यं भवतः सर्वनामत्वे तृतीयाप्रयोजनं सर्वनामसूत्रातीयाचेति तत्तु यथाश्रुतसूत्रमते अतएव सूत्रोपन्यासः ननु त
द्वलादिदं सर्वनामविषयकैयदादिविरोधात् हेतावित्यत्रोपन्यासस्य निर्वाजत्वापत्तेः श्रुतिवैधर्म्यं पंचम्यपीति अत्र सर्वविभक्तिः
यस्य तात्तसि रित्यन्ये चित्यप्रयोजनमिति ॥

॥ ११ ॥ गः बहुव्रीहिसमासे तु अन्यपदार्थस्य प्राधान्येन विविक्षितार्थत्वाभासङ्गतिरिति भावः ननु समासपदचतुर्थी समासबहुव्रीह्यन्यतरपरम् किन्तु कर्मधारयपरमत आह कोऽर्थः किमर्थमिति तीति विग्रहवाक्य समासार्थः समानार्थकत्वस्य न्यायसिद्धत्वा
विग्रहेऽप्युक्तस्य मत्वार्थपदार्थसमासे तु यद्यप्युत्तरपदार्थस्य प्राधान्यत्वापत्तिरिति विशेषविषयकारादित्यमित्ययं बहुव्रीहिरिति भावः चकारेण पूर्वपदार्थे यथक्ता
सङ्ख्याप्रतीत्यभवेन वार्तिकोदाहरणत्वात् सङ्गतिरपीत्यस्य सङ्गः भाष्यकर्ता हेतावित्यत्रेदम्यक्तिमिति यत्र सर्वनामोऽप्रयोगस्तत्रापि चेद्वार्तिकस्य प्रवृत्ति
स्तदा सर्वनामसंज्ञासूत्रस्य भाष्यविरोधः प्राप्नोतीत्याशङ्क्यस्मिहरति यन्मिति यथाश्रुतसूत्रमते वार्तिकाभावविशिष्टसूत्रमते अतएव यथाश्रुतसूत्राभिप्रा-
यकत्वादेव सूत्रोपन्यासः सर्वनामसङ्गतिरसूत्रोपन्यासः ततः पञ्चादिति नाथ्यप्रयोगस्यान्यथाप्युपपत्तिरित्याह अत्र सर्वविभक्ति इति मते प्रत्ययग्रहणञ्चिन्त्यप्रये

श. टी.
मै. र.
२४३

ननु प्रत्ययस्यातसर्थकस्य यत्र अत्र वणत्तत्र यथास्यादित्यस्य लाभार्थं आत्ययग्रहणमनु प्रजायशब्दस्यामार्थाच्छ्रयमाणत्वं विशिष्टप्रत्ययलाक्षणिकत्वा-
दिति चेन्न प्राक्प्रत्यवाग्रादिन्यत्र यक्षी व्यादतिः प्रत्ययग्रहणस्य फलमिति भवतावक्तव्यत्वेनान्यथा सिद्धम् अन्यारादिति सूत्रे दिक्शब्दग्रहणेनैव सिद्धेऽन्व-
नरपदग्रहणमतसर्थप्रत्ययान्तस्य दिक्शब्दस्य योग्या यक्षी विहितताः प्रत्ययार्थमिति पूर्वसूत्रेण च यैव सिद्धेः नच पूर्वसूत्रेण च नरपदग्र-
हणमदिक्छब्दस्यान्वृत्तरपदस्य ग्रहणार्थमिति कस्मान्न भवति संधाद्देवदत्तेनेत्यत्र देवदत्तशब्दात्तत्र च मीसिद्धिस्तत्र योजनम् अविव्यतीति वाच्यम् दिक्
शब्दसाहचर्यापूर्वसूत्रेऽन्वृत्तरपदस्य दिक्शब्दस्यैव ग्रहणत्वं न्यस्येन्यस्यास्य प्रयोजनस्य सत्त्वात् अतएवाह इदमत्रैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिति तत्र
हि अथ प्रत्ययग्रहणद्वितीयम् इहमाह तत्र प्राक्प्रत्ययवाग्राभात् अन्वृत्तरपदग्रहणस्यायेतत्प्रयोजनमुक्तं नान्यतरच्छब्दमवगुमिति कथितम् एन

इदमत्रैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् समानाधिकरणं बोध्यमिति ह्यधिकारात् परेण वासरूपविधिर्नैतन्न परेणेति तृतीयाततः परेण
शस्त्रेण वासरूपसंबन्धीनेत्यर्थः ततः परेण नायमनुवर्तते इत्यत्र सार्वविभक्तिकः शब्दस्ततः सिरिति बोध्यम् समुचीयते इति अ-
तः यक्षीपंचस्योरेवात्र विधानमित्यर्थः ननु यक्षीति विधीयते इति शेषः ॥ १ ॥ वत्तेन योग्याद्वितीयातस्यागृहादुत्तरेणास्स दीयमित्यत्रेति रोगो-

त्यस्य तृतीयातत्वं सूचनेन वारणवदन्यत्रार्थमिति प्रसङ्गः प्राप्ते सूक्ष्मरणाभूत्वात्तान्न ह्यतमिति न्यूनतास्य कथयन्नन्यत्राप्यतिप्रसङ्गवात्यति ह्यधिकारात् परे-
णेयादिनाऽपरेण शस्त्रेणेति सहति शेषः विनापितधीगन्तीयाद्वैदुर्नैतिवत्ततः परेण नायमनुवर्तते इत्यत्र परेणेति यद्यप्येन वत्तत्तथापि नास्दुःतिरि-
त्याशयेनाह तत इति अक्षयत्नादिति परममूलप्रदर्शितेन सनपेति विभक्तासूत्रेण यक्षस्तदित्यर्थः वस्तुतस्तेनपेति सूत्रे योगविभागी भाष्येन दृष्ट्या-
ते ततः परेणेत्यत्र न यक्षस्तत्तसिः किन्तु पञ्चभ्यन्तादेव पृथग्विनेति सूत्रं भाष्ये सम्वन्धानुवृत्तिप्रदर्शनावसरेष्वक्षान्तसर्थप्रत्ययेनाप्यारादिभिर्योग्यपञ्च-
मी एनयाद्वितीया अन्यारादिभिर्योग्यत्वमीति प्रदर्शितेनैव न च न्वेपि पञ्चम्याः प्रवृत्तेः अतः समुच्चयार्थकान्यतरस्याद्ग्रहणान्त्वस्यास्वस्वमुच्चयान्त-

रामः
२४३

मूले व्याख्यानादिति लक्ष्यदर्शनसूत्रकादित्यादिः विप्रकृष्टाधिपयञ्चमीसमुच्चोयतेननुषङ्गीद्वितीयाहतीयाहतिपाठः तथाचषष्ठाअप्यत्रसमुच्चोनिषेधइतिप्रतीयते
एतदयुक्तम् षष्ठीपदस्यसूत्रेणवसत्वादित्याशङ्क्यापरिहारायशेषभूयति विधीयन्तइतिशेषइति॥३॥स्यष्टप्रतिपत्तयेतदर्थमाहयष्टीद्वितीयत्यादिनातत्रविशेषमाह
तत्राद्योपाति आद्याषष्ठी नन्वेवमपिनिषेधप्रतियोगिविधानकर्मत्वषष्ठाअपिप्रतिपत्तितच्चायुक्तम्तूनात्किंनिरुद्धेणयष्टीध्यानस्यसत्त्वादतआहसमुदयेति ए
कसंखेपिद्वयोर्भावनित्रिजान्छिन्नाभावस्यसत्त्वादितिभावः मूलाशयश्चकट्यति अयस्मावदत्यादिना एवञ्चपक्षभेदेनोत्तरसूत्रमङ्गविषय्यमितिभावः अत्रदिवसदा
र्थस्यैवतत्रनाद्यइति विभाषोपसर्गइत्यत्रशेषइतिसम्बन्धेतिपक्षोनयुक्तइत्यर्थः समासाभावस्य तस्मिन्सूत्रेशेषपदसम्बन्धार्थेनैवसमासाभावस्यननुतस्यसूत्रस्यैव

षष्ठीद्वितीयाहतीयाअत्रनविधीयन्तइत्यर्थः तत्राद्योपानाश्रित्येसमुच्चयेइतिबोध्यम् समुदायविधानाभावेतामर्थम् उत्तरसूत्रद्वयेति अयस्मादः अ
त्रशेषइत्यस्यसंबन्धेविभाषोपसर्गइत्यत्रशेषइतिसम्बन्धेनउत्तरेनाद्यः दिवसदर्थस्यैवनेनैवसमासाभावस्यसिद्धत्वेनसूत्रवैयर्थ्योपपत्तेः नच
पक्षषष्ठीशेषइत्यस्यप्रवृत्त्यापक्षेसमासप्रवृत्तिः फलम् नोपसर्गइतिन्यासेनदिवदस्यनिषेधेशेषषष्ठासमासविकल्पेनरूपद्वयस्यसिद्धिः
तथाविभाषाग्रहणस्यतथापिदैयर्थीतनान्त्यः वेदेयि॥

॥ कल्पिकत्वेनयदानतस्यप्रवृत्तिसूत्रदक्षीशेषइतिसूत्रस्यप्रवृत्तिरितिताषष्ठीसमासप्रवृत्तिरितिफ
लमस्यैवेत्याशङ्क्यान्निगच्छेन्नचेति पक्षे विभाषोपसर्गइतिसूत्रप्रवृत्त्यभावपक्षे पूर्वशङ्क्यानिर्मुक्तोपायमाह नोपसर्गइत्यादिना विभाषापदेच्चाणोननिषेधवि
कल्पयोरुपस्थिति कल्पनापेक्षयानिषेधमात्रोपस्थापकोनकारो विभाषापदमनुच्चार्यतत्रपठनीयइतिभावः नचैवंसमिप्तोपसर्गदिवधानर्थकमेषिणेशेषत्वेनविव
क्षितेषष्ठीनेत्यर्थस्याभिव्यक्त्याषष्ठीप्रवृत्तिरेवतस्यादितिवाच्यम् अनन्तरस्येत्यनियेषोदिवदइतिसूत्रविकल्पस्याएवस्यादित्याशयात्ततथापि नोपसर्गइति
न्यासकरणेपि नचपदलाघवाभावः मात्रालाघवस्यसत्त्वात् नचैवदुक्त्यनायामपिसूत्रद्वयमस्यैवेत्युत्तरसूत्रद्वयारम्भादितिमूलस्यकागतिरितिवाच्यम् यणि
नियमितानुपूर्वकीर्तनसूत्रद्वयारम्भादित्यर्थात् नान्यदहति विभाषेतिसूत्रेशेषइतिनसम्बन्धतइतिपक्षोनयुक्तइत्यर्थः ॥वेदेयि॥ अयिनाब्राह्मणइत्यस्यसमुच्चयः॥

द्वितीयाब्राह्मण इति सूत्रस्य शकलम्ब्राह्मणे द्वितीयायाः सिद्धिरेवेति तदपि विभाषोपसर्ग इति सूत्रेण वसिष्ठोति निध्वनयितुमपिशब्दः ॥ द्वितीयायाः सिद्धिर्वा इति कर्तृकर्मणोरिति सूत्रं विहितपक्षबाधिका न्यादिः विभाषापदबाध्या निषेधः यस्याः साचाधुना कर्तृकर्मणोरिति सूत्रेणैव ननु द्विवदिति सूत्रेण द्वितीयाब्राह्मण इति सूत्रमाध्य द्वितीयायाः प्रवृत्तिः कर्मणः कर्तृत्वशक्तिमत्त्वेन विवक्षया न च न ददिव सदर्शयेत्यस्याप्राप्तिश्च शेष इत्यस्य सवन्त्या इति भावः ततः द्वितीयाब्राह्मण इति सूत्रम् उपसर्गो न चारणे विभाषोपसर्ग इति सूत्रायाः कर्तृकर्मणोरित्यस्य बाधनार्थस्य सूत्रस्यावश्यकत्वात् अप्रवृत्त्येति तत्र शेष इत्यस्या सम्यगेनाप्रवृत्त्यर्थान्न वैयर्थ्यस्य द्वितीयाब्राह्मणे इति सूत्रे इत्यादिः न च कर्तृकर्मणोरिति सूत्रस्य बाधनार्थमेवास्ति निवाच्यम् वक्ष्यमाणं प्रकारेण तिङन्ने एवास्य सूत्रस्य प्रवृत्त्या तत्र लादेशयोगेन लोका निनिषेन कर्तृक

विभाषोपसर्ग इति सूत्रेण कर्मणि द्वितीयायाः सिद्धिर्वादायाद्यरूपस्य तत्राभावाच्च द्वितीयाब्राह्मण इत्यस्यैवैयर्थ्यापेनेः न चान्निरुपसर्ग इति तीयाथ्य मिति वाच्यम् कर्मत्वं विवक्षया दिवदित्यस्या प्रवृत्त्या कर्मणि द्वितीयेत्येव सिद्धत्वेन वैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वात् न च द्वितीयाब्राह्मण इति सूत्रे शेष इत्यनुवर्तते न कर्मत्वा विवक्षया द्वितीयाथ्य मिति वाच्यम् विच्छिन्नत्वेनानुवर्तेत्युक्तत्वात् वक्ष्यमाणोदाहरणे कर्मत्वं त्वस्यैव प्रतीतेः श्रद्धाति बिंदुन प्रवर्तते इति पुनर्विधानं समासाभावायेत्यपि न वाच्यम् अतएव द्वितीयाब्राह्मण इति सूत्रे माध्यकिमुदाहरणं प्राप्तिर्दिव्यमिति पूर्ववर्णणेन सिद्धिर्दत्तं हि गामस्य तदहः सभायादी व्येयुरिति ॥ ॥ मणोरित्यस्या प्रवृत्तेः ननु द्वितीयाब्राह्मण इति सूत्रे शेष इत्यस्य संवन्धेन दिक्कृति सूत्रबाधनार्थमेव तदस्त्वित्याशङ्का

च्चिराच्छुन च द्वितीयेति द्वितीयाथ्य मिति शेषत्वेन विवक्षया मिति शेषः विच्छिन्नत्वेन विभाषोपसर्ग इति सूत्रेणैव ननु द्विवदिति सूत्रेण द्वितीयाब्राह्मण इति सूत्रमाध्यमस्यैव विवक्षया न च आह वक्ष्यमाण इति ननु कर्तृकर्मणोरिति समासाभावाद्ये तत्सूत्रमस्त्वित्याशङ्क्य रित्वा द्विवदिति तद्विदमिति तादृश लक्ष्याभावा इति शेषः अत्र हि गुप्यदर्शय न स्तो त्कार्ये भाष्यकारसम्भतिमाह अतएवेति कृत्यप्रवर्तनादेव भाष्यमिति दृश्यत इति शेषः पूर्ववर्ण विभाषोपसर्ग इत्यनेन अत्र लादेशयोगस्य संवेन न लोकेति निषेधस्य प्रवृत्त्या कर्तृकर्मणोरित्यस्याप्राप्त्या दिवदिति सूत्रस्य बाधनार्थमेव द्वितीयाब्राह्मण इति सूत्रमाख्यम् भवन्मते दिव इति सूत्रे शेषपदसंभवेन तस्याप्राप्त्या कर्म

येननेन द्वितीयायाः सिद्धाद्वितीयाबाह्याण इति सूत्रस्य भवन्मतेनैवार्थमिति भावः ॥ ३॥ भाष्यमात्रप्रमाणं हि नु कैयटोप्युक्ताथ प्रमाणमित्याशयः
 नाह दिवदति कैयटश्चेति प्रमाणमिति शेषः मूलैः न एव ह त्रिसूत्राभिर्युक्तं ननु पयन्नृतीयसूत्रस्यैतानुपन्यासमिति नत आह तृतीयस्येति एवञ्च हेमा
 नेन बुद्धिस्थाम्पूणां कीमुदीपापश्वेनेन आख्या यात्रसमाप्तत्वादुदाहरीति लो नानुपय निरिति भावः ननु हि त्रैलोक्येन समासस्याप्रसक्तत्वेपि तिङ्
 न्नप्रकृति ककल्यप्रत्ययान्तेन समासस्य प्रसङ्गः स्मेवेत्यत्र आह काल्यवाद्यन्तयेति न प्रयोग इति अनभिधायक इति प्रत्ययः प्रकृतसूत्रेशेषग्रहणासम्भ
 न्येभाष्यमपि प्रमाणमत्र हि हविषोः प्रस्थितस्य हविषः प्रस्थितं नेति वाक्तव्यम् यदा प्रस्थितं त्वेन हविषोः स्थितं तदा यक्षीन भवतीत्यर्थः प्रस्थितत्वेन
 विशेषितं यद् विस्तृता च कात्यानि पदिकान्न यक्षीति फलितम् इन्द्रादिभाष्यग्राहविवेकमात्रेऽथः प्रस्थितस्येव्येतदस्योदाहरणस्याप्ये अत्र छागमि।

दिवस्तदर्थस्येति नित्ययक्षीप्राप्नोतीति कैयटश्चेति त्रिसूत्राभिति तृतीयस्यैव दिक्वासुपन्यासोऽसूत्र्यः अप्रसक्तत्वादिति क
 त्याद्यन्तस्य तु न प्रैषे प्रयोग इति भावः उभयथा यक्षीतदभावौ इदं चाकथितं सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् अविवक्षितेति तद्विस्तृतेः पूर्वम
 विवक्षितेत्यर्थः यथा तु कर्मयोगो भवत्येवेति बोध्यम् ॥ १॥ त्यादौ द्वितीयादृश्यते यदि प्रैष्यद्वुवदति सूत्रस्य शेषत्वविवक्षाया मेव प्रवृत्तिस्तदाः

नेन वार्तिकेनेतत्सूत्राप्रवृत्तिसम्या दनेपियक्षी शेष इति सूत्रेण वञ्चादुर्वारेनेनोदाहरणासङ्गतिः स्पष्टैव न च वार्तिकारम्भसामर्थ्यात्तस्या अययन्निषेध
 इति वाच्यम् सामर्थ्यकल्पनपेक्षया शेषग्रहणसम्बन्धे एव लाघवमित्यत्र तात्पर्यात् उभयथा शब्दस्यैव भावबोधकत्वननुदाह्यास्यकारणमित्य
 र्थ इति सूत्र्यत्राह यक्षीतदभावो विति ननु परमसूत्रेण कर्मणि विवक्षितं इत्युक्तं तद्दृशी इष्टिश्च कर्तृकर्मणोरिति सूत्रेन दृश्यत इत्यत्र आह इदञ्चेति
 तत्र हि अथेह कथमपि तद्व्यवहाराश्वसुघ्नमित्याहो त्विज्जेताश्वसुघ्नस्येति उभयथा गणि का पुत्र इत्युक्तम् ननु कर्मयोगाद्यविवक्षा तदा कटमित्यस्य
 कथमयोगादित्यत्र आह तद्विस्तृतेरिति पञ्चान्न दन्प्रत्ययोत्पन्नत्वरम् कर्मयोगः ॥ ५ ॥

कदादिकर्मयोगः नन्विहकटस्थः द्वाप्रहतिहात्वात्तथोक्त्यानुकूलव्यापारप्रयोग्यफलाश्रयत्वमस्यैवेति कार्यश्रीकटस्थद्वान्नभवति हाद्वहणेन तद्दिने माह
दित्यस्य च कथं लाभ इति चेदित्यम् प्रकृतं नृत्तभाष्ये धातोर्द्वये प्रायया विधीयते तिङः कृतश्च नृत्तकान्प्रयोगिद्वयतेतिङ् प्रयोगे प्रतिषिध्यते इत्यनेन कर्मत्वे
स्य धात्वर्थनिरूपिततया परिशेषाद्वादनयोग्यवक्ष्यते विध्यतीति कट्टहणानर्थक्यस्य तिपाद्यकृतोयेकतर्कमेणीतत्रयथास्यातद्वितस्यैकतर्कमेणीतत्र
माहविति कृतपूर्वीकतम् मुक्तपूर्वीञ्चोदनमित्युक्तं न विवक्षितोऽर्थो लभ्यते अयस्यावः एतद्धतिविषय एव कर्म कस्यापि कृतानोर्द्वजधानाश्च कर्मणोऽ
विवक्षयाऽकर्मकत्वं स्याद्वात्माभाविप्रत्यये सति ततः समासतद्वितवृत्त्योः प्रवृत्त्यनन्तरुमन्त्रशक्त्यवच्छिन्नान्वयविवक्षासीति कट्टस्य तद्वितान्न शक्ति
ग्रहप्रयोज्योपस्थिति विषयक्रियानिरूपितकर्मत्वमेवास्ति न तु कट्टनृत्तशक्तिग्रहप्रयोज्योपस्थिति विषयक्रियानिरूपितकर्मत्वमिति नान्यवक्षी किञ्चिद्दि

अयंच प्रकारणतद्वति विषय एव तेन घटं क्रियते इत्यादि न नपुंसकभावो ज्ञाप्य कर्मकेभ्य एव भान्तं देशमिच्छादि नुगत्यर्थका
र्मकेति क्तेन निर्बाधम् तत्तत्रोपात्तधातुस्य च्छेन तस्य भावे विविधानादित्यन्यत्र विसरः ॥ १ ॥ जीया कट्टहणसामर्थ्येन कट्टनृत्तशक्तिग्रहप्रयोज्यो

पस्थिति विषयकार्त्तकर्मणोर्ग्रहणात् तदुलानाभाच्च कतरद्वयत्रतद्विनाधिक्यसन्निध्याचकारिः यथक् प्रयोगेण तच्छक्तिग्रहस्यापि सत्त्वेन तच्छक्तिग्रहप्रयो
ज्योपस्थिति विषयत्वद्विधायाश्च सीतिषधीभवेव न चात्र नलोकेति निषेधशङ्काः तस्य प्रत्यासत्या निष्ठात्तशक्तिः प्रत्याप्य क्रियानिरूपितकार्त्तकर्मणि नि
षेधविधायकात्वात् एतद्वृत्तिविषये दृश्यमान प्रयोगसम्बन्धित्वविषये ननु नपुंसकभावो न इति कप्रत्ययेन नपुंसकभावार्थकप्रत्ययव्यापाद
नमफलमत आह नपुंसकद्वति अकर्मकेभ्य एवेति सकर्मकस्याविवक्षितकर्मकत्वेनाकर्मत्वमसौ स्यादध्यभावित्वेन नपुंसकप्रमाणवद्वृत्
त्तमना तन्वेवं सति भान्तं देशमनेकदुर्गविषयमित्यस्य कारितर आह भान्तमिति भ्रमधातोर्गत्यर्थत्वात् तस्य सत्त्वस्य भाविपि प्रत्ययविधायकत्वद्वयमत आ
ह तत्तत्रोपात्तेति चेन तत्तत्रोपात्तेन चेन अन्यथा तस्य निष्प्रयोजनत्वापत्तिः अपिशब्दः कार्त्तकर्मणोः समुच्चायकः अतएव नयस्य नपुंसकमिति सोत्रनिर्देशः सङ्

ननु नपुंसकेभावैकस्य योगे यक्षुपसङ्ख्यानमिति वार्तिके न गतन्निरश्चीनमनूतसात्थिरियत्र कर्तारिषो वदन् नन्दे शमित्यत्रापि कर्मणि देशशब्दान् पञ्चीकृतान् ॥
यदितुशीकत्वविवक्षया यक्षीसाधनेन तस्य वार्तिकस्य प्रत्याख्यानपक्षस्तदादत्तस्यार्थिशब्दादिव चान्ते शमित्यत्र देशशब्दादपिश्रेयसत्वविवक्षया यक्षपञ्चाप
निरिति चेन्न प्रकृततद्वृत्त्यभाष्यप्रामाण्येन नपुंसकत्वविशिष्टे भावित्वा प्रत्ययोऽकर्मके भ्यएवेति सामान्येन नियमसिद्धेः पुञ्जके भवित्वा इत्यनेन तौऽकर्मकेत्य
एवेति नियम्यते गतन्निरश्चीनमित्यत्राविवक्षितकर्मकादेनाकर्मकादमर्थानां नपुंसकेभावित्वा इत्यनेन वक्तुः अतएव नन्दे शमित्यत्रापि नपुंसके भावित्वात्
योगे यक्षपञ्चापसङ्ख्यानमिति वार्तिके प्रतिपद्येतात्त्वान्नपुंसकेभाववृत्तिविवक्षितस्यैव ग्रहणमिति सर्वसामञ्जस्याद्वैतैर्न द्विगतन्निरश्चीनमिति वदन्नापिनपु
सके भावित्वो दुर्वारइति चेन्न ज्ञातपूर्वकत्वात् नपुंसकत्वात् नपुंसकेभाववृत्तिविवक्षितस्यैव ग्रहणमिति सर्वसामञ्जस्याद्वैतैर्न द्विगतन्निरश्चीनमिति वदन्नापिनपु
सके भावित्वो दुर्वारइति चेन्न ज्ञातपूर्वकत्वात् नपुंसकत्वात् नपुंसकेभाववृत्तिविवक्षितस्यैव ग्रहणमिति सर्वसामञ्जस्याद्वैतैर्न द्विगतन्निरश्चीनमिति वदन्नापिनपु

धायैरामोदमुत्तममिति दद्यात्तर्ददातिदध्यान्त्रोर्विभाव्येतिणः आनीयुगिनियुगितिजयमंगला धयैरितिह्रस्वापीलेखकप्रमादत्
उत्तमपुण्याद्विस्वंध्यामोदंधारयद्भिरित्यर्थोभिमानेनप्रश्नः यदित्त्वामोदगृहीत्वामादृशादुःखस्ययौषकेरित्यर्थजयमंगलाद्याख्यातरी
॥न्यासीक्रियते॥

कवस्त्याकर्मकात्वाभावेनतस्यात्राप्राज्ञः इतिणइति तस्यविकल्पेनशप्रत्ययविधायकतयातदभावेणार्थादधेतिरुत्रेणकाग्नलक्ष
णोणइत्यर्थःप्रमादादितिनचयप्राध्याधेडिशप्रत्ययेतथाभविष्यतीतिवाच्यमतस्मिन्कर्तरिशपितस्यजुहोत्यादिस्यइतिश्लोद्विन्दधैरेतिस्यादितिभावःपचादि
त्वेनाचिधाभिरितिधैरेरितिस्यात् अत्रनामोदशब्दात्कर्वकर्मणोरितिषष्ठीकुतो नेतिप्रश्नः आभोदस्यगुणत्वाद्व्याकाङ्क्षाशान्नयेच्चाहपुष्यादीनामिति अभिमा
नपदोपादानसहचितामसुविप्रकाटयनियदित्वाभोदमितिजयसङ्गत्वाव्याव्यातरीयेतिददैर्दुःखस्यमादृग्योधायेरागमोदमुनमम लिस्येतिवतनोदीनैश्चेत्यः
स्याज्वलीनकइतिपदमइदञ्चतत्रैवव्याख्यातम् मादृग्योदुःखन्दद्विरुक्तमभोदस्युष्यादीनाङ्गत्वाभादृशान्तस्यदुःखस्ययोगैर्मादृशंशरीरलिस्यद्विरि
ववातैःकोमादृग्विरहाग्निव्याघ्रश्चेतयःचेतयनज्वलःज्वलन्निवनस्यादितिदाधत्तैःयोगणार्थाद्भानश्चददतिदधाम्योर्विभागेनिर्णयोलिखेःशःज्वलेर्णः।

श. टी.
भै. र.
२४५

नकाप्यनुपपत्तिरिति अथ्याह्रियमाणस्य गृहीत्वमस्यामोदपदार्थः कर्मेति न लोकेति षष्ठी नियेधात्कर्मणि द्वितीयाभवति एतेन आसौ दस्य गृहीत्वार्थे विवक्षाया आसौ दस्य इत्यनेन त्वेव लोप इति च नेनामोदशब्दात् अत्रास्यापत्तिरिति कस्यचिदुक्तिः प्रसुक्ता गृहीत्वाशब्दस्य बात्राध्याहारात् ल्यबलोपेकर्मण्यधिकरण इति पञ्चमी तु ल्यबन् विनानदर्थवगतिर्यत्र तद्विषयम् प्रवृत्ते तु ल्यबन् विना आसौ दस्य धात्वर्थे कर्मत्वस्य नृतिप्रतीतिरिति नेनेन पञ्चमी प्राप्तिः अतएवाजघ्रे विषमविलोचनस्य सप्तदशत्रयवक्षस् शब्दान्न पञ्चमी तदहमिति निर्देशस्य वक्ष्यमाणरीत्योपपत्तेरनित्यत्वज्ञापकत्वेत्याशङ्कावर्यति अयमभाव इत्यादिना तत्रैव सप्तम्यन्ता दिवार्थेवतिः तस्य षष्ठ्यन्ता दिवार्थेवतिः अहं मत्त

॥ तदानकाप्यनुपपत्तिः निर्देशादिति अयमभावः तत्रैव तस्य अहमिति सूत्रत्रयं कार्यमहंमित्यत्र योग्यतावलात्कर्मणि षष्ठी तस्य भाव इत्यत्र च तस्येति न वाच्यम् एवं सिद्धे तदिति निर्देशोऽसमस्त द्वितीयात्त्वबोधनार्थः एतेन सूत्रे कर्मोपपदाणां प्रत्ययेऽप्यदसमासोऽजन्तस्य कर्मवक्ष्यावासमास इति निरस्तम् अतएव द्वितीयासमर्थ इति व्याख्यायते राजानमर्हतीति च विगृह्यते तत्फलं त्वनित्यत्वबोधनमेवेति भाष्ये तु नेन तदृश्यते इति बोध्यम् ॥

स्येत्यनुवर्तते शब्दाधिकारे च एव चैदं कर्मवक्ष्यन्मिति तत्कर्मकार्हाणकर्तृवतिरित्यर्थः एवं योगविभागो रवपपरिहारायाह तस्य भाव इत्यत्रैति च स्वर्थे असमस्तेति दृष्टिः नीयान्नत्वस्य स्कोरणाय यदुक्तं आगवक्ष्यमाणरीत्येति तामाह एतेनेति निरस्तमित्यत्राव्ययः तदिति निर्देशोऽसमस्त द्वितीयात्त्वबोधनार्थः एतेन सूत्रे कर्मोपपत्तिरिति निर्देशस्य मोदपदार्थः कर्मेति न लोकेति षष्ठी नियेधात्कर्मणि द्वितीयाभवति एतेन आसौ दस्य गृहीत्वार्थे विवक्षाया आसौ दस्य इत्यनेन त्वेव लोप इति च नेनामोदशब्दात् अत्रास्यापत्तिरिति कस्यचिदुक्तिः प्रसुक्ता गृहीत्वाशब्दस्य बात्राध्याहारात् ल्यबलोपेकर्मण्यधिकरण इति पञ्चमी तु ल्यबन् विनानदर्थवगतिर्यत्र तद्विषयम् प्रवृत्ते तु ल्यबन् विना आसौ दस्य धात्वर्थे कर्मत्वस्य नृतिप्रतीतिरिति नेनेन पञ्चमी प्राप्तिः अतएवाजघ्रे विषमविलोचनस्य सप्तदशत्रयवक्षस् शब्दान्न पञ्चमी तदहमिति निर्देशस्य वक्ष्यमाणरीत्योपपत्तेरनित्यत्वज्ञापकत्वेत्याशङ्कावर्यति अयमभाव इत्यादिना तत्रैव सप्तम्यन्ता दिवार्थेवतिः तस्य षष्ठ्यन्ता दिवार्थेवतिः अहं मत्त

रामः
२४५

नमस्तु विबोधनाय तात्पर्यकठयति भाष्ये चिति एतत् अन्विष्टत्वमेवेति भट्टिप्रयोगस्योत्तरीयापपत्तिः ॥

तदहमिति तु कर्त्तव्यं पदार्थप्रत्ययान्तम् किञ्चोक्तीत्यायोगविभागेन व्याख्यायद्यपि पुनस्तस्येत्यस्यानुयादने शब्दलाघवत्रयापितस्येत्यत्र स्वपितवस्यनिर्हेतुका
शब्दाधिकारस्य चाश्रयणमिति ज्ञानजनकमनोव्यापारस्य गौरवमस्येवेति मूलेन श्रुतिपृथक्कृत्वा विग्रहघटकत्वेन प्रदर्शितम् तस्य उग्रउक्तेति तु नोक्तम् इणा
दिः शीनामिति न्यायेन रूपासिद्धिप्रसङ्गादतएवाह उक्तोचेतीति अव्ययपदमुक्तद्वन्द्वाघटकमिति भ्रमवार्णयायाह अव्ययपदं तदुपकारेण तदन्तविधिस्तदाह
विदिच्छुरित्यत्र न स्यादत आह व्यपदेशिवद्भावेनेति मूलेनेतेनेति सर्वोपङ्गाकषष्ठाः प्रतिषेध इति कथनं नैव उपकारेण तदुपकारेण पशब्दस्य बलप्र
त्ययान्तताय शीनस्यादिति भावः इह्याकृणानुरापदत्यादीनां शेषत्वविवक्षया साधनन्दुर्व तमिति सूचयन्त्यान्विभिवार्त्ति कादिति षष्ठीति निषेधस्य
वाधकादिति शेषः तत्रत्याख्या न इति शेषत्वविवक्षयेत्यादिः सानेति शेषत्वविवक्षानेत्यर्थः आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलैकाग्र्येमेव कल्याणादिति भावः तत्रा

ऊकौचेति अव्ययंचेत्वादेरुपलक्षणमिदम् तदंतविधिरिति व्यपदेशिवद्भावेन तस्यापीति बोध्यम् ननु ननु संभवेत्तस्येति भाष्ये वा
 तिकात्कारकयक्षीनिबोधविषये शैत्यत्वविवक्षानतत्प्रत्ययानेन त्वनभिधानात्तातिरिक्तविषये मानव्यतएव पूरणगुणेति सूत्रे भाष्ये च
 नितमिदमित्यरुचेरग्रहं यद्वेति सहयुक्ते इति सुप्रसंगमिति त्र्योपमाशब्दे भावसाधनः इति वक्ष्यी ॥ ॥ अत्र प्रमाणाच्चापमाह पूरणेत्यादि च नितमि

नानाभिदमित्येवचराह यद्वाति सहयुक्तं इति सुखापमानस्यत्रापिमाशब्दभावसाधनः इतिषष्ठा॥ १०॥
नि तत्रहि सति किमुदाहरणम् ब्राह्मणस्य कुर्वन् नैतदस्मि कारकथञ्चानिवेधात् शेषथञ्चाब्रु ब्राह्मणस्य कठमित्यर्थे नासा मर्थात्तनीतिव्यर्थमित्युक्तम् य
दिकारकायष्टी विषये पि शेषत्वविवाहास्यात्तादाकुर्वन्नित्येतद्योगो धिशेषत्वविवक्षा सम्भवतीति कटादियोगेना सामर्थ्यप्रदर्शनमसङ्गः तं स्याति निदन्य निन
मित्यर्थः यदि सुखोपमिमित्यत्रापि माशब्दः कर्मोडः तत्सादाभूति स्मिन्नशस्त्रुनेतिकरणद्वतीयैव युक्ताकारकविभाक्तेर्वलवत्वादत आह सुखोपापमेतिमा
वसाधनइति भावे ऽभिधेये प्रत्ययइति भावः साधनत्वे नव्यपदिश्यते एवञ्च भावेयोऽप्रत्ययसाम्यक्षार्थोपमानक्रियाया न्नारादस्य शाब्दोऽन्यः शम्भोश्चा
र्थः तुत्यार्थैरनुलोपमाभ्यामित्यत्र अनुलोपमाशब्दौ कर्मसाधनाङ्गौ तौ सादृश्यानुबो गिवाचकौ सादृश्यमेतयोः प्रवृत्तिनिमित्तमिति बोध्यमइति षष्ठीविवरणम् ।

ननु च काराहूगान्नि कार्योऽधिकरणे सप्तमी विधानेपि कथं विभक्तिचतुष्टयमत आह सप्तम्यधीति सिद्धत्वादिति एतेन तत्र न चकारेण सप्तमी विधानं किन्तु प्रथमोपस्थितिकत्वेन प्रातिपदिकार्थस्यानङ्गतात्तत्र सप्तमी विधीयते सा च कस्मादित्याकाङ्क्षायां पूर्वसूत्रेण दूरात्तिकाशेभ्य इत्यस्योपस्थानात्तस्यः सप्तमीत्यस्य लाभः अतएव बाह प्रागुक्ता इति ननु प्रातिपदिकार्थेति सूत्रस्य परत्वात्तेन परत्वाद्वाधिका प्रथमैव स्यादिति कथञ्च तस्य विभक्तय इत्यत आह इत्यञ्चेति अयीति तेनान्नङ्गायाः समुच्चयः एतेभ्योऽधिकरणकारकोऽपि सप्तमी भवति प्रथमायास्तत्रात्र पदेन व्यावृत्तेः मूलैत्रै विध्यमाधारस्य दर्शितत्वेन सप्तमितीति ननु प्रवृत्तिनिमित्तमधिकरणशब्दस्याधिकरणत्वमेव तत्रैकमिति कथमाधारस्यैव विध्यमिति चेन्न आधारतायाः सम्बन्धावच्छिन्नत्वेन नियमेनोपकारकसम्बन्धेनैव अधिकरणं त्रिविधमित्युच्यते यत्राधारत्वाभिमतः

प्रातिपदिकार्थमात्र इति सप्तम्यधिकरणे चेति सूत्रेणाधिकरणे सप्तम्याः सिद्धत्वाच्चकारेणात्तरङ्गः प्रातिपदिकार्थमात्रे सप्तमी विधीयते प्रागुक्ताश्च तिस्रः इयं च सप्तमी निरवकाशत्वात्तया अपि प्रथमाया वाधिकेति भावः दृष्टिभूतिर्यस्येतिः

पदार्थययत्किञ्चिद्वयवावच्छेदेन संयोगे सति कर्तृकर्मसमवेत क्रियानिरूपिताधारत्वविवशास्ति सः यत्र बाउपसमीये श्लेष इति व्युत्पत्त्या व्यवहितसामीप्यसम्बन्धावच्छिन्नाथेयता निरूपितकर्तृकर्मसमवेत क्रियानिरूपिताधारत्वस्य विवक्षास्तस्यैव औपश्लेषिकाधार इत्युच्यते अतएव भूतेभ्यो यन्मासिकन्दीयेत तत्र मासे दीयते मासिकमिति व्युत्पत्तिस्तत्र च दीयत इति सूत्रस्य स्मार्तत्वमिति वा तत्रैव स्थितिवत्परिच्छिन्नः मासस्य दाधान्वयफलविशिष्टाधारकालस्य चोपश्लेषोऽस्तीति मास औपश्लेषिकमधिकरणम् मासेऽपि नान्तरालेनैव उन्नरकाले दीयते इत्यर्थः स्वसृष्टप्रतिपत्तये क्रियते फलितार्थसूचनाया ननु संयोगसमवायान्वतरसम्बन्धेन यः कर्तृकर्मव्यवहित क्रियाधारस्तत्र रूढिसत्त्वाद्वागार्थमा

दयसामीप्यमादाय व्यवहितस्य कथञ्च हणमिति चेन्न ॥ ६ ॥

गङ्गायां गावः कुपे गङ्गा कुलमिति भाष्यकारोपपन्नवद्वारवलेन तस्यापि प्रहणाम् अतएव कोयणचीत्यादिरुज्जाणामनुपश्लिष्टस्यैकद्वयविवरणं सुष्ठु सङ्गच्छते अतएव च शब्दस्य शब्देन कोव्योऽभिमतत्वं नो भवितुमर्हति अन्यदन्तः उपश्लेषादिति भाष्योक्तिरुपपद्यते साक्षात्क्रियाधारस्य कार्यकारणसंज्ञाया वाधिकाभावो नीतिपरस्य रयाक्रियाधारस्य साधवति साचपरस्परकाचिन्संयोगघटिता क्वचित्संवायघटिता क्वचित्दन्तारानिर्दिष्टविशेषाणाम् सम्बन्धघटिता आद्या कान्तेशेने स्थात्यान्नाहुलं यच नीत्यादौ यदशोऽक्षपद्भ्यादियुजानि रित्यादौ द्वितीया तृतीया तु यदाभावे पटाभाव इत्यादौ तदुक्तं विहितमसाक्षादप्यक्रियाम् उपकुर्वन्क्रियासिद्धेश्च ॥ ५ ॥ अधिकारं स्मृतमिति अत्र व्यवहृता मित्युक्ते यस्यासादित्युक्तिः परस्य दयेवान्वयसूचनाय अतएवाशेषः ॥ ६ ॥ इति विप्रद्वेसप्रमोशोऽपि निसमाप्तः वैयर्थिकाधारमुपश्लेषादौ यत्र सर्वोपपन्नवच्छेदेन सम्बन्धोक्तिस्मरणाभिधायकाधार इत्युच्यते तिले धुने लन्दे धुमसि परिणयौ यथा अत्रायं विशेषः इच्छा इत्यादौ धात्वर्थे च्वा विषयतायामोक्षस्य विवक्षिततादामोक्षमिच्छतीत्येवान्तरङ्गवेन कर्मसंज्ञया भवति यदा तु प्रत्ययार्थसिद्धावस्थापन्नार्थविषयतामोक्षस्य विवक्षिततादा

यतः क्तान्निरूपितपराधीभिर्धायकत्वाश्रयद्वन्द्वतः शब्द इत्यर्थः अत्रेनो विषयस्येनः प्रकृतेः क्तात्स्येति वक्ष्यते तस्य रूपोपिवक्तुं शक्यः ॥

मोक्षे इच्छासीति भवति अत्रापि प्रहृत्यर्थसाधे च्वा विषयत्वविवक्षायाऽङ्गुःमणिवक्ष्यते अधिकारमन्यत्र दृष्टव्यम् ॥ ७ ॥ क्तात्स्येन विषयस्य कर्मण्युपसङ्गान्नित्यत्र विषयशब्देन भूमिपदत्वेन मूलव्याख्यातस्तदर्थङ्कथयितुमाह यतः क्तात्तन्नेनियतत्वात्तदर्थः वार्तिके क्तशब्दः क्तात्तपः एवमिदं शब्दोपितदन्तपरः विषयशब्दो द्वितीयाभूमिपदः एतदर्थः पराधीभिर्धायकत्वाश्रयः एव च्चेद्वन्द्वतः शब्दः पराधीभिर्धायकत्वाश्रयोपपत्त्या तत्रार्थस्य स्वार्थः फलितः यस्यैव त्रयवक्ष्यार्थो निरूप्यते तस्यैव कर्मभावः यतः क्तात्तदर्थनिरूपितमिदं पराधीभिर्धायकत्वाश्रयद्वन्द्वतः शब्दस्तस्य क्तात्तस्य कर्मणिसप्तमीभवतीत्यर्थः सिद्धः एवम्बहुव्रीहियर्थेन धावने फलाभावादिष्यशब्दस्य देशवाचकत्वेन प्रसिद्धत्वात् तन्निरेव देशपरत्वेन गृह्यत इत्याशयेन व्याचष्टे इतो विषयेति एवम्बहुव्रीह्यपेक्षया वक्ष्यते तस्युक्तमेलाघवमिति भावः अधीतो व्याकरण इति शब्दोऽतः कालिक व्याकरणकर्मकाध्ययनकर्तृत्वोऽधः इन्विषयस्य कर्मणीत्यत्र कर्मशब्दः कालादिभिन्नक

मर्बोधकः तेन मोक्षमधीतो व्याकरण इत्यस्योपपत्तिः ॥

निमित्तात्मर्मेयोगे अत्र निमित्तपदं युज्यते न कप्रवृत्ति कारणज्ञानविषयलाक्षणिकम् फलज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वस्य सिद्धमवैयमिप्रायेण परमसूले निमित्तमि
ह फलमित्युक्तम् कर्मयोग इत्यस्य क्रियाकर्मणायोगः सम्बन्धस्तस्मिन्निबधः सतीति शेषः फलञ्चर्मणिहीपिनमित्यादौ सप्तम्यर्थः तस्य फलत्वमुह न न क्रियायास्ता
स्ताभेच्छाधीनत्वाद्बोध्यम् एवञ्च चर्मणि द्विपिनं हतीति शब्दञ्च मेहेतु कंयद्वा द्वीपिकर्मकं ह न न द्विशेष्यकाः काठप्रकारकाः शाब्दबोधः अत्र परमसूले हेतुत्वतीयेन
भिधानं हेताविति सूत्रे फलस्यापि हेतुपदेन ग्रहणमित्यभिप्रायेण एवञ्च फलार्थकत्वमपि ह न न स्य समसवतीत्याशयेनाह मूलेनादर्थं चतुर्थीयतीति एते देवप्रकटय
नि फलस्येति चर्मणि हीपिनं हतीत्यत्र सी विपुष्कलको हत इत्यत्र पुष्कलक शब्दस्या एतदर्थं शार्थकावेकर्मणायोगः समवायः दत्तयोर्हन्नि कुञ्जरमित्यत्र कोरपुच
मरीहन्ति इत्यत्र पुष्कलशब्दस्य शङ्ख परत्वे सीमशब्दस्य परिच्छिन्नदेशपरत्वे च संयोगात्मकाः कर्मयोगो बोध्यः यस्य न भविनभावलक्षणमित्यत्र भावशब्दः क्रियायावो

तादर्थ्ये इति फलस्य हेतुत्वेन विवक्षणात् फलार्थत्वाच्च कारणमस्येति भावः ननु ज्ञाप्य ज्ञापकभावत्पलक्षणलक्षणभावोद्भूयोद्भूयो दर्शनाश्रयो
दृष्टस्ततश्चोदिने आदिन्येतमोनष्टमित्यादौ वेवस्याननुप्रकृते कदाचिद्विगोषु दुह्यमानास्वसौगत इत्यत आह निज्ञानकालेति कालो दे

शस्यायुपलक्षणम् तदुदाहरणम् ॥ १० ॥ धकः एवञ्च यत्सम्बन्धि क्रियायास्य क्रियालक्ष्यते ततः सप्तमीत्यर्थः नन्वस्यहत्रस्य यत्र क्रिययो ज्ञाप्य ज्ञा
यकभावत्पलक्षणभावसत्तैव चेन्न दृष्टिस्तदाह तत्रापकत्वोपपादिकाद्भूयो दर्शनादि घटिता सा मग्रीसम्बन्धितैव प्रवृत्तिः स्यात्तत्त्वन्वेयाशयेन शङ्कते
नन्विति भूयो दर्शनाश्रयः साध्यासाधनयोः सामानाधिकरण्यास्य भूयो मियानि दर्शना नित्ययो ज्यः यथा वह्निर्धूमो योः भूयो दर्शनाश्रयः स्यात्तत्त्वन्वेयाशयेन शङ्कते
आह ततश्चेति नदङ्गीकारे चेत्तर्थाः प्रकृते गोषु दुह्यमाना सुगत इत्यादौ इदं वाक्यं हिणम्यति आगन्तुकपुरुषकं दृश्यं न न क्रियायास्य अधिकरणकालज्ञानेच्छ
या आगन्तुकः कदागत इति यः प्रश्नस्तस्योत्तररूपं एवञ्चात्र न निरुक्तभूयो दर्शनसमवद्व्याह कदाचिद्वीति सूले निज्ञानकालेति न बहुव्रीहिः क्रियाश्रयप
दार्थः एवञ्च निज्ञानकालायादौ ह न क्रियास्य निज्ञानकालायागमनक्रियातस्यालक्षणसम्बन्धि सूलस्य नूनताम्यरिहेतुमाह कालो दे शस्येति एवञ्च निज्ञानदेशा

॥ क्रियाश्रयनिज्ञानदेशायालक्षणमिति बोध्यम् ॥

एवञ्चततच्छब्दोऽध्वेनविवक्षितं यज्ज्ञापकत्वेन देतव्यं ब्रह्म तद्वति प्रयोजकत्वेन त्रय्योदशनिघोशेति तात्पर्यम् सतिगुणइति अत्रगुणसत्त्वत्रियाधिका
रणदेशः पृथिव्यादिज्ञातइतिगुणसत्त्वत्रियाद्रव्यात्सत्त्वत्रियायालक्षणम् यत्सत्त्वन्धिक्रियेतन्नयन्यदोऽध्यः क्वचिकर्मक्वचिकर्ता अतएवोक्तम्
सेतदाश्रययोः कर्तृकर्मणोरिति कर्तुः कर्मणश्चयदुदाहरणत्वनतयोः द्वादशबोध्यत्वात्प्राधान्यद्विधायास्तुविशेषः ॥ १ ॥ इतिप्रधानयोरेवलक्षणत्वप्रती
तिरित्याशयेनोक्तमिहेति कर्तृकर्मबोधकप्रत्ययान्नष्टतितोदाहरणद्वये प्रतीयमानमिति उभयत्रसप्तम्यर्थेऽशाङ्कः प्राप्यसावः दोहनादिक्रियाधिकार
णकालसम्बन्धश्च तस्यप्रकारत्वमेतौ पृथिव्यादिवाक्याद्वर्तमानकालावच्छिन्नव्यापारजन्यदोहनाश्रयगोशिशुभापकतानिरूपितज्ञाप्यताविशिष्टोदो
हनाधिकरणकालसम्बन्धविशिष्टव्यापारजन्यगमनाश्रयश्चेन्नद्वयद्विभक्तमेणवोध्यः सप्तम्यर्थेऽस्यसंसर्गत्वमेतौक्तोभयसम्बन्धेनतदृशगवीविशि

सतिगुणोद्भवत्वमस्तीति तदाश्रययोरिति क्रियाश्रययोरित्यर्थः विशेषणीभूतयोरिति शिखीध्वस्तद्व्यादौशिखायांध्वमप्र।

नियोगित्वविश्रान्तिवत् विशिष्टवेषेणैवतस्यलक्षकत्वात् ॥ १ ॥ ष्टगमनकर्त्रभिन्नश्चेन्नद्वयद्विभक्तमेणवोध्यः नद्वययोरेवज्ञापकज्ञाप्यभा

वः किन्तुक्रियाविशिष्टयोरेव अन्यथागोशुचैन्नइतिशब्दादपिगोज्ञाप्यश्चेन्नद्विबोध्यः स्यात् एवञ्चयद्वमविशिष्टयोस्तथात्वसम्भवस्तद्वर्मयोरैवज्ञाप
कज्ञाप्यभावोभानसद्धानविषयः व्यञ्जनायाच्यपिहृतिवत्तमेतादृबोध्यविषयोवेत्याशयेनोक्तंविशेषणीभूतयोरित्यादि अतएवोक्तंस्तुत्रकृततायस्यचभा
वेनेति तद्विवरणेनिर्ज्ञातकालेति सकालोयदिप्रातः समयरूपस्तदातस्यैवपक्षत्वं कालिकसम्बन्धेनगमनक्रियाविशिष्टस्यसाध्याता कालिकसम्ब
न्धेनैवबोहकर्मभिन्नगवीनाहेतुतावोच्याविशेषणांशेपर्यवसानविषयेदृष्टान्तमाह शिखीध्वस्तद्व्यादाविति इदमर्थवसानंयदाशिखाविशिष्ट
स्यपुरुषस्यजीवननिश्चयस्तस्मिन्समयेभवतिननुक्रियायाश्चलक्षकत्वंसूत्रज्ञातोक्तमिति तत्रपर्यवसानोक्तिरयुक्तेत्यतआह विशिष्टवेषेणेति अभेदसम्ब
न्धेनगमनादिक्रियाविशिष्टगवादिनिष्ठतादृशगोत्वादिनित्यर्थः ॥ १५ ॥

श.दी.
मे.
२४८

धातुयस्याप्यत्रियायाः साक्षादेव ज्ञापकत्वं तु मशक्यम् असत्त्वं भूतत्वात् किन्वाश्रयद्वारेवातएवतदाश्रयद्वारेणोतिस्मृतेऽभिहितम् एतेन त्रिययोः सा
 क्षातदाश्रयोस्तद्द्वारेणैव त्रियायाः चिदुक्तिर्निरस्ता इदञ्च स्तुत्यत्रमानात्तदसिद्धस्यार्थस्य कालदेशाव्यतर्क्यद्वितसम्बन्धेन फलविशेषणसम्बन्धस्य प्रतिपादना
 यप्रयोगस्तत्रैव प्रवर्तते अत्रैव बोध्यम् काचित्क्रियात्वाधारकालावच्छिन्नामन्यात्रियालक्षयति यथागोषु दुह्यमानासु गतइयादौ काचित्क्रियालक्षयति ॥
 व्यवहितपूर्वकालावच्छिन्नामन्यालक्षयति यथागोषु बोध्यमाणां स्वागतश्चैत्रइयादौ काचित्क्रियात्वाधारकालानन्तरकालावच्छिन्नामन्यात्रियालक्षयति ॥
 यथागोषु दुह्यमानासु गतइयादौ लक्षकाक्रियाश्रयवाचकत्वन्द्वयोरपि गतदुह्यमानशब्दयोरित्युभाभ्यां सप्तमी ननु यत्र क्रियावाचक्यदन्तप्रयुज्यते विवा
 हेनान्दीमुखदुयोर्दित्यादौ तत्र कथं सप्तमी तिचेदित्यम् अत्र विवाहपदस्य विवाहप्राक्काललक्षणिकावात् सप्तम्यधिकरणे चेति सप्तमी राहूपरगेस्ताया
 दित्यादौ राहूपरागपदस्य राहूपरागकाले लक्षणा तस्य सप्तम्यर्थाधारायामन्यस्तस्यासु स्वरूपितार्थेनायतासम्बन्धेन त्नाधात्वर्थेऽन्ये सिद्धसाध्यसमभि
 व्याहारम्यायेन राहूपरागज्ञानयोर्निमित्तिभवेत्येवमानम् अङ्गवद्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च तीर्थयात्राविनागत्वापुनः संस्कारमर्हति अत्राङ्गा
 दिपदमङ्गादिदेशपरम् अधिकरणएव सप्तमी तस्य गमनेऽन्वयः तस्य स्वसमानकर्तृकत्वत्वेन कालिकोभयसम्बन्धेन पुनः संस्कारोऽयमयामन्ययो
 ऽवच्छेदकत्वच्छेदेनेति तत्तद्देशगमनस्य पुनः संस्कारनिमित्तत्वम्फलति भिद्यते ह दयग्रन्थि स्थिद्यन्ते सर्वेऽङ्गाः क्षीयन्ते चास्य कर्मणि तस्मिन् दृष्टे पराव
 रे परं हिरण्यगर्भोदिवरयस्मात्तस्मिन् ब्रह्मणि दृष्टे तद्विषयकदर्शने अहम्ब्रह्मास्मीत्याकास्मापरोक्षज्ञानेनैव तन्मूर्तकालेऽस्य द्रष्टुः पुरुषस्य हृद्
 यग्रन्थिर्मिथ्याज्ञानजन्यसंस्कारो भिद्यते सर्वसंशयात्तादृशसंस्कारप्रभवसंशयास्थिद्यन्ते जातानस्य निपुनसूक्ष्मभिर्ज्ञेयान् भवति सामग्र्यभावात् ॥ अ
 तस्वसर्वोपदम् अस्य कर्मणि सच्चिदानन्दगुणिको यन्नेन स्य निप्रारब्धानां नुभोगा निवृत्तिर्भवतीत्यर्थः दृष्टपदतादृशदर्शनी तत्काललाक्षणि कस्यैय
 श्लेषिकाधारे एव सप्तमीमासिवादीयथातयैव बोध्या एव ह दयग्रन्थि शब्देन संगमयद्बोधो ह शोकादियद्यत तत्सर्वग्राह्यम् अबिद्यायानशेतत्कार्य
 णान्नाशात् भिद्य तद्वन्न कर्मकर्तारिलह् मुलेदक्षेन कपि सुयोग इत्यत्र सुलपदात्तासम्यग्यौ पक्षे विकाराश्च अवच्छेदकतासम्बन्धस्या ॥ ६ ॥

व्याधत्तानियामकत्वात् अतएव शिरसि वेदनापादे मे सुखमिति व्यवहारः एवमेव यथायथमवधानव्यम् अत्रैवेत्येवम उक्तत्रिविधाधिकरणेषु सु-
 खमधिकरणमभिव्याप्तिकं सर्ववयवावच्छेदेन यत्राधेयस्य सम्बन्धसंदेहः अतएव स्वस्तिनाधिकार इति हेतुभाष्ये आचार्यः किमधिकरणं व्याख्यस्य-
 न्यनेयत्रकान्ते आधारात्मावाप्तद्वयुक्तम् अस्य व्याख्यानं प्रकृत्यर्थतावच्छेदकविशिष्टतद्धानाद्भवति अन्यदधिकरणमिति सप्तमीतु सर्वस्मिन्-
 धिकरणे सप्तम्यधिकरणे चेत्यत्राधिकरणपदे स्वस्तिनात्वं प्रतिज्ञातवति अतएव गङ्गायाङ्गावः कूपे गङ्गुलाभिन्यत्र मण्डणाधारसप्तस्य दाहताभा-
 न्वमीविमर्ते यतश्च निर्द्धारणमित्यनुवर्तते अत्र विभक्तशब्दार्थो भेदः एवञ्च यतो निर्द्धारणस्येदं अतः पञ्चमीत्यर्थः यत्र निर्द्धारणान्न भेदस्य सप्त-
 त्रसत्त्वादिभक्तग्रहणसामर्थ्याद्वैदग्ध्येति नियमलाभः भेद एवेत्यस्य भिन्नधर्मप्रकारकप्रतीतिविशेषात्त्वमेव एवकारेणाभेदस्य व्यवच्छेदः सप्तमि-

नन्वेति गवां कृशेण दोषाद्या कान्नता यथेति भावः तदाह नह्य

त्रेति वार्तिकादिति साधुर्भृत्यो गज इति तु गजो धृत्येनान्वये साधुः॥

द्वीर्यमाणस्य कापि नास्तीति नियमप्रदर्शनवैयर्थ्यमप्राप्नोतीत्याकाङ्क्षाया माह मूलेन तु शब्दान्तरेति तदुदाहरणं यस्य प्रतिपत्तये आह गवामिति
 उक्तस्य विभक्तपदार्थस्य सत्त्वमुदाहरणे प्रदर्शितमूलेन ह्यत्रेत्यादिना यत्र सामान्यविशेषभावस्तत्र विशेषस्य सामान्यधर्मवच्छिन्नत्वमस्यैव प्र-
 कृतेतु निर्द्धार्यमाणेषु मायुरेषु पाटलिमुत्र कत्वनास्तीति भेदस्यैव सत्त्वमावश्यकमिति भावः अत्र पञ्चम्यर्थो निर्द्धारणविषयत्वम् पाटलिपुत्रकाव-
 धिक निर्द्धारणविषयमायुराढातगादिति बोध्यः साधुनिपुणाभ्यामिति सूत्रस्य स्यात्सर्वार्थामित्यस्य व्याख्यानं प्रदर्शनसमये साधुशब्दस्य रित्यज्यनिपुण-
 शब्द एवोक्तस्तद्वैजमाह वार्तिकादितीति नन्वेवं साधुर्भृत्यो गज इत्यस्य प्रदर्शितप्रयोगस्य कथमुपपत्तिरत आह साधुर्भृत्य इति ॥ ६५ ॥

एतदयस्य एतदयस्य सितशब्दो गौरवाच्चो इत्यर्थे इति स्मृतिशेषः परममूलैयस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनमिति तद्वत्स्य व्याख्यानमाह साय ॥
 इति निमङ्गलमध्यानिमङ्गलानि शास्त्राणि प्रथमं इति भाष्यात् तत्रयस्य चेश्वरवचनमिति शब्दस्य यस्य स्वयं स्वः कथ्यते तद्वाचकारि चो-
 स्वाकात्मप्रमो यदा वीक्ष्य शब्दोभावप्रधानं ईदृशेनेश्वरत्ववचनस्तदा स्वाभिवाचकात्मा भवति अधिभुविताः अधिरामेभू सितप्रयथा ॥
 इति सप्तमीविवरणम् जानकीजानिकापयायाव्याख्या कल्पिता मया यथामतिनयापुष्टिर्विदुवाञ्जायतान्मुमुक्षुः ॥ वाणा मुसिदिन्दुमिति शको

॥ देतदर्थस्यैव ग्रहणत्वेन प्रकर्षेण सित इत्यर्थेन ॥ इति सप्तमी ॥ इति श्री ॥
 मदीक्षितभट्टो जिपौत्रदीक्षितहरिविचित्रैशौतमनोरमाव्याख्यानं लघुशब्दत्वेकारक
 प्रकरणम् ॥ ६ ॥

रेव्यपि चन्द्रके विकारिनामर्कवर्धमासेमाधवसंज्ञके ॥ ३ ॥ पक्षे सितेतिरेषु म्यावा रेकुमुदवान्धवे भवदेवामजेनेयमौरेवणाकता शिवा शि-
 वयोः प्रीतयेऽजस्रत्नयानुव्यूहवैहरिः ॥ ३ ॥ इति श्रीमत्सप्तमसङ्गणमणिमण्डनपदवाक्यप्रमाणयत्नीनवातसंकीर्तिमुधकरश्च
 लितदिगन्तशिष्योपशिष्यजेगीयमानयशोवृन्दमान्नाह्वारास्यकुलैवशावतंसशङ्खधारश्रीमद्वन्दिमिश्रमजलक्षणमिश्रतनयश्रीमद्व-
 देभमिश्रसुमेरुवमिश्रकृतायान्नप्रकाशिकायङ्कारकान्नविवरणसमाप्तम् ॥ संवत् १९१३ मीः कार्तिकशुक्ल ६ शुक्रवारः ॥ ४४ ४४ ४४ ४४ ॥

॥ इति भैरवीसहितं काकानंशब्दरत्नं समाप्तम् ॥ ॐ ॥

